

Univerzita Pardubice
Fakulta filozofická
Ústav historických věd

Demografická revoluce na pomezí Čech a Moravy
Srovnání populačního vývoje v Litomyšli a ve Svitavách
v letech 1785-1914

Disertační práce

2024

Mgr. Eliška Valová

Prohlašuji:

Práci s názvem *Demografická revoluce na pomezí Čech a Moravy. Srovnání populačního vývoje v Litomyšli a ve Svitavách v letech 1785–1914* jsem vypracovala samostatně. Veškeré literární prameny a informace, které jsem v práci využila, jsou uvedeny v seznamu použité literatury.

Byla jsem seznámena s tím, že se na moji práci vztahují práva a povinnosti vyplývající ze zákona č. 121/2000 Sb., o právu autorském, o právech souvisejících s právem autorským a o změně některých zákonů (autorský zákon), ve znění pozdějších předpisů, zejména se skutečností, že Univerzita Pardubice má právo na uzavření licenční smlouvy o užití této práce jako školního díla podle § 60 odst. 1 autorského zákona, a s tím, že pokud dojde k užití této práce mnou nebo bude poskytnuta licence o užití jinému subjektu, je Univerzita Pardubice oprávněna ode mne požadovat přiměřený příspěvek na úhradu nákladů, které na vytvoření díla vynaložila, a to podle okolností až do jejich skutečné výše.

Beru na vědomí, že v souladu s § 47b zákona č. 111/1998 Sb., o vysokých školách a o změně a doplnění dalších zákonů (zákon o vysokých školách), ve znění pozdějších předpisů, a směrnicí Univerzity Pardubice č. 7/2019 Pravidla pro odevzdávání, zveřejňování a formální úpravu závěrečných prací, ve znění pozdějších dodatků, bude práce zveřejněna prostřednictvím Digitální knihovny Univerzity Pardubice.

V Poličce, dne 15. ledna 2024

Eliška Valová

Poděkování

Ráda bych poděkovala paní doc. PhDr. Marii Mackové, Ph.D. za vedení práce, řadu cenných rad a podnětů, za trpělivost a především za projevenou podporu a lidskost, kterých se mi zvláště během posledního roku studia tolik dostávalo. Panu prof. PhDr. Eduardu Maurovi, CSc. děkuji za počáteční vedení práce, trpělivost a mnoho předaných rad.

Paní ředitelce Mgr. Lence Novotné děkuji za příležitost, kterou mi dala, a navedla tak můj život novým směrem. Její podpora, pochopení a solidarita pomohla v těžkých chvílích celé mojí rodině, za což jí nepřestanu být nikdy vděčná.

Šárce Nekvapil Jiráskové, Marušce Jílkové, Blance Zubákové a Davidu Richterovi děkuji za veškerou poskytnutou pomoc, rady i dodávání optimismu.

Rodičům a sestře Janě děkuji, že vynaložili maximum času, obětí a úsilí, abych se mohla psaní následujících stránek věnovat s klidným vědomím, že je naše dcera v těch nejlepších rukou.

Když před několika lety ukončil můj manžel svá studia, činil tak se slibem, že bude maximálně podporovat realizaci mé disertace. Netušili jsme, že se tak bude dít v době, kdy poznáme, co je skutečný strach. Přesto svůj slib dodržel do posledního písmene. Dodával mi sílu a naději ve chvílích, kdy je sám také tolik potřeboval. Ač to pro něj bylo mnohdy psychicky i fyzicky velice náročné, věnoval mi veškerý možný čas. Činil tak s vědomím, že kromě možnosti psaní disertace mi zároveň poskytuje i něco dalšího – možnost na chvíli alespoň trochu zapomenout. Mezitím se naší holčičce věnoval s neskutečným odhodláním, zájmem a nepopsatelnou láskou, kterou jsem nepřestávala obdivovat. Bez jeho podpory a tolerance by následující stránky nemohly nikdy vzniknout.

Největší poděkování a obdiv si však zaslouží moje statečná bojovnice Julinka.

Anotace

Disertační práce se zabývá populačním vývojem ve městech Litomyšl a Svitavy v „dlouhém“ 19. století, tj. v letech 1785–1914. Svitavy a Litomyšl byly v 19. století velmi rozdílnými městy. Přesto, že města dělila pouze dvacetikilometrová vzdálenost, šlo o dva velké kontrasty. Kromě odlišné národnostní skladby obyvatel se jednalo především o rozdílný populační, stavební, průmyslový a také kulturní vývoj. Naopak shodná byla katolická víra u naprosté většiny obyvatelstva obou sídel. Proto je cílem zjistit, jaký byl vývoj přirozené měny ve sledované době, a co jej nejvíce ovlivnilo. Na základě excerptce dat z katolických matrik narozených, oddaných a zemřelých je v práci sledován vývoj sňatečnosti, porodnosti a úmrtnosti. Kromě základních demografických ukazatelů je pozornost zaměřena i na některé hlubší sondy (mrtvorozenost, sebevražednost, nouzové křty, vývoj úmrtnosti na infekční nemoci, problematika porodních bab). Zjištěné výsledky jsou porovnány s pracemi dalších autorů.

Klíčová slova

historická demografie, matriky, „dlouhé“ 19. století, populační vývoj, Litomyšl, Svitavy, sňatečnost, porodnost, úmrtnost, mrtvorozenost, industrializace

Annotation

The dissertation deals with the population development in the towns of Litomyšl and Svitavy in the "long" 19th century, i.e. between 1785 and 1914. Although Svitavy and Litomyšl were separated by a distance of only 20 kilometres, in the 19th century, they were very different and represented two greatly contrasting towns. Apart from the dissimilar national composition of the inhabitants, the main difference was in population, building, industrial and cultural development. However, the vast majority of the inhabitants in both towns professed the same religion, the Catholic faith. The goal of the thesis is to find out what the development of the natural change in the studied period was like and by what it was influenced most. Based on an excerpt of data from the Catholic registers of the born, the married and the dead, the dissertation traces the development of nuptiality, natality and mortality. In addition to the basic demographic indicators, attention is also focused on some deeper probes (stillbirths, suicides, emergency baptisms, the evolution of mortality from infectious diseases, the issue of midwives). The findings are compared with the studies of other authors.

Keywords

historical demography, registers, "long" 19th century, population development, Litomyšl, Svitavy, nuptiality, natality, mortality, stillbirth, industrialization

Obsah:

1. Úvod	1
2. Prameny	6
2.1 Historie matriční evidence	6
2.2 Obsah matrik oddaných, narozených a zemřelých dle instrukcí.....	9
2.3 Excerptce dat	13
2.4 Charakteristika využitých matrik	15
2.5 Princip excerptce dat	20
3. Historická demografie a dějiny rodiny v české a evropské historiografii	22
3.1 Demografie, historická demografie a rodina.....	22
3.2 Výzkum v evropské historiografii.....	23
3.3 Výzkum v české historiografii	31
4. Demografická revoluce.....	40
5. Charakteristika sledovaných měst	43
5.1 Litomyšl	43
5.2 Svitavy	53
6. Sňatečnost.....	64
6.1 Sňatek v pravomoci státu a církve	64
6.2 Vývoj počtu oddaných a sňatečnosti.....	72
6.2.1 Vývoj na konci 18. století a v první polovině 19. století.....	74
6.2.2 Vývoj ve druhé polovině 19. století a na počátku 20. století	75
6.3 Ohlášky	80
6.4 Sezónní rozložení sňatků.....	83
6.4.1 Květnové svatby	91
6.4.2 Prosincové svatby.....	94
6.5 Den konání svateb	96
6.6 Rodinný stav snoubenců	102
6.7 Sňatkový věk.....	109
6.7.1 Věk snoubenců při prvním sňatku	112
6.7.2 Věk snoubenců při další svatbě	126
6.8 Definitivní celibát.....	133
7. Porodnost.....	137
7.1 Příznaky těhotenství a životospráva gravidních v dobové literatuře	137
7.2 Vývoj porodnosti a počtu narozených.....	142
7.2.1 Vývoj na konci 18. století a na počátku 19. století.....	144

7.2.2	Vývoj od dvacátých do sedmdesátých let 19. století.....	145
7.2.3	Období počátku regulace plodnosti.....	148
7.3	Křest.....	154
7.4	Nouzový křest.....	174
7.5	Nemanželské děti.....	186
7.5.1	Potrat a infanticidium.....	189
7.5.2	Podíly nemanželských dětí v českých zemích, v Litomyšli a ve Svitavách.....	194
7.5.3	Legitimace nemanželských dětí.....	201
7.5.4	Svobodné matky.....	209
7.6	Vícečetné porody.....	212
7.7	Sezónní rozložení porodů.....	216
7.8	Porodní báby.....	220
8.	Mrtvorozenost.....	241
8.1	Charakteristika evidence mrtvorozenců.....	241
8.2	Evidence mrtvě narozených dětí v letech 1785–1914.....	243
8.3	Problematika evidence mrtvorozenců.....	244
8.4	Hodnoty mrtvorozenosti v Litomyšli a ve Svitavách v letech 1785–1914.....	247
8.5	Důvody narození mrtvých dětí.....	250
8.6	Sezónní rozložení porodů mrtvorozených.....	253
9.	Úmrtnost.....	255
9.1	Smrt jako přechodový rituál.....	255
9.2	Demografické krize.....	261
9.3	Vývoj úmrtnosti a počtu zemřelých.....	263
9.3.1	Konec 18. století.....	265
9.3.2	1800–1815.....	266
9.3.3	1816–1845.....	267
9.3.4	1846–1865.....	271
9.3.5	1866.....	273
9.3.6	Sedmdesátá léta 19. století až počátek 20. století.....	274
9.4	Průměrný věk zemřelých.....	276
9.5	Věková struktura zemřelých.....	286
9.6	Dětská úmrtnost.....	291
9.7	Kojenecká úmrtnost.....	301
9.8	Sezónní rozložení úmrtí.....	312
9.8.1	Věková skupina 0–364 dní.....	315

9.8.2	Věková skupina 1–14 let	317
9.8.3	Věková skupina 15–49 let	319
9.8.4	Věková skupina 50+	321
9.9	Příčiny úmrtí	322
9.9.1	Příčiny úmrtí v letech 1785–1914: problémy evidence a obecné vyhodnocení..	325
9.9.2	Příčiny úmrtí v letech 1785–1819 – období obecné.....	329
9.9.3	Příčiny úmrtí v letech 1820–1849 – období přechodové.....	335
9.9.4	Příčiny úmrtí v letech 1850–1879 – období konkretizace.....	340
9.9.5	Příčiny úmrtí v letech 1880–1914 – období profesionální diagnostiky	345
9.10	Vývoj úmrtnosti na infekční nemoci.....	355
9.11	Nehody	383
9.12	Sebevraždy	389
9.12.1	Možnosti analýzy	395
9.12.2	Sebevraždy podle pohlaví	395
9.12.3	Sebevraždy podle způsobu provedení	397
9.12.4	Sezónnost sebevražd – dle měsíců a dní	401
9.13	Vraždy	403
10.	Závěr	405
11.	Summary	424
12.	Seznam pramenů, literatury a internetových zdrojů	429
12.1	Prameny.....	429
12.2	Edice pramenů.....	431
12.3	Seznam literatury	431
12.4	Internetové zdroje.....	469
13.	Seznam zkratk	470
14.	Seznam tabulek a grafů	471
14.1	Seznam tabulek	471
14.2	Seznam grafů.....	474
15.	Příloha tabulek a grafů	476
16.	Obrazová příloha	519

1. Úvod

Účelem předkládané disertační práce je srovnání populačního vývoje dvou vzdálenostně velmi blízkých měst, avšak charakterově naprosto odlišných, a to v období demografické revoluce, která je charakterizována jako „*převratná a v celé historii lidstva ojedinělá přeměna charakteru demografické reprodukce, která je ve svém výsledku nejzřetelněji patrná ve změnách v úrovni úmrtnosti, porodnosti a ve věkové struktuře jednotlivých populací.*“¹

Z lokálního hlediska se disertační práce zaměřuje na města Litomyšl a Svitavy. Přestože velikost obou měst dávala tušit časově náročnou několikaletou matriční excerpci, jevila se tato dvě města díky svým četným charakterovým rozdílům jako velmi vhodná pro srovnávací výzkum. Sledovaná města dělí pouze dvacetikilometrová vzdálenost, ale jejich populační, průmyslový, hospodářský, stavební a kulturní vývoj byl v průběhu 19. století zcela odlišný. Různorodá byla města také z hlediska národnostního složení. Homogenní bylo pouze římskokatolické vyznání naprosté většiny obyvatel Litomyšle i Svitav, a proto byly excerpci podrobeny pouze katolické matriky.

Časově je práce ukotvena léty 1785–1914. Rok 1785 byl zvolen jako výchozí, jelikož po vydání patentu Josefa II. z roku 1784 začaly být matriční knihy vedeny inovativním způsobem. Od této doby se daleko více dbalo na jednotnost matričních knih, jejich důsledné a přesné vedení. Všechny tyto předpoklady byly zajištěny především zavedením matričních formulářů, díky kterým se stal obsah uváděný do matrik více přehledný, a tedy i přístupnější na zpracování. Ke sjednocení došlo i v oblasti jazykové, dříve převažující latina byla nahrazena češtinou a němčinou. Matriky Litomyšle i Svitav jsou pro sledované období dochovány v ucelené řadě, a je tak možné sledovat vývoj demografických jevů v dlouhém časovém období. Excerpce dat je možná až do vypuknutí první světové války. Analyzovat změny trendů v následujícím období prozatím nelze, jelikož všechny potřebné matriky nejsou stále přístupné veřejnosti. Navíc časový přesah práce do válečného či poválečného období by otevřel celou řadu dalších témat a otázek. Z těchto obou důvodů byl rok 1914 posledním analyzovaným rokem.

Přístupnost matrik, jakožto hlavního archivního pramene, byla rozhodujícím kritériem pro výběr časového rozvržení práce. Sledované období „dlouhého“ 19. století je však také dobou podstatných změn, během které se měnily životní podmínky, životní styl i demografické chování obyvatel. Možnost sledovat průběh demografické revoluce byla také jedním z důvodů zaměření se právě na dobu „dlouhého“ 19. století.

¹ Zdeněk PAVLÍK – Jitka RYCHTAŘÍKOVÁ – Alena ŠUBRTOVÁ, *Základy demografie*, Praha 1986, s. 510.

Součástí všech historicko-demografických studií je také komparace s jinými lokalitami. Při výběru prací vhodných ke komparaci byla posouzena tři základní kritéria. Zvoleny byly studie, které se věnují totožnému či alespoň částečně shodnému časovému úseku. Zároveň se jedná o práce, ve kterých autoři taktéž použili metodu anonymní excerpce dat, a sledovali tak řadu totožných otázek. Velice důležité také bylo zvolit lokality, které byly svým charakterem blízké jednomu ze sledovaných míst. Pro komparaci byly nakonec zvoleny čtyři historicko-demografické studie.

Jako první byla zvolena diplomová práce *Populační vývoj města Poličky v letech 1800–1909*.² Jedná se o práci, na kterou se tato disertace snaží navázat. Obě dvě práce navíc sledují velice podobné otázky, což umožní srovnání u celé řady témat. Polička se svým charakterem v 19. století blížila především Litomyšli. Po devastujícím požáru v roce 1845 se město potýkalo s celou řadou existenčních problémů, soustředilo se především na opravu zničených domů. Z toho důvodu se město nijak nerozvíjelo, město nebylo napojeno na významnější železniční trať a průmysl se Poličce v tomto časovém období nerozvíjel. Venkovské město nenabízelo nové pracovní příležitosti, a proto zde v průběhu druhé poloviny 19. století začal klesat počet obyvatel.³

Za druhé byla využita monografie *Lidé poddanských měst Frýdku a Místku na sklonku tradiční společnosti (1700–1850)*.⁴ Autor Radek Lipovski zvolil ve své publikaci jiné časové rozvržení, které se s touto disertační prací shoduje pouze v jedné polovině. Přesto však R. Lipovski přináší velice cenná data, která je možné ke komparaci využít, jelikož Frýdek i Místek se v průběhu sledované doby stávaly významnými centry textilního průmyslu stejně jako sledované Svitavy.

Třetí srovnávací lokalitou se stal Krnov. Toto město podrobil analýze ve své disertační práci Marek Laryš.⁵ Krnov prošel stejně jako Svitavy v průběhu druhé poloviny 19. století dynamickým průmyslovým a populačním vývojem a stal se důležitým textilním centrem a frekventovaným dopravním uzlem, a proto byl nazýván „slezským Manchestrem“.⁶ Kromě shodného charakteru s jedním ze sledovaných měst se jako vhodné ukázalo i časové vymezení práce (1781–1910), které je téměř identické jako období sledované v předkládané disertaci.

² Eliška CHADIMOVÁ, *Populační vývoj města Poličky v 19. století* (Diplomová práce, Univerzita Pardubice, Fakulta filozofická), Pardubice 2015.

³ Tamtéž, s. 1.

⁴ Radek LIPOVSKI, *Lidé poddanských měst Frýdku a Místku na sklonku tradiční společnosti (1700–1850)*, Ostrava 2013.

⁵ Marek LARYŠ, *Populační vývoj krnovské aglomerace v „dlouhém“ 19. století* (Disertační práce, Ostravská univerzita, Filozofická fakulta), Ostrava 2020.

⁶ Tamtéž, s. 46.

Poslední prací vybranou pro komparaci se stala diplomová práce Alexandry Šikulové sledující demografický vývoj farnosti Libčany v „dlouhém“ 19. století (1784–1914).⁷ Libčany byly zvoleny, aby bylo možné získaná data porovnat také s výsledky zjištěnými na venkově, a zjistit tak, v jakých otázkách se městské a venkovské prostředí rozcházelo.

Komparace dat s uvedenými lokalitami však nebyla možná u všech sledovaných otázek. Některým tématům se nevěnovali všichni výše uvedení autoři, a proto byla v těchto případech využita ke srovnání i data z jiných lokalit. Několik námi sledovaných otázek (např. nouzový křest, sebevraždnost, porodní báby) nebylo ještě v české historické demografii otevřeno, a nebylo tedy možné zjištěná data porovnávat ani s lokalitami vybranými ke komparaci, ani s jinými pracemi ostatních autorů. Pokud se tak stalo, je na tuto skutečnost v textu vždy upozorněno.

Jádro předkládané disertační práce je rozděleno do sedmi hlavních kapitol. Po úvodu je pozornost zaměřena na prameny, ze kterých tato práce vychází – církevní matriky. Po stručném uvedení historie matriční evidence je rozebrán obsah matrik oddaných, narozených a zemřelých a následně jsou popsány možnosti a principy excerptce dat z matrik (anonymní excerptce a metoda rekonstrukce rodin). Zanalyzován je také obsah a vedení využitých litomyšlských a svitavských matrik.

Třetí kapitola je rozdělena na tři oddíly. V prvním jsou vysvětleny rozdíly mezi demografií a historickou demografií a její propojení s dějinami rodiny. Další dvě části jsou věnovány vývoji tématu v rámci evropské a české historiografie.

Cílem čtvrté kapitoly je přiblížit povahu sledovaných měst. Kapitoly věnující se Litomyšli i Svitavám jsou započaty jejich stručnou historií. Následně je pozornost zaměřena na populační, stavební, kulturní a průmyslový vývoj.

Následující kapitoly se již zaměřují na hlavní témata této disertace – vývoj sňatečnosti, porodnosti a úmrtnosti v Litomyšli a ve Svitavách v letech 1785–1914. V rámci procesu sňatečnosti jsou sledovány základní otázky jako sezónní rozložení svateb, rodinný stav snoubenců a jejich věk při prvním či dalším sňatku. Opomenuti nezůstali ani lidé, kteří během svého života do svazku manželského nevstoupili ani jednou a žili v tzv. definitivním celibátu. V rámci sondy bylo také zjišťováno, jaký den v týdnu si snoubenci volili ke svatbě na počátku a na konci sledované doby a jaká byla frekvence promíjení ohlášek na počátku 20. století.

První část kapitoly zaměřené na porodnost mapuje dobové názory na životosprávu v době gravidity a rizika spojená s horečkou omladnic. V poslední části této podkapitoly jsou

⁷ Alexandra ŠIKULOVÁ, *Demografický vývoj farnosti Libčany v „dlouhém“ 19. století* (Diplomová práce, Univerzita Pardubice, Fakulta filozofická), Pardubice 2009.

nastíněny dobové názory na užívání antikoncepce a její jednotlivé formy. V rámci tří časových úseků je charakterizován vývoj počtu porodů a hrubé míry natality v českých zemích, ve Svitavách a v Litomyšli. Dále je sledována proměna křtu jako přechodového rituálu (prodlužování intervalu mezi narozením a křtem, postupná absence přítomnosti dvou kmotrů). Zvláštní pozornost je zaměřena na nouzový křest. V podkapitole, která se tomuto tématu věnuje, jsou rozebrány podmínky, za kterých mohl být tento typ křtu udělen, a rozdíly v četnosti jeho udělování ve Svitavách a v Litomyšli. Výzkum byl zaměřen i na osoby, které tento křest udělily, a na osudy z nouze pokřtěných dětí. Podobně detailně je zanalyzována i problematika věnující se dětem narozených mimo manželství (podíly nemanželských dětí v českých zemích, ve Svitavách a v Litomyšli, rodinný stav svobodných matek, jejich sociální postavení, podíly legitimovaných dětí). Následně je vyhodnocena četnost vícečetných porodů a na základě dobové literatury je taktéž popsáno, jak měla porodní bába postupovat v případě, kdy byla přivolána k porodu vícero dětí. Předposlední podkapitola mapuje sezónní rozložení porodů. Poslední část kapitoly o porodnosti je zaměřena na porodní báby, jelikož toto téma prozatím unikalo historicko-demografické analýze. V úvodní části této podkapitoly je popsána problematika babického povolání a zmíněny jsou i fyzické a psychické předpoklady, kterými se porodní báby měly vyznačovat. Následná část výzkumu sleduje počty a osudy porodních bab, které praktikovaly na počátku 20. století v Litomyšli.

Samostatná kapitola byla vyčleněna pro téma mrtvorozenosti. Tato část práce je rozdělena na několik podkapitol, které sledují princip evidence mrtvě narozených dětí v obou městech, jejich podíly a možné příčiny jejich úmrtí. V závěru je téma doplněno i o sezónní rozložení těchto porodů.

Nejrozsáhlejší pasáž je zaměřena na téma úmrtnosti. Tato kapitola je rozdělena na 13 oddílů. V úvodu je popsána smrt jako přechodový rituál, jehož podoba se v průběhu 19. století proměňovala. Vysvětlen je také pojem demografická revoluce a rozebrány jsou i příčiny, které stály za postupně se zlepšujícím zdravotním stavem obyvatelstva českých zemí. Kvůli častým a výrazným výkyvům je vývoj mortality a počtu zemřelých rozčleněn do šesti etap. Dále je studována charakteristika věkové skladby zemřelých a problematika evidence jejich věku. Detailně je sledována věková skladba zemřelých dětí a pozornost je zaměřena také na četnost úmrtí během prvního roku jejich života. Spolu s tím jsou na základě dobové literatury rozebrány i nejčastější příčiny úmrtí kojenců. Následující podkapitola analyzuje sezónní rozložení úmrtí, a to jak souhrnně, tak také na základě rozdělení do čtyř věkových skupin (kojenci, děti do 15 let, dospělí ve věku 15–49 let a lidé starší 50 let). V rámci čtyř časových oddílů je také rozebrán princip evidence příčin úmrtí. Na tuto část práce tematicky navazuje

podkapitola věnující se vývoji úmrtnosti na infekční nemoci. V rámci analýzy sebevraždy jsou sledováni sebevrazi dle pohlaví i podle způsobu ukončení života. V závěrečné pasáži celé kapitoly jsou zmíněna násilná úmrtí.

Předkládaná disertační práce si klade za cíl popsat a vysvětlit vývoj přirozené měny v Litomyšli a ve Svitavách v období demografické revoluce a zjistit, do jaké míry rozdílný charakter obou lokalit ovlivnil vývoj jednotlivých demografických jevů a jakou roli v celém procesu sehrála industrializace. Dále je účelem této disertace otevřít řadu nových témat (nouzový křest, mrtvorozenost, sebevraždy, babictví aj.) a ukázat, jaké jsou možnosti jejich analýzy na základě studia matriční evidence.

2. Prameny

2.1 Historie matriční evidence

Veškerá data, která jsou v této práci prezentována, byla získána excerpcí z církevních matrik. Záznamy o oddaných párech a narozených dětech byly pořizovány již ve starověku. Až druhý lateránský koncil v roce 1139 zavedl povinnost registrace osob, které se účastnily určitého církevního rituálu (sňatek, křest).⁸ Podobný výnos o vedení matrik vzešel z pařížského koncilu v roce 1212, povinnou plošnou registraci se v praxi prosadit nepodařilo.⁹ Ačkoli je někdy v literatuře uváděno, že nejstarší dochované matriční knihy pocházejí ze 14. století, Jean-Pierre Bardet a Jacques Dupâquier ve svém díle *Histoire des populations de l'Europe* zmiňují již století 13.¹⁰ Jednalo se především o románské státy v jižní a západní Evropě (Itálie, Španělsko, Francie). V dalších státech souviselo zavedení registrace s reformací. Například v Anglii bylo nařízeno vést matriky od roku 1538. Podnět však nevyšel od církve, ale od státu.¹¹ Vlivem reformace začala být v průběhu 16. století evidence vedena i na území dnešního Německa.¹² A byly to právě šířící se reformní myšlenky, které urychlily zakládání matričních knih i v katolických státech. Při jednání o podobě manželského práva na 24. zasedání tridentského koncilu na podzim roku 1563 byla vydána matriční směrnice nařizující farářům vést dvě registrační knihy. Do jedné měli být zapsáni ti, kterým byl udělen křest, a do druhé oddané páry. Povinnost vést tyto dva typy matrik potvrdil o tři roky později papež Pius V.¹³ Tridentská nařízení, včetně matričního, byla následně v jednotlivých státech konkretizována v souvislosti s lokálními poměry.¹⁴

V Čechách začaly být matriky vedeny nejprve v severozápadním pohraničí, kde se mezi německým obyvatelstvem šířily luteránské myšlenky již v druhém desetiletí 16. století. Obyvatele těchto oblastí pojily se Saskem nejen hospodářské, ale i kulturní kontakty.¹⁵ Do nejstarší dochované matriky (1531) byly evidovány oddané páry v Jáchymově. Jáchymov následovala Horní Blatná (1541 matrika narozených a zemřelých, 1542 matrika pokřtěných).

⁸ Milan MYŠKA – Aleš ZÁŘICKÝ, *Prameny k hospodářským a sociálním dějinám novověku 1*, Ostrava 2008, s. 20–21.

⁹ Stanislav LAPČÍK, *Nástin historického vývoje matrik s přihlédnutím k regionu střední a severní Moravy*, Ročenka Státního okresního archivu v Olomouci 2, 1993, s. 84.

¹⁰ Jean-Pierre BARDET – Jacques DUPÂQUIER (edd.), *Histoire des populations de l'Europe I*, Paris 1997, s. 223.

¹¹ Eduard MAUR, *O počátcích a vývoji církevních matrik se zvláštním zřetelem k českým poměrům*, HD 3, 1969, s. 6. Zde také popsán vývoj v ostatních evropských státech.

¹² Ladislav NEKVAPIL – Šárka NEKVAPIL JIRÁSKOVÁ, *Prameny k sociálním a náboženským dějinám venkova v raném novověku. Část 1: Prameny pro výzkum sociálních dějin*, Pardubice 2013, s. 28.

¹³ S. LAPČÍK, *Nástin historického*, s. 84.

¹⁴ J. GRULICH, *Migrace městského*, s. 82.

¹⁵ E. MAUR, *O počátcích a vývoji*, s. 11.

Matriky ze středních Čech jsou mladší (Slaný 1556, Kutná Hora 1571, Praha 1584).¹⁶ O podobě vedení matrik následně rozhodla nařízení olomoucké a pražské synody v roce 1591 a 1605. Dle pražské synody měly být kromě matrik oddaných a pokřtěných vedeny i soupisy duší a udělených svátostí, především biřmování a pohřbů.¹⁷ V Čechách se vedení matričních knih rozšířilo zejména v době, kdy byl pražským arcibiskupem kardinál Arnošt Harrach (1624–1667).¹⁸

V červnu roku 1614 byl papežem Pavlem V. vydán Římský rituál, který rozšířil nařízení vydané tridentským koncilem. Kromě matrik oddaných a křtěných bylo nadále povinné vést i matriky zemřelých.¹⁹ Stanovena byla také podoba jejich vedení. Dodržována měla být větná forma zápisu s přesně formulovanými latinskými zápisy. Do matrik pokřtěných se mělo zapisovat jak datum narození, tak datum křtu, jméno křtícího a křtěného. Zapsáni měli být rovněž rodiče a kmotři dítěte. Kromě jejich jména se měla uvádět i farnost. U oddaných měl duchovní za úkol provést zápis o datu trojích ohlášek a o datu svatby, u obou snoubenců uvést jméno, bydliště a farnost. Uváděna měla být i jména svědků aktu, jméno oddávajícího a případné překážky pro vstup do manželství. U zemřelých mělo docházet k evidenci data úmrtí a pohřbení, jméno zemřelého a rovněž jméno jeho otce, bydliště a místo pohřbení. Pokud byl znám věk, měl být rovněž připsán. Zaevidovat se mělo i jméno duchovního, datum zpovědi, přijetí nejsvětější svátosti a posledního pomazání.

U všech uvedených informací bylo záměrně použito spojení „měly být“ a nikoli „byly“. Reálná podoba matrik nebyla vůbec jednotná a závisela především na rozhodnutí samotných duchovních. Uváděné informace nejenže byly mnohem stručnější, neplatilo rovněž setrvání u formulací v celých větách. Někteří duchovní si stránku matriky rozdělili na jednotlivé kolonkové rubriky, do kterých uváděli pouze heslovité údaje. Ty však nebyly uváděny výhradně latinsky, ale také německy a česky.²⁰ Nejednalo se o jediné problémy, které dnes činí matriky z této doby nepřehlednými. Matriky nebyvaly vyhrazené pro jedno konkrétní místo, ale sloužily pro celou farnost, jejíž hranice se proměňovaly. Často rovněž nebyvaly rozdělené dle jednotlivých církevních rituálů, ale proběhlé křty, pohřby i svatby se zapisovaly do jedné

¹⁶ Eduard MAUR, *Vývoj matričního zápisu v Čechách*, HD 6, 1972, s. 41–42. Z regionálního hlediska se tématem matriční evidence zabývali také Václav Bartůněk či Karel Doskočil. Václav BARTŮNĚK, *Historický vývoj matrik: Přednáška proslovená na členské schůzi Rodopisné společnosti v Praze dne 28. února 1940*, Časopis rodopisné společnosti v Praze 12, 1940, č. 1, s. 6–16; Karel DOSKOČIL, *Vývoj farních matrik ve světle právních předpisů*, Tamtéž, s. 41–50. Podrobnou bibliografii k tématu přináší Miroslava MELKESOVÁ, *Církevní matriky českých zemí v pozornosti badatelů*, HD 32, 2008, s. 5–56.

¹⁷ J. GRULICH, *Migrace městského*, s. 83.

¹⁸ E. MAUR, *Vývoj matričního*, s. 42. Více k osobě kardinála Arnošta Harracha: Alessandro CATALANO, *Zápas o svědomí: Kardinál Arnošt Vojtěch z Harrachu (1598–1667) a protireformace v Čechách*, Praha 2008.

¹⁹ S. LAPČÍK, *Nástin historického*, s. 85.

²⁰ E. MAUR, *Vývoj matričního*, s. 42–43.

knihy.²¹ Otázka nejednotného matričního jazyka byla vyřešena na základě nařízení pražské konzistoře z roku 1760. Užívané latinské formule vycházely z římského rituálu, avšak zaveden byl i zápis některých nových informací. Například u pokřtěných a oddaných se přisouvala i poddanská příslušnost jejich rodičů.²²

Různorodé vedení matričních knih trvalo až do poloviny 18. století, kdy se do jejich vedení zapojil stát. Stalo se tak v jeho vlastním zájmu, především z důvodů ekonomických a vojenských. Rozhodujícím impulsem k důkladné a pravidelné evidenci obyvatelstva bylo zavedení stálé armády a všeobecná povinnost vojenského odvodu. Z tohoto podnětu proběhlo první sčítání obyvatel a číslování domů. Státní úřady napříště požadovaly po duchovních, aby jim každého čtvrt roku poskytovali výkazy z matrik pokřtěných, oddaných i zemřelých. Cílem bylo sledovat změny v přírůstku či úbytku obyvatelstva.²³ Potřebné údaje pořizovali duchovní již z nových typů matrik. Dekret z října 1770 totiž zavedl v celé monarchii rubrikové matriční formuláře. Inovované matriční knihy se většinou začaly používat od počátku roku 1771, ovšem například v pražské arcidiecézi již měsíc po vydání dekretu. Na některých místech byly duchovním k dispozici již formuláře tištěné, jinde museli knihu na rubriky rozčlenit ručně sami faráři.²⁴

Nový princip vedení matrik však nefungoval příliš dlouho. V květnu 1781 byly matriky prohlášeny za veřejné listiny. Patentem Josefa II. z února 1784 byl zaveden ještě podrobnější matriční formulář, který byl s drobnými změnami používán až do poloviny 20. století. Vedení matrik bylo nadále úkolem duchovních, avšak kromě biskupů dohlíželi na správnost evidence i krajsí úředníci. Informace se uváděly v českém nebo německém jazyce. Kromě státu měla registrace sloužit také jednotlivci, a to jako právní doklad.²⁵ V následujících letech vstoupila v platnost řada inovací, a tak se matriky staly přehlednějšími. Od roku 1784 měla být pro každé místo zavedena samostatná kniha. Pokud se jednalo o malou lokalitu, měl jí být ve společné

²¹ J. GRULICH, *Migrace městského*, s. 84.

²² E. MAUR, *Vývoj matričního*, s. 46.

²³ S. LAPČÍK, *Nástin historického*, s. 85.

²⁴ E. MAUR, *Vývoj matričního*, s. 46–47. Zde také rozebrána podoba rubrik v jednotlivých typech matričních knih.

²⁵ „*Knihy oddavek, narození a úmrtí jsou jak pro veřejnou správu, tak i pro jednotlivé rodiny velice důležité. Veřejná správa získává jimi užitečné vědomosti o poměru, rozmnožování nebo zmenšení manželstev, o přírůstku nebo úbytku narozených, o vzrůstu nebo poklesu úmrtnosti. Jednotlivým rodinám slouží v četných záležitostech za průkazné listiny a nejednou za základ soudních rozhodnutí, od nichž závisí stav občanův a celého přibuzenstva. Z toho důvodu jsme povinni v zájmu blaha poddaných pečovatí o to, aby bylo předepsáno pro tyto záznamy, jejichž tvar doposud byl libovolný, a jejichž věrohodnost byla závislou od jediného člověka, takové zařízení, které činíc je užitečnými pro účely státní, spojuje s obecnou stejnou formou i zákonitou bezpečnost.*“

Patent se skládal z devíti paragrafů. § 1–5 se věnovaly obsahu uváděnému do matrik oddaných, narozených a zemřelých. § 6 se zabýval evidencí Židů. § 7–9 řešily kontroly matrik a pořizování výkazů. František BEDNÁŘ, *Sbírka zákonů a nařízení ve věcech náboženských a církevních v republice československé. Normy platné v celém území republiky, zvláštní předpisy, týkající se církvi v zemích českých*, Praha 1929, s. 930.

matrice vyhrazen zvláštní oddíl. Od roku 1790 byly zavedeny abecední indexy, které usnadnily vyhledávání v matrikách. Index byl veden buď na samém konci matriky, nebo v samotném svazku. Zpravidla byl sepisován abecedně, lze se ale rovněž setkat i s chronologickými indexy. O dva roky později byly povinně všechny stránky v matrice číslovány. Jejich foliování mělo zabránit zneužití matričních knih. Od roku 1799 museli duchovní pořizovat i matriční duplikáty.²⁶ V průběhu 19. století docházelo již jen k drobným změnám ve vedení matrik, které reagovaly mimo jiné i na novou politickou situaci (např. zrušení patrimoniální správy). Kupříkladu dekret z roku 1812 zavedl, že se do matrik narozených začalo kromě data křtu uvádět i datum narození. Od roku 1835 dostali duchovní za úkol v případě nečitelného podpisu svědků svatby či kmotrů dítěte sami srozumitelně přepsat jejich jména.²⁷

Na základě dohody pražské, litoměřické a královéhradecké konzistoře v roce 1890 byly s definitivní platností stvrzeny instrukce týkající se registrace narozených, oddaných a zemřelých do matričních knih. Ty nadále spravovala církev (mimo civilních matrik). V roce 1949 bylo vedení aktuálně užívaných matrik ukončeno. Zákon č. 268/1949 Sb. z prosince 1949 zavedl státní matriky, jejichž správa byla úkolem matričních oddělení jednotlivých národních výborů.²⁸

2.2 Obsah matrik oddaných, narozených a zemřelých dle instrukcí

Na přelomu 19. a 20. století měli duchovní za úkol vyplňovat v jednotlivých typech matrik následující rubriky, přičemž museli dodržovat všechny předepsané směrnice:

*Matrika oddaných:*²⁹

1. pořadové číslo: Duchovní měli povinnost učinit zápis do matriky ihned po oddavkách. Sňatky se číslovaly každý rok zvlášť. 1. lednem mělo být započato nové číslování. Číslo měl obdržet každý sňatek, pokud již nebyl zapsán v jiné matrice oddaných.
2. rok, měsíc, den a místo svatby: Den měl být uváděn arabskou číslicí, měsíc pouze slovy, nikoli číslem. Rok bylo možné napsat pouze u prvního záznamu na stránce a u dalších již uváděn být nemusel. Stejně mohl farář postupovat i u poznamenání místa oddavek.

²⁶ E. MAUR, *Vývoj matričního*, s. 50–51.

²⁷ F. BEDNÁŘ, *Sbírka zákonů*, s. 967–969.

²⁸ L. NEKVAPIL – Š. NEKVAPIL JIRÁSKOVÁ, *Prameny k sociálním*, s. 30. Zde popsán rovněž vývoj evangelických a židovských matrik. K evidenci židovského obyvatelstva dále Zlatuše KUKÁNOVÁ – Lenka MATUŠÍKOVÁ, *Matriky židovských náboženských obcí v Čechách a na Moravě z let 1784–1949*, *Paginae Historiae* 1992, s. 103–127.

²⁹ Jan Křtitel PAULY, *Právní rádce pro duchovní správu v Čechách, na Moravě a ve Slezsku systematický soubor církevních a státních zákonů, nařízení, rozhodnutí, norem a příslušných formulářů s praktickým návodem pro duchovní správu*, Praha 1902, s. 109–113. Blíže instrukce rozebírá F. BEDNÁŘ, *Sbírka zákonů*, s. 994–1047.

3. místo, číslo domu, okresní soud a politický okres: Jako místo mělo být uváděno to, kde snoubenci reálně žili, nikoli název obce, kde došlo k oddávkám. Tato informace sloužila rovněž jako důkaz, zda je oddávající vlastním farářem snoubenců.
4. oddávající kněz: Kněz, který oddavky vykonal, měl povinnost se do matriky vlastnoručně podepsat.
5. ženich a nevěsta: Oddávající uváděl do matriky jméno a příjmení, stav, místo narození, obydli, okres a hejtmanství ženicha i nevěsty. Dále jména, příjmení, stav a bydliště obou rodičů. U vdov mělo být uváděno jméno manžela a bližší informace o něm.
6. náboženství: Rubrika se měla vyplňovat dle předložených křestních listů. U protestantů se mělo rozvést, zda jsou augsburského nebo helvétského vyznání.
7. věk: Věk oddaných měl být uváděn číslly a spolu s ním i přesné datum narození.
8. stav: Tato kolonka měla být vyplňována dle výpovědi svědků. Pokud byl jeden z oddaných vdovcem, bylo nutné tuto informaci ověřit úmrtním listem.
9. svědkové: U svědků oddavek se mělo uvádět jejich jméno, stav a bydliště spolu s vlastnoručním podpisem. Museli být minimálně dva, možný byl i vyšší počet. Pokud byly údaje nečitelné, musel je farář vedle čitelně přepsat. Jestliže svědek neuměl psát, udělal tři křížky, ke kterým potřebné informace uvedl duchovní.

*Matrika narozených:*³⁰

1. pořadové číslo: Číslo v matrice odkazovalo na počet porodů a nikoli křtů. Pokud se tedy dítě narodilo v prosinci a křtěno bylo v lednu, bylo k němu připsáno číslo z předchozího roku. Čísla byla uváděna i k mrtvorozencům.
2. rok, měsíc, den narození a křtu: Dle zákona z roku 1870 byl narození dítěte povinen oznámit jeho otec. Pokud tak z nějakého důvodu učinit nemohl nebo či pokud bylo dítě nemanželské, musela toto oznámení provést porodní bába. Den se zapisoval arabskou číslicí, měsíc slovně. U dvojčat bylo povinné zdůraznit, které bylo prvorozené.
3. jméno křtícího: Duchovní, který dítě pokřtil, musel do matriky provést vlastnoruční zápis. Pokud proběhl křest z nouze, muselo to být do matriky poznamenáno: „*Z nouze pokřtila N. N., porodní bába.*“ Jestliže byly následně obřady doplněny, bylo nutné tuto informaci také uvést spolu se jménem duchovního.
4. jméno křtěnce: Dítěti mělo být uděleno jméno světce či světice. Pokud chtěli rodiče jiné jméno, muselo být slušné a bylo vhodné k němu připojit i jméno svatého. Jan Pauly

³⁰ J. K. PAULY, *Právní rádce*, s. 91–109. Blíže instrukce rozebírá F. BEDNÁŘ, *Sbírka zákonů*, s. 965–994.

u této rubriky v poznámce uvádí, že bylo zakázáno dávat jména *Garibaldi*, *Bismark* a *Marx*.

5. náboženství: U rodičů katolického vyznání bylo u narozeného dítěte zapsáno náboženství katolické. U smíšených manželství bylo uvedeno to náboženství, na kterém se rodiče dříve dohodli ve smlouvě o náboženství dětí. Pokud tato smlouva uzavřena nebyla, získal chlapec vyznání otce a dívka matky. U nemanželských dětí se uvádělo náboženství matky.
6. pohlaví: Pohlaví novorozence se do matriky vypisovalo slovně na základě udání otce či porodní báby.
7. manželské x nemanželské dítě: Rubrika musela být vyplněna slovně, nikoli čárkou. Manželské bylo dítě, pokud: a) byla matka vdaná, bez ohledu na to, jak dlouho manželství trvalo; b) dítě matky, která byla s manželem rozvedena od stolu a lože, avšak narodilo se dříve než 10 měsíců (300 dní) od rozvodu; c) dítě, které se narodilo dříve než 10 měsíců (300 dní) po smrti manžela.³¹
8. mrtvě narození: Dle výnosu z dubna 1870 se jako mrtvě narozené mohly zapisovat pouze ty děti, které se prokazatelně narodily mrtvé a nežily ani okamžik. Na základě rozhodnutí ministerstva vnitra z ledna 1901 se do matriky zapisovaly pouze ty mrtvé děti, které měly sedm a více měsíců.³²
9. místo narození: Duchovní měl do matriky uvádět číslo domu, obec, okres a hejtmanství.
10. porodní bába: Na základě dekretu z roku 1825 se do matriky uvádělo jméno porodní báby jako prvního úředního svědka. Pokud bába nebyla porodu přítomna, bylo nutné tuto skutečnost do matriky poznamenat.³³
11. otec: Rubrika měla být vyplněna na základě oddacího listu či dle záznamu v matrice oddaných. Zapisováno bylo jeho jméno, příjmení, povolání, jméno jeho otce a matky spolu s rodným příjmením, místo, číslo domu, okres, hejtmanství, kde se otec dítěte narodil.
12. matka: Do matriky se zapisovalo jméno a příjmení matky, místo jejího narození, číslo domu, okres a hejtmanství jejího otce, spolu s jeho jménem a povoláním. U matky se psalo její jméno spolu s rodným příjmením.

³¹ Legitimaci nemanželských dětí je věnována pozornost v samostatné kapitole.

³² Úmrtí před tímto termínem bylo považováno za potrat, které se do matrik zapisovat neměly. Duchovní však tak často činili. Viz Mrtvorozenost, s. 241–254

³³ Jan Pauly dále uvádí další instrukce týkající se výkonu práce porodních bab. Vzhledem k tomu, že je tomuto tématu věnována samostatná část práce, nebudou zde informace blíže rozebírány.

13. kmotři: Dítě mohlo mít kmotry pouze dva. Do matriky se museli podepsat, uvést své povolání a bydliště. Totéž platilo o kmotrech v zastoupení. Pokud se do matriky chtěli podepsat i svědci, bylo to možné. Duchovní však musel jasně vyznačit, že se jedná o svědky a nikoli o kmotry.

*Matriky zemřelých:*³⁴

Při zápisu do matriky se měl duchovní řídit ohledacím lístkem sepsaným lékařem. Pohřešované osoby mohly být do matriky uvedeny až poté, co byly prohlášeny za mrtvé.

1. pořadové číslo: Číslo v matrice bylo přiděleno každé osobě, která v daném místě zemřela, bez ohledu na to, zda byla na daném místě také pohřbena. Pořadové číslo získaly i mrtvě narozené děti.
2. rok, měsíc a den úmrtí a pohřbu: Tyto informace měly být vyplněny na základě údajů z ohledacího lístku.
3. místo úmrtí: Zapisováno bylo místo, číslo domu, okres a hejtmanství. Jednalo se však o místo úmrtí, nikoli o bydliště. Pokud tedy někdo zemřel v nemocnici, byly uváděny údaje týkající se tohoto místa.
4. zemřelý: Do matriky se uvádělo jméno, příjmení, stav, bydliště a místo narození zemřelé osoby. U žen (vdaných či ovdovělých) se zapisovalo jméno, příjmení a povolání manžela. U dětí se uváděla jména, příjmení a povolání obou rodičů. Pokud byla nalezena mrtvola neznámé osoby, měla být uvedena do matriky jako „osoba neznámá“. Pokud soud zjistil bližší informace, uvedly se do matriky dodatečně.
5. náboženství: Rubrika měla být vyplněna dle ohledacího lístku. U nalezené mrtvoly měl duchovní slovně napsat „*Neznámé*“.
6. pohlaví: Rubrika se měla vyplnit na základě ohledacího lístku: *mužské/ženské*.
7. stav: Duchovní do matriky zapisoval rodinný stav zemřelého: *ženatý, svobodný, vdovec, vdaná, svobodná, vdova*.
8. věk: Zapsány měly být nejen dožití roky, ale také měsíce a dny.
9. místo pohřbení: Pokud bylo v dané obci více hřbitovů, musel farář jasně uvést název příslušného hřbitova, ideálně i s oddělením a číslem hrobu.
10. nemoc a způsob smrti: Rubrika byla vyplňována dle ohledacího lístku. Mimo příčinu úmrtí se zapisovalo i číslo lístku a jméno lékaře, který jej vydal.

³⁴ J. K. PAULY, *Právní rádce*, s. 113–117. Blíže instrukce rozebírá F. BEDNÁŘ, *Sbírka zákonů*, s. 1047–1052.

11. jméno duchovního: Zapsáno bylo jméno duchovního, který vykonal obřad. U sebevrahů a mrtvě narozených dětí se uvádělo jméno hrobaře.
12. kdo a kdy zemřelého zaopatřil: Zde měly být vypsány všechny akty, ke kterým před úmrtím došlo.

2.3 Excerpce dat

Excerpce dat z matrik je v rámci historické demografie prováděna dvěma způsoby. První možností je *anonymní excerpte dat*. Touto metodou lze zjistit vývoj základních ukazatelů (roční a měsíční počty, věk, rodinný stav atd.) v dlouhém časovém období i v rámci větších lokalit.³⁵ To je výhoda této metody. Nevýhodou je, že výsledkem výzkumu jsou pouze počty či podíly, ale konkrétní osudy jednotlivců, z jejichž životů by bylo možné čerpat další zajímavé údaje, tak zcela unikají. Metodu anonymní excerpte představili členové *Cambridge Group for the History of Population and Social Structure*. E. A. Wrigley a R. S. Schofield ji aplikovali na výzkum více než 400 anglických farností, v jejichž rámci sledovali vývoj narozených, oddaných a zemřelých v průběhu 16. –19. století. Výsledky svého bádání shrnuli v roce 1981 v publikaci *The Population History of England 1541–1871: A Reconstruction*.³⁶

Dříve se k excerpte používala klasická „čárkovací“ metoda. Práce s obsáhlým materiálem a monotónním obsahem však vyžadovala zvýšenou pozornost a soustředěnost. Případné omyly se ve změní čárek jen velmi těžko dohledávaly a rovněž při výsledném vyhodnocování mohlo docházet k řadě chyb.³⁷ Moderní technologie využívání anonymní excerpte výrazně usnadnily. Ideálním prostředkem je především MS Office Excel. Vlastní přepis jednotlivých záznamů je stále časově náročný a pracný, lze jej však následně zkontrolovat, a odhalit tak případné nedostatky. Nespornou výhodou je pak vyhodnocení celé databáze. Pokud uživatel umí pracovat s příslušnými filtry a propracovanými funkcemi (především logické a statistické), které program Excel nabízí, je zpracování výsledků poměrně rychlé a především přesné. Současný badatel má dnes celou excerpte usnadněnou rovněž digitalizací matrik.³⁸

³⁵ E. MAUR, *Základy historické*, s.76–77. Principy anonymní excerpte blíže rozebírá TÝŽ, *Na okraj francouzských metod historickodemografického bádání*, HD 2, 1968, s. 75–76.

³⁶ Edward A. WRIGLEY – Roger S. SCHOFIELD, *The Population History of England 1541–1871*, Cambridge 1981. Více o Cambridge Group Alice VELKOVÁ, *50 let Cambridge Group for the History of Population and Social Structure*, HD 38, 2014, č. 2, s. 255–259.

³⁷ E. MAUR, *Základy historické*, s. 76.

³⁸ O digitalizaci matrik pojednává např. Jirí VICHTA, *Digitalizace a dálkové zpřístupnění matrik Státního oblastního archivu v Praze v letech 2006–2020*, *Středočeský sborník historický* 46, 2020, č. 2, s. 121–138; Helena VOLDÁNOVÁ – Tomáš KRŮTA, *Seminář o digitalizaci matrik*, *Genealogické a heraldické listy* 30, 2010, č. 4, s. 99–102; Eva HÁJKOVÁ – Ivana GEBAUEROVÁ – Lucie HARAŽÍMOVÁ, *Matriky Zemského archivu v*

Druhou možností zpracování představuje metoda rekonstrukce rodin. Tu v padesátých letech 20. století představili francouzští historikové Louis Henry a Michel Fleury v publikaci *Des registres paroissiaux à l'histoire de la population*.³⁹ L. Henry metodu aplikoval v praxi na výzkum obyvatel Ženevy, ve které si vybral reprezentativní vzorek 19 buržoazních rodin, které dle roku narození rozdělil do sedmi generací (1550–1599, 1600–1649, 1650–1699, 1700–1749, 1750–1799, 1800–1849, 1850–1899), aby tak mohl porovnávat vývoj v jednotlivých epochách. Kniha je rozdělena do sedmi kapitol. Dvě jsou věnovány především teorii zvolené metody, možnostem zpracování a jejímu dalšímu využití. Zbylých pět je pak již zaměřeno na samotný výzkum. Zvláštní pozornost věnuje Henry především období omezování plodnosti.⁴⁰ Byly to totiž právě možnosti studia plodnosti obyvatelstva, které byly původním účelem výzkumu. Dnes se však již tato metoda aplikuje také při výzkumu úmrtnosti, migrací či sociální mobility.⁴¹ Podstata metody spočívá v rekonstruování jednotlivých rodin, jejímž základem je pracné dohledávání potřebných údajů v církevních matrikách.⁴² Původně se potřebné údaje přepisovaly na kartotéční rodinné listy. Bylo ovšem třeba precizně dodržet správný postup i předepsané zásady. Ty ve svých studiích shrnuli např. E. Maur, E. Čáňová či P. Horská.⁴³

Daná metoda je velice pracná a lze ji aplikovat pouze na omezeně rozsáhlý vzorek. Výzkum je zkomplikován především nestálostí příjmení a migracemi. Tyto potíže musí řešit historický demograf také dnes. K vytvoření databáze však může využít hned několik převážně genealogických programů, které mu práci v mnohém usnadní a pomohou mu zpracovat výsledky. Možnosti práce s programem *Ihiksoft Lineage 4.0* představila ve své studii Barbora Kuprová.⁴⁴ Na nedostatky tohoto programu, především na jeho neaktuálnost, upozornil

Opavě – ohlédnutí za jejich zpřístupňováním: příspěvek k desátému výročí zveřejnění matrik na internetu, Sborník Zemského archivu v Opavě 2, 2019, s. 5–17.

³⁹ Louis HENRY – Michel FLEURY, *Des registres paroissiaux à l'histoire de la population. Manuel de dépouillement et d'exploitation de l'état civil ancien*, Paris 1956.

⁴⁰ Louis HENRY *Anciennes familles genevoises. Étude démographique XVIe–XXe siècle*, Paris 1956.

⁴¹ Š. NEKVAPIL JIRÁSKOVÁ, *Protoindustriální společnost*, s. 57.

⁴² Metoda rekonstrukce rodin byla využita např. v těchto pracích (výběr): Petr MUŽÍK, *Obyvatelstvo města Domažlice v letech 1651–1830*, Sborník archivních prací 36, 1986, č. 1, s. 103–207; Petra BRABCOVÁ, *Plodnost vdaných žen ve vesnici Komín v I. polovině 18. století*, Demografie 39, 1997, s. 101–109; Š. NEKVAPIL JIRÁSKOVÁ, *Protoindustriální společnost*; B. JANÁKOVÁ KUPROVÁ, *Obyvatelstvo na středočeském*; Lukáš BOZDĚCH, *Vliv majetkových poměrů a povolání na sňatkový věk ve Staňkově v 19. století*, HD 44, 2020, č. 2, s. 145–178; TÝŽ, *Kojenecká úmrtnost ve Staňkově v 19. století*, HD 41, 2017, č. 1, s. 73–86; Václav ČERNÝ, *Genealogie a historická demografie? Teoretické a praktické možnosti výzkumu sítě sociálních vztahů na příkladu jihočeské vesnice*, HD 42, 2018, č. 2, s. 153–176.

⁴³ Eduard MAUR, *Metoda rekonstrukce rodin v historické demografii*, Demografie 24, 1982, s. 101–102; Eliška ČÁŇOVÁ, *K problematice rekonstrukce rodin na základě matričních zápisů ve farnosti Broumov*, HD 27, 2003, s. 243–250; TÁŽ, *K problematice rekonstrukce rodin na základě matričních zápisů ve farnosti Broumov 2*, HD 28, 2004, s. 203–207; Pavla HORSKÁ, *Metody současné historické demografie pro analýzu archivních pramenů*, Archivní časopis 26, 1976, č. 3, s. 140–148.

⁴⁴ Barbora KUPROVÁ, *Využívání genealogických programů v historické demografii. Případová studie: Panství Škvorec na přelomu 18. a 19. století*, HD 38, 2014, č. 2, s. 157–177.

v návazném článku Václav Černý. Autor proto představil další programy, které lze při metodě rekonstrukce rodin využít, a zhodnotil jejich klady a závěry. Jako optimální pak shledává u nás nejpopulárnější genealogické programy *Ancestry* a *MyHeritage Family Tree Builder*.⁴⁵

2.4 Charakteristika využitých matrik

Prvotním úkolem pro sledování přirozené měny ve Svitavách a v Litomyšli byla excerpce dat z katolických matrik narozených, oddaných a zemřelých spadající do časového období let 1785–1914. Matriční knihy zmíněných měst jsou uloženy ve Státním oblastním archivu v Hradci Králové. Všechny jsou již přístupné v digitální podobě.⁴⁶ Pracováno bylo s dříve prezentovaným inventárním seznamem *Sbírky matrik východočeského kraje*. Od konce roku 2022 byl uživatelům zpřístupněn *ARON – Archiv online*, který již umožňuje online prohlížení archiválií bez nutnosti stahování souborů.

Litomyšl

V rámci Litomyšle bylo zpracováno 30 matričních knih: 7 knih oddaných, 15 knih narozených (pokřtěných)⁴⁷ a 8 knih zemřelých.⁴⁸ Žádná z těchto matrik již nebyla tripartitní a všechny již měly podobu předtištěných rubrikových formulářů. Větná forma záznamu se používala pouze výjimečně a jejím cílem bylo daný záznam viditelně odlišit od ostatních. Zapisována byla takto především řada mrtvě narozených dětí.

⁴⁵ Václav ČERNÝ, *Aktuální genealogické programy a jejich přínos pro historickou demografii (diskusní příspěvek)*, HD 39, 2015, č. 1, s. 105–122.

⁴⁶ SOA Hradec Králové, Sbirka matrik Východočeského kraje, Farní úřad římskokatolické církve Litomyšl, <https://vychodoceskearchivy.cz/wp-content/uploads/2020/08/8700_Sbirka-matrik-Vychodoceskeho-kraje-1587-1949_NAD_190-stav-2020-08-18.pdf> [cit. 20. 12. 2021].

⁴⁷ Pro zjednodušení bude nadále o těchto matrikách souhrnně hovořeno jako o matrikách narozených.

⁴⁸ SOA Hradec Králové (dále SOA HK), Sbirka matrik Východočeského kraje (dále SM), Farní úřad římskokatolické církve Litomyšl (dále FÚ Litomyšl), matrika oddaných 1784–1799, sign. 1318; matrika oddaných 1800–1823, sign. 1319; matrika oddaných 1824–1842, sign. 1320; matrika oddaných 1842–1864, sign. 1321; matrika oddaných 1865–1884, sign. 5409; matrika oddaných 1885–1904, sign. 7488; matrika oddaných 1905–1926, sign. 7619; matrika narozených 1784–1791, sign. 1302; matrika narozených 1791–1802, sign. 1303; matrika narozených 1802–1816, sign. 1304; matrika narozených 1817–1833, sign. 1305; matrika narozených 1833–1836, sign. 1306; matrika narozených 1837–1843, sign. 1307; matrika narozených 1843–1850, sign. 1308; matrika narozených 1850–1857, sign. 1309; matrika narozených 1858–1863, sign. 1310; matrika narozených 1864–1870, sign. 5401; matrika narozených 1871–1881, sign. 5402; matrika narozených 1881–1888, sign. 5403; matrika narozených 1889–1896, sign. 5404; matrika narozených 1897–1905, sign. 7484; matrika narozených 1906–1918, sign. 9013; matrika zemřelých 1784–1795, sign. 1327; matrika zemřelých 1796–1819, sign. 1328; matrika zemřelých 1820–1852, sign. 1331; matrika zemřelých 1852–1863, sign. 1332; matrika zemřelých 1864–1881, sign. 5411; matrika zemřelých 1882–1902, sign. 7489; matrika zemřelých 1903–1912, sign. 7490; matrika zemřelých 1912–1937, sign. 8347.

Matriky oddaných

Matriky oddaných z let 1784–1799 a 1800–1823 nebyly vedeny souhrnně pro celé město. Jsou rozděleny na oddíly, které byly určeny pro jednotlivé části města a dále pro okolní vsi. Obě dvě tyto matriky byly na potřebné části rozděleny před počátkem užívání a mnohdy se stalo, že v průběhu evidence došlo v některé části místo pro zápis. Farář proto za posledním zápisem udělal poznámku, na jaké straně záznamy vztahující se k dané lokalitě (či části města) pokračují. Tato rozčleněnost způsobila značnou nepřehlednost a zkomplikovala excerpci. Následující matriky již byly určeny pouze pro Litomyšl a zápisy jsou uvedeny chronologicky bez ohledu na příslušnou část města.

Až do roku 1864 byl součástí oddacích knih i abecední index. Všech sedm matrik bylo vedeno výhradně v češtině. Vyplňované rubriky se během sledované doby v podstatě nezměnily (termín svatby, bydliště, jméno oddávajícího, informace o ženichovi a nevěstě, údaje o svědcích, termíny ohlášek a případné poznámky). S blížícím se 20. stoletím začal být stále více konkretizován věk snoubenců a veškeré informace o nich (včetně případných předchozích manželů) a rovněž údaje o jejich rodičích. Termíny ohlášek začaly být zapisovány v průběhu roku 1834.

Matriky narozených

První použitá matrika narozených z let 1784–1791 evidovala narozené děti z Litomyšle a okolních vesnic. Jednotlivým částem města a ostatním lokalitám byl vyčleněn samostatný úsek. Matriky z let 1791–1802 a 1802–1816 již sloužily pouze pro Litomyšl, princip rozdělení na městské části zůstal zachován. Taktéž v případě těchto matrik byla excerptce zkomplikována v případě, kdy v určitém úseku již nezbývalo místo a duchovní musel pro zbývající záznamy najít v matrice jiné vhodné místo. Pokračující stranu však vždy uvedl. Kniha počínající rokem 1817 byla již psána souhrnně.

Matriky z období let 1784–1836 obsahovaly v závěru abecední index. Všech 15 knih narozených bylo napsáno česky. U narozených dětí se do matrik zapisovalo datum porodu a křtu. Nejdříve bylo uváděno datum křtu, v průběhu druhé dekády 19. století začala být postupně zapisována obě dvě data. V chronologické řadě se obě data objevují od roku 1820. Dále bylo do matriky zapisováno jméno křtícího, jméno pokřtěného, jeho náboženství, pohlaví a původ (manželský, nemanželský). Evidováno bylo i místo narození, rodiče dítěte a jeho kmotři. Od roku 1789 se do matrik zapisovalo i jméno porodní báby. Během sledované doby docházelo

k rozšiřování údajů zapisovaných k otci a matce dítěte. Pořadí jednotlivých rubrik se měnilo v závislosti na podobě používaného formuláře.⁴⁹

Matriky zemřelých

Zemřelí v Litomyšli v průběhu let 1785–1914 byli zaevidováni do osmi knih. Matriční kniha z let 1784–1795 evidovala zemřelé z celé farnosti a každému místu byl v knize vyhrazen jeden matriční oddíl. Princip oddílů zůstal i v následující matrice pro léta 1796–1819. Do té se zapisovali už jen zemřelí v Litomyšli a jejich předměstí. Od roku 1820 byli všichni zdejší zemřelí zapisováni chronologicky za sebou bez ohledu na to, v jaké části města žili. Chronologické vedení bylo přerušeno v létě roku 1866 během cholerové epidemie. Velmi vysoký počet zemřelých v krátké době nejspíše zapříčinil nepřehlednou situaci a o některých úmrtích se duchovní dozvěděl až s určitým časovým odstupem.

Abecední index byl součástí tří knih, a to v letech 1799–1863. V inventárním seznamu *Sbírky matrik východočeského kraje* je možné se dočíst, že všech osm matrik bylo psáno v češtině. Tato informace však není zcela přesná. Až do padesátých let 19. století je možné se s němčinou setkat v kolonce vyhrazené pro příčinu úmrtí. Střídání češtiny a němčiny nemělo evidentní princip. Bylo zcela běžné, že u dvou po sobě jdoucích záznamech psaných stejných rukopisem se u totožné příčiny úmrtí vystřídal čeština s němčinou.

Obsah matriky zemřelých prošel během sledované doby největší proměnou. Vyplňované rubriky se v podstatě nezměnily. Jednalo se o datum a místo skonu, pohlaví, náboženství a věk zemřelého, jeho jméno a jméno toho, kdo mrtvého zaopatřil a pohřbil. Tyto kolonky v matrikách byly vyplňovány ještě před první světovou válkou. Změnilo se však to, že zapisované údaje začaly být postupem času podrobnější. V knize začínající rokem 1820 se již nezapisovalo pouze datum úmrtí, ale i datum pohřbu. I věk zemřelého byl blíže specifikován. Do roku 1820 se zapisoval věk pouze v letech, poté byly v matrice věku vymezeny tři kolonky pro dožití roky, měsíce a dny.

Informace o zesnulých byly na konci 18. století stručné, takřka heslovité. U zemřelého dospělého muže to bylo jeho jméno a povolání či sociální postavení. U zesnulých vdov či vdaných žen se zapisovalo jejich křestní jméno a jméno a povolání manžela. V podstatě shodný princip byl u zemřelých dětí a svobodných dívek a chlapců – jejich jméno a informace o otci. V případě, že se vdova, vdaná žena či svobodná dívka věnovala před svou smrtí nějakému povolání nebo byla někde ve službě, zapisovala se tato informace od konce první poloviny

⁴⁹ V tomto ohledu se nejvíce měnilo umístění kolonky vyhrazené pro jméno porodní báby. Vývoj zápisu je podrobně rozebrán v kapitole, která se bábám věnuje.

19. století. Během devadesátých let 19. století se u všech dospělých začínalo postupně psát, zda zemřeli svobodní, během manželství nebo ve vdovském stavu. Spolu s tím se začínala objevovat i informace, kde (jen velmi výjimečně i kdy) se zemřelý narodil. V matrice zemřelých začínající rokem 1903 se údaj o místě narození stal běžnou součástí zápisu, do konce první dekády se ustálilo i zapisování data narození. U vdaných žen se uvádělo také jejich příjmení a bydliště za svobodna, u dětí kromě informací o otci stálo i jméno matky a její rodné příjmení a bydliště.

Svitavy

Údaje o oddaných, narozených a zemřelých ve Svitavách v průběhu let 1785–1914 byly excerpovány ze 7 matrik oddaných, 16 matrik narozených a 8 matrik zemřelých.⁵⁰ Stejně jako v případě Litomyšle sloužily k zápisu jednotlivých událostí již samostatné knihy. Tripartitním principem byla vedena matrika z let 1758–1780, která však jde mimo rámec zvoleného časového období. Po celou sledovanou dobu zapisovali zdejší duchovní potřebné informace do jednotlivých rubrik Na rozdíl od svých litomyšlských kolegů však řadu let neměli k dispozici tištěné formuláře a grafická struktura matričních stránek vycházela z jejich vlastního pera. Užívaným matričním jazykem byla po celou dobu němčina.

Matriky oddaných

Do roku 1788 byly oddavky svitavských snoubenců psány souhrnně do jedné matriky spolu se svatbami z celé farnosti. Počínaje rokem 1789 byla matrika rozdělena na oddíly určené jednotlivým obcím. Stejným principem byla vedena i matrika oddaných z let 1813–1834. Od roku 1835 již byla vyčleněna pro Svitavy samostatná matrika. Jedná se navíc o první knihu, ve

⁵⁰ SOA HK, SM, FÚ Svitavy, matrika oddaných 1781–1812, sign. M–30 2411; matrika oddaných 1813–1834, sign. M–30 2412; matrika oddaných 1835–1848, sign. M–30 2413; matrika oddaných 1849–1863, sign. M–30 2414; matrika oddaných 1864–1887, sign. M–30 2415; matrika oddaných 1888–1902, sign. M–30 5851; matrika oddaných 1903–1919, sign. M–30 7562; matrika narozených 1781–1808, sign. M–30 2397; matrika narozených 1808–1821, sign. M–30 2398; matrika narozených 1822–1828, sign. M–30 2399; matrika narozených 1828–1835, sign. M–30 2400; matrika narozených 1836–1841, sign. M–30 2401; matrika narozených 1842–1850, sign. M–30 2402; matrika narozených 1851–1857, sign. M–30 2403; matrika narozených 1858–1864, sign. M–30 2404; matrika narozených 1865–1873, sign. M–30 5527; matrika narozených 1874–1882, sign. M–30 5528; matrika narozených 1883–1888, sign. M–30 5529; matrika narozených 1889–1894, sign. M–30 5530; matrika narozených 1895–1898, sign. M–30 5531; matrika narozených 1899–1903, sign. M–30 5849; matrika narozených 1904–1909, sign. M–30 5850; matrika narozených 1910–1921, sign. M–30 7561; matrika zemřelých 1781–1812, sign. M–30 2418; matrika zemřelých 1845–1857, sign. M–30 2421; matrika zemřelých 1858–1879, sign. M–30 2422; matrika zemřelých 1880–1890, sign. M–30 2423; matrika zemřelých 1891–1910, sign. M–30 5852; matrika zemřelých 1911–1930, sign. M–30 7914.

V dalších citacích jsou matriky oddaných uvedeny zkratkou m. O, matriky narozených jako m. N a matriky zemřelých m. Z.

kteří měli duchovní k dispozici tištěný formulář. V předchozích dvou matrikách si je faráři vytvářeli sami. Součástí všech sedmi knih byl abecední index.

Vyplňované rubriky odpovídaly výše zmíněným litomyšlským matrikám oddaných. S blížícím se koncem 19. století faráři stále více rozváděli údaje o snoubencích, jejich rodičích a svědcích. Termíny ohlášek byly zaznamenávány až během padesátých let 19. století.

Matriky narozených

První využitá matrika narozených byla založena na identickém principu jako matrika oddaných. Do konce roku 1788 do ní byly chronologicky zapisovány narozené děti z celé farnosti. Od roku 1789 došlo k rozdělení na jednotlivé obce. Na lokální úseky byly rozděleny i knihy z let 1808–1821 a 1822–1828 a 1828–1835. Individuální matrika pro svitavské novorozence byla založena v lednu 1836 a její rubriky byly již předtištěny.

Do tištěných rubrik však mohli duchovní zapisovat potřebné údaje již v matrice používané od roku 1828. Velice dlouho zde však chyběla individuální kolonka určená pro zápis údajů o porodní bábě. Její jméno a případné další informace tak duchovní uváděli přímo pod jméno dítěte. Tento princip byl zachováván až do roku 1883. V novém vzoru formuláře byla vyčleněna zvláštní rubrika i pro porodní bábu. S dvojitým uváděným datem, tedy s datem narození dítěte i s datem křtu, se lze ve zdejších matrikách setkat již od roku 1802. Na konci každé matriky byl abecední index.

Matriky oddaných

V porovnání s matrikami oddaných a narozených byly samostatné matriky určené výlučně pro zemřelé přímo ve Svitavách založeny s výrazným zpožděním. První excerpovaná matrika opět sloužila v letech 1781–1788 pro celou farnost souhrnně a od roku 1789 byla rozčleněna dle lokalit. Matriky z let 1813–1890 nesloužily pouze pro evidenci zemřelých přímo ve Svitavách, ale například i těch ze sousedního Lačnova či Hradce nad Svitavou. Až poslední dvě využitá matriky (z let 1891–1910 a 1911–1930) byly určeny pouze pro Svitavy.

Všech osm mělo na konci abecední index. Na tomto místě není třeba detailněji rozebírat informace, které se do svitavských matrik zemřelých uváděly. V tomto smyslu panovala shoda s Litomyšlí a obecný vývoj byl veskrze stejný.

Výše uvedená charakteristika jednotlivých typů matričních knih ve Svitavách a v Litomyšli byla platná v obecném principu. Při vzájemném porovnávání konkrétního způsobu evidence v obou lokalitách bylo zjištěno, jak významná byla role individuálního přístupu

samotných autorů při vyplňování jednotlivých rubrik. V mnohých případech to byli totiž oni, kdo zásadním způsobem ovlivnili zjištěné výsledky. Kdy, kde a do jaké míry se tak stalo, je rozebráno u jednotlivých sledovaných jevů. Zvláště detailně je pak rozebrán způsob evidence mrtvě narozených dětí, jelikož se jednalo o velké specifikum.

2.5 Princip excerpce dat

V rámci výzkumu byla využita částečně jmenná excerpce dat. Zachovány byly principy anonymní excerpce, avšak vzhledem k povaze některých sledovaných jevů bylo nutné zaznamenávání i jmen. Ta sloužila buď k běžnému statistickému zpracování s výsledkem četnosti jednotlivých jmen, nebo sloužila jako vodítko pro lepší orientaci při dohledávání záznamů z více typů matrik.

Ze záznamů v matrikách oddaných bylo přepisováno datum svatby (v letech 1785–1799 a 1900–1914 celé datum, v ostatních letech pouze měsíc a rok). V průběhu let 1900–1914 byl excerpován počet proběhlých ohlášek. V průběhu celé sledované doby byl přepisován rodinný stav ženicha (svobodný/vdovec) a jeho věk, rodinný stav nevěsty (svobodná/vdova) a její věk. V rámci Litomyšle se jednalo o přepis 6 554 záznamů a ve Svitavách o 5 386 záznamů. Z matrik narozených byl excerpován údaj o roce a měsíci narození, dále pohlaví dítěte (případně vícečetné porody), jeho věk při křtu (v rámci Svitav v letech 1802–1914, v Litomyšli v letech 1820–1829 a 1900–1914) a původ (manželský/nemanželský). Pokud bylo nemanželské dítě legitimováno, bylo přepsáno i datum události. V letech 1850–1914 byl u všech nemanželských dětí sledován rodinný stav matky dítěte (svobodná/vdova) a případně i její povolání, pokud bylo uvedeno. V rámci Litomyšle byly v průběhu let 1905–1914 studiu podrobeny i porodní báby. Proto bylo v této době ke každému záznamu připsáno jméno porodní báby, která pomáhala dítěti na svět. U dětí pokřtěných z nouze bylo dále vypsáno, kdo jim křest udělil, jak dlouho po narození se tak stalo a zda byly obřady následně doplněny. Záznamy bylo nutné zkombinovat s matrikami zemřelých, kde byly všechny z nouze pokřtěné děti dohledávány a případně byla do vytvářené evidence zaznamenána i příčina jejich úmrtí. V Litomyšli bylo celkově přepsáno 27 365 záznamů a ve Svitavách 22 568.

V rámci analýzy matrik zemřelých byly excerpovány následující údaje: rok a měsíc úmrtí, pohlaví zemřelého, jeho věk a příčina úmrtí. U dětí do 15 let bylo přepisováno, zda byly manželského nebo nemanželského původu. U zemřelých starších 50 let bylo v průběhu let 1890–1914 zaznamenáváno, zda zemřeli svobodní, ženatí či ovdovělí. V průběhu let 1785–1914 zemřelo v Litomyšli 29 320 osob a ve Svitavách 18 681.

Specifická byla evidence mrtvě narozených dětí, jelikož byly uváděny buď do matrik narozených, nebo do matrik zemřelých, či do obou typů matrik současně. Jednotlivé záznamy tak bylo nutné dohledávat a vzájemně porovnávat. U všech mrtvorozenců byl excerpován údaj o roce a měsíci narození/úmrťi, o pohlaví dítěte, jeho původu (manželský/nemanželský), příčině smrti, místě narození/úmrťi a o asistenci při porodu (porodní bába/lékař). Přepisováno bylo i jméno otce dítěte (u nemanželských dětí matky dítěte). Toto jméno sloužilo pouze jako vodítko při porovnávání záznamů v matrikách narozených a zemřelých.

Zvolené údaje byly přepisovány do MS Office Excel a za pomoci příslušných funkcí byly následně zpracovány.

3. Historická demografie a dějiny rodiny v české a evropské historiografii

3.1 Demografie, historická demografie a rodina

Demografie jako vědní obor zkoumá proces lidské reprodukce a jeho podmínky. S demografickou reprodukcí, tedy s procesem rození a umírání, jsou spojeny také demografické jevy (svatba, rozvod, ovdovění atd.), jelikož zásadním způsobem ovlivňují vývoj porodnosti a úmrtnosti. Cílem demografie je studium demografických událostí jako hromadných jevů a analýza jejich pravidelnosti, kolísání a dlouhodobého vývoje.⁵¹ Za zakladatele tohoto vědního oboru je označován John Graunt, který se na základě sestavování úmrtnostních tabulek snažil osvětlit vývoj úmrtnosti v Londýně. Výsledky výzkumu objasnil v roce 1662 v knize *Natural and Political Observations mentioned in a following Index, and made upon the Bills of Mortality*.⁵²

Historická demografie rovněž zkoumá populační vývoj. Na rozdíl od demografie klasické však zkoumá populační vývoj v minulosti, zvláště v předstatistickém období. Této okolnosti je nutné přizpůsobit pracovní postupy, jelikož řada pramenů, z nichž historický demograf čerpá informace, nevznikla primárně s cílem evidence obyvatelstva. Původní účel býval zcela jiný, např. evidence udělených církevních svátostí. Některé z využívaných pramenů, např. matriky, byly sepsány dlouhodobě. Jiné soupisy podávají informace o obyvatelstvu v jednom okamžiku.⁵³ Kromě studia přirozené měny obyvatelstva (sňatečnost, porodnost a úmrtnost) analyzuje historická demografie také sociální a geografickou mobilitu a řeší i problematiku koncentrace obyvatelstva, např. průběh urbanizace. V posledních letech začínají být historickými demografy využívány i jiné typy pramenů (deníky či korespondence), které umožňují i kvalitativní analýzu.⁵⁴

Jako vědní obor se začala historická demografie rozvíjet ve Francii po druhé světové válce, kdy začal být populační vývoj zkoumán v rámci „totální historie“. Odborníky však nebyl vnímán izolovaně, ale v souvislosti se sociálním a hospodářským vývojem. Základem studia se

⁵¹ Květa KALIBOVÁ, *Úvod do demografie*, Praha 1997, s. 5. K demografii dále např. Zdeněk PAVLÍK – Jitka RYCHTAŘÍKOVÁ – Alena ŠUBRTOVÁ, *Základy demografie*, Praha 1986; Květa KALIBOVÁ – Zdeněk PAVLÍK – Alena VODÁKOVÁ, *Demografie (nejen) pro demografy*, Praha 1993; Milan KUČERA – Ladislav RŮŽIČKA – Vladimír SRB, *Demografie*, Praha 1971; Zdeňka TARABOVÁ – Jiří VYSTOUPIL, *Základy demografie*, Brno 2004. Od roku 1959 vychází rovněž odborné periodikum *Demografie, revue pro výzkum populačního vývoje*, v jehož některých číslech jsou publikovány i články týkající se historické demografie. Např. Eduard MAUR, *Přehled vývoje české historické demografie*, *Demografie* 50, 2008, č. 4, s. 268–275.

⁵² John GRAUNT, *Natural and Political Observations mentioned in a following Index, and made upon the Bills of Mortality*, London 1662. Práce se do dnešní doby dočkala několikátého vydání.

⁵³ Eduard MAUR, *Základy historické demografie*, Praha 1983, s. 6–7.

⁵⁴ TÝŽ, *Historická demografie a dějiny rodiny v raném novověku*, in: Marie KOLDÍNSKÁ (ed.), *Základní problémy studia raného novověku*, Praha 2003, s. 559.

staly prameny evidenční povahy, které byly zpracovávány kvantitativními metodami.⁵⁵ Obor se později začal rozvíjet i ve Velké Británii, v Německu a ve střední Evropě. V jednotlivých státech začaly vycházet nejen odborné publikace, ale také specializovaná periodika.⁵⁶

Historicko-demografický výzkum je pro studium dějin rodiny zcela zásadní. Lze tak získat odpověď na otázku, do jaké míry měla na jednání člověka a jeho rodinu vliv tradice a jak významné byly ostatní vnější podněty. Pomáhá také poskytnout řadu důležitých informací o těch vrstvách společnosti, o jejichž životě se nedochovalo příliš mnoho pramenů.⁵⁷

Rodina je konstantní jednotkou společnosti. Pro jednotlivá období a různé kultury byla vždy platná určitá forma rodinné struktury.⁵⁸ Cílem historické demografie je právě studium velikosti a struktury populace v prostoru a čase. V této souvislosti nelze na člověka pohlížet jako na individuum. Naprostá většina lidí strávila většinu svého života v rámci rodiny, ať už byla jejich role jakákoliv. Základní životní mezníky (narození, křest, svatba i úmrtí) se sice týkaly přímo jednotlivce, vždy se ale jednalo o událost, která větší či menší měrou ovlivnila i další členy rodiny. Proměny demografického chování tedy nebyly výsledkem změn pouze u jednotlivců, ale především změn, které se udály v rámci rodinných cyklů.⁵⁹

3.2 Výzkum v evropské historiografii

Pro výzkum historické rodiny byly v rámci Evropy velice dlouho využívány kvantitativní metody. Zakladatel francouzské historické demografie Louis Henry se snažil zjistit odpověď na otázku, jaká by byla úroveň porodnosti, pokud by nedošlo k regulaci plodnosti. Kvůli studiu údajů týkajících se neomezené plodnosti se však musel obrátit do historie.⁶⁰ Aplikovanou metodu rekonstrukce rodin později představil spolu s Michelelem Fleuryem v roce 1956.⁶¹ Sám L. Henry vydal v roce 1967 publikaci *Manuel de démographie historique*, kde kromě popisu principů zmíněné metody pojednává i o pramenech, které lze k danému výzkumu využít.⁶² Ačkoli bylo původním cílem metody studium plodnosti, brzy se

⁵⁵ Josef GRULICH, *Historická demografie a dějiny rodiny v Evropě a v České republice po roce 1950*, HD 26, 2002, s. 124.

⁵⁶ E. MAUR, *Historická demografie*, s. 560–561.

⁵⁷ Ludmila FIALOVÁ, *Využití výsledků českého historicko-demografického výzkumu pro dějiny rodiny*, in: Antoine MARÈS – Pavla HORSKÁ (edd.), *Česko-francouzský dialog o dějinách evropské rodiny*, Praha 2001, s. 85–86.

⁵⁸ Jan HORSKÝ – Markéta SELIGOVÁ, *Rodina našich předků*, Praha 1996, s. 6–7.

⁵⁹ L. FIALOVÁ, *Využití výsledků*, s. 85–86.

⁶⁰ Pavla HORSKÁ – Milan KUČERA – Eduard MAUR – Milan STLOUKAL, *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*, Praha 1990, s. 6.

⁶¹ Více o principech a možnostech metody rekonstrukce rodin viz kapitola Prameny.

⁶² Louis HENRY, *Manuel de démographie historique*, Genève-Paris, 1967. Podrobněji tuto publikaci rozebírá Eduard MAUR, *Na okraj francouzských metod historickodemografického bádání*, HD 2, 1968, s. 72–83.

ukázalo, že ji lze použít i k odhadu počtu obyvatel či ke studiu úmrtnosti.⁶³ Henryho metodu začali následně uplatňovat i historici v dalších státech při výzkumu matrik ze 17. a 18. století a na základě zjištěných výsledků se jim tak podařilo zrekonstruovat některé aspekty každodenního rodinného života.⁶⁴ Historická demografie se původně rozvíjela především v Paříži. Sám Henry působil na *Institut national d'études démographiques*, dalšími centry byly *Laboratoire de demographie historique* při *L'Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales* a *Laboratoire de demographie* na Sorbonně.⁶⁵

Ve Velké Británii se historická demografie rozvíjela ve dvou centrech, kterými byly Londýn a Cambridge. Londýnské reprezentoval Thomas Hollingsworth.⁶⁶ Ve své nejznámější publikaci *Historical Demography* otevřel řadu témat. Řešil například, jaké vlastnosti by měl mít „ideální“ historický demograf, jaký je rozdíl mezi historickou demografií a demografickou historií, a rovněž rozebíral prameny, které lze k výzkumu použít. Největší pozornost věnoval rozboru matrik jak z evropských, tak i mimoevropských zemí. Kromě toho Hollingsworth prezentoval i možnosti využití zcela jiných pramenů – cestopisů, napsů na hrobech, obrazů, archeologických vykopávek či zpráv o epidemiích. Zamýšlel se také nad vztahem genealogie k historické demografii a nad možnostmi využití genealogických studií v demografickém bádání.⁶⁷

V roce 1964 založili Peter Laslett a Edward A. Wrigley *Cambridge Group for the History of Population and Social Structure*. Tato skupina navrhla matriční data zpracovávat tzv. agregativní metodou, která vznikla de facto jako reakce na Henryho metodu rekonstrukce rodin.⁶⁸ Rok po založení seskupení vydal Peter Laslett práci *The World We Have Lost* původně jako esej, kterou v následujících letech postupně rozpracoval a prohloubil.⁶⁹ Nukleární rodina nevznikla dle Lasletta až v průběhu industrializace, ale byla základním typem rodiny již několik století nejen v Anglii, ale i v jiných státech.⁷⁰ Rodinnou typologii řešil ve svém článku *European Marriage Patterns in Perspective* také John Hajnal.⁷¹ Pomyslnou hranicí vedoucí od

⁶³ Alice VELKOVÁ, *Krutá vrchnost, ubozí poddani? Proměny venkovské rodiny a společnosti v 18. a první polovině 19. století na příkladu západočeského panství Štáhlavy*, Praha 2009, s. 13.

⁶⁴ P. HORSKÁ et al., *Děťství, rodina*, s. 6.

⁶⁵ J. GRULICH, *Historická demografie*, s. 125.

⁶⁶ Šárka NEKVAPIL JIRÁSKOVÁ, *Protoindustriální společnost. Populační chování a životní strategie venkovského obyvatelstva severovýchodních Čech v 18. a 19. století*, Pardubice 2019, s. 19.

⁶⁷ Thomas HOLLINGSWORTH, *Historical Demography*, London 1969. Recenzi na knihu sepsala Pavla HORSKÁ, *ČsČH* 19, 1971, č. 5, s. 750–752.

⁶⁸ J. HORSKÝ – M. SELIGOVÁ, *Rodina našich*, s. 48. Principy této metody jsou popsány v kapitole Prameny.

⁶⁹ Peter LASLETT, *The World We Have Lost*, London 1965.

⁷⁰ A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 14.

⁷¹ John HAJNAL, *European Marriage Patterns in Perspective*, in: David V. GLASS – David E. C. EVERSLEY (edd.), *Population in History*, London 1965, s. 101–143.

Petrohradu po Terst rozdělil Evropu na dvě části, přičemž pro každou z nich bylo v době starého demografického režimu typické jiné demografické chování a utváření rodiny.⁷² Zmíněná hranice měla procházet přibližně moravsko-slovenskou hranicí.⁷³ Pro oblasti ležící východním směrem byly typické početně veliké rodiny, složené z několika generací v čele s doživotní otcovskou autoritou, proto zde zcela chyběl výminek. Členové rodiny bývali v různém, ale vždy příbuzenském vztahu. Čeleď součástí rodiny nebyla. Mladí lidé vstupovali do manželství brzy. Pokud se oženil syn, přivedl si novomanželku do svého domu a začlenili se do již fungující domácnosti. Svou vlastní si nevytvořili. Naopak, pokud se vdala dcera, přestěhovala se do domácnosti svého muže. V oblasti dědického práva se uplatňoval systém rodinného nedílu – nemovitý majetek byl nedílným majetkem všech členů rodiny.⁷⁴ Západoevropská rodina byla členěna jednodušeji. Tvořili ji manželé, jejich svobodné děti a také nepřibuzní lidé, zpravidla čeleď. K uzavření manželství docházelo až ve chvíli, kdy byli lidé ekonomicky zaopatření. Zpravidla se totiž nestěhovali k rodičům, ale měli svoji vlastní domácnost. Z tohoto důvodu býval věk obou snoubenců zpravidla vyšší a jistá část populace manželství nikdy neuzavřela. S odlišným principem dědického práva pak souvisela existence výminku.⁷⁵ Hajnal později svou vizi podrobně rozpracoval ve studii *Two kinds of pre-industrial household formation systems*, aby ukázal, že zmíněný západoevropský model nebyl striktně platný v jednotlivých státech spadajících do této oblasti.⁷⁶

Také P. Laslett svoji teorii ještě prohloubil a v návaznosti na Hajnala rozdělil Evropu na čtyři části. Jednalo se o západoevropský, středo-západoevropský, středozevní a východoevropský typ. V potaz bral především porodnost, věk snoubenců a věkové rozdíly mezi nimi, podíl palingamních sňatků, sociální a ekonomické poměry v jednotlivých regionech.⁷⁷ Na nedostatky Laslettovy typologie následně upozorňovali jak historici, tak také sociologové či antropologové, podle nichž byla klasifikace domácností dle jejich struktury zavádějící. V českém prostředí se jí v praxi pokoušeli aplikovat Jan Horský a Markéta Seligová. Za použití Soupisu poddaných podle víry z roku 1651 zkoumali, zda české domácnosti odpovídaly spíše

⁷² Markéta PRAŽÁKOVÁ SELIGOVÁ, *Život poddaných v 18. století: osud, nebo volba?*, Praha 2015, s. 17.

⁷³ J. HORSKÝ – M. SELIGOVÁ, *Rodina našich*, s. 25. Více Jiří LANGER, *Forma rodiny mezi dvěma typy domácností předindustriální společnosti v západních Karpatech*, HD 16, 1992, s. 87–95.

⁷⁴ M. PRAŽÁKOVÁ SELIGOVÁ, *Život poddaných*, s. 17; Ludmila FIALOVÁ et al., *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, Praha 1998², s. 109.

⁷⁵ M. PRAŽÁKOVÁ SELIGOVÁ, *Život poddaných*, s. 17; L. FIALOVÁ et al., *Dějiny obyvatelstva*, s. 108.

⁷⁶ John HAJNAL, *Two kinds of pre-industrial household formation systems*, in: R. WALL – J. ROBIN – P. LASLETT (edd.), *Family forms*, s. 101–143.

⁷⁷ Peter LASLETT, *Family and Household, as Work Group and Kin Group. Areas of Traditional Europe Compared*, in: R. WALL – J. ROBIN – P. LASLETT (edd.), *Family forms*, s. 513–563. Jednotlivé typy rozbírá M. PRAŽÁKOVÁ SELIGOVÁ, *Život poddaných*, s. 18. Zde také rozebrána Laslettova typologie domácností. České názvy pro jednotlivé typy domácností zavedl E. MAUR, *Základy historické*, s. 98.

západnímu nebo jihovýchodnímu typu. Hlavním problémem autorů bylo, jak se vypořádat s existencí poddruhů.⁷⁸

Historičtí antropologové pohlíželi později na evropské rodinné struktury z širší perspektivy. Dle jejich názoru bylo nutné dávat jednotlivé rodinné struktury do souvislosti s konkrétním hospodářským a ekonomickým charakterem příslušných oblastí. Tyto vnější vlivy totiž měly na formování rodiny zásadní vliv. Na státech severní Evropy tuto teorii ekotypů představil David Gaunt.⁷⁹ Teorii ekotypů dále rozvíjel Michael Mitterauer. V jednotlivých rodinných typech propojoval vztah mezi jednotlivými členy rodiny se způsobem obživy konkrétního regionu, jelikož ten měl zásadní vliv na to, jakým stylem byla práce v rámci rodiny rozvržena.⁸⁰ Mitterauerova teorie proto do značné míry souvisí s problematikou čeledi a na české prostředí ji v rámci studia rodinných struktur a organizace práce aplikoval Eduard Maur. Ze čtyř ekotypů (1. dobytkařský s vysokým podílem čeledi, mezi níž převládaly ženy, 2. obilnářský s nízkým podílem čeledi, ale s vysokým počtem nádeníků, 3. vinařský s totožným charakterem, 4. protoindustriální, kde čeleď nebyla téměř potřeba) byly pro větší oblasti v Čechách platné pouze tři (bez vinařské, kterou by bylo nutné nahradit chmelařskou). Žádný z nich však nefungoval sám o sobě a v každém bylo možné najít prvky typické pro ostatní skupiny.⁸¹

Karel Kaser s odkazem na Hajnalovu linii Petrohrad-Terst navrhl přejmenování na Hajnal-Mitterauerovu linii, v jejíž souvislosti hovořil o tzv. kulturně historické přechodové zóně („Übergangszone“).⁸² Ve své práci *Macht und Erbe* z roku 2000 dával do souvislosti především dědický systém, vlastnické právo, tradici a charakter regionu s rozdílnými rodinnými strukturami. Především upozorňoval na nejružnější specifika oblasti východní Evropy, jelikož v jejích jednotlivých regionech se životní styl obyvatel a rovněž jejich tradice výrazně lišily.

⁷⁸ A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 15; J. HORSKÝ – M. SELIGOVÁ, *Rodina našich*, s. 50–58. K tématu např. Mikołaj SZOŁTYSEK, *Teoria rodziny w ujęciu Petera Lasletta i The Cambridge Group – „angielska tajna broń“, jej krytycy i jej „długie trwanie“*, *Przeszłość demograficzna Polski* 24, 2003, s. 7–44.

⁷⁹ J. GRULICH, *Historická demografie*, s. 131–132; David GAUNT, *Pre-Industrial Economy and Population Structure: The Elements of Variance in Early Modern Sweden*, *Scandinavian Journal of History* 2, 1977, s. 183–210; TÝŽ, *Household Typology: Problems, Methods, Results*, in: Sune AKERMAN – Hans Christian JIHANSEN – David GAUNT (edd.), *Social and Economic Studies in Historical Demography in the Baltic Area*, Odense 1978, s. 69–83.

⁸⁰ M. PRAŽÁKOVÁ SELIGOVÁ, *Život poddaných*, s. 19; A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 16; Michael MITTERAUER, *Formen ländlicher Familienwirtschaft. Historische Ökotypen und familiäre Arbeitsorganisation im österreichischen Raum*, in: Josef EHMER – Michael MITTERAUER (edd.), *Familienstruktur und Arbeitsorganisation in ländlichen Gesellschaften*, Wien 1986, s. 185–323.

⁸¹ Eduard MAUR, *Čeleď a tovaryši v Čechách v soupisu podle víry z roku 1651*, HD 23, 1999, s. 132–134. Dále např. Ladislav NEKVAPIL, *Čeleď ve východních Čechách v roce 1651: pokus o aplikaci Mitterauerových historických ekotypů*, in: X. sjezd českých historiků: Ostrava, 14.–16. 9. 2011. Svazek VI., Ostrava 2015, s. 195–208.

⁸² Věra SLOVÁKOVÁ, *Dětství a dospívání poddaných na Moravě ve druhé polovině 18. století na příkladu slavkovského panství*, Brno 2022, s. 19.

V návaznosti na Lastetta proto navrhoval ještě začlenění pátého typu oblasti – balkánskou rodinnou strukturu.⁸³ Jak uvádí Věra Slovácová, ke Kaserově myšlence týkající se přechodové zóny se vyjádřili také polští demografové, např. Piotr Guzowski a Mikołaj Szołtysek.⁸⁴ Podle něj není ani Lasletovo, ani Hajnalovo rozdělení Evropy dostačující, jelikož nedokážou zcela zachytit rozmanitost platnou pro oblast střední a východní Evropy. Není totiž možné na tuto oblast pohlížet jako na region, pro který jsou platné shodné demografické vzorce. Hajnalův koncept však zcela neodmítá. Navrhuje buď překreslení hranic, či začlenění přechodové zóny jako oblasti mezi západoevropskou a východoevropskou rodinou.⁸⁵

Pod vlivem myšlenek školy *Annales* se historici začali zajímat o celou řadu nových témat, na která pohlíželi zcela odlišným způsobem než dříve jejich kolegové. Kromě hospodářských a sociálních dějin začaly být studovány i dějiny mentalit a civilizací. Využíváno bylo daleko širší spektrum pramenů jak písemných soukromého původu, tak například i ikonografických. V rámci zájmu studia o biologickou podmíněnost začaly být zkoumány například dějiny sexuálního a demografického chování, dějiny stravy, medicíny, hygieny, pohřbívání a smrti.⁸⁶ Tomuto tématu se věnoval Philippe Ariès v monografii *L'Homme devant la mort*, ve které sledoval, jak se proměnila mentalita ve vztahu k umírání. P. Ariès popisuje celkem pět různých přístupů, přičemž poslední je platný dodnes. Smrt se nyní člověku vzdálila, což je způsobeno nejen nižší úmrtností, ale také tím, že většina lidí umírá v nemocnicích.⁸⁷ Větší ohlas vyvolala jiná Arièsova práce, a to *L'Enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime* z roku 1960, která zásadním způsobem ovlivnila výzkum rodiny na řadu následujících let.⁸⁸ P. Ariès v ní totiž uvádí, že až do 17. století pocit dětství vůbec neexistoval stejně jako rodičovská láska a péče. Dítě bylo vnímané jako malý dospělý, od sedmi let jím již byl zcela. Až spolu s postupnými změnami v průběhu 17. - 19. století se jednou životní etapou stávalo také dětství. Tato „černá“ legenda o dětství vyvolala mezi odborníky převážně negativní odezvu. Ti ve svých studiích potvrzovali přítomnost dětství a v této souvislosti používali

⁸³ Karl KASER, *Macht und Erbe. Männerherrschaft, Besitz und Familie im östlichen Europa (1500–1900)*, Wien – Köln – Weimar 2000.

⁸⁴ V. SLOVÁKOVÁ, *Dětství a dospívání*, s. 19.

⁸⁵ Mikołaj SZOŁTYSEK, *Life cycle service and family systems in the rural countryside. A lesson from historical East-Central Europe*. *Annales de démographie historique* 117, 2009, č. 1, s. 82.

⁸⁶ Ivana HOLZBACHOVÁ, *Škola Annales a současné pojetí dějin*, Brno 1995, s. 5–6. K tématu dále např. Georg IGGERS, *Dějepisectví ve 20. století. Od moderní objektivitu k postmoderní výzvě*, Praha 2002; Peter BURKE, *Francouzská revoluce v dějepisectví. Škola Annales 1929–1989*, Praha 2004.

⁸⁷ Philippe ARIÈS, *L'Homme devant la mort*, Paris 1977. Česky vyšla práce v roce 2000 pod názvem *Dějiny smrti. 1. díl: Doba ležících, 2. díl: Zdivočelá smrt*.

⁸⁸ Philippe ARIÈS, *L'Enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*, Paris 1960.

označení „*bílá*“ legenda. Některé argumenty P. Ariès následně přijal a svou práci v upravené podobě vydal v roce 1973.⁸⁹

V polovině 20. století začali němečtí historici i sociologové odmítat doposud převládající politické dějiny, stejně tak ale odmítli Braudelovu teorii „*dlouhého trvání*“. Zakladatelé Bielefeldské školy, Hans-Ulrich Wehler a Jürgen Kocka, byli ovlivněni především pracemi Karla Marxe a Maxe Webera.⁹⁰ Škola se soustředila na 19. a 20. století, na období modernizace. Nový pohled na dějiny měl pomoci vyrovnat se s nedávnou minulostí. Ve středu zájmu těchto sociálních historiků byly především pracovní vztahy, protesty, migrace, urbanizace a také podmínky života různých sociálních skupin, a tak začal být studován i rodinný život.⁹¹

V průběhu sedmdesátých a osmdesátých let se prosadil nový badatelský směr – dějiny každodennosti. Aby bylo možné podrobně studovat aspekty každodenního života, bylo nutné začít využívat nové typy pramenů, jako například deníky a korespondenci. Cílem historiků každodennosti bylo popsat dějiny „*zdola a zevnitř*“. Na první pohled šlo o běžné rutinní činnosti (cestování, stravování, odívání a hygiena), které však utvářely rámec běžného života a byly součástí dlouhodobých cyklů.⁹² Přestože výše uvedené kvantitativní přístupy sehrály důležitou roli i v následujících letech a ovlivnily výzkumy v historické demografii v řadě států, byl to právě tento novátorský směr bádání, který ovlivnil i historické demografy. Rodina a jednotlivci již nebyli schováni za čísla. Badatelé začali mít zájem přímo o ně. Chtěli vědět, jakým způsobem prožívali jednotlivé životní fáze. Pozornost výzkumu se proto obrátila i na rodinnou domácnost. Výzkumy potvrdily, že neměla stálou formu, ale prodělávala dynamický vývoj v prostoru i v čase, který si napříště zasloužil více pozornosti. Každá domácnost žila svým životem jen velmi krátce. Historici se pokoušeli definovat, v jakém okamžiku se domácnost

⁸⁹ Námítky a výhrady jednotlivých kritiků přináší úvodní kapitola publikace Milena LENDEROVÁ et al., *Velké dějiny země Koruny české. Tematická řada. Dětství*, Praha 2021, zejm. s. 11–14.

⁹⁰ Milena LENDEROVÁ – Tomáš JIRÁNEK – Marie MACKOVÁ, *Z dějin české každodennosti. Život v 19. století*, Praha 2009, s. 397; Jürgen KOCKA, *Karl Marx und Max Weber im Vergleich. Sozialwissenschaften zwischen Dogmatismus und Deizionismus*, in: Hans-Ulrich WEHLER (ed.), *Geschichte und Ökonomie*, Köln 1973, s. 54–84; Hans-Ulrich WEHLER, *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*, Bd. 1–4, 1700–1949, München 2003. Shrnutí další literatury: Jiří PEŠEK, *(Západo)německé dějepisectví poválečné doby mezi tradicí státně politické historiografie a „modernitou“ sociálních dějin*, ČČH 104, 2006, č. 3, s. 558–592.

⁹¹ A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 16–17.

⁹² M. LENDEROVÁ – T. JIRÁNEK – M. MACKOVÁ, *Z dějin české každodennosti*, s. 403; Alf LÜDTKE, *Alltagsgeschichte: zur Rekonstruktion historischer Erfahrungen und Lebensweisen*, Frankfurt – New York 1989; TÝŽ, *Alltagsgeschichte – ein Bericht von unterwegs*, Historische Anthropologie. Kultur – Gesellschaft – Alltag 11, 2003, Nr. 2, s. 278–295; TÝŽ, *Alltagsgeschichte: Aneignung und Akteure. Oder – es hat noch kaum begonnen*, Werkstatt Geschichte 17, 1997, s. 83–92; Richard van DÜLMEN, *Kultur und Alltag in der Frühen Neuzeit 1–3*, München 1990–1994 (česky *Kultura a každodenní život v raném novověku (16.–18. století), 1. Dům a jeho lidé*, Praha 1999; 2. *Vesnice a město*, Praha 2006; 3. *Náboženství, magie, osvěceni*, Praha 2006; TÝŽ, *Historische Anthropologie: Entwicklung, Probleme, Aufgaben*, Böhlau 2001.

rodí a v jakém zaniká.⁹³ Všechny části domácnosti byly nadále zkoumány v širokém sociálním a ekonomickém kontextu. Autoři se zaměřili i na otázku, jaký vliv měl věk a povolání hlavy rodiny na strukturu domácnosti a její fungování. Analýza rodinných rozpočtů umožnila zjistit, nakolik byly domácnosti samostatné a dokázaly se uživit z vlastních zdrojů, a naopak do jaké míry fungovala domácnost jako „výrobní jednotka“ a poskytovala útočiště osobám, které se samy uživit nedokázaly.⁹⁴ Historici rovněž sledovali, co rodina činila, aby všem členům domácnosti zajistila co nejlepší životní podmínky, a jakým způsobem se hospodařilo s rodinným majetkem ve snaze zachovat jej v aktuální podobě pro další generace. S tím souvisel zájem o dvě témata – rodinné strategie a dědické systémy.⁹⁵

Již na přelomu šedesátých a sedmdesátých let začal být zkoumán fenomén *protoindustrializace*. Pojem zavedl americký badatel Franklin F. Mendels v rámci výzkumu populačního vývoje Flander v 17. a 18. století. Protoindustrializaci chápal jako první fázi tovární industrializace. Na tyto myšlenky následně navázali Charles a Richard Tilliové, kteří sledovali vzájemný vztah venkovské ekonomiky a industrializace. Historici z göttingenského institutu Peter Kriedte, Hans Medick a Jürgen Schlumbohm v roce 1977 vydali publikaci *Industrialisierung vor der Industrialisierung*.⁹⁶ V této práci uváděli, že proces protoindustrializace významně narušil fungování feudální společnosti, ovlivnil lidské chování a také demografické ukazatele. Vlivem domácí výroby mohla řada osob vstoupit do manželství dříve a rodinu mohli založit i ti jedinci, kteří by tak jindy z ekonomických důvodů učinit nemohli.⁹⁷

V průběhu druhé poloviny 20. století začalo být společně s rozvojem historické demografie studováno i téma mobility obyvatelstva. Autoři se zaměřovali převážně na období

⁹³ A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 17.

⁹⁴ Richard WALL – Jean ROBIN – Peter LASLETT (edd.), *Family forms in Historic Europe*, Cambridge 1983.

⁹⁵ A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 17–18. K daným tématům např. Michael MITTERAUER – Reinhard SIEDER (edd.), *Historische Familienforschung*, Frankfurt am Main, 1982; Michael MITTERAUER, *Sozialgeschichte der Jugend*, Frankfurt am Main 1986; Jack GOODY – Joan THIRSK – Edward Palmer THOMPSON (edd.), *Family and Inheritance. Rural Society in Western Europe 1200–1800*, Cambridge 1976. A Velková dále upozorňuje na již citovanou práci Karla Kasera *Macht und Erbe*, ve které jsou detailně rozebrány dědické principy uplatňované ve východní Evropě (A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 17–18).

⁹⁶ Citováno dle Š. NEKVAPIL JIRÁSKOVÁ, *Protoindustriální společnost*, s. 47–57. Peter KRIEDTE – Hans MEDICK – Jürgen SCHLUMBOHM, *Industrialisierung vor der Industrialisierung. Gewerbliche Warenproduktion auf dem Land in der Formationsperiode des Kapitalismus*, Göttingen 1977.

⁹⁷ A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 17. Šárka Nekvapil Jirásková ve výše citované práci uvádí rozsáhlý soupis bibliografie, české i zahraniční. Výběr: Fritz MENDELS, *Industrialization and Population Pressure in Eighteenth-Century Flanders*, New York 1981; Hans MEDICK, *The Proto-Industrial Family Economy: The Structural Function of Household and Family during the Transition from Peasant Society to Industrial Capitalism*, *Social History* 1, 1976, Nr. 2, s. 291–315; Markus CERMAN – Sheilagh C. OGILVIE (edd.), *Proto-Industrialisierung in Europa: industrielle Produktion vor dem Fabrikszeitalter*, Wien 1994; Šárka NEKVAPIL JIRÁSKOVÁ, *Protoindustrializace a možnosti studia populačního vývoje v oblasti severovýchodních Čech*, *ČČH* 113, 2015, č. 1, s. 27–49.

pozdního středověku a raného novověku a s využitím pramenů evidenční povahy sledovali rozsah a důvody migrací a rozdíly mezi povahou mobility městského a venkovského obyvatelstva. V průběhu osmdesátých let se výlučně tomuto tématu věnovalo již několik sborníků. Obsažené studie se zabývaly především rozbořením migrací u různých společenských vrstev v závislosti na prostoru a čase.⁹⁸

V průběhu osmdesátých let se v historiografii začínal uplatňovat další nový směr bádání – mikrohistorie. Tento trend neminul ani historickou demografií a v průběhu devadesátých let byla vydávána díla, jejichž autoři pomocí mikrohistorického přístupu chtěli co nejdetailněji zmapovat svět uvnitř venkovské rodiny a vše, co jej ovlivňovalo.⁹⁹ Typickým příkladem jsou práce autorů göttingenské školy Jürgena Schlumbohna *Lebensläufe, Familien, Höfe* z roku 1994 a Hanse Medicka *Weben und Überleben in Laichingen* z roku 1996. Oba autoři se ve svých publikacích nadále zabývali tématem protoindustrializace, které však sledovali za použití mikrohistorických metod. Schlumbohm analyzoval populační chování obyvatelstva farnosti Belm na základě studia normativních pramenů (církvní matriky, daňové soupisy a sčítání lidu) a sledoval, jak se proměňovaly rodinné, životní a majetkové strategie během procesu industrializace a modernizace zemědělství.¹⁰⁰ Hans Medick sledoval vývoj populace ve württemberské farnosti Laichingen, kde bylo velmi rozšířené plátenictví, a analyzoval sociální důsledky průmyslového rozvoje a ekonomiku vybraného regionu. Ve dvou kapitolách rovněž Medick rozebírá, jakou roli při utváření identity jednotlivých rodin hrálo značné množství vlastněných knih (převážně náboženského charakteru) a mnoho kusů reprezentativního oblečení.¹⁰¹

Od přelomu 20. a 21. století se začíná prosazovat interdisciplinární přístup bádání, jehož cílem je objasnit fungování a roli rodiny v jednotlivých obdobích, a podat tak ucelený obraz historické rodiny. Velmi častým tématem výzkumu jsou ženy a děti ve specifických rolích (služebné, vdovy, svobodné matky, sirotci a nemanželské děti).¹⁰² Tématu ilegality se již

⁹⁸ J. GRULICH, *Historická demografie*, s. 135–136. K tématu migrací např.: Thomas HOLLINGSWORTH, *Historical Studies of migration*, *Annales de démographie historique* 6, 1970, s. 87–96; Jan LUCCASEN – Leo LUCCASEN (edd.), *Migration, Migration History, History. Old Paradigms and New Perspectives*, Bern 1997; Christina MÜLLER, *Karlsruhe im 18. Jahrhundert. Zur Genese und sozialen Schichtung einer residenzstädtischen Bevölkerung*, Karlsruhe 1992; Josef EHMER, *Bevölkerungsgeschichte und Historische Demographie 1800–2000*, München 2000; Klaus J. BADE – Pieter C. EMMER – Leo LUCASSEN – Jochen OLTMER, *Enzyklopädie Migration in Europa. Vom 17. Jahrhundert bis zur Gegenwart*, Paderborn 2007.

⁹⁹ A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 20.

¹⁰⁰ Jürgen SCHLUMBOHM, *Lebensläufe, Familien, Höfe. Die Bauern und Heuerleute des Osnabrückischen Kirchspiels Belm in proto-industrieller Zeit 1650–1860*, Göttingen 1994.

¹⁰¹ Hans MEDICK, *Weben und Überleben in Laichingen 1650–1900. Lokalgeschichte als allgemeine Geschichte*, Göttingen 1996.

¹⁰² Š. NEKVAPIL JIRÁSKOVÁ, *Protoindustriální společnost*, s. 29. K uvedeným tématům např.: Patricia CRAWFORD, *Parents of the Poor Children in England, 1580–1800*, Oxford 2010; Janine LANZA, *From Wives*

počátkem osmdesátých let 20. století věnoval v monografii *Ledige Mütter* Michael Mitterauer.¹⁰³ V publikaci je sledován vývoj ilegitimity v jednotlivých evropských státech v souvislosti s regionální charakteristikou a historickou tradicí regionu, jeho náboženskou příslušností, formou utváření domácnosti a uplatňovanými dědickými systémy. Podobně jako K. Kaser vidí Mitterauer jako velice specifický region především Balkán, na nějž nelze vzhledem k různorodosti jednotlivých regionů vztáhnout teorii platící pro celé území. M. Mitterauer touto prací navázal na studii Edwarda Shortera, který se věnoval období „*první sexuální revoluce*“. Tuto revoluci, která dle Shortera nastala od poloviny 18. století, způsobila změna sociálně-psychického postoje nižších vrstev společnosti.¹⁰⁴ Oproti tomu David Sabeau spojuje nárůst počtu nemanželských dětí s modernizačními změnami v zemědělství.¹⁰⁵

3.3 Výzkum v české historiografii

Vývoj dějin rodiny a historické demografie v rámci české historiografie se již stal předmětem několika souhrnných studií, jejichž autory byli např. E. Maur, L. Fialová, E. Čáňová, A. Velková či J. Grulich. Nejnověji téma ve své monografii o protoindustriální společnosti reflektuje Š. Nekvapil Jirásková.¹⁰⁶

Přestože počátky výzkumu historické rodiny sahají do druhé poloviny 19. století, jednalo se původně převážně o úzký okruh otázek, a to pouze rámci určitých společenských

to Widows in Early Modern Paris: Gender, Economy and Law, London 2007; Gesa INGENDAHL, *Witwen in der frühen Neuzeit. Eine kulturhistorische Studie*, Frankfurt-New York 2006; Joel F. HARRINGTON, *The Unwanted Child. The Fate of Foundlings, Orphans and Juvenile Criminals in Early Modern Germany*, Chicago-London 2009. Ze zahraniční literatury se tématu věnuje Jeremy BOULTON, *London widowhood revisited: the decline of female remarriage in the seventeenth and early eighteenth centuries*, *Continuity and change* 5, 1990, s. 323–355; Ida BLOM, *The history of widowhood: A bibliographic overview*, *Journal of family history* 16, 1991, č. 2, s. 191–210; Beatrice MORING, *Nordic retirement contracts and the economic situation of widows*, *Continuity and Change* 21, 2006, s. 383–418.

¹⁰³ Michael MITTERAUER, *Ledige Mütter: zur Geschichte illegitimer Geburten in Europa*, München 1983.

¹⁰⁴ Edward SHORTER, „*Illegitimacy, Sexual Revolution and Social Change in Modern Europe*“, *Journal for Interdisciplinary History* 2, 1971, Nr. 2, s. 237–272

¹⁰⁵ David SABEAN, *Unehelichkeit: Ein Aspekt sozialer Reproduktion kleinbäuerlicher Produzenten. Zu einer Analyse dörflicher Quellen um 1800*, in Robert M. BERDAHL et al., *Klassen und Kultur*, Frankfurt am Main 1982, s. 54–76. Dále např. Peter LASLETT, *Introduction. Comprising Illegitimacy Over Time and Between Cultures*, in Peter LASLETT – Richard SMITH (edd.), *Bastardy and its Comparative History*. London 1980, s. 1–64; Jürgen SCHLUMBOHM, *Lebensläufe, Familien, Höfe: die Bauern und Heuerleute des Osnabrückischen Kirschspiels Belm in proto-industrieller Zeit, 1650–1860*, Göttingen 1994; Lawrence STONE, *The Family, Sex and Marriage in England, 1500–1800*, New York 1977; Peter BECKER, *Leben und Lieben in einem kalten Land. Sexualität im Spannungsfeld von Ökonomie und Demographie*, Frankfurt - New York 1990.

¹⁰⁶ Souhrnné studie (výběr): Eduard MAUR, *Dějiny rodiny v české historiografii*, in: Eduard MAUR – Alice VELKOVÁ (edd.), *Rodina a domácnost v 16.–20. století*, Praha 2010, s. 9–22; TÝŽ, *Historická demografie*, s. 559–582; Jan HORSKÝ – Eduard MAUR, *Die Familie, Familienstrukturen und Typologie der Familien in der böhmischen Historiographie*, *HD* 17, 1993, s. 7–35; L. FIALOVÁ, *Využití výsledků*, s. 85–106; Eliška ČÁŇOVÁ, *Studium historické rodiny*, *Demografie* 34, 1992, s. 131–136; A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 21–29; J. GRULICH, *Historická demografie*, s. 123–146; Š. NEKVAPIL JIRÁSKOVÁ, *Protoindustriální společnost*, s. 31–46.

vrstev. Intenzivnímu a komplexnějšímu studiu podrobila česká historiografie toto téma až v několika posledních letech¹⁰⁷

Otázky spojené s historickou rodinou nejprve studovali historici, ve středu jejichž zájmu stály právní dějiny, a dále ti, kteří svá díla koncipovali ve stylu kulturních dějin po vzoru Karla Lamprechta.¹⁰⁸ Opomenout nelze ani národopisné studie zabývající se zvyky a obyčejí v rámci přechodových rituálů či každodenního rodinného života. Tímto směrem byly zaměřeny například práce Františka Bartoše nebo Františka Josefa Čečetky.¹⁰⁹ Jako příklad lamprechtovsky pojatých kulturních dějin z přelomu 19. a 20. století lze uvést především dvoudílnou monografii *Kulturní obraz českých měst* a sborník původně časopiseckých studií *Z rodiny a domácnosti staročeské*. Jejich autor Zikmund Winter se zaměřoval převážně na prostředí královských měst a jeho práce se vyznačovaly tím, že byly založeny na velice důkladné heuristice.¹¹⁰

V souvislosti s výzkumem dějin rodiny byl, a dodnes stále je, zásadní také vývoj rodinného práva, kterému se právní historii začali věnovat od konce 19. století. Analýza byla zprvu orientována hlavně jedním směrem, a to k problematice zemského práva. Monografie *Manželské právo majetkové dle českého práva zemského* Jana Kaprase z roku 1908 sleduje vývoj manželského práva v českých zemích a rovněž některé konkrétní problémy: otázku věna, podobu svatební smlouvy, právní postavení manželky či právní poměry po případném ukončení manželství.¹¹¹ Stranou pozornosti výzkumu J. Kaprase nezůstaly ani otázky spojené s poručnictvím sirotků. Tomuto tématu byla věnována monografie *Poručenství nad sirotky v právu českém* (1904). V úvodních kapitolách autor nejprve rozebral pojmy *poručenství* a *nezletilost* a dále detailně sledoval okolnosti zahájení a skončení procesu poručnictví.¹¹²

Na manželské právo se zaměřovaly i dvě publikace Jiřího Klaboucha z roku 1960 a 1962. Prvně vydané dílo *Politický konsens k manželství v Čechách* pojednává o povinnosti

¹⁰⁷ A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 21–22.

¹⁰⁸ E. MAUR, *Dějiny rodiny*, s. 9.

¹⁰⁹ František BARTOŠ, *Lid a národ: sebrané rozpravy národopisné a literární Františka Bartoše*, Velké Meziříčí 1885; František Josef ČEČETKA, *Od kolébky do hrobu: lidopisné obrázky z Poděbradska*, Praha 1900. Více k těmto autorům A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 21.

¹¹⁰ Zikmund WINTER, *Kulturní obraz českých měst I–II*, Praha 1890–1892; TÝŽ, *Z rodiny a domácnosti staročeské*, Praha 1912. Více tato díla rozebírá E. MAUR, *Historická demografie*, s. 570. K osobě Zikmunda Wintera dále např. Josef BLÜML, *Zikmund Winter a česká kulturní historie*, in: Václav BŮŽEK (ed.), *Kultura každodenního života českých a moravských měst v předbělohorské době*, České Budějovice 1991 (=Opera Historica 1), s. 179–197; Jiřina KÁDNEROVÁ, *Zikmund Winter. Výběrová bibliografie*, Kladno 1971; Dagmar BLŮMLOVÁ, *Zikmund Winter tvůrce nového typu výpovědi o české historii*, in: Věra BROŽOVÁ (ed.), *Zikmund Winter: mezi historií a uměním. Materiály z mezioborové vědecké konference, pořádané Ústavem pro českou literaturu AV ČR, Muzejním spolkem královského města Rakovníka a Okresním muzeem Rakovník 12.–14. prosince*, Praha 1977, s. 101–106.

¹¹¹ Jan KAPRAS, *Majetkové právo manželské podle českého práva zemského*, Praha 1908.

¹¹² TÝŽ, *Poručenství nad sirotky v právu českém*, Praha 1904. Více E. MAUR, *Rodina a domácnost*, s. 10.

získat povolení k sňatku, která platila i několik desítek let po zrušení nevolnictví. V práci autor sleduje okolnosti jeho vydávání a popisuje například i komisionální průběh udílení konsensu.¹¹³ Dva roky poté publikoval J. Klabouch monografii *Manželství a rodina v minulosti*, v níž je popsán vývoj rodinného a manželského práva od nejstarších civilizací až po autorovu současnost.¹¹⁴ V roce 1964 byla vydána práce Vladimíra Procházky *Česká poddanská nemovitost v pozemkových knihách 16.–17. století*, ve které autor zrekonstruoval právní praxi v Čechách v době raného novověku. Dodnes je vnímána jako přelomová publikace, jelikož se jednalo o první komplexní dílo zabývající se rodinným právem poddanského obyvatelstva. V. Procházka se mimo jiné věnoval dědickému právu, věnu, obvěnění či výminku. Tímto byly otevřeny možnosti výzkumu zcela nových témat, na které se historici začali ve velkém zaměřovat od devadesátých let 20. století a řada z nich se jimi zabývá dodnes.¹¹⁵

Zásadním způsobem se studium problematiky historické rodiny posunulo v šedesátých letech 19. století, kdy svou pozornost k vývoji obyvatelstva v minulosti obrátila řada demografů, např. Vladimír Srb, Milan Kučera, Zdeněk Vávra či Milan Pavlík.¹¹⁶ Ti tak navázali na dříve vydané práce Antonína Boháče *Obyvatelstvo v Československé republice* z roku 1936 a Františka Dvořáčka, který o deset let dříve zpřístupnil výsledky konskripce z let 1754–1921.¹¹⁷ V roce 1965 vyšlo stěžejní dílo Ludmily Kárníkové *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754–1914*. Autorka v něm podává obraz populačního vývoje v českých zemích, který rozčlenila do několika období. Ta porovnává nejen v čase, ale také v prostoru, jelikož jsou sledována i specifika konkrétních regionů. Práce je historickými demografy dodnes hojně citována, protože je v ní například popsán i souhrnný vývoj sňatečnosti, porodnosti a úmrtnosti v českých zemích. Na tyto informace následně navázala monografie *Zdravotní a populační vývoj československého obyvatelstva* Jan Stříteského. Kromě vývoje přirozené měny autor věnuje

¹¹³ Tématem se později zabýval i Eduard MAUR, *K demografickým aspektům tzv. druhého nevolnictví*, HD 8, 1983, s. 7–43.

¹¹⁴ Jiří KLABOUCH, *Politický konsens k manželství v Čechách*, Praha 1960; TÝŽ, *Manželství a rodina v minulosti*, Praha 1962.

¹¹⁵ Vladimír PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost v pozemkových knihách 16. a 17. století*, Praha 1963. Dílo rozebírá např. E. MAUR, *Historická demografie*, s. 570. K dědickému právu např. Alice VELKOVÁ, *Zásahy státu do vztahu mezi vrchností a poddanými a jejich dopad na vesnickou rodinu na přelomu 18. a 19. století*, Časopis matice moravské 168, 1999, s. 53–73; Josef GRULICH, *Poddanská nemovitost a dědické právo na Tábořsku. Vřesecká rychta v letech 1625–1825*, Jihočeský sborník historický 65, 1996, s. 34–42; Eduard MAUR, *Das bäuerliche Erbrecht und die Erbschaftspraxis in Böhmen im 16.–18. Jahrhundert*, HD 20, 1996, s. 93–118. Další díla zmiňuje A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 24.

¹¹⁶ Vladimír SRB, *Úvod do demografie*, Praha 1965; Milan KUČERA, *Demografická příručka*, Praha 1959; Zdeněk VÁVRA, *Tendence v dlouhodobém vývoji reprodukce obyvatelstva v českých zemích v letech 1870–1944*, Praha 1962; Zdeněk PAVLÍK, *Nástin populačního vývoje světa*, Praha 1964.

¹¹⁷ Antonín BOHÁČ, *Obyvatelstvo v Československé republice*, Praha 1936; František DVOŘÁČEK, *Soupis obyvatelstva v Čechách, na Moravě a ve Slezsku v letech 1754–1921*, Praha 1926. O vývoji demografie a historické demografie E. MAUR, *Historická demografie*, s. 561–563.

zvláštní pozornost například kojenecké a dětské úmrtnosti, a především otázkám spojenými se zdravotním stavem obyvatelstva. Jednotlivá témata jsou sledována v českých zemích, ale také na Slovensku.¹¹⁸

V polovině šedesátých let byla při historickém ústavu Akademie věd založena *Komise pro historickou demografii*, která sdružovala první historické demografy (Pavla Horská, Alena Šubrtová, Eduard Maur aj.).¹¹⁹ Rozvoji oboru rovněž pomohly kontakty se zahraničními odborníky především z Francie a Velké Británie. Podle vzoru odborného francouzského periodika *Annales de démographie historique* začal od roku 1967 vycházet vědecký časopis také v Československu. *Historická demografie* vychází dodnes (s přestávkou v letech 1974–1983), nyní dvakrát do roka. Od roku 2023 je dostupná pouze v online podobě.¹²⁰

V průběhu sedmdesátých a osmdesátých let 20. století studovali historickou rodinu kromě historických demografů také etnografové. Ti se soustředili převážně na období druhé poloviny 19. století.¹²¹ Jejich práce vycházely především formou studií v časopise *Český lid*, který byl založený v roce 1891 a vychází dodnes.¹²² Rozsáhlejší práce začaly vznikat až později. Jednalo se například o *Dějiny hmotné kultury* Josefa Petráně, *Etnografický atlas Čech, Moravy a Slezska*, třídílnou publikaci *Lidová kultura – Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska* a nejnověji i tematický díl *Velkých dějin zemí Koruny české: Lidová kultura*.¹²³ Jak však správně poznamenává Alice Velková, čeští etnografové se namísto komplexnějšího rozboru lidové kultury velice dlouho orientovali spíše na popis forem jednotlivých tradic

¹¹⁸ Na tuto práci již autorka nestihla navázat, jelikož zemřela ještě před jejím vydáním. Ludmila KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva v českých zemích v letech 1754–1914*, Praha 1965; Jan STRÍTESKÝ, *Zdravotní a populační vývoj československého obyvatelstva*, Praha 1971.

¹¹⁹ Více k tématu Pavla HORSKÁ, *Česká historická demografie*, ČČH 89, 1991, č. 4, s. 519–532.

¹²⁰ Eduard MAUR, *Zamyšlení nad 31 svazky ročenky Historická demografie*, in: Ludmila FIALOVÁ – Pavel ČTRNÁCT (edd.), *Sborník příspěvků XXXVIII. konference České demografické společnosti „Padesát let časopisu Demografie“*, Praha 21.–22. května 2008, s. 115–116.

¹²¹ Karel FOJTÍK, *Svatba na střední a západní Moravě v 16. a 17. století*, *Český lid* 52, 1965, s. 332–343; TÝŽ, *Společnost a rodina na moravském Valašsku v druhé polovině 17. století*, *Československá ethnografie* 10, 1962, s. 1–26; Iva HEROLDOVÁ, *Vesnická rodina*, in: Antonín ROBEK – Josef VAŘEKA (edd.), *Jihočeská vlastivěda. Národopis*, České Budějovice 1987, s. 124–138; TÁŽ, *Vesnická poddanská rodina v Čechách před vydáním patentu o zrušení nevolnictví a po něm*, *Český lid* 68, 1981, s. 156–168; TÁŽ, *Uzavírání sňatků a satební obyčeje v Čechách ve 2. pol. 18. a v 1. pol. 19. století*, *Český lid* 62, 1975, s. 129–139; TÁŽ, *Co vypovídají dochované záznamy o svatbě z druhé poloviny 18. a první poloviny 19. století o životě vesnického lidu v Čechách*, in: *Příspěvky k etnografii národního obrození v Čechách*, Praha 1974, s. 99–114; Jarmila ŠTASTNÁ, *Změny ve způsobu života tkalců na Náchodsku a proces industrializace (se zřetelem k rodinnému životu)*, Praha 1970. K etnografům E. MAUR, *Rodina a domácnost*, s. 12–13.

¹²² V současné době vychází čtyři čísla ročně.

¹²³ Josef PETRÁŇ, *Dějiny hmotné kultury, II/2. Kultura a každodenní život od 16. do 18. století*, Praha 1997; Stanislav BROUČEK – Richard JEŘÁBEK (edd.), *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska, Sv. 1 Biografická část; Sv. 2 Věcná část A-N; Sv. 3 Věcná část O-Ž*, Praha 2007; Lubomír TYLLNER et al., *Velké dějiny zemí Koruny české. Lidová kultura*, Praha 2014. Zde také soupis rozsáhlé bibliografie.

a rituálů. Diskuzi k tomuto tématu vzbudilo především vydání práce etnografky Alexandry Navrátilové *Narození a smrt v české lidové kultuře* v roce 2004.¹²⁴

V sedmdesátých a osmdesátých letech se historičtí demografové zaměřovali na vývoj přirozené měny a struktury populace. Svůj zájem soustředili také na nejrůznější prameny, které bylo možné ke studiu využít (soupis poddaných podle víry z roku 1651, poddanské seznamy aj.) a jejich zevrubnou analýzu (struktura domácností, problematika poddruhů atd.). Zpočátku se jednalo o zmapování menších lokalit, později byly vydány i studie prezentující vývoj v rozsáhlejších oblastech.¹²⁵

V devadesátých letech bylo vydáno několik rozsáhlých kolektivních monografií. Publikace *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy* vyšla již v roce 1990. Autoři se v ní zabývali celou řadou historicko-demografických témat, které sledovali napříč evropskými státy od pravěku až do 20. století. Kapitoly pojednávající o tomto období jsou dílem demografa Milana Kučery.¹²⁶

Vlivem velice rozsáhlého pramenného výzkumu, který byl založen na excerpci matrik narozených, oddaných a zemřelých několika desítek českých a moravských farností, se v průběhu let 1991–1993 a 1996–1999 podařilo zmapovat vývoj přirozené změny v českých zemích v průběhu 17. a 18. století. Výsledky excerpce byly shrnuty v publikaci *Přirozená měna obyvatelstva českých zemí v 17. a 18. století*.¹²⁷ Tento výzkum se stal podnětem pro vydání první monografie, která komplexně pojednávala o vývoji obyvatelstva v českých zemích od

¹²⁴ A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 23; Alexandra NAVRÁTILOVÁ, *Narození a smrt v české lidové kultuře*, Praha 2004. Na práci bylo vydáno mnoho recenzních zpráv, např.: Miroslava MELKESOVÁ, *Narození a smrt v české lidové kultuře. Recenze*, HD 28, 2004, s. 209–215; Tomáš MALÝ, *Narození a smrt v české lidové kultuře. Recenze*, Časopis Matice moravské 124, 2005, č. 1, s. 233–242; Bohuslav BENEŠ, *Narození a smrt v české lidové kultuře. Recenze*, Český lid 92, 2005, č. 1, s. 109–111; Eva VEČERKOVÁ, *Narození a smrt v české lidové kultuře. Recenze*, Národopisná revue 14, 2004, č. 3, s. 180–181. Řada podnětů byla zohledněna v následné práci: Alexandra NAVRÁTILOVÁ, *Namlouvání, láska a svatba v české lidové kultuře*, Praha 2012.

¹²⁵ A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 25. K uvedeným tématům např. Pavla HORSKÁ – Eduard MAUR (edd.), *Dlouhodobé populační trendy na území ČSR (předstatistické období)*, Praha 1981; Eliška ČÁŇOVÁ, *Soupis poddaných podle víry a studium historické rodiny*, Archivní časopis 42, 1992, s. 28–34; Eduard MAUR, *Problémy demografické struktury Čech v polovině 17. století*, ČsČH 19, 1971, s. 839–870. Soupis obyvatel podle víry z roku 1651 byl edičně vydán, např. pro Chrudimsko Lenka MATUŠÍKOVÁ – Alena PAZDEROVÁ (edd.), *Soupis poddaných podle víry z roku 1651: Chrudimsko. Svazek 1–3*, Praha 2001; Eduard MAUR – Dagmar PÍŠOVÁ (edd.), *Sčítání konzumentů soli v Čechách roku 1702*, HD 18, 1974, s. 7–67; Jan HORSKÝ, *Příspěvek ke studiu rodinných struktur v Čechách v 16. století (sonda panství Třeboň)*, Jihočeský sborník historický 62, 1993, s. 50–56; Markéta SELIGOVÁ, *Příspěvek ke studiu rodinných struktur v Čechách v polovině 17. století (panství Děčín – sonda)*, HD 17, 1993, s. 111–130.

¹²⁶ Pavla HORSKÁ – Milan KUČERA – Eduard MAUR – Milan STLOUKAL, *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*, Praha 1990.

¹²⁷ Lumír DOKOUPIL – Ludmila FIALOVÁ – Eduard MAUR – Ludmila NESLÁDKOVÁ, *Přirozená měna obyvatelstva v českých zemích v 17. a 18. století*, Praha 1999.

pravěku až do moderní doby.¹²⁸ *Dějiny obyvatelstva českých zemí* se dočkaly dvojího vydání. Poprvé v roce 1996, druhé rozšířené bylo vydáno o dva roky později.¹²⁹

Historičtí demografové se nadále ve svých pracích snažili prezentovat především možnosti využití spolupráce s celou řadou příbuzných oborů.¹³⁰ Pavla Horská, Eduard Maur a Jiří Musil interdisciplinárním způsobem zmapovali například dějiny urbanizace v evropských státech.¹³¹

V devadesátých letech začali čeští historičtí demografové intenzivně spolupracovat i se zahraničními odborníky. Nejvýznamnější projekt *Soziale Strukturen in Böhmen*, vedený Michaellem Mitterauerem a Markusem Cermanem, probíhal během let 1993–1999. V průběhu realizování se na spolupráci začali podílet také němečtí a britští historici.¹³² Výzkum byl založen na analýze velice rozsáhlé pramenné základny a jeho cílem bylo sledování vývoje sociálních struktur a hospodářského a sociálního postavení poddanského obyvatelstva v několika regionech v období raného novověku.¹³³ Nové poznatky byly publikovány v řadě studií, několika sbornících a monografiích.¹³⁴

Téma rolnické rodiny inspirovalo historiky i řadu dalších let. Autoři se snažili ukázat platnost Hajnalovy teorie západoevropské rodiny, zkoumali strukturu rodiny a domácnosti, problematiku dědického práva a transferu majetku, čelední služby, výměnku, rodinné cykly i okolnosti jednotlivých přechodových rituálů, například strategie při výběru partnera, uzavírání satebních smluv či sňatkové migrace.¹³⁵ Stranou pozornosti nezůstávala ani šlechtická rodina.

¹²⁸ A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 26.

¹²⁹ Ludmila FIALOVÁ et al., *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, Praha 1996, 1998².

¹³⁰ A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 26–27.

¹³¹ Pavla HORSKÁ – Eduard MAUR – Jiří MUSIL, *Zrod velkoměsta. Urbanizace českých zemí a Evropa*, Praha 2002. O možnostech využití dalších metodických přístupů v historické demografii pojednával např. Jan HORSKÝ, *Historická demografie a nové metodické pohledy na sociální dějiny*, HD 19, 1995, s. 135–154; Alice VELKOVÁ, *Metodické přístupy v českém historickodemografickém výzkumu v posledních 20. letech*, in: Przemiany demograficzne Europy Środkowej w czasach nowożytnych, Zielona Góra 2010, s. 51–57.

¹³² E. MAUR, *Historická demografie*, s. 566.

¹³³ Markus CERMAN – Lenka MATUŠÍKOVÁ – Hermann EITLHOFER, *Rozbor pramenů s použitím počítače: projekt „Sociální struktury v Čechách“*, Archivní časopis 49, 1999, s. 107.

¹³⁴ Více o projektu E. MAUR, *Historická demografie*, s. 566. Z monografií např. A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*; Josef GRULICH, *Populační vývoj a životní cyklus venkovského obyvatelstva na jihu Čech v 16. až 18. století*, České Budějovice 2008; Dana ŠTEFANOVÁ, *Erbschaftspraxis, Besitztransfer und Handlungsspielräume von Untertanen in der Gutsherrschaft*, Wien – Stuttgart 2009. Dále např. Markus CERMAN, *Das Projekt „Soziale Strukturen in Böhmen 16.–19. Jahrhundert“*, in: Prager Wirtschafts- und sozialhistorische Mitteilungen 5, Praha 1999, s. 185–203; Markus CERMAN – Eduard MAUR, *Proměny vesnických sociálních struktur v Čechách 1650–1750*, ČČH 98, 2000, č. 4, s. 737–774.

¹³⁵ E. MAUR, *Rodina a domácnost*, s. 17–19. K daným tématům např. (výběr): J. HORSKÝ – M. SELIGOVÁ, *Rodina našich; Alice VELKOVÁ, Der Besitztransfer untertäniger Anwesen in Štáhlavy im 18. und in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, in: Markus CERMAN – Hermann ZEITLHOFER (edd.), *Soziale Strukturen in Böhmen. Ein regionaler Vergleich von Wirtschaft und Gessellschaft in Gutsherrschaften, 16.–19. Jahrhundert*, Wien – München 2002, s. 228–239; TÁŽ, *Složení domácnosti a problematika čelední služby na panství Štáhlavy počátkem 19. století*, in: Marie KOLDINSKÁ – Alice VELKOVÁ (edd.), *Historik zapomenutých dějin. Sborník příspěvků věnovaných prof. Eduardu Maurovi*, Praha 2003, s. 140–161; TÁŽ, *Výběr partnera a sňatkový věk*

Analyzovány však byly především podoby jednotlivých přechodových rituálů a studium demografických ukazatelů je dodnes spíše výjimkou.¹³⁶

Velice intenzivní zájem začal být postupně věnován tématu migrace obyvatelstva, které bylo dlouho opomíjeno. V této souvislosti je nutné zmínit především Josefa Grulicha, který se tématu věnoval v rámci monografií *Migrace městského a vesnického obyvatelstva. Farnost České Budějovice 1750–1824* (2013)¹³⁷ a *Migrační strategie: město, předměstí a vesnice na panství České Budějovice ve druhé polovině 18. století* (2018)¹³⁸ a v celé řadě dílčích studií.¹³⁹

Možnosti studia životních cyklů v jednotlivých historických obdobích stále nejsou vyčerpané, což v nedávno publikované disertační práci (2022) ukázala Věra Slováková. V monografii *Dětství a dospívání poddaných na Moravě ve druhé polovině 18. století na příkladu slavkovského panství* autorka na základě analýzy soupisů obyvatel a soupisů sirotků zkoumala, do jaké míry jednotlivé faktory (pohlaví, sociální postavení, osíření a bydliště: město x venkov) ovlivňovaly úroveň vzdělání, možnost uzavření sňatků či vstup do čelední nebo vojenské služby.¹⁴⁰

V několika posledních letech historičtí demografové, přesněji řečeno zejména demografky, postavily do čela svého výzkumu ženy.¹⁴¹ Analyzována je tak role ženy v rámci

dědiců venkovských usedlostí na Štáhlavsku a jejich sourozenců v 18. a na počátku 19. století, HD 22, 1998, s. 145–168; TÁŽ, *Proměna v chápání majetkových zájmů v rodinách držitelů venkovských usedlostí v letech 1650–1850*, in: Eduard MAUR – Alice VELKOVÁ (edd.), *Rodina a domácnost v 16.–20. století*, s. 51–68; Josef GRULICH, *Převody poddanských nemovitostí a migrace obyvatelstva na jihu Čech. Situace na Chýnovsku v druhé polovině 17. a 18. století*, in: *Studie k sociálním dějinám 2001*, s. 117–136; TÝŽ, *Poddanská nemovitost a dědické právo*; E. MAUR, *Čeď a tovaryši v Čechách. K čeledi nejnověji Ladislav NEKVAPIL, Čelední služba v Čechách v raném novověku*, Pardubice 2021.

¹³⁶ E. MAUR, *Rodina a domácnost*, s. 19. Dále např. Václav BŮŽEK, *Muž, žena a děti v aristokratické rodině na prahu novověku*, in: Milena LENDEROVÁ et al. (edd.), *Eva nejen v ráji. Žena v Čechách od středověku do 19. století*, Praha 2002, s. 45–66; Petr MAŤA, *Svět české aristokracie: (1500–1700)*, Praha, 2004; Václav BŮŽEK – Josef HRDLÍČKA et al., *Dvory velmožů s erbem růže. Všední a sváteční dny posledních Rožmberků a pánů z Hradce*, Praha 1997; Eduard MAUR – Václav ŠTOREK, *K demografii české šlechty v 16. století. (Hynek Krabice z Veitmile a jeho pět manželek)*, HD 26, 2002, s. 5–27.

¹³⁷ Josef GRULICH, *Migrace městského a vesnického obyvatelstva. Farnost České Budějovice 1750–1824*, České Budějovice 2013.

¹³⁸ TÝŽ, *Migrační strategie. Město, předměstí a vesnice na panství České Budějovice ve druhé polovině 18. století*, České Budějovice 2018.

¹³⁹ TÝŽ, *Migrace poddaného obyvatelstva*, in: Václav BŮŽEK (ed.), *Dílo Josefa Petráně a současná historická věda. Pocta Jihočeské univerzity českému historikovi*, Praha 2020, s. 40–47; TÝŽ, *Sňatkové migrace na jihu Čech (1750–1824)*, in: Eduard MAUR – Josef GRULICH (edd.), *Dějiny migrací v českých zemích v novověku*, Praha 2006, s. 19–72; TÝŽ, *Migrace českobudějovického obyvatelstva ve světle propouštěcích listů (1756–1770)*, in: *Sborník prací Filozofické fakulty Ostravské univerzity. Historie 12*, 2005, s. 55–72; Josef GRULICH – Hermann ZEITLHOFER, *Migrace jihočeského obyvatelstva v období před třicetiletou válkou a po jejím ukončení*, HD 22, 1998, s. 79–105.

¹⁴⁰ V. SLOVÁKOVÁ, *Dětství a dospívání*, s. 244.

¹⁴¹ K tématu žen v dějinách např.: Milena LENDEROVÁ, *K hříchu i modlitbě. Žena v minulém století*, Praha 1999, 2016²; TÁŽ, *Tragický bál. Život a smrt Pavliny ze Schwarzenbergu*, Praha – Litomyšl 2004; TÁŽ, *A ptáš se, knížko má... Ženské deníky 19. století*, Praha 2008; TÁŽ, *Zdenka Braunerová*, Praha 2000; TÁŽ, *Dcera národa? Tři životy Zdeňky Havlíčkové*, Praha 2013; TÁŽ et al., *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*, Praha 2009; Kateřina ČADKOVÁ et al. (edd.), *Dějiny žen aneb Evropská žena od středověku do poloviny 20. století v zajetí*

rodiny a domácnosti či problematika žen v určitých životních rolích – vdov¹⁴² a svobodných matek. Stranou zájmu nezůstávají ani nemanželské děti a sirotci.¹⁴³

Nadále vznikají rovněž „klasické“ historicko-demografické analýzy, které mapují vývoj přirozené měny určitých lokalit. Mimo odborné studie se jedná převážně o závěrečné práce vzniklé na univerzitních pracovištích (Praha, Brno, České Budějovice, Pardubice a Ostrava).¹⁴⁴

Řada těchto prací vznikla na ostravské univerzitě v rámci projektu, který se zabýval demografickým vývojem rakouského Slezska a severovýchodní Moravy. Publikace *Populace Rakouského Slezska a severovýchodní Moravy v éře modernizace (od 60. let do první světové války)*, vydaná v roce 2014, byla založena na analýze dat z 12 politických okresů (devíti slezských a tří moravských) a tří statutárních měst (Opavy, Frýdku a Bílska). Autoři Lumír Dokoupil, Ludmila Nesládková a Radek Lipovski v uvedené práci navázali na své předchozí výzkumy, které se převážně týkaly ostravské aglomerace.¹⁴⁵

historiografie, Pardubice 2006; Pavla HORSKÁ, *Naše prababičky feministky*, Praha 1999; Robert SAK, *Dáma z rajského ostrova. Sidonie Nádherná a její svět*, Praha 2000; Jiří PEŠEK – Václav LEDVINKA (edd.), *Žena v dějinách Prahy. Sborník příspěvků z konference Archivu hl. m. Prahy a Nadace pro gender studies*, Praha 1996; Irena KORBELÁŘOVÁ, *Žena ve slezské měšťanské společnosti barokní doby. Východiska, rámce, zjištění*, Opava 2012; Jana STRÁNÍKOVÁ, *Výchova a vzdělávání dívek na cestě k moderní občanské společnosti. Genderové a sociální aspekty procesu socializace mládeže v období 1774–1868*, Pardubice 2013; Denisa NEČASOVÁ, *Dějiny žen a gender history*, in: Jana ČECHUROVÁ – Jan RANDÁK et al. (edd.), *Základní problémy studia moderních a soudobých dějin*, s. 666–680; TÁŽ, *Dějiny žen či gender history? Možnosti, limity, východiska*, *Dějiny – teorie – kritika* 5, 2008, č. 1, s. 81–102; Jana RATAJOVÁ – Lucie STORCHOVÁ, *Nádoby mdlé, hlavy nemající? Diskursy panství a vdovství v české literatuře raného novověku*, Praha 2008; TÍŽ, *Žena není příšera, ale nejmilejší stvoření Boží. Diskursy manželství v české literatuře raného novověku*, Praha 2009; TÍŽ, *Žádná ženská člověk není. Polarizace genderů v českojazyčné literatuře 2. poloviny 18. století*, Praha 2011; TÍŽ, *Děti roditi jest božské ovotce. Gender a tělo v českojazyčné babické literatuře raného novověku*, Praha 2013.

¹⁴² Ze základních prací především monografii Markéty Skořepové: *Ovdovění a osíření ve venkovské společnosti. Panství Nový Rychnov (1785–1855)*, České Budějovice 2016. A dále dílčí studie této autorky: TÁŽ, *Struktura venkovských domácností v Novém Rychnově v první polovině 19. století*, *HD* 32, 2008, s. 57–104; TÁŽ, *Ovdovění a osíření v prostředí českého venkova pohledem historiografie*, *Východočeské listy historické* 32, 2014, s. 157–168; TÁŽ, *Vdovství v tradiční venkovské společnosti (přehled bádání)*, *HD* 35, 2011, č. 1, s. 1–31; Markéta SKOŘEPOVÁ – Josef GRULICH, *Palingamní sňatky na území českobudějovické diecéze ve srovnávací perspektivě: farnosti České Budějovice a Nový Rychnov, 1786–1825*, *HD* 41, 2017, č. 2, s. 151–171. Dále např.: Alice VELKOVÁ, *Sebevědomé, nebo zoufalé? Vdovy hospodařící na venkovských usedlostech v první polovině 19. století*, in: *Reflexe a sebereflexe ženy v české národní elitě 2. poloviny 19. století: sborník příspěvků z konference uspořádané ve dnech 23.–24. listopadu 2006*, Praha 2007, s. 321–340. V období raného novověku sleduje téma např.: Dana ŠTEFANOVÁ, *Zur Stellung von Witwen in ländlichen Gesellschaften der Frühen Neuzeit zwischen 1558 und 1750*, in: Václav BŮŽEK – Dana ŠTEFANOVÁ (edd.), *Menschen – Handlungen – Strukturen. Historisch-anthropologische Zugangsweisen in den Geschichtswissenschaften*, České Budějovice 2001 (= *Opera historica* 11), s. 197–217; Josef GRULICH, *Venkovská žena v období raného novověku (16.–18. století)*, *Československá historická ročenka* 2001, s. 223–235; Alice VELKOVÁ, *Venkovské ženy v letech 1650–1850. Perspektivy výzkumu s využitím historické demografie, mikrohistorie, historické antropologie a dějin každodennosti*, in: Kateřina ČADKOVÁ – Milena LENDEROVÁ – Jana STRÁNÍKOVÁ (edd.), *Dějiny žen*, s. 125–144.

¹⁴³ Š. NEKVAPIL JIRÁSKOVÁ, *Protoindustriální společnost*, s. 42–43. Literatura týkající se ilegality je rozebrána v podkapitole Nemanželské děti, s. 186.

¹⁴⁴ Např. Radek LIPOVSKI, *Závěrečné práce z problematiky historické demografie a dějin rodiny na katedře historie Ostravské univerzity v Ostravě v letech 1991–2010*, *HD* 34, 2010, č. 2, s. 208–222.

¹⁴⁵ Lumír DOKOUPIL – Ludmila NESLÁDOVÁ – Radek LIPOVSKI, *Populace Rakouského Slezska a severovýchodní Moravy v éře modernizace*, Ostrava 2014.

Dále např. Lumír DOKOUPIL, *Obyvatelstvo ostravské průmyslové oblasti do sčítání 1869*, Praha 1986; TÝŽ, *K populačnímu vývoji zázemí ostravské průmyslové oblasti na přelomu 19. a 20. století*, HD 9, 1985, s. 189–191; TÝŽ, *K populačnímu vývoji měst a městeček na severovýchodní Moravě od třicetileté války do poloviny 19. století*, in: Jiří JUROK (ed.), *Královská a poddanská města od své geneze k protoindustrializaci a industrializaci*. Sborník příspěvků z mezinárodního odborného sympozia uspořádaného ve dnech 5. – 6. října 2001 v Příboře, Ostrava 2002, s. 273–280; TÝŽ, *K populačnímu vývoji severovýchodní Moravy a rakouského Slezska v době napoleonských válek*, *Acta historica et museologica Universitatis Silesianae Opaviensis* 7, 2007, s. 299–305; Radek LIPOVSKI, *Lidé poddanských měst Frýdku a Místku na sklonku tradiční společnosti (1700–1850)*, Ostrava 2013; TÝŽ, *Sňatky obyvatel města Frýdku v průběhu 17.–19. století*, Sborník Státního okresního archivu ve Frýdku-Místku 6, 2005, s. 19–45; TÝŽ, *Příčiny úmrtí obyvatel města Frýdku na základě matričních údajů (18.–19. století)*, *Těšínsko* 49, 2006, č. 2, s. 7–15; TÝŽ, *Vitální statistika v rakouském Slezsku do roku 1869*, HD 42, 2018, č. 1, s. 1–41; Radek LIPOVSKI – Petr ZATKOUKAL, *Vývoj sňatečnosti na Jesenícku se zvláštním zřetelem k městu Jeseník v 19. století*, HD 44, 2020, č. 1, s. 49–91; Ludmila NESLÁDKOVÁ, *Reprodukce kulturně odlišných skupin obyvatelstva jižní Moravy v novověku na příkladu křesťanů a židů*, Praha 2003; TÝŽ, *Moravské židovské rodiny, jejich typologie a biologické předpoklady ve druhé polovině 19. století do roku 1918*, in: Petr PÁLKA (ed.), *Židé a Morava*. Sborník z konference konané v Muzeu Kroměřížska 7. listopadu 2001, Kroměříž 2001, s. 47–56; Lumír DOKOUPIL – František NESEJT – Radek LIPOVSKI, *Populační vývoj statutárních měst rakouské části Slezska v období demografického přechodu – města Opava, Frýdek a Bílsko*, Slezský sborník 110, 2012, č. 1–2, 2012, s. 27–46; Ludmila NESLÁDKOVÁ – Lumír DOKOUPIL, *Proměny reprodukce kulturně odlišných populací ve Slezsku za modernizace*, in: X. sjezd českých historiků. Ostrava, 14.–16. 9. 2011. Svazek VI, Ostrava 2015, s. 245–252; Lumír DOKOUPIL – Radek LIPOVSKI – Ludmila NESLÁDKOVÁ, *Přirozená měna obyvatelstva Valašska v éře nástupu demografické revoluce: (od 40. let 19. století do vypuknutí první světové války)*, in: Lumír DOKOUPIL – Jakub IVÁNEK – Pavel PUMPR (edd.), *Valašsko: historie a kultura II*. Obživa, Ostrava 2019, s. 277–295; TÝŽ, *Úmrtnost malých dětí na Těšínsku na přelomu 19. a 20. století*, *Těšínsko* 56, 2013, č. 2, s. 15–23; TÝŽ, *Moravskoostravská každodennost v době transformace na velkoměsto, děti v procesu zrodu a smrti*, *Vlastivědný věstník moravský* 66, 2014, č. 1, s. 22–39; TÝŽ, *Obyvatelstvo Valašska na cestě k demografické revoluci*, *Vlastivědný věstník moravský* 71, 2019, č. 2, s. 144–160.

4. Demografická revoluce

Demografická revoluce je historický proces, který postupně probíhá u všech civilizací. Nastává v určité fázi společenského vývoje a v jiné následně končí.¹⁴⁶ Pojem *demografická revoluce* poprvé použil ve své práci *La révolution démographique* v roce 1934 francouzský demograf Adolphe Landry.¹⁴⁷ Změny populačního chování světových populací byly způsobeny hospodářským a kulturním rozvojem společnosti, v jehož důsledku docházelo k šíření myšlenek regulace plodnosti, a také ke snižování dříve tak vysoké úmrtnosti.¹⁴⁸ Zdeněk Pavlík výstižně demografickou revoluci popisuje jako proces, jehož postata spočívá v tom, že „*lidé přecházejí od vysoké porodnosti a úmrtnosti k režimu s klesající porodností i úmrtností, od živelné reprodukce k uvědomělému rodičovství, od pasivní porodnosti k úsilí omezením porodů udržet a nakonec i zvýšit životní úroveň svého potomstva*“.¹⁴⁹

V průběhu této revoluce se postupně měnil populační řád trvající pravděpodobně už od dob neolitu. Starý demografický režim se vyznačoval vysokou úmrtností, především dětskou a kojeneckou, provázenou častými demografickými krizemi, a velmi vysokou porodností.¹⁵⁰ Dle Franka Notesteina byla vysoká natalita v době výrazné mortality nutná pro přežití. Na vysoké hladině udržovaly porodnost náboženské předpisy, zákony, zvyklosti a uspořádání rodiny.¹⁵¹ Demografickou revoluci (sám užíval pojem *demografický přechod* či *přechodný růst*) spojoval modernizací, rozpadem tradiční společnosti, nárůstem individualismu a celkovou proměnou způsobu života. Warren S. Thompson uvádí, že nejdůležitějším činitelem byla městská průmyslová společnost, šíření racionálního a sekulárního smýšlení, rozvoj moderní techniky a vzdělání.¹⁵²

V průběhu civilizačního procesu nejprve klesala hladina úmrtnosti. Vysoká míra natality již nedále nebyla nutná. Porodnost na změny nastalé v průběhu modernizace reagovala pomaleji a pozvolna. V průběhu demografického přechodu klesala hrubá míra natality z 45–50 ‰ na hodnotu nižší než 20 ‰, hrubá míra mortality klesala z 30–35 ‰ na méně než

¹⁴⁶ K. KALIBOVÁ, *Úvod do demografie*, s. 41.

¹⁴⁷ Adolphe LANDRY, *La révolution démographique*, Paris 1934. Zásadní změny a rozsáhlé dopady proměny demografického režimu byly natolik důležité, že v souvislosti s nimi hovoří někteří autoři o demografické revoluci. Jiní používají termín demografický přechod. Eduard MAUR, *Demografický přechod (demografická revoluce)*, in: Jana ČECHUROVÁ – Jan RANDÁK et al. (edd.), *Základní problémy studia moderních a soudobých dějin*, Praha 2014, s. 713. Zde také obsáhlý seznam literatury k tématu.

¹⁴⁸ Z. PAVLÍK, *Nástin populačního*, s. 38.

¹⁴⁹ Tamtéž, s. 5.

¹⁵⁰ E. MAUR, *Demografický přechod*, s. 713.

¹⁵¹ Zdeněk PAVLÍK et al., *Základy demografie*, s. 508 a s. 622.

¹⁵² Warren S. THOMPSON, *The Demographic Revolution in the United States*, *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 262, 1949, p. 62–68. Citováno dle Zdeněk PAVLÍK et al., *Základy demografie*, s. 508.

15 %. Významně klesala především kojenecká úmrtnost. Naděje na dožití se zdvojnásobila. Z 30–35 let vystoupala na 70 let, a to pro obě pohlaví.¹⁵³

V jednotlivých státech probíhal proces v různě dlouhých obdobích a rozdílných podobách.¹⁵⁴ Obecně lze proces demografické revoluce rozdělit do čtyř fází. V první fázi klesala výrazně mortalita. Snižovala se dětská úmrtnost, klesala četnost demografických krizí a snižovala se jejich intenzita. V řadě zemí docházelo k mládnutí populace a k populačnímu růstu. Ve druhém stádiu rozdílným tempem začínala klesat natalita. Přestože obyvatelstvo začínalo stárnout, nedocházelo vzhledem k jeho věkové skladbě k populačnímu úbytku. Ve třetím stádiu již natalita definitivně klesala. Populační růst však mohl nadále pokračovat, jelikož se dospělosti dožívaly předchozí početné ročníky. V průběhu čtvrtého stádia, někdy též nazývaného jako *druhý demografický přechod*, natalita stále klesala a kvůli prodloužení střední délky života začínala populace stárnout.¹⁵⁵ Přestože v evropských státech měly tyto fáze rozdílnou délku trvání (ve Francii byla plodnost regulována již v průběhu Velké francouzské revoluce, v Německu, v českých zemích a v Itálii až během poslední čtvrtiny 19. století), byla podstata demografické revoluce ve všech státech stejná.¹⁵⁶

Někteří demografové dělí průběh demografické revoluce do dvou fází a na základě délky jejich trvání hovoří o třech různých typech demografické revoluce:

a) *francouzský typ*: v obou fázích dochází k současnému poklesu hrubé míry porodnosti i úmrtnosti. Vzhledem k současnému poklesu obou hodnot nedochází k výraznému nárůstu počtu obyvatel.

b) *anglický typ*: v první fázi natalita stagnuje, v druhé velice rychle klesá. Hrubá míra úmrtnosti se snižuje v obou fázích. Počet obyvatel se tak zvyšuje velmi výrazně. Například počet obyvatel Anglie se v průběhu demografické revoluce více jak zpětinásobil.

c) *japonsko-mexický typ*: tento typ demografické revoluce je typický pro rozvojové země. Díky výrazné pomoci vyspělých zemí (zdravotnická technika, lékařské vybavení a odborné zásahy aj.) klesá hrubá míra úmrtnosti v obou fázích. Natalita v první fázi dokonce stoupá, jelikož se výrazně zlepšuje zdravotní stav obyvatelstva, u kterého se nové demografické chování pomaleji prosazuje. K poklesu hrubé míry porodnosti dochází až ve druhé fázi a populační přírůstek je tak velmi vysoký. Japonsko-mexický typ demografické revoluce trval

¹⁵³ K. KALIBOVÁ, *Úvod do demografie*, s. 42.

¹⁵⁴ Eduard MAUR, *K ideovým aspektům diskusí o plánovaném rodičovství v první třetině 20. století*, in: Jiří ŠTAIF (ed.), *Pocta profesoru Zdeňku Kárníkovi*. Sborník příspěvků k jubilantovým sedmdesátinám, Praha 2003, s. 151.

¹⁵⁵ TÝŽ, *Demografický přechod*, s. 715.

¹⁵⁶ TÝŽ, *Počátky demografického přechodu v Evropě*, in: Svatava RAKOVÁ – Christian LEQUESNE (edd.), *Jakou Evropu ohlašovala bitva u Slavkova?* Sborník příspěvků ze stejnojmenné konference, která se konala u příležitosti dvoustého výročí bitvy u Slavkova, Praha 2006, s. 125.

v porovnání s anglickým a francouzským typem výrazně kratší dobu, jelikož změny demografického chování v jednotlivých státech byly ovlivňovány jinými státy. Celkově lze shrnout, že čím později demografická revoluce v určitém státě započala, tím rychleji skončila.¹⁵⁷ V českých zemích klesala nejprve moralita. Natalita se začala výrazněji měnit až ke konci 19. století.¹⁵⁸

Ve srovnání s jinými modernizačními procesy, ke kterým došlo v průběhu 19. století, byl průběh demografické revoluce méně nápadný. Její význam byl však stejně zásadní jako například industrializace a urbanizace.¹⁵⁹ Dopady procesu byly rozsáhlé. Rozdílně rychlý stoupající počet obyvatel změnil hospodářskou a mocenskou sílu jednotlivých států. Ve Francii docházelo k regulaci plodnosti nejdříve, a proto přestala být postupně nejlidnatějším evropským státem. Tím se stalo Rusko, následované Německem. Populační přírůstek představoval také dostatečné množství pracovních sil pro rozvoj průmyslu v Evropě a kolonizaci Severní a Jižní Ameriky. Dopady demografické revoluce byly i zcela jiného charakteru. Spolu se zlepšujícím se zdravotním stavem obyvatelstva se měnila i jejich mentalita a zažitý životní styl. Snížily se prostředky nutné pro výchovu většího počtu dětí, díky čemuž rostla životní úroveň rodin. Opomenout nelze ani jejich vyšší ekonomickou stabilitu, jelikož rodinný majetek již nebyl rozdělován mezi velké množství potomků. Život vdané ženy se již neskládal se střídajícího se období těhotenství a laktace. Začaly být veřejně aktivní a vstupovat do zaměstnání. Poklesem úmrtnosti se velmi výrazně začal měnit postoj ke smrti, která začala být pozůstávalými vnímána mnohem více tragicky. Problémem se také začal stávat stále roustoucí podíl obyvatelstva v postproduktivním věku a potřebné zdroje pro jejich zabezpečení.¹⁶⁰

¹⁵⁷ K. KALIBOVÁ, *Úvod do demografie*, s. 42. Jednotlivé typy blíže rozebírá Z. PAVLÍK, *Nástin populačního*, s. 234–247.

¹⁵⁸ Vývoj natality a mortality v českých zemích je podrobně rozebrán v následujících kapitolách.

¹⁵⁹ E. MAUR, *Demografický přechod*, s. 714.

¹⁶⁰ Tamtéž, s. 722–723.

5. Charakteristika sledovaných měst

Cílem této části práce je nastínění charakteristiky vybraných měst. Pozornost bude zaměřena především na klíčová témata z období 19. století, resp. „dlouhého“ 19. století, které tvoří časový rámec této disertace. Události z předchozích období budou zmíněny pouze rámcově, aby tak dokreslily celkovou povahu sledovaných lokalit.

5.1 Litomyšl

„Ve vsích u silnice a dál husto stromoví plného zralého nebo zrajícího ovoce; tu a tam u statků, při kraji dědin, nad starými roubenými stodolami, vysoko rozložené koruny starých lip, požloutlé, suché již zelenosti. Nad tím vším chlad, studeno a lehké zamžení zasmušilého, říjnového odpoledne. A pojednou se do toho kalně bělavého oparu vztyčily drahý kus přede mnou dvě věže, kostel mezi nimi a třetí věž štíhlá u žlutavé, imposantní budovy četných, zvláštních štítů. To zámek a pod tím kostelem rozloženo město všecko v stromoví. Litomyšl!“ Těmito slovy vzpomínal na svůj příjezd do Litomyšle na podzim roku 1874 Alois Jirásek.¹⁶¹

Litomyšl se nachází na českomoravském pomezí. Leží v nadmořské výšce 320–370 metrů v Litomyšlském úvalu na rozhraní Loučenské tabule a Českotřebovské vrchoviny, které jsou součástí Svitavské pahorkatiny. Od severozápadu zasahuje k Litomyšli výběžek Polabské nížiny, od České Třebové a od Poličky je město obklopeno přibližně 600 metrů vysokými hřbety a pahorkatinami.¹⁶² Litomyšlí protéká řeka Loučná, která pramení ve vzdálenosti 12 km poblíž evropského rozvodí mezi Severním a Černým mořem.¹⁶³ I přes nízkou nadmořskou výšku je zdejší podnebí poměrně chladné a větrné, a to právě kvůli otevřenosti zmíněného Litomyšlského úvalu. Oblast „nejvýchodnějších Čech“¹⁶⁴ není příliš úrodná a ani bohatá na přírodní zdroje.¹⁶⁵

První zmínka o Litomyšli pochází z 12. století. O litomyšlském hradu psal v Kronice české Kosmas a datuje jej do roku 981. Zdejší hrad tvořil hranici slavníkovského panství a byl rovněž součástí důležité obchodní trasy.¹⁶⁶ O přesnou dataci Litomyšle se však dodnes vedou spory.¹⁶⁷ Na konci 11. století zde kníže Břetislav II. založil kostel, kam roku 1145 přivedl olomoucký biskup Jindřich Zdík premonstráty. V roce 1259 byla Litomyšl povýšena na město

¹⁶¹ Alois JIRÁSEK, *Z mých pamětí II. V Litomyšli*, Praha 1932⁶, s. 55–56.

¹⁶² Jaroslav Jan GLOSER, *Litomyšl. Městem krok za krokem*, Praha 2005, s. 25.

¹⁶³ Milan SKŘIVÁNEK, *Litomyšl 1259–2009. Město kultury a vzdělávání*, Litomyšl 2009, s. 14.

¹⁶⁴ Ve svých dílech tak tuto oblast nazývá Tereza Nováková. Více Tereza NOVÁKOVÁ, *Z nejvýchodnějších Čech. Řada cestopisných črt*, Praha 1898.

¹⁶⁵ Jindřich RŮŽIČKA, *Litomyšl*, Praha 1988, s. 8–9.

¹⁶⁶ Od 19. století známé jako Trstenická stezka. Jindřich RŮŽIČKA, *Litomyšl. Průvodce*, Praha 1978, s. 7.

¹⁶⁷ Milan SKŘIVÁNEK – Pavel VOPÁLKA, *Litomyšl. Starobylé město*, Praha – Litomyšl 1994, s. 10. K počátkům osídlení např. Květa REICHERTOVÁ, *Litomyšl*, Praha 1977, s. 7–11.

a poddanským městem zůstala až do roku 1848.¹⁶⁸ Dobou rozkvětu města bylo 14. století. V roce 1344 bylo v Litomyšli zřízeno druhé biskupství v Čechách. Později zde byl založen augustiniánský klášter, vybudovány městské hradby a počátkem 15. století byla postavena budova radnice.¹⁶⁹

Během husitských válek biskupství zaniklo a klášter zůstal opuštěný. Město získali pod správu Kostkové z Postupic a Litomyšl se stala významným protestantským centrem. Po šmalkaldské válce město často majitele. Roku 1552 jej jako zástavu získal Jaroslav z Pernštejna.¹⁷⁰ Během vlády Vratislava z Pernštejna bylo město přestavěno v renesančním stylu a v průběhu let 1563–1581 byl vystavěn zdejší zámek.¹⁷¹ Poslední představitelka rodu Frebonie z Pernštejna zde nechala ve čtyřicátých letech 17. století zbudovat piaristickou kolej s kostelem a školou.¹⁷² Po její smrti byl správou panství na čas pověřen Václav Eusebius z Lobkovic, který ho v polovině 18. století prodal rodu Trautmansdorffů. Za jejich správy byla značná část města přestavěna do barokní podoby. Marie Anna Trautmansdorfová nechala v letech 1670–1672 vystavět kostel sv. Anny, u něhož byl zřízen hřbitov. Počátkem 18. století byla rovněž přestavěna piaristická kolej a dle návrhu Giovanniho B. Alliprandiho vystavěn chrám Nalezení sv. Kříže.¹⁷³ V roce 1757 vyženil zdejší panství rod Valdštejnů-Vartenberků. Ti nechali upravit vnitřní prostory zámku i jeho okolí a došlo i k zamalování tehdy již nevýrazné sgrafitové výzdoby. Novými majiteli se v roce 1855 stali Thurn-Taxisové. Na zámku však nikdy nesídlili.¹⁷⁴

Architektonická podoba města se často měnila, jelikož Litomyšl opakovaně postihovaly živelné katastrofy. Požár zachvátil město například v letech 1735, 1768 a 1769. Během tohoto požáru shořelo 45 domů na náměstí, mlýn, most a několik stodol. V září roku 1775 však někdo založil požár pravděpodobně úmyslně: *„Dne 8. září na den Narození P. Marie, kolem jedné hodiny odpoledne vypukl v Litomyšli obrovský požár; kdo může vědět, zda náhodou či nedbalostí obyvatel či machinacemi zlých lidí, jak se většina domnívala. Kdyby toho dne nebyl býval náramně prudký vítr, právem by se mohlo říci, že byl založen žháři, protože požár vypukl*

¹⁶⁸ M. SKŘIVÁNEK – P. VOPÁLKA, *Litomyšl*, s. 10.

¹⁶⁹ J. J. GLOSER, *Litomyšl*, s. 33–35.

¹⁷⁰ K historii rodu především Petr VOREL, *Páni z Pernštejna. Vzestup a pád rodu zubří hlavy v dějinách Čech a Moravy*, Praha 2021³; Jaroslav TEPLÝ, *Pernštejnové ve 13. – 14. století*, Pardubice 1996; Josef KŘIVKA, *Litomyšlský velkostatek za Pernštejnů. Příspěvek k dějinám českého velkostatku v 16. – 17. stol.*, Praha 1959; Petr VOREL (ed.), *Pernštejnové v českých dějinách. Sborník příspěvků z konference konané 8. – 9. 9. 1993 v Pardubicích*, Pardubice 1995.

¹⁷¹ J. RŮŽIČKA, *Litomyšl*, s. 13–16.

¹⁷² TÝŽ, *Litomyšl. Průvodce*, s. 10. K tématu nejnověji Pavel MAREK, *Pernštejnské ženy: Marie Manrique de Lara a její dcery ve službách habsburské dynastie*, Praha 2018.

¹⁷³ K. REICHERTOVÁ, *Litomyšl*, s. 57–60.

¹⁷⁴ Tamtéž, s. 68–71 a s. 75.

na různých částech města jakoby v jednom okamžiku a dříve hořely domy vzdálenější než domy blízké onomu místu, kde vzešel...“¹⁷⁵ Zničeno bylo přes 300 domů, včetně kostelů, piaristických budov, zámku a pivovaru. M. Skřivánek ve své publikaci uvádí, že si požár vyžádal 33 obětí.¹⁷⁶ Tento údaj se však neshoduje s dobovým zápisem: „*Tak velice zuřil ten požár, že většina měšťanů kromě šatů, které měli na sobě, nezachránila opravdu nic, ba i o život jich přišlo přes 60...*“¹⁷⁷ V roce 1781 naopak město zasáhla povodeň. Po prudkém, skoro pětihodinovém dešti zachytily přívalovou vlnu nejprve městské hradby. Ty však následně povolily a celé vnitřní město bylo zaplaveno. Voda dosahovala téměř do dvoumetrové výšky. Během povodně zemřelo 7–14 osob. Na přesném počtu se prameny neshodují.¹⁷⁸

Zásadním způsobem ovlivnil podobu města především požár v září roku 1814. Během jedné hodiny hořelo více jak 180 domů, kostely, brány, škola i radnice. Následkem udušení zemřelo 8 lidí.¹⁷⁹ Po tomto ohni se v Čechách začalo používat přirovnání „*hoří jako Litomyšl*.“¹⁸⁰ Jednalo se o poslední velký požár ve městě a ani jeho důsledky již nebyly tak tragické jako v předchozích dobách. Po požáru v roce 1775 byla totiž zavedena mnohá opatření a byl vydán požární řád.¹⁸¹ Katastrofa se však stala podnětem k přestavbě města. Domy získaly jednotný klasicistní vzhled a budovaly se u nich pavlače. Od dvacátých let 19. století došlo k postupnému boření hradeb. V roce 1822 byla zbořena první městská brána (Horní) a v roce 1835 i druhá brána (Dolní).¹⁸² V roce 1827 bylo vydlážděno náměstí a postupně i okolní ulice. Otevřené odpadové stoky byly nahrazeny podzemní kanalizací.¹⁸³ Na počátku třicátých let přestal být postupně využíván stávající hřbitov a nově se začalo pohřbívat dále od centra, u kostela sv. Anny.¹⁸⁴ V roce 1840 byl nový hřbitov obehnán zdí.¹⁸⁵

Budovány byly rovněž nové silnice spojující Litomyšl s okolními centry. Již v roce 1812 byla dokončena silnice vedoucí ze Svitav přes Litomyšl do Vysokého Mýta. V průběhu dvacátých let 19. století byla zmodernizována komunikace spojující Litomyšl s Poličkou. Jednalo se o nejmodernější typ komunikací dané doby – o pevné silnice s příkopy. Tak jsou

¹⁷⁵ M. SKŘIVÁNEK, *Litomyšl 1259–2009*, s. 176.

¹⁷⁶ M. SKŘIVÁNEK – P. VOPÁLKA, *Litomyšl*, s. 58–59.

¹⁷⁷ M. SKŘIVÁNEK, *Litomyšl 1259–2009*, s. 176.

¹⁷⁸ Tamtéž, s. 176–177.

¹⁷⁹ Tamtéž, s. 187. Více o tomto požáru, včetně jeho obětí viz podkapitola Nehody, s. 386.

¹⁸⁰ M. SKŘIVÁNEK – P. VOPÁLKA, *Litomyšl*, s. 59.

¹⁸¹ Zdeněk NEJEDLÝ, *Litomyšl. Tisíc let jednoho města. Kniha 1*, Praha 1954, s. 118.

¹⁸² Radoslav FIKEJZ – Vladimír VELEŠÍK, *Historie a současnost podnikání na Svitavsku, Litomyšlsku, Poličsku, Moravskotřebovsku a Jevíčsku*, Žehušice 2003, s. 90.

¹⁸³ J. RŮŽIČKA, *Litomyšl. Průvodce*, s. 11.

¹⁸⁴ Oldřich PAKOSTA, *Litomyšlský hřbitov u kostela svaté Anny. Hroby významných osobností a náhrobky umělecké hodnoty*, Litomyšl 2010.

¹⁸⁵ Z. NEJEDLÝ, *Litomyšl*, s. 119.

rovněž znázorněny na mapě stabilního katastru z roku 1839. Ve dvacátých letech byla také upravena cesta vedoucí na Lanškroun.¹⁸⁶

V době zmíněné modernizace byla Litomyšl místem, kde se převážná většina obyvatel živila řemeslem, zemědělstvím nebo obchodem. Město se soustředilo především na prodej obilí, lnu, příze a plátna. Pravidelně se zde konaly jak velké obilné trhy, tak také trhy s přízí. Z řemesel byli nejčastěji zastoupeni obuvníci, krejčí, pekaři, řezníci a truhláři.¹⁸⁷

Urbanistická podoba města ani charakter obživy většiny zdejších obyvatel se de facto nezměnily po celé 19. století. Litomyšl začala ztrácet své dřívější dominantní postavení a vývoj ve druhé polovině 19. století byl vcelku nevýrazný.¹⁸⁸ Její význam se na „druhou kolej“ dostával především poté, co byly sousední Svitavy a Česká Třebová v roce 1849 napojeny na hlavní železniční trať Praha – Brno. Městu zůstala pouze strategická pozice na silnici spojující Prahu s Brnem přes Hradec Králové. Proces industrializace město v 19. století téměř minul a veškeré inovace se sem dostávaly se zpožděním.¹⁸⁹ Nebyl zde vybudován žádný větší průmyslový podnik, a tak zůstala zachována podoba historického jádra.¹⁹⁰ Litomyšl se stala českým maloměstem, které si žilo pomalým tempem v duchu předchozích tradic. Tato malebnost ovlivnila řadu umělců a rozhodně nelze opomenout roli, kterou město sehrálo v procesu národního obrození. „*Litomyšl let sedmdesátých minulého století, pokud ji dráha nespojila s okolním krajem, žila svým původním, rázovitým, intimním způsobem. Jako zakřivená, zapomenutá dívka seděla skromně ve svém východočeském koutku, žila v tradicích slavné minulosti a dále rozvíjela své poněkud staromódní, ale přes to dojemně krásné půvaby.*“¹⁹¹

¹⁸⁶ Eva ZOUBKOVÁ, „Blížkost“ města. *Krajinné proměny Litomyšlska v období industrializace krajiny (konec 18. století – 1918)*, (Diplomová práce, Univerzita Karlova, Fakulta filozofická), Praha 2007, s. 99.

¹⁸⁷ R. FIKEJZ – V. VELEŠÍK, *Historie a současnost*, s. 90–91. Dle J. G. Sommera se v Litomyšli živilo řemeslem či obchodem 1281 osob. Bylo zde 12 obchodů se smíšeným zbožím, 11 s kramářským zbožím, 5 obchodů s plátnem a 5 obchodů s plodinami. Ve městě bylo 17 pekařů, 23 výčepů piva, 3 hostince, 32 řeznických mistrů, 32 obuvnických mistrů, 33 krejčovských mistrů, 28 mistrů obuvnických, tiskárna s 11 zaměstnanci, 100 pálenek, 3 kniháři, 2 kartáčníci, 2 soustružníci, 2 octáři, 10 bednářských mistrů, 4 skláři, 1 pilníkář, 1 zlatník, 1 rukavičkář, 4 kloboučníci a kožešníci, 1 hřebenář, 1 nástrojař, 2 nožíři, 7 zámečnicků, 5 kovářů a provazníků, 2 klempíři, 1 kameník, 13 punčochářů, 18 truhlářů, 2 hodináři, 2 koláři, 10 koželuhů, 3 zedničtí mistři, 4 řemenáři, 3 obchody s vápnem, 16 krupařů, 6 mydlářů, obchod s papírem a s ovocem, 4 soukeníci atd. Johann Gottfried SOMMER, *Das Königreich Böhmen. Statistisch-topographisch dargestellt. Chrudimer Kreis. Fünfter Band*, Prag 1837, s. 178. Citováno dle R. FIKEJZ – V. VELEŠÍK, *Historie a současnost*, s. 90–91.

¹⁸⁸ Karel KUČA, *Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. 3. díl Kolí-Mis.*, Praha 2002, s. 567.

¹⁸⁹ R. FIKEJZ – V. VELEŠÍK, *Historie a současnost*, s. 93.

¹⁹⁰ Milan SKŘIVÁNEK, *Litomyšl. Zmizelé Čechy*, Praha – Litomyšl 2006, s. 28.

¹⁹¹ Viktor Kamil JEŘÁBEK, *Mezi Litomyšlí a Brnem (zápisky literátovy)*, Brno 1941, s. 7. Naopak město zpočátku neučarovalo Tereze Novákové: „Života maloměstského a jeho složitých pravidel jsem naprosto neznala, o lidu dočetla jsem se leda z knih – vše bylo tak cizí, nepřátelské, bezbarvé, jak se mi zdálo a nezajímavé. A nadto měl se bývalý vyháčkaný miláček státi pojednou vážnou, samostatnou ženou. Po mnohých bojích zvykla jsem si přece, dlím nyní 17 let ve starobylém městě, v němž během času mnohé přirostlo mi pevně k srdci a jehož rázovitý lid, okolní a jeho kultura od roku 1887 učinila jsem svým nejmilejším studiem.“ J. J. GLOSER, *Litomyšl*, s. 108.

Ani otevření lokální železnice Choceň – Vysoké Mýto – Litomyšl v roce 1882 na celém situaci nic nezměnilo.¹⁹² Litomyšl sice získala kýžené železniční spojení, to se však nestalo impulsem k industrializaci města. Z plánů na budování dalších okolních tratí, čímž by došlo k hospodářskému rozmachu oblasti, nakonec vždy sešlo.¹⁹³ Otevřeny zde byly pouze menší obuvní a textilní podniky, které řádově zaměstnávaly jen několik desítek dělníků. V roce 1900 bylo v Litomyšli takových podniků 14 a nejvíce zaměstnanců měla obuvnická firma *Michelstädter*, a to 76. Snaha o vybudování tabákové továrny rovněž nebyla úspěšná.¹⁹⁴

Tabulka č. 1: Vývoj počtu obyvatel v Litomyšli v letech 1713–1910	
Rok	Počet obyvatel
1713	1 624
1843	4 606
1850	7 438
1869	7 021
1880	7 538
1890	8 012
1900	8 076
1910	7 866

Rok 1713: K. KUČA, *Města a městečka*, s. 555.

Rok 1843 František PALACKÝ, *Popis království*, s. 175.

Rok 1850: *Retrospektivní lexikon obcí Československé socialistické republiky 1849–1970*, 1. díl, Praha 1978, s. 648.

Roky 1869, 1880, 1890, 1900 a 1910: *Historický lexikon obcí České republiky 1869–2011*, 1. díl, Praha 2006, s. 534.

Pozvolný rozvoj města a nízký počet pracovních příležitostí se projevil především v počtu zdejších obyvatel. Těch v průběhu druhé poloviny 19. století přibývalo jen velmi málo. Na základě výsledků sčítání obyvatel přibylo v Litomyšli mezi léty 1850–1910 pouze 428 lidí. Nejvyššího počtu obyvatel dosáhla Litomyšl v roce 1900 (8 076 obyvatel). V následujícím sčítání v roce 1910 však jejich počet klesl o 210 (7 866 obyvatel). Totožný problém řešila v této době i Polička. *„Litomyšl, vzdor starodávným obchodním stykům a starodávným slavným tradicím, se svou slepou dráhou upadá vždy více; Poličku příčná lokální dráha, jdoucí bezvýznamnou chudou krajinou, nemůže sama uživit. Oběma městům schází přímé železniční spojení s obchodními centry Prahou, Brnem a Vídní. Obě města mohou stále ukazovati k tomu, že mají dráhu, ale nemají zapomínati, že nemají přímého železničního spojení s místy, která jsou tepnami života obchodního a průmyslového. Dráhy slepé a bezvýznamné lokální příčné dráhy nemohou samy vyvolati život obchodní a průmyslový v místech, která sama, bez cizí*

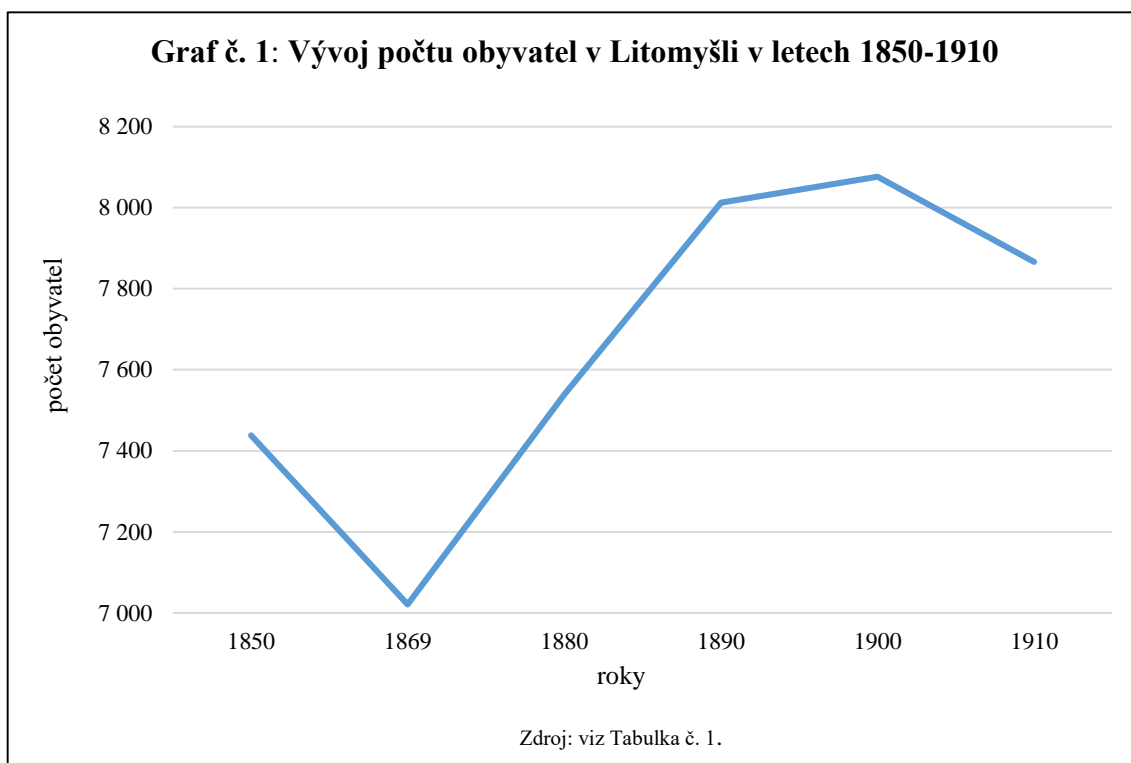
¹⁹² Blíže k zavedení železnice např. Ivan DOBIÁŠ, *Sto patnáct let trati Choceň – Vysoké Mýto – Litomyšl*, Choceň 1997.

¹⁹³ E. ZOUBKOVÁ, *„Blížkost“ města*, s. 104–105.

¹⁹⁴ M. SKŘIVÁNEK, *Litomyšl 1259–2009*, s. 271–272.

pomoci, nemohou se povznésti.“ Autor článku dále rozebírá význam napojení na hlavní železniční trať a jako příklad uvádí rozvoj Kolína, Pardubic, České Třebové či Svitav. Zamýšlí se také nad tím, jak by asi vypadala Polička a Litomyšl v případě, pokud by byla železnice z Chocně vedena nikoli na Svitavy, ale směrem na Poličku a odtud do Brna: „...byla by dnes Litomyšl městem daleko přes deset tisíc obyvatel a Polička byla českými Svitavami a Svitavy bezvýznamným německým hnízdem.“¹⁹⁵

Nacionální důraz autora je z jeho slov zcela zjevný. Obcovací řeč byla poprvé zjišťována při sčítání v roce 1890 a následně v roce 1900 a 1910. V roce 1921 již byla při sčítání zjišťována národnost. Za obcovací řeč byl pokládán ten jazyk, který dotyčný využíval při úředním styku. Proto nebylo toto kritérium zcela vypovídající. Že byla Litomyšl „ryze“ českým městem, se v těchto sčítáních potvrdilo. Před první světovou válkou se zde k německé obcovací řeči hlásilo pouze 34 obyvatel (0,4 %).¹⁹⁶

Podobně tomu bylo při sčítání v roce 1900. Jedno výsledky budou popsány detailněji, jelikož pomohou dotvořit obraz města na přelomu 19. a 20. století. Z 8076 obyvatel bylo 3812 mužů a 4264 žen. Sčítání dále potvrdilo, že Litomyšl byla převážně katolickým městem.

¹⁹⁵ Václav BATÍK, *Polička železničním uzlem*, Jitřenka 31, 1912, č. 18, s. 281.

¹⁹⁶ *Seznam míst v království Českém. Sestaven na základě úředních dat k rozkazu c. k. místodržitelství*, Praha 1913, s. 356.

K římsko-katolickému vyznání se přihlásilo 7 705 osob (95,5 %), k augšpurskému vyznání 10 osob, k helvétskému 143 lidí, k židovskému 216 osob a dvě osoby uvedly řecké vyznání. Česká obcovací řeč byla zjištěna u 7989 obyvatel (98,9 %). Německou řeč uvedlo 55 obyvatel a polskou 3. Číst i psát umělo 6918 obyvatel (85,7 %), z toho 3356 mužů a 3562 žen. Pouze číst umělo 115 osob a ani číst, ani psát 1043 lidí. Ve městě bylo napočítáno 184 koní, 644 kusů hovězího dobytka, 266 koz, 6 ovcí, 1 osel, 343 kusů vepřového dobytka, 2666 slepic, 125 hus, 49 kachen a 245 kusů ostatní drůbeže.¹⁹⁷

K. Kuča ve své publikaci *Města a městečka* nazývá Litomyšl druhé poloviny 19. století jako město „škol a úřadů“.¹⁹⁸ Litomyšlské školství mělo dlouhou tradici. Piaristická výuka byla zahájena v roce 1644. Řád spravoval jak školy na nižším stupni vzdělání, tak také gymnázium. V roce 1674 byl pro kleriky otevřen také filozofický ústav, jehož cílem bylo připravit posluchače na studium na univerzitách.¹⁹⁹ V roce 1733 se stal veřejně přístupným. Zdejší výuka trvala dva roky. Mezi vyučovacími předměty byly kromě filozofie i ekonomie, historie a zeměpis.²⁰⁰ V roce 1754 však bylo na základě dekretu Marie Terezie rozhodnuto, že ústav bude uzavřen, resp. že bude nadále poskytovat vzdělání pouze řádovým klerikům. Ke zrušení došlo ze dvou důvodů. Prvním byla obava, že se na ústavu šířily příliš radikální myšlenky. Ten druhý byl podle panovnice spojován s nutnou reformou školství.²⁰¹ Úroveň litomyšlského gymnázia patřila k nejvyšší v celé zemi. V roce 1778 se škola dostala pod státní dozor.²⁰²

Po reformě školství se nakonec ukázala potřeba filozofických ústavů, a proto byla činnost toho litomyšlského obnovena v roce 1802. Náplň vzdělání se však změnila. Kromě filozofie a humanitních oborů byla pozornost věnována i přírodním vědám či psychologii. Vyučovacími jazyky byly latina a němčina.²⁰³ V roce 1849 byly všechny filozofické ústavy v zemi zrušeny. O dva roky bylo prodlouženo studium na gymnáziích. Ta se tak nově namísto šestiletých stala osmiletými.²⁰⁴

¹⁹⁷ Státní okresní archiv Svitavy se sídlem v Litomyšli (dále SOKA Litomyšl), Mezifondový soubor kronik, Kronika chlapecké školy litomyšlské počínajíc rokem 1848, KR 314, s. 99–101.

¹⁹⁸ K. KUČA, *Města a městečka*, s. 567.

¹⁹⁹ M. SKŘIVÁNEK, *Litomyšl 1259–2009*, s. 169–171.

²⁰⁰ M. SKŘIVÁNEK – P. VOPÁLKA, *Litomyšl*, s. 51.

²⁰¹ M. SKŘIVÁNEK, *Litomyšl 1259–2009*, s. 172.

²⁰² K. REICHERTOVÁ, *Litomyšl*, s. 61.

²⁰³ M. SKŘIVÁNEK, *Litomyšl 1259–2009*, s. 209–2011.

²⁰⁴ Tamtéž, s. 212. Mezi známé studenty zdejšího ústavu patřili např. Jan Evangelista Purkyně, hrabě Richard Belcredi nebo František Brauner. Nejznámějším však filozofický ústav učinila Jiráskova *Filozofská historie*. Poprvé vyšla knižně v roce 1882 (v roce 1872 v časopise Světozor). Poslední komentované vydání vydalo v roce 2021 Regionální muzeum v Litomyšli. Alois JIRÁSEK, *Filozofská historie: komentované vydání*, Praha – Litomyšl, 2021.

Ke konci první poloviny 19. století začali na zdejším gymnáziu učit kromě duchovních i světské učitelé. Do roku 1861 se zde vyučovalo výhradně v němčině. Během let 1861–1866 probíhala výuka v češtině i v němčině a od roku 1866 již jen v češtině. O osm let později bylo gymnázium zestátněno. Mezi zdejšími pedagogy bylo mnoho významných osobností, které ovlivnily společenský a kulturní život, a to nejen v rámci Litomyšle, např. August Sedláček, Alois Jirásek, Alois Šmilauer (Alois Šmilovský) či Josef Novák.²⁰⁵ Řada z nich byla členy, či dokonce zakládajícími členy zdejších četných spolků, které byly nedílnou a důležitou součástí litomyšlského kulturního života. Mezi ty nejznámější patřil *Zpěvácký spolek Vlastimil*, *Jednota divadelních ochotníků*, *Tělocvičná jednota Sokol*, *Hnízdo kosů litomyšlských*, *Měšťanská Beseda*, *Spolek paní a dívek* a dále čtenářský, muzejní, hasičský, dělnický, okrašlovací spolek či spolek velocipedistů.²⁰⁶

K dalším známým školním institucím patřila městská vyšší reálná škola. Otevřena byla v roce 1862 a v roce 1882 byla spojena se zdejším gymnáziem.²⁰⁷ Město se snažilo i o založení odborných technických škol. Pokusy o zřízení hospodářské, průmyslové, tkalcovské či obuvnické školy byly neúspěšné. V roce 1888 se však podařilo otevřít řemeslnickou školu.²⁰⁸ Roku 1905 byl v Litomyšli založen i učitelský ústav pro ženy.²⁰⁹

Se zaměřením této práce také velmi úzce souvisí vývoj místního zdravotnictví. Vlastní špitál měla Litomyšl již ve středověku. Poprvé je zmíněn v dokumentu z roku 1347, založen byl nejspíše v průběhu 12.–13. století.²¹⁰

V roce 1847 zakoupil zdejší děkan František Paul dům s podmínkou, aby sloužil nemajetným občanům: „*aby chudý a churavý nemocný, jak z městské, tak z podané strany, do té samé přijímané a patřičné obstarávané.*“²¹¹ Velikost budovy však nebyla dostačující, a proto se nemocnice v roce 1852 přestěhovala do dřívějšího hostince „*Na Skalce*“. V roce 1857 se nemocnice stala veřejnou, a tak zde mohli být ošetřováni i nemocní mimo zdejší okres.²¹² Kapacita zařízení bylo pouze 25 lůžek, což se jako nedostatečné ukázalo především během

²⁰⁵ M. SKŘIVÁNEK, *Litomyšl 1259–2009*, s. 241–242.

²⁰⁶ K historii a náplni jednotlivých spolků především Jana TRUHLÁŘOVÁ, *Měšťanské spolky v Litomyšli v minulém století a jejich společenská funkce*, Pardubice 1967. Nепublikovaný rukopis. Ulož. SOKA Svitavy, soubor rukopisů, R 224. Martin BOŠTÍK, *Hnízdo kosů litomyšlských 1889–1903. K dějinám spolkového života v Litomyšli na přelomu 19. a 20. století*, Litomyšl 2006.

²⁰⁷ J. RŮŽIČKA, *Litomyšl*, s. 31.

²⁰⁸ R. FIKEJZ – V. VELEŠÍK, *Historie a současnost*, s. 93.

²⁰⁹ Z. NEJEDLÝ, *Litomyšl*, s. 155.

²¹⁰ František LAŠEK, *Středověký litomyšlský špitál*, Litomyšl 1932.

²¹¹ SOKA Svitavy se sídlem v Litomyšli, Mezifondový soubor kronik, Kniha pamětní města Litomyšle počínajíc od r. 1848, KR 33, s. 44.

²¹² Jana PŮLKRÁBKOVÁ, *Historie lékárenství ve městě Litomyšl*, (Diplomová práce, Univerzita Karlova, Farmaceutická fakulta v Hradci Králové), Hradec Králové 2009, s. 29.

cholerové epidemie v roce 1866. Rovněž kvalita poskytovaných služeb nebyla vyhovující: „Leželi tam většinou jen lidé chudí neb osamělí, opuštění, kteří neměli kde umřít neb kdo by jim k smrti dosloužil. Umírat se sem chodilo, a ne se léčit.“²¹³ V následujících letech tak městské zastupitelstvo začalo řešit otázku nutnosti postavení nové, vhodnější budovy. V roce 1870 byly zakoupeny pozemky u silnice vedoucí na Poličku. Stavba podle vzoru Rudolfovy vídeňské nemocnice začala v roce 1872 a dokončena byla o dva roky později. Kapacita lůžek byla 76, s možností navýšení až na 110. Přestože si toto nemocniční zařízení postupně získávalo důvěru místních a stoupal zde počet uzdravených i podíl úspěšných operací, vybavení bylo stále velmi nedostačující, jelikož bylo v převážné většině převzato z původní nemocnice „Na Skalce“.²¹⁴

„Zlomovým“ rokem zdejší nemocnice byl rok 1894, kdy bylo její vedení svěřeno pražskému chirurgovi a porodníkovi Bedřichu Welzovi. Ten ihned po svém nástupu zavedl velmi důležitá opatření vesměs antiseptického charakteru. Ta byla velmi nákladná, avšak B. Welz se setkal s pochopením jak u městského, tak u okresního zastupitelstva, která uhradila náklady v poměru 1:2. V nemocnici se zvýšil počet opatrovníků a byla zavedena funkce domovníka. Otevřen byl moderně vybavený operační sál, byla zbudována nová koupelna a byly zřízeny další pokoje pro nemocné. Upraveno bylo vytápění i odvětrávání. Zakoupen byl přístroj na dezinfekci a nákladem městské spořitelny byl do nemocnice zaveden nový městský vodovod. Dřevěné postele byly vyměněny za železné. Velmi důležité bylo v roce 1898 vystavění nového pavilonu pro nakažené infekčními nemocemi. Pro pacienty byla vybudována zahrada a kvůli lepší organizaci byl vydán domovní řád.²¹⁵

Počet lůžek byl z hygienických důvodů z původních 76 snížen na 43. V infekčním pavilonu mohlo být maximálně 12 pacientů. V hlavní budově byli nemocní rozděleni dle pohlaví a diagnózy a rovněž dle platebních možností: „síně č. 10 pro vyšší platební třídu, síň č. 9 oddělení dětské, síň č. 8 pro mužské nemoci kožní, síň č. 7 pro mužské nemoci vnitřní, síň č. 6 pro mužské s nemocemi chirurgickými, operační síň č. 5 pro ženské s nemocemi chirurgickými, síň č. 4 pro ženské vnitřně nemocné.“²¹⁶

Osm let po modernizaci zdejší nemocnice nejenže se více jak zdvojnásobil počet pacientů, ale zároveň také zásadně poklesl počet zemřelých. Během let 1874–1894 zde

²¹³ Z. NEJEDLÝ, *Litomyšl*, s. 48–49.

²¹⁴ Bedřich WELZ, *Zpráva o všeobecné veřejné nemocnici v Litomyšli 1874–1902*, Litomyšl 1903, s. 5–7.

²¹⁵ Tamtéž, s. 7–8.

²¹⁶ Tamtéž, s. 9. Bedřich Welz ve svém spise dále apeloval na to, že je zapotřebí, aby nemocnice vyhovovala neaktuálnějším požadavkům, proto bylo zapotřebí její opětovné rozšíření. To se týkalo především infekčního pavilonu, jelikož počet míst nebyl dostačující pro nemocné TBC. „Avšak potřeba rozšíření ústavu ještě z jiného ohledu jest velice naléhavou, neboť dosavadní zařízení v budově nemocniční již pro nynější frekvenci a nynější způsob léčení jsou nedostatečná, anať budova stavěna byla v letech, kdy nejen o izolování nemocných a antiseptickém léčení, nýbrž vůbec o potřebách nemocného člověka byly zásady ještě úplně neustáleny.“

v průměru zemřelo 14,6 % pacientů. Nejvíce jich bylo v roce 1882, během něhož bylo hospitalizováno 385 osob a 75 z nich (19,5 %) zemřelo. V průběhu zmíněného dvacetiletého období neklesl ani jednou podíl zemřelých pod 10 %. To se poprvé stalo až v roce 1895 (9 %) a v dalších letech podíl postupně klesal a pohyboval se okolo 6 %.²¹⁷

Modernizace zdejšího zdravotnictví se projevila i v matričních zápisech, konkrétně v diagnostice příčin úmrtí. Dřívější velmi obecné pojmosloví bylo přesně v období let 1894–1895 nahrazeno odbornými výrazy.²¹⁸

Ve druhé polovině 19. století měli zdejší obyvatelé k dispozici dvě lékárny. V roce 1701 byla otevřena lékárna U Zlatého orla. V roce 1867, po převezení korunovačních klenotů z Vídně do Prahy, byla přejmenována na lékárnu U Zlaté koruny. V roce 1886 byla otevřena druhá lékárna – U Anděla Strážce.²¹⁹

Modernizace nemocnice nebyla jediným důležitým počinem. Tím dalším bylo zbudování nového vodovodu. V prosinci roku 1889 upozornil Karel Welz na fakt, že je nutné hledat nový zdroj pitné vody. Dosavadní dřevěný vodovod sám o sobě nevyhovoval hygienickým nárokům, navíc se nalézal v blízkosti hřbitova.²²⁰ „*Již drahnou dobu stěžovalo si obecnstvo v Litomyšli, že voda do kašen tekoucí, vedena jest dřevěnými troubami těsně kol hřbitovní zdi, a že zajisté v místě tom přibírá do sebe hnijící látky, jež zdraví lidskému nejvýš nebezpečny jsou.*“²²¹ Nový železný vodovod byl budován v letech 1893–1898 a v dalších letech byl postupně rozšiřován. Používán byl až do konce třicátých let 20. století.²²²

Na počátku 20. století došlo také k elektrifikaci města. Návrh na zbudování elektrického osvětlení podal v roce 1903 mlynář František Háša. Realizace probíhala od podzimu 1903 do jara 1904. Během této doby byly elektrické rozvody zavedeny do města i na předměstí. Do 10. hodiny večer se svítilo 10 obloukovými lampami. Do 11. hodiny svítilo 150 žárovek a poté až do rozednění polovina z nich. Zakoupeno bylo šest železných sloupů pro obloukové lampy. Zbylé lampy a žárovky byly umístěny na sloupech. Postupně byla zaváděna elektrina i do soukromých domů. Prvním z nich byla zmíněná lékárna U Anděla Strážce.²²³

²¹⁷ Tamtéž, s. 13.

²¹⁸ Více viz podkapitola Příčiny úmrtí, s. 347–348.

²¹⁹ J. PŮLKRÁBKOVÁ, *Historie lékárenství*, s. 32–37.

²²⁰ SOKA Svitavy, Pamětní kniha, KR 33, s. 197.

²²¹ SOKA Svitavy, Kronika chlapecké školy, KR 314, s. 62.

²²² M. SKŘIVÁNEK, *Litomyšl 1259–2009*, s. 282.

²²³ Ondřej VOBEJDA, *Obecní samospráva v Litomyšli v letech 1865–1914*, (Diplomová práce, Masarykova univerzita, Fakulta filozofická), Brno 2014, s. 48.

5.2 Svitavy

Svitavy leží v nadmořské výšce 435 metrů na česko-moravském pomezí. Pouze malá část města náleží do Čech, většina je součástí severozápadní Moravy. Svitavy se nachází ve Svitavské pahorkatině v jihovýchodní části České tabule. Tři kilometry severozápadně od města pramení řeka Svitava, podle které získalo město název.²²⁴ Svitavy byly do roku 1945 součástí německého jazykového „ostrova“ *Hřebečsko*. Jednalo se o více jak 1 200 km² rozsáhlou oblast s šesti hlavními centry – Svitavami, Moravskou Třebovou, Lanškrounem, Mohelnicí, Zábřehem na Moravě a Březovou nad Svitavou.²²⁵

První zmínka stejně jako v případě Litomyšle pochází z Kosmovy České kroniky. V souvislosti s úmrtím slavníkovského knížete v roce 981 je zde napsáno, že východní hranice slavníkovského panství sahala „až k potoku Svitavě“.²²⁶ V průběhu 12. století byly Svitavy zmíněny v několika listinách. Odborníci však dospěli k tomu, že se jedná o dobová falza. Za zakládací listinu města je považována listina olomouckého biskupa Bruna ze Schaeunburku z roku 1256. Obsahem dokumentu je vyřešení sporu mezi olomouckým biskupstvím a litomyšlským klášteřem a jasné vymezení sfér vlivu ve Svitavách. Ačkoli je pravost dokumentu rovněž zpochybňována, jedná se o první písemný doklad existence Svitav.²²⁷

V polovině 13. století se tak Svitavy staly poddanským městem olomouckých biskupů a byly jím až do roku 1848. Město i jeho okolí bylo postupně osídlováno, a to převážně německy mluvícím obyvatelstvem z Frank, Bavorska a Slezska.²²⁸ Po roce 1389 byly vystavěny zdejší hradby, které byly v průběhu 15. století zesíleny vodními příkopy. V době husitských válek se Svitav na čas zmocnili husité. Olomouckému biskupovi bylo město vydáno v roce 1437.²²⁹

V průběhu 16. století docházelo k rozšíření města, jelikož stávající zastavěná plocha již obyvatelům nestačila. Podél obvodu hradeb proto bylo vystavěno nové předměstí. V polovině 16. století stálo ve vnitřním městě 118 domů a na předměstí 49 domů. Zdrojem obživy zdejších obyvatel bylo převážně zemědělství a řemesla. Významnou roli hrál také obchod s dobyt看kem, pivem a postupně i sílicí tkalcovství a soukenictví.²³⁰ Právě v souvislosti s trhy jsou Svitavy v průběhu raného novověku nejčastěji zmiňovány v listinách. Například v roce 1606 udělil

²²⁴ Karel KUČA, *Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku / 7. díl Str-U*, Praha 2008, s. 232–233.

²²⁵ Radoslav FIKEJZ – Vladimír VELEŠÍK, *Kronika města Svitavy*, Svitavy 2006, s. 12–13.

²²⁶ Jaroslav BARTOŠ et al., *Svitavy. Dějiny a současnost města*, Hradec Králové 1897, s. 15.

²²⁷ Milan SKŘIVÁNEK, *Svitavy do roku 1848*, Litomyšl 1983, s. 2. Nепublikovaný rukopis. Ulož. SOkA Svitavy, soubor rukopisů, R 265. Text zakládací listiny přináší publikace Jaroslav PETR (ed.), *Svitavy. 700 let města*, Brno 1956, s. 13–14.

²²⁸ Ladislav HOSÁK, *Svitavy v období feudalismu*, in: J. PETR (ed.), *Svitavy*, s. 24–25.

²²⁹ K. KUČA, *Města a městečka*, s. 233. Více k tomuto období vývoji např. L. HOSÁK, *Svitavy*, s. 28–33.

²³⁰ K. KUČA, *Města a městečka*, s. 235.

kardinál František z Dietrichštejna městu právo pečetit červeným voskem a povolil pořádat koňské trhy. V roce 1656 k dosavadním trhům přibyl ještě jeden, a to výroční trh.²³¹

Svitavské soukenictví a tkalcovství nadále nabývalo na významu, proto město rostlo a také bohatlo. Příznivý stav ukazují například v roce 1677 lánové rejstříky,²³² dle kterých bylo ve vnitřním městě 177 domů a na předměstí 43. Žádný z nich nebyl pustý. V následujících letech se rozrůstalo především zdejší předměstí. V roce 1768 bylo ve Svitavách celkem 373 domů a na předměstí bylo 215 z nich.²³³ Řada z nich však shořela v září roku 1781. Důvodem požáru bylo údajně vznícené škvařící se máslo. Situaci podstatně zkomplikovalo, že k požáru došlo v průběhu výročního trhu. „Dne 4. tohoto měsíce kolem 10. hodiny dopolední vypukl v našem městě, když se právě konaly výroční trhy a skoro každý se zabýval svými domácími záležitostmi, požár místního městského pivovaru. K záchraně byly sice hned vynaloženy všechny lidské síly, avšak povstal prudký vítr, takže postup plamenů natolik převládl, že již za půldruhé hodinky planul do všech koutů. Vedle pivovaru, radnice, obecního domu, kostela a 243 domů zachvátil veškeré uskladněné plodiny...“²³⁴ Díky dobré ekonomické situaci města byly Svitavy obnoveny poměrně rychle, a to převážně v klasicistním stylu. Problém nastal pro řadu řemeslníků, kterým shořela značná část surovin zajišťující jim obživu.²³⁵

Na počátku 19. století již byly Svitavy významným moravským centrem, které se orientovalo především na textilní výrobu. Ještě v roce 1760 zde bylo 109 soukenických mistrů,²³⁶ ovšem ve třicátých letech 19. století jich bylo již 174. Tkalcovských mistrů bylo v této době 205.²³⁷ Textilnictví bylo jednou z prvních oblastí, kam začala pronikat strojní výroba. V roce 1821 chtěl mechanik z Brna Petr Comoth postavit ve Svitavách stroj na sprádání vlny. Zdejší magistrát však nápad zamítl ze strachu, že by strojní výroba vzala lidem práci. Comoth

²³¹ Tamtéž, s. 226.

²³² Lánové rejstříky podrobněji rozebírá M. SKŘIVÁNEK, *Svitavy do roku*, s. 154–156.

²³³ K. KUČA, *Města a městečka*, s. 235. Ke Svitavám v 17. století nejnověji Jan DVOŘÁK, *Vrchnostenské město v raném novověku. Vztahy k vrchnosti a venkovskému zázemí na příkladu Svitav v 17. století*, Brno 2013.

²³⁴ R. FIKEJZ – V. VELEŠÍK, *Kronika města*, s. 84. Zdroj citátu autoři neuvádí.

²³⁵ Nejdéle trvala přestavba mariánského kostela, dokončená v roce 1796. K. KUČA, *Města a městečka*, s. 235. K politickým událostem 18. a 19. století Jan KOPECKÝ, *Dějiny Svitav v posledních 100 letech (1848–1945)*, in: J. PETR (ed.), *Svitavy*, s. 39–47.

²³⁶ J. BARTOŠ et al., *Svitavy*, s. 39.

²³⁷ Z ostatních řemesel ve městě působili: 1 mědikovec, 1 klempíř, 1 kovář, 1 jirchář, 4 řemenáři, 2 sedláři, 9 barvířů, 1 puškař, 3 hřebenaři, 2 soustružníci, 2 koláři, 1 vazač knih, 1 hrnčář, 1 hodinář, 1 malíř, 7 punčochářů, 3 kloboučníci, 2 provazníci, 4 kožešníci a koželuzi, 4 rukavičkáři, 17 řezníků, 1 mlynář, 3 pekaři, 1 cukrář, 7 obchodníků s ovocem, 1 sládek, 2 hostinští. 13 šenkýřů, 1 pražič kávy, 5 bednářů, 2 sklenáři, 2 podkováři a zedníci, 1 kominík, 3 mydláři, 7 zámečníků, 15 krejčích, 26 ševců, 6 stolařů, 2 voskáři a 1 tesař. Dále zde byli 4 obchodníci se smíšeným zbožím, 1 obchodník se železem, 2 obchodníci s přízí a 4 podomní obchodníci. Trhy se ve městě konaly v pondělí a v pátek a výroční trhy 4krát do roka. R. FIKEJZ – V. VELEŠÍK, *Historie a současnost*, s. 23.

však nakonec přesto uspěl, i když po více jak 15 letech snažení.²³⁸ V jeho přádelně se začal parní pohon používat od roku 1837.²³⁹

Kromě tradičního tkalcovství a soukenictví se zde počátkem 19. století začalo dařit také bavlnářství a bavlna postupně nahrazovala tradiční len.²⁴⁰ Výroba nebyla orientována pouze na domácí trh, odbytištěm byla kromě monarchie i Itálie, Rusko nebo Polsko. Pro Svitavy byly důležité především výhodné státní vojenské zakázky. Velká poptávka byla zejména po zdejším barchetu (silná bavlněná počesaná látka), který se používal na podšívky.²⁴¹ V roce 1839 bylo ve Svitavách 205 výrobců barchetu, kteří za rok vyprodukovali téměř 70 000 kusů této látky.²⁴²

Přestože byly ve Svitavách první menší továrny zřizovány již v první polovině 19. století, bylo průlomem pro rozvoj zdejšího průmyslu vybudování železnice. Ta se stala nejlevnějším a nejrychlejším dopravním prostředkem na převoz surovin i výrobků. Dle původního plánu měla vést trať z České Třebové do Brna přes Radiměř a Poličku. Zdejší zemědělci se však obávali, že by blízkost železnice ovlivnila úrodu. Zmiňovali především strach z hniloby ovoce a černání brambor. Proto byla nakonec Česká Třebová propojena se Svitavami.²⁴³ Budování trati zde začalo v roce 1845 a trvalo čtyři roky. Svitavy měly být jedinou zastávkou mezi Semanínem a Březovou nad Svitavou. Nakonec však byly vybudovány zastávky ještě v Hradci nad Svitavou a v Lačnově.²⁴⁴ V roce 1869 byla celá trasa z Prahy do Brna rozšířena o druhou kolej.²⁴⁵

Vzhledem k hospodářským krizím a politickým problémům nedošlo k expanzi zdejšího průmyslu ihned po otevření trati. V roce 1861 bylo ve Svitavách 316 tkalců bavlny, 1 podnik zabývající se zpracováním bavlny, 9 barvířů a 40 tkalců plátna. Ročně bylo ve Svitavách v průměru vyprodukováno 300 tisíc kusů textilu, tedy asi 7 milionů metrů látek. Zdejší průmysl však zasáhla krize v průběhu americké občanské války, kdy poklesl dovoz bavlny z Ameriky a její cena byla více jak dvojnásobná. Další pokles ve výrobě nastal během prusko-rakouské války a především po krachu na vídeňské burze v roce 1873.²⁴⁶

²³⁸ J. BARTOŠ et al., *Svitavy*, s. 45.

²³⁹ R. FIKEJZ – V. VELEŠÍK, *Kronika města*, s. 100.

²⁴⁰ Jindřich RŮŽIČKA, *K počátkům továrního textilního průmyslu na okrese Svitavy*, Litomyšl 1983, s. 5. Nepublikovaný rukopis. Ulož. SOKA Svitavy, soubor rukopisů, R 248.

²⁴¹ R. FIKEJZ – V. VELEŠÍK, *Historie a současnost*, s. 23–25.

²⁴² J. RŮŽIČKA, *K počátkům*, s. 6.

²⁴³ J. KOPECKÝ, *Dějiny Svitav*, s. 53.

²⁴⁴ Josef VENDOLSKÝ – Pavel STEJSKAL, *Historie místní dráhy Svitavy – Polička – Žďárec u Skutče*, Polička – Praha 2016, s. 14.

²⁴⁵ R. FIKEJZ – V. VELEŠÍK, *Kronika města*, s. 104.

²⁴⁶ J. KOPECKÝ, *Dějiny Svitav*, s. 53–54. V době krizí byla zdejším dělníkům nabízena nouzová práce, např. pomocné práce v cihelně, zasypávání příkopů a úprava ulic. Více R. FIKEJZ – V. VELEŠÍK, *Kronika města*, s. 130.

Od roku 1874 došlo k expanzi svitavského průmyslu. Rozvoj zdejšího podnikání byl mimo jiné umožněn i zánikem cechů a vznikem obchodních a živnostenských komor.²⁴⁷ V roce 1876 již bylo ve Svitavách 35 mechanických tkalcovských stavů. V roce 1878 zahájila svůj provoz první zdejší mechanická přádelna bavlny a také první přádelna juty. Od osmdesátých let 19. století byly otevírány další desítky podniků, které se mimo jiné zaměřovaly i na lněné zboží, hedvábí a samet. V roce 1884 bylo ve Svitavách vyrobeno přes milion kusů barchetu.²⁴⁸ V roce 1896 existovalo ve Svitavách již 33 textilních firem.²⁴⁹ Pro jejich rozvoj bylo důležité i otevření lokální železniční trati Svitavy-Polička v roce 1896.²⁵⁰ Toho některé firmy využily například napojením vlečky. V roce 1914 se počet používaných tkalcovských stavů zvýšil na 2499 a ručních stavů bylo 1800. Svitavský textilní průmysl zaměstnával více jak 5000 dělníků, z toho 2000 domácích.²⁵¹ Ti pracovali ve 48 tkalcovských firmách, 6 barvárnách, 1 přádelně bavlny a 1 továrně na kožené zboží. Produkce činila v průměru 26 milionů metrů látky.²⁵² Místní firmy se nezaměřovaly pouze na textilnictví, ale také na potravinářský, strojní či dřevozpracující průmysl.²⁵³ V roce 1892 vyšel v novinách *Brenn Nessel* článek, ve kterém jsou Svitavy hodnoceny jako druhé nejprůmyslovější moravské město (hned po Brnu) a označeny za „západomoravský Manchester“.²⁵⁴ Toto přirovnání však pravděpodobně nelze přeceňovat, jelikož se používalo i pro jiná města, například pro Šternberk.²⁵⁵

Desítky zdejších firem zaměstnávaly stovky dělníků. Industrializace města se tak odrazila i v populačním a stavebním vývoji. Počet obyvatel zde začal růst především ve druhé polovině 19. století po otevření železnice. V roce 1850 zde žilo přes 4 400 obyvatel, což bylo méně než v Litomyšli (7 438 obyvatel) a Moravské Třebové (4 680 obyvatel). V průběhu šedesátých let se počet zdejších obyvatel začal Litomyšli přibližovat. Dle výsledků sčítání měla v roce 1869 Litomyšl 7 021 obyvatel a Svitavy 5 800. V dalších letech však Svitavy Litomyšl již definitivně předstihly.²⁵⁶ Nárůst obyvatel byl prudký především od devadesátých let

²⁴⁷ R. FIKEJZ – V. VELEŠÍK, *Historie a současnost*, s. 24–25.

²⁴⁸ J. KOPECKÝ, *Dějiny Svitav*, s. 55.

²⁴⁹ J. BARTOŠ et al., *Svitavy*, s. 63.

²⁵⁰ K tématu např. Jirí VOREL, *100 let železniční trati Svitavy – Polička (1896–1996), Polička – Žďárec u Skutče (1897–1997)*, Česká Třebová 1996, s. 2–5; Hynek STRÍTESKÝ, *Svitavy – Polička – Žďárec u Skutče. Provoz místní dráhy na českomoravském pomezí do roku 1918*, in: Radek SLABOTINSKÝ et al. (edd.), *K historii průmyslu, exaktních věd a techniky na Moravě a ve Slezsku I*, Brno 2013, s. 98–105.

²⁵¹ R. FIKEJZ – V. VELEŠÍK, *Historie a současnost*, s. 32.

²⁵² J. KOPECKÝ, *Dějiny Svitav*, s. 55.

²⁵³ K. KUČA, s. 236.

²⁵⁴ R. FIKEJZ – V. VELEŠÍK, *Kronika města*, s. 140. Přezdívka „moravský Manchester“ náležela Brnu.

²⁵⁵ David MARHOLD, *Svitavská samospráva do r. 1935: volby – starostové – hospodaření* (Diplomová práce, Univerzita Palackého v Olomouci, Filozofická fakulta), Olomouc 2022, s. 38; Michael VIKTOŘÍK, *Obecní volby ve Šternberku v letech 1850–1914*, *Historica Olomucensia* 49, 2015, s. 109–125.

²⁵⁶ R. FIKEJZ – V. VELEŠÍK, *Historie a současnost*, s. 24–25.

19. století. Dle sčítání žilo ve Svitavách v roce 1890 celkem 7 787 obyvatel, v roce 1900 jich bylo již 9 029, a o deset let později dokonce 9 647 obyvatel.²⁵⁷

Tabulka č. 2: Vývoj počtu obyvatel ve Svitavách v letech 1713–1910	
Rok	Počet obyvatel
1713	2 047
1834	3 699
1850	4 431
1869	5 800
1880	6 351
1890	7 787
1900	9 029
1910	9 647

Rok 1713 a 1834: K. KUČA, *Města a městečka*, s. 224.

Rok 1850: *Retrospektivní lexikon*, s. 644

Roky 1869, 18880, 1890, 1900 a 1910: *Historický lexikon*, s. 534.

Stejně jako v Litomyšli ukazují výsledky sčítání Svitavy jako homogenní město, a to jak v otázce víry, tak v případě obcovací řeči. Dle výsledků z roku 1869 bylo ve Svitavách 699 domů s 1 224 domácnostmi, ve kterých bydlelo 5 800 obyvatel. Z toho 2 708 mužů a 3 092 žen. 5 603 obyvatel (96,6 %) se přihlásilo k římsko-katolickému vyznání. Dále zde žilo 173 židů a 24 protestantů. Působilo zde 13 duchovních, 36 úředníků ve státní správě, 18 umělců, 1 advokát a 5 lékařů. Napočítáno bylo 97 koní, 205 kusů dobytka, 96 koz, 4 ovce, 139 prasat a 34 úlů.²⁵⁸ Podíl katolíků se výrazně neměnil ani v dalších letech. Ze 7 787 obyvatel napočítaných v roce 1890 bylo katolíků 7 515 (96,5 %).²⁵⁹ V roce 1900 se podíl katolíků zvýšil na 97,4 % a do roku 1910 se ani o desetinu procenta nezměnil.²⁶⁰

Problémem se však stala obcovací řeč. V roce 1890 se ze 7 787 obyvatel přihlásilo k české obcovací řeči 340 osob (4,3 %).²⁶¹ V roce 1900 uvedlo českou řeč pouze 75 z 9 029 obyvatel (0,8 %). Tuto skutečnost napadli na říšské radě čeští poslanci s upozorněním, že takové výsledky jsou vzhledem k rostoucímu počtu obyvatel více než zarážející. Při interpelacích na ministra vnitra vystoupil policejní komisař Hugo Albert, který potvrdil, že na zdejší českou menšinu byl skutečně vyvíjen nátlak ve snaze hájit německý ráz města.²⁶² Tento nacionální tlak byl zmiňován i v časopise Jitřenka: „*Kdo se zapsal s českou řečí obcovací, musí*

²⁵⁷ K. KUČA, s. 224–225.

²⁵⁸ R. FIKÉJZ – V. VELEŠÍK, *Kronika města*, s. 122.

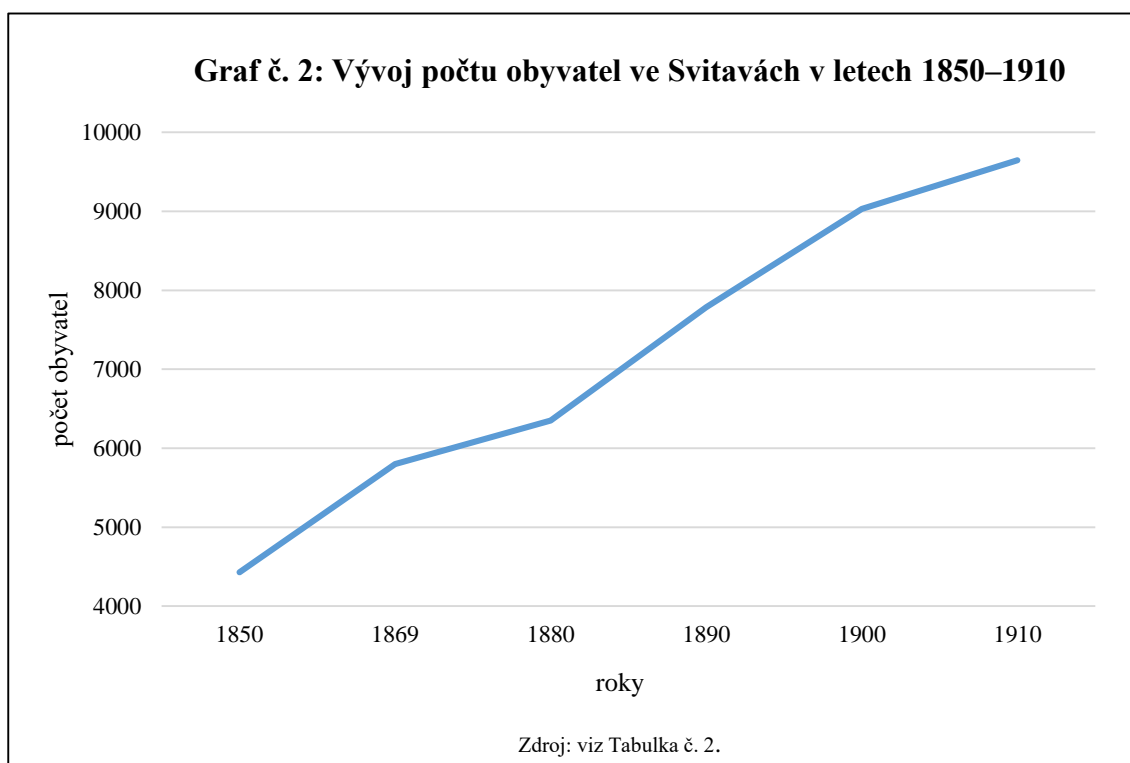
²⁵⁹ Tamtéž, s. 139.

²⁶⁰ Tamtéž, s. 155 a s. 164.

²⁶¹ Tamtéž, s. 139.

²⁶² Tamtéž, s. 155.

přijít na radnici, kde na něho tak dlouho bylo útočeno, vyhrožováno, až konečně ubohý Čech povolil. Nedal-li si říci, hrozeno mu od jeho pána propuštěním z bytu a zaměstnavatelem propuštěním z práce. Čeští dělníci v tabákové továrně (jest jich zde asi 80), zapsáni do jednoho za Němce.“²⁶³ Podobný problém nastal i za deset let. V roce 1910 uvedlo českou obcovací řeč pouze 35 z celkového počtu 9 646 obyvatel (0,4 %). Na tomto výsledku se podepsali i někteří zaměstnavatelé, kteří vyplňovali sčítací archy za svoje zaměstnance, a hovořilo se rovněž i o machinacích ze stran sčítacích komisařů. Čeští poslanci výsledky opětovně zpochybnili a dosáhli změny na 123 obyvatel s českou obcovací řečí (1,3 %).²⁶⁴

Spolu s populačním vývojem docházelo také k rozšiřování zástavby. Již ve dvacátých letech 19. století začaly být bořeny městské hradby a brány. Vnitřní město od předměstí nadále oddělovaly vodní příkopy. K jejich zasypaní došlo až v sedmdesátých letech 19. století. Vzhledem ke stále rostoucímu počtu dělníků se rychle rozšiřovaly také dělnické čtvrti s řadovou zástavbou.²⁶⁵ Během let 1869 a 1910 se počet zdejších domů zvýšil o 439 (z 699 domů

²⁶³ *Sčítání lidu 1900*, Jitřenka 20, 1901, č. 7, s. 104.

²⁶⁴ J. BARTOŠ et al., *Svitavy*, s. 78. K nacionálním problémům více např. J. KOPECKÝ, *Dějiny Svitav*, s. 62–72; Drahomíra ŠUSTROVÁ, *Česká menšina ve Svitavách*, Svitavy 1983. Nepublikovaný rukopis. Ulož. SOKA Svitavy, soubor rukopisů, R 271; Jiří SEDLICKÝ, *Vývoj české menšiny ve Svitavách do roku 1938* (Diplomová práce, Masarykova univerzita, Filozofická fakulta), Brno 2006.

²⁶⁵ K. KUČA, s. 236.

na 1 138). Počet domácností byl však zdaleka vyšší.²⁶⁶ Kromě toho byly vystavěny i luxusní vily zdejších podnikatelů, jako například Budigova vila, Albrechtova vila, Langerova vila, Sigmundova vila aj. Postaven byl také Ottendorferův sirotčinec a Ottendorferův dům (knihovna a čítárna).²⁶⁷

Industrializace města přinášela i řadu nepokojů. Často zde byly vyhlašovány dělnické stávky kvůli snižování mezd a dlouhé pracovní době. Protesty se rovněž týkaly snahy o zlepšení pracovních podmínek a zvýšení ochrany dělníků při jejich práci. Podnětem byla mimo jiné nehoda, kdy v dubnu 1892 explodoval ve firmě Klinger jeden ze strojů a rozbil všechna okna. Žádnému ze zaměstnanců se nic nestalo.²⁶⁸ Zmíněná Klingerova firma byla největší svitavskou továrnou. Heinrich Klinger, bratislavský rodák, začal ve Svitavách podnikat v první polovině šedesátých let 19. století. Rozvoji jeho firmy výrazně pomohly především četné státní zakázky. V roce 1881 odkoupil svitavskou přádelnu juty a také dvě rozsáhlé budovy, které se staly základem továrního komplexu *Leinenwaaren fabrik*, ke kterému byla následně zavedena i železniční vlečka.²⁶⁹ Klingerova firma měla filiálky v Trutnově, Bratislavě a Liptovském Mikuláši a spolu se Svitavami zaměstnávala 2 400 dělníků. Kromě vojenské výroby produkovala továrna především technické tkaniny, nepromokavé plachtoviny, pogumované hadice, pracovní oblečení, utěrky a záclony.²⁷⁰

Dalším velkým textilním podnikem byla Budigova továrna. Johann Budig byl nejbohatším svitavským podnikatelem. Byl také zdejším starostou a v letech 1876–1885 poslancem říšské rady. Znáám byl také pro své mecenášské aktivity a jeho zásluhou byl ve Svitavách vybudován moderní vodovod a elektrárna. J. Budig začal svůj podnik rozšiřovat především od druhé poloviny šedesátých let na základě dohody s ministrem války a přidělením rozsáhlých vojenských zakázek.²⁷¹ V roce 1910 pracovalo v jeho firmě 700 zaměstnanců.²⁷²

Zdejšími továrníky bylo jasné, že pro efektivní chod podniků potřebují kvalifikované zaměstnance, a proto se snažili prosadit, aby byla ve Svitavách otevřena tkalcovská škola. To se podařilo v roce 1873 a tato škola se stala prvním odborným ústavem ve Svitavách. Až do roku 1894 neměla vlastní budovu a vyučování probíhalo v soukromých domech. V roce 1893

²⁶⁶ Tamtéž, s. 224.

²⁶⁷ R. FIKEJZ – V. VELEŠÍK, *Kronika města*, s. 137–143.

²⁶⁸ Tamtéž, s. 140.

²⁶⁹ R. FIKEJZ – V. VELEŠÍK, *Historie a současnost*, s. 26–27.

²⁷⁰ R. FIKEJZ – V. VELEŠÍK, *Kronika města*, s. 124.

²⁷¹ Tamtéž, s. 125.

²⁷² Spolu s dalšími podnikateli založil J. Budig v roce 1870 finanční ústav Kommerzialbank. Po krachu na vídeňské burze se rozhodl odškodnit postižené spořitelé ze svých úspor. R. FIKEJZ – V. VELEŠÍK, *Historie a současnost*, s. 27. Více k působení J. Budiga David MARHOLD, *Svitavy v době působení Johanna Budiga* (Diplomová práce, Univerzita Palackého v Olomouci, Filozofická fakulta), Olomouc 2019. Seznam dalších textilních podniků uvádí *Adressbuch der Textil-Industrie Oesterreichs-Ungarns*, Reichenberg 1896⁴.

byla zahájena výstavba nové budovy, ve které se začalo vyučovat o rok později. Původně jednorokový kurz byl rozšířen na dva roky. Spolu se stoupajícím zájmem ze stran studentů se rozšiřoval učební plán. Mimo technické předměty přibýly v roce 1903 studentům rovněž dvě hodiny německého jazyka. Kromě klasické výuky byly otevírány i večerní a nedělní kurzy.²⁷³

Z potravinářského průmyslu zaujímaly ve Svitavách přední místo především pivovar²⁷⁴ a tabáková továrna. Ta byla ve Svitavách otevřena v roce 1874 a v této době zaměstnávala 309 osob. V roce 1885 se podnik přestěhoval do nové budovy a výrazně zvýšil svoji produkci zavedením strojní výroby. Po zakoupení zaváděcích strojů na doutníky stoupl v porovnání s ruční výrobou jejich počet z 6 milionů na 16 milionů.²⁷⁵ Vyráběných druhů doutníků bylo celkem devět. Žádný se neřadil mezi luxusní zboží, produkovány zde byly ty nejlevnější značky. V roce 1887 začala továrna vyrábět také cigarety, a to dva druhy: *Ungarische* a *Drama*. V obou případech se jednalo rovněž o nejlevnější cigarety na trhu.²⁷⁶ V roce 1897 zde bylo vyrobeno 47 milionů doutníků a 117 milionů cigaret.²⁷⁷ Tabáková továrna zaměstnávala především ženy. V roce 1913 zde pracovalo 1 238 dělníků, z toho 114 mužů (9,2 %).²⁷⁸

V průběhu osmdesátých let 19. století byly ve Svitavách otevřeny první strojírny. V roce 1880 byla otevřena Anderleho továrna, která byla zdejší největší strojírenskou firmou. Vyráběly se zde převážně zemědělské stroje, jako lisy na slámu, mlátičky nebo řezačky. Aby nebylo nutné potřebné díly dovážet, byla v roce 1888 postavena u továrny také slévárna.²⁷⁹ V devadesátých letech 19. století byly ve Svitavách otevřeny dvě pily. Tou první byla v roce 1892 pila Julia Langerova a o rok později byla postavena pila Franze Mattlera.²⁸⁰

Výše uvedené podniky samozřejmě nebyly jedinými ve Svitavách. Za jednotlivá odvětví byly zmíněny pouze ty hlavní, a to v jejich významu, velikosti i počtu zaměstnanců, aby tak

²⁷³ R. FIKEJZ – V. VELEŠÍK, *Kronika města*, s. 129. Více o svitavském školství např. Klára JANKOVÁ, *Dějiny školství ve Svitavách od roku 1848* (Bakalářská práce, Univerzita Palackého v Olomouci, Pedagogická fakulta), Olomouc 2019; Drahomíra ŠUSTROVÁ, *Menšinová česká škola ve Svitavách*, Svitavy 1983. Nepublikovaný rukopis. Ulož. SOKA Svitavy, soubor rukopisů, R 257; Hana BEDNÁŘOVÁ, *Svitavské školství do roku 1945*, Svitavy 1984. Nepublikovaný rukopis. Ulož. SOKA Svitavy, soubor rukopisů, R 376.

²⁷⁴ R. FIKEJZ – V. VELEŠÍK, *Historie a současnost*, s. 32–34.

²⁷⁵ R. FIKEJZ – V. VELEŠÍK, *Kronika města*, s. 130.

²⁷⁶ Marie MACKOVÁ, *Státní tabákové továrny v Lanškrouně a Svitavách do první světové války ve světle státní statistiky*, Pomezí Čech, Moravy a Slezska 7, 2006, s. 93–94. Tématem svitavské tabákové továrny se zabýval také Jan KOPECKÝ, *Sto let tabákové výroby ve Svitavách*, Svitavy 1974. Podrobněji k lanškrounské tabákové továrně: Marie MACKOVÁ, *Tabáková továrna v Lanškrouně jako součást státní tabákové režie*, Lanškroun 2007. Zde také další literatura k tématu.

²⁷⁷ R. FIKEJZ – V. VELEŠÍK, *Historie a současnost*, s. 35.

²⁷⁸ M. MACKOVÁ, *Státní tabákové*, s. 97. Zde také další statistické údaje. Kvůli stoupajícímu počtu žen ve výrobě byla také ve Svitavách otevřena mateřská škola. Více o ní R. FIKEJZ – V. VELEŠÍK, *Kronika města*, s. 131.

²⁷⁹ R. FIKEJZ – V. VELEŠÍK, *Historie a současnost*, s. 36.

²⁸⁰ Tamtéž, s. 42. Srov. J. KOPECKÝ, *Dějiny Svitav*, s. 58.

dokreslily charakteristiku sledovaného města. J. Kopecký hodnotí, že Svitavy „za sto let vyrostly v průmyslové město, které na trati od Brna až do Pardubic nemělo konkurenci.“²⁸¹

Počátkem padesátých let 19. století došlo ve Svitavách, stejně jako v Litomyšli, k založení nemocnice. Dle dostupných pramenů se však co do kvality a profesionality poskytované péče jednalo o dvě zcela odlišná zařízení.²⁸² V roce 1851 podal lékař Franz Schneider návrh na zřízení svitavské nemocnice. Tento návrh obsahoval nástin vnitřního řádu nemocnice, financování zařízení i řešení stravování nemocných. Dle Schneiderova plánu měla být nemocniční péče poskytnuta i služebnictvu, učňům, tovaryšům a chudákům. Všem bez rozdílu měla být kromě péče a léků poskytnuta také strava. Nemocniční ošetřovatelka se měla starat o i řádnou hygienu pacientů.²⁸³ Vedení města všechny podmínky splnilo a v roce 1851 byla nemocnice zřízena při kostele sv. Floriána. Původně se jednalo o dvě místnosti s kapacitou 8 lůžek, kuchyň, byt pro domovníka a márnici. V následujících letech byla nemocnice rozšiřována o další místnosti a dokupováno bylo také nové, moderní vybavení. Veškeré náklady byly hrazeny z nemocničního fondu, který byl zásluhou častých darů poměrně bohatý. Přispěvateli byli především zdejší podnikatelé, kteří si byli vědomi významu takového zařízení.²⁸⁴ Počet pacientů postupně vzrůstal. V roce 1852 jich bylo 35, v roce 1853 celkem 55 a v roce 1857 již 80.²⁸⁵ V roce 1861 se počet ošetřovaných snížil na 63, z toho bylo 19 žen a 44 mužů. 8 pacientů zemřelo, 30 bylo uzdraveno, 20 opustilo nemocnici neuzdraveno a 4 zde zůstali nadále. 9 osob se zde léčilo s tuberkulózou, po 7 pacientech mělo zápal plic, vředy, svrab či syfilis, po 6 pacientech horečku, po 4 pacientech blíž neurčený katar, revma a nespecifikované poranění, po 2 pacientech mělo střídavou horečku a růži a po 1 vodnatelnost, rakovinu a pohmoždění. 1 pacient byl šílený.²⁸⁶

Kapacita nemocnice začala být postupně nedostačující a vedení města řešilo, zda stávající prostory rozšířit, či postavit zcela novou budovu. Na tu ale chyběly finance. V létě roku 1883 však obdržel tehdejší starosta Johann Budig dopis od svitavského rodáka a filantropa Oswalda Ottendorfera. Jeho přáním bylo, aby ve Svitavách vznikla nová nemocnice v moderně vybaveném pavilonu, a přislíbil, že bude projekt nové nemocnice z velké části spolufinancovat.

²⁸¹ J. KOPECKÝ, *Dějiny Svitav*, s. 58. Podrobně jsou jednotlivá odvětví svitavského průmyslu popsána v již citované publikaci *Historie a současnost podnikání*.

²⁸² Prameny ze 17. století zmiňují také zdejší špitál. Více o něm Iva KLODNEROVÁ, *Historický vývoj lékárenství ve vybraných místech regionu Svitavska* (Diplomová práce, Univerzita Karlova, Farmaceutická fakulta v Hradci Králové), Hradec Králové 2011, s. 29–30.

²⁸³ Martina BLAŽEVSKÁ, *Historický vývoj ošetřovatelské profese ve Svitavách* (Bakalářská práce, Univerzita Karlova, Farmaceutická fakulta v Hradci Králové), Hradec Králové 2011, s. 45.

²⁸⁴ R. FIKEJZ – V. VELEŠÍK, *Kronika města*, s. 110.

²⁸⁵ M. BLAŽEVSKÁ, *Historický vývoj*, s. 45.

²⁸⁶ J. KOPECKÝ, *Dějiny Svitav*, s. 59.

Ze dvou stavebních návrhů byla nakonec vybrána dražší varianta v hodnotě 60 tisíc zlatých. O. Ottendorfer přispěl polovinu. Nová nemocnice byla otevřena v srpnu 1884. Rozdělena byla na infekční, chirurgické a interní oddělení a měla kapacitu 24 lůžek. V areálu se nacházela i hospodářská budova a márnice. Svitavská nemocnice patřila k nejmodernějším na Moravě. V roce 1901 byla její kapacita již trojnásobná. V tomto roce byla také vystavěna samostatná budova pro infekční pacienty.²⁸⁷

Oswald Ottendorfer financoval také výstavbu zdejšího sirotčince s chudobincem. Jeho budova byla otevřena v roce 1885 a nabízela útočiště 80 sirotkům a 30 nezaopatřeným. Mimo jiné zde byly 2 jídelny, 2 koupelny a také knihovna, jejíž zřízení bylo rovněž Ottendorferovým přáním.²⁸⁸

Stejně jako v Litomyšli byly ve Svitavách ve sledovaném období dvě lékárny. První lékárnu zde v roce 1766 otevřel litomyšlský lékárník Jan Šimon. Později ji ale musel zavřít, protože nenabízel pouze léky, ale své zákazníky i sám léčil. V roce 1845 koupil tuto lékárnu poličský lékárník Karel Sander. Jeho potomci vedli zařízení více než sto let. Na počátku 20. století je zmiňována pod názvem *Zum Auge Gottes*. Druhá lékárna byla otevřena v roce 1909 a majitel Josef Hauck ji pojmenoval *Unter den Lauben*.²⁸⁹

Když v roce 1893 na místo starosty Svitav opětovně kandidoval zmíněný Johann Budig, byly součástí jeho předvolebního plánu dva velké projekty: výstavba elektrárny a renovace vodovodu. Zvolen byl 22 z 26 hlasů. Budig nechal soukromou elektrárnu vybudovat v roce 1894 (o dekádu dříve než v Litomyšli). Elektrické vedení bylo zavedeno do škol, továren a v lednu 1895 bylo také osvětleno zdejší náměstí.²⁹⁰ „*Celé město rázem se ocitlo na nohou v ohromném nadšení všech obyvatel. Avšak nebyla pouze oceňována krása a jednoduchost elektrického osvětlení, ale také to, že elektrinu bude možno využít rovněž v domácnostech, pro ruční práce i pro podniky, což bude mít významné důsledky pro hospodaření.*“²⁹¹

Druhý předvolební slib, renovace vodovodu, začal být realizován později. Téma potřeby moderního vodovodu na jednání městských zastupitelstev rezonovalo téměř po celou druhou polovinu 19. století. Nejprve docházelo k opakovaným rekonstrukcím stávajícího dřevěného vodovodu. Přesto však bylo namítáno, že dosavadní princip je již zastaralý a především

²⁸⁷ R. FIKEJZ – V. VELEŠÍK, *Kronika města*, s. 136 a 156.

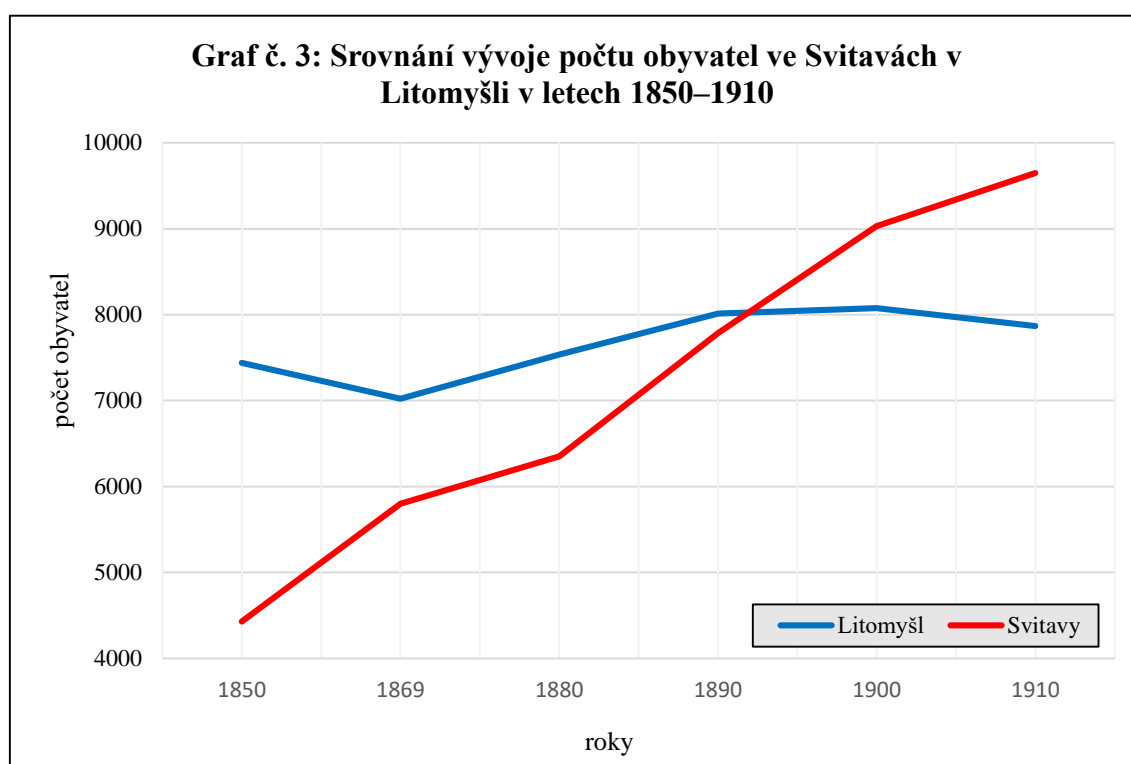
²⁸⁸ M. BLAŽEVSKÁ, *Historický vývoj*, s. 46. K Oswaldu Ottendorferovi např. Vlastimil ŠTĚRBA, *Valentin Oswald Ottendorfer: 1826–1900*, Svitavy 2000; Carl LICK, *Oswald Ottendorfer – ein Lebensbild*, Zwittau 1922.

²⁸⁹ I. KLODNEROVÁ, *Historický vývoj*, s. 59–60.

²⁹⁰ D. MARHOLD, *Svitavy v době působení*, s. 45.

²⁹¹ R. FIKEJZ – V. VELEŠÍK, *Kronika města*, s. 146. Autoři zdroj citátu neuvádějí. J. Budig daroval v roce 1911 elektrárnu městu.

nehygienický, jelikož dřevěné trubky byly často vedeny velmi blízko močůvek.²⁹² V první polovině osmdesátých let 19. století byl vypracován projekt náhrady stávajícího dřevěného vodovodu železnými rourami s jímací nádrží, která měla sloužit jako zásobárna vody v případě požáru. Nový vodovod byl zkolaudován v listopadu roku 1886 (v Litomyšli byl budován v průběhu let 1893–1898). Johann Budig však po svém zvolení prosadil vybudování zcela nového vodovodu s novými vodními zdroji, a to nejen pro Svitavy, ale také pro obec Čtyřicet Lánů a Hradec nad Svitavou. Práce na novém vodovodu byly dokončeny v listopadu 1912. Na doporučení svitavských lékařů došlo ihned poté i k zakrytí zdejší kanalizace.²⁹³ Těmito oběma inovacemi se zlepšil zdravotní stav svitavským obyvatel. Klesl především počet nakažených tyfem.²⁹⁴

²⁹² D. MARHOLD, *Svitavy v době působení*, s. 44.

²⁹³ R. FIKEJZ – V. VELEŠÍK, *Kronika města*, s. 166–167.

²⁹⁴ Tamtéž, s. 156.

6. Sňatečnost

6.1 Sňatek v pravomoci státu a církve

Manželské záležitosti podléhaly až do konce 18. století církevnímu zákonodárství. Uzavírání sňatků řešilo 24. zasedání tridentského koncilu v průběhu celého roku 1563. Výsledkem jednání bylo dvanáct kánonů a dekret o sňatkové reformě.²⁹⁵ Ten definoval novou podobu uzavírání sňatků a stanovil překážky bránící uzavření manželství (pokrevenství, švagrovství, konkubinát a únos).²⁹⁶ Prvním kánonem byl stanoven svátostný charakter sňatku, který snoubenci svobodně stvrdili skrze pronesený manželský slib. Ve zbylých kánech byla vyhlášena například monogamie manželství a jeho nerozlučitelnost, možnost rozluky od stolu a lože, pravomoc církve stanovit překážky bránící sňatku či zákaz sňatku kněží.²⁹⁷ Za právoplatné bylo uznáno pouze vyslovení manželského slibu a přijetí manželské svátosti v kostele za přítomnosti kněze, který znal oba snoubence i jejich rodiče, a alespoň dvou svědků aktu. Spolu s povinností trojích ohlášek se jednalo o další pojistku proti tajným sňatkům. Pokud k uzavření manželství došlo za přítomnosti cizího faráře či pouze před svědky, bylo manželství neplatné.²⁹⁸

Do výlučné pravomoci církve, kam manželské zákonodárství spadalo, však v průběhu druhé poloviny 18. století začal pozvolna zasahovat stát. Během vlády Marie Terezie vešlo v platnost nařízení o zasnoubení a manželství nezletilých osob (1753) a o tři roky později bylo vydáno nařízení týkající se důstojnických manželství. Nejednalo se však o nijak razantní zásah. Codex Theresianus manželské právo neřešil.²⁹⁹ K podstatným změnám došlo během osmdesátých let 18. století. Toleranční patent z října 1781 povolil uzavírání manželství mezi katolíky a tolerovanými konfesemi. Po zrušení nevolnictví (listopad 1781) již mohli být snoubenci oddáni bez svolení vrchnosti a dekret z dubna 1782 zrušil dříve platnou závaznost zasnub.³⁰⁰ Nejzásadnějším však byl manželský patent Josefa II. z ledna 1783. V patentu byly jasně vymezeny státní a církevní pravomoci týkající se manželství, které dokument označoval jako „*občanskou smlouvu neboli kontrakt*“. Úpravu smlouvy řešila výlučně zákonodárná

²⁹⁵ Podrobněji rozebírá tridentskou formu uzavření manželství Jiří KAŠNÝ, *Manželství v západní tradici. Soubor kanonických studií*, České Budějovice 2006, s. 23–24.

²⁹⁶ J. GRULICH, *Populační vývoj*, s. 231–232.

²⁹⁷ Hana STOKLASOVÁ, *Katolické přechodové rituály v českých zemích v "dlouhém" 19. století*, Pardubice 2017, s. 156.

²⁹⁸ J. GRULICH, *Populační vývoj*, s. 232.

²⁹⁹ Miroslava HUBEROVÁ, *Osobní a majetkové právo manželské v ČSR do roku 1945* (Rigorózní práce, Univerzita Karlova, Právnická fakulta), Praha 2008, s. 12.

³⁰⁰ Zuzana ČEVELOVÁ, *Každodennost manželství v 19. století v Čechách pohledem soudních akt a příruček pro katolické kněze*, Pardubice 2015, s. 34.

moc.³⁰¹ Namísto církevních soudů tak o podobě, průběhu a trvání smlouvy rozhodovaly soudy civilní. Z kanonického práva byla převzata mnohá ustanovení. I nadále muselo být manželství uzavřeno za přítomnosti duchovního a dvou svědků, a to po třech vykonaných ohláškách. Duchovní však dle patentu při udílení manželské svátosti prezentoval zástupce státu. Překážky bránící sňatku byly převzaty z kanonického práva. Zároveň však byly přidány nové (například rozumová nepřičetnost), což se stalo předmětem mnoha nesrovnalostí a svárů mezi státem a církví.³⁰² Pro katolíky bylo manželství nadále nerozlučitelné, měli pouze možnost rozvodu od stolu a lože. Nově se však v manželském patentu hovořilo o rozluce pro tolerované nekatolické konfese. Rozluka umožňovala nový sňatek ještě během života předchozího partnera. U smíšených manželství mohli manželé dosáhnout pouze rozvodu, který byl platný pro obě dvě strany.³⁰³

Mnohá ustanovení převzal i Všeobecný občanský zákoník, který vešel v platnost v lednu 1812. Manželství je v něm nadále charakterizováno jako svobodná smlouva: „*Rodinné poměry se zakládají smlouvou manželskou. Manželskou smlouvou projevují dvě osoby různého pohlaví zákonným způsobem svoji vůli žiti v nerozlučném společenství, ploditi děti, je vychovávat, a poskytovat si navzájem pomoc.*“³⁰⁴ Platnost tří ohlášek před svatbou zůstala zachována. Zásnuby nadále nebyly závazné a odstoupení od nich nebylo trestné. Uzavření manželství museli být stále přítomni dva svědci a duchovní té církve, ke které se hlásili oba snoubenci. Pokud byli snoubenci rozdílného vyznání, oddal je duchovní katolický, avšak za přítomnosti duchovního nekatolického.³⁰⁵ Jako manželské překážky byly uznány výlučně ty uvedené v zákoníku, jiné nebyly brány v potaz. Veškeré manželské záležitosti tak měly za úkol řešit státní úřady a církvi byla tato pravomoc zcela odejmuta.³⁰⁶ Do manželství nemohly vstoupit osoby, které byly dříve uznány za „*zuřivé, šílené a blbé.*“ Věk plnoletosti byl zákoníkem stanoven na 24 let. Mladší snoubenci (bez ohledu na pohlaví) potřebovali mít souhlas svých rodičů či poručníků.³⁰⁷ V zákoníku byly vymezeny čtyři formy ukončení manželství. Jednalo se o úmrtí partnera, zneplatnění manželství, rozvod a rozluku. Pokud byly porušeny zákonem stanovené podmínky, mohlo být manželství uznáno jako neplatné, zažádat

³⁰¹ Josef TUREČEK, *Manželský patent Josefa II*, in: Václav VANĚČEK (ed.), *Miscellanea historico-iuridica*, Praha 1940, s. 285.

³⁰² H. STOKLASOVÁ, *Katolické přechodové rituály*, s. 160.

³⁰³ Z. ČEVELOVÁ, *Každodennost manželství*, s. 34.

³⁰⁴ Ilona SCHELLEOVÁ – Karel SCHELLE, *Civilní kodexy 1811–1950–1964*, Brno 1993, s. 47–48.

³⁰⁵ Marie MACKOVÁ, *Sňatek ve světle rakouského Všeobecného občanského zákoníku*, in: *Oznamuje se láskám našim... aneb svatby a svatební zvyky v českých zemích v průběhu staletí*, Pardubice 2007, s. 95–96.

³⁰⁶ Kateřina MŇUKOVÁ, *Civilní a církevní forma manželství v 19. a 20. století*, (Magisterská práce, Masarykova univerzita, Filozofická fakulta), Brno 2011, s. 31.

³⁰⁷ M. MACKOVÁ, *Sňatek ve světle*, s. 94–95.

o zrušení však mohla pouze poškozená strana.³⁰⁸ Pro katolíky nadále platila pouze možnost rozvodu od stolu a lože. Rozluka byla možná nejen u nekatolíků, ale nově i u smíšených manželství. Neproběhla však okamžitě. Nejprve došlo k rozvodu, tzv. na zkoušku, a až poté k definitivní rozluce. O rozloučení mohla požádat jedna ze stran, pokud se ta druhá strana provinila cizoložstvím, zločinem a trestem žaláře pět a více let, kvůli krutému zacházení, ukládání o život. Důvodem rovněž mohl být nepřekonatelný odpor vůči svému protějšku.³⁰⁹ § 89–92 stanovovaly práva a povinnosti manželů. Obou se týkalo vykonávání manželské povinnosti, zachování věrnosti a vzájemného slušného chování. § 91 hovoří o muži jako o hlavě rodiny, který má vést domácnost, dle svých možností měl manželce zajistit slušnou obživu a veřejně ji zastupovat. Manželka získala jméno svého muže i práva jeho stavu. „*Jest povinna následovat manžela do jeho bydliště, pomáhati, seč jest, v domácnosti a ve výdělku, a pokud toho vyžaduje domácí pořádek, sama plniti i postarati se, aby byla plněna opatření, která muž učiní.*“³¹⁰

Otázka ukončení manželství se řešila i v dalších letech. Dekret z roku 1814 (doplněný v roce 1835) stanovil manželskou překážku katolicismu. Po rozluce smíšeného manželství se mohl nekatolík znovu oženit, pro katolíka tato možnost však neplatila. S dalším sňatkem byl nucen vyčkávat tak dlouho, dokud jeho předchozí partner nezemřel.³¹¹

Uvedená ustanovení přestala platit v roce 1855, kdy byl mezi církví a státem uzavřen tzv. konkordát a kanonické právo získalo stejnou váhu jako před josefinskými reformami. Záležitosti manželského práva byly plně přeneseny na církevní soudy.³¹² Katolická církev tak ve věcech manželství získala dřívější dominantní postavení. Do jejích rukou spadalo uzavření manželství, manželské spory, rozvody i rozluky. Církevní soudy totiž začaly řešit i záležitosti smíšených manželství.³¹³ Ta se napříště stala nerozlučitelná pro obě dvě strany. Opětovně začaly být závazné zásnuby.³¹⁴ Naprostá většina obyvatel monarchie však zmíněné změny v reálu příliš nepocítila.³¹⁵ Nastalá situace totiž netrvala příliš dlouho. Zákon dne 25. května 1868 obnovil platnost manželských záležitostí stanovených ve Všeobecném občanském zákoníku. V tomtéž roce vstoupila v platnost možnost civilního nouzového sňatku. Využít jej mohli snoubenci, kterým v uzavření manželství bránily kanonické překážky, které civilní právo

³⁰⁸ Tamtéž, s. 97.

³⁰⁹ Tamtéž, s. 98.

³¹⁰ I. SCHELLEOVÁ – K. SCHELLE, *Civilní kodexy*, s. 54.

³¹¹ J. KLABOUCH, *Manželství a rodina*, s. 126.

³¹² L. NESLÁDKOVÁ, *Reprodukce kulturně*, s. 117.

³¹³ Z. ČEVELOVÁ, *Každodennost manželství*, s. 36.

³¹⁴ J. KLABOUCH, *Manželství a rodina*, s. 133.

³¹⁵ M. MACKOVÁ, *Sňatek ve světle*, s. 102.

neznalo. Sňatek se uzavíral před okresním hejtmanem a zapsán byl do nově založených matrik, jelikož duchovní odmítali společnou evidenci s ostatními sňatky. Civilně uzavřených manželství však až do první světové války bylo velmi málo. Konkordát byl oficiálně vypovězen v roce 1871.³¹⁶

Ze všech katolických přechodových rituálů prošel v průběhu 19. století sňatek nejnápadněji proměnou. Z církevní svátosti se stal právní akt. Sňatek přestal být nerozlučitelný a jeho forma byla definovaná státem. Ačkoli se jednalo o zásah velmi výrazný, provázela církev katolické snoubence průběhem sňatkového rituálu ještě po celé 19. století. Jednalo se o řetězec několika úkonů, jehož vyvrcholením byl vlastní svatební obřad. Jak však upozorňuje H. Stoklasová, vlivem sekularizace, industrializace a urbanizace se od osmdesátých let 19. století stále častěji vyskytovaly případy, kdy se snoubenci snažili církví požadované rituály obejít, změnit či alespoň zjednodušit.³¹⁷

Rozhodujícím impulsem pro sňatek ve sledované době nebyl vzájemně opěťovaný cit. Manželka byla muži často vybírána. Do tohoto výběru se zapojili nejen rodiče, ale i širší příbuzenstvo, duchovní příbuzní a známí. U vyvoleného partnera se zohledňovaly ekonomické, sociální a velmi často i profesní faktory. Významnou roli hrála také shoda vyznání a v jistých kruzích také politická orientace. Někdy se dokonce stávalo, že se budoucí snoubenci takřka neznali, a sňatkem tak respektovali volbu rodičů. Až ke konci 19. století začal být brán větší zřetel na názor případných snoubenců.³¹⁸

Před vlastním svatebním obřadem čekala snoubence tzv. *příprava na manželství*. Jednalo se o zasnuby, zkoušky snoubenců, zpověď a ohlášky. Pořadí však nebylo často dodrženo, některé části bylo možné i prominout. V průběhu příprav se řešily i další podstatné věci, především termín svatby, svatební smlouva a forma věna.³¹⁹ Prvním krokem celého procesu byly zasnuby. Šlo o „*předběžný vzájemný slib manželství dvou osob různého pohlaví*“, do kterého nesměl být dle zákona nikdo nucen.³²⁰ Nejednalo se však o církevní rituál, ale čistě o soukromou rodinnou akci, na které nebyl duchovní přítomen. A pokud ano, musel zde vystupovat jako světská osoba, tudíž na sobě neměl kněžské roucho. Církev totiž chtěla jasně odlišit zasnuby od svatby, což se často nedařilo, a snoubenci mnohdy obě dvě akce stavěli na

³¹⁶ H. STOKLASOVÁ, *Katolické přechodové rituály*, s. 162. Více o konkordátu a květnových zákonech např. M. HUBEROVÁ, *Osobní a majetkové právo*, s. 17–21; J. KLABOUCH, *Manželství a rodina*, s. 131n.

³¹⁷ H. STOKLASOVÁ, *Katolické přechodové rituály*, s. 163 a 193.

³¹⁸ M. LENDEROVÁ – T. JIRÁNEK – M. MACKOVÁ, *Z dějin české každodennosti*, s. 146. Dále např. Jana MRÁZKOVÁ, *Věc veřejná nebo soukromá? Vliv rodiny a "přátel" na volbu životního partnera – panství Třeboň na konci 18. a počátkem 19. století*, Zpravodaj Historického klubu 16, 2005, č. 1, s. 6–29.

³¹⁹ Zuzana ČEVELOVÁ, *Gender, víra a manželství v „dlouhém“ 19. století: možnosti interpretace katolických normativních pramenů*, (Disertační práce, Univerzita Pardubice, Fakulta filozofická), Pardubice 2009, s. 132.

³²⁰ Karel RÝZLER, *Vznik, rozvod a rozloučení manželství*, Praha 1908, s. 13.

roveň a již po zasnubách spolu začali sexuálně žít. Z tohoto důvodu bývalo doporučováno, aby se zasnoubení setkávali za něčí přítomnosti.³²¹ Během zasnub se setkaly obě dvě rodiny a při zasnubní večeři žádal muž spolu s bílou květinou a prstenem o dívčinu ruku. Otec nevěsty vložil ruku své dcery do pravé dlaně ženicha a snoubenci se tak mohli políbit. Původně mělo zasnoubení pouze nekonkrétní verbální podobu.³²² V roce 1907 však vstoupil v platnost papežský dekret *Ne temere*, dle něhož „jenom ta zasnoubení mají se za platná a jsou účastna účinků kanonických, která byla uzavřena písemně listinou podepsanou stranami a buď farářem, nebo aspoň dvěma svědky.“³²³ Svědci museli být přítomni osobně a stejně tak rodiče nezletilých dětí. Svým podpisem snoubenci stvrzovali nejen budoucí uzavření manželského svazku, ale také zachování si věrnosti.³²⁴ Při zasnubách se také řešila podoba svatební smlouvy.³²⁵

O další části přípravy se již výlučně starala církev. Snoubence čekalo setkání s farářem, kde byly domluveny termíny ohlášek a oddavek. Absolvovat museli i zpověď, zkoušku z náboženství a byl domluven termín sepsání snubního protokolu. Při zkoušce z náboženství museli snoubenci prokázat znalost základů katolického náboženství. Kvůli neochotě snoubenců se k této zkoušce dostavovat se od ní v závěru století upouštělo, nebo bývala velice stručná.³²⁶

Zkoušky snoubenců se měly konat velmi brzy po zasnubách, jelikož k sepsání snubního protokolu mělo dojít ještě před ohláškami.³²⁷ Povinnost sepisování snubních protokolů zavedl v roce 1784 Josef II. Nejdříve byly zapisovány do samostatných knih, od poloviny 19. století do předtištěných rubrikových formulářů. Sepsání snubního protokolu mělo dva důvody. Prvním bylo shromáždění zevrubných informací o obou snoubencích.³²⁸ Základ otázek byl pro ženicha i nevěstu shodný, některé specifické byly cíleny na konkrétní pohlaví. Duchovní se jich ptal na jméno, věk, rodinný stav, bydliště, povolání, jména rodičů. Otázky se týkaly také dobrovolného vstupu do manželství či případného vyslovení doživotní slibu čistoty. Nepnoletí odpovídali také na to, zda mají svolení rodičů ke svatbě. Některé otázky byly velmi intimní povahy:

³²¹ H. STOKLASOVÁ, *Katolické přechodové rituály*, s. 169–170.

³²² M. LENDEROVÁ – T. JIRÁNEK – M. MACKOVÁ, *Z dějin české každodennosti*, s. 147.

³²³ Ferdinand Bedřich ČERNOVSKÝ, *Snoubenci na katolickém farním úřadě se zřetelem k novým nařízením a výnosům*, Praha 1911, s. 3–7.

³²⁴ Tamtéž.

³²⁵ K tématu např. Jana MRÁZKOVÁ, „Přislibujou sobě věrnost, lásku a upřímnost až do smrti zachovati.“ *Vliv rodiny a "přátel" na volbu životního partnera – panství Třeboň na konci 18. a počátkem 19. století*, HD 29, 2005, s. 53–107; Alice VELKOVÁ, *Svatební smlouvy ve venkovském prostředí v 1. polovině 19. století*, in: *Oznamuje se láskám našim... aneb svatby a svatební zvyky v českých zemích v průběhu staletí*, Pardubice 2007, s. 75–86; Pavla NÁCOVSKÁ, *Svatební smlouvy jako pramen sociálně-dějinného a historicko-demografického poznání. (Kutná Hora 1550–1600)*, HD 21, 1997, s. 39–72; Lenka ZÁLESKÁ, „*Staly se smlouvy řádný a dokonaly...*“, *Vyškovský sborník* 6, 2008, s. 55–67.

³²⁶ H. STOKLASOVÁ, *Katolické přechodové rituály*, s. 170–171.

³²⁷ F. B. ČERNOVSKÝ, *Snoubenci na katolickém*, s. 15.

³²⁸ H. STOKLASOVÁ, *Katolické přechodové rituály*, s. 173.

„Neobcovala jste tělesně s otcem, se synem, s bratrem neb bratrancem ženicha svého?“ „Zdaž snad nejste těhotná a ví-li o tom ženich?“ „Obcovala jste tělesně za živobytí svého manžela se svým ženichem?“³²⁹ Tato poslední otázka byla směřována pouze na vdovy. Při takovýchto otázkách měl duchovní postupovat rozvážně a s citem: „Dbáti jest, aby snoubenci méně případnou otázkou nebyli přivedeni do rozpaků; tím právě se stává, že mnoho bývá snoubenci zamlčeno, co je důležité.“³³⁰

Systém otázek se zaměřoval i na odhalení překážek, které by bránily uzavření manželství. Samotní věřící neměli mnohdy o překážkách zdání a někdy ani netušili, že jsou vůbec příbuzní, což se především na vesnicích stávalo velmi často. Právě *pokrevenství* a *švagrovství* patřilo k nejčastějším odhaleným překážkám.³³¹ V překážkách manželství nepanovala mezi státem a církví shoda, což působilo řadu problémů. Církev zakazovala manželství pokrevních příbuzných v přímé linii, a to až do nekonečna. Zde se shodovala se státem. Ve vedlejší linii byl zakázán sňatek do čtvrtého kolena (státem do druhého).³³² Dispens nebyla v přímé linii a v prvním stupni boční linie nikdy udělena. Ve druhém stupni z velmi závažných důvodů. Naopak příbuzní ve třetím a čtvrtém stupni již měli poměrně velkou pravděpodobnost, že se stanou manželi.³³³ Duchovní však snoubence před takovými sňatky varovali: „Mimo to dosvědčuje častá zkušenost, že takové sňatky nebývají šťastnými, poněvadž z nich pocházejí děti tělesně i duševně choré a neduživé, jež místo radosti zármutek svým rodičům působí; mnohdy pak zůstávají manželství příbuzenců zcela bezdětná, takže dotčené rodiny vymírají.“³³⁴ Zakázána byla také manželství mezi duchovními příbuznými, tedy mezi křtěným či birmovaným a jeho kmotry. Kmotr si také nemohl vzít rodiče křtěnce. Tento zákaz uznávala pouze církev, nikoli stát. Výjimka mohla být udělena v případě, že se jednalo pouze o nouzový křest nebo pokud byla platnost křtu zpochybňována.³³⁵ Druhý problém nastal, pokud byla mezi snoubencem a snoubenkou zjištěna překážka švagrovství. To vznikalo po svatbě mezi jedním z manželů a pokrevními příbuznými z druhé strany.³³⁶ Podmínky prominutí byly stejné jako u pokrevenství. V přímé linii byl sňatek zakázán zcela, ve vedlejší prominut do čtvrtého stupně, státem do druhého.³³⁷ Zjištěné příbuzenství nebyvalo pro snoubence příliš velkým

³²⁹ Klement BOROVIČ, *Úřední sloh církevní: příručná kniha praktického úřadování pro katolické duchovenstvo*, Praha 1887, s. 556–570. Podobně kladené otázky směřovaly i na muže, včetně vdovců.

³³⁰ F. B. ČERNOVSKÝ, *Snoubenci na katolickém*, s. 15.

³³¹ H. STOKLASOVÁ, *Katolické přechodové rituály*, s. 173–175.

³³² F. B. ČERNOVSKÝ, *Snoubenci na katolickém*, s. 57–58.

³³³ H. STOKLASOVÁ, *Katolické přechodové rituály*, s. 175.

³³⁴ František REYL, *Reforma manželství*, Hradec Králové 1906, s. 44.

³³⁵ J. K. PAULY, *Právní rádce*, s. 1317.

³³⁶ F. B. ČERNOVSKÝ, *Snoubenci na katolickém*, s. 58.

³³⁷ K. BOROVIČ, *Úřední sloh církevní*, s. 586.

problémem a často bylo promíjeno. Výjimkou bylo švagrovství v přímé linii prvního stupně. Muži či ženě tak nebylo povoleno vzít si sourozence svého zesnulého manžela.³³⁸

Před oddavky musel každý ze snoubenců přijít ke zpovědi. Ta nebyla povinná, avšak především v první polovině 19. století se jednalo o dodržovaný zvyk.³³⁹ Tato zpověď byla nazývána jako generální či životní a věřící se během ní měl vyznat ze všech hříchů svého dosavadního života.³⁴⁰ Ke zpovědi nemělo dojít na poslední chvíli. Za optimální se považovalo přijít dva týdny před svatbou pro případ, že by ještě vyšla najevo dříve neodhalená překážka budoucího manželství. Někteří autoři pak doporučovali přijít ke zpovědi hned dvakrát. Podruhé ještě ráno před oddavky.³⁴¹ V průběhu přípravy k manželství měly také proběhnout troje ohlášky.³⁴²

Jestliže snoubenci splnili a vyřešili všechny potřebné náležitosti, mohl se konat vlastní svatební obřad. Ten se skládal ze dvou částí. Nejdříve proběhly oddavky a poté došlo ke slavnému požehnání manželskému sňatku.³⁴³ Duchovní se nejprve obou snoubenců zeptal, zda do manželství vstupují zcela dobrovolně: „*N. N., ptám se Vás před Bohem, zdali dobrovolně a nenuceně tuto přítomnou nevěstu N. N. vedle předpisů Církve svaté běřete sobě za pravou manželku?*“ Po zaznění odpovědi následovala další otázka: „*Ptám se Vás před Bohem, zdali s ní až do smrti živ býti a v manželském obcování setrvati chcete?*“³⁴⁴ Po ženichově odpovědi byly tytéž otázky kladeny nevěstě a po jejím vyjádření bylo manželství uzavřeno. Následně si novomanželé podali ruce, což mělo symbolizovat spojení srdcí a duší, a odříkali svatební slib: „*Já N. N. беру sobě Vás N. N. za svou pravou a věrnou manželku a slibuji, že Vám věrnost' a lásku manželskou zachovám, že Vás nižádným způsobem neopustím, ale že s Vámi všecko, dobré i zlé, příjemné i odporné až do smrti snášeti a trpěti budu. K tomu mi dopomáhej Bůh Otec, Syn a Duch svatý. Amen.*“³⁴⁵ Tentýž slib složila i manželka, svému muži však navíc příslibovala i poslušnost. Na spojené ruce duchovní položil štolu a v latině a češtině pronesl: „*Co Bůh spojil, člověk nerozlučuj.*“ Požehnal jim křížem, pokropil je svěcenou vodou a snoubenci si vyměnili

³³⁸ H. STOKLASOVÁ, *Katolické přechodové rituály*, s. 176–177. Autorka ve své práci rozebírá i další manželské překážky, například pro smíšená manželství.

³³⁹ K. BOROVIČ, *Úřední sloh církevní*, s. 614.

³⁴⁰ Karel František PRŮCHA, *Poučení o generální zpovědi*, Praha 1897, s. 4. Podobně např. Jan František KŘIVOHLÁVEK, *Svatá zpověď generální čili všeobecná nebo životní*, České Heřmanice 1905.

³⁴¹ H. STOKLASOVÁ, *Katolické přechodové rituály*, s. 184.

³⁴² Jelikož se ohlášky staly předmětem matričního výzkumu, je jim věnována pozornost v samostatné podkapitole.

³⁴³ Antonín SKOČDOPOLE, *Příručná kniha bohosloví pastýřského. Svazek II*, Praha 1891², s. 523.

³⁴⁴ Václav MACEK, *Stav manželský a příprava k němu. Poučení pro katolické snoubence, manžely a rodiče; též ku potřebě správců duchovních*, Praha 1890, s. 72–73.

³⁴⁵ Tamtéž.

prsteny.³⁴⁶ Někdy byl prsten navlečen na prsteníček pravé ruky pouze nevěště. Ve druhé části obřadu bylo během mše udělováno požehnání sňatku.³⁴⁷ Celé předsvatební období a především vlastní obřad pak byly provázeny i řadou lidových rituálů a tradic.³⁴⁸

Vlastní oddávky měly proběhnout dle tridentské formy, tedy za přítomnosti duchovního a dvou svědků. Obřad se směl konat pouze v kostele. Jedinou výjimkou byly sňatky, které proběhly „*in articulo mortis*“, v nebezpečí smrti. V takovém případě byla snoubencům udělena dispens od všech ohlášek. Jelikož se často jednalo o velice rychlou akci, mohl dispens udělit i sám farář. Před duchovním a svědky však museli oddávání přísahat, že nevědí o ničem, co by bránilo uzavření jejich manželství.³⁴⁹ Okolkovaným lékařským osvědčením muselo být podloženo, že se jeden ze snoubenců skutečně nalézá v ohrožení života.³⁵⁰ Důvody, proč chtěli být snoubenci oddáni krátce před smrtí jednoho z nich, byly především dva a důležitou roli hrály hlavně v situaci, kdy byl umírajícím muž. Tím prvním bylo těhotenství dívky a druhým snaha učinit z dívky řádnou manželku a případným jměním ji finančně zaopatřit.³⁵¹

³⁴⁶ „Prsten jest znamení nerozlučnosti. Snubní prsten po celý život připomínati má manželům, že slavně slíbili u oltáře a proto povinni jsou, zachovati sobě lásku a věrnost nezměnitelnou až do smrti, jako prsten jsou bez začátku a konce.“ V. MACEK, *Stav manželský*, s. 75.

³⁴⁷ H. STOKLASOVÁ, *Katolické přechodové rituály*, s. 191.

³⁴⁸ Především A. NAVRÁTILOVÁ, *Namlouvání, láska*, s. 277–370.

³⁴⁹ F. B. ČERNOVSKÝ, *Snoubenci na katolickém*, s. 54.

³⁵⁰ J. K. PAULY, *Právní rádce*, s. 419. Podrobné podmínky uzavření sňatku na smrtelném loži rozebírá Gabriel PECHÁČEK, *Zpovědnice*, Praha 1911, s. 41 a 51.

³⁵¹ Klement BOROVIČ, *Oddávky na smrtelném loži*, ČKD 8, 1867, č. 6, s. 469–472.

6.2 Vývoj počtu oddaných a sňatečnosti

Sňatečnost je demografický jev, který udává počet uzavřených manželství na 1 000 obyvatel středního stavu.³⁵² Její úroveň velice úzce souvisela s možností založit rodinu, což byl i dle katolické nauky hlavní cíl uzavření manželství: „*Manželství po stránce přirozené je spojení muže a ženy ke společnému a nerozlučitelnému životnímu svazku za účelem plození a výchovy potomstva. Svazek tento je jediným oprávněným prostředkem k rozmnožování pokolení lidského.*“³⁵³ Hladina sňatečnosti vždy neprodleně odrážela aktuální společenské změny, především politické a ekonomické. V době krizí, ať už demografických či ekonomických, byli lidé vnějšími důvody nuceni odkládat svá manželství, jelikož pro ně bylo obtížné zajistit si finanční prostředky potřebné k založení rodiny. Naopak v období hospodářské konjunktury, lepších životních podmínek a politické stability počet uzavřených manželství stoupal.³⁵⁴ Vstoupit do manželství bylo v zájmu mužů i žen. Ve stavu manželském dosáhli mimo jiné i větší společenské prestiže.³⁵⁵ Právě hladina hrubé míry sňatečnosti ovlivňovala složení obyvatelstva dle rodinného stavu a také věku (spolu s úmrtnostními poměry). Věk oddávaných byl výsledkem propojení hospodářských poměrů spolu s kulturními a společenskými tradicemi. Měl rovněž vliv na plodnost populace, jelikož počet narozených dětí závisel především na délce trvání manželství. Úroveň hrubé míry sňatečnosti byla v českých zemích v průběhu celého 19. století poměrně stabilní.³⁵⁶ Na 1 000 obyvatel připadalo osm sňatků.³⁵⁷

V letech 1785–1914 bylo v Litomyšli oddáno 6 554 párů. V průběhu jednoho roku se v průměru konalo 50 svateb. Nejméně manželství bylo uzavřeno v roce 1817, v jehož průběhu složilo manželský slib pouze 17 párů, nejvíce manželství (81) bylo uzavřeno v roce 1871. Celkový vývoj v sobě odrážel situaci v českých zemích. Dle rodinného stavu přicházeli k oltáři nejčastěji dva svobodní snoubenci (72,6 %). V 16,1 % případů si vdovec vzal svobodnou dívku a v 6 % se jeho další manželkou stala vdova. Sňatky vdov se svobodnými muži byly méně časté. Tvořily pouze 5,3 % ze všech uzavřených manželství. Průměrný věk oddávaných mužů bez ohledu na rodinný stav činil 33,3 let a u žen 28,5 roku.

³⁵² V. SRB, *Úvod do demografie*, s. 116.

³⁵³ František REYL, *Manželství přirozené a svátostné*, Hradec Králové 1906, s. 5.

³⁵⁴ L. DOKOUPIL et al., *Populace Rakouského Slezska*, s. 76–77; Ludmila FIALOVÁ, *Příspěvek k možnostem studia sňatečnosti v českých zemích za demografické revoluce*, HD 9, 1985, s. 89–90.

³⁵⁵ Ludmila FIALOVÁ, *Sňatečnost obyvatelstva v Českých zemích v 19. století*, in: *Studie k sociálním dějinám 19. století*, Opava 1997, s. 45.

³⁵⁶ L. FIALOVÁ, *Příspěvek k možnostem*, s. 90.

³⁵⁷ L. FIALOVÁ et al., *Dějiny obyvatelstva*, s. 162.

Tabulka č. 3: Počet sňatků v jednotlivých obdobích a průměrný počet sňatků za 1 rok v Litomyšli v letech 1785–1914		
Období	Počet	Průměrný počet sňatků za 1 rok
1785–1799	630	42,0
1800–1809	398	39,8
1810–1819	430	43,0
1820–1829	533	53,3
1830–1839	485	48,5
1840–1849	516	51,6
1850–1859	524	52,4
1860–1869	537	53,7
1870–1879	573	57,3
1880–1889	577	57,7
1890–1899	635	63,5
1900–1914	716	47,7
Celkem	6 554	50,4

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

Tabulka č. 4: Počet sňatků v jednotlivých obdobích a průměrný počet sňatků za 1 rok ve Svitavách v letech 1785–1914		
Období	Počet	Průměrný počet sňatků za 1 rok
1785–1799	322	21,5
1800–1809	266	26,6
1810–1819	251	25,1
1820–1829	299	29,9
1830–1839	330	33,0
1840–1849	357	35,7
1850–1859	357	35,7
1860–1869	456	45,6
1870–1879	510	51,0
1880–1889	536	53,6
1890–1899	698	69,8
1900–1914	1 004	66,9
Celkem	5 386	41,4

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

V tomtéž časovém období se ve Svitavách vzalo 5 386 zasnoubených párů. Nejméně svateb bylo do matrik oddaných zapsáno v průběhu roku 1815. Jednalo se pouze o 12 svateb. Naopak rok 1899 s 99 oddanými páry byl absolutním vrcholem. Aktuální společenské a hospodářské změny nebyly v celkovém vývoji příliš patrné a počet svateb stoupal spolu s rostoucím počtem zdejších obyvatel. Rodinný stav oddávaných byl následující: 76 % dva

svobodní snoubenci, 14,6 % vdovec a svobodná dívka, 4,9 % svobodný muž a vdova, 4,5 % dva ovdovělí snoubenci. Průměrný věk všech ženichů, svobodných i vdovců, byl nižší než v Litomyšli. Průměr činil 31,6 let. V případě žen se jednalo o 27,9 let.

6.2.1 *Vývoj na konci 18. století a v první polovině 19. století*

České země

Hladina hrubé míry sňatečnosti v českých zemích byla na konci 18. století i po celou první polovinu 19. století vysoká a ve srovnání s porodností a úmrtností téměř konstantní. Na 1 000 obyvatel připadalo více jak 8 sňatků. Méně manželství bylo uzavíráno v průběhu napoleonských válek. V roce 1814 dosáhla sňatečnost minima, které činilo pouze 6,6 ‰. Jednalo se však jen o dočasný propad, který byl záhy vyrovnán.³⁵⁸ Celkový průměr sňatečnosti v letech 1810–1819 činil 8,27 ‰ a v následujícím desetiletí byl pouze o tři setiny menší.³⁵⁹ Od dvacátých let 19. století nastala velmi výrazná změna. Obyvatelé českých zemí začali vstup do manželství odkládat. Sňatečnost mírně poklesla, stále se však držela nad 8 ‰. Pod tuto hranici klesla pouze výjimečně a dočasně. Například v roce 1831 při cholerové epidemii připadalo na 1000 obyvatel pouze 7,1 sňatků. Podobně tomu bylo během „hladových“ let v polovině století. V roce 1847 poklesla sňatečnost na 7,5 ‰ a v letech 1855–1859 činila 7,6 ‰.³⁶⁰

Litomyšl

Počty oddaných na konci 18. století v Litomyšli byly poměrně stabilní a odrážely klasický trend, tedy že sestup byl následován vzestupem. Počet uzavřených manželství v závěru první dekády reagoval na aktuální politické dění. V roce 1809 a 1810 došlo k velmi výraznému vzestupu počtu zemřelých, což se odrazilo i v počtu konaných sňatků a i v počtu narozených dětí. V roce 1809 proběhlo pouze 29 svateb. Následující dva roky se však počet svateb zvýšil, jelikož stoupl počet možných adeptů k ženění a k vdávání. V roce 1810 proběhlo 60 svateb a následující rok o osm méně. Vůbec nejméně svateb za celé 19. století se uskutečnilo roku 1814, pouze 17. Nejednalo se jen o lokální záležitost. V tomto roce byla zjištěna velmi nízká hladina sňatečnosti i v celých českých zemích. Po skončení válečného konfliktu počet oddaných stejně jako počet narozených stoupl a v průběhu dvacátých let a v první polovině třicátých let se příliš neměnil. Ročně mělo svatbu 50–60 zasnoubených. V polovině třicátých let došlo ke krátkodobému propadu, jehož důvod však, stejně jako v případě poklesu počtu narozených,

³⁵⁸ Ludmila FIALOVÁ, *Vývoj sňatečnosti a plodnosti obyvatelstva českých zemí v 19. století*, HD 12, 1987, s. 208.

³⁵⁹ Václav SEKERA (ed.), *Obyvatelstvo českých zemí v letech 1754–1918 I*, Praha 1978, s. 89.

³⁶⁰ L. FIALOVÁ, *Vývoj sňatečnosti*, s. 210; L. KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva*, s. 336.

není znám. Krizová „hladová“ léta na přelomu čtyřicátých a padesátých let neznamenaala pouze výrazný vzestup počtu zemřelých. Klesl i počet narozených dětí a množství proběhlých svateb. Veškeré poklesy však byly následně kompenzovány. V roce 1848 mělo svatbu pouze 42 párů, v roce 1850 i 1851 jich bylo 77. Další snížení je patrné v letech 1852–1855. Propad nebyl zaznamenán pouze u proběhlých svateb. Na svět rovněž přicházelo méně dětí.

Svitavy

Počty oddaných na konci 18. století byly ve Svitavách nestálé, což mohla způsobit i ještě ne zcela přesná evidence. Podobně jako v Litomyšli se probíhající války výrazně promítly i do zdejšího populačního vývoje. V roce 1805 se zde konalo pouze 15 svateb. Tento rok bylo město okupováno francouzskou armádou a potýkalo se s tyfovou epidemií. Tyfus se zde šířil i následující rok, a proto nebyl vzestup sňatků okamžitý, ale byl rozložen do následujících let. V roce 1810 vstoupilo do stavu manželského 49 párů a vzrůstal i počet narozených dětí. I druhá tyfová epidemie spolu s další okupací Svitav ovlivnila četnost sňatků. V roce 1814 se konalo 23 svateb a následující rok pouze 14. Od dvacátých do konce čtyřicátých let počty oddaných snoubenců vzrůstaly stejně jako počty obyvatel. Nevysvětlen zůstává rok 1822, v jehož průběhu bylo oddáno pouze 16 párů. Počty narozených ani zemřelých však nevykázaly žádnou dominantní změnu. Změny způsobené občanským zákoníkem ani platnost politického konsensu se v počtu oddaných nějak nepromítly, ale ovlivnily především věk snoubenců. Méně svateb se konalo v průběhu „hladových“ let. Snížení je patrné především během let 1849–1856. Nejméně oddaných bylo do matrik zapsáno v roce 1855, v jehož průběhu se konalo pouze 25 svateb, a rovněž počty narozených dětí byly podprůměrné. V tomto roce zemřelo 177 obyvatel. Příčina úmrtí většiny z nich však byla stanovena velmi obecně, a proto nelze přesně určit, o jakou epidemii se jednalo. Nejspíše se jednalo o důsledek více různých druhů nemocí.

6.2.2 *Vývoj ve druhé polovině 19. století a na počátku 20. století*

České země

Po zrušení politického konsensu v roce 1868 klesl průměrný věk oddaných a zároveň stoupla sňatečnost. Přesné změny však nelze vysledovat, a to kvůli dopadům prusko-rakouské války v roce 1866. Celkově v roce 1865–1869 vystoupala sňatečnost na 8,9 %. Významnější vliv jedné či druhé události na vzestup však nelze přesně odlišit.³⁶¹ K navýšení sňatečnosti na přelomu šedesátých a sedmdesátých let přispělo i příznivé období

³⁶¹ L. KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva*, s. 336.

hospodářské konjunktury. V letech 1867–1873 připadalo na 1000 obyvatel takřka 10 svateb.³⁶² V důsledku dlouhodobé agrární krize sňatečnost v polovině sedmdesátých let opět poklesla, až do první světové války se držela na konstantní hodnotě 7,5–8 ‰ a na rozdíl od hrubé míry porodnosti a úmrtnosti nedošlo v této době v její míře k žádným podstatným změnám.³⁶³ Že se hrubá míra sňatečnosti měnila skutečně pouze nepatrně, dokazují i následující hodnoty: v letech 1880–1889 činila 7,82 ‰, v letech 1890–1899 7,96 ‰ a během let 1900–1909 7,84 ‰.³⁶⁴

Litomyšl

Počty proběhlých svateb v Litomyšli v průběhu šedesátých let 19. století pozvolna stoupaly. Výrazná změna nebyla zaznamenána ani v důsledku okupace města pruskou armádou v roce 1866. Přestože se během okupace konaly pouze dvě svatby, na celkový počet uskutečněných sňatků v tomto roce to nemělo zásadní dopad. Počty oddavek v létě bývaly vždy celkově nižší. Cholerová epidemie, která se zde během okupace rozšířila, si vyžádala přes 400 zemřelých, počty oddaných v následujícím roce nijak nestoupily a byly patrně rozloženy až do dalších let. Podobně tomu bylo i v případě narozených dětí. Po krachu na vídeňské burze uzavíralo manželství méně párů. Například v roce 1871 složilo manželský slib 81 snoubenců, o tři roky později pouze 48. V průběhu osmdesátých a devadesátých let začaly již počty oddaných opět narůstat, ačkoli natalita i mortalita se již měnily opačným směrem. Nevysvětlen zůstává prudký sestup od počátku 20. století.

Svitavy

Ani ve Svitavách nelze přímo posoudit důsledky událostí v roce 1866. Nižší počet svateb zde byl zaznamenán nejen tento rok, ale i rok předchozí. Stoupat začal až od roku 1867 a do roku 1873 se držel na vysokých hodnotách. Průměrný počet svateb v této době byl 58–59. Dopady hospodářské krize byly evidentní i v počtu proběhlých svateb, který se během osmdesátých let snížil stejně jako počet narozených dětí. Po překonání krize nastalo pro město období prosperity a všeobecného vývoje. S rostoucím počtem obyvatel přibývalo také oddaných. V letech 1880–1889 připadlo v průměru na jeden rok 54 svateb, následující desetiletí dokonce 70. V roce 1899 byl také zaznamenán absolutní vrchol, který činil 99 oddaných. Na stále vysokých hodnotách se počty oddaných držely i na počátku 20. století. V průběhu jednoho roku se průměrně uskutečnilo 67 svateb.

³⁶² Tamtéž, s. 126.

³⁶³ L. FIALOVÁ, *Vývoj sňatečnosti*, s. 211; L. KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva*, s. 126.

³⁶⁴ L. FIALOVÁ, *Vývoj sňatečnosti*, s. 211.

Tabulka č. 5: Vývoj hrubé míry sňatečnosti v Litomyšli, ve Svitavách a v českých zemích							
	Litomyšl			Svitavy			české země
rok	počet obyvatel	počet sňatků (pětiletý průměr)	hrubá míra sňatečnosti	počet obyvatel	počet sňatků (pětiletý průměr)	hrubá míra sňatečnosti	hrubá míra sňatečnosti
1834	-	-	-	3 699	32,2	8,7	8,1
1843	4 606	51,0	11,1	-	-	-	8,5
1850	7 438	61,6	8,3	4 431	33,2	7,3	8,6
1869	7 021	65,0	9,3	5 800	59,0	10,2	8,9
1880	7 538	56,0	7,4	6 351	54,0	8,5	7,9
1890	8 012	62,0	7,7	7 787	56,0	7,2	7,7
1900	8 076	64,8	8,1	9 029	76,6	8,4	8,0
1910	7 866	45,6	5,8	9 649	70,2	7,3	7,4

Litomyšl: Rok 1843: F. PALACKÝ, *Popis království*, s. 175; rok 1850: *Retrospektivní lexikon*, s. 648; roky 1869, 1880, 1890, 1900 a 1910: *Historický lexikon obcí*, s. 534.

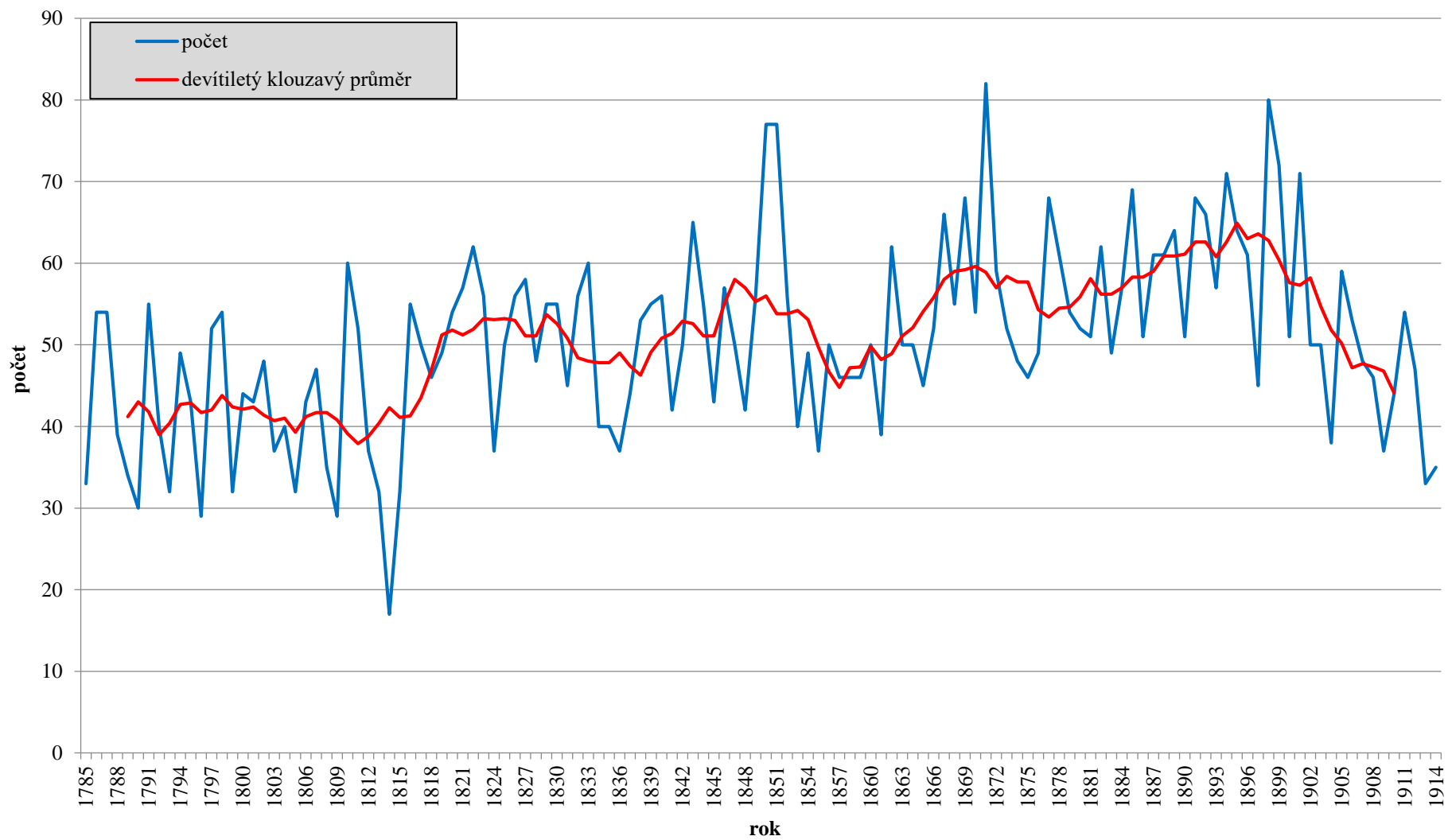
Svitavy: Rok 1834: K. KUČA, *Města a městečka*, s. 224; rok 1850: *Retrospektivní lexikon*, s. 644; roky 1869, 1880, 1890, 1900 a 1910: *Historický lexikon*, s. 534.

České země: L. KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva*, s. 336. Autorka uvádí průměry pro jednotlivá pětiletí, proto byl u roku 1834 použitý interval 1830-1834 atd.

Hrubou míru sňatečnosti lze vypočítat pouze pro roky, pro něž je znám počet obyvatel. V Litomyšli byla zjištěna nejvyšší sňatečnost v roce 1843, kdy na 1 000 obyvatel připadalo 11,1 sňatků. Po celou druhou polovinu 19. století byla hladina sňatečnosti stabilní a výrazně se neměnila. Hrubá míra se v letech 1850–1900 pohybovala od 7,4 do 9,1 ‰. V roce 1910 výrazně poklesla, a to na 5,8 ‰. V této době klesal nejen počet oddaných, ale i celkový počet zdejších obyvatel.

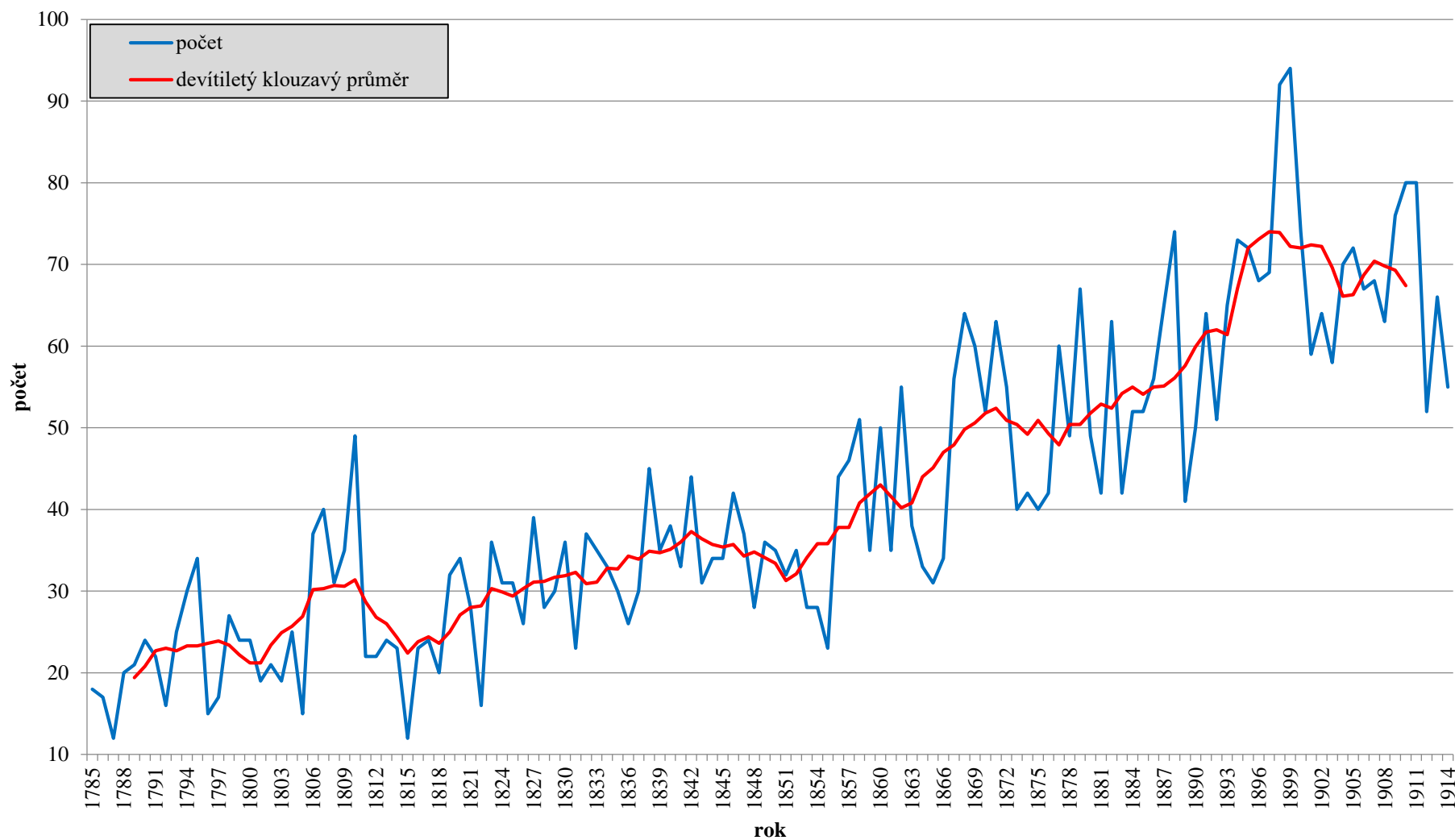
Nejvyšší hladina hrubé míry sňatečnosti byla ve Svitavách zjištěna v roce 1869, v době hospodářské konjunktury, kdy na 1 000 obyvatel připadalo 10,2 sňatků. Od osmdesátých let 19. století již byly hodnoty hrubé míry stabilní a odpovídaly hodnotám pro české země.

Graf č. 4: Vývoj počtu oddaných v Litomyšli v letech 1785-1914 a devítiletý klouzavý průměr

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

Graf č. 5: Vývoj počtu oddaných ve Svitavách v letech 1785-1914 a devítiletý klouzavý průměr

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

6.3 Ohlášky

Trojí oznámení úmyslu uzavřít manželství bylo zavedeno čtvrtým lateránským koncilem v roce 1215. Tuto povinnost následně potvrdil také tridentský koncil.³⁶⁵ Ve své podstatě se jednalo o „*veřejné ohlášení nastávajícího manželství s vyzváním, aby každý, komu by známa byla nějaká překážka nastávajícího manželství, ji oznámil.*“³⁶⁶

Vyjma mimořádné situace měly ohlášky proběhnout třikrát, a to buď v neděli, nebo o svátku. Ideálně se tak mělo stát během dopolední mše, kam chodívalo více lidí. Rozloženy měly být minimálně do 14 dnů a svatba se neměla konat v den posledních ohlášek. Platné byly šest měsíců. Pokud do té doby k svatbě nedošlo, bylo nutné celý proces zopakovat.³⁶⁷

Zpočátku farář z kazatelny oznamoval pouze jména snoubenců, místo jejich narození a rodinný stav.³⁶⁸ Postupně se výčet sdělovaných informací rozšířil a přítomní se dozvěděli, o kolikátou ohlášku se jedná a následně jména snoubenců i jejich rodičů, místo narození snoubenců, věk, rodinný stav (ovdovělý/svobodný), bydliště a zaměstnání.³⁶⁹ Pokud bylo uvedeno nesprávné či falešné jméno jednoho ze snoubenců, byly ohlášky pokládány za neplatné.³⁷⁰ V jistých případech se doporučovalo nezmiňovat některé citlivé informace, jež mohly přítomné až příliš zaujmout. Mezi ně se počítal například výrazný věkový rozdíl mezi snoubenci či nemanželský původ jednoho z nich.³⁷¹

V případě, že bylo místo bydliště obou snoubenců rozdílné, musely ohlášky proběhnout na obou z nich. Jestliže dotyčný nežil v místě více jak šest týdnů, konaly se ohlášky i v místě dřívějšího bydliště.³⁷² Ti, kteří stálý domov neměli, museli faráři přísahat, že si nejsou vědomi žádné překážky pro uzavření manželství, a o povolení k sňatku museli žádat biskupa. Zvláštní nařízení platilo také při ohláškách vojáků.³⁷³

Pokud si to situace vyžadovala, bylo možné požádat o prominutí jedné, dvou či všech ohlášek. Tato výjimka však byla zpoplatněna. Povolení vydával pouze biskup a bylo k němu zapotřebí písemné žádosti snoubenců s jasným odůvodněním a vlastnoručními podpisy. Farář k žádosti přiložil své vyjádření, křestní listy snoubenců a vysvědčení z náboženství. Bylo

³⁶⁵ M. LENDEROVÁ – T. JIRÁNEK – M. MACKOVÁ, *Z dějin české každodennosti*, s. 148.

³⁶⁶ K. RÝZLER, *Vznik, rozvod*, s. 25.

³⁶⁷ *Právo manželské a rodinné jakož i poručenství a opatrovnictví dle rakouského práva s úvodem o zákonech občanských vůbec a o právích vztahujících se k vlastnostem a poměrům osobním*, Praha 1886, s. 55–58.

³⁶⁸ H. STOKLASOVÁ, *Katolické přechodové rituály*, s. 181.

³⁶⁹ K. RÝZLER, *Vznik, rozvod*, s. 28. Srov. H. STOKLASOVÁ, *Katolické přechodové rituály*, s. 181.

³⁷⁰ J. K. PAULY, *Právní rádce*, s. 539.

³⁷¹ Josef KUPKA, *Ohlášky manželské a promíjení jich*, ČKD 3, 1862, č. 3, s. 169–170.

³⁷² J. K. PAULY, *Právní rádce*, s. 539–540.

³⁷³ Z. ČEVELOVÁ, *Gender, víra a manželství*, s. 152. K vojenskému manželství především Tomáš JIRÁNEK, *Vojenské manželství v 19. století*, in: *Oznamuje se láskám našim... aneb svatby a svatební zvyky v českých zemích v průběhu staletí*, Pardubice 2007, s. 195–204.

rovněž možné, aby celou žádost sepsal farář a snoubenci ji pouze podepsali.³⁷⁴ Odpustit jedny nebo dvě ohlášky žádali snoubenci především z těchto důvodů:

1. Pokud se blížil zapovězený čas (advent či půst), který by tak svatbu výrazně oddálil.
2. Pokud žili snoubenci poblíž a panovala obava, že k pohlavnímu styku dojde ještě před svatbou.
3. Pokud měli svatbu dva rozdílní lidé (z hlediska věku, majetku a sociálního postavení) a hrozilo, že svatbě bude někdo bránit.
4. Pokud byla nevěsta těhotná.
5. Pokud se snoubenci stěhovali či pokud jeden z nich odjížděl na dlouhou dobu.
6. Pokud se snoubenci obávali, že jim někdo bude ve sňatku bránit.
7. Pokud hrozilo, že si jeden ze snoubenců sňatek rozmyslí, aniž by k tomu měl závažný důvod.
8. V případě vážné nemoci snoubence či snoubenky.³⁷⁵

Výjimečně se promíjely všechny troje ohlášky. Stát se tak mohlo jen ve dvou případech. Těmi bylo riziko rychlého úmrtí jednoho ze snoubenců a rovněž obava ze vzbuzení veřejného pohoršení. Jelikož se především v prvně jmenovaném případě hrálo o čas, nebyla nutná dispens od biskupa, ale stačilo rozhodnutí faráře.³⁷⁶

Je otázkou, jak často v praxi docházelo k prominutí jedné či více ohlášek a jaké snoubenci do žádosti uváděli důvody. Matriky poskytují přímou odpověď pouze na první otázku. Do matrik oddaných se sice uvádělo, zda byla snoubencům udělena dispens, z jakého důvodu se tak stalo, konkretizováno nebylo. Úmrtí snoubence či porod dítěte by bylo možné dohledat, druhý důvod zejména komplikuje případná migrace, jelikož sňatky se často zapisovaly do místa bydliště nevěsty, které ale nemuselo být shodné s bydlištěm novomanželů.

Udělování ohláškových výjimek bylo v obou městech excerpováno v časové sondě let 1900–1914. Sledováno bylo pouze odpouštění ohlášek a nikoli to, jak rychle po sobě následovaly. Nařízení, že ohlášky měly probíhat alespoň 14 dnů před sňatkem a poslední datum se nesmělo krýt s jeho datem, dodržováno nebylo, což bude rozebráno na příkladu Svitav.

³⁷⁴ J. KUPKA, *Ohlášky manželské*, s. 176.

³⁷⁵ K. BOROVÝ, *Úřední sloh církevní*, s. 576–578.

³⁷⁶ H. STOKLASOVÁ, *Katolické přechodové rituály*, s. 182.

Nepodařilo se dohledat, zda již byla v historické demografii podrobena otázka ohlášek snoubenců zevrubnému prozkoumání, a proto není možná komparace s jinými lokalitami.

V letech 1900–1914 bylo v Litomyšli oddáno 716 párů a 45 z nich (6,3 %) získalo dispens o prominutí ohlášek. „*Jednou za třikrát*“ bylo ohlášeno 40 párů, o prominutí třetích ohlášek v těchto letech zažádáno nebylo. Pět párům byly odpuštěny všechny ohlášky. Tři z nich byly oddány na smrtelném loži. Například 18. března 1906 byli ve zdejší nemocnici oddáni Alois Dvořák (vdovec, 52 let) a Božena Hlavsová (svobodná, 36 let). Snoubenci získali dispens udělení všech ohlášení a byli oddáni „*in articulo mortis*“ s přísahou „*že není mezi nimi žádná překážka, která by tomu sňatku vadila*“. Božena se stala vdovou následující den.³⁷⁷

Ve Svitavách se v letech 1900–1914 konalo 1004 svateb. Zmínka o prominutí jedněch, dvou či všech ohlášek do matrik uvedena nebyla ani v jediném případě. Důvod byl velmi prostý. Zdejší duchovní evidentně nehleděli na dodržování minimálního předepsaného intervalu trvání ohlášek. Snoubenci tak mohli ohlášky i oddávky stihnout během jednoho týdne, aniž by řešili dispens. Samozřejmě se tak nestalo u všech párů. U většiny oddávaných byly všechny náležitosti týkající se ohlášek řádně dodrženy. Avšak ti, kteří z nějakého důvodu spěchali, využívali možnost velmi rychlého trojího ohlášení, které zde zjevně bylo naprosto běžnou praxí a nabízejícím se řešením. Jak rychle mohli být snoubenci ohlášeni, dokazuje například záznam sňatku Josefa Vejvody a Josefky Riedlové z roku 1913. Snoubenci byli ohlášeni opravdu rekordně rychle, a to 23., 24., a 25. března. Oddáni byli dva dny poté. V záznamu týkajícího se jejich svatby je sice napsáno, že získali dispens, ta se však vztahovala k možnosti uzavřít manželství v zakázaném čase. V případě těchto snoubenců se jednalo skutečně o extrém. Na základě jiných příkladů lze ukázat, jak se zde běžně řešily ohlášky v případě, pokud snoubence „tlačil čas“. Uvést lze několik veskrze podobných příkladů. Peregrin Niederle a jeho snoubenka Terézie Gilgová byli ohlášeni 31. prosince 1905, 1. a 6. ledna 1906. 7. ledna se konala svatba. V dubnu 1906 byli ohlášeni Petr Christely a Antonie Christová. Stalo se tak 15., 16. a 22. dubna. Následujícího dne již byli ze snoubenců novomanželé. V květnu roku 1913 se rozhodli vstoupit do svazku manželského August Fritz a Marie Dobrová. Oba snoubenci byli svobodní a dělil je čtyřletý věkový rozdíl. První ohlášky proběhly 11. května, druhé 12. května, třetí 18. května a druhý den již měli svatbu. Jak dlouho trvala příprava na manželství, nevíme. Všechny ohlášky a svatbu však stihli snoubenci téměř za osm dní.

³⁷⁷ SOA HK, SM, FÚ Litomyšl, m. O 1905–1926, sign. 7619, p. 24.

6.4 Sezónní rozložení sňatků

Manželství bylo životním mezníkem, do kterého lidé vstupovali vědomě a plánovaně. Dobu narození a úmrtí nebylo možné ovlivnit. Oproti tomu byla svatba událostí, jejíž termín si bylo možné plánovat a stanovit s časovým předstihem na jedno konkrétní datum. Termín svatby byl volen tak, aby se stihlo vyřídit vše potřebné, ať už se jednalo o světské nebo duchovní záležitosti. Zároveň bylo nutné brát v potaz i pragmatickou stránku věci. V zemědělských oblastech se jednalo především o průběh hospodářského roku, a nebylo tudíž praktické naplánovat svatební veselí na dobu největšího pracovního vytížení. Nepopíratelný vliv při vybírání data oddavek však měla religiozita.

Podle církevního práva bylo teoreticky možné uspořádat svatbu kdykoli v průběhu roku. V praxi však měli věřící dbát na tzv. *zapovězený čas*, tedy dobu, kdy bylo konání svatby i svatebního veselí *zapovězeno*, nikoliv však úplně zakázáno. Mezi zapovězený čas se počítalo období od první adventní neděle do 6. ledna (Zjevení Páně) a doba od Popeleční středy do Božího hodů velikonočního.³⁷⁸ Dále se jednalo o pátky, vigilie, suché dny a jiné významné církevní svátky. Tyto dny měli věřící trávit pobožně a rozjímat, a proto nebylo vhodné rozptylovat se svatebním veselím.³⁷⁹ Pokud někteří snoubenci chtěli mít svatbu v průběhu zapovězené doby, bylo to možné. Svatba však musela proběhnout v tichosti v ranních hodinách bez slavnostního průvodu a dveře chrámu musely zůstat zavřené. K tichým svatbám bylo zapotřebí biskupského povolení, kterému předcházela zaslaná žádost, v níž byla popsána podstata záležitosti.³⁸⁰

A byl to především církevní zapovězený čas, který od 17. do počátku 20. století v českých zemích kategoricky definoval rozložení svateb do jednotlivých měsíců. Celková sezónnost sňatků v českých zemích se v uvedené době vyznačovala vysokou nerovnoměrností se dvěma dominantními vzájemně se ovlivňujícími maximy a minimy. Nejvíce sňatků se konalo v průběhu února a listopadu. Neopomenutelný byl také vysoký počet oddaných během ledna. Naopak v březnu a v prosinci se nechalo oddat pouze minimum snoubenců.³⁸¹ Dle zažité tradice se svatby slavily nejčastěji během masopustu, který trvá od Tří králů do Popeleční středy. Kvůli pohyblivosti Velikonoc je jeho délka různě dlouhá, vyplňuje však podstatnou část ledna a února. Tradice spojování svatebního a masopustního veselí byla patrně velice populární, jelikož

³⁷⁸ J. K. PAULY, *Právní rádce*, s. 387.

³⁷⁹ Franz FISHER, *Učebná kniha katolického náboženství pro nižší třídy středních škol*, Praha 1972, s. 129; F. B. ČERNOVSKÝ, *Snoubenci na katolickém*, s. 73–74.

³⁸⁰ J. K. PAULY, *Právní rádce*, s. 378. Dále např. Josef GRULICH, "Slavnostní okamžiky" – svatební a křestní obřady v období raného novověku, HD 24, 2000, s. 79.

³⁸¹ Pavel VEREŠ, *Sezónnost sňatků v českých zemích v letech 1851 až 1984*, ČL 74, 1987, č. 1, s. 32–33.

leden a únor patřily v celých českých zemích v uvedené době k nejfrekventovanějším svatebním měsícům.³⁸² Nestálý termín Velikonoc ovlivňoval počty uzavřených manželství hned v průběhu tří měsíců. Popeleční středa připadá na dobu mezi 5. únorem a 10. březnem, Velikonoční neděle na dobu mezi 22. březnem a 25. dubnem. Předvelikonoční půst a dobu Velikonoc snoubenci při výběru termínu skutečně přeskakovali. Dokladem je velmi nízký počet oddaných v průběhu března, do kterého půst a Velikonoce zasahují nejčtetněji. Jestliže však postní doba začala v určitý rok již počátkem února, poklesl během něj počet oddaných párů téměř k minimu. Stejná situace se opakovala v dubnu, pokud naopak Velikonoce připadly na nejzazší termín. V takových letech se květen vyznačoval až nadprůměrným zájmem ze strany snoubenců, jinak patřil k průměrným až mírně nadprůměrným měsícům.³⁸³ V letních měsících, tj. v červnu, červenci a srpnu, odpovídal počet sňatků průměru v celé zemi. Svatební veselí v těchto měsících utichalo především na venkově z důvodu polních prací. Ovšem ani ve městech nebyly letní měsíce příliš vyhledávané. Podíl svateb v městském prostředí byl v tomto čtvrtletí ve srovnání s venkovem vyšší, nikoli však nijak zásadně. Po žních počet svateb začínal postupně stoupat, ačkoli bylo nutné věnovat se do října ještě sklizni řepy a brambor.³⁸⁴ Zemědělské práce se ukončovaly na sv. Martina (11. listopadu). Listopad byl tak dalším ideálním měsícem pro uspořádání svatby. Častokrát počet listopadových svateb předčil počet uzavřených manželství v únoru. Listopad pro svatbu vybízel nejen proto, že lidé již nebyli svazováni nutností obstarávat zemědělské práce, ale během svatby se mohli využít i sklizené potraviny a maso z poráženého dobytka.³⁸⁵ Jedenáctý měsíc byla pro snoubence také poslední možná volba, pokud chtěli být oddáni do konce roku. Zapovězený čas, jak bylo uvedeno výše, se týkal i období od první adventní neděle do Tří králů. Listopad tedy v sobě často kumuloval počet oddaných za dva měsíce a prosincové minimum zároveň navýšilo již tak vysoké počty oddaných v lednu. Tento, od 17. století opakující se koloběh, narušila až první světová válka.³⁸⁶ Sezónní rozložení svateb v sobě odráželo míru zbožnosti, lpění na tradici, ale mělo také souvislost s charakterem jednotlivých oblastí. Data dokazují, že rozdíly mezi městem a venkovem nebyly ani v souvislosti s polními pracemi příliš výrazné. Větší vliv však měl specifický způsob obživy v určitých regionech. Například rozšířené rybníkářství na jihu Čech

³⁸² L. FIALOVÁ, *Sezónnost demografických událostí v českých zemích v 17. až 20. století*, Demografie 37, 1995, č. 1, s. 16–17.

³⁸³ P. VEREŠ, *Sezónnost sňatků*, s. 33

³⁸⁴ L. FIALOVÁ, *Sezónnost demografických*, s. 17–18.

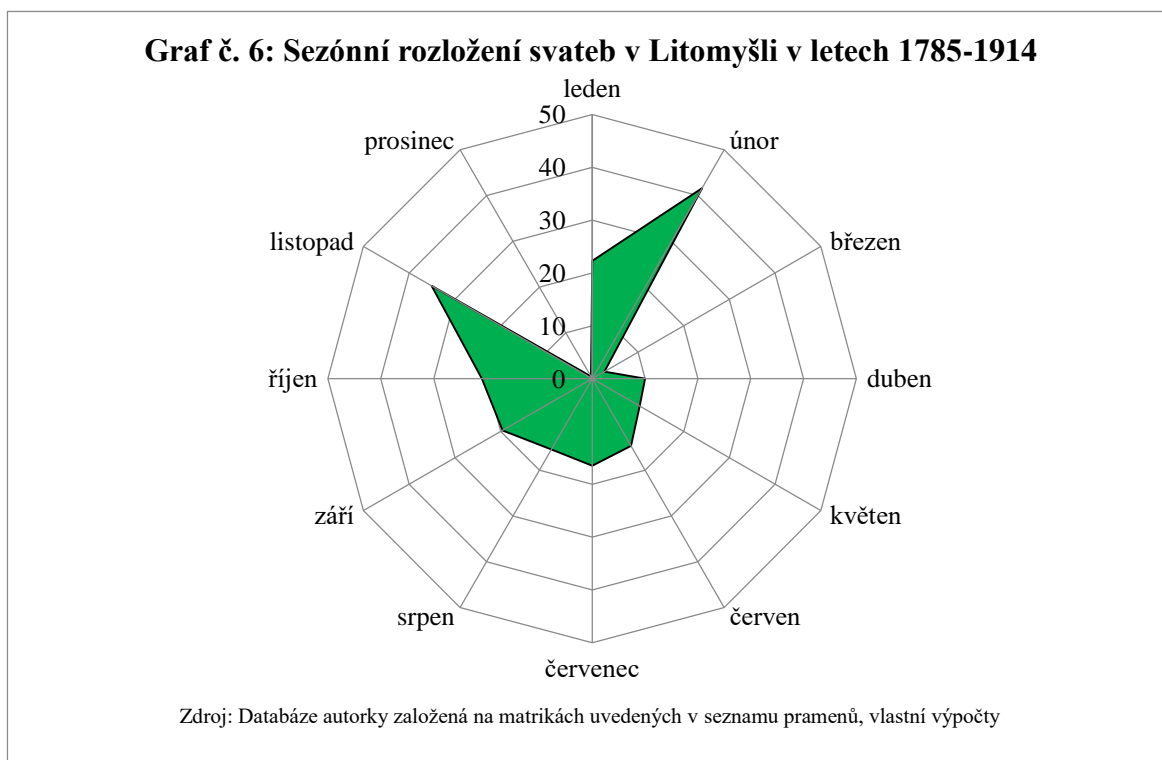
³⁸⁵ Václav HOFMAN, *Sezónní průběh sňatečnosti v Čechách během 17. a 18. století*, HD 26, 2002, s. 83–85.

³⁸⁶ P. VEREŠ, *Sezónnost sňatků*, s. 33–34.

mělo za následek nižší počty sňatků v průběhu celého podzimu, během kterého docházelo k výlovu, přepravě a prodeji ryb.³⁸⁷

	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.	celkem
Celkem	692	1 174	84	299	570	441	510	479	588	647	1 053	17	6 554
Denní průměr	22,3	41,6	2,7	10,0	18,4	14,7	16,5	15,5	19,6	20,9	35,1	0,5	17,9
Pořadí	3.	1.	11.	10.	6.	9.	7.	8.	5.	4.	2.	12.	x

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

Uvedené sezónní schéma bylo v Litomyšli v letech 1785–1914 platné takřka do posledního písmene. Nejčastěji zde docházelo k oddávkám v únoru, v listopadu a v lednu (v uvedeném pořadí). Celkově se v těchto třech měsících konalo 44,5 % ze všech svateb (pouze v únoru pak 17,9 %). Naopak v průběhu března a v prosinci se svatební zvony téměř nerozeznávaly. Během těchto dvou měsíců vstoupilo do manželství pouze 1,5 % párů. Rozdíl mezi maximálním a minimálním denním průměrem je opravdu markantní: 41,6 pro únor a 0,5 pro prosinec. Duben, nejspíše v souvislosti s půstem a Velikonocemi, byl měsícem s třetím nejnižším počtem oddaných. Květen téměř s dvojnásobkem oddaných se řadil k průměrným

³⁸⁷ V. HOFFMANN, *Sezónní průběh*, s. 85.

letním měsícům. Agrární charakter města se projevil nejen v létě, ale i v postupném přibývání svateb v průběhu září a října, kdy intenzita zemědělských povinností postupně slábla.

Tabulka č. 7: Sezónní rozložení svateb v jednotlivých obdobích v Litomyšli v letech 1785–1914												
1785–1819												
Měsíc	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.
Počet	178	271	17	63	135	105	94	93	135	146	217	4
Denní průměr	5,74	9,59	0,54	2,10	4,35	3,50	3,03	3,0	4,50	4,70	7,20	0,12
1820–1849												
Měsíc	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.
Počet	165	343	19	60	128	73	99	108	108	158	273	–
Denní průměr	5,32	12,14	0,61	2,0	4,13	2,43	3,19	3,48	3,60	5,10	9,10	–
1850–1879												
Měsíc	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.
Počet	166	288	26	69	145	107	131	120	142	160	276	4
Denní průměr	5,35	10,19	0,83	2,30	4,67	3,56	4,22	3,87	4,73	5,16	9,20	0,13
1880–1914												
Měsíc	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.
Počet	183	272	22	107	162	156	186	158	203	183	287	9
Denní průměr	5,90	9,62	0,70	3,56	5,22	5,20	6,0	5,10	6,76	5,90	9,56	0,29

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

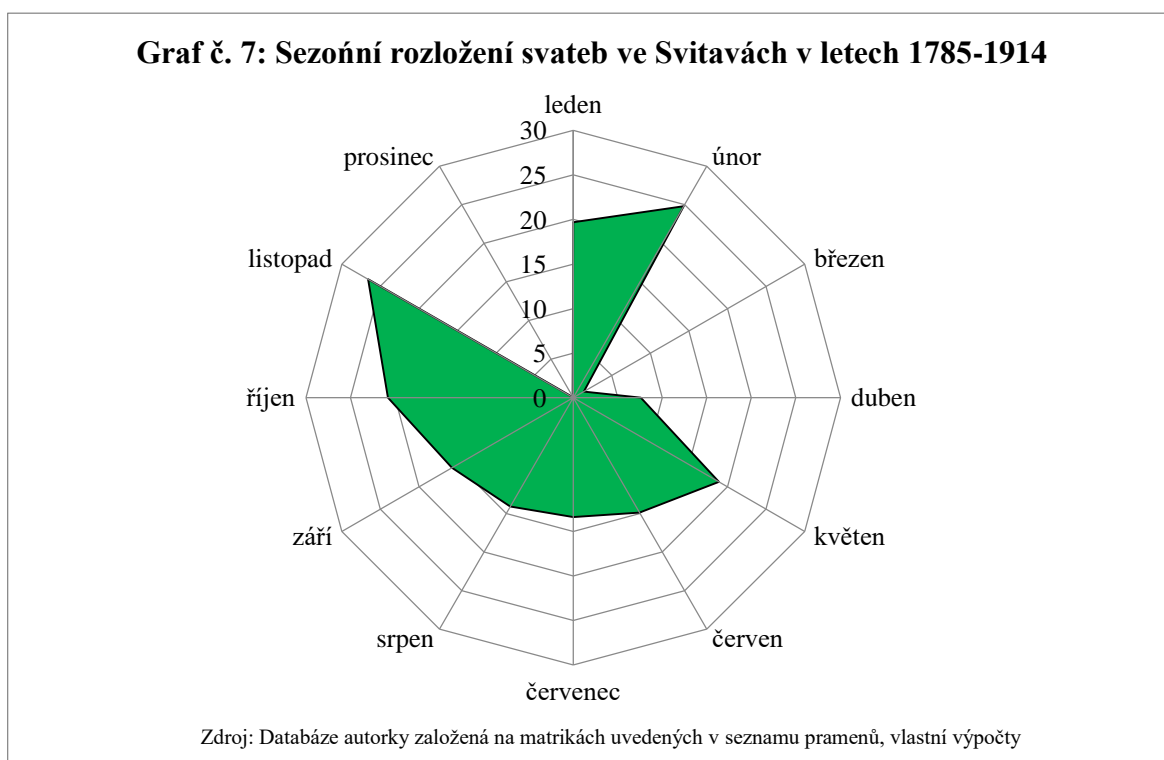
Popsaný svatební „turnus“ se v Litomyšli po dobu 130 let téměř nezměnil, což ukázalo rozdělení tohoto období na kratší časové úseky. Mezi lety 1785–1879 není patrný téměř žádný vývoj. Únor, listopad a leden patřily k nejfrekventovanějším, duben, březen a prosinec byly z hlediska svatebního veselí velice poklidné. Čtvrtletí od května do srpna patřilo ke klidným a od září počty oddaných postupně přibývaly. Na přelomu 19. a 20. století nastala určitá změna, která se však nejeví jako příliš zásadní. Únor a listopad byly v letech 1890–1914 mezi snoubenci stále nejpopulárnější. Během těchto dvou měsíců se konalo 29 % ze všech svateb. Bylo to však poprvé, kdy byl denní průměr připadající na listopad vyšší než ten únorový. Leden jako třetí v pořadí vystřídal září, v čemž mohla hrát roli i jistá praktičnost mít svatbu spíše v teplejším měsíci než v zimě. Jinak se ale stále nic neměnilo a měsíce s největším a naopak s nejmenším počtem oddaných byly stále jasné a velmi výrazné. Zdejší obyvatelé tak zůstávali věrní zažitě tradici i požadavkům církve.

Zapovězené svatební měsíce vynechávali snoubenci při výběru data sňatku také ve Svitavách. V průběhu let 1785–1914 se pro březen rozhodlo pouze 44 párů a pro prosinec jen dva páry. Obě tyto svatby se konaly až na přelomu 19. a 20. století. Zmíněné tradiční svatební

měsíce patřily k oblíbeným také zde, avšak v odlišném pořadí. Více než zimní svatby zde totiž byly populární svatby podzimní. Nejvíce manželství bylo uzavřeno v průběhu listopadu, po kterém následoval únor, pak říjen a nakonec leden. Tyto čtyři měsíce svatbám doslova „vévodily“. V jejich průběhu bylo uzavřeno více jak každé druhé (51,1 %) manželství. Doba mezi květnem a zářím také ve Svitavách patřila pouze k mírně kolísavým, bez větších odchylek.

Tabulka č. 8: Počet sňatků v jednotlivých měsících ve Svitavách v letech 1785–1914													
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.	celkem
Celkem	612	700	44	228	587	447	418	437	470	644	797	2	5 386
Denní průměr	19,7	24,8	1,4	7,6	18,9	14,9	13,4	14,1	15,7	20,8	26,6	0,1	14,7
Pořadí	4.	2.	11.	10.	5.	7.	9.	8.	6.	3.	1.	12.	x

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

Popsaná sezónnost uzavírání sňatků ve Svitavách nebyla platná po celou sledovanou dobu. V průběhu století prošla výraznou a zásadní proměnou. Celkové výsledky nejvíce ovlivnilo schéma platné pro přelom 19. a 20. století. Je totiž nutné vzít v potaz, že v průběhu let 1880–1914 uzavřelo manželství 2 238 párů, ale v letech 1785–1879 šlo již o 3 148 párů. Během let 1785–1849 se pouze obměňovalo pořadí na prvních třech místech, kde se střídal

leden, únor a listopad. Například v letech 1785–1819 byl únor až třetí v pořadí, ale v průběhu let 1820–1849 to byl již nejoblíbenější měsíc. Jinak bylo sezónní schéma téměř rutinní. Prosinec snoubenci při vybírání data oddavek záměrně zcela opomíjeli. V období let 1785–1879 se v tomto měsíci nekonala ve Svitavách ani jedna svatba.

Tabulka č. 9: Sezónní rozložení svateb v jednotlivých obdobích ve Svitavách v letech 1785–1914												
1785–1819												
Měsíc	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.
Počet	129	103	8	27	80	56	63	61	70	83	159	–
Denní průměr	4,16	3,64	0,26	0,90	2,58	1,86	2,03	1,97	2,33	2,68	5,30	–
1820–1849												
Měsíc	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.
Počet	139	158	5	38	105	67	57	59	79	114	165	–
Denní průměr	4,48	5,59	0,16	1,27	3,39	2,23	1,84	1,90	2,63	3,68	5,50	–
1850–1879												
Měsíc	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.
Počet	167	172	9	50	138	112	104	101	114	180	176	–
Denní průměr	5,39	6,09	0,29	1,67	4,45	3,73	3,35	3,25	3,80	5,8	5,87	–
1880–1914												
Měsíc	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.
Počet	177	267	22	113	264	212	194	216	207	267	297	2
Denní průměr	5,70	9,45	0,70	3,77	8,50	7,06	6,25	6,97	6,90	8,61	9,90	0,06

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

Zásadní proměnu je možné sledovat v období let 1880–1914. O prosinec, březen a také duben stále nebyl zájem, na tom se nezměnilo de facto nic. Převaha února a listopadu již přestala být tak výrazná a pozvolna se stávaly oblíbenými říjen a květen. Ani letní pokles již nebyl tak citelný jako v dobách předchozích. Značný propad zaznamenal leden. Celkově tedy lze shrnout, že budoucí manželé stále datum oddavek nejvíce směřovali do měsíců, které byly jako svatební tradiční již několik století. Zapovězenými nadále zůstávaly březen a prosinec. Základové rysy tak byly zachovány. Ostatní, především teplé měsíce, však pozvolna začaly nabírat na intenzitě, což byl předstupeň poválečného vývoje, kdy se maxima a minima čím dál více slévala a zažité sezónní schéma svateb se postupně rozpadlo.³⁸⁸ Pavel Vereš ve své studii, uvádí, že „mimořádná setrvačnost při uzavírání sňatků v závislosti na církevních svátcích je projevem

³⁸⁸ P. VEREŠ, *Sezónnost sňatků*, s. 34. K vývoji v následujících letech Alena KONEČNÁ, *Sezónnost sňatečnosti v ČSSR*, Demografie 19, 1977, č. 3, s. 215–222.

neotřeseného důsledného zachování těchto svátků, byť třeba i formálního. Měsíční sňatkový index můžeme chápat i v jiné souvislosti jako svérázný ukazatel stupně religiozity (třebas opět formální či povrchní) celé české společnosti ještě na počátku tohoto století.“³⁸⁹ Religiozita pravděpodobně měla velmi dlouho silný vliv v Litomyšli, což bylo výše ukázáno. Byla to však skutečně zbožnost, která byla důležitá pro svitavské snoubence při výběru data sňatku ještě na počátku 20. století? Jiná data ze Svitav, například ta týkající se oddalování data křtu či úpadku institutu kmotrovství, však dokazují určitou formu náboženského „ochlazení“ a celkovou změnu mentality urbanizované společnosti. Nechávali se tedy svitavští dělníci i nadále svazovat náboženskými nařízeními, nebo šlo o něco jiného? Vyhýbali se lidé na počátku 20. století prosincovým svatbám kvůli církevnímu zákazu, nebo spíše ctili zažitou tradici? Je možné, že náboženské nařízení začalo být postupně více vnímáno jako zvyk. Proměna sezónnosti svateb po první světové válce tak mohla být nejen projevem úpadku zbožnosti, ale také rozpadu tradice.

Tabulka č. 10: Počty sňatků v jednotlivých měsících dle rodinného stavu snoubenců v Litomyšli v letech 1785–1914													
Protogamní sňatky													
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.	celkem
Celkem	487	914	59	212	382	317	364	324	434	460	796	13	4 762
Denní průměr	15,7	32,3	1,9	7,1	12,3	10,6	11,7	10,5	14,5	14,8	26,5	0,4	13,1
Pořadí	3.	1.	11.	10.	6.	8.	7.	9.	5.	4.	2.	12.	x
Palingamní sňatky													
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.	celkem
Celkem	205	260	25	87	188	124	146	155	154	187	257	4	1 792
Denní průměr	6,6	9,2	0,8	2,9	6,1	4,1	4,7	5,0	5,1	6,1	8,6	0,1	4,9
Pořadí	3.	1.	11.	10.	4.–5.	9.	8.	7.	6.	4.–5.	2.	12.	x

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

Jistá specifika lze pozorovat u prvních a i dalších sňatků. Jestliže se v Litomyšli brali dva svobodní lidé, snažili se co nejvíce o to, aby jejich svatba byla tak, jak se sluší a patří. Nejvíce oboustranně prvních svateb se zde tedy konalo v únoru (19,2 %) a v listopadu (16,7 %). Již tak značná maxima byla v případě protogamních svateb ještě výraznější. Spolu s lpěním na tradici mohlo mít výrazné maximum v těchto dvou měsících souvislost ukázat

³⁸⁹ P. VEREŠ, *Sezónnost sňatků*, s. 33.

(a dokázat), že svatba je řádně plánovaná a není sebemenší důvod ji uspěchat. Tímto směrem nejspíše neuvažovali svobodní snoubenci ve Svitavách, kde se sezónnost těchto svateb nijak neodlišuje od celkového schématu. To však neplatí o zdejších palingamních sňatcích. Měsíce s největším a s nejmenším počtem svateb zůstávaly stále stejné, ale rozdíly mezi nimi nebyly tak výrazné a zvláště od května do listopadu byly podíly mezi jednotlivými měsíci velmi vyrovnané. U sňatků, kde byl alespoň jeden ze snoubenců již vdovcem, se nejspíše tolik nehledělo na tradici a udržení si dobré pověsti jako na pragmatičnost. Lidé se snažili uzavřít další manželství tak rychle, jak to situace vyžadovala. Jak ostatně uvádí R. Lipovski, potřeba zajistit rodině nové vedení v případě muže nebo vedení domácnosti v podobě ženy bylo důležitější a na konkrétním termínu snoubencům patrně příliš nezáleželo.³⁹⁰ Dle zjištěných dat uvažovali podobným směrem také snoubenci v Litomyšli. Od tradice se příliš neodchylovali, ale pokud to bylo nutné, vzali za vděk jakýmkoli měsícem.

Tabulka č. 11: Počty sňatků v jednotlivých měsících dle rodinného stavu snoubenců ve Svitavách v letech 1785–1914													
Protogamní sňatky													
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.	celkem
Celkem	431	538	30	162	452	328	301	344	356	518	629	2	4 091
Denní průměr	13,9	19,1	1,0	5,4	14,6	10,9	9,7	11,1	11,9	16,7	21,0	0,06	11,2
Pořadí	5.	2.	11.	10.	4.	8.	9.	7.	6.	3.	1.	12.	x
Palingamní sňatky													
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.	celkem
Celkem	181	162	14	66	135	119	117	93	114	126	168	-	1 295
Denní průměr	5,8	5,7	0,5	2,2	4,4	4,0	3,8	3,0	3,8	4,1	5,6	-	3,5
Pořadí	1.	2.	11.	10.	4.	6.	7.–8.	9.	7.–8.	5.	3.	12.	x

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

Analýza sezónního rozložení svateb se objevuje v celé řadě komplexních historicko-demografických studií, a tak je možná široká komparace. Zásadní rozdíly však při porovnání nebyly zjištěny ani ve venkovských a ani v městských lokalitách. Ve farnosti Lochenice 22 % snoubenců vstoupilo do manželství v únoru, 19 % v listopadu, březen a prosinec patřily k velmi podprůměrným. V létě zde počet svateb klesal, což autorka vysvětluje pracovním vytížením zdejšího obyvatelstva.³⁹¹ Leden, únor a listopad patřily k nejvyhledávanějším také na panství

³⁹⁰ R. LIPOVSKI, *Lidé poddanských*, s. 119.

³⁹¹ Věra KALOUSKOVÁ, *Demografický vývoj farnosti Lochenice v letech 1784–1900*, HD 30, 2006, s. 123.

Škvorec. Tyto měsíce byly shodně jako v Litomyšli následovány říjnem a květnem. V průběhu let 1760–1839 zde bylo pouze pět párů oddáno v průběhu prosince. Stejně tak dodržovali zdejší obyvatelé nařízení zákazu svateb během půstu a Velikonoc.³⁹² Ani ve městech se typické sezónní schéma nijak nevyomykalo. V Poličce se v 19. století snoubenci nejčastěji brali v únoru (718 svateb), v listopadu (613 svateb) a v lednu (451 svateb). V prosinci se zde uskutečnily dvě svatby a v průběhu března 44. Ovšem pouze jedna z nich připadala na období půstu.³⁹³ Ani Frýdek a Místek nijak nevybočovaly, maxima a minima spadala do stejných měsíců jako ve výše jmenovaných oblastech. R. Lipovski ve své práci taktéž dodává, že shodná sezónnost svateb platila mimo Čechy a Moravu také ve Slezsku, Polsku a Slovensku.³⁹⁴ V Krnově se lidé nejčastěji brali v únoru, v listopadu a v říjnu. Leden byl až pátý v pořadí, jelikož jej předstihl květen. V průběhu let 1781–1910 zde v prosinci proběhlo pouze šest svateb a v březnu 110.³⁹⁵ Venkovské prostředí se od městského příliš nelišilo. V Libčanech si snoubenci pro svatbu volili únor, listopad a leden. V prosinci se nechalo oddat pět párů a v březnu 57. Rovněž zde patřily letní měsíce mezi průměrné.³⁹⁶

6.4.1 Květnové svatby

Snoubenci, kteří v průběhu 19. století volili termín svatby, pravděpodobně považovali květen za dobrou volbu. Půst a Velikonoce již skončily a církevní nařízení je tedy během pátého měsíce nějak neomezovaly. Navíc pokud pár věděl, že bude v létě pracovně vytížen, jevil se květen ve všech ohledech jako vhodný měsíc. Marika Poulová analyzující sňatečnost ve farnosti Rožmberk nad Vltavou výstižně hovoří o květnu jako „*poslední příležitosti, jak stihnout svatbu ještě před začátkem polních prací*“.³⁹⁷ Nebyl žádný důvod se tomuto měsíci striktně vyhýbat. Naopak byl spíše jakýmsi praktickým mostem mezi dvěma, pro svatbu ne zcela vhodnými a vyhledávanými obdobími. Zasnoubení ve Svitavách tuto možnost využívali. Květen byl pátým nejvíce frekventovaným svatebním měsícem a rozhodl se pro něj každý desátý pár (10,9 %). V jednotlivých obdobích byla jeho oblíba různá, např. v letech 1880–1914 byl dokonce čtvrtým nejvyhledávanějším měsícem (rozdíl s třetím říjnem, třetím v pořadí, byl pouze minimální). Jeho oblíba klesala a stoupala nejspíše spolu s tím, jak v určitých letech vycházelo datum půstu

³⁹² Barbora JANÁKOVÁ KUPROVÁ, *Obyvatelstvo na středočeském panství Škvorec od poloviny 18. století do konce 19. století* (Disertační práce, Univerzita Karlova, Přírodovědecká fakulta), Praha 2020, s. 103.

³⁹³ Eliška CHADIMOVÁ, *Populační vývoj města Poličky v 19. století* (Diplomová práce, Univerzita Pardubice, Fakulta filozofická), Pardubice 2015, s. 29–30.

³⁹⁴ R. LIPOVSKI, *Lidé poddanských*, s. 118.

³⁹⁵ M. LARYŠ, *Populační vývoj*, s. 172.

³⁹⁶ A. ŠIKULOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 92.

³⁹⁷ Marika POULOVÁ, *Vývoj sňatečnosti ve farnosti Rožmberk nad Vltavou v 19. století*, HD 30, 2006, č. 1, s. 212–213.

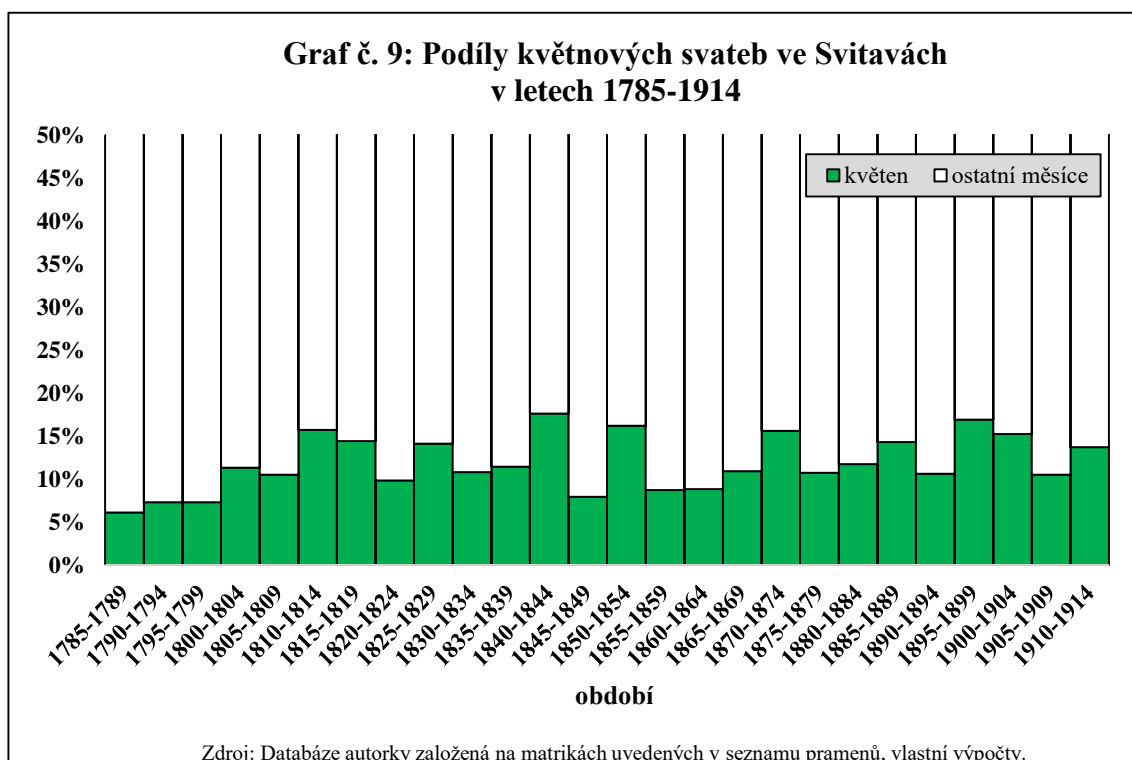
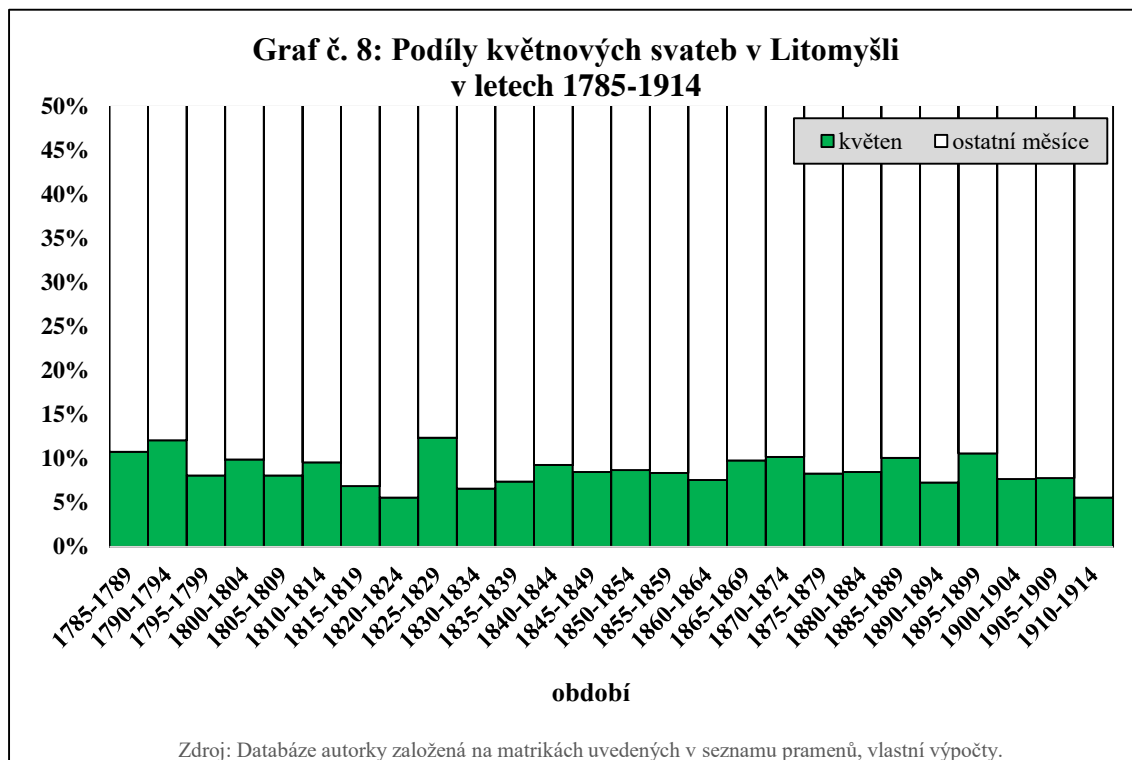
a Velikonoc. O tom svědčí i rozdílná hodnota podílu v jednotlivých pětiletích, která se pohybovala od 6,1 % až do 16,9 %.

V Litomyšli se v květnu konalo 8,9 % ze všech svateb. V celkovém pořadí byl květen šestým nejvyhledávanějším měsícem a lidé jej volili častěji než letní měsíce, během kterých počty oddaných mírně klesly. Podíly květnových svateb byly v Litomyšli stejně nestabilní jako v případě Svitav, celkově byl jejich podíl však menší. Maxima bylo dosaženo v letech 1825–1829, kdy v květnu proběhlo 12,4 % svateb. Litomyšlští obyvatelé květen v žádném případě nezatracovali, spíše však tíhli k typickým svatebním měsícům. V letech 1910–1914 poklesl v Litomyšli podíl svateb na 5,6 %, zatímco ve Svitavách se držel na 13,7 %. Je otázkou, zda se v Litomyšli jednalo o pokles dočasný či o první projev trvalé změny hlásící příchod nového trendu. Tím bylo absolutní zavržení května jako svatebního měsíce. Po první světové válce se v Československu postupně ujala pověra, jejíž původ je nejasný, pravděpodobně se do Čech dostala počátkem 20. století z anglosaských zemí.³⁹⁸ Jednalo se o pověru „*svatba v máji, do roka máry*“ a její různé lokální varianty. Podstata všech však byla stejná. Pověra byla mementem, že svatby v máji nepřinášejí novomanželům štěstí, ale smrt. Buď ženy, nebo dítěte. Varování mělo jistou logiku. Jestliže se zadařilo a novomanželka záhy po květnové svatbě otěhotněla, stihl jí první rizikový trimestr v době fyzicky namáhavých letních prací. Ohrožen tak mohl být její život i život dítěte. Pokud se ženě podařilo dítě donosit, připadal termín porodu na rizikové zimní období, kdy mohlo dítě snadno prochladnout jak doma, tak cestou ke křtu a i přivolání pomoci se mohlo v případě nepříznivého počasí protáhnout, a ohrozit tak rodičku s dítětem na životě. Toto memento u nás postupně zdomácnělo a zapříčinilo, že téměř na století se svatby v květnu staly doslova tabu. Ovšem, jak správně upozorňuje P. Vereš, začala se tato obava šířit v době, kdy počet žen pracujících v zemědělství čím dál, tím více klesal a naopak se začala zvyšovat úroveň i dostupnost gynekologické péče.³⁹⁹ Jak dlouho lidé brali v potaz zmíněné zdravotní riziko a od kdy se začali svatbám v květnu vyhýbat, „*protože přináší smůlu*“, je otázkou. Až do roku 2001 patřil v České republice květen k měsícům, kdy se svatby téměř nekonaly. Za posledních dvacet let lidé od pověřčivosti ustoupili a májové svatby se v četnosti

³⁹⁸ V Praze se pověra ujala již na počátku 20. století. V pátém ročníku časopisu Mládenec z roku 1911 jsou shrnuty různé pověry spojené se svatebním časem. Květen je zde již zmíněn v negativní souvislosti: „*Květen není svatbě přízniv, říká se: Svatba v máji – volá na máry*“, t. j. jeden nebo druhý z novomanželů zemrou brzy. Nebo „*V květnu svatba – nestálé manželství*.“ Anonymní autor článku dále dodává, že květnovým svatbám se snoubenci vyhýbali již ve starověkém Římě. *Svatba v pověrách a zvycích českého lidu*, Mládenec. Časopis hájící zájmy tzv. "starých mládenců" a svobodných mužů 5, 1911, č. 6, s. 2.

³⁹⁹ P. VEREŠ, *Sezónnost sňatků*, s. 34; A. KONEČNÁ, *Sezónnost sňatečnosti*, s. 215.

dostaly hned za červen, červenec a srpen, které jsou v současné době pro svatby nejvyhledávanější.⁴⁰⁰

⁴⁰⁰ Michaela SMUTNÁ, *Mýty kolem svateb*, Statistika & my 1, 2011, č. 7–8, s. 21.

6.4.2 *Prosincové svatby*

Svatby byly církví zapovězené od první adventní neděle až do 6. ledna. Ačkoli je délka adventu v závislosti na první adventní neděli různá (27. listopadu – 3. prosince) a mohla zasáhnout i několik dní do listopadu, týkal se zákaz hlučných svateb celého prosince bez výjimky. U svateb konaných v březnu by bylo nutné jednotlivě dohledávat, na jaký termín v daném roce připadaly Velikonoce a předchozí půst. U prosince je jisté, že se církevní nařízení vztahovalo na celou jeho délku. A spolu s tím vzniká i další jistota – svatby, které se v prosinci konaly, se musely něčím vymykat. Už jen tím, že snoubenci museli o povolení svatby v prosinci žádat na biskupství a do své žádosti museli uvést nějaký pádný důvod. Přestože se někde nepodařilo tento důvod přímo objasnit (na počátku 19. století to mohl být i fakt, že ke svatbě docházelo v místě nevěsty, kde však novomanželé nemuseli po svatbě žít), časté prominutí ohlášek dokazuje, že snoubenci z nějaké příčiny „hráli o čas“.

Svatba v prosinci byla v letech 1785–1914 povolena těmto párům:

Litomyšl:

30. prosince 1787: oddání Jan Vesner (svobodný, 38 let) a Josefa Tomášková (svobodná, 24 let). Důvod prosincového sňatku se nepodařilo objasnit.

18. prosince 1799: oddání František Koráb (vdovec, 36 let) a Anna Novotná (svobodná, 19 let). Důvod prosincového sňatku se nepodařilo objasnit.

2. prosince 1815: oddání František Bělinský (svobodný, 23 let) a Anežka Tichá (svobodná, 20 let). Důvod prosincového sňatku se nepodařilo objasnit.

16. prosince 1816: oddání František Valovský (svobodný, 25 let) a Anna Tobišová (svobodná, 20 let). Důvod prosincového sňatku se nepodařilo objasnit.

6. prosince 1852: oddání Jan Kabrhel (svobodný, 34 let) a Josefa Svobodová (svobodná, 34 let). Snoubenci byli oddáni na smrtelném loži. Jan Kabrhel zemřel týden po svatbě kvůli žaludečním vředům. Josefa porodila v polovině února následujícího roku syna.

29. prosince 1857: oddání Antonín Tepera (vdovec, 60 let) a Anna Svobodová (svobodná, 45 let). Snoubenci byli oddáni na smrtelném loži. Úmrtí ani jednoho z manželů se nepodařilo dohledat.

18. prosince 1860: oddání Josef Trnka (svobodný, 45 let) a Karolína Novotná (svobodná, 38 let). Josef Trnka zemřel den po sňatku na souchotě.

16. prosince 1862: oddání Vojtěch Plánička (svobodný, 30 let) a Marie Prencová (vdova, 32 let). Pod informace týkající se ženicha bylo do matriky připsáno: „*Po prošlých ohláškách při vojenských službách Božích v kostele sv. Anny ve Lvově dne 23. listopadu 1862 jednou za třikrát; v litomyšlském chrámu Páně dne 14. prosince s prominutím dvou ohlášek a času*

posvátného od Nejd. b. konsistoře v Hradci Králové 10. prosince 1862 č. 10144 a po složení dne 15. prosince 1862 od Nejd. bisk. konsistoře Budějovické 9. prosince 1862 čísl. 5378 uložené přísaze místo ohlášek v Plánicích oddal na základě delegace od děkana litomyšlského Václav Janura.⁴⁰¹ Marie porodila v září následujícího roku dvojčata.

1. prosince 1883: oddání Jan Šmaha (svobodný, 23 let) a Anna Jand'ourková (svobodná, 22 let). Snoubenci byli na základě povolení biskupství v Hradci Králové ohlášeni pouze jednou, a to 25. listopadu. V polovině července následujícího roku se manželům narodila dcera Anna.

29. prosince 1889: oddání František Daněk (svobodný, 35 let) a Helena Veselíková (svobodná, 19 let). Snoubenci byli na základě povolení biskupství v Hradci Králové ohlášeni pouze jednou, a to 26. prosince. Důvod povolení se nepodařilo objasnit. Je možné, že se manželé po svatbě přestěhovali. Ani jeden nebyl zdejší. František pracoval v Českých Budějovicích jako vězeňský dozorce.

3. prosince 1895: oddání Alois Dvořák (svobodný, 42 let) a Marie Nováková (svobodná, 23 let). „*In articulo mortis, po svolení c. k. okresního hejtmanství v Litomyšli 3. prosince 1895 čísl. 17201, když před dvěma a zástupcem c. k. okresního hejtmanství přísahou stvrdili, že není mezi nimi žádné překážky, která by sňatku tomu vadila.*“⁴⁰² Úmrtí ani jednoho z novomanželů však litomyšlské matriky neuvádí.

20. prosince 1898: oddání Adolf Popler (svobodný, 23 let) a Marie Rothová (svobodná, 25 let). „*Povolením nejd. biskupské konsistoře v Hradci Králové oddání byli v čase zapovězeném.*“⁴⁰³ Počátkem května roku 1899 se novomanželům narodil syn.

13. prosince 1906: oddání Eduard Schnabel (svobodný, 23 let) a Růžena Dvořáková (svobodná, 19 let). Ohlášení byli pouze jednou. Svědky svatby byli dva litomyšlští kostelníci. 9. ledna 1907 se Růženě narodil chlapec.

19. prosince 1910: oddání Antonín Beran (svobodný, 24 let) a Františka Nespěchalová (svobodná, 35 let). Ohlášení byli jednou, a to na čtvrtou adventní neděli 18. prosince 1910. Důvod urychleného sňatku se nepodařilo objasnit.

31. prosince 1912: oddání Jan Smrček (svobodný, 49) a Emilie Lhotová (vdova, 44 let). Důvod jejich prosincového sňatku není zjevný. Jan Smrček byl armádním důstojníkem v Krakově a manželé tedy patrně v Litomyšli nezůstali. Důvodem rychlého sňatku mohly být i pracovní povinnosti v armádě.

⁴⁰¹ SOA HK, SM, FÚ Litomyšl, m. O 1842–1864, sign. 1312, p. 345.

⁴⁰² SOA HK, SM, FÚ Litomyšl, m. O 1885–1904, sign. 7488, p. 192.

⁴⁰³ Tamtéž, p. 255.

17. prosince 1914: oddání Ervín Quaiser (svobodný, 25 let) a Anna Vondrová (svobodná, 21 let). Snoubencům byly prominuty všechny ohlášky. Svědky svatby byli dva litomyšlští kostelníci. Novomanželům se 10. ledna 1915 narodil chlapec.

27. prosince 1914: oddání Jaroslav Dichtl (svobodný, 28 let) a Antonie Němcová (svobodná, 23 let). Před svatbou se konaly pouze jedny ohlášky. Objasnění tohoto urychleného sňatku nepřináší matriky narozených ani zemřelých. Důvodem mohla být již probíhající válka.

Svitavy:

27. prosince 1885: oddání Ludvík Schwarz (svobodný, 32 let) a Johanna Klarová (svobodná, 28 let). Snoubenci byli ohlášeni 24., 25., a 26. prosince. Důvod prosincové svatby se nepodařilo objasnit.

7. prosince 1911: oddání Petr Konupka (svobodný, 25 let) a Josefa Mičková (svobodná, 21 let). Ačkoli se svatba konala v prosinci, snoubenci byli řádně ohlášeni, a to 12., 19. a 26. listopadu. Důvod prosincové svatby se nepodařilo objasnit.

6.5 Den konání svateb

Na rozdíl od roční a denní doby církev neurčovala, jaký konkrétní den v týdnu mělo k oddávkám dojít. Ctít se mělo pouze doporučení, aby se svatební den neshodoval se dnem půstu, což byl pátek. Den ukřižování byl vnímán jako den zármutku, během kterého se věřící věnovali rozjímání a modlitbám.⁴⁰⁴ Ve zbytku týdne měli snoubenci de facto volnou ruku.⁴⁰⁵ Přesto, jak ukazují výzkumy, nebylo zvolení svatebního dne u většiny párů náhodné. Vliv na výběr měla regionální tradice, pověřčivost, pragmatičnost, sociální postavení oddáváných, pracovní vytížení oddávajícího a později i vlastní pracovní povinnosti oddáváných.

⁴⁰⁴ H. STOKLASOVÁ, *Katolické přechodové rituály*, s. 187.

⁴⁰⁵ V Čechách byla rozšířena pověra vyhýbat se při uzavírání manželství 43 dnům v roce, které se počítaly mezi dny nešťastné. Jednalo se o tyto dny:

leden: 4., 6., 11., 15., 16.

únor: 2., 8., 16., 18.

březen: 3.*, 13.*, 17., 20.

duben: 1., 7., 13., 15.

květen: 8., 10., 17., 18.

červen: 1., 7.

červenec: 2., 15., 16.

srpen: 1., 18.*, 20.*

září: 1., 15., 18., 20.*, 30.*

říjen: 15., 17.

listopad: 5., 11., 17.

prosinec: 1., 6., 7., 11.

Svatba v pověrách, s. 2.

Na rozdíl od sezónnosti měsíců nebývá otázka volby svatebního dne součástí všech studií, které se věnují historicko-demografickému výzkumu nějaké lokality, což znemožňuje tak široké srovnání jako v případě svatebních měsíců.⁴⁰⁶

Ať už se jedná o studie mapující městské nebo venkovské prostředí v období 18. či 19. století, dospívají autoři k podobným výsledkům, které je však poměrně složité interpretovat. Všeobecně bylo mezi zasnoubenými pro uspořádání oddavek nejoblíbenější úterý.⁴⁰⁷ Dle Alexandry Navrátilové lidé věřili, že pokud budou oddáni v tento den, bude jejich manželství šťastné a dlouhé. Na úterý totiž připadal svátek sv. Anny, ochránkyně manželství, porodů a matek.⁴⁰⁸ Jiný výklad přináší genealožka Blanka Lednická. Ta spojuje tradici úterních svateb s Janovým evangeliem: „*Třetího dne byla svatba v Káni Galilejské. Byla tam Ježíšova matka; na svatbu byl pozván také Ježíš a jeho učedníci.*“ Dle židovského kalendáře začínal týden v neděli, a třetí den tedy připadal na úterý.⁴⁰⁹ O úterý, jako o „*nejšťastnějším dnu pro svatby*“, hovoří i další autoři popisující svatby v Čechách, na Moravě i ve Slezsku.⁴¹⁰ Jejich výklad je však omezen na pouhé konstatování bez vysvětlení skutečnosti: „*Svatba počínala tradičně v úterý u nevěsty.*“⁴¹¹ „*Dnem svatebním bývá nejčastěji úterý.*“⁴¹² Stručnou informaci podává i T. Nováková v souvislosti s výčtem svatební zvyků v Litomyšli: „*Svatba konána z pravidla v úterý dopoledne a připojena k ní slavná mše sv.*“⁴¹³

„Pojistit“ si štěstí v manželství a držet se tradice s náboženským podtextem se rozhodlo opravdu mnoho párů. V Poličce se v 19. století v úterý konala téměř každá druhá svatba (49,5 %). I v Ústí nad Labem patřilo úterý k nejfrekventovanějším. Během let 1800–1829 připadalo na tento den přes 60 % oddavek. V dalších letech obliba postupně klesala, přesto však úterý patřilo i nadále k nejvíce oblíbeným. Více jak každý druhý pár byl oddán v úterý také v lochenické farnosti a ve farnosti Rožmberk nad Vltavou (53,6 %).⁴¹⁴ Ovšem například

⁴⁰⁶ M. POULOVÁ, *Vývoj sňatečnosti*, s. 215–217; V. KALOUSKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 125–126; S. DUŠKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 119; Ladislav DUŠEK, *Obyvatelstvo Budyně nad Ohří v letech 1701–1850. Historickodemografická studie*, Ústecký sborník historický 1985, Ústí nad Labem 1985, s. 198; Marie HEŘMÁNKOVÁ, *Demografický vývoj únětické farnosti v 18. století*, HD 24, 2000, s. 88–91; Petra BRABCOVÁ, *Svatby v 18. století z hlediska církevních matrik*, ČL 85, 1998, č. 3, s. 257–262; Markéta VAŇKOVÁ, *Demografický vývoj Žitenic v 19. století*, HD 30, 2006, č. 1, s. 160–162; E. CHADIMOVÁ, *Populační vývoj*, s. 33–35.

⁴⁰⁷ H. STOKLASOVÁ, *Katolické přechodové rituály*, s. 188.

⁴⁰⁸ A. NAVRÁTILOVÁ, *Namlouvání, láska*, s. 236.

⁴⁰⁹ Blanka LEDNICKÁ, *Sestavte si rodokmen. Pátráme po předcích*, Praha 2012, s. 116.

⁴¹⁰ Karel PEJML, *Český lid ve svých názorech, obyčejích a pověrách*, Praha 1941, s. 178; Tereza NOVÁKOVÁ, *Lidové zvyky na venkovských městech v letech sedmdesátých*, Národopisný věstník československý 3, 1908, s. 154.

⁴¹¹ Jan VYHLÍDAL, *Slezská svatba*, Opava 1894, s. 81.

⁴¹² František BARTOŠ, *Moravská svatba*, Praha 1892, s. 14.

⁴¹³ T. NOVÁKOVÁ, *Lidové zvyky*, s. 154.

⁴¹⁴ E. CHADIMOVÁ, *Populační vývoj*, s. 32–34; S. DUŠKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 119–120; M. POULOVÁ, *Vývoj sňatečnosti*, s. 215–217.

v Žitenicích se svatby konaly nejčastěji v pondělí (v letech 1850–1874 šlo dokonce o téměř 70 % svateb) a ve vesnici Komín v 18. století patřila k nejoblíbenějším neděle (54 % svateb). Ve stejné době v Brně nebyl rozdíl v podílu svateb v neděli, v pondělí a v úterý. Pro Frýdek, Místek, Krnov a libčanskou farnost nejsou data k dispozici.

Právě neděle a pondělí patřily k dalším velmi oblíbeným dnům. Poslední uvedené příklady z Žitenic a Komína ukazují, že zde patřily dokonce k těm nejvíce využívaným.⁴¹⁵ V oblastech, kde v popularitě převážilo úterý, se řadily pondělí a neděle (v různém pořadí i procentuálním zastoupení) k dalším dnům, ve kterých se často konaly svatby. Naopak středa, čtvrtek, pátek a dlouho také sobota v oblíbenosti patřily k podprůměrně voleným dnům. Neděli mohli snoubenci jako svůj svatební den vybírat kvůli jejímu náboženskému podtextu. Adekvátní vysvětlení však chybí pro pondělí. Jeho význam rozhodně nelze přehlédnout. Kupříkladu v Poličce se během pondělí konalo 35,3 %, v Ústí nad Labem 16–26 %.⁴¹⁶ Roli tedy muselo hrát něco jiného než regionální popularita. Dle R. van Dülmena si snoubenci vybírali den sňatku tak, aby třídní svatební veselí nepřipadalo na pátek, a z toho důvodu nejčastěji volili neděli, pondělí a úterý.⁴¹⁷ Zda tato teze platila i pro české země, je otázkou. Navíc je nutné si uvědomit, že ne všichni si mohli dovolit slavit svatbu celé tři dny. Zajímavou myšlenku cituje ve své práci R. Lipovski. Ve farnosti Siołkowice odrážela volba svatebního dne hmotné zajištění snoubenců, a tím i možnost, jak dlouhou a honosnou svatbu si mohli dovolit. Ti nejzámožnější začali slavit už v neděli a celé veselí končilo slavnostním svatebním obřadem v úterý.⁴¹⁸ Autor dále dodává, že výrazný vliv mohl mít samotný duchovní. V městečku Radzionkowě se přes 85 % svateb konalo v neděli, ovšem pouze do doby nástupu nového faráře, který se jednoduše rozhodl, že v neděli oddávat nebude.⁴¹⁹

Byly to právě žádosti o nedělní svatby, kterým se duchovní rozhodli často nevyhovět. Důvod byl prostý a pragmatický – neděle pro ně byla dnem největšího pracovního nasazení. Navíc pokud byl pro určitý obvod k dispozici pouze jediný duchovní, byl to pro něj organizačně komplikovaný den. „*Venkované ponechávají si většinou vyřízení svých záležitostí u duchovních až na neděli, a tu, kdy mnohými a různými pracemi jest zaměstnán, velice nevhod přichází ještě*

⁴¹⁵ Neděle byla nejčastěji vybírána i snoubenci na Protivínsku. V letech 1770–1856 se 42,2 % svateb konalo v neděli a v úterý 38,7 %. Nedělní oddávky zde byly oblíbené pouze do roku 1807 a v následujících letech se většina svateb konala v úterý a podíl nedělních oddavek výrazně klesl. Václav ČERNÝ, *Dědicové a jejich sourozenci. Sonda do sňatečnosti mužů a žen ze selských rodin. Protivínsko 1780–1830*, HD 45, 2021, č. 1, s. 37–38.

⁴¹⁶ E. CHADIMOVÁ, *Populační vývoj*, s. 32–34; S. DUŠKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 119–120.

⁴¹⁷ Richard van DÜLMEN, *Kultura a každodenní život v raném novověku (16.–18. století). I. Dům a jeho lidé*, Praha 1999, s. 155.

⁴¹⁸ R. LIPOVSKI, *Lidé poddanských*, s. 117.

⁴¹⁹ Tamtéž, s. 153.

oddavky.“⁴²⁰ Stejně pragmatická však byla podstata žádosti o nedělní svatbu ze strany snoubenců. Ti chtěli den volna využít nejen pro udělení svátosti manželské, ale i pro uspořádání hostiny, kam mohlo v neděli dorazit více hostů než v průběhu pracovního týdne.⁴²¹

Mít neděli jako svatební den se věřícím „prosádit“ nepodařilo a záleželo spíše na benevolenci faráře, zda jejich požadavku vyhověl či nikoli. Na konci 19. století se ve větších městech začalo mnoho svateb konat v sobotu. V tento den dostávala řada dělníků výplatu a neděli využívali k odpočinku po svatebním veselí.⁴²²

Konkrétní datum svatby bylo z litomyšlských a svitavských matrik oddaných excerpováno ve dvou 15letých sondách, a to na počátku a na konci sledované doby.

	Litomyšl		Svitavy	
	Počet	%	Počet	%
Pondělí	305	48,6	41	12,8
Úterý	211	33,7	187	57,9
Středa	31	4,9	31	9,6
Čtvrtek	15	2,4	14	4,3
Pátek	-	-	1	0,3
Sobota	6	1,0	7	2,3
Neděle	59	9,4	41	12,8

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

V letech 1785–1799 bylo pro svitavské snoubence jasnou volbou úterý. Během něj mělo svatbu 57,9 % oddaných, tedy více jak každý druhý pár. Shodně 41 párů (12,8 %) bylo oddáno v neděli a v pondělí, což bývaly i jinde tradiční svatební dny. Z nejasného důvodu se téměř každá třetí svatba odehrála ve středu.⁴²³ Ostatní dny patřily co do volby svatebního dne k velmi podprůměrným. V pátek byl oddán jen jeden pár. Naopak Litomyšl se řadila k těm lokalitám, kde bylo v této době tradičním svatebním dnem pondělí. Vybralo si jej 48,6 % oddaných. Konkrétní oblibu pondělí se nepodařilo objasnit, ani regionální literatura se o ní nezmiňuje. Vysoký procentuální podíl dokazuje a ukazuje, že se nemohlo jednat o náhodu. Stejně jako v případě úterý mohlo být pondělí spojené s dnes neznámou pověrou. Srovnání se Svitavami

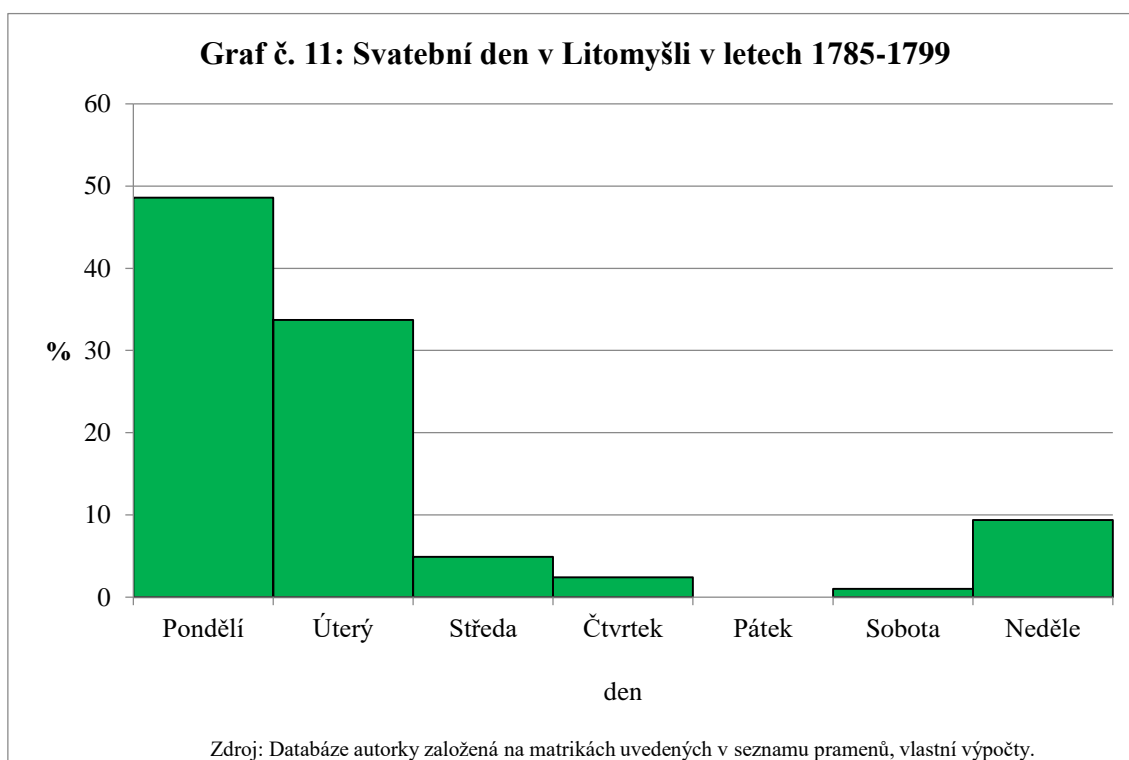
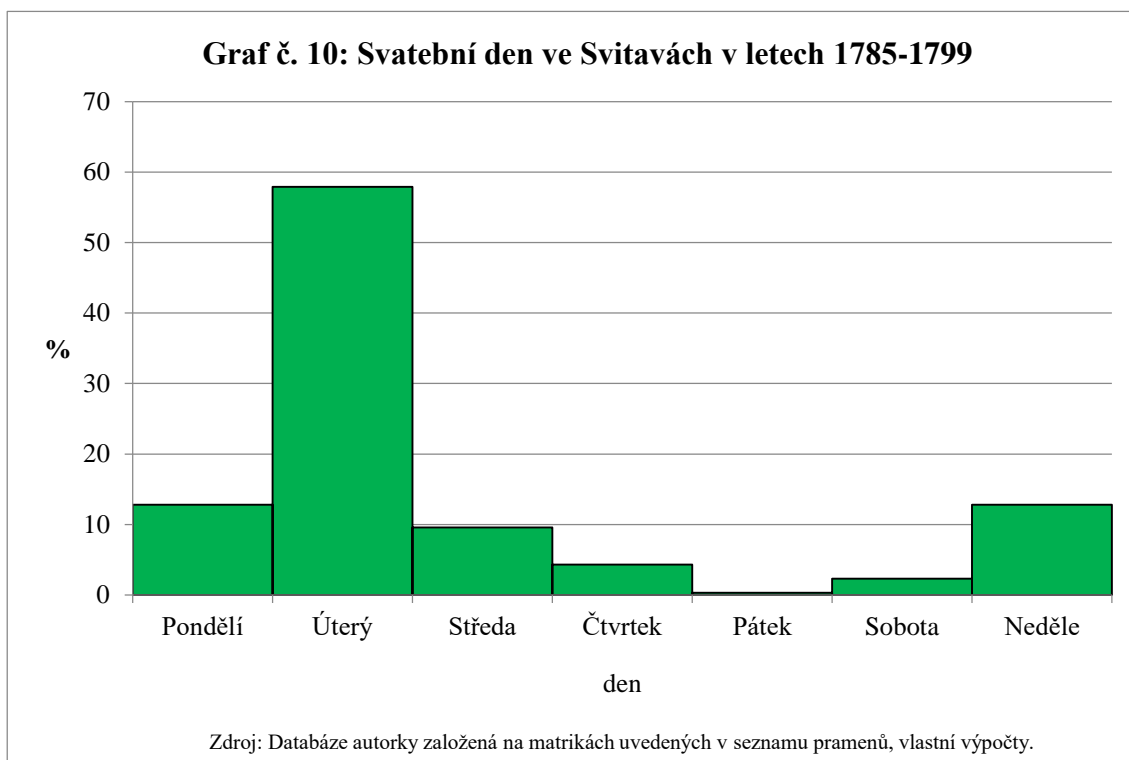
⁴²⁰ Jan SEDLÁK, *Oddavky v den nedělní neb sváteční*, ČKD 26, 1885, č. 8, s. 494.

⁴²¹ Tamtéž, s. 494; H. STOKLASOVÁ, *Katolické přechodové rituály*, s. 188.

⁴²² H. STOKLASOVÁ, *Katolické přechodové rituály*, s. 188.

⁴²³ Zda se z nějakého důvodu mohly či neměly svatby konat ve středu, literatura neuvádí. J. C. Bologne v souvislosti s výběrem svatebního dne zmiňuje čtvrtek, který údajně dělal z manželů paroháče. Jean-Claude BOLOGNE, *Svatby. Dějiny svatebních obřadů na Západě*, Praha 1997, s. 224.

však ukázalo, že byla pouze lokálně rozšířená. Každý třetí pár v Litomyšli vstoupil do manželství v úterý (33,7 %). Nedělní podíl svateb byl podobný jako ve Svitavách.

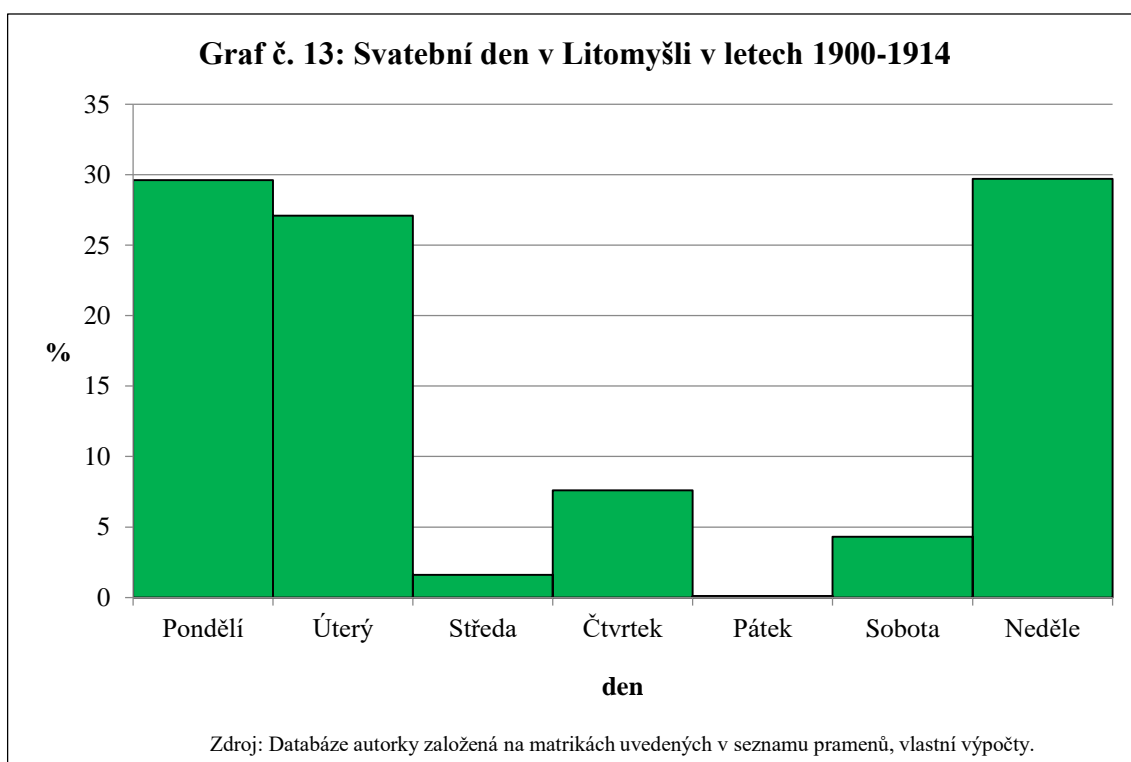
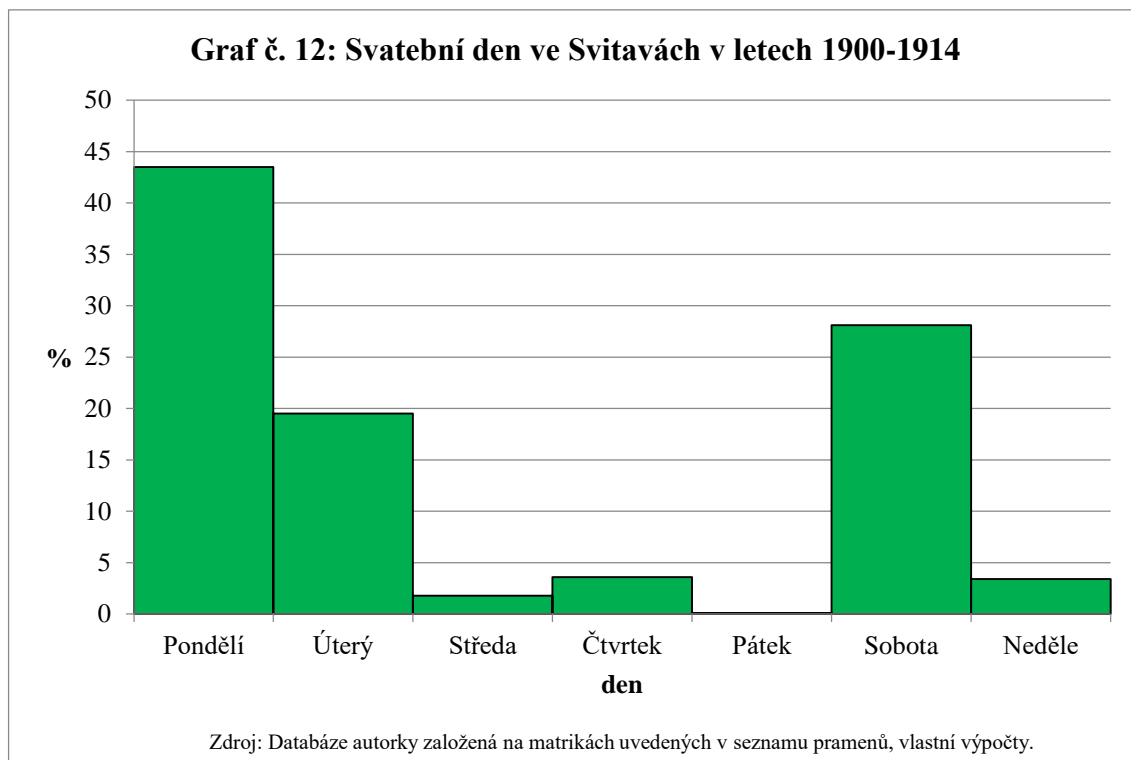

Tabulka č. 13: Svatební den v Litomyšli a ve Svitavách v letech 1900–1914				
	Litomyšl		Svitavy	
	Počet	%	Počet	%
Pondělí	212	29,6	437	43,5
Úterý	194	27,1	196	19,5
Středa	11	1,6	18	1,8
Čtvrtek	54	7,6	36	3,6
Pátek	1	0,1	1	0,1
Sobota	31	4,3	282	28,1
Neděle	213	29,7	34	3,4

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

Na počátku 20. století lze sledovat velmi zásadní změnu. Urbanizace ve Svitavách zcela evidentně přispěla i k tomu, jaký den si lidé vybírali pro uzavření manželství. Do čela popularity se dostalo pondělí. Zatímco v letech 1785–1799 si jej vybralo 12,8 % snoubenců, v letech 1900–1914 to bylo již 43,5 % snoubenců. Zájem o pondělí mohl souviset se snahou využít volnou neděli k přípravám. Spolu s nárůstem podílu v pondělí poklesl počet svateb konaných v úterý, a to pouze na 19,5 %. Mezi dělníky se však postupně začal rozšiřovat zcela nový trend – tím byly zmíněné sobotní svatby. Na počátku 20. století si ve Svitavách tento den zvolil již více jak každý čtvrtý pár (28,1 %). Naopak v neděli byla svátost manželská udělována pouze výjimečně.

Zasnoubení v Litomyšli si v letech 1900–1914 volili pro svatbu stále tytéž tři dny jako na konci 18. století. Proměnilo se však jejich procentuální zastoupení. Podíl úterý poklesl pouze mírně: z 33,7 % na 27,1 %. Jeho obliba tak zůstávala více méně zachována. U pondělních svateb se snížil podíl o téměř 20 %, a naopak o tuto hodnotu vystoupalo zastoupení nedělních oddavek. Nedělní svatby tak „předstihly“ svatby úterní a byly téměř tak vyhledávané jako svatby pondělní. Litomyšlští duchovní evidentně vyhověli požadavkům zdejších obyvatel a na možnost udělování svátosti manželské v neděli nakonec přistoupili. Přispěl k tomu zajisté i vyšší počet zdejších duchovních. Otázkou však zůstává, zda trend pořádání svateb odrážel míru zbožnosti zdejších obyvatel, nebo zda tento den skutečně tak hojně využívali proto, aby se ve zbytku týdne mohli věnovat svým pracovním povinnostem.

6.6 Rodinný stav snoubenců

Snoubenci vstupovali do manželství s vědomím, že se jedná o trvalý svazek, který skončí až smrtí jednoho z partnerů.⁴²⁴ Manželé spolu mohli strávit i desítky let, řada manželství

⁴²⁴ Možnosti ukončení manželství jsou vysvětleny na počátku kapitoly.

však skončila velice brzo. Například na panství Škvorec v letech 1760–1839 trvalo manželství v průměru 20 let, avšak do pěti let od svatby skončilo 15 % svazků.⁴²⁵ V Budyni nad Ohří se v první polovině 19. století jednalo dokonce o 25 %. Více jak 15 let zde spolu lidé strávili jen výjimečně.⁴²⁶ Přestože se průměrná délka života v českých zemích během 19. století zvyšovala, byla stále velmi nízká (v roce 1910 bylo zemřelým mužům v průměru 38,1 let a ženám 39,2 let),⁴²⁷ a není proto divu, že řada osob vstupovala do manželského svazku opakovaně.

V českých zemích v první polovině 19. století byli v 80 % případů oba dva snoubenci svobodní. V 15 % vstupoval do stavu manželského vdovec a svobodná dívka a v 7 % se tak dělo naopak. Pouze 1 % připadalo na svatby, kdy oba snoubenci vstupovali do manželství podruhé či po několikaté. Podíl dalších sňatků téměř pravidelně stoupal po odeznění nějaké krize, během níž řada lidí přišla o svůj protějšek. Vlivem zlepšujících se úmrtnostních poměrů začal počet vdovců a vdov v populaci postupně klesat. V letech 1866–1867 bylo mezi ženichy 79 % svobodných mužů, u dívek se jednalo dokonce o 90 %.⁴²⁸ Na přelomu 19. a 20. století bylo mezi nevěstami již jen 6 % vdov a vdovců ženichů bylo 13 %. U 85 % snoubenců se oboustranně jednalo o první manželství.⁴²⁹

Období	svobodný-svobodná		vdovec-svobodná		svobodný-vdova		vdovec-vdova	
	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%
1785–1799	425	67,4	128	20,3	32	5,1	45	7,2
1800–1824	749	68,5	197	18,0	70	6,4	78	7,1
1825–1849	930	73,3	216	17,1	52	4,1	70	5,5
1850–1874	982	72,4	209	15,4	82	6,1	83	6,1
1875–1899	1 122	75,3	201	13,5	86	5,8	81	5,4
1900–1914	554	77,4	106	14,8	23	3,2	33	4,6
Celkem	4 762	72,6	1 057	16,1	345	5,3	390	6,0

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

Poměry rodinných stavů snoubenců byly v Litomyšli a ve Svitavách v letech 1785–1914 téměř totožné. V Litomyšli tvořili v průměru dva svobodní snoubenci 76 % oddávaných, vdovci a svobodné dívky 14,6 %, vdovy a svobodní muži 5,3 %. V 6 % již měli oba novomanželé s manželstvím minimálně jednu zkušenost. V průběhu sledovaných 130 let zde vzrostl podíl

⁴²⁵ B. JANÁKOVÁ KUPROVÁ, *Obyvatelstvo na středočeském*, s. 102.

⁴²⁶ L. DUŠEK, *Obyvatelstvo Budyně*, s. 201.

⁴²⁷ L. FIALOVÁ et al., *Dějiny obyvatelstva*, s. 157.

⁴²⁸ L. FIALOVÁ, *Sňatečnost obyvatelstva*, s. 49 a 54.

⁴²⁹ L. FIALOVÁ et al., *Dějiny obyvatelstva*, s. 164.

protogamních sňatků (z 67,4 % v letech 1785–1799 na 77,4 % v letech 1900–1914). Spolu s tím naopak poklesly podíly sňatků palingamních, a to ve všech párových kombinacích. Nejrazantnější byl propad ve skupině vdovec a svobodná dívka (z 20,3 % na 14,8 %).

Období	svobodný	vdovec	svobodná	vdova
1785–1799	72,5	27,5	87,8	12,2
1800–1824	74,9	25,1	86,5	13,5
1825–1849	77,4	22,6	90,4	9,6
1850–1874	78,5	21,5	87,8	12,2
1875–1899	81,1	18,9	88,8	11,2
1900–1914	80,6	19,4	92,2	7,8
Celkem	77,9	22,1	88,8	11,2

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

Podíl palingamních sňatků nedosáhl v žádném ze sledovaných let více jak poloviny. V některých letech byl však jejich podíl velmi výrazný. Vždy se jednalo o období po proběhlé krizi. Například v roce 1810 byl alespoň jeden ze snoubenců ve vdovském stavu u 45 % sňatků, v roce 1833 u 33,3 %, a roku 1851 u 31,2 %. V roce 1867 vystoupal podíl téměř na totožnou hodnotu jako v roce 1810. Vysoký počet zemřelých během cholerové epidemie po sobě zanechal také značný počet ovdovělých partnerů, čímž se zdejší sňatkový trh výrazně rozšířil. Z 66 sateb, ke kterým došlo v roce 1867, byl u 29 párů minimálně jeden z oddávaných vdovcem/vdovou. Vdovec a vdova se daný rok vzali celkem 9x. Rok předchozí i následující se jednalo pouze o dva páry.

Období	svobodný-svobodná		vdovec-svobodná		svobodný-vdova		vdovec -vdova	
	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%
1785–1799	222	68,9	66	20,5	17	5,3	17	5,3
1800–1824	441	66,6	130	19,6	56	8,5	35	5,3
1825–1849	616	73,2	152	18,1	40	4,8	33	3,9
1850–1874	832	78,2	140	13,1	51	4,8	42	3,9
1875–1899	1 168	78,3	189	12,7	66	4,4	69	4,6
1900–1914	812	80,9	110	11,0	36	3,6	46	4,5
Celkem	4 091	76,0	787	14,6	266	4,9	242	4,5

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

Rodinný stav snoubenců oddaných ve Svitavách byl identický. V celkovém poměru byli v 76 % oba oddávající svobodní a v 14,6 % šli k oltáři vdovec a svobodná dívka. Podíl párů svobodný + vdova a vdovec + vdova byl téměř vyrovnaný (4,9 %, respektive 4,5 %). Na počátku 20. století byly ve Svitavách protogamní sňatky častější než v Litomyšli. Z 1004 svateb, které se ve Svitavách konaly v letech 1900–1914, byli ženich i nevěsta svobodní v 812 případech (80,9 %, v Litomyšli ve stejné době 77,4 %). Nárůst podílu této skupiny souvisel nejen s celkovým zlepšením životních podmínek, které, jak ukazují výsledky úmrtnosti, zde byly patrně lepší než v Litomyšli, ale také se změnou věkové skladby ve městě. Mladí lidé, kteří zde našli pracovní uplatnění, začali postupně zakládat rodiny.

Tabulka č. 17: Podíly svobodných a ovdovělých podle pohlaví ve Svitavách v letech 1785–1914 (v %)				
Období	svobodný	vdovec	svobodná	vdova
1785–1799	74,2	25,8	89,4	10,6
1800–1824	75,1	24,9	86,3	13,7
1825–1849	78,0	22,0	91,3	8,7
1850–1874	82,9	17,1	91,3	8,7
1875–1899	82,7	17,3	91,0	9,0
1900–1914	84,4	15,6	91,8	8,2
Celkem	80,9	19,1	90,6	9,4

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

Rovněž zde docházelo k častějším svatbám vdovců a vdov vždy poté, co počet zemřelých mimořádně stoupl a řada manželství byla předčasně ukončena. V roce 1810 tvořily palingamní sňatky 34,7 % všech sňatků (17 svateb). Ve třicátých letech 19. století obdobná situace nenastala, jelikož zde nepropukla cholerová epidemie. V roce 1858 zde bylo oddáno 51 párů a celkem 17x přišel k oltáři vdovec nebo vdova (33,3 %). Nárůst dalších sňatků po roce 1866 nebyl patrně okamžitý a byl rozložen do dvou let následujících. V roce 1867 byl podíl palingamních sňatků 23,7 % a v roce 1868 20,3 %. Pro srovnání lze uvést, že v roce 1865 činil podíl dalších svateb pouze 12,9 % (4 z 31 svateb).

Zásadní rozdíl nebyl zjištěn ani v porovnání s Poličkou. V 19. století zde tvořily protogamní sňatky 73,7 % ze všech svateb. Podíl sňatků vdovce a svobodné dívky činil 14,7 %, vdovy a svobodného muže 6,3 % a dvou ovdovělých 5,3 %. Nejčastěji přicházeli k oltáři vdovy a vdovci v letech 1810–1819. V této době tvořily palingamní sňatky 47,8 %

z celkového počtu.⁴³⁰ Obdobná situace byla také ve Frýdku a v Místku. Například ve Frýdku v letech 1851–1900 byli oba snoubenci svobodní u 76,3 % sňatků. Z palingamních sňatků měla rovněž převahu kombinace páru vdovec a svobodná dívka (14,6 %).⁴³¹ Totožná situace panovala i v dalších místech Rakouského Slezska.⁴³² Například v Krnově připadalo na protogamní sňatky v průměru 75,8 %. V letech 1885–1910 podíl vystoupal až na 81,8 %. Naopak podíl svateb, ve kterých figurovala vdova, klesl na 3 %.⁴³³ V Ústí nad Labem nastal v průběhu druhé poloviny 19. století stejný stav jako ve Svitavách a s rozvojem města se zvýšil také podíl svobodných snoubenců. Ten v letech 1860–1889 činil 81,2 %.⁴³⁴ Razantní rozdíl nevykazují ani data z venkova. V Libčanech byl v letech 1785–1914 podíl protogamních sňatků 80,1 %, svatby vdovce a svobodné dívky tvořily 11,2 %, svobodného muže a vdovy 4,4 % a vdovce a vdovy 4,3 %. V „dlouhém“ 19. století prošly nejrazantnější proměnou svatby dvou svobodných snoubenců. V letech 1785–1819 byl podíl těchto svateb 71,1 % a v letech 1880–1914 84,7 %. Naopak nejvíce poklesly sňatky vdovců a svobodných dívek: z 15,9 % na 8,2 %.⁴³⁵

Doba, po kterou muži a ženy setrvali ve vdovském stavu, se velmi významně lišila právě podle toho, zda se jednalo o muže, nebo o ženu. V rožmberské farnosti se do roka po smrti ženy oženilo 76 % vdovců, ale vdov pouze 29 %. 21 % mužů bylo vdovci pouze 1–2 měsíce, dalších 30,9 % se oženilo 3–5 měsíců po ovdovění.⁴³⁶ Také ve Struženci v 19. století nezůstávali vdovci dlouho sami. Průměrná délka jejich vdovského stavu byla 13,8 měsíců. Do tří měsíců měla další svatbu třetina mužů, do půl roku 60 % a do roka 75 %. U vdov byla situace zcela jiná. K oltáři jich šla znovu pouze třetina. V průměru došlo k této události 40 % po smrti manžela. Do tří měsíců se vdalo pouze 5 % z nich, do půl roku 19 % a do roka 31 %.⁴³⁷

Značné rozdíly v podílech mužů a žen, kteří se po smrti svého protějšku rozhodli opětovně vstoupit do stavu manželského, stejně tak jako radikální rozdíly v rychlosti, se kterou tak učinili, souvisela s tradičními rolemi muže a ženy ve společnosti a v domácnosti. Vdovec po smrti své ženy potřeboval, aby někdo urychleně převzal její roli a staral se o něj, o domácnost a především o děti, pokud je z předcházejícího svazku měl. Z toho důvodu si častěji vybíral mladší svobodnou dívku, u které předpokládal, že roli hospodyně fyzicky zvládne a porodí mu

⁴³⁰ E. CHADIMOVÁ, *Populační vývoj*, s. 35–36.

⁴³¹ R. LIPOVSKI, *Lidé poddanských*, s. 110–111.

⁴³² L. DOKOUPIL et al., *Populace Rakouského Slezska*, s. 91–93.

⁴³³ M. LARYŠ, *Populační vývoj*, s. 160.

⁴³⁴ S. DUŠKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 125.

⁴³⁵ A. ŠIKULOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 69.

⁴³⁶ M. POULOVÁ, *Vývoj sňatečnosti*, s. 207–208.

⁴³⁷ Š. NEKVAPIL JIRÁSKOVÁ, *Protoindustriální společnost*, s. 111–112.

další děti. Ovdovělí muži tímto způsobem uvažovali téměř v jakémkoli věku, který pro ně tak nebyl žádným limitem.

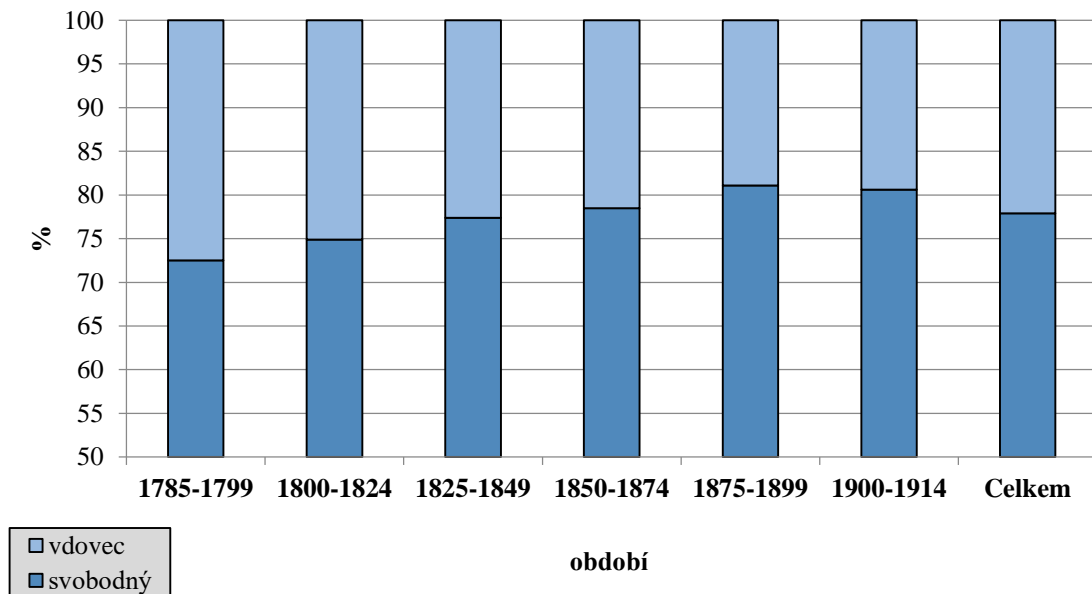
Role vdov a jejich motivace pro další manželství byla o poznání složitější. Na jednu stranu mohly být vdovy se svým novým životem spokojené a vítaly získanou dávku nezávislosti. Na stranu druhou život po smrti manžela mohl být velice složitý. Ovdovělé ženy byly odpovědné za majetek, živení a výchovu dětí a některým chyběl muž nejen jako hospodář, ale i jako manžel. Proto se některé rozhodly pro opětovné provdání. Zda však svůj protějšek vdova našla, záleželo na její ekonomické a rodinné situaci a především na jejím věku. S postupujícím věkem možnost výrazně klesala.⁴³⁸ „Zátěží“ pro nového manžela a určitým limitem při hledání protějšku v případě vdov mohly být děti z předchozího manželství. Vdovy navíc neměly při vstupu do dalšího manželství tak „volnou ruku“ jako vdovci. Podle § 120 zákoníku z roku 1811 se vdova nesměla vdát, pokud byla těhotná. Zákoník také stanovil, kdy může ovdovělá žena do nového manželství vstoupit: „*Chce-li vdova uzavřít nový sňatek před uplynutím 6. měsíce po úmrtí mužově, může jí po třech měsících po smrti mužově dán býti dispens od hejtmanství ve smyslu § 120–121 obč. zák., když přiloží náležité osvědčení, že těhotnou není.*“⁴³⁹ Toto osvědčení musela v roce 1900 doložit například Žofie Šaldová v Litomyšli. Žofie se stala vdovou 3. května 1900, kdy její manžel Jan Šalda zemřel ve věku 80 let na tuberkulózu. Ovdověla ve 42 letech, dlouho však sama nezůstala. Již 16. září téhož roku se v Litomyšli provdala za Františka Vodehnala, který měl o dvacet let více. František byl také čerstvým vdovcem. Jeho žena Marie zemřela 14. dubna 1900 ve věku 57 let. Příčinou úmrtí byla rovněž tuberkulóza. K oddacímu zápisu Žofie a Františka byla připsána následující poznámka: „*Nevěsta vdova dle lékařské noty dato. v Litomyšli 7. září 1900 nalezena ve stavu naprostého beztěhotenství.*“⁴⁴⁰

⁴³⁸ Markéta SKOŘEPOVÁ, *Uzavření nového manželství jako životní strategie ovdovělých venkovských žen (Panství Nový Rychnov, 1. polovina 19. století)*, Zpravodaj historického klubu 20, 2009, č. 1–2, s. 18.

⁴³⁹ J. K. PAULÝ, *Právní rádce*, s. 368.

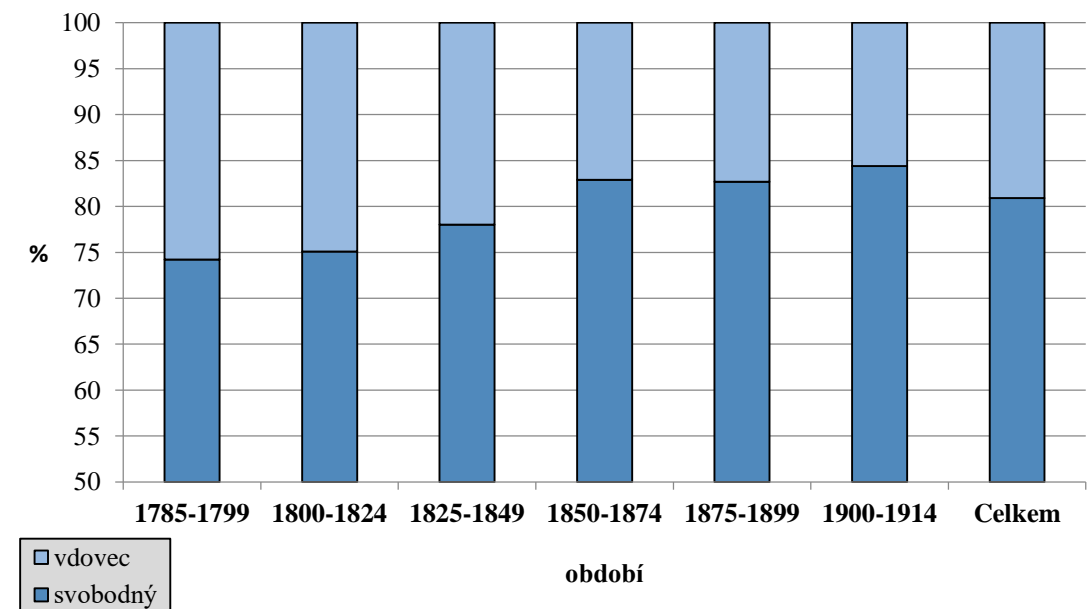
⁴⁴⁰ SOA HK, SM, FÚ Litomyšl, m. O 1885–1904, sign. 7488, p. 271.

Graf č. 14: Podíly svobodných a ovdovělých ženichů v Litomyšli v letech 1785-1914

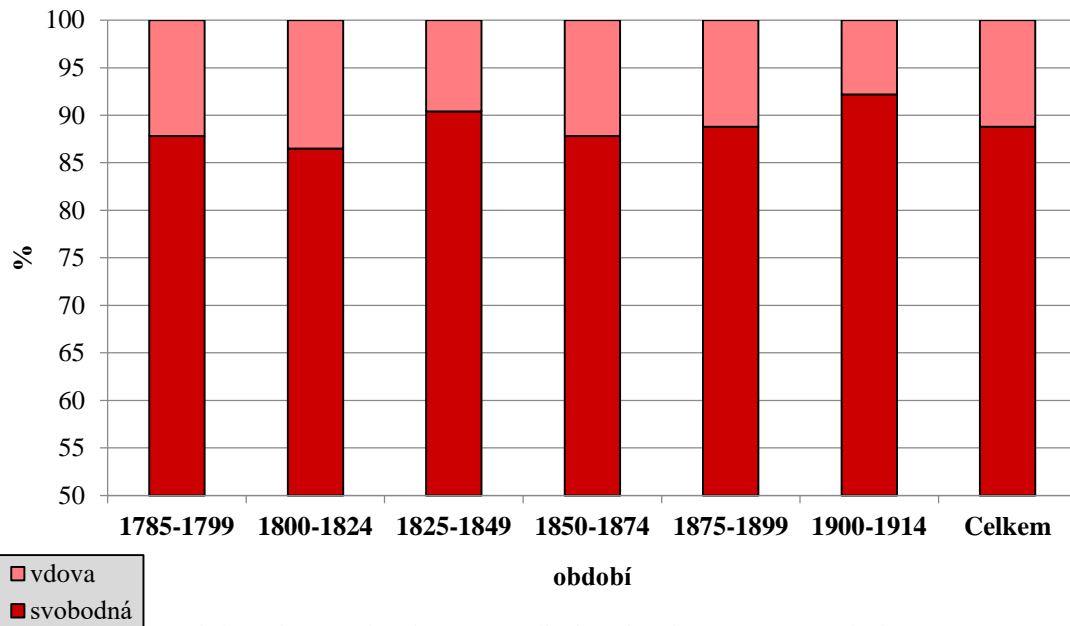
Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

Graf č. 15: Podíly svobodných a ovdovělých ženichů ve Svitavách v letech 1785-1914

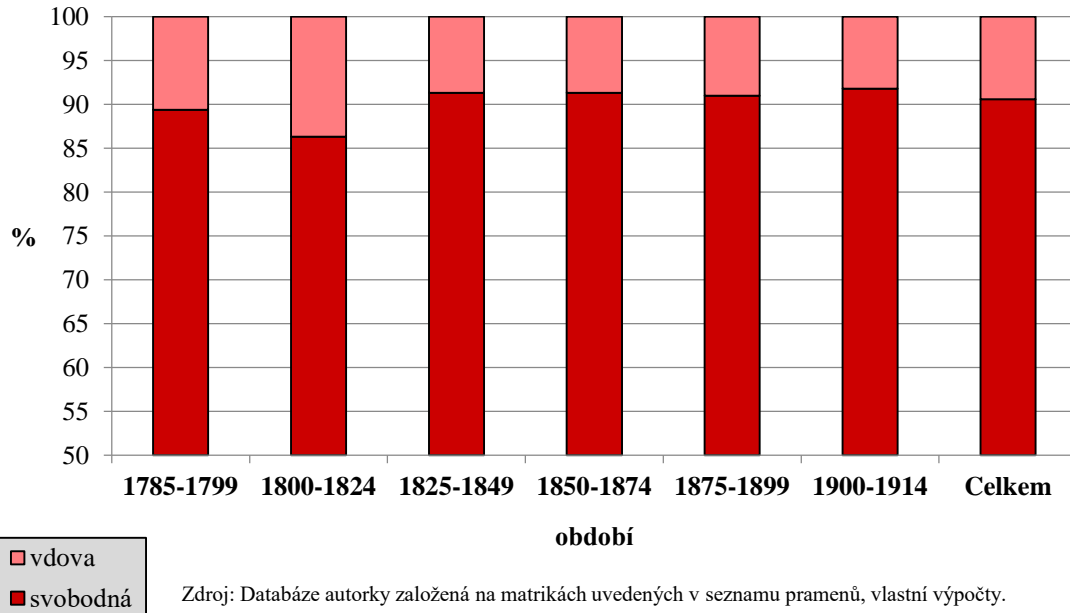
Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

Graf č. 16: Podíly svobodných a ovdovělých nevěst v Litomyšli v letech 1785-1914

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

Graf č. 17: Podíly svobodných a ovdovělých nevěst ve Svitavách v letech 1785-1914

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

6.7 Sňatkový věk

Věk byl jedním z rozhodujících kritérií při výběru partnera, jak ostatně uvádí ve své práci i Jan Křtitel Pauly: „Manželství vyžaduje mnoho životní síly a mnoho obětí, které může

*přinést jen svěží, mladá a pravou láskou zanícená bytost. Proto má býti manželství uzavíráno v těch letech, když tělo jest náležitě vyvinuto, silno a zdrávo.*⁴⁴¹ Za ideální věk vstupu do manželství považoval Pauly přibližně 23 let u ženy a 27 let u muže. Oddavky ve velmi nízkém, nebo naopak příliš vysokém věku mohly zapříčinit řadu zdravotních problémů nejen u manželů, ale také u jejich dětí. Pakliže nebylo tělo muže i ženy dostatečně vyvinuto a nedozrálo, nebylo připraveno na plození potomků. Jako zvlášť nebezpečná se tato situace jevila především u žen, jelikož *„žena zkracuje sebe na svých silách, zkracuje i svůj plod a proto škoda jest dvojnásobná.*⁴⁴² Příliš mladé matky tak přiváděly na svět *„slabé, choré a neduživé děti“*.⁴⁴³ Nebyla to jen nezralost organismu, která byla u mladých matek problematická. Časný sňatek totiž prodlužoval dobu, kdy žena střídala rození a kojení, což se často neobešlo bez následků: *„Příliš mladá provdaná žena ztrácí brzo své zdraví i sílu, klesajíc buď předčasně v hrob, nebo vlekouc se bíděně životem jako vysílená, znavená a malomyslná matka příliš početné rodiny.*⁴⁴⁴ Vstup do manželství ve velmi mladém věku nebyl v případě muže tolik nebezpečný. Byl však brzy zodpovědný za svou rodinu a na tíhu zodpovědnosti nemuseli být mladí muži mnohdy ještě zcela připraveni. Z *„příliš časného užívání smyslných radostí manželských“* se také údajně mohla dostavit řada chorob, například souchotiny.⁴⁴⁵

Vzhledem k věku obou snoubenců se neměla svatba uspěchat, rovněž však nebylo žádoucí, aby bylo manželství odkládáno příliš. S rostoucím věkem ženy klesala její šance na otěhotnění i na porod zdravého potomka. Ohrožen nebyl pouze život dítěte, ale i její vlastní. Ženy navíc hůře snášely samotné stárnutí a zvlášť v případech, kdy pojal za chotě mladšího muže, mohl být věkový rozdíl čím dál znatelnější a častějším důvodem manželských konfliktů. Překvapivě více pozornosti je v dobové literatuře věnováno starším ženichům. Mužům bylo doporučováno, že pokud se neožení do 30, či dokonce do 40 let, tak ať tak raději už vůbec nečiní. Tito muži si totiž až příliš zvykli na dosavadní styl života, své návyky i pohodlí. Těch se pak v manželství jen neradi a těžko vzdávali, což přinášelo řadu problémů. Podstupování nejrůznějších obětí bylo v pokročilejším věku čím dál složitější, stejně jako to, být skutečnou hlavou rodiny. K této roli byla zapotřebí značná síla, nejen fyzická, ale i psychická, která však s postupujícími léty rovněž ubývala. *„Muž, který svou mužnou sílu ve svých mladých letech promrhal, ztratil takřka jádro života a do manželství přinesl již jen zříceninu těla svého a nikoli*

⁴⁴¹ Jan Křtitel PAULY, *Brána do štěstí života. Ty a tvá známost, tvé manželství a tvé děti*, Praha 1928, s. 19.

⁴⁴² Tamtéž, s. 20.

⁴⁴³ Tamtéž, s. 20–21.

⁴⁴⁴ Eliza Bisbee DUFFEY, *Co ženy vědětí mají. Kniha ženy pro ženy. Praktické poučení pro ženy a matky*, Praha 1900, s. 48.

⁴⁴⁵ Tamtéž, s. 48–49.

*mladé, svěží tělo své. Místo manželky své běře si vlastně nemocniční opatrovnici pro své vyžilé orgány.*⁴⁴⁶ Vysokým věkem otce často trpěly také děti, pokud nějaké měl. Nejen, že je nedokázal zaopatřit, navíc jim chyběl důležitý mužský vzor.⁴⁴⁷ Pokud si navíc muž vyššího věku vzal mladou dívku, ochudil ji tak o řadu let. Mladá dívka se snažila svému choti ve všem přizpůsobit a postupně se z ní stávala „*usedlá matrona*“.⁴⁴⁸

Byl to právě ideální věkový rozdíl mezi snoubenci, který byl v literatuře velmi často řešen. Jelikož žena údajně rychleji stárla, měl být muž v ideálním případě o 4–6 let starší. Pokud si již žena brala muže mladšího, neměl věkový rozdíl přesáhnout tři roky. Sňatky s výrazným věkovým rozdílem, ať už byl starší muž či žena, byly velmi odsuzovány jako nemravné, jelikož se minimálně z jedné strany jednalo o vědomý kalkul.⁴⁴⁹ Případné manželství mladého muže a starší ženy autoři nechávají takřka bez komentáře. V případě sňatku starého muže a mladé ženy si opovržení vysloužily obě dvě strany. Starším mužům se doporučovalo, aby se sňatku s výrazně mladší dívkou vyhnuli už jen kvůli svému zdraví, jelikož i samotná soulož pro ně mohla být ohrožující na životě. Kritiky nebyly ušetřeny ani nevěsty: „*Zasnoubení se mladého děvčete se starým zhýralcem není nic jiného než protivný a zavrženíhodný obchod s lidským masem, neboť ve všech případech hraje úlohu peníze.*“⁴⁵⁰ I jiným autorům bylo jasné, že touha po majetku byla silnější než vzájemný cit: „*Mladá dívka, která vstupuje pro peníze do manželství, je horší, nežli prostitutka. Ta snižuje jen sama sebe, první mimo to i instituci manželství.*“⁴⁵¹

Výše popsaná teorie ukazuje, že citovaní autoři spojovali věk zasnoubených především s jejich zdravotním stavem a možností plodit zdravé potomky. Aby byl vybraný protějšek ve věku, kdy se očekávalo, že bude schopen založit rodinu, byl určitě jeden ze základních požadavků při výběru partnera. Do věku snoubenců, který byl zapsán do matriční knihy, se taktéž promítalo jejich sociální postavení a aktuální politická, hospodářská a ekonomická situace. Role státu byla více než výrazná. Dolní věková hranice vstupu do manželství původně stanovená nebyla a řídila se tradicí kanonického práva. Dle něj se mohly dívky vdávat od 12 let a muži o dva roky později.⁴⁵² Všeobecný občanský zákoník (platný od ledna 1812) stanovil věk

⁴⁴⁶ J. K. PAULY, *Brána do štěstí*, s. 20

⁴⁴⁷ Tamtéž, s. 20–21.

⁴⁴⁸ E. B. DUFFEY, *Co ženy vědět*, s. 50.

⁴⁴⁹ „*Nevol staré, jsi-li mlád, a mladé, jsi-li stár. Různá smýšlení vaše a žádosti budou stálou příčinou mrzutosti a nespokojenosti. Jsi-li stár, bude mladá manželka tebou pohrdatí, jsi-li mlád, stará se ti znechutí. V manželství takovém snadno povstane podezření nevěry a žárlivost.*“ V. MACEK, *Stav manželský*, s. 43.

⁴⁵⁰ Karel MALÝ, *Žena, její krása a život pohlavní. (Ženy sebeochrana a pohlavní zdravotní věda)*, Praha 1916, s. 102.

⁴⁵¹ E. B. DUFFEY, *Co ženy vědět*, s. 50.

⁴⁵² Jaromír KINCL et al., *Římské právo*, Praha 1995, s. 136.

plnoletosti na 24 let.⁴⁵³ Pokud bylo jednomu ze snoubenců méně, potřeboval podle zákona povolení k sňatku od svých rodičů, a to bez rozdílu pohlaví. Snoubenci starší 24 let se mohli vzít i bez povolení rodičů či poručníků. Ti v takovém případě nemohli oddávkám bránit, mohli však svůj názor projevit změnou dědického nebo vlastnického práva.⁴⁵⁴

Kromě zletilosti či svolení rodičů museli mít snoubenci až do roku 1869 povolení k sňatku. Nejprve jej vydávala pozemková vrchnost, později šlo o kompetenci státní správy.⁴⁵⁵ Účelem tohoto politického konsensu bylo: „*Zabránit vzniku materiálně nezajištěných manželství a znemožnit uzavírání manželství v nezralém věku v zájmu mravnosti, zdraví a doplňování vojska.*“⁴⁵⁶ Jeho udělení se řídilo dvěma kritérii. Tím prvním byla otázka majetková. V nařízeních byli jasně definováni ti, kterým nemělo být manželství povoleno. Mezi ně se počítali mrzáci, žebráci, tuláci, lidé bez pravidelného zaměstnání, chovanci ústavů, příliš staří lidé a osoby bez stálého zaměstnání.⁴⁵⁷ Druhým kritériem bylo slušné chování, dobrá pověst a morálka. Jejich posuzování však bylo stanoveno pouze obecně, jelikož nebylo možné je přesně vymezit. Za účelem získat podklady k jednotlivým případům byla zřízena zvláštní cenzurní komise složená z učitele, duchovního a 2–3 důvěryhodných občanů.⁴⁵⁸

Stát také výrazně limitoval věkovou hranici vstupu do manželství u mužů, a to v souvislosti s vojenskou službou. Podle nařízení z roku 1858 se nesměl oženit žádný muž ve věku 24–27 let, pokud ještě neabsolvoval vojenskou službu či nebyl u tří odvodů uznán za vojny neschopného. O deset let později vstoupila v platnost všeobecná branná povinnost trvající tři roky.⁴⁵⁹ Svobodně nemohli do manželství vstoupit ani lidé vykonávající určitá povolání. Různá omezení platila například pro vojáky z povolání a pro finanční stráž. Řada zaměstnanců státní správy se mohla oženit až poté, co dosáhli potřebného služebního postavení a jisté výše platu. Ke sňatku navíc potřebovali povolení vydané svým nadřízeným.⁴⁶⁰

6.7.1 Věk snoubenců při prvním sňatku

Věkové údaje o snoubencích začaly být do matrik oddaných uváděny od roku 1785, a proto je možná jejich analýza po celou studovanou dobu, neboť neuvedení bylo spíše výjimkou. V Litomyšli chyběl věk u deseti nevěst a jedenácti ženichů, ve Svitavách u tří nevěst a pěti

⁴⁵³ Za dolní věkovou hranici vstupu do manželství začal platit věk 14 let. J. KLABOUC, *Manželství a rodina*, s. 190.

⁴⁵⁴ M. MACKOVÁ, *Sňatek ve světle*, s. 94.

⁴⁵⁵ L. FIALOVÁ et al., *Dějiny obyvatelstva*, s. 160–161.

⁴⁵⁶ J. KLABOUC, *Politický konsens*, s. 42–43.

⁴⁵⁷ Tamtéž, s. 41–42.

⁴⁵⁸ Tamtéž, s. 43.

⁴⁵⁹ J. KLABOUC, *Manželství a rodina*, s. 189.

⁴⁶⁰ L. FIALOVÁ et al., *Dějiny obyvatelstva*, s. 161.

ženichů. Věk zapisovaný do matrik zcela pravděpodobně velmi dlouho neodpovídal realitě. Tento údaj nebyl především na přelomu 18. a 19. století tak důležitý, aby jej všichni znali zcela přesně. Jako více pravděpodobné lze zapisované stáří oddaných označit od roku 1850, kdy začala platit povinnost dokládat před svatebním obřadem svůj věk na základě křestního listu.⁴⁶¹ Do té doby mohl být (a byl) zaokrouhlován.

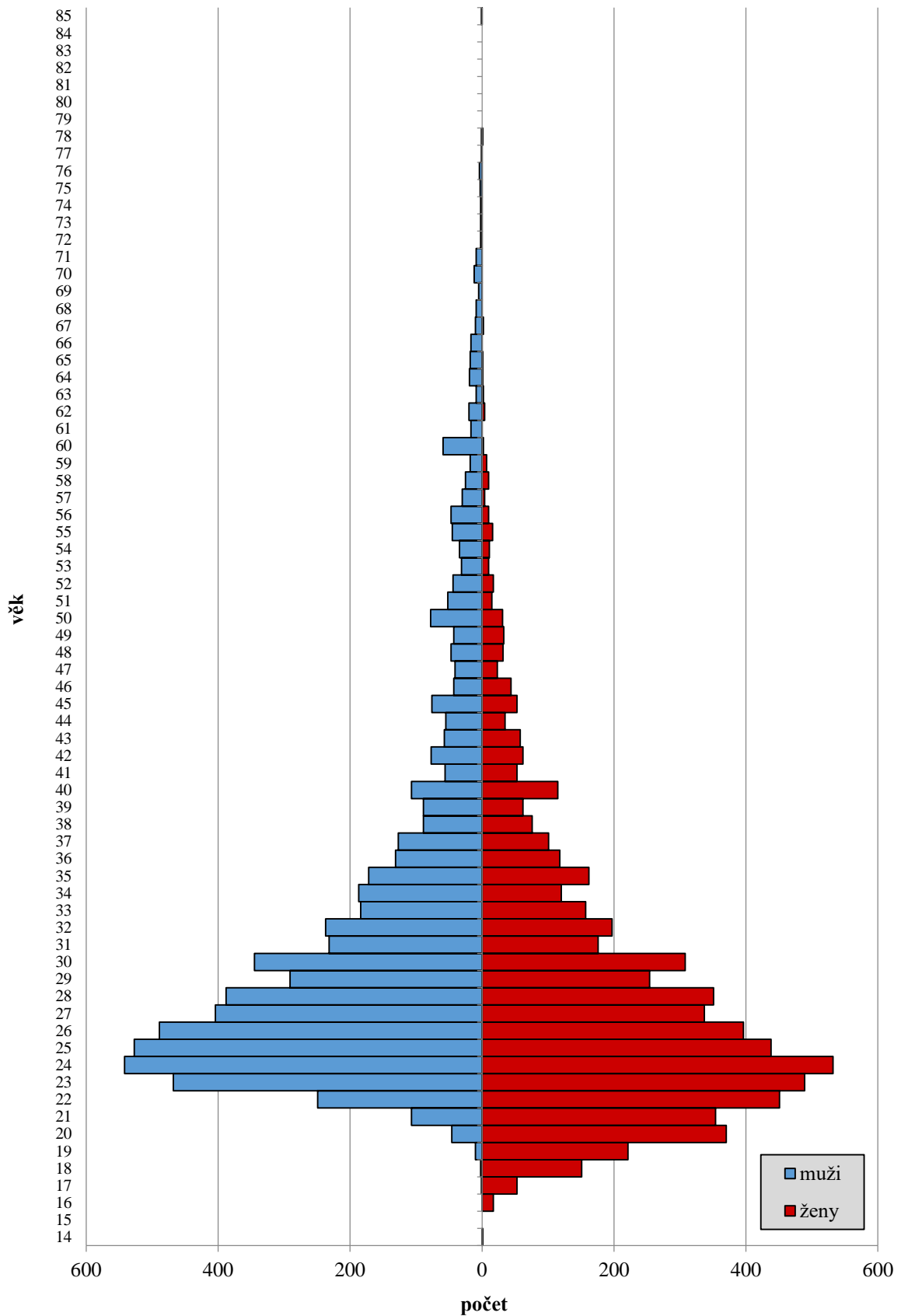
Prvním důvodem zaokrouhlení věku byla právě jeho neznalost. Zatímco matriky zemřelých vykazují tendenci zaokrouhlovat věk k číslům končícím nulou či pětkou, u oddaných nejsou léta končící 5 tolik výrazná. Zaokrouhlování k nule je však nepopíratelné, což dokládají i dále uvedené věkové pyramidy. V pyramidách zahrnujících všechny oddané, bez ohledu na pořadí sňatku, roky končící nulou tolik nevybočují. Ty grafy, které se zaměřují na další sňatky, již jasně ukazují převahu zaokrouhlených let. Ovšem pouze v Litomyšli. Zaokrouhlování působí dominantněji u mužů, je to však dáno pouze tím, že do dalšího manželství jich vstupovalo více. U věku 30 let ještě není zaokrouhlování tolik patrné, ale docházelo k němu, u mužů i u žen. U 40 let je již nezpochybnitelné. V Litomyšli se do dalšího manželství rozhodlo vstoupit 53 mužů, u kterých bylo napsáno, že měli 40 let. 39 let bylo zapsáno pouze u 34 ženichů a 41 let jen u 28. Podobně tomu bylo i u nevěst. Stáří 40 let bylo poznamenáno u 45 vdov, o rok méně bylo 22 nevěstám a věku 41 let dosáhlo 21 nevěst. Nejviditelnější je však zaokrouhlování k 50 letům. Stalo se tak u 72 ženichů vdovců, o rok starší bylo pouze 41 ženichů. Věk 50 byl nejčastěji zapisovaným věkem v případě dalších sňatků mužů. Stalo se tak u 4,9 % ženichů. U žen nelze vliv zaokrouhlování již tolik zhodnotit, jelikož v tomto věku již bylo nevěst velmi málo. V případě mužů se často uvádělo i stáří 60 let. Stalo se tak u 57 ženichů. O rok méně či o rok více bylo shodně jen 16 vdovců. Ve Svitavách byl věk patrně uváděn mnohem přesněji, což ostatně potvrdila i analýza stáří u zemřelých. Jediným věkem, který byl u ovdovělých ženichů zaznamenáván častěji, byl věk 40 let. Stalo se tak u 52 mužů. O rok více bylo pouze 32 ženichům, ovšem 42 let dosáhlo 49 vdovců. Zaokrouhlení k 60 rokům není téměř znatelné (60 let u 15 ovdovělých ženichů, 61 let u 16 vdovců).

Dále se zaokrouhlovalo účelově, a to pravděpodobně kvůli snaze dosáhnout oficiálně zletilosti, čímž se snoubenci vyhnuli nutnosti mít ke svatbě svolení rodičů. Stáří 24 let bylo v Litomyšli nejčastěji zapisovaným věkovým údajem jak u mužů (celkem 542 = 8,3 %), tak u žen (532 = 8,1 %). Ve Svitavách se jednalo o nejčastěji uváděný věk pouze u ženichů (521 = 9,8 %). Nejvíce svitavských nevěst mělo 23 let.

⁴⁶¹ Ludmila FIALOVÁ, *Sňatkový věk obyvatelstva Starého Města pražského v 19. století*, in: Jiří PEŠEK – Václav LEDVINKA (edd.), *Documenta Pragensia XIII. Žena v dějinách Prahy*, Praha 1996, s. 177.

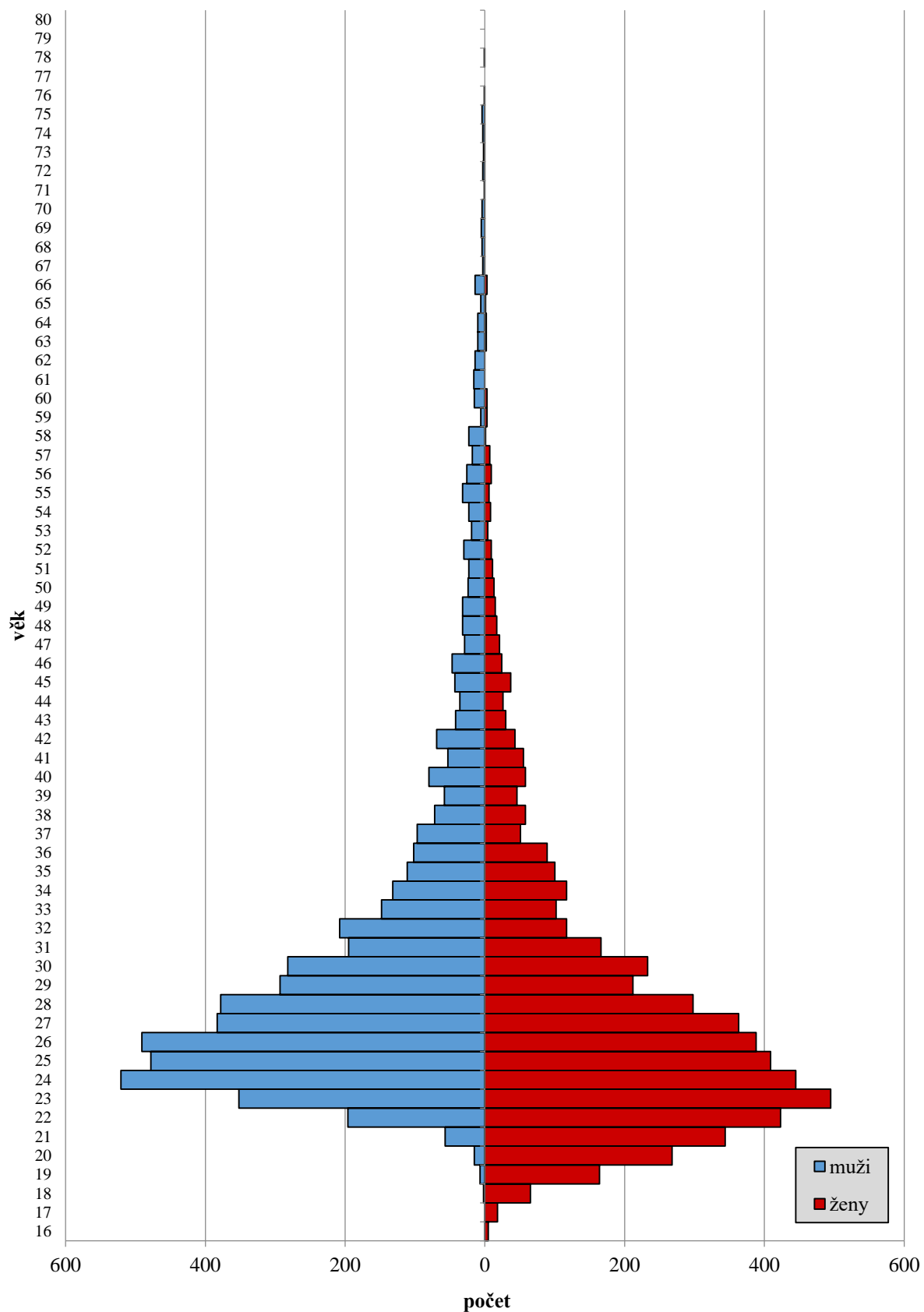
Z výše vysvětlených důvodů je nadále potřeba počítat s tím, že dále prezentované věkové údaje nemusely zcela odpovídat realitě, zvláště v případě Litomyšle.

Graf č. 18: Věk snoubenců v Litomyšli v letech 1785-1914

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

Graf č. 19: Věk snoubenců ve Svitavách v letech 1785-1914

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

Vývoj věku oddaných v českých zemích byl následující. Na přelomu 18. a 19. století se muži poprvé nejčastěji ženili mezi 25–30 lety a dívky mezi 22–25 lety. U lidí žijících ve městech býval věk zpravidla vyšší. Avšak vzhledem k tomu, že většina obyvatel v této době žila stále na venkově, lze usuzovat, že reálný průměrný věk se pohyboval spíše u dolní hranice uvedeného rozmezí.⁴⁶² Během dvacátých až padesátých let 19. století se zvýšil průměrný sňatkový věk o 2–3 roky jak u ženichů, tak u nevěst. Muži se nejčastěji ženili mezi 28–30 lety a dívkám bývalo u oltáře v průměru 28 let. Toto navýšení v sobě odráželo stav ekonomiky, dříve vyjmenované legislativní omezení (občanský zákoník, politický konsensus), ale také postupné prodlužování délky života.⁴⁶³ V polovině 19. století dosáhl sňatkový věk maxima a poté se mírně snížil, pravděpodobně především v souvislosti se zrušením konsensu, a do začátku první světové války se již nijak citelně nezměnil. Dle celozemských výsledků bylo svobodným ženichům před první světovou válkou v průměru 28 let a nevěstám o tři roky méně.⁴⁶⁴

Tabulka č. 18: Průměrný sňatkový věk snoubenců v Litomyšli v letech 1785–1914 (připočteno 0,5)						
Období	První sňatek		Další sňatek		Celkem	
	Muži	Ženy	Muži	Ženy	Muži	Ženy
1785–1789	27,4	25,2	47,0	41,1	32,3	27,1
1800–1809	28,0	25,2	48,2	39,3	33,9	27,5
1810–1819	28,3	25,7	44,1	36,0	32,1	27,0
1820–1829	28,2	27,2	47,5	40,4	32,4	28,3
1830–1839	28,2	27,4	48,5	39,2	33,3	28,7
1840–1849	30,0	27,4	45,0	40,4	33,1	28,6
1850–1859	30,6	28,2	44,5	40,1	33,7	29,8
1860–1869	29,3	27,6	47,2	41,8	33,4	29,1
1870–1879	28,5	26,7	45,7	38,5	31,6	28,3
1880–1889	27,7	26,5	44,5	41,1	30,9	28,1
1890–1899	27,8	25,9	43,5	40,0	30,7	27,3
1900–1914	27,4	25,7	43,1	42,2	30,4	27,1
Celkem	29,0	27,1	46,2	40,5	33,3	28,5

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

Vývoj věku oddávaných v Litomyšli v letech 1785–1914 nijak nevybočoval od uvedené celozemské situace. Průměrný věk zdejších mužů při prvním sňatku byl 29 let. Na konci 18. století jim bylo méně, pouze 27,4 let. Postupně vstupovali do manželství čím dál víc ve vyšším věku, který dosáhl maxima v padesátých letech 19. století (30,6 let). Poté ještě před zrušením

⁴⁶² L. FIALOVÁ, *Príspevek k možnostem*, s. 92.

⁴⁶³ TÁŽ, *Sňatečnost obyvatelstva*, s. 50–51.

⁴⁶⁴ L. FIALOVÁ et al., *Dějiny obyvatelstva*, s. 164.

konsensu začal věk klesat, s každým desetiletím se snižoval o necelý rok. Od osmdesátých let již nebyla překonána hranice 27 let. V letech 1900–1914 bylo svobodným ženichům v průměru 27,4 let, čímž se jejich věk dostal na hodnotu z konce 18. století. U dívek byl vývoj totožný. Průměrný věk litomyšlských svobodných nevěst činil 27,1 let. Do manželství tak vstupovaly přibližně o dva roky dříve než svobodní muži. Během let 1785–1819 se dívky vdávaly mezi 25–26 lety. Od dvacátých let začal průměrný věk vzrůstat nejspíše kvůli zavedené hranici zletilosti. Maximum bylo stejně jako v případě mužů zjištěno v padesátých letech 19. století (28,2 let). V průběhu druhé poloviny století se věk nevěst pozvolna snižoval, až v letech 1900–1914 dosáhl hodnoty 25,7 let, což je hodnota, která odpovídá situaci v letech 1785–1789.

Tabulka č. 19: Věk svobodných mužů podle věkových skupin v Litomyšli v letech 1785–1914 (v %)						
Věk	Muži – první sňatek					
	1785–1799	1800–1824	1825–1849	1850–1874	1875–1899	1900–1914
15–19	0,9	0,2	0,6	0,1	-	-
20–24	34,3	34,4	23,1	18,1	30,4	30,4
25–29	34,7	32,9	38,3	36,6	43,7	47,8
30–34	18,9	18,1	20,4	28,1	15,7	14,9
35–39	7,1	8,2	11,8	10,3	6,3	3,5
40–44	2,6	3,9	3,6	3,9	2,0	1,7
45–49	1,1	0,9	1,2	1,6	0,8	1,2
50–54	0,2	0,7	0,7	0,8	0,6	0,3
55–59	0,2	0,5	0,3	0,5	0,3	-
60+	-	0,2	-	-	0,2	0,2

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

Ačkoli výsledný průměrný věk svobodných ženichů a svobodných nevěst dělily pouze dva roky, panovaly velké rozdíly v podílech jednotlivých věkových kategorií. Aby se muž oženil ještě předtím, než mu bylo 20 let, se téměř nestávalo. Z ekonomických důvodů si svatbu takto brzo nemohla naprostá většina z nich dovolit. Během sledovaných 130 let se tak v Litomyšli stalo pouze 13x. Posledním takto mladým ženichem byl roku 1852 Václav Pekárek, syn obyvatele Václava Pekárka, kterému bylo v době ženění 19 let. Za manželku si vzal svobodnou Annu Košťálovou, dceru souseda Antonína Košťála. Anna byla oproti svému snoubenci výrazně starší, bylo jí 41 let. Od poloviny 19. století nebylo žádnému zdejšímu ženichovi méně jak 20 let, patrně v souvislosti s povinnou vojenskou službou. Muži se zde poprvé nejčastěji ženili ve věku 25–29. Takto starých bylo celkem 39 % z nich. Podíl zmíněné skupiny postupně stoupal. Na počátku 20. století spadl do uvedené věkové kategorie téměř

každý druhý ženich (47,9 %). Mezi 20. a 24. rokem se ženilo přes 30 % mužů, ovšem v letech 1825–1874 jejich podíl poklesl na 20,6 %. Spolu s tím se zvýšil podíl v kategoriích 30–34 let a 35–39 let. V uvedeném období bylo také dosaženo nejvyššího průměrného věku. Pokud se muži nestihli oženit před 40. narozeninami, byla jejich naděje na manželství již velmi malá. Od 40 do 44 let vstoupilo do stavu manželského pouze 2,9 % ženichů a s postupujícím věkem byly vyhlídky na manželský život stále mizivější.

Tabulka č. 20: Věk svobodných žen podle věkových skupin v Litomyšli v letech 1785–1914 (v %)						
Věk	Ženy – první sňatek					
	1785–1799	1800–1824	1825–1849	1850–1874	1875–1899	1900–1914
15–19	10,2	8,9	6,6	5,8	7,6	8,3
20–24	44,0	40,6	32,9	32,0	38,8	42,6
25–29	27,4	27,9	27,1	31,4	30,9	29,9
30–34	8,9	14,1	18,8	16,1	12,9	11,5
35–39	5,5	5,2	8,9	9,1	4,9	3,5
40–44	2,5	2,7	4,3	3,1	2,9	2,9
45–49	0,9	0,6	1,0	1,8	1,4	0,9
50–54	0,4	-	0,2	0,5	0,5	-
55–59	0,2	-	0,2	0,2	0,1	0,4
60+	-	-	-	0,1	-	0,1

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

Dívky se vdávaly výrazně mladší. 15–19 let mělo při prvním sňatku 7,9 % nevěst. Nejčastěji se však vdávaly mezi 20.–29. rokem (67,5 %, 20–24 let mělo 38,5 % nevěst). V letech 1825–1874 se jejich věk stejně jako v případě ženichů zvýšil, nárůst zaznamenaly především věkové kategorie 30–34 let a 35–39 let. Podobně jako u mužů se jednalo jen o dočasnou situaci. 35. rok se u žen jeví jako zlomový. S rostoucím věkem výrazně klesala naděje najít si manžela. Je to však logické, jelikož rovněž klesala pravděpodobnost na otěhotnění. Podíl nevěst ve věku 40–44 let byl stejný jako v případě ženichů, a to 3 %.

Našli se i jedinci, kteří se z uvedených průměrů vzhledem ke svému věku vymykali, a to buď kvůli výrazně nízkému, nebo naopak vysokému věku. Nejmladším manželem v Litomyšli se stal 17 letý Josef Doseděl. Josef byl synem sedláka Jana Doseděla z Osíku a 5. února 1828 si vzal o tři roky starší Kateřinu, dceru chalupníka Josefa Kabrhela.

Nejstaršího a nejmladšího litomyšlského ženicha dělilo 56 let. V nejvyšším věku se roku 1893 rozhodl oženit soudní kancelista ve výslužbě Antonín Salát, kterému bylo 73 let. Za manželku pojal soukromnici Antonii Barchantovou, které bylo 42 let.

Nejmladší svobodnou nevěstou v Litomyšli byla Antonie Kuklová, dcera zdejšího souseda Václava Kukly. Antonie si 14. února roku 1825 vzala za manžela ševcovského mistra Václava Drahotu. Oba snoubenci žili v Litomyšli na Dolním předměstí v čísle 431. Manžele dělil desetiletý věkový rozdíl. Zatímco Václavovi bylo v době ženění 24 let, Antonie měla pouze 14 let, což byla dolní věková hranice možnosti vstupu do manželství.⁴⁶⁵ Minimálně tři roky zůstali bezdětní.

Zdejší nejstarší svobodná nevěsta si na svoji svatbu musela počkat opravdu dlouho. Dne 31. srpna 1909 se v Litomyšli vzali František Papoušek a Karolína Kumpoštová. František byl kočujícím flašinetářem a 6 let byl již vdovcem. V době dalšího sňatku mu bylo 65 let. Byl o dva roky mladší než jeho nastávající. Svobodná Karolína se vdávala ve věku 67 let. Svatba se konala narychlo, snoubenci získali dispens od dvou ohlášek. Svědky svatby byli zdejší kostelníci Josef Portman a Jiří Jirčík. Z jakého důvodu snoubenci žádali o dispens, se nepodařilo zjistit. V matrikách zemřelých jejich úmrtí uvedeno není. Vzhledem ke kočujícímu povolání ženicha není pravděpodobné, že novomanželé ve městě zůstali.

Tabulka č. 21: Průměrný sňatkový věk snoubenců ve Svitavách v letech 1785–1914 (připočteno 0,5)						
Období	První sňatek		Další sňatek		Celkem	
	Muži	Ženy	Muži	Ženy	Muži	Ženy
1785–1789	27,4	25,4	47,1	35,5	32,5	26,5
1800–1809	26,5	24,3	45,6	37,8	31,0	26,0
1810–1819	26,8	25,9	45,9	38,0	32,1	27,8
1820–1829	27,3	26,1	45,1	38,7	30,7	27,2
1830–1839	28,4	26,6	43,7	38,6	32,7	27,8
1840–1849	28,7	26,6	42,1	41,2	31,3	27,9
1850–1859	29,7	27,7	42,6	38,5	32,0	28,5
1860–1869	29,6	27,3	44,7	38,7	32,0	28,3
1870–1879	28,3	26,7	44,8	40,4	32,0	28,5
1880–1889	27,4	26,3	45,4	39,3	30,5	27,6
1890–1899	27,6	25,7	43,6	39,8	29,3	26,7
1900–1914	27,5	25,7	42,7	40,2	29,9	26,9
Celkem	28,5	26,7	44,8	39,5	31,6	27,9

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

Podíly protogamních sňatků ve Svitavách byly téměř shodné jako v Litomyšli a podobně tomu bylo i s věkem. Svobodným ženichům ve Svitavách bylo v průměru 28,5 roku, což je ve srovnání s Litomyšlí rozdíl pouhého půl roku. Do poloviny 19. století jejich věk

⁴⁶⁵ J. KLABOUCH, *Manželství a rodina*, s. 190.

postupně vzrůstal. Maxima (29,6–29,7 let) bylo dosaženo v letech 1850–1869. V sedmdesátých letech 19. století jsou patrné první náznaky poklesu a poté se již věk mužů příliš neměnil. Na počátku 20. století bylo zdejších ženichů v průměru 27,5 let, což odpovídá hodnotě z konce 18. století a také hodnotě zjištěné v tomto období v Litomyšli. Popsaný vývoj se projevil také po rozdělení na jednotlivé věkové skupiny. Ženiši ve věku 15–19 byli takřka raritou. V průběhu let 1785–1849 jich bylo pouze devět. Dvěma bylo 18 let a sedmi 19 let. Po roce 1850 stejně jako v Litomyšli již nikdo takto mladý k oltáři nepřišel. Do dvacátých let 19. století měla více jak třetina novomanželů 20–24 let (34,4 %) a 38,7 % mužů mělo mezi 25–29 lety. Pokles věkové kategorie 20–24 let znamenal nárůst ostatních skupin. Věk 25–29 let byl i nadále tím nejčastějším. Na počátku 20. století byl takto starý téměř každý druhý ženich (48,3 %). Více jak 45 let mělo při první svatbě v průměru pouze 1 % mužů.

Svobodným svitavským nevěstám bylo v průměru 26,7 let. V průběhu první poloviny 19. století se jejich věk zvýšil o více jak tři roky. V nejvyšším věku se vdávaly v průběhu padesátých let 19. století (27,7 let). Do počátku 20. století jejich věk o dva roky klesl. V letech 1900–1914 byl průměrný věk svitavských i litomyšlských nevěst totožný (25,7 let), a dosáhl tak uváděného celozemského průměru. Nejčastěji se dívky vdávaly ve věku 20–24 let (40,8 %), třetině nevěst bylo od 25 do 29 let. Nárůst sňatkového věku se projevil především zvýšením podílů od 30–39 let. Svobodných nevěst starších 40 let zde bylo velmi málo, dokonce ještě nepatrně méně než v Litomyšli. 40–44 let mělo 2,8 % novomanželek a 45–49 let jen 0,8 %.

Tabulka č. 22: Věk svobodných mužů podle věkových skupin ve Svitavách v letech 1785–1914 (v %)						
Věk	Muži – první sňatek					
	1785–1799	1800–1824	1825–1849	1850–1874	1875–1899	1900–1914
15–19	1,3	1,0	0,2	-	-	-
20–24	31,8	37,0	23,7	16,7	28,1	26,5
25–29	38,5	38,9	45,0	42,8	47,2	48,3
30–34	19,2	15,9	19,6	26,3	16,2	17,0
35–39	5,8	4,8	8,3	8,5	5,0	5,5
40–44	2,1	1,6	1,7	3,2	2,0	2,1
45–49	1,3	0,6	1,1	1,6	1,1	0,5
50–54	-	-	0,3	0,6	0,2	-
55–59	-	0,2	0,1	0,3	0,2	-
60+	-	-	-	-	-	0,1

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

Tabulka č. 23: Věk svobodných žen podle věkových skupin ve Svitavách v letech 1785–1914 (v %)						
Věk	Ženy – první sňatek					
	1785–1799	1800–1824	1825–1849	1850–1874	1875–1899	1900–1914
15–19	5,6	6,7	5,2	5,6	4,5	4,7
20–24	45,3	44,7	39,9	30,0	43,3	41,8
25–29	34,5	32,2	31,6	34,8	31,2	36,5
30–34	8,4	8,7	12,6	18,4	12,8	11,0
35–39	3,1	4,2	7,3	6,6	4,6	3,6
40–44	2,8	2,6	2,7	2,4	2,1	1,7
45–49	0,3	0,9	0,7	1,6	0,9	0,4
50–54	-	-	-	0,4	0,6	-
55–59	-	-	-	0,2	-	0,3
60+	-	-	-	-	-	-

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

Nejdříve se ve Svitavách rozhodli oženit dva muži, kterým bylo pouze 18 let. Tím prvním byl v roce 1785 sedlák Embert Bartl, který si vzal o sedm let starší dceru sedláka Annu Schmidovou. Ženichovi brzký sňatek zajisté umožnilo jeho hmotné zajištění. To pravděpodobně neplatilo u druhého sňatku. Ve věku 18 let se roku 1806 oženil domkář Johann Purmann. Vzal si o 14 let starší Teklu Staudtovou, která byla dcerou obuvníka. Nejstarším svobodným ženichem byl na počátku 20. století tkalcovský dělník Adalbert Pokorný. Ženil se až ve věku 66 let. Pro jeho ženu se taktéž jednalo teprve o první manželství. Kateřině Vajrankové, dělnici v tabákové továrně, bylo 47 let.

Pět nevěst bylo šestnáctiletých. Mezi ně patřila dcera nádeníka Agnes Jaichová, která se 26. listopadu 1862 provdala za Franze Ehrlicha. Tomu bylo 30 let. Další takto mladá nevěsta se provdala v listopadu 1910. Byla jí švadlena Aloisie Fuchsová, která byla dcerou Marie Fuchsové, jež byla dcerou Kateřiny Fuchsové, jejíž otec byl obyvatel Johann Fuchs. Manželem Aloisie se stal 23letý tkadlec Josef Stupen.

Nejvyšší zjištěný věk svobodné nevěsty ve Svitavách byl 57 let. V tomto věku se poprvé provdaly dvě ženy. První se jmenovala Amálie Wernerová a v roce 1875 si ve Svitavách vzala stejně starého vdovce Josefa Neumanna. Druhou 57letou nevěstou byla Marie Rosenbergová, dcera svobodné matky Jenovefy Rosenbergové z Vídně. Marie pojala za manžela o rok mladšího vdovce, barvíře Ludvíka Unzeitiga.

Průměrný věk snoubenců u protogamních sňatků byl v Poličce velmi podobný jako ve Svitavách a v Litomyšli. Poličským ženichům bylo při sňatku v průměru 28 let a nevěstám 26,8 let. Nejdéle snoubenci vyčkávali se sňatkem v průběhu padesátých a šedesátých let 19.

století. Celkově se muži nejčastěji ženili mezi 25. a 29. rokem a dívky od 20 do 24 let.⁴⁶⁶ R. Lipovski nezjišťoval vývoj sňatkového věku po celé 19. století, ale pouze v letech 1786–1845. Ani Frýdek a Místek nikterak nevybočovaly. Ve Frýdku se muži v průměru ženili ve věku 26,5 let a dívky o tři roky dříve. Je však nutné podotknout, že uvedený průměr nezahrnuje údaje z druhé poloviny 19. století.⁴⁶⁷ Slezský Krnov se také nevymykal. Svobodní muži se zde ženili, když jim bylo průměrně 28,3 let, dívky o tři roky dříve. U obou pohlaví byl nejvyšší věk zjištěný v letech 1851–1860. Mužům bývalo 31,2 roků a dívkám 27,7 let. Do konce století věk opět poklesl.⁴⁶⁸ Vysoký byl také sňatkový věk v Ústí nad Labem. Muži se zde ženili v průměru v 28,5 letech a dívky ve věku 25,3 let. Nejvyšší věk zjistila S. Dušková v letech 1820–1859, kdy se muži ženili déle jak v 31 letech a dívky až po 28. roce. Spolu s industriálním rozvojem města pak poklesl i věk oddávaných.⁴⁶⁹ Dle dostupných údajů obyvatelé venkova skutečně vstupovali do manželství dříve. Dokládají to například data z Libčan, kde se dívky vdávaly průměrně v době, kdy jim bylo 24 let a muži těsně před dovršením 27. narozenin (26,9 let). V nejvyšším věku zde vstupovali muži i ženy do manželství v letech 1855–1864 (muži 27,7 a ženy 25,1 let).⁴⁷⁰

⁴⁶⁶ E. CHADIMOVÁ, *Populační vývoj*, s. 40–42.

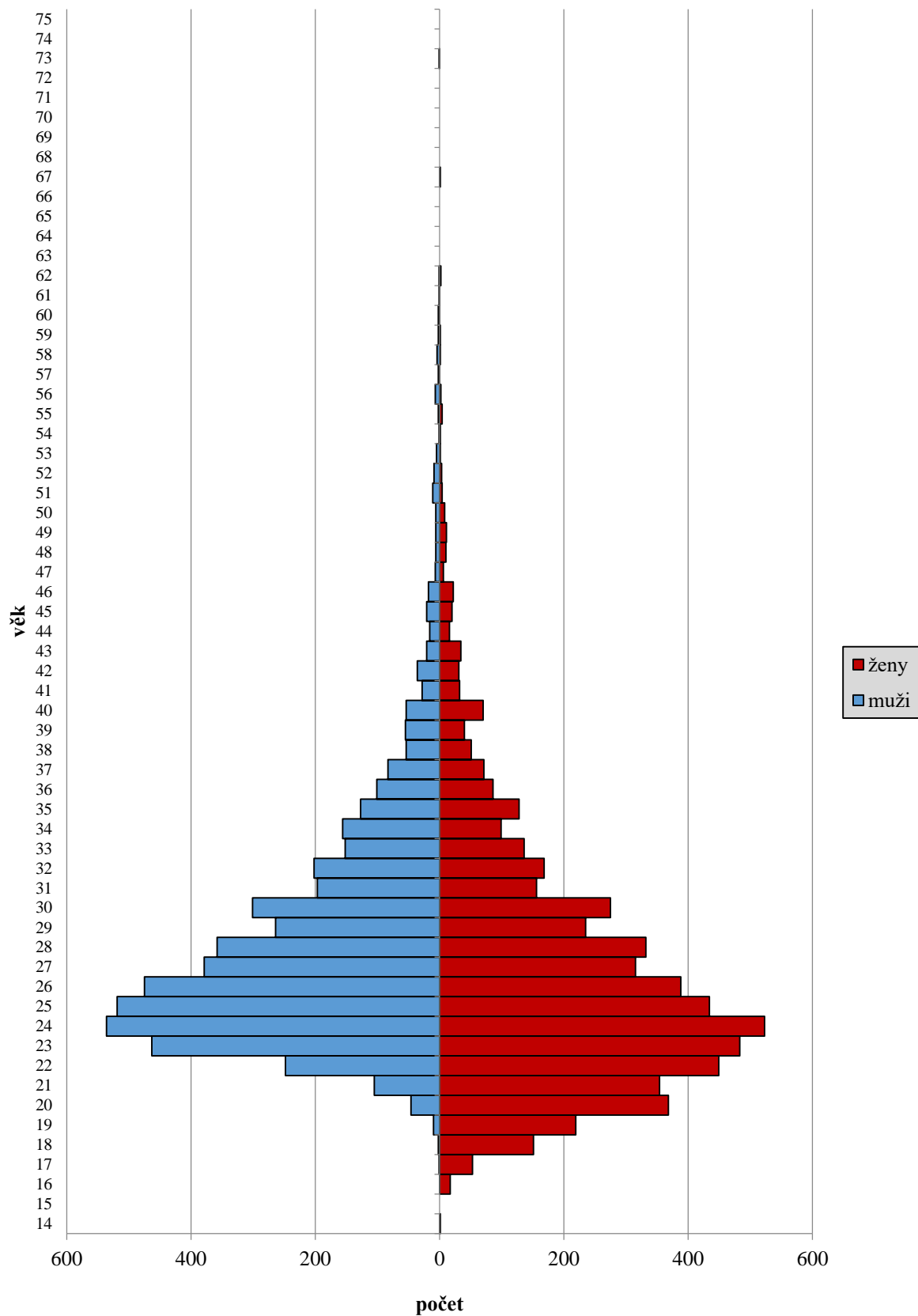
⁴⁶⁷ R. LIPOVSKI, *Lidé poddanských*, s. 114–115.

⁴⁶⁸ M. LARYŠ, *Populační vývoj*, s. 162.

⁴⁶⁹ S. DUŠKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 118–119.

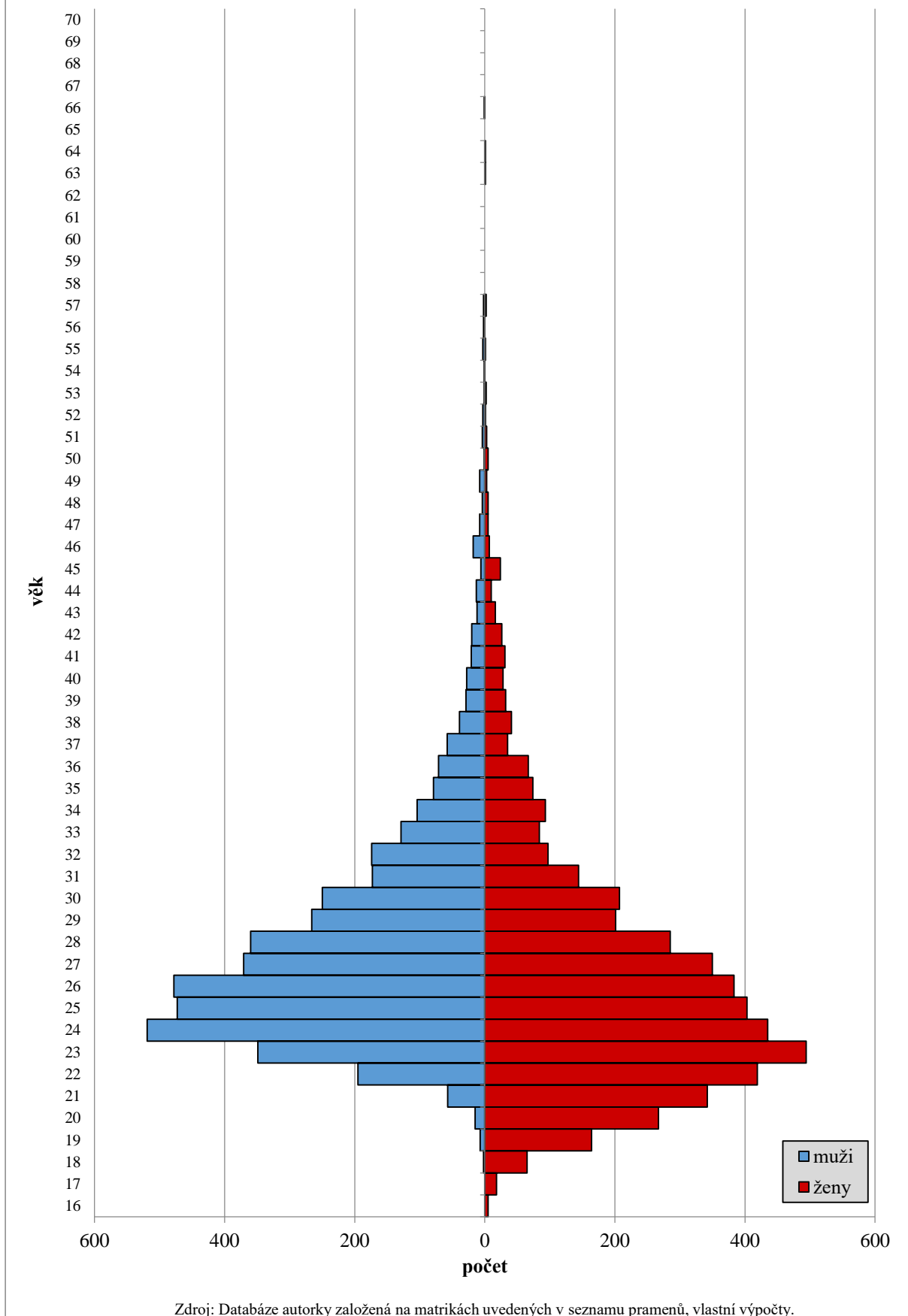
⁴⁷⁰ A. ŠIKULOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 73.

**Graf č. 20: Věk svobodných snoubenců v Litomyšli
v letech 1785-1914**

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

**Graf č. 21: Věk svobodných snoubenců ve Svitavách
v letech 1785-1914**

6.7.2 Věk snoubenců při další svatbě

Vývoj věku snoubenců, kteří již s manželstvím alespoň jednu zkušenost měli, neměl tak charakteristický vývoj jako v případě snoubenců svobodných. Byl totiž velice těsně provázaný s vývojem počtu zemřelých. Mimořádný nárůst mortality znamenal snížení věkového průměru vdov a vdovců, kterých po takové události bylo ve společnosti vždy více. Z tohoto důvodu docházelo v jednotlivých obdobích k výrazným výkyvům, které byly daleko častější u žen. Rovněž je nutné připomenout, že věk snoubenců dalších svateb byl daleko více poznamenán zaokrouhlováním, zvláště v první polovině století v Litomyšli.

Pokud se vdovec rozhodl v Litomyšli během „dlouhého“ 19. století ještě oženit, činil tak v průměrném věku 46,2 let. Věk ovdovělých ženichů se v průběhu doby postupně snižoval, jelikož se lidé začínali dožívat vyššího věku. Někdy se však snížil mimořádně vlivem předešlé mortalitní krize. Například v letech 1810–1819 bylo ženícím se vdovcům pouze 44 let a v letech 1850–1859 o půl roku více. Na počátku 20. století již byli vdovci výrazně mladší (43,1 let) než ti, kteří se ženili na konci 18. století (47 let). Vdovců do 24 let bylo velmi málo (1 %), což je logické, jelikož v tomto věku bylo i málo svobodných ženichů. Obecně ale platilo, že věk nebyl pro vdovce žádným limitem. Podíly v dalších věkových kategoriích byly velmi vyrovnané (12–13,5 %) a ani ženiši vdovci ve věku 60+ nebyli žádnými výjimkami. Že se zdravotní stav obyvatel skutečně zlepšoval, dokazuje pokles podílů věkových skupin nad 45 let od konce 19. století. Litomyšlské vdovy se průměrně znovu vdávaly, když jim bylo 40,5 roku. V případě žen jsou daleko patrnější poklesy věku po proběhlé krizi. Například v letech 1810–1819 se věk vdov snížil na pouhých 36 let. Podobně tomu bylo v sedmdesátých letech (pokles na 38,5 roku), kdy se patrně jednalo o sňatky vdov, které o svého muže přišly během cholerové epidemie v roce 1866. Výše již bylo vysvětleno, že vdovy byly při vstupu do svého dalšího manželství v mnohém limitovány. Následující čísla dokazují, že věk byl skutečně tím rozhodujícím činitelem. Polovina vdov (49,5 %) se provdala ještě před 40. narozeninami, což s sebou ještě neslo jistou naději na porození dítěte. S postupujícím věkem podíly vdov postupně klesaly. Více než 60 let mělo již jen 1,6 % vdov, zatímco vdovců 14,7 %.

Řada mužů přišla o svou manželku již velmi brzo. Hned 14 vdovců se oženilo před svými 24. narozeninami. Nejmladšími vdovci, co se opět oženili, byli dva 21letí muži. Prvním byl Vojtěch Květenský, který si v roce 1795 vzal o dva roky mladší Olivu Opršalovou. Úmrtí Vojtěchovy první ženy, stejně tak jako první svatbu, se však dohledat nepodařilo. Ani jedna událost se tak nejspíše nestala v Litomyšli. Druhým mladým ovdovělým ženichem byl Antonín Müller. Informace o jeho první ženě se nepodařilo dohledat. Její úmrtí v litomyšlských matrikách zemřelých uvedeno není. Vzhledem k Antonínově věku však nejspíše první a druhou

svatbu nedělila velká časová prodleva. Jeho druhou ženou se stala 19letá Barbora, dcera zdejšího souseda Matěje Pryžila. Nejstarším litomyšlským ovdovělým ženichem byl invalida Josef Švanda. Svou další (nelze s jistotou říct druhou) svatbu měl v roce 1808, kdy mu bylo 78 let. Jeho věk však ještě v této době nemusel zcela odpovídat realitě. Za manželku si vzal 40letou vdovu Annu Krejčí. Josef zemřel tři roky po svatbě.

Tabulka č. 24: Věk vdovců podle věkových skupin v Litomyšli v letech 1785–1914 (v %)						
Věk	Muži – další sňatek					
	1785–1799	1800–1824	1825–1849	1850–1874	1875–1899	1900–1914
15–19	-	-	-	-	-	-
20–24	2,3	0,7	1,8	0,7	0,4	-
25–29	3,5	8,0	6,0	6,2	9,6	10,1
30–34	13,9	6,5	9,9	9,6	18,8	18,8
35–39	8,7	13,1	13,4	15,1	12,1	15,2
40–44	13,3	13,5	12,0	13,7	14,9	15,2
45–49	10,9	16,0	15,9	14,1	9,6	11,6
50–54	19,7	13,1	14,8	15,5	13,1	9,5
55–59	10,9	11,3	8,5	12,7	8,5	9,5
60+	16,8	17,8	17,7	12,4	13,1	10,1

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

Tabulka č. 25: Věk vdov podle věkových skupin v Litomyšli v letech 1785–1914 (v %)						
Věk	Ženy – další sňatek					
	1785–1799	1800–1824	1825–1849	1850–1874	1875–1899	1900–1914
15–19	1,3	0,7	-	-	-	-
20–24	2,5	2,0	2,5	2,4	4,2	-
25–29	14,3	12,8	6,7	10,3	7,8	7,1
30–34	13,0	20,3	19,4	15,2	16,2	16,1
35–39	16,9	20,9	22,7	17,6	21,0	14,3
40–44	16,9	17,6	18,5	19,4	19,1	26,8
45–49	14,3	14,2	15,1	17,0	17,3	16,1
50–54	6,5	5,4	8,4	12,7	10,8	8,9
55–59	10,4	4,1	6,7	3,6	3,6	8,9
60+	3,9	2,0	-	1,8	-	1,8

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

Nejmłodšími vdovami byly dvě teprve 19leté dívky. V únoru roku 1793 se vdávala 19letá Terezie Chotínská. Byla však již vdovou. Jejím prvním manželem byl František Chotínský, zdejší papírník. Bohužel nečitelný údaj o bydlišti nevěsty znemožňuje dohledat, kdy

se konala Tereziina první svatba. František zemřel na konci dubna 1791 ve věku 36 let na „*unaveninu*“. Podruhé se ve velmi krátké době provdala i Anna Goliášová, rozená Záleská. První svatbu měla Anna 24. září 1798. Tehdy 18letá nevěsta si vzala o rok staršího Františka Goliáše z Osíka. Manželé však nežili ani v Litomyšli, ani v Osíku, jelikož v matrikách zemřelých Františkovo úmrtí uvedeno není. Není tedy jasné, jak dlouho po svatbě se Anna stala vdovou, ani jak dlouho jako vdova žila. Její druhá svatba se konala 4. listopadu roku 1800. Manželem se stal 24letý Jan Spindler. Nejstarší ovdovělou nevěstou byla Marianna, vdova po Tomáši Zelinkovi. V roce 1798 si ve věku 78 let vzala o čtyři roky mladšího vdovce Františka Němce, který byl kovářem.

Věk	Muži – další sňatek					
	1785–1799	1800–1824	1825–1849	1850–1874	1875–1899	1900–1914
15–19	-	-	-	-	-	-
20–24	1,2	2,4	0,5	-	-	0,6
25–29	4,8	5,5	7,0	6,6	7,1	12,2
30–34	6,0	10,3	11,9	12,2	16,3	17,3
35–39	16,9	13,3	18,9	16,0	14,8	16,7
40–44	20,5	16,4	21,1	22,1	16,3	12,8
45–49	7,2	15,8	14,1	12,2	15,2	12,8
50–54	18,1	11,5	9,2	9,4	10,5	9,0
55–59	9,6	12,1	9,2	7,7	8,9	10,3
60+	15,7	12,7	8,1	13,8	10,9	8,3

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

Svitavští vdovci se ženili přibližně o rok a půl dříve než vdovci v Litomyšli. Za rozdílem nejspíše stála odlišná věková skladba měst. Stejně jako v Litomyšli se věk vdovců postupně snižoval, za což kromě zlepšující se úmrtnostní situace mohla i již zmíněná migrace, kvůli níž se věkové složení svitavského obyvatelstva měnilo, a město mládlo. Na konci 18. století bylo ženichům vdovcům průměrně 47 let, ovšem na počátku 20. století již jen 43,1 let. Ve velmi nízkém věku se vdovci ženili během čtyřicátých a padesátých let, kdy v průběhu „hladových“ let dlouhodobě stoupl počet zemřelých. Pouze 14 vdovců se oženilo ve věku 20–24 let, což bylo dáno i velmi nízkým počtem svobodných ženichů v tomto věku. Zbylé výsledky stejně jako v případě Litomyšle dokazují, že věk nebyl pro vdovce při vstupu do dalšího manželství žádným výrazným omezením. Nejvíce vdovců se ženilo ve věku 40–44 let (18,2 %), ostatní věkové kategorie byly v podílech velmi vyrovnané. Více než 60 let mělo 11,6 % vdovců.

I svitavské vdovy se ve srovnání s těmi litomyšlskými vdávaly dříve. Rozdíl činil jeden rok. Ovdovělým nevěstám ve Svitavách bylo v průměru 39,5 roku. Jejich věk byl však poměrně nestabilní, což mohlo být v určitých letech způsobeno i omezenou velikostí vzorku. Například v letech 1785–1799 se opětovně provdalo pouze 35 vdov. Na rozdíl od Litomyše se nijak neprojevíly důsledky mortalitních krizí. Například po napoleonských válkách nebo cholerové epidemii v roce 1866 se průměrných věk oddávaných nijak výrazně nelišil od předešlého či následujícího období. Každá druhá vdova (49,8 %) se provdala ve věku 25–39 let. U starších vdov pak hrála roli především jejich ekonomická situace. Každá pátá ovdovělá nevěsta (19,7 %) měla 40–44 let. V tomto věku se již patrně neočekávalo, že žena porodí mnoho dětí (ačkoli naděje samozřejmě ještě byla). Ovdovělých nevěst starších 60 let bylo ve Svitavách pouze devět.

Tabulka č. 27: Věk vdov podle věkových skupin ve Svitavách v letech 1785–1914 (v %)						
Věk	Ženy – další sňatek					
	1785–1799	1800–1824	1825–1849	1850–1874	1875–1899	1900–1914
15–19	-	-	-	-	-	-
20–24	5,9	4,4	1,3	2,2	5,2	2,4
25–29	17,6	13,4	8,1	7,5	10,4	3,7
30–34	26,4	18,9	20,2	23,6	21,5	22,0
35–39	14,8	22,2	24,3	16,1	14,8	20,7
40–44	14,8	21,1	20,3	21,5	17,1	23,2
45–49	17,6	8,9	10,8	19,4	14,1	13,4
50–54	2,9	8,9	6,8	5,3	5,9	8,5
55–59	-	1,1	4,1	2,2	9,6	4,9
60+	-	1,1	4,1	2,2	1,4	1,2

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

Nejmladšími vdovci byli 23letí muži. Jedním z nich byl Vincenc Gregor. Vincenc se poprvé oženil v dubnu 1842 ve Svitavách. Ženichovi, kolářskému mistrovi, bylo 22 let. Stejně stará nevěsta se jmenovala Marie Steinerová a byla dcerou zemřelého tesařského mistra. Již v květnu 1842 se novomanželům narodil syn Ferdinand. V srpnu následujícího roku však Marie zemřela na souchotiny. Nejspíše kvůli pragmatické potřebě péče o domácnost, a především o malé dítě se Vincenc rozhodl oženit záhy, a to v listopadu 1843, kdy si vzal 27letou Marii Kordulu Christovou, dceru tesaře.

Nejstaršímu svitavskému ženichovi bylo v době dalšího sňatku 78 let. Byl jím Johann Langer, který si v červnu roku 24 vzal o 22 let mladší vdovu Kateřinu Langerovou. Přesné úmrtí Johanna Langer se vzhledem k častému výskytu daného jména nepodařilo rozpoznat.

Nejstarším opět provdáváním vdovám bylo 66 let. Svatbu v tomto věku měly tři vdovy, všechny si vzaly ovdovělé muže. V červenci 1846 měla svatbu Kateřina Krautnerová, která si vzala o deset let mladšího tkalce Tomáše Fuchse. V roce 1874 se v tomto věku provdala Alžběta Vogtová, vdova po tkalci. Jejím dalším mužem se stal o tři roky starší tkadlec Josef Berka. Poslední ovdovělou nevěstou v tomto věku byla Kateřina Hüblová. V listopadu 1886 si vzala o deset let mladšího tkalce Johanna Heinze. Tkalcem byl také Kateřinin předchozí muž.

Ovdovělí muži v Poličce se v letech 1800–1909 v průměru ženili ve stejném věku jako vdovci v Litomyšli. Těm poličským bylo 46,6 let. I jejich věk se v průběhu sledované doby snižoval. Na počátku 20. století se ženili, když jim bylo 43,6 let. Ve srovnání s oběma městy byly starší zdejší nevěsty vdovy, kterým bylo v průměru 42,2 let. V letech 1810–1819 přišla řada mladých žen o manžela, což dokazuje velmi nízký věk oddávaných ovdovělých nevěst, který činil pouze 34 let.⁴⁷¹ Věk vdovců v Krnově byl nízký (42 let) a během sledované doby se téměř nezměnil. Naopak věk nevěst vdov se zvýšil výrazně: z 29,9 let na konci 18. století na 37,5 roku na počátku 19. století. Přesto však jejich průměrný věk patřil k nejnižším (33,6 let).⁴⁷² Přímé srovnání s prací R. Lipovského není možné, jelikož autor věk oddávaných ještě detailněji dělil a zvláště počítal, jaký byl věkový rozdíl v případě, pokud si vdovec vzal svobodnou dívku nebo pokud si vzal vdovu. V prvním případě (v rámci Frýdku) bylo vdovcům 42,9 let, ve druhém případě 49,8 let. Stejně autor postupoval i u vdov. Pokud si vdova vzala svobodného muže, bylo jí v průměru 33,4 let, pokud si vzala vdovce, tak o sedm let více.⁴⁷³ Srovnávací údaje nejsou k dispozici pro Ústí nad Labem. Ze všech uvedených lokalit se muži vdovci nejdéle ženili v Libčanech (44,5 roku) a ženy vdovy se naopak vdávaly brzo (37,2 let). Autorka A. Šikulová však žádné konkrétní vysvětlení těchto vybočujících hodnot neuvádí.⁴⁷⁴

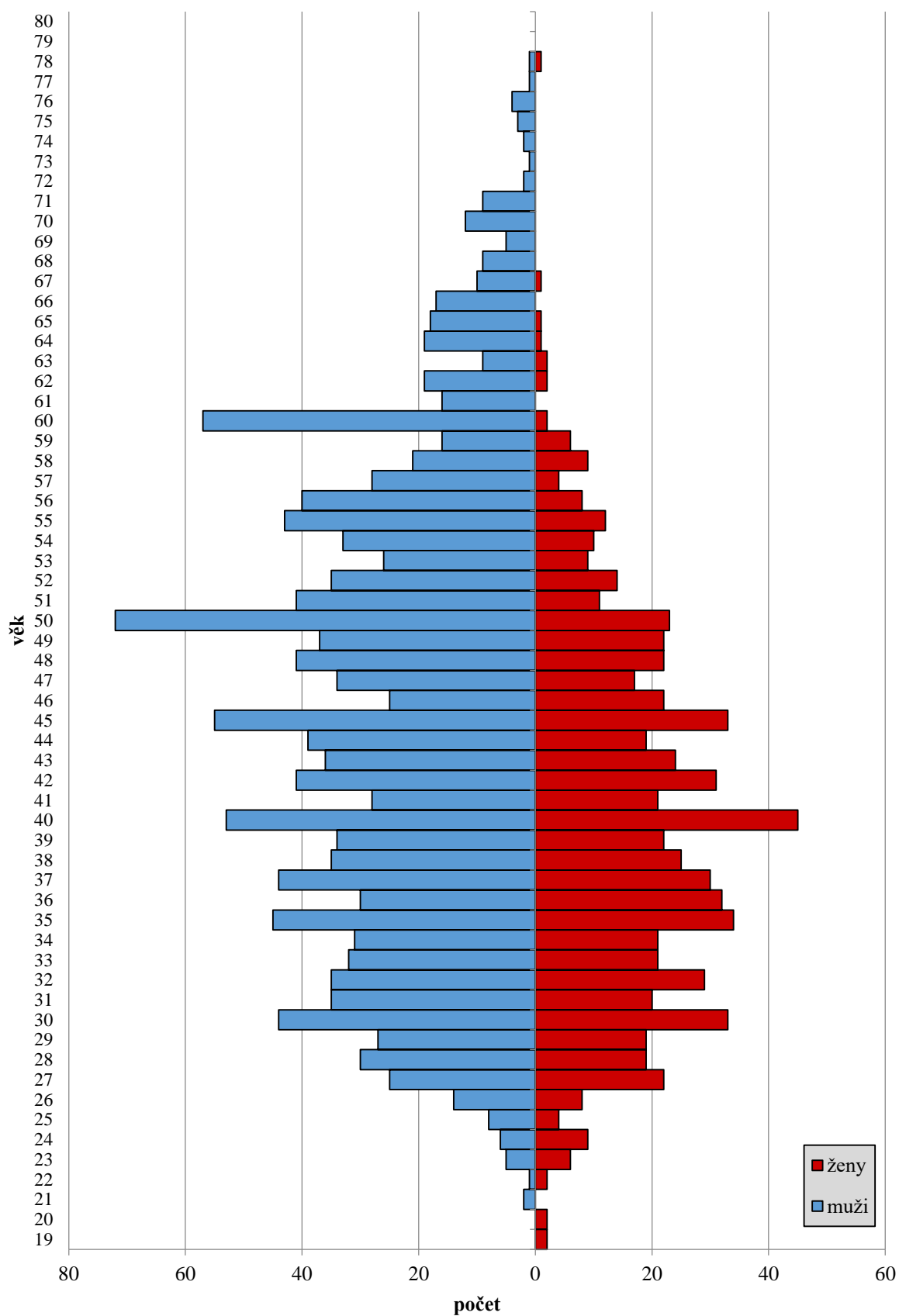
⁴⁷¹ E. CHADIMOVÁ, *Populační vývoj*, s. 36.

⁴⁷² Odůvodnění této skutečnosti autor nepřináší. M. LARYŠ, *Populační vývoj*, s. 166–168.

⁴⁷³ R. LIPOVSKÝ, *Lidé poddanských*, s. 114.

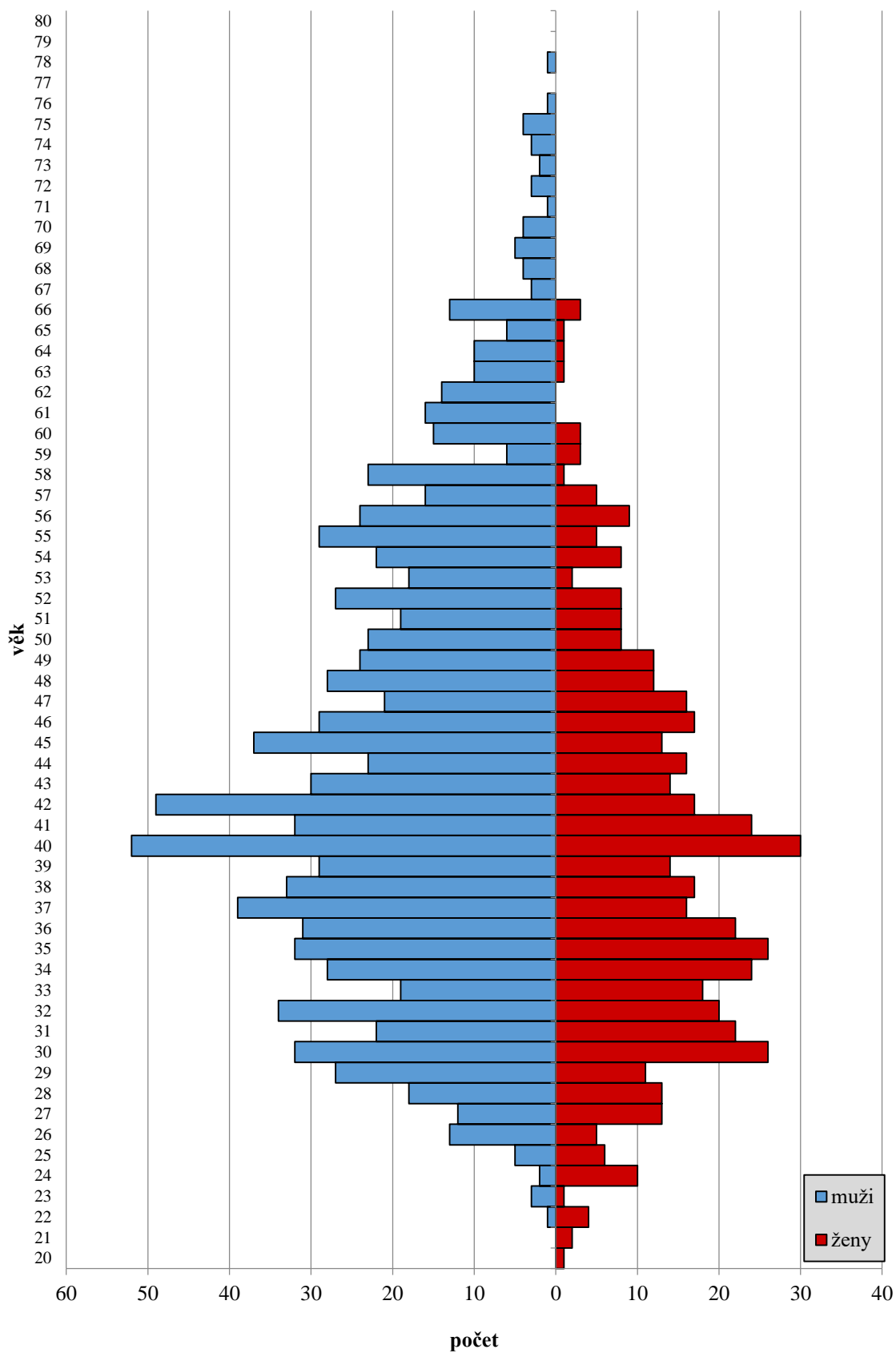
⁴⁷⁴ A. ŠIKULOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 73 a 77–79.

Graf č. 22: Věk ovdovělých snoubenců v Litomyšli v letech 1785-1914

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

**Graf č. 23: Věk ovdovělých snoubenců ve Svitavách
v letech 1785-1914**

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

6.8 Definitivní celibát

Uzavřít manželství, založit rodinu a řádně vychovat a zajistit své potomky. Přesně tímto směrem postupovala životní cesta většiny lidí. Přesto však ve společnosti žila nezanedbatelná skupina obyvatel, která do stavu manželského nikdy nevstoupila a až do své smrti zůstala svobodná. V souvislosti s těmito lidmi se hovoří o tzv. *definitivním celibátu*.⁴⁷⁵ Definitivní celibát je jedním z charakteristických znaků západoevropského sňatkového systému. Pro tuto oblast bylo typické odkládání manželství do vyššího věku, ale také poměrně vysoký podíl osob, které nakonec sňatek nikdy neuzavřely (10–25 %).⁴⁷⁶ Až na určité výjimky nebylo staromládenectví a staropanenství dobrovolným stavem. K žití o samotě (či nesezdaném svazku) přiměla jedince aktuální politická a hospodářská situace, která ovlivnila ekonomické a sociální poměry v dané lokalitě. Významný vliv na míru celibátu měla také industrializace a uplatňované dědické právo.⁴⁷⁷

Uvádění informace, v jakém rodinném stavu dotyčná osoba zemřela, nebylo vždy stálou součástí matričního zápisu. Od počátku sledované doby se v záznamech obou měst uvádělo, zda byla daná osoba vdovcem či vdovou. U zemřelých žen se zapisovalo jméno manžela, u mužů jméno ženy nikoli. Zda byl zesnulý během celého života svobodný, se lze z matričních zápisů dočíst postupně až v průběhu osmdesátých let, a to nejprve ve Svitavách a zpočátku pouze u žen. Stálou součástí matričního zápisu se svobodný stav zemřelého stal až v devadesátých letech, od kdy byl již uváděn v nepřerušené řadě. Sonda je proto časově omezena na léta 1890–1914. Jelikož se předpokládá, že 50. rok byl jakousi hranicí, po jejímž překročení již nebyla první manželství často uzavírána ani u mužů, ani u žen, byla i v rámci Svitav a Litomyšle zvolena pro výzkum tato věková hranice.

V letech 1890–1914 zemřelo v Litomyšli 2 392 osob starších 50 let. U 367 z nich (15,3 %) bylo uvedeno, že zemřeli svobodní. Stalo se tak u 142 mužů a 225 žen. Definitivní celibát se tak v Litomyšli týkal 12,2 % mužů a 18,4 % žen.

V uvedené časové sondě zemřelo ve Svitavách 2 110 osob, kterým bylo 50 a více let. Celkem 208 z nich (9,9 %) nevstoupilo během svého života ani jednou do manželství. Jednalo se o 98 mužů a o 110 žen (10,2 % a 9,6 %).

⁴⁷⁵ E. MAUR, *Základy historické*, s. 122.

⁴⁷⁶ Pro tyto oblasti tak byly typické vysoké podíly dětí narozených mimo manželství. J. HAJNAL, *European Marriage*, s. 101–143.

⁴⁷⁷ M. PRAŽÁKOVÁ SELIGOVÁ, *Život poddaných*, s. 188. Hodnoty definitivního celibátu se lišily v prostoru a v čase. Například v 17. století v Anglii se týkal celé pětiny obyvatel. V 19. století podíl klesl, a to na 7–12 %. Edward A. WRIGLEY – Roger S. SCHOFIELD, *The Population History of England 1541–1871*, Cambridge 1989, s. 259. Citováno dle M. PRAŽÁKOVÁ SELIGOVÁ, *Život poddaných*, s. 188. Zde také příklady z dalších států.

Tabulka č. 28: Definitivní celibát v Litomyšli a ve Svitavách v letech 1890–1914				
Litomyšl				
zemřeli 50+		muži	ženy	celkem
			1 167	1 225
definitivní celibát	zemřeli 50+ (počet)	142	225	367
	zemřeli 50+ (v %)	12,2	18,4	15,3
Svitavy				
zemřeli 50+		muži	ženy	celkem
			965	1 145
definitivní celibát	zemřeli 50+ (počet)	98	110	208
	zemřeli 50+ (v %)	10,2	9,6	9,9

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

Míra definitivního celibátu byla v obou městech vysoká, což bylo obecně typické pro městské prostředí. Lidé zde měli horší možnosti vstoupit do manželství. Důležitou roli hrála migrace. Lidé vyššího věku mohli do měst směřovat kvůli možnosti výdělků, někteří žili v chudobincích. Nejvíce však podíly navýšily ty osoby, které zemřely ve zdejších nemocnicích.

Srovnat data z Litomyšle a ze Svitav s ostatními městy není snadné, jelikož problematika definitivního celibátu není v české historiografii zatím podrobněji rozebrána. V Poličce se definitivní celibát týkal 15,5 % lidí, tedy podobně jako v Litomyšli.⁴⁷⁸ V Ústí nad Labem byla zjištěna nižší hodnota, a to 12 %, což více odpovídá industrializovaným Svitavám.⁴⁷⁹ Ve venkovském prostředí měli lidé nejspíše lepší možnosti vstoupit do stavu manželského i ve vyšším věku. V Libčanech v letech 1902–1914 zemřelo 474 osob, kterým bylo více než 50 let a 28 z nich (5,9 %) bylo svobodných. Poměr pohlaví byl vyrovnaný.⁴⁸⁰

Zásadní otázkou zůstává, proč někteří lidé zůstali do konce života svobodní. U nepatrného procenta osob byl celibát doživotní či byl svázán s kariérním postupem či nuceným odchodem ze zaměstnání v případě vstupu do manželství. Tyto případy ale zajisté nebyly rozhodující. Někteří lidé zůstali sami, dobrovolně či nedobrovolně, kvůli nejrůznějším fyzickým či psychickým odlišnostem. Takoví lidé žili v každém městě, ale opět se jednalo pouze o jednotky případů. Zda byla nějaká tělesná či duševní vada důvodem k životu v osamění v Litomyšli či ve Svitavách, na slovo skoupí matriční zapisovatelé neuváděli.⁴⁸¹ Lze se tedy

⁴⁷⁸ E. CHADIMOVÁ, *Populační vývoj*, s. 46–47.

⁴⁷⁹ S. DUŠKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 125–126.

⁴⁸⁰ A. ŠIKULOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 80.

⁴⁸¹ Těmto lidem se ve své studii věnoval E. Batěk. Ve výčtu litomyšlských obyvatel, kteří trpěli psychickou poruchou, uvádí například „bláznivou Cilku“. Dívka kvůli nešťastné lásce spáchala blíž nespecifikovaný zločin a několik let strávila ve vězení, kde se pomátla. Poté ji lidé najímali na různé práce, za jejichž odvedení dostávala jídlo. „Byla čistotná a dobrá, tichá pracovnice. Při prádle si pro sebe potichu notovala jakous ukolébavku a časem

domnívat, že rozhodujícím činitelem, který u většiny trvale svobodných zabránil uzavření manželského svazku, byla špatná sociální situace a ekonomické problémy. Tím by se také daly vysvětlit odlišné hodnoty hladiny definitivního celibátu ve Svitavách a v Litomyšli. Industriální město nabízelo více pracovních příležitostí, což s sebou samozřejmě přinášelo i možnost založit rodinu a moci ji užít. Ve Svitavách také nebyly zjištěny zásadní rozdíly u mužů a u žen. Oproti tomu v definitivním celibátu žilo v Litomyšli velké množství lidí, především žen (18,4 %). Zdejší obyvatelé tak byli více svázáni nemožností oženit se či vdát, a řada jich tak umírala svobodných. Tento problém se týkal především žen, jak dokazují i data z Ústí nad Labem. V letech 1880–1889 zde zemřelo svobodných 7,6 % mužů, ale žen více než dvojnásobek: 16 %.⁴⁸² Značný nepoměr mezi oběma pohlavími ukazují také výsledky celozemské. V roce 1880 bylo v českých zemích 4,9 % svobodných mužů starších 50 let, ovšem u žen se jednalo o 10,9 %.⁴⁸³ Věra Kalousková dále dokládá, že staropanství a staromládenectví se skutečně týkalo především osob z nižších sociálních vrstev. Jejich špatné životní podmínky potvrzuje i fakt, že v poměru s ostatními umírali přibližně o čtyři roky dříve. Sledování konkrétního sociálního postavení jednotlivých osob by však mohlo být zavádějící, jelikož mnoho z nich již věk limitoval a nemohli se věnovat původní profesi.⁴⁸⁴

Dobová literatura však o důvodech setrvání v definitivním celibátu hovoří zcela odlišně a až na výjimky ekonomické problémy vůbec nezmiňuje. Jan Pauly označuje staromládenecký stav u naprosté většiny mužů jako stav zcela dobrovolný. Žít se v něm podle autora rozhodly dvě skupiny mužů. První byli ti, kteří odmítali závazky a toužili po volnosti a před povinností upřednostňovali své vlastní pohodlí. Druhá skupina mužů sňatek neustále odkládala kvůli rodinným závazkům. Jednalo se především o společné soužití s matkou či sestrou, které se obávaly mít doma konkurentku (novomanželku). „*Jest to nemístná žárlivost a sobeckost, která právě těm nejhodnějším synům zkazí celý život a uvrhne je do mrzoutského staromládenectví.*“⁴⁸⁵ Pauly rovněž objasňuje důvody, proč se svobodní muži nedoživali vysokého věku. Významnou roli hrál život v osamění. Autor jej označuje jako život „*poloviční, plný trdomyslnosti*“.⁴⁸⁶ Nezdravý životní styl, především jednotvárná, tučná strava,

propukala ve smích po způsobu bláznů. Dojemný byl však její soucit s němou tváří. S domácím psem se dělivala o své jídlo a v zimě i svou kazajkou jej přikrývala.“ E. BATEK, *Lidé úchylní před 60 let v Litomyšli*, Od Trstenické stezky 16, 1936–1937, č. 8, s. 126.

⁴⁸² S. DUŠKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 125–126.

⁴⁸³ Ludmila FIALOVÁ, *Příspěvek k možnostem studia sňatečnosti v českých zemích za demografické revoluce*, HD 9, 1985, s. 98–99.

⁴⁸⁴ V. KALOUSKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 86–87.

⁴⁸⁵ J. K. PAULY, *Brána do štěstí*, s. 53–54.

⁴⁸⁶ Tamtéž, s. 54.

každodenní návštěvy hostinců a nadměrné pití alkoholu pak u starých mládenců často zapříčinily kornatění tepen a mrtvici.

Naopak staropanenství chápe autor jako stav nucený. Hlavními důvody osamocení byly u žen především fyzické nedostatky nebo choroby, obzvláště neplodnost a tuberkulóza. „*Dívka tuberkulózní rozhodně se vdávati nemá, vdá-li se, uspíší eventuálním těhotenstvím smrt svoji a dá původ dítěti, které si obyčejně přináší zárodek této trapné nemoci i na svět.*“⁴⁸⁷ Řada žen však zůstala sama, ač nápadníky měla. Čekaly totiž na svůj vysněný ideál, který nikdy nepřišel. „*Kdo kvapně ve volbě sňatku jedná, chybuje; ale dívka, která mnoho vybírá, obyčejně přebere a zůstává sama.*“⁴⁸⁸

Zcela jiný pohled na staromládenectví přinášel časopis *Mládenec*. Vycházel v letech 1907–1915 jako čtrnáctideník a jeho podtitul zněl „*Časopis hájící zájmy tzv. starých mládenců a svobodných mužů*“. Již z tohoto názvu je patrné, jakým směrem se myšlenky autorů upínaly. Hned v prvním čísle jsou rozebrány důvody, které odrážejí muže od manželství. Všechny důvody však měly jednoho společného jmenovatele, či lépe řečeno jmenovatelku. Autor článku *Staromládenecká daň* dělí staré mládence do tří skupin. První skupinu tvoří ti, kteří se zpočátku těšili na manželství a společný rodinný život. Všechny sny a ideály se však rozplynuly poté, co poznali skutečnou ženskou povahu: „*...zvrátily všechny sny mládí a ukázaly sebe jako ošemetná, lstivá a falešná stvoření.*“⁴⁸⁹ Ve druhé, již méně početné skupině, byli ti staří mládenci, kteří nebyli proti manželství nijak zaujatí, avšak nedosahovali takového společenského postavení, které si vyvolená žádala, a proto byli odmítáni: „*Jakmile však přijde náhodou doktor nějaký a promluví k ní jedno, dvě slova, již je zamilovaná až po uši a růžová psanička lítají za vymodleným ideálem jen což. To je nesporné faktum, které ani ženy nemohou popřítí.*“⁴⁹⁰ Do třetí skupiny zařadil autor článku ty staré mládence, kteří se neženili z nedostatku financí. Nešlo však o to, že by neměli dostatek peněz na chod domácnosti. Dle mužů tkvěl problém v tom, že mladé dívky neuměly hospodařit s penězi a značnou část jich utratily, aby jejich zevnějšek odpovídal aktuálním módním trendům. „*O vaření nemají ani potuchy, o vedení domácnosti ani zdání. Ale vdát, a dobře vdát se chce každá.*“⁴⁹¹ Pokud si nějaký muž vzal takovou dívku, stával se odstrašujícím příkladem pro všechny ostatní: „*Jeho paní paří a škube zajíce, vaří kávu „na kyselo“ atd., a pan manžel schne a chřadne.*“⁴⁹²

⁴⁸⁷ Tamtéž, s. 55.

⁴⁸⁸ Tamtéž, s. 56.

⁴⁸⁹ O. ČERVINKA, *Staromládenecká daň*, Mládenec. Časopis hájící zájmy tzv. "starých mládenců" a svobodných mužů 1, 1907–1908, č. 1, s. 2–4.

⁴⁹⁰ Tamtéž, s. 2.

⁴⁹¹ Tamtéž, s. 3.

⁴⁹² Tamtéž, s. 4.

7. Porodnost

7.1 Příznaky těhotenství a životospráva gravidních v dobové literatuře

Porodní příručky z druhé poloviny 19. století, ať už byly určené lékařům, porodním bábám nebo veřejnosti, se často v úvodních kapitolách věnovaly příznakům těhotenství. Ty dělily na jisté a nejisté. Pokud žena přestala menstruovat, zvětšovala se jí prsa a vytékalo z nich mlezivo, byla unavená a ospalá, trpěla nechutenstvím, či naopak podivnými chutěmi, prudkou změnou nálad, zvracením a nadměrným slintáním, bolela ji hlava nebo zuby, srdce jí rychleji tlouklo a měla častější nucení na močení či stolicí, nemuselo to ještě znamenat, že je skutečně těhotná.⁴⁹³ Pravděpodobnost gravidity byla při těchto projevech vysoká, namísto těhotenství však mohly značit jiné zdravotní potíže, především ty gynekologické.⁴⁹⁴ Ani pohyby plodu nebyly často započítávány mezi jisté známky těhotenství. Dotyčná si je mohla často splést s pohyby střev nebo s nadýmáním. Možná záměna byla o to pravděpodobnější, pokud si žena potomka toužebně přála.⁴⁹⁵ S jistotou bylo možné graviditu potvrdit až v druhé polovině těhotenství, kdy byly slyšet srdeční ozvy a plod bylo možné nahmatat.⁴⁹⁶ Pokud však již žena byla těhotná poněkolidkaté, svůj jiný stav často rozpoznala velmi brzy.⁴⁹⁷

Na jednu stranu dobová literatura tvrdila, že „*být širokou*“ není nemoc, a není proto potřeba měnit dosavadní životní styl: „*Těhotná chovej se jako jindy!*“.⁴⁹⁸ Na druhou stranu o sebe měly gravidní ve všech ohledech více dbát a svůj stav brát v potaz. Zvláště pokud již dříve potratily. „*Žena má činiti vše, co zaručuje dítěti nerušený vývoj až do konce, má se vystříhati všeho, co by vývoj ten rušiti mohlo.*“⁴⁹⁹ Ještě důraznější je ve svém *Domácím lékaři* Josef Pečírka: „*Má matka již svaté povinnosti k dítěti, dokud ještě nespatrilo světlo světa a člověk může již v lůně mateřském zárodek neduhů tělesných i duševních nabyti, pakli se matka přiměřeně nechová. A mnohé dítě, které mrtvé na svět přišlo, mohlo být zachováno, kdyby se matka jeho tak byla chovala, jak to žádal stav její požehnaný.*“⁵⁰⁰ Pozornost byla v knihách věnována především stravě. Ta měla být střídavá, pravidelná, kvalitní, výživná, ale zároveň

⁴⁹³ Václav RUBEŠKA, *Porodnictví pro babičky*, Praha 1910⁴, s. 42; Vojtěch VYŠÍN, *Babictví. Učebná kniha o porodnictví pro báby porodní*, Olomouc 1888, s. 55–56; Karel BULÍŘ, *Těhotenství, porod a šestinedělí*, Praha 1903, s. 13; Čeněk KRÍŽEK, *Základové porodnictví pro lékaře*, Praha 1876, s. 27; Vladislav KURKA, *Pohlavní zdravotní péče a sebeochrana*, Kladno 1911, s. 38; Jan JANDA, *Mladá matka, poučení, jak se má žena zachováti od početí až k samostatné výživě dítěte*, Praha 1887, s. 30.

⁴⁹⁴ V. VYŠÍN, *Babictví*, s. 56.

⁴⁹⁵ K. BULÍŘ, *Těhotenství, porod*, s. 13.

⁴⁹⁶ V. RUBEŠKA, *Porodnictví*, s. 42; Č. KRÍŽEK, *Základové porodnictví*, s. 33.

⁴⁹⁷ J. JANDA, *Mladá matka*, s. 31.

⁴⁹⁸ V. K., *Malý domácí lékař. Spis poučný zvláště pro lid, zároveň spolehlivý rádce ve všech nemocech obojího pohlaví a každého věku, s ohledem zvláště na nejlepší domácí léky a prostředky; obsahující též domácí lékárnu a návod, jak zdraví se má šetřiti*, Praha 1879, s. 110.

⁴⁹⁹ K. BULÍŘ, *Těhotenství, porod*, s. 15.

⁵⁰⁰ Josef PEČÍRKA, *Domácí lékař. Učení o člověku ve stavu zdravém i chorobném*, Praha 1870³, s. 81.

lehká. Těžko stravitelná, příliš tučná a nadýmající jídla měla být z jídelníčku zcela vyloučena. Stejně tak pokrmy kořeněné, jelikož prý způsobovaly nebezpečné rozčilení.⁵⁰¹ Namísto tří větších jídel denně bylo lepší jíst více menších porcí. Z masa se doporučovalo vybírat hovězí, krůtí, kuřata, holoubata a libovou šunku, naopak těhotné měly omezit uzené, vepřové a tučné husy a kachny.⁵⁰² Z ovoce měly volit ideálně jahody, třešně, švestky a hrušky. Avšak pouze zralé a čerstvé kvůli nebezpečí případného průjmu.⁵⁰³ Ze zeleniny se důraz kladl především na špenát a saláty.⁵⁰⁴ Nejprospěšnější z nápojů byla pro zdravý vývoj plodu voda. Musela však být kvalitní – ideálně převařená a z ověřeného zdroje. Kakao, čokoláda a bílá káva byly povoleny.⁵⁰⁵ Na alkohol a „rozčilující“ nápoje, jako byly káva či čaj, musela gravidní žena během těhotenství zcela zapomenout. Příležitostně si mohly dopřát sklenku piva či vína.⁵⁰⁶ Těhotenské chutě se měla těhotná snažit ovládnout, jelikož „dobře vychované ženy přemohou snadno choutky po nepřiměřených věcech.“⁵⁰⁷ Zcela nemyslitelné byly takové extrémy jako požívání omítky, křídly či uhlí.⁵⁰⁸ Při silných ranních nevolnostech se radilo snídat ještě v posteli, a to lehce stravitelné a vychlazené pokrmy po drobných soustech.⁵⁰⁹ Publikace rozebíraly také prospěšnost pravidelného vylučování a radily, jak si počínat při průjmu nebo při zácpě.⁵¹⁰

Budoucí matky se měly vyvarovat větší fyzické námahy. „Není však nutno, aby žena těhotná trávila veškerý čas v líné nečinnosti a zahálce očekávajíc slehnutí, působí to přčasto nejen mrzutosti a nespokojenost v rodině, ale i zhusta příčinou bývá nešťastného porodu.“⁵¹¹ Omezit se tak měly na péči o starší děti, lehčí domácí práce a poklidné procházky v přírodě. Důrazně se varovalo před nošením těžkých věcí (a dětí), vykonáváním jakékoli náročné fyzické aktivity a také před sportem. Souložení mělo být „mírné, šetrné a řídké“.⁵¹² Jako nebezpečné bylo zmiňováno i silné kýchnutí či zasmání, tanec, běh po schodech, jezdění na koni a rychlá jízda na vozu po nerovném terénu. „Neopatrný pohyb mnohdy stačí – a veta po naději, štěstí a

⁵⁰¹ V. VYŠÍN, *Babictví*, s. 57.

⁵⁰² V. K., *Malý domácí lékař*, s. 110; J. JANDA, *Mladá matka*, s. 45–47.

⁵⁰³ Čeněk KRÍŽEK, *Pravá pomoc v těhotenství, při porodu, v šestinedělí a při ženských nemocech. Sbíрка užitečných pravidel a naučení pro pohlaví ženské*, Praha 1889, s. 68–69.

⁵⁰⁴ K. BULÍŘ, *Těhotenství, porod*, s. 17.

⁵⁰⁵ J. JANDA, *Mladá matka*, s. 49.

⁵⁰⁶ „Piva mírně pij; jsi-li však z krajiny, kde se víno rodí, anebo jsi-li na víno zvyklá, můžeš si pak i trochu vína dovolit.“ V. VYŠÍN, *Babictví*, s. 58.

⁵⁰⁷ J. PEČÍRKA, *Domácí lékař*, s. 82.

⁵⁰⁸ J. JANDA, *Mladá matka*, s. 48.

⁵⁰⁹ Č. KRÍŽEK, *Pravá pomoc*, s. 297.

⁵¹⁰ Např. K. BULÍŘ, *Těhotenství, porod*, s. 17–18.

⁵¹¹ Tamtéž, s. 18.

⁵¹² V. RUBEŠKA, *Porodnictví*, s. 48.

radosti, jež žena s pýchou pod srdcem nosila.“⁵¹³ Dělnice měly svou práci ukončit ideálně 4–6 týdnů před porodem.⁵¹⁴

Stejně důležitá pro zdárný průběh těhotenství byla pravidelná hygiena. Jan Janda v publikaci *Mladá matka* poukazuje na to, že důkladná očista byla nutná nejen kvůli zdraví, ale i kvůli udržení dobrého jména manžela a pověsti rodiny.⁵¹⁵ Zatímco například Čeněk Křížek hovoří o každodenním omývání alespoň rodidel, Jan Janda doporučuje koupel jednou až dvakrát za měsíc. Oba se shodují v tom, že použitá voda měla být příjemně vlažná, v žádném případě horká. Navštěvovat veřejné lázně či se v létě koupat v rybníce se příliš nedoporučovalo.⁵¹⁶ Zvláště pečlivě, alespoň ke konci těhotenství, měla budoucí matka pečovat o svá prsa. Neměla být stlačována šněrovačkou a bylo nutné je pravidelně omývat, především oblast bradavek. Předešlo se tím jednak jejich zanícení, a hlavně byla posilována a připravována na kojení. K omytí se měla používat vlažná voda, víno, kořalka, rum, kolínská, líh nebo parfém. Chudým postačil ocet.⁵¹⁷

V čistotě měl být udržován rovněž ženin oděv. Oblékání musela gravidní přizpůsobit svému stavu a do porodu měla na „tyranskou vládkyni módu“ zapomenout.⁵¹⁸ Žena měla dát pečlivý pozor, aby neprochladla, zvláště v oblasti ňader, břicha a od nohou.⁵¹⁹ Šatstvo mělo být pro ženu pohodlné a nesmělo ji stahovat. Proto se nedoporučovalo nošení šněrovačky a podvazků. Sukně se měla nosit s kšandami.⁵²⁰ Těhotné měly také vyměnit obuv a nosit boty pohodlné a nízké, aby tak minimalizovaly nebezpečí pádu i případného potratu.⁵²¹

Stranou pozornosti autorů nezůstával ani vliv psychiky. Těhotná se měla vyhnout všem silnějším emocím, mezi které patřily nejen smutek, strach, hněv, mrzutost, zlost, rozčilení, leknutí, nenávisť, žárlivost či lítost, ale taktéž příliš velká radost, vášeň a nadšení.⁵²² Jako smyšlené a neopodstatněné bylo označováno tzv. *shlédnutí* těhotných. Jakákoli odlišnost narozeného dítěte neměla podle autorů souvislost se zhlédnutím se v čemkoli v době těhotenství. Novopečené matky si však údajně vždy nějakou spojitost našly. Proto bylo také úkolem porodních bab jim nesmyslnost zhlédnutí vysvětlovat a nikoli tyto domněnky ještě

⁵¹³ K. BULÍŘ, *Těhotenství, porod*, s. 17.

⁵¹⁴ V. RUBEŠKA, *Porodnictví*, s. 47.

⁵¹⁵ „Žena nečistá tratí svou cenu, stává se zvláště v těhotenství lidem vůbec a řádnému muži zvláště obtíží, kazí rodinné blaho a sobě zdraví ničí.“ J. JANDA, *Mladá matka*, s. 49.

⁵¹⁶ J. JANDA, *Mladá matka*, s. 50; Č. KRÍŽEK, *Pravá pomoc*, s. 297.

⁵¹⁷ V. VYŠÍN, *Babictví*, s. 59; Č. KRÍŽEK, *Pravá pomoc*, s. 297.

⁵¹⁸ K. BULÍŘ, *Těhotenství, porod*, s. 19.

⁵¹⁹ Č. KRÍŽEK, *Pravá pomoc*, s. 39.

⁵²⁰ J. JANDA, *Mladá matka*, s. 49.

⁵²¹ K. BULÍŘ, *Těhotenství, porod*, s. 19.

⁵²² V. VYŠÍN, *Babictví*, s. 59; V. RUBEŠKA, *Porodnictví*, s. 48; J. JANDA, *Mladá matka*, s. 53–54.

přiživovat nejrůznějšími pikantnostmi.⁵²³ Obávám ze zhlédnutí však řada žen věřila, a proto dodržovaly mnoho rozšířených lidových zákazů. Vyhýbaly se například dívání do ohně, na krev či pohledu na mrtvé. Nutno dodat, že řada těchto pověr měla i racionální základ a snažila se ženy udržet v dobrém psychickém stavu.⁵²⁴ Strachem byly ovládány především prvorodičky. Karel Bulíř jim ve své práci doporučoval rozptýlení v podobě ručních prací či čtení knih. Vyvarovat se však měly nejrůznějších spisů určených těhotným, jelikož většina z nich byla dle Bulíře nekvalitní a budoucí matky spíše vyděsila.⁵²⁵ Uklidnění měla ženám přinést víra v Boha a také pomýšlení na skutečnost, že ženy rodí děti od nepaměti.⁵²⁶

Profesor Rubeška je jediným z citovaných, který předkládá výčet potřebné výbavy k porodu a pro novorozence. Těhotná si měla opatřit dostatečné množství podložek a plen, vyprané a vyvařené oblečení pro dítě, zavinovačku, zahřívací láhev, břišní pás, vatu, lín, dětský zásyp a plechovou vaničku.⁵²⁷

Popsaná teorie a reálná praxe týkající se životního stylu během těhotenství však byly dvě rozdílné věci. Výše uvedená doporučení stran kvalitní stravy, psychické pohody a vykonávání nenáročných prací byl přepych, který si mohla dovolit jen hrstka žen. Řada těhotných strádala ve všech ohledech a pracovat zkrátka musela.

Obavy těhotných měly své pádné a opodstatněné důvody. Umírání viděly všude kolem sebe. Někdy se potíže dostavily již v těhotenství, jindy se zkomplikoval porod. Ani po narození dítěte strach ženu ještě neopouštěl. Naděje, že uvidí svého potomka běhat a růst, nebyla příliš velká. Oporu ve vši nejistotě byla nejen zmíněná víra, ale také nejrůznější pověry spojené s těhotenstvím, porodem či šestinedělím.⁵²⁸

Nebyly to obavy jen o život novorozeněte, které mohly gravidní ženu sužovat. Strachovat se mohla i o svůj vlastní život, a to zvláště v případě, pokud se již starala o několik

⁵²³ V. RUBEŠKA, *Porodnictví*, s. 48; V. VYŠÍN, *Babictví*, s. 59; J. PEČÍRKA, *Domácí lékař*, s. 82–83; K. BULÍŘ, *Těhotenství, porod*, s. 21–22.

⁵²⁴ A. NAVRÁTILOVÁ, *Narození a smrt*, s. 37.

⁵²⁵ K. BULÍŘ, *Těhotenství, porod*, s. 21–22.

⁵²⁶ Rozsáhle se této myšlence věnuje především Jan Janda. Jeho apel je natolik upřímný, že si zaslouží kompletní citaci: „*Nebojtež se, matky! Těšte se naději, že vznesla příroda na Vás úkol Vám patřící, že obdařeny jste plodem a obdaříte muže drahého potomkem, v němž oba teprve žítí budete, štěstí své a radost svou v něm hledajíce. Ano, těšte se, krásná kyne Vám naděje, doba nového blaha blíží se, doba nové lásky mateřské, doba velebná, jižto velebí též šťastný otec, nazýváje ji nejkrásnější dobou života svého. Ano, těšte se proto a jistě opustí Vás bázeň, hrůza a strach! Nebojtež se také výsledku nepříznivého. Pohlédnětež na tisíce a tisíce žen, jež bez vší pohromy porodily a pomnětež, že porody pravidelně končívají, že příroda jest tedy mocná a že výjimečně toliko nutno jest, tehdy pomáhati v pravém čase, kde nepravidelnost nějaká překáží silám přírodním.*“ J. JANDA, *Mladá matka*, s. 53–54.

⁵²⁷ V. RUBEŠKA, *Porodnictví*, s. 49–50.

⁵²⁸ Například od porodních bolestí mělo ženě pomoci rozvazování uzlů v místnosti. Symbolicky byl vnímán i okamžik narození a okolnosti, které porod doprovázely. S řadou tradic byl také spojen matčin úvod v kostele. A. NAVRÁTILOVÁ, *Narození a smrt*, především s. 45–50. Dále např. Monika TAUBEROVÁ, *Narození dítěte v lidovém prostředí a rituální vliv obřadní textilie – koutní plachty*, Praha 2014.

děti. Přežila-li rodička porod, neměla zcela vyhráno. Naopak. Největší riziko úmrtí jí hrozilo právě po porodu. Důvodem byla horečka omladnic, nazývaná těž jako horečka šestinedělní či koutová. Zkráceně se jí lidově říkalo také *omlaznička*.⁵²⁹ Způsobovala ji streptokoková bakterie, která se na nemytých a nesterilních nástrojích či na rukou dostávala do těla rodičky a zde způsobila zánět, který mohl přerůst v otravu krve. Do objevení podstaty nákazy se věřilo, že nemoc se šíří epidemicky.⁵³⁰ Propuknutí horečky hrozilo nejvíce prvních pět dní po porodu, kritický byl první až třetí den. Nemoc se projevovala zvýšenou až vysokou teplotou, zimnicí, nechutenstvím, zrychleným tepem, zvracením a bolestmi v podbřišku, které se zvětšovaly, dotkl-li se jej někdo.⁵³¹ Smrt mohla nastat velmi rychle, v rádech hodin či několika málo dnů. Některé ženy zemřely až po několika týdnech. Pokud porodní bába zjistila, že rodička onemocněla, měla přivolat lékaře.⁵³² Jestliže bába o některou takto nemocnou šestinedělku pečovala, neměla po tu dobu chodit k jiným těhotným, rodičkám či nedělkám. Důvodem byla obava, aby bába nákazu nepřenese na někoho jiného.⁵³³ Pomoc před přenosem nákazy byla z dnešního pohledu jednoduchá. Důkladné a pravidelné mytí a dezinfikování rukou a nástrojů. To byl také důvod, proč ve srovnání s domácími porody umíralo v porodnicích mnohonásobně více rodiček. S teorií možného přenosu a spojitostí mezi vysokým počtem zemřelých v porodnicích a lékaři, přišel v polovině 19. století ve Vídni maďarský lékař Ignác Semmelweis. Jeho varování však zůstalo v dané době nevyslyšeno.⁵³⁴ V. Vyšín a V. Rubeška již byli s podstatou antiseptiky seznámeni, a proto důrazněji upozorňovali porodní báby na fakt, že pokud nebudou dodržovat všechny předepsané zásady a nedělka horečkou onemocní, mohou skončit před soudem: „*Opomine-li toho a zavíní-li těžkou nemoc aneb smrt, zabije-li svou nedbalostí a lehkomyšlností dětem matku a muži manželku, svědomí jí musí činit věčné výčitky a může být vedle toho také soudně stíhána.*“⁵³⁵

I s úmrtím šestinedělky bylo spojeno mnoho pověr a zvyků. Například se tradovalo, že zemřelá matka chodí v noci své pozůstalé dítě koupat a šít pro něj oblečení. Proto jí na noc chystali ke kolébce vše potřebné.⁵³⁶

⁵²⁹ *Domácí lékař. Příloha k Živě*, Živa 6, 1858, č. 4, s. 88.

⁵³⁰ Milena LENDEROVÁ – Karel RÝDL, *Radostné dětství? Dítě v Čechách devatenáctého století*, Praha 2006, s. 54.

⁵³¹ V. VYŠÍN, *Babictví*, s. 239–240.

⁵³² V. RUBEŠKA, *Porodnictví*, s. 133–134. Dále např. K. Z., *Žena a matka. Epištola mladým ženám*, Praha 1902, s. 43–44.

⁵³³ V. VYŠÍN, *Babictví*, s. 16.

⁵³⁴ Více o I. Semmelweisovi především Sherwin B. NULAND, *Špinavé ruce. Mikrobi, horečka omladnic a podivuhodný příběh Ignáce Semmelweise*, Praha 2005; István BENEDEK, *Ignaz Philipp Semmelweis (1818–1865)*, Wien 1985; Georg SILLÓ-SEIDL, *Die Affaire Semmelweis*, Wien 1985.

⁵³⁵ V. RUBEŠKA, *Porodnictví*, s. 148.

⁵³⁶ Karel Václav ADÁMEK, *Lid na Hlinecku*, Praha 1900, s. 332.

7.2 Vývoj porodnosti a počtu narozených

Porodnost je demografický ukazatel, který udává počet narozených na 1 000 obyvatel. Spolu s úmrtností ovlivňuje porodnost tempo růstu populace.⁵³⁷ V 19. století byla úroveň natality poměrně stabilní, až v samém závěru nastal prudký zvrát dokonaný v první polovině století následujícího. Její úroveň odrážela podmínky, v nichž obyvatelstvo žilo (politika, ekonomika, právo, kultura).⁵³⁸ Ve vzájemném efektu na sebe však působila především se sňatečností. Pokud v době nějaké krize, která mohla mít různorodé původce, stoupl počet zemřelých, zvýšil se následně počet adeptů, kteří měli možnost uzavřít manželství. Jednak šlo o ovdovělé a dále o ty, kteří se po zesnulém dočkali dědictví. Navíc v době krize byla řada svateb odložena do doby jejího skončení. Zvýšená hladina sňatečnosti tak předznamenávala nárůst porodnosti.

Tabulka č. 29: Počet živě narozených v jednotlivých obdobích a průměrný počet za 1 rok v Litomyšli v letech 1785–1914		
	Počet živě narozených dětí	Průměrný počet živě narozených dětí za 1 rok
1785–1799	3 210	214,0
1800–1809	2 147	214,7
1810–1819	2 041	204,1
1820–1829	2 294	229,4
1830–1839	2 106	210,6
1840–1849	2 251	225,1
1850–1859	2 164	216,4
1860–1869	2 043	204,3
1870–1879	2 153	215,3
1880–1889	2 291	229,1
1890–1899	2 244	224,4
1900–1914	2 421	161,4
Celkem	27 365	210,5

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

V průběhu let 1785–1914 přišlo v Litomyšli na svět 27 365 živě narozených dětí. Na jeden rok připadalo v průměru 210–211 porodů. Pro počty narozených byly typické značné výkyvy, které byly odrazem aktuálního společenského dění. Prudký pokles hodnot nastal v průběhu devadesátých let 19. století, kdy se patrně mezi zdejšími začala prosazovat myšlenka

⁵³⁷ V. SRB, *Úvod do demografie*, s. 126.

⁵³⁸ Ludmila FIALOVÁ, *Možnosti historikodemografického výzkumu porodnosti v podmínkách českých zemí v 18. a 19. století*, in: Sborník prací Filozofické fakulty Ostravské univerzity. Historie = Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Ostraviensis, Historica 14, 2007, s. 71.

vědomé regulace plodnosti. Podíl narozených chlapců a dívek byl téměř totožný. Mužského pohlaví bylo 13 770 novorozenců (50,3 %) a dívek bylo 13 865. Zdaleka ne všechny děti se narodily do úplných rodin. U 13,4 % narozených byla při křtu do matriky uvedena pouze matka a u novorozeněte byla zaškrtnuta kolonka určena pro děti nemanželského původu.

Tabulka č. 30: Počet živě narozených v jednotlivých obdobích a průměrný počet za 1 rok ve Svitavách v letech 1785–1914		
	Počet živě narozených dětí	Průměrný počet živě narozených dětí za 1 rok
1785–1799	1 692	112,8
1800–1809	1 144	114,4
1810–1819	1 288	128,8
1820–1829	1 364	136,4
1830–1839	1 565	156,5
1840–1849	1 633	163,3
1850–1859	1 698	169,8
1860–1869	1 856	185,6
1870–1879	1 915	191,5
1880–1889	2 134	213,4
1890–1899	2 717	271,7
1900–1914	3 562	237,5
Celkem	22 568	173,6

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

Ve stejné době se ve Svitavách narodilo 22 568 živých dětí. S přibývajícím obyvatelstvem a s rostoucím počtem sňatků postupně stoupal také počet narozených. Maxima bylo dosaženo v roce 1898, kdy přišlo na svět 313 dětí. Poté se nárůst narozených zastavil a křivka začala prudce klesat. V roce vypuknutí první světové války se zde narodilo již jen 171 dětí. Tak jako v případě Litomyšle byl poměr narozených dětí podle pohlaví velice vyrovnaný. Přesto měli narození chlapci mírnou převahu. Narodilo se jich 11 659 (51,7 %). Nepoměr se později vyrovnal, jelikož to byli právě chlapci, kteří v kojeneckém věku častěji umírali.⁵³⁹ Děti z lože nemanželského se zde rodilo méně. V průměru bylo nemanželského původu 8,7 % narozených.

Studium vývoje porodnosti v českých zemích a počtu narozených v Litomyšli a ve Svitavách bylo rozděleno do tří časových úseků. Vzhledem k tomu, že počty obyvatel v obou městech jsou známé jen v několika letech především ve druhé polovině 19. století, nelze přesně

⁵³⁹ Viz Úmrtnost, s. 292 a s. 300.

vypočítat vývoj hrubé míry porodnosti, a tak je nutné spokojit se pouze se změnami počtu narozených. I pouhé hodnoty však dokládají jednotlivé trendy vývoje.⁵⁴⁰

7.2.1 Vývoj na konci 18. století a na počátku 19. století

České země

Po zrušení nevolnictví byla natalita v českých zemích vysoká. V průměru na 1 000 obyvatel připadlo 42–44 živě narozených dětí.⁵⁴¹ Maxima v tomto období bylo dosaženo v roce 1787, kdy porodnost odpovídala hodnotě 46,2 ‰.⁵⁴² Na zmíněném průměru se natalita držela i následující roky. Pouze v průběhu dvou válečných let došlo k výraznému propadu, který byl však již následující rok kompenzován. Roku 1806 poklesla hladina porodnosti na 34,8 ‰. Šlo o důsledek tyfové epidemie a zásobovacích potíží.⁵⁴³ Hned další rok vystoupala natalita až na 46,9 ‰. Druhý krizový rok nebyl již pokles tak razantní. V roce 1810 připadalo na 1 000 obyvatel 41,5 živě narozených dětí, avšak v roce 1811 došlo ke zvýšení na 47,7.⁵⁴⁴

Litomyšl

Počty narozených v Litomyšli na konci 18. století byly velice nestálé. Je proto možné, že důsledná evidence všech narozených měla v této době ještě jisté mezery a do matriky patrně nebyla vždy zapisována všechna novorozeňata. Zápisu mohla „utéct“ například ta, která zemřela velice brzy po narození, nebo ta, která se nedožila udělení křtu. Torzovitá byla především evidence nemanželských dětí.

V průměru se v letech 1785–1799 rodilo během jednoho roku 214 dětí. K výraznému vzestupu nedošlo ani po roce 1799. V tento rok byl zjištěn třetí nejvyšší počet zemřelých, ovšem v počtu oddaných ani narozených nenastala v roce 1800 žádná změna. Důvod byl zřejmý. V roce 1799 propukla ve městě velká epidemie neštovic, které byly smrtelné hlavně pro malé děti. Dospělí na ně umírali jen výjimečně, a proto se nijak nezvýšil počet vdovců a vdov. Jinak tomu ale bylo v průběhu výše zmíněných válečných let. V letech 1800–1805 činil roční průměr 221 živě narozených dětí. Ovšem v roce 1806 se jich narodilo pouze 164. Kromě jiného se město potýkalo s tyfovou epidemií. O to „úrodnější“ byl rok 1807, během kterého přišlo na svět 247 dětí. Tyfus se Litomyšlí epidemicky šířil také v průběhu let 1809–1810, během kterých

⁵⁴⁰ Mrtvě narozené děti nebyly do dále prezentovaných výsledků započítány. Mrtvorozenosti a její problematice je věnována samostatná závěrečná podkapitola.

⁵⁴¹ J. STRÍTESKÝ, *Zdravotní a populační vývoj*, s. 48.

⁵⁴² L. KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva*, s. 332.

⁵⁴³ L. FIALOVÁ, *Vývoj sňatečnosti*, s. 113.

⁵⁴⁴ L. KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva*, s. 332; J. STRÍTESKÝ, *Zdravotní a populační vývoj*, s. 49; L. FIALOVÁ, *Vývoj sňatečnosti*, s. 112.

poklesl počet narozených na 180. V poválečných letech začalo narozených dětí postupně přibývat.

Svitavy

Počty porodů zjištěné ve Svitavách ve druhé polovině osmdesátých a během devadesátých 18. století se příliš nelišily. Tato stabilita nasvědčuje, že k podevidenci novorozenců často nedocházelo. Jak však bude řečeno dále, neúplná byla nejspíše evidence dětí narozených mimo manželství.

Vysoký počet porodů v roce 1796 (143 narozených) byl odrazem vzestupu počtu oddaných a také zemřelých ve dvou předcházejících letech. Ovšem rok 1806 byl pro město nejen z hlediska přirozeného přírůstku tragický. Na svět přišlo pouze 69 dětí, což bylo nejméně během sledované doby, ale počet zemřelých vystoupal na 183. Důvodem byl stejně jako v Litomyšli především šířící se tyfus. Pokud se jím nakazila těhotná, mohlo to mít fatální důsledky. Pro ni i pro dítě. Počet narozených v roce 1807 se oproti roku předchozímu zvýšil téměř na dvojnásobek. Tento rok se totiž narodilo 134 živých dětí. Okupace města ruskou armádou v roce 1814 a další tyfová epidemie se do počtu oddaných ani narozených nijak negativně nepromítly. Po ukončení napoleonských válek začaly počty novorozenců růst.

7.2.2 *Vývoj od dvacátých do sedmdesátých let 19. století*

České země

Poválečné období bylo z hlediska tempa růstu obyvatelstva více než příznivé. Úmrtnost se razantně snížila a naopak sňatků a porodů přibývalo.⁵⁴⁵ Natalita dosáhla vrcholu v roce 1819, kdy na 1 000 obyvatel připadalo 47,2 porodů.⁵⁴⁶ V průběhu dvacátých let začala hladina porodnosti postupně klesat, až se ustálila na průměrné hodnotě 38–40 %.⁵⁴⁷ Někteří autoři se domnívají, že za poklesem porodnosti ve dvacátých letech již stála první mírná vlna vědomé regulace plodnosti.⁵⁴⁸ Tento názor nesdílí L. Fialová, podle které šlo o důsledek zvyšování sňatkového věku a nárůstu počtu jedinců, kteří sňatek nikdy neuzavřely.⁵⁴⁹ Jako doklad, že nižší

⁵⁴⁵ J. STRÍTESKÝ, *Zdravotní a populační vývoj*, s. 49.

⁵⁴⁶ L. KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva*, s. 332.

⁵⁴⁷ Tamtéž, s. 68.

⁵⁴⁸ Autoři publikace *Základy demografie* uvádí, že u určitých sociálních skupin docházelo již okolo roku 1830 ke snižování počtu dětí v rodinách. Zdeněk PAVLÍK et al., *Základy demografie*, s. 568. Podobně situaci hodnotí i L. Kárníková, dle které některé skupiny obyvatelstva v určitých oblastech praktikovali „primitivní a často selhávající regulaci“. L. KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva*, s. 68.

⁵⁴⁹ Ludmila FIALOVÁ, *Změny ve vývoji plodnosti v českých zemích za demografické revoluce*, HD 15, 1991, s. 145.

sňatečnost měla souvislost se sníženou natalitou, uvádí autorka navýšení podílů dětí narozených mimo manželství.⁵⁵⁰

Následujícího půl století se porodnost v českých zemích držela na ustálené úrovni a z výše uvedeného průměru vybočila jen v několika krizových letech. Veškeré poklesy však byly pouze dočasné a většinou již nebyly tak razantní jako dříve.⁵⁵¹ Cholerová epidemie na počátku třicátých let 19. století neměla na porodnost takový dopad jako tyfové epidemie na počátku století. V letech 1831–1832 klesla její úroveň pouze na spodní hranici průměru, tedy na 38 %. Citelnější již byly dopady neúrody a epidemií na přelomu čtyřicátých a padesátých let. V roce 1848 připadalo na 1 000 obyvatel pouze 33,6 živě narozených, následující rok hrubá míra porodnosti stoupla na 41,3 %.⁵⁵² Podobně tomu bylo v roce 1855. Vysoká úmrtnost zapříčiněná epidemií cholery a tyfu se promítla také do porodnosti. Její hrubá míra dosáhla v tomto roce pouze 31,5 %. Následující rok se zvýšila na 36,7 % a v roce 1857 přesáhla 40 %. Prusko-rakouská válka v roce 1866 doprovázená cholerou byla dalším činitelem stojícím za sníženou natalitou (36 %).⁵⁵³

Na vysoké úrovni, pohybující se v blízkosti hranice 40 %, se porodnost po válce pohybovala dlouhodobě až do poloviny sedmdesátých let. Nejednalo se pouze o důsledek „kompenzace“ předchozích ztrát, ale i o vliv hospodářské konjunktury. Na vysoký počet narozených měla dopad vysoká sňatečnost, kterou ovlivnilo snížení sňatkového věku. Manžely se začali častěji stávat lidé mladší 30 let. A právě věk (zvláště u žen) ovlivňoval, kolik dětí z manželství vzejde.⁵⁵⁴ V roce 1876 naposledy překonala hrubá míra porodnosti 39 % a k této hranici se již nikdy nepřiblížila, jelikož její úroveň začala definitivně klesat.⁵⁵⁵

Litomyšl

Stejně jako v českých zemích byl i v Litomyšli rok 1819 mimořádně plodný. V průběhu tohoto roku se narodilo 257 živých dětí, což byla třetí nejvyšší zjištěná hodnota. Křivka počtu narozených začala klesat od druhé poloviny dvacátých let. Tento pokles měl pravděpodobně souvislost s poklesem stáří snoubenců. Věk svobodných mužů se neměnil. V době prvního sňatku jim v tomto i v předchozím desetiletí bylo průměrně 28 let. Zvýšil se však věk svobodných dívek, který byl zásadní. V letech 1810–1819 jim bylo průměrně 25,7 let. Ve

⁵⁵⁰ L. FIALOVÁ, *Vývoj sňatečnosti*, s. 209.

⁵⁵¹ L. FIALOVÁ, *Změny ve vývoji*, s. 145–146.

⁵⁵² Tamtéž, s. 146.

⁵⁵³ J. STRÁTESKÝ, *Zdravotní a populační vývoj*, s. 82; L. KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva*, s. 334.

⁵⁵⁴ L. FIALOVÁ, *Změny ve vývoji*, s. 147.

⁵⁵⁵ Tamtéž, s. 82.

dvacátých letech však tento průměr činil 27,2 let a v dalších letech ještě vzrostl.⁵⁵⁶ Cholerová epidemie na počátku třicátých let způsobila jen mírný pokles počtu narozených, nejasný je však propad v letech 1835–1836. Počty zemřelých v této době nevybočovaly z normálu, ovšem počty oddaných byly nižší. Sňatkový trh se patrně v důsledku dopadů cholerové epidemie na krátkou dobu vyčerpal.

Velmi nestálý byl v Litomyšli vývoj počtu narozených od poloviny čtyřicátých do poloviny padesátých let. V první polovině čtyřicátých let se v průměru rodilo ročně 228 dětí. V roce 1848 jich však bylo pouze 194. Následující roky stoupaly počty oddaných a s tím i počty narozených. V roce 1851 přišlo na svět 267 dětí, což byl absolutní vrchol studovaného období. Epidemie v letech 1855–1856 se nevyhnuly ani Litomyšli a počty narozených se citelně snížily. 168 narozených dětí v roce 1855 se téměř rovnalo počtu narozených v roce 1806. Překvapivý je téměř neviditelný dopad po roce 1866. Cholerová epidemie si zde v uvedený rok vyžádala několik set obětí. Svatby konané v roce 1867 stouply v porovnání s válečným rokem o pětinu, v počtu narozených však nenastaly žádné změny. Po válce až do osmdesátých let začalo stejně jako v českých zemích přibývat sňatků i porodů. Byl to důsledek snížení věku ženichů i nevěst. V obou případech došlo k poklesu přibližně o dva roky. Druhý nejvyšší počet narozených za celou sledovanou dobu byl zjištěn roku 1882, během nějž se narodilo 266 dětí.

Svitavy

Ve Svitavách počet narozených dětí trvale stoupal a ani dvacátá léta 19. století nevykázala na rozdíl od Litomyšle sestup počtu narozených. V průměru se v tomto desetiletí ročně rodilo 130 až 140 živých dětí. V roce 1832 počet narozených poklesl, ovšem bez evidentního důvodu. Epidemie cholery příčinou nebyla. V matrikách zemřelých není jako příčina úmrtí uvedena ani jednou a rovněž počet zemřelých se v porovnání s ostatními roky nezměnil. Jiné to již bylo následující desetiletí. V první polovině čtyřicátých let se průměrně každý rok rodilo 168 dětí. V roce 1848 se jich však narodilo pouze 130. Zároveň klesl počet svateb. V porovnání s předchozím rokem šlo o čtvrtinový propad. Jak množství svateb, tak počet porodů narostl již následující rok. Během něj přišlo na svět 173 dětí. Identická situace se opakovala v roce 1855. Počty zemřelých navýšily oběti cholerové a tyfové epidemie. Naopak počet narozených i oddaných se propadl. V tento rok se narodilo pouze 127 dětí, zatímco rok předchozí i rok následující jich bylo 169. Válečný rok 1866 a okupace města se na počtu narozených nikterak nepodepsaly. Jasně viditelné jsou však dopady krachu na vídeňské burze

⁵⁵⁶ Viz Sňatkový věk, s. 117.

v roce 1873 a následná hospodářská krize. Od poloviny šedesátých let až do tohoto roku se téměř každý rok rodilo více jak 200 dětí. Během roku krachu na burze na svět přišlo 206 dětí, ovšem rok následující jen 171. Více jak 200 dětí se ve Svitavách narodilo až na počátku osmdesátých let, přestože šlo o dobu, kdy počet obyvatel přibýval. Od této doby začal roční počet narozených strmě růst, a to až do devadesátých let.

7.2.3 *Období počátku regulace plodnosti*

Rok 1873 byl rokem zlomovým. Hrubá míra natality v českých zemích odpovídající 40,4 ‰ byla vrcholem. Na tuto úroveň se již nikdy nevrátila a začala klesat. Pokles byl zpočátku mírný a prozatím ještě nebyl zcela trvalý. Ojediné vzestupy nebyly nikterak masivní a především měly jen dočasné trvání. Například v roce 1883 dosáhla porodnost 37,5 ‰ a v roce 1884 stoupla o 0,9 ‰. V roce porodnost opět dosáhla dřívější úrovně.⁵⁵⁷ Roku 1887 byla naposledy překročena hodnota 37 ‰ a po devadesátá léta stagnovala natalita na úrovni 35,5–36,5 ‰.⁵⁵⁸ S příchodem 20. století došlo k ostrému zlomu a hladina porodnosti začala klesat nevídanou rychlostí. Během let 1900–1914 se hrubá míra natality snížila o více než třetinu a v roce vypuknutí první světové války činila pouze 26 ‰.⁵⁵⁹

V Litomyšli začal počet narozených dětí klesat přesně na přelomu 19. a 20. století. V letech 1895–1899 se zde průměrně během jednoho roku narodilo 218 dětí, v letech 1900–1904 jich bylo jen 186. V letech 1910–1914 již byl pokles nepopíratelný. Během tohoto pětiletí přišlo na svět ročně v průměru pouze 132 dětí. V roce 1914 se v Litomyšli narodilo jen 106 dětí.

Zda docházelo ve Svitavách k regulaci plodnosti dříve než v Litomyšli, nelze z pouhých počtů narozených jasně posoudit. Vzhledem ke stále stoupajícímu počtu obyvatel byl i počet narozených dětí velmi dlouho vysoký. První jasná známka poklesu je patrná v roce 1900. V letech 1900–1904 se ve Svitavách ještě rodilo ročně průměrně 270 dětí. V následujícím pětiletí došlo k poklesu na 239 a v letech 1910–1914 dokonce na 203. Vzhledem k tomu, že zde i na počátku 20. století počet obyvatel stoupal, nebyl pokles narozených tak citelný jako v případě Litomyšle.

Počátek regulace plodnosti v obou sledovaných městech lze vysledovat na základě hodnot hrubé míry natality. Ta byla ve Svitavách i v Litomyšli celkově nižší než v českých zemích. V Litomyšli se od roku 1850 do roku 1880 držela na stabilní úrovni 29–30 ‰. V roce

⁵⁵⁷ L. KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva*, s. 197 a 334.

⁵⁵⁸ J. STRÁTESKÝ, *Zdravotní a populační vývoj*, s. 82.

⁵⁵⁹ L. KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva*, s. 197.

1890 je vidět první náznak snížení, který byl jasný o deset let později. V roce 1910 činila hrubá míra porodnosti v Litomyšli pouze 18,2 ‰, což bylo o 10 ‰ méně než celozemský průměr. Ve Svitavách se rovněž jako zlomová jeví devadesátá léta 19. století. V roce 1890 vystoupala natalita na hodnotu 32,2 ‰ a během deseti let prudce a rychle klesla na 24,8 ‰. Hodnota hrubé míry porodnosti ve Svitavách byla v tomto roce takřka totožná jako v Litomyšli. Do roku 1910 klesla mírněji, a to o necelá 2 ‰.

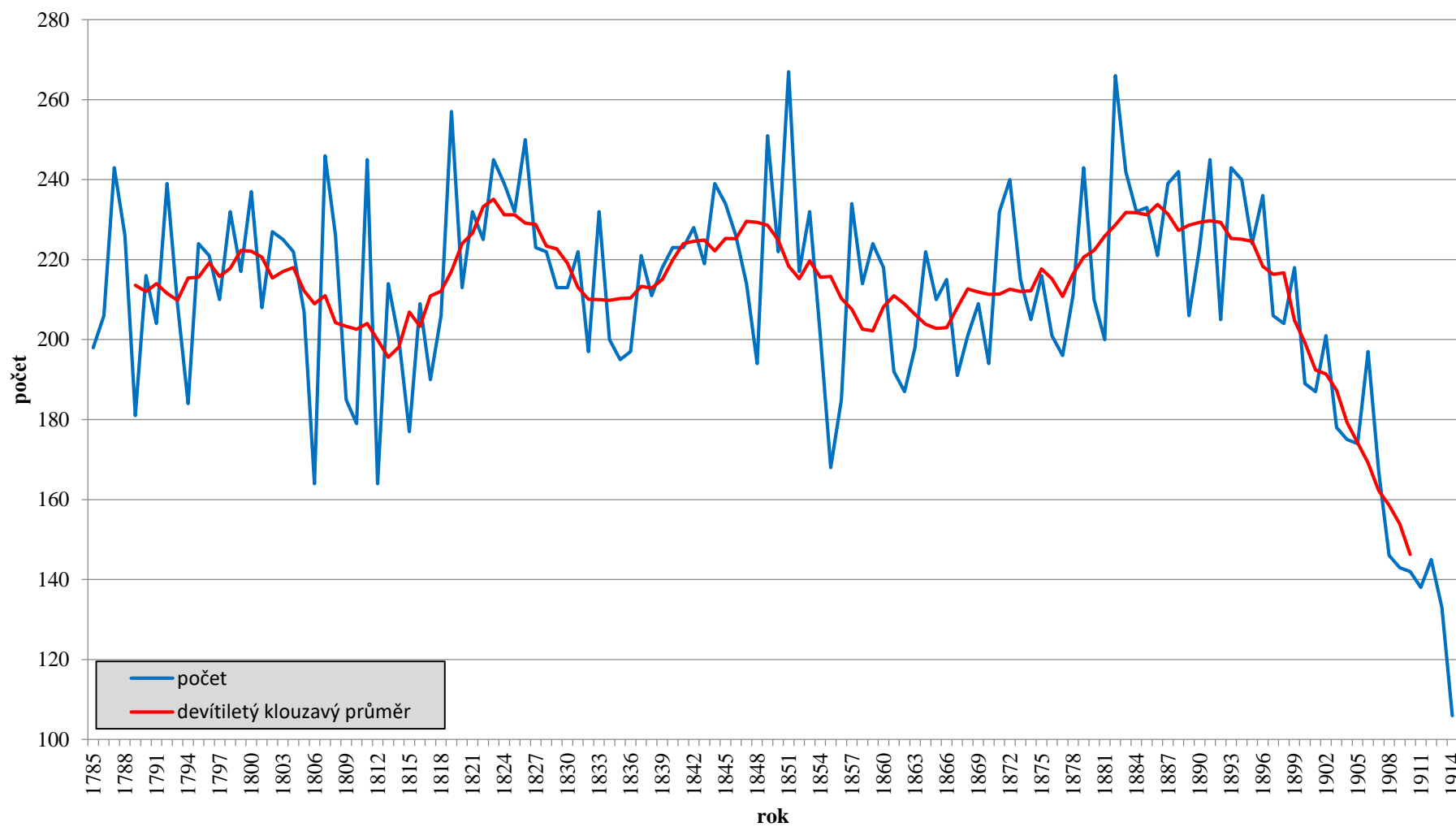
Tabulka č. 31: Vývoj hrubé míry porodnosti v Litomyšli, ve Svitavách a v českých zemích							
	Litomyšl			Svitavy			české země
rok	počet obyvatel	počet porodů (pětiletý průměr)	hrubá míra porodnosti	počet obyvatel	počet porodů (pětiletý průměr)	hrubá míra porodnosti	hrubá míra porodnosti
1834	-	-	-	3 699	150,8	40,8	39,8
1843	4 606	226,4	49,2	-	-	-	39,7
1850	7 438	227,8	30,6	4 431	162,6	36,8	40,8
1869	7 021	205,4	29,3	5 800	199,4	34,4	38,4
1880	7 538	226,0	30,0	6 351	192,6	30,3	37,7
1890	8 012	227,3	28,4	7 787	251,4	32,2	35,9
1900	8 076	199,8	24,7	9 029	224,2	24,8	34,6
1910	7 866	142,8	18,2	9 649	221,2	22,9	28,3

Litomyšl: Rok 1843 F. PALACKÝ, *Popis království*, s. 175; rok 1850: *Retrospektivní lexikon*, s. 648; roky 1869, 1880, 1890, 1900 a 1910: *Historický lexikon obcí*, s. 534.

Svitavy: Rok 1834: K. KUČA, *Města a městečka*, s. 224; rok 1850: *Retrospektivní lexikon*, s. 644; roky 1869, 1880, 1890, 1900 a 1910: *Historický lexikon*, s. 534.

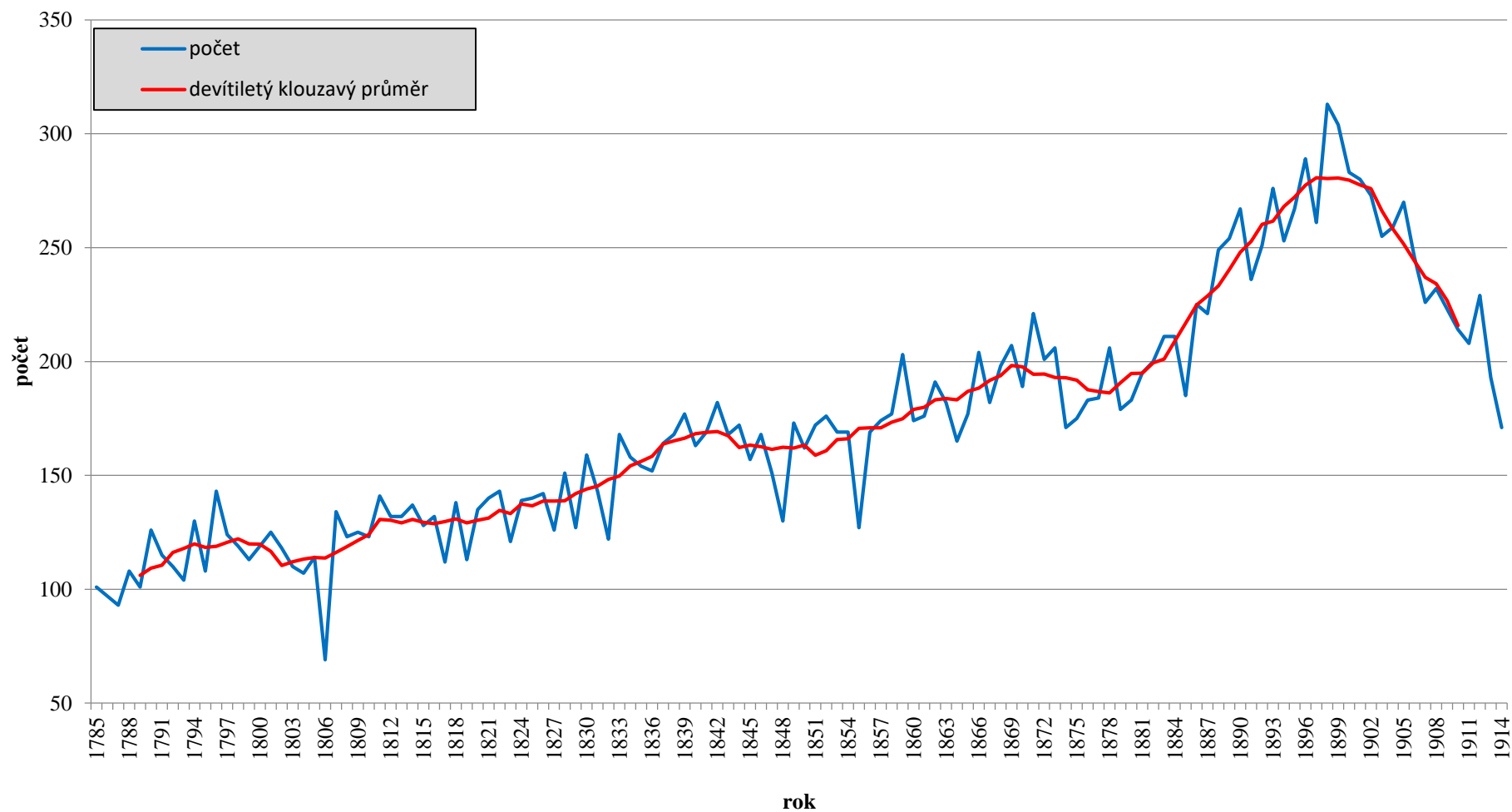
České země: L. KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva*, s. 336. Autorka uvádí průměry pro jednotlivá pětiletí, proto byl u roku 1834 použitý interval 1830-1834 atd.

Graf č. 24: Vývoj počtu narozených v Litomyšli v letech 1785-1914 a devítiletý klouzavý průměr

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

Graf č. 25: Vývoj počtu narozených ve Svitavách v letech 1785-1914 a devítiletý klouzavý průměr

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

Vysoká natalita byla spolu s vysokou morálitou základním znakem starého demografického režimu. Počet dětí narozených v manželství byl dlouho velmi vysoký a nebyl žádným způsobem regulovaný. Používání jakýchkoli antikoncepčních prostředků, ať už o nich lidé měli povědomí či nikoliv, považovala katolická církev za velký hřích. O životě i smrti rozhodoval pouze Bůh.⁵⁶⁰ Zplození a vychovávání dětí bylo interpretováno jako hlavní účel každého manželství a bylo zločinem proti Bohu jejich příchodu na svět jakkoli bránit, jelikož šlo o budoucí obyvatele nebes.⁵⁶¹

Kolik dětí žena porodí, ovlivňoval především její věk při sňatku a zdravotní stav obou manželů. Pokud nebylo manželství předčasně ukončeno kvůli smrti jednoho z partnerů, přiváděla žena dítě na svět téměř pravidelně po dvou až dvou a půl letech. Časový úsek se navíc často ještě zkrátil, a to pokud se dítě narodilo mrtvé, zemřelo při porodu nebo krátce po něm. S postupujícím věkem se meziporodní intervaly postupně prodlužovaly. Poslední dítě se ženě většinou narodilo po čtyřicátých narozeninách.⁵⁶² Průměrně tedy žena, pokud se vdávala ve věku dvacet let, stihla do této doby porodit 6 až 9 dětí. Reálný počet byl pravděpodobně nižší, jelikož celou řadu manželství zasáhla smrt jednoho z partnerů.⁵⁶³

Natalita začínala klesat nejen v českých zemích, ale v celé Evropě. Vznikla celá řada teorií na otázku, co tento pokles způsobilo.⁵⁶⁴ Výše uvedená čísla dokazují, že se postupně mezi všemi vrstvami rozšířily kontracetivní metody. Zvýšení počtu prováděných potratů celkové hodnoty tolik neovlivnilo, jistou roli ale hrálo. Nesporný vliv na celý proces měla industrializace a urbanizace, dále liberalizace zákonodárství, rozvoj vědy a zdravotnictví, pokles vlivu církve a růst životní úrovně.⁵⁶⁵ Všechny tyto změny zapříčinily, že se mentalita a s ní i životní styl obyvatel začal měnit. Mít méně dětí pro rodiče znamenalo, že se jim mohly více a individuálně věnovat. Ať už to byla péče, výchova či vzdělání. Došlo také ke zlepšení jejich zdravotního stavu. Ten se díky regulaci plodnosti zlepšil rovněž u žen, které byly ušetřeny pro tělo náročného, vyčerpávajícího, někdy i desítek let trvajícího kolotoče skládajícího se z těhotenství, kojení, péče o ostatní děti a domácnost.⁵⁶⁶

Regulace plodnosti byl pozvolný, regionálně i sociálně odlišný proces. Nejdříve klesala porodnost v Praze a v Liberci, v úřednických a měšťanských rodinách. Z těchto center se praxe

⁵⁶⁰ M. LENDEROVÁ – K. RÝDL, *Radostné dětství*, s. 135.

⁵⁶¹ František ŽÁK, *Soustavná katolická věrouka pro lid, 3. díl, O svátostech*, Praha 1925, s. 611.

⁵⁶² L. FIALOVÁ et al., *Dějiny obyvatelstva*, s. 167.

⁵⁶³ Tamtéž, s. 168–169.

⁵⁶⁴ Alena ŠUBRTOVÁ, *Dějiny populačního myšlení a populačních teorií*, (=Acta demographica 16), Praha 2006.

⁵⁶⁵ Eduard MAUR, *Demografický přechod (demografická revoluce)*, in: Jana ČECHUROVÁ – Jan RANDÁK et al. (edd.), *Základní problémy studia moderních a soudobých dějin*, Praha 2014, s. 717.

⁵⁶⁶ Tamtéž, s. 723.

využívání kontraceptivních metod šířila do průmyslových měst a až později do maloměst a na venkov. V Čechách byla tendence sestupu viditelná dříve než na Moravě a ve Slezsku. Vysoká porodnost se nejdéle udržela v zemědělských oblastech se zaostalou ekonomikou (Beskydy, Šumava).⁵⁶⁷

Proti využívání jakéhokoli druhu antikoncepce brojila nejen církve, ale také celá řada autorit, mezi nimi i T. G. Masaryk, který antikoncepci jednoznačně odsuzoval. Tato „*manželská onanie*“, mající původ ve Francii, byla dle autora již rozšířená po celé Evropě. Její používání označoval za zlo moderní společnosti vedoucí k degeneraci populace.⁵⁶⁸

Užívání „*ochranných prostředků*“ neschvaluje ani lékař Karel Malý ve své práci *Žena, její krása a život pohlavní* z roku 1916. Hovoří o nich však poměrně obsáhle a také značně otevřeně, navíc pokud uvážíme, že se jednalo o spis určený nezkušeným dívkám a mladým ženám. Autor v knize varuje, že užívání „*specialit*“ je proti přírodním zákonům a upozorňuje na škodlivé důsledky, které mohou nastat jak u mužů, tak u žen. Jako „*nejpřírozenější, nejsprávnější a nejmrvnější*“ ochranu před početím považoval pohlavní zdrženlivost.⁵⁶⁹ Zdraví a rozumní lidé dle K. Malého dokáží bez pohlavního styku vydržet i celou řadu let. Zároveň však racionálně uznává, že ovládnutí chtiče je náročné a v případě, „*když už svůj pud udržeti nedovedou*“ je lepší použít antikoncepci a předejít tím následkům svých činů. „*Mnozí manželé, i kdyby v jistém čase projevíli nejlepší vůli, zdržovati se požitků tělesných za tím účelem, aby jejich rodina příliš se nemnožila, přece mnohdy neodolají pokušení, což ovšem při blízkém styku obou lze si vysvětliti. Uvažme postavení muže, jenž se v 24 letech oženil, jehož prostředky jen tak tak vystačují k vedení domácnosti, a který v době sedmi let stává se se otcem pěti až sedmi dětí. A poraďte mu zdrženlivost v obcování! I kdyby měl nejlepší vůli pro ten čas, přece v jistých rozvášněných okamžicích podléhá svému pudu a oplodní ženu znova. A pohledme na ženu, která tolikráte rodí a tak často za sebou. Pryč je její bývalá svěžest, a ze ženy dříve veselá stává se ustaraná matka, již mnohdy nedají spáti starosti a péče o děti.*“⁵⁷⁰

Mezi nejčastěji využívanou antikoncepční metodou patřila přerušovaná soulož. Coitus interruptus byl však podle K. Malého zdraví škodlivý a jeho časté opakování mohlo způsobit řadu onemocnění nervového systému vedoucí až k smrti.⁵⁷¹ Používání kondomu ve své knize

⁵⁶⁷ Tamtéž, s. 717.

⁵⁶⁸ Tomáš Garrigue MASARYK, *Mravní názory*, Praha 1923, s. 142. Více A. ŠUBRTOVÁ, *Dějiny populačního myšlení*, s. 154–157.

⁵⁶⁹ K. MALÝ, *Žena, její krása*, s. 111.

⁵⁷⁰ Tamtéž, s. 113.

⁵⁷¹ V Uhersku a Sedmíhradsku byl hojně využíván ještě jiný způsob ochrany před početím: „*Záleží v tom, že žena v době největšího rozčilení smačkne svou rukou pyj hned u kořene, čímž stlačí rouru močovou tak, že semeno jí projíti nemůže, a jest takto nazpět (snad do měchýře) zatlačeno.*“ K. MALÝ, *Žena, její krása*, s. 115.

také příliš neschvaluje. Upozorňuje především na nebezpečí jeho protržení a rovněž na skutečnost, že „*pud souložící ženy není zcela ukojen, neboť táž nemá rozkoše z toho okamžiku, při němž děje se výstřik semene.*“⁵⁷² Varuje i před užíváním pastilek, které se před stykem vkládaly do pochvy a měly rozpustit vniklé sperma. Jelikož docházelo k opakovanému poleptání sliznice, byl jejich legální prodej zakázán. Pesar ani tzv. hubky rovněž neoznačuje autor za příliš spolehlivé a praktické antikoncepční prostředky. Hlavní nevýhodou byla jejich malá spolehlivost snižená obtížným zaváděním. Za daleko spolehlivější, a za dokonce jednu z nejlepších možností považuje irrigátor neboli „*vymývačku*“. Žena jej musela použít bezprostředně po aktu, kdy si jím vypláchla pochvu pomocí směsi vody a kyseliny borové. Kromě spolehlivosti bylo výhodou irrigátoru, že „*možno soulož bez překážek vykonati, aniž by při tom požitok rozkoše byl nějak zeslaben.*“⁵⁷³

7.3 Křest

Podle katolické nauky je křest první a zároveň nejdůležitější svátostí, protože zbylých šest nelze přijmout, jestliže nebyl dotýčný pokřtěn. Až na základě křtu se člověk stává „*řádným údem církve katolické a je mu vtisknuto nezrušitelné znamení křesťana*“,⁵⁷⁴ je mu udělována milost a zároveň odpouštěn dědičný hřích. Zároveň je vnímán jako svátost, která je nejvíce potřebná, jelikož bez křtu svatého nemůže nikdo, ani dítě, dojít spásy. Křtěný, osobně či v zastoupení kmotra, slibuje, že se odříká ďábla, že bude až do své smrti žít podle pravidel katolické víry a uznávat a ctít vše, co jej učí.⁵⁷⁵ Na „*oplátku*“ přijímá církev pokřtěné do své „*mateřské péče*“ a slibuje jim celoživotní opatrování a doprovod až k branám věčnosti.⁵⁷⁶

Podoba aktu v 19. století vycházela z raněnovověkého pojetí stanoveného tridentským koncillem, posléze schváleného olomouckou a pražskou synodou.⁵⁷⁷ Zatímco církevní podoba

⁵⁷² Tamtéž, s. 115.

⁵⁷³ Tamtéž, s. 115–118. K historii antikoncepčních metod: Robert JÜTTE, *Contraception: A history*, München 2008. K 19. století především s. 106–145. Pro české prostředí Eduard MAUR, *Nové příspěvky k dějinám antikoncepce*, Demografie 13, 1971, s. 64–68.

⁵⁷⁴ *Veliký katechismus katolického náboženství*, Praha 1920, s. 118.

⁵⁷⁵ Tamtéž, s. 118–119.

⁵⁷⁶ Antonín SKOČDOPOLE, *Příručná kniha bohosloví pastýřského*, České Budějovice 1874, s. 147.

⁵⁷⁷ J. GRULICH, „*Slavnostní okamžiky*“, s. 51. K období raného novověku dále např. Miroslava MELKESOVÁ, *Adhiberi solent, qui compatres vocantur. Kmotrovství ve venkovském prostředí raného novověku na základě výzkumu chýnovské matiky*, HD 27, 2003, s. 63–120; TÁŽ, *Křtiny a úvod ve venkovském prostředí*, Historický obzor 14, 2003, č. 11-12, s. 262–276; Ladislav NEKVAPIL, *Kmotrovské vazby ve farnosti Hlinsko v letech 1645–1650 z hlediska sociálně-náboženského*, HD 35, 2011, č. 1, s. 33–44; Josef KADERÁBEK, *Protireformace Slaného v letech 1610–1635 a její dopad na sociální vazby radních*, HD 33, 2009, s. 9–44. Nejnověji Šárka NEKVAPIL JIRÁSKOVÁ – Ladislav NEKVAPIL, *Kmotrovství v "protoindustriálních" oblastech východních Čech v polovině 17. století*, Východočeský sborník historický 38, 2020, s. 23–50. Pro šlechtické prostředí: Martin HOLÝ, *Křest ve šlechtickém prostředí českých zemí na prahu novověku*, HD 28, 2004, s. 15–33; Pavel KRÁL, *Křtiny, svatby a pohřby. K vzájemné reflexi panovnických a šlechtických přechodových rituálů ve druhé polovině*

obřadu se v průběhu staletí proměnila pouze v detailech, význam a vnímání křtu prošlo během sledované doby zásadní změnou a z církevního obřadu, který následoval bezprostředně po narození, se stala rodinná slavnost, konaná i několik týdnů po porodu.

Rituál mohl mít dvě podoby. Záleželo, zda se jednalo o řádný – slavný křest, nebo o křest mimořádný – nouzový. Před řádným křtem museli kmotři s dítětem čekat na kněze v předsálí kostela a držet jej měli na pravé ruce. Dítě prozatím dovnitř nesmělo, jelikož bylo nositelem dědičného hříchu. Po příchodu měl duchovní nejprve zjistit pohlaví a jméno křtěnce a také to, zda již nebyl někdy křtěn. Následně vykonal předepsané modlitby a obřady (trojí vdechnutí do obličeje, znamení kříže na čele a na prsou, vkládání rukou). Poté vložil dítěti do úst svěcenou sůl, což symbolizovalo ochranu před „*hnilobou hříchu*“. Posléze byl při exorcismu křtěnci odpouštěn dědičný hřích a duchovní mu jako ochranu před vším zlým udělal kříž na čele. Po vykonání této části rituálu položil kněz dítěti na hrud' levý konec štóly a spolu s kmotry se všichni odebrali dovnitř kostela ke křtitelnici. Zde si duchovní naslinil prsty a dotkl se jimi nosu a uší dítěte na znamení toho, aby slyšelo a šířilo slovo boží. V zastoupení kmotrů nemluvně poté třikrát slíbilo, že bude bojovat proti hříchu, a poté bylo pomazáno olejem na prsou a mezi lopatkami, čímž mu byla dodána potřebná síla k těmto činům. Kněz po pomazání opět kladl sérii otázek, na kterou kmotři odpovídali za dítě, a byla tak uzavřena smlouva s Bohem. Dítě mu slibovalo věrnost a Bůh spásu a posmrtný život. Vše uzavíral akt křtu, během kterého bylo dítě na temeni pomazáno křížmem ve tvaru kříže. Poté kněz položil na dítě bílé roucho, kmotrům předal svíce, a dítě tak mohlo vykročit na správnou a příkladnou cestu.⁵⁷⁸

Popsaný akt mohl proběhnout pouze v kostele. Křtít dítě v sakristii nebo na faře bylo zcela zakázáno, na základě biskupského svolení však mohl akt proběhnout v kapli, v oratoriu nebo ve „*slušné světnici domu farního*“.⁵⁷⁹ Pouze děti z panovnických nebo šlechtických rodin mohly přijmout křest v zámeckých kaplích nebo domácích modlitebnách.⁵⁸⁰ Šlo o jedinou oficiální výjimku. Domácí křest mohl připadat v úvahu pouze v situaci, kdy cesta do kostela, špatné počasí a „*místní poměry*“ mohly ohrozit život novorozence. V průběhu druhé poloviny 19. století se však začínal mezi farníky v čím dál větší míře rozmáhat takový nešvar – a to křest přímo v jejich domě. Tento „*zlořád*“, jak jej nazývá A. Skočdopole, se stále více rozšiřoval a úkolem duchovních mělo podle něj být přesvědčovat rodiče, že se sluší, „*aby dítě v domě božím*

16. a první polovině 17. století, in: Václav, BŮŽEK – Pavel KRÁL (edd.), *Šlechta v habsburské monarchii a císařský dvůr (1526–1740)*, (=Opera Historica 10), České Budějovice 2003, s. 439–456.

⁵⁷⁸ A. SKOČDOPOLE, *Příručná kniha*, s. 152–155; J. K. PAULY, *Právní rádce*, s. 9–15.

⁵⁷⁹ A. SKOČDOPOLE, *Příručná kniha*, s. 152. Dále např. Antonín HEJBAL, *Katolický katechismus v otázkách a odpovědích. Čili Rukověť u přednášení a vysvětlování katechismu pro 2. třídu obecních škol*, Třetí a čtvrtý svazek, Brno 1860³, s. 505.

⁵⁸⁰ A. SKOČDOPOLE, *Příručná kniha*, s. 152; H. STOKLASOVÁ, *Katolické přechodové rituály*, s. 127.

znova se zrodilo a světla nebeského dosáhlo.“⁵⁸¹ Přemlouvav duchovní o udělení první svátosti v domácím prostředí se nejprve odhodlávali zámožní lidé ve městech. Z původního zlovyku se postupně stal zvyk a domácí křty začaly být v průběhu druhé poloviny 19. století takřka na denním pořádku.⁵⁸² Akce se většinou spojovala s úvodem matky a po ceremoniálu následovala křestní hostina, které se účastnili i sami duchovní.⁵⁸³ Ve studovaných matrikách byl nalezen pouze jeden záznam, který dokládá křest mimo kostel. 5. prosince roku 1881 porodila v litomyšlské trestnici „poběhlíce“ Kateřina Pelínková dceru Barboru. Dívka byla křtěna ještě tentýž den, a to přímo v trestnici. Důvod zde však není uveden. Dívce šli za kmotry porodní bába Bedřiška Syrová a obyvatel Josef Hanke. Dívka zemřela tři dny po porodu na přílišnou slabost. Matrika zemřelých by mohla přinášet jistý náznak vysvětlení. O Barboře hovoří jako o „dceři Kateřiny Pelínkové, inkvisitky ve zdejší trestnici.“⁵⁸⁴

Žádné církevní nařízení z 19. století doslovně neuvádělo přesnou lhůtu, během které mělo ke křtu dojít.⁵⁸⁵ Publikace *Právní rádce pro duchovní správu* z roku 1902 zmiňuje, že křest má být „vykonán co nejdříve, slovy těmito dlužno rozuměti lhůtu osmidenní“.⁵⁸⁶ Oproti ranému novověku se tedy maximální délka intervalu příliš nezměnila. Josef Grulich uvádí, že děti narozené v této době měly být přineseny do chrámu k vykonání rituálu nejdéle devět dní po narození.⁵⁸⁷ V průběhu 19. století se věk dětí při křtu výrazně proměnil. Pozvolna totiž začínaly přijímat první svátost čím dál starší děti. Ačkoli se jednalo pouze o prodloužení týkající se řádu dnů, lze na této proměně jasně vidět, jakou transformací vnímání křtu ve společnosti prošlo. Z události, která následovala téměř jen pár hodin po porodu, se stala významná společenská ceremonie, jež byla plánovaná řadu dnů, někdy i několik týdnů.

Na počátku sledované doby se se křtem opravdu neotálelo, což dokládají matriční záznamy. Katastrofální úmrtnost kojenců u silně věřících rodičů vyvolávala značné obavy o duši nepokřtěného dítěte. Nekřtěňátka nečekalo peklo, ale ani ráj. Jejich duše byla odsouzena k věčnému bloudění v předpekli. Těmto dětem nemohlo být uspořádáno ani řádné poslední rozloučení. Do země je pohřbíval hrobař, a to většinou v oddělené části hřbitova nebo na samostatném hřbitově určeném nekřtěným a sebevrahům.⁵⁸⁸

⁵⁸¹ A. SKOČDOPOLE, *Příručná kniha*, s. 152.

⁵⁸² *Křest v domě soukromém*, ČKD 28, 1887, č. 5, s. 312.

⁵⁸³ H. STOKLASOVÁ, *Katolické přechodové rituály*, s. 129.

⁵⁸⁴ SOA HK, SM, FÚ Litomyšl, m. Z 1864–1881, sign. 5411, p. 551.

⁵⁸⁵ Markéta SKOŘEPOVÁ, *Čas křtu a výběr jména novorozence ve venkovské společnosti 19. století*, ČL 105, 2018, č. 2, s. 203.

⁵⁸⁶ J. K. PAULY, *Právní rádce*, s. 10.

⁵⁸⁷ J. GRULICH, *Populační vývoj*, s. 182.

⁵⁸⁸ Milena LENDEROVÁ et al., *Velké dějiny země Koruny české. Tematická řada. Dětství*, Praha 2021, s. 112.

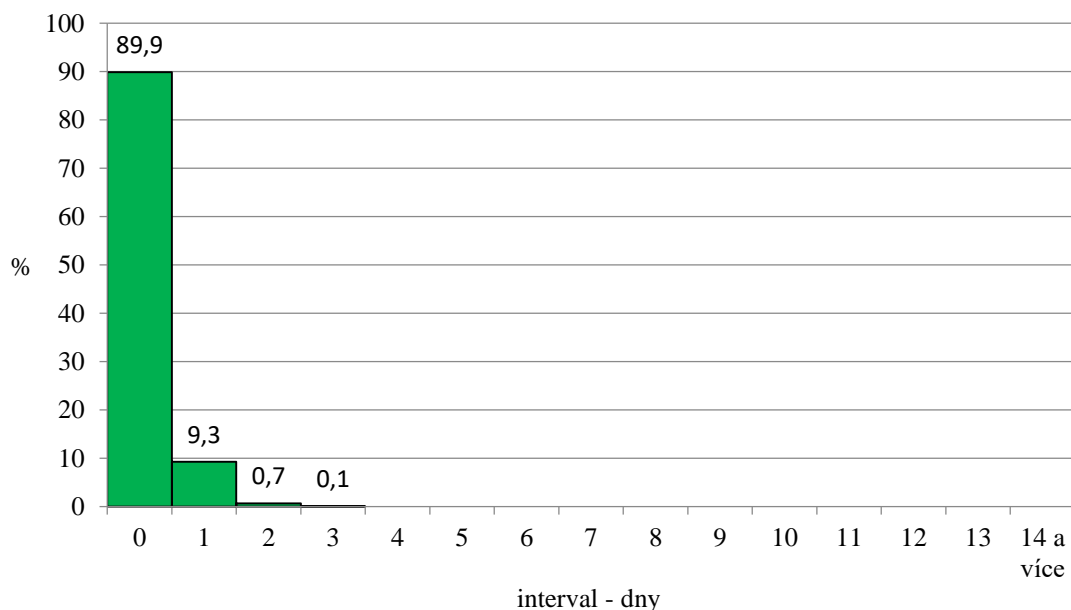
Datum v matrikách narozených původně odkazovalo na den křtu. Postupně se do matrik začalo psát datum dvojí, tedy jak den porodu, tak den křtu. Ve Svitavách se tyto dva časové údaje objevují od roku 1802. Autoři záznamů tak činili i v případě, že data byla totožná. V litomyšlských knihách narozených se dvojí datum velice dlouho vyskytovalo pouze sporadicky. Den narození a den křtu byly nejspíše totožné a faráři neměli potřebu tento fakt uvádět. Dva termíny se zde v plynulé řadě prokazatelně objevují až od roku 1820. Proto byl interval mezi porodem a křtem porovnán v obou městech v průběhu let 1820–1829.

Tabulka č. 32: Věk dětí při křtu v Litomyšli a ve Svitavách v letech 1820–1829				
Věk – dny	Litomyšl		Svitavy	
	Počet	%	Počet	%
0	2 063	89,9	1 147	84,1
1	214	9,3	217	15,9
2	16	0,7	–	–
3	1	0,1	–	–
4	–	–	–	–
5	–	–	–	–
6	–	–	–	–
7	–	–	–	–
8	–	–	–	–
9	–	–	–	–
10	–	–	–	–
11	–	–	–	–
12	–	–	–	–
13	–	–	–	–
14 a více	–	–	–	–

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

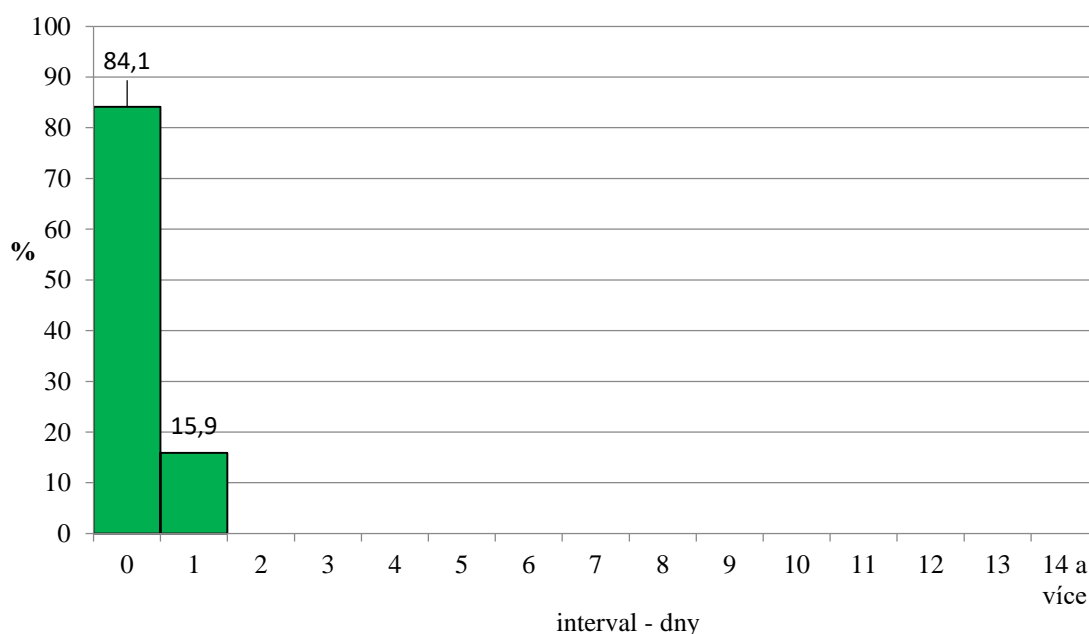
Každé deváté dítě (89,9 %), které přišlo v Litomyšli v tomto desetiletí na svět, bylo pokřtěno ještě v den porodu a dalších 214 dětí následující den. Pouze 0,8 % ze všech narozených bylo přineseno ke křtu později. 16 novorozenců dva dny po příchodu na svět a jeden tři dny po svém narození. Rovněž ve Svitavách neponechávali rodiče nic náhodě a s udělením svátosti chvátali, jak jen to bylo možné. Ve dvacátých letech 19. století se zde narodilo 1 364 živých dětí. Celkem 1 147 (84,1 %) z nich bylo do kostela přineseno ještě v den, kdy se narodily. Zbylé děti byly pokřtěny následující den a více jak den po porodu nepřijalo křest žádné novorozeně.

Graf č. 26: Věk pokřtěných v Litomyšli v letech 1820-1829

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

Graf č. 27: Věk pokřtěných ve Svitavách v letech 1820-1829

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

Výsledky z Litomyšle i Svitav ukazují, že první svátost byla dětem udělována jen pár hodin po jejich narození. Městské prostředí v otázce křtů zajisté hrálo významnou roli. Nebylo totiž nutné dítě ke křtu vozit příliš daleko, jak tomu bylo u dětí narozených v některých vesnicích. Zvláště v mrazivých dnech mohla mít tato cesta pro dítě fatální následky. Naopak ve

městě mohlo být dítě přineseno pešky a cesta do kostela nebyla pro většinu obyvatel příliš dlouhá. Navíc odlišné rukopisy v záznamech dokazují, že duchovní byli v každém městě minimálně dva, což možnost brzkého křtu ještě více urychlilo a usnadnilo celý akt, jelikož se nemuselo čekat, až bude kněz přítomen. Komparace dat s jinými městy není snadná, jelikož otázka stáří novorozenců prozatím není v české historiografii příliš prozkoumaná. Data jsou k dispozici například z Novorychnovska. Zde bylo 98,9 % dětí křtěno v den porodu či den následující.⁵⁸⁹ V Poličce bylo 63,6 % narozených přineseno do kostela v den narození a 31,2 % následující den. Pouze 12 dětí přijalo první svátost po dvou dnech a jedno dítě až tři dny po narození.⁵⁹⁰ V Libčanech bylo na počátku 19. století 72,7 % dětí křtěno v den narození, ostatní den poté.⁵⁹¹ Z Frýdku, Místku ani z Krnova nejsou data k dispozici.

Dobové pastorálky uvádějí, že slavný křest měl proběhnout dopoledne před mší.⁵⁹² Vysoké podíly novorozenců pokřtěných v den narození však ukazují, že v praxi nebylo možné, aby byli všichni pokřtěni pouze dopoledne. Naopak to vypadá, že se křtilo v jakoukoli, nejspíše i večerní hodinu, a pouze děti narozené uprostřed noci byly pravděpodobně do kostela přineseny až ráno. Matriky bohužel neuvádí čas narození ani křtu, a tak nelze zjistit, za kolik hodin po narození bylo dítě odneseno do kostela a v kolik hodin zde ceremonie proběhla.

Druhá sonda byla provedena v závěru sledovaného časového úseku, tedy v letech 1900–1914. Progres byl zcela zjevný, stejně tak jako odlišné strategie rodičů v obou zkoumaných městech. V Litomyšli v této době vyčkávali rodiče se křtem dítěte v průměru přibližně týden. V den příchodu na svět bylo pokřtěno pouze 55 dětí (2,3 %) a následující den 82 novorozenců (3,4 %). V obou případech, zvláště v tom prvním, byl nejspíše rozhodujícím impulsem k aktu špatný zdravotní stav dítěte. Nejvyšší procento (10,3 %) bylo zjištěno u dětí pokřtěných šest dní po porodu. Jako nejčastější můžeme označit křty 5–8 dní po porodu a jako časté ty, které proběhly 3–10 dní po narození.

Rodiče se pravděpodobně rozhodli s akcí setrvat na některou z nadcházejících nedělí. O tomto dni, jako o nejčastěji vybíraném pro slavný křest, se zmiňuje několik autorů. Dokládá jej například Josef Grulich a také v Poličce bylo v letech 1905–1909 více než 40 % novorozenců pokřtěno právě v neděli.⁵⁹³ T. Nováková ve svém článku z roku 1908 o litomyšlských zvycích uvádí, že jako křestní den byla rodiči nejčastěji vybírána neděle, zároveň však dodává, že dle

⁵⁸⁹ M. SKOŘEPOVÁ, *Čas křtu*, s. 204.

⁵⁹⁰ E. CHADIMOVÁ, *Populační vývoj*, s. 64–65.

⁵⁹¹ A. ŠIKULOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 106.

⁵⁹² H. STOKLASOVÁ, *Katolické přechodové rituály*, s. 130.

⁵⁹³ J. GRULICH, *Populační vývoj*, s. 182–183; E. CHADIMOVÁ, *Populační vývoj*, s. 67.

„vesnického zvyku“ k nim docházelo velice brzy po porodu a vždy se konaly v kostele.⁵⁹⁴ Nelze nezmínit i 243 dětí, kterým byla svátost udělena 14 a více dní po příchodu na svět. Takto dlouho po porodu bylo pokřtěno každé desáté dítě s průměrným intervalem 17 dní. Rodiny těchto dětí se tedy rozhodly událost chystat minimálně dva týdny předem. Důvody mohly být různé: čekání na kmotry, důkladná příprava slavnostní akce či možnost spojit událost s matčíným předčasným úvodem.

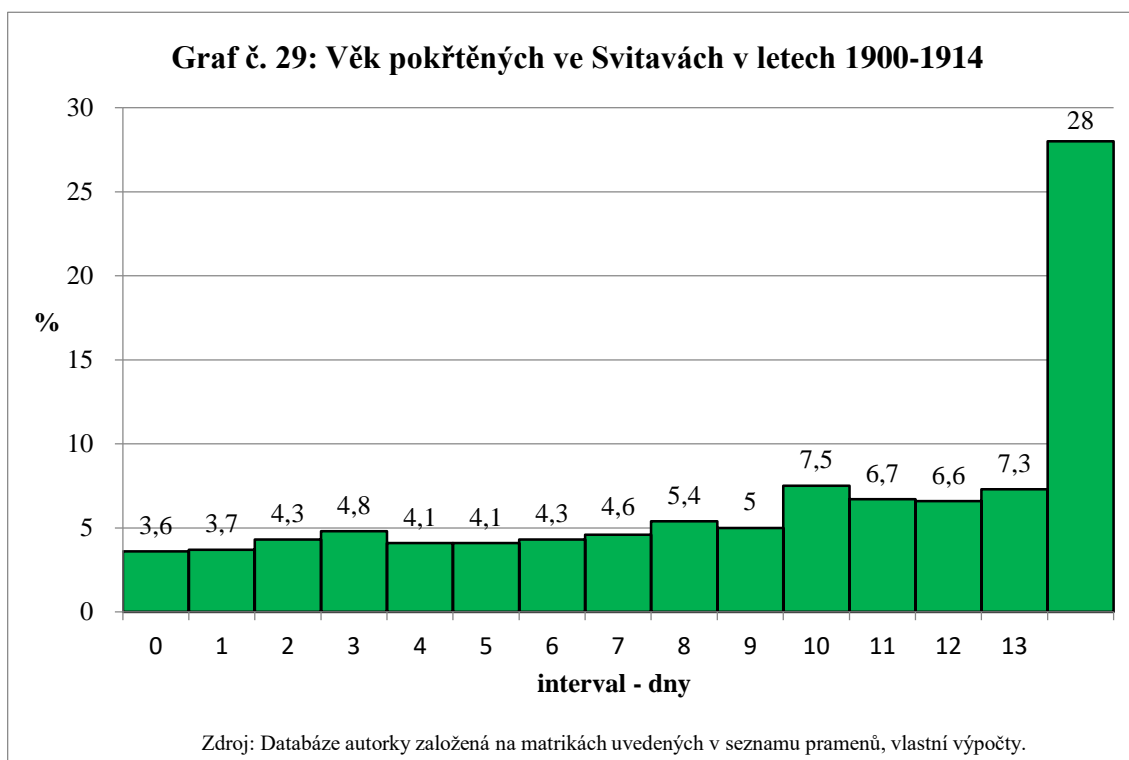
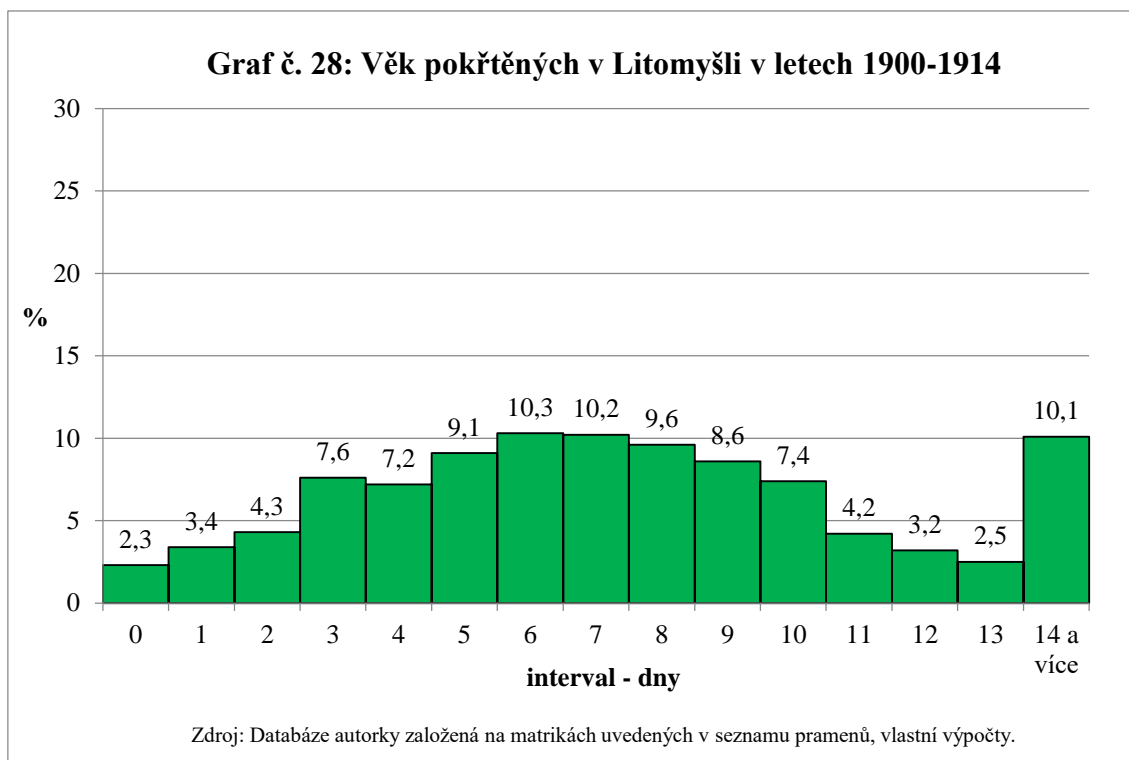
Tabulka č. 33: Věk dětí při křtu v Litomyšli a ve Svitavách v letech 1900–1914				
Věk – dny	Litomyšl		Svitavy	
	Počet	%	Počet	%
0	55	2,3	131	3,6
1	82	3,4	133	3,7
2	103	4,3	155	4,3
3	184	7,6	172	4,8
4	174	7,2	143	4,1
5	219	9,1	144	4,1
6	250	10,3	155	4,3
7	248	10,2	163	4,6
8	232	9,6	192	5,4
9	209	8,6	178	5,0
10	178	7,4	266	7,5
11	102	4,2	237	6,7
12	78	3,2	234	6,6
13	61	2,5	261	7,3
14 a více	243	10,1	997	28,0

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

Děti křtěné ve Svitavách na počátku 20. století byly oproti těm litomyšlským starší. Průměrně bylo pokřtěným novorozencům 10 dní, což je ve srovnání s Litomyšlí o tři dny více. Podíly křtů udělených v den porodu či den následující byly rovněž nízké jako v Litomyšli: 3,6–3,7 %. V následujících dnech počet udělených svátostí stoupal, mezi 2. a 9. dnem však až na jednu výjimku nebylo pokřtěno více než 5 % dětí. V porovnání s Litomyšlí jde takřka o poloviční hodnoty. Křty se zde odkládaly na pozdější dobu. Ve věku 10, 11, 12 a 13 dní bylo pokřtěno 28,1 % dětí (v Litomyšli pouze 17,3 %) a dalších 28 % až ve věku 14 a více dní. Průměrný věk dětí pokřtěných po 14. dni svého života byl však shodný jako v Litomyšli, a to 17 dní. Celkově lze shrnout, že na počátku 20. století je v obou městech vidět jasná tendence k oddalování termínu přijetí první svátosti. Zatímco však v Litomyšli rodiče vyčkávali přibližně

⁵⁹⁴ T. NOVÁKOVÁ, *Lidové zvyky*, s. 153.

týden, nejspíše s ohledem na nejbližší možnou neděli, ve Svitavách se rozhodli až pro pozdější termíny. Děti pokřtěných 10 a více dní po narození bylo v Litomyšli 27,4 %, ovšem ve Svitavách jich bylo 56,1 %.

Křest začali postupně odkládat i rodiče žijící v okolí Nového Rychnova. V závěru 19. století zde v den porodu bylo pokřtěno pouze 4,5 % dětí.⁵⁹⁵ Ve srovnání s oběma uvedenými městy zde však křty rodiče na pozdější dobu příliš neodkládali. V letech 1890–1899 zde pouze 10 % křtěnců bylo přineseno k udělení první svátosti déle jak čtyři dny po porodu. Lidé zde nejspíše stále setrvali u zažitých tradic a strach ze smrti nepokřtěného dítěte byl pro ně silným mementem.⁵⁹⁶ Podobný trend lze sledovat v Libčanech. 49,6 % dětí zde bylo pokřtěno 3–6 dní po porodu. 12,8 % dětí bylo do kostela doneseno deset a více dní po narození.⁵⁹⁷ Jasná byla změna také v Poličce. V letech 1900–1909 nechali zdejší rodiče křtít svého potomka nejčastěji během jednoho týdne po narození. 15,4 % dětí bylo pokřtěno více než deset dní po narození. Přes 40 % křtů se konalo v neděli.⁵⁹⁸

Vyčkávat a křest naplánovat až na pozdější dny mohlo být někdy skutečně riskantní. Matriky narozených ukázaly, že někdy se vyčkávání nevyplatilo a dítě zemřelo ještě před tím, než mu byla první svátost udělena. V Litomyšli byly takové záznamy nalezeny čtyři, a to během let 1905–1914. Bez křtu zde v dubnu roku 1905 zemřel syn poštovního sluhy Josefa Krause. Anna Krausová jej porodila 13. dubna a nekřtěný hoch zemřel o dva dny později kvůli přílišné slabosti. Tentýž rok 17. listopadu porodila Marie Jirečková, manželka zdejšího obuvníka Antonína Jirečky, za pomoci báby Marie Pávkové, dceru. Ta se narodila buď předčasně, nebo byla počata ještě před svatbou rodičů, která se konala 2. července 1905 v Litomyšli. V matrice zemřelých je zaznamenáno, že dívka zemřela den po narození kvůli tělesné nevypěstlosti. Stejný osud stihl i chlapce narozeného 15. května 1907 do rodiny hluchoněmého obuvníka Antonína Štěpánka a jeho manželky Marie trpící stejnou vadou. Hoch zemřel dva dny po svém narození a dle matriky zemřelých byla příčinou úmrtí atalektáza plic. Pohřben byl 19. května hrobařem Františkem Novotným. Více než dva dny nežil ani syn Václava Koldy narozený 24. září 1914. Nekřtěný zemřel 26. září, kdy podlehl zápalu plic. Ve Svitavách zemřelo bez křtu jedno dítě, a to v březnu 1891. Byl jím syn myslivce Viléma Hermanna. Chlapec zemřel kvůli srdeční vadě dva dny po porodu bez toho, aniž by byl pokřtěn.

Důvody křtů stále starších dětí byly pravděpodobně dva. Zlepšující se úmrtnostní situace a sekularizace. Rozsáhlé změny, které zapříčinily postupné oslabení silného vlivu katolické církve, byly zajisté jedním z rozhodujících činitelů. Jestliže dítě zemřelo na přelomu 19. a 20. století ještě před svým pokřtěním, bylo to pro rodiče zajisté důvodem k velkému

⁵⁹⁵ M. SKOŘEPOVÁ, *Čas křtu*, s. 204.

⁵⁹⁶ TÁŽ, *Křty a kmotrovství ve farnosti Nový Rychnov v 19. století*, HD 42, 2018, č. 1, s. 53–54.

⁵⁹⁷ A. ŠIKULOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 106.

⁵⁹⁸ E. CHADIMOVÁ, *Populační vývoj*, s. 66–67.

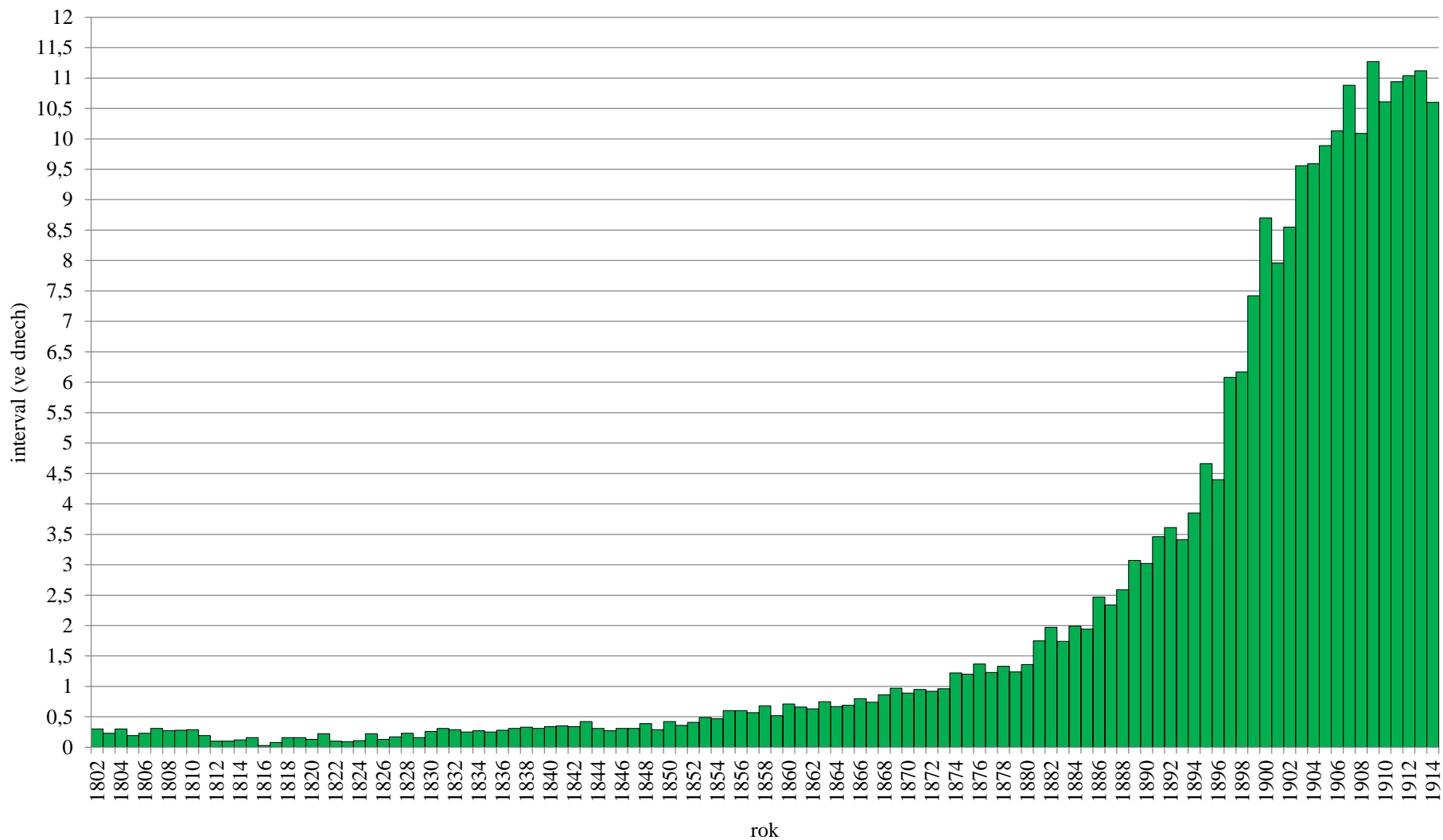
zármutku. Tuto událost však již nevnímali natolik tragicky jako jejich předci o století dříve v době ještě přetrvávající silné barokní zbožnosti. Nakolik se do vnímání rodičů promítla i snižující se kojenecká úmrtnost, je otázkou. Ta se skutečně snižovala, nikoli však příliš výrazně a ani skokově. Její nižší hodnoty byly na počátku 20. století zjištěny v Litomyšli, kde se však křest ve srovnání se Svitavami konal dříve. Zásadní roli tedy pravděpodobně sehrála sekularizace. Katolická církev nejspíše ztrácela vliv mezi svitavským dělnickým obyvatelstvem dříve než v Litomyšli, kde přijetí veškerých inovací trvalo déle.⁵⁹⁹

Až v průběhu závěrečné fáze excerpce litomyšlských matrik narozených se zrodila myšlenka evidovat nikoli pouze v sondě, ale u všech narozených, interval mezi porodem a křtem. Vzhledem k rozsahu evidence nebyla tato data dohledávána zpětně a jsou excerpována pouze pro léta 1900–1914. Svitavské matriky byly prepisovány jako druhé v pořadí a věk dětí při křtu byl zaznamenáván po celou dobu souvislé evidence, tedy od 1802. Díky tomu lze vysledovat, jak se v jednotlivých desetiletích interval proměňoval a kdy nastal onen „bod zlomu“, tedy od kdy věk pokřtěných začal razantně vzrůstat.

V prvním desetiletí 19. století byl průměrný věk pokřtěných 0,3 dne. V následující dekádě průměr poklesl dokonce na 0,1. Vliv na tento sestup mohla mít nepříznivá dobová situace, během níž velmi výrazně stoupla hrubá míra úmrtnosti. Rodiče v neklidné době raději nenechávali nic náhodě a v naprosté většině případů se rozhodli pro téměř okamžitý křest. Respektive pro křest konaný ještě v den porodu. Tento trend se ve Svitavách patrně udržel i v následujícím desetiletí, jelikož ve dvacátých letech 19. století sledovaný průměr vystoupal pouze na 0,2 dne. Během třicátých a v průběhu čtyřicátých let 19. století se hodnota vrátila na předválečnou hodnotu 0,3 dne. V polovině století můžeme vidět první jasné změny dokazující, že křest se začíná postupně oddalovat, a to alespoň na druhý den po narození. Zásadní změny však přicházejí až v průběhu sedmdesátých a osmdesátých let. Právě tuto dobu lze označit za zlomovou. Úmrtnost dětí ještě neklesala, do společnosti však nejspíše začínala postupně pronikat náboženská „vlažnost“, jež se plně začínala projevovat v letech následujících.

⁵⁹⁹ Více např. Jiří HANUŠ, *Sekularizace venkovského prostoru v 19. století*, Praha 2009; Lukáš FASORA – Jiří HANUŠ – Jiří MALÍŘ (edd.), *Sekularizace českých zemí v letech 1848 – 1914*, Brno 2007; Milan HLAVAČKA, *Co všechno se skrývá pod termínem sekularizace? Krátká bilance pro historiky*, *Moderní dějiny* 19, 2011, č. 2, s. 1–13; H. STOKLASOVÁ, *Katolické přechodové rituály*, s. 69–77. Zde také další literatura k tématu.

Graf č. 30: Vývoj průměrného věku dětí při křtu ve Svitavách v letech 1802-1914

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

Během let 1870–1879 byl poprvé překročen průměr čítající více než jeden den, následující desetiletí to již byly dny dva. S každou další dekadou se průměr dvojnásobil, a léta 1910–1914 dokonce vykazala dvakrát vyšší hodnotu než desetiletí předchozí. Před první světovou válkou se ve Svitavách křtily děti, kterým bylo v průměru 11 dní. V tomto období bylo pouze 30 novorozenat pokřtěno ještě v den porodu, z čehož 10 nouzově. Nejspíše i u zbývajících 20 dětí sehrál roli nepříznivý zdravotní stav.

Vliv na to, jak staré dítě bude pokřtěno, měly i jiné faktory. Tím zásadním bylo, zda se dítě narodilo do řádně uzavřeného manželství, nebo zda pocházelo z lože mimomanželského. Našly se však i dva záznamy, u nichž atypický termín křtu zapříčinila velmi všeobecně řečeno „složitá rodinná situace“. 26. října roku 1870 se v Makově narodila Marie Faltysová, dcera svobodné matky Kateřiny Faltysové. Kateřina pocházela rovněž z Makova, její bydliště je v matrice označeno jako místo „*U Třech kocourů*“. Záznam o Mariině narození však v říjnu 1870 v makovských matrikách narozených není uveden. Objevuje se zde až o půl roku později, kdy došlo ke křtu. Kateřina Faltysová totiž pokřtění svého potomka odmítla a došlo k němu až 2. května 1871 v Litomyšli, tedy po 188 dnech. Podnět však nevzešel od matky. V matrice narozených (makovské i litomyšlské) je poznamenáno, že dítě bylo pokřtěno na výzvu okresního hejtmanství v Litomyšli, jelikož „*nezletilá matka „marokánka“, formálně katolička, křest se vzdorem odmítla, poručník dítěte však na pokřtění doléhal*“.⁶⁰⁰ Kolik let bylo Kateřině v době porodu, nevíme, jelikož datum jejího narození se nepodařilo dohledat. Dle zákona to muselo být méně jak 24 let, což byl věk zletilosti. Vypátrat se povedlo pouze narození Anny Faltysové z Makova v roce 1856. Nelze vyloučit, že se jedná o totožné osoby. I ve svitavské matrice narozených se objevil zápis o narození dítěte, k jehož křtu došlo až po rekordně dlouhé době. Na jaře roku 1909 zavítal do Svitav cirkus Kludsky. 24letá členka souboru, Marie Haasová, narozená ve Štýrsku, porodila 23. května ve Svitavách dceru Marii. Záznam o narození byl několikrát upravován a doplňován. Původně bylo dítě zapsáno jako manželské a jako jeho otec byl uveden cirkusák Václav Rejsek. Toto jméno je však přeškrtnuto a původ dítěte je přepsán na nemanželský. Co zpočátku zůstalo rovněž nevyplněné, byl termín křtu. Do poznámky bylo připsáno, že nepokřtěné dítě odjelo s cirkusem neznámo kam. Tato informace byla rovněž následně škrtnutá, jelikož dítě nakonec pokřtěno přeci jen bylo. Stalo se tak 21. září

⁶⁰⁰ SOA HK, SM, FÚ Litomyšl, m. N 1871–1881, sign. 5402, p. 19. Marokáni byli příslušníci sekty očekávající brzký příchod soudného dne. Největší množství jejich členů žilo právě na Litomyšlsku. Více např. Petr JANEČEK, *Písňe o králi Marokánovi jako synkreze literární a folklórní tematiky a motiviky*, in: Zdeněk R. NEŠPOR, (ed.) *Čeští nekatolíci v 18. století*, Ústí nad Labem 2007, s. 51–70; Zdeněk R. NEŠPOR, *Víra bez církve? Východočeské toleranční sektářství v 18. a 19. století*, Ústí nad Labem 2004.

ve Vídni v kostele sv. Antonína. Marie Haasová byla pokřtěna ve věku 121 dní, tedy přibližně čtyři měsíce po svém narození.

Oba výše popsané případy několikanásobně předčily křestní věk u ostatních dětí. Pokud by byly pominuty dva výše popsané extrémní případy, byly nejdéle pokřtěné děti v obou městech přibližně ve věku šesti neděl. Ve Svitavách se křtem čekali nejdéle Antonín Lampka, zdejší soudce, a jeho žena Pavlína, rozená Dušková. Pavlína se narodila v roce 1855, její manžel o 11 let dříve a oddáni byli v roce 1877. V roce 1898, tedy v době, kdy bylo rodičce 43 let, se jim narodil syn Ervín. Chlapec přišel na svět 11. listopadu a křest byl uspořádán o Vánocích – 26. prosince. První svátost mu byla tedy udělena až po uplynutí šestinedělí. Ervín zemřel v červenci následujícího roku. V Litomyšli bylo nejdéle pokřtěnému dítěti 37 dní. Byla jím Marie Kretší narozená 3. února 1914 a křtěná 12. března téhož roku rukou Josefa Dvořáka. Její otec se narodil v září 1882 v Praze a byl architektem a profesorem na řemeslnické škole. Matka Františka se narodila roku 1894 v Lomnici a pocházela z rodiny vimberského úředníka. Oddáni byli na podzim 1911 v Praze. Kmotrovství se ujaly tři ženy, což nebylo typické. První byla Marie Bajerová, manželka soukromníka v Litomyšli. Druhá kmotra se jmenovala Julie Kretší a byla manželkou ředitele jedné z pražských škol. Třetí kmotra nebyla přítomna, do matriky bylo poznamenáno, že jako kmotra žádá být zapsána Anna Forstová, manželka schwarzenberského úředníka Františka Forsta z Třeboně. Rovněž Mariini sourozenci byli pokřtěni až několik týdnů po porodu. Prvorozená Františka přišla na svět 14. června 1912 a ke křtu byla přinesena 7. července. Srovnání data narození s datem svatby navíc ukazuje, že její matka Marie Kretší porodila buď předčasně, nebo do manželství vstupovala v jiném stavu. Třetí a nejmladší z dívek, Julie, se narodila v průběhu 1. světové války. Její křest také nepatřil k brzkým. Datum porodu a křtu dělilo 41 dnů.

Délku intervalu mezi porodem a křtem výrazně ovlivňovalo, jestli dítě přišlo na svět jako manželské, či jej porodila svobodná matka. Studovat tuto otázku v první zkoumané sondě, tedy ve dvacátých letech 19. století, by vzhledem k takřka okamžitým křtům nemělo příliš smysl. Proto bylo toto téma sledováno pouze v letech 1900–1914. Výsledky jednoznačně ukazují, že děti nemanželské byly křtěny dříve než děti manželské.

V Litomyšli u manželských dětí v průměru uplynulo mezi porodem a křtem 7,7 dne. U dětí z lože mimomanželského to však bylo pouze 6,5 dne. Během prvního týdne po porodu bylo pokřtěno 43,1 % ze všech manželských dětí, během stejné doby bylo ke křtu přineseno 54,1 % ze všech narozených nemanželského původu.

Tabulka č. 34: Věk dětí při křtu podle původu v Litomyšli v letech 1900–1914				
Věk – dny	Manželské		Nemanželské	
	Počet	%	Počet	%
0	46	2,1	9	4,2
1	66	3,0	16	7,4
2	92	4,2	11	5,1
3	161	7,3	23	10,6
4	157	7,1	17	7,9
5	199	9,0	20	9,2
6	229	10,4	21	9,7
7	229	10,4	19	8,8
8	214	9,7	18	8,3
9	197	8,9	12	5,6
10	161	7,3	17	7,9
11	94	4,3	8	3,7
12	72	3,3	6	2,8
13	57	2,6	4	1,9
14 a více	228	10,4	15	6,9

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

Tabulka č. 35: Věk dětí při křtu podle původu ve Svitavách v letech 1900–1914				
Věk – dny	Manželské		Nemanželské	
	Počet	%	Počet	%
0	112	3,5	19	5,2
1	110	3,4	23	6,3
2	129	4,1	26	7,2
3	143	4,5	29	8,0
4	111	3,5	32	8,8
5	114	3,6	30	8,3
6	129	4,1	26	7,2
7	127	3,9	36	9,9
8	169	5,3	23	6,3
9	155	4,8	23	6,3
10	232	7,2	34	9,4
11	218	6,8	19	5,2
12	223	7,0	11	3,1
13	252	7,9	9	2,5
14 a více	974	30,4	23	6,3

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

Ještě nápadnější časový interval dělil děti rozdílného původu ve Svitavách. Věkový průměr pokřtěných manželských dětí byl 10,2 dne a u dětí nemanželských činil pouze 7 dní. V průběhu týdne po narození došlo ke křtu 51 % všech nemanželských dětí, avšak u dětí

manželských se jednalo jen o 26,1 %. U manželských dětí rodina tedy zcela jasně čekala s akcí déle – na celou událost se mohli pečlivě nachystat, stihli pozvat kmotry a zařídit další potřebné věci, kupříkladu ty spojené s křestní hostinou. Uspořádání křtu nemanželskému dítěti rozhodně nebylo událostí, kterou lze v porovnání s dětmi manželskými položit na stejné misky vah. Společnost je ocejovala už před narozením a jejich původ je v negativním slova smyslu provázel, pokud ne po celou, tak alespoň po značnou část života. A ani jejich křest tak nebyl žádnou důležitou, dopředu plánovanou významnou společenskou akcí. Nebylo zkrátka co slavit, a proto nebyl důvod s ním příliš vyčkávat. Spolu se stále ještě velmi vysokou úmrtností nemanželských dětí v této době tedy vyplývá, proč se křty ilegálních dětí konaly poměrně brzy po narození.

Významnou proměnou prošla také samotná instituce kmotrovství. Po značnou část sledované doby byly s touto otázkou spojené stejné zásady jako v době raného novověku. Kmotrem se nemohl stát kdokoli. Dané osoby musely být schopné dostát povinnostem, které s funkcí souvisely, a měly jít svým křtěncům ve všem příkladem. Hlavním úkolem bylo dbát na to, aby křtěné dítě bylo vychováváno v katolickém duchu, a to především po případném úmrtí rodičů.⁶⁰¹ Z tohoto důvodu nebylo možné, aby rodiče a kmotři byli titíž lidé.⁶⁰² Od kmotra se při křtu očekával alespoň drobný dárek, a to jak pro křtěnce, tak pro rodičku.⁶⁰³ Dítě a kmotr byli po zbytek života spojeni duchovním příbuzenstvím, kvůli kterému nebylo možné, aby tyto dvě osoby uzavřeli manželství.⁶⁰⁴ Církevní zákony neumožňovaly, aby se kmotrem stali nevěřící, kacíři, schismatici, lidé vyobcovaní z církve a dále „zjevní a obecně známí souložníci a jiní veřejní a zatvrzelí hříšníci.“⁶⁰⁵ Tuto roli nesměli zastávat ani lidé s fyzickým či psychickým postižením („němí a blbí“) a také děti. „Řeholníkům se kmotrovství naprosto zapovídá, kněžím světským se zrazuje.“⁶⁰⁶

Kmotři byli většinou dva – muž a žena, přičemž se dodržovalo pravidlo shodného pohlaví mezi křtěncem a hlavním kmotrem. To znamená, že pokud se narodil chlapec, stal se prvním kmotrem muž a naopak. V litomyšlských matrikách byl na prvním místě v zápisu vždy uváděn hlavní kmotr bez ohledu na to, zda jím byl muž či žena. Ovšem ve svitavských matrikách byl u všech záznamů zásadně jako první zapisován kmotr mužského pohlaví bez ohledu na to, zda byl křtěným dítětem chlapec či dívka. Počet dvou kmotrů se dodržoval téměř

⁶⁰¹ To v realu nebylo vždy možné, jelikož někteří lidé se stávali kmotry velkého množství dětí. H. STOKLASOVÁ, *Katolické přechodové rituály*, s. 112 a s. 133. Tento problém zmiňuje i L. NEKVAPIL, *Kmotrovské vazby*, s. 39.

⁶⁰² M. MELKESOVÁ, *Adhiberi solent*, s. 72.

⁶⁰³ Více např. Alois DOSTÁL, *Kmotr*, ČL 4, 1895, č. 4, s. 122–125.

⁶⁰⁴ M. LENDEROVÁ et al., *Velké dějiny*, s. 114.

⁶⁰⁵ A. SKOČDOPOLE, *Příručná kniha*, s. 152.

⁶⁰⁶ Tamtéž.

po celou sledovanou dobu, respektive alespoň po celé 19. století. Větší počet kmotrů nebýval do matriky zapisován příliš často, a pokud ano, lze tyto záznamy vysledovat především u městské „smetánky“. Kupříkladu 25. srpna 1905 byla pokřtěna prvorozená dcera litomyšlského účetního Karla Wagnera a jeho ženy Anny. Dívka byla pokřtěna jako Marie Anna Gabriela Filipína a kmotry se stali vdova Gabriela Seidlová z Litomyšle, vdova Filipína Wagnerová z Vídně a měšťan Karel Podhajský. Z tohoto výčtu můžeme také částečně odvodit výběr zvolených křestních jmen. Marie byla dívčina babička z otcovy strany, Anna byla její matka a druhá dvě jména získala po svých kmotrách. Gabriela byla její babička a Filipína příbuzná z otcovy strany, pravděpodobně jeho macecha.

U každého z kmotrů bylo zapisováno jeho jméno, sociální postavení či povolání a také bydliště s popisným číslem. Pokud se osoba uměla podepsat, byl zápis doplněn vlastnoručním podpisem. Jestliže psaní neovládala, podepsala se třemi křížky a kněz následně doplnil, na jaké jméno odkazují. Právě na základě těchto údajů lze vysledovat, jaké rodinné strategie pro výběr kmotrů volili a jaké vazby je spojovaly. Rodiče a kmotry velmi často pojilo příbuzenské, pracovní nebo sociální pouto. Podrobný výzkum kmotrovských vazeb z historicko-demografického pohledu provedla ve farnosti Nový Rychnov v průběhu 19. století Markéta Skořepová. Na Novorychnovsku se u 4/5 pokřtěných ujal role kmotrů manželský pár. Rodiče vybírali většinou shodné manžele pro všechny své děti. Ti si pouze měnili roli hlavního kmotra dle toho, jakého pohlaví křtěné dítě bylo. Další 5 % párů tvořily osoby, které byly také v nějakém jiném příbuzenském vztahu. Třetinu dětí kromě duchovního příbuzenství pojilo s kmotry i pokrevní pouto.⁶⁰⁷ M. Skořepová rovněž poukazuje na fakt, že kmotr a kmotra byli častěji podle příbuzenských (či sociálních) vazeb spojeni s otcem dítěte. Za to mohla pravděpodobně skutečnost, že to byl právě muž – otec, který častěji kmotry vybíral.⁶⁰⁸ Až v závěru 19. století stoupal počet případů, kdy mezi kmotrem a kmotřencem žádné příbuzenské pouto nebylo. V okolo Nového Rychnova začínali rodiče pro dítě postupně vybírat jen jednoho kmotra a jako druhá do páru byla přizvána osoba, která se křestního aktu účastnila na základě svého povolání – porodní bába a kostelník. Alespoň jeden z nich byl přítomen u 10 % zdejších křtů a spolu s blízcím se 20. století se svědky první svátosti stávali stále častěji. V letech 1875–1899 se jednalo o více než každý pátý křest.

Kostelník a porodní bába v roli kmotrů byla další inovace, která se v Litomyšli před první světovou válkou neujala. V letech 1900–1914, během kterých byl výzkum četnosti jejich

⁶⁰⁷ Markéta SKOŘEPOVÁ, *Kmotrovství a biologické příbuzenství na českém venkově 19. století*, HD 45, 2021, č. 2, s. 145.

⁶⁰⁸ Tamtéž, s. 152–153.

kmotrovství proveden, byla porodní bába jako kmotra v matrikách zapsána u 20 dětí a kostelník pouze čtyřikrát.

Tabulka č. 36: Porodní bába a kostelník v roli kmotrů v Litomyšli v letech 1900–1914 (počet)				
Rok	Počet narozených	Porodní bába	Kostelník	Oba současně
1900	189	–	–	–
1901	187	1	–	–
1902	201	–	–	–
1903	178	–	–	–
1904	175	1	–	–
1905	174	3	–	–
1906	197	5	–	–
1907	167	2	1	–
1908	146	1	–	–
1909	143	3	–	–
1910	142	1	–	–
1911	138	–	–	–
1912	145	1	2	–
1913	133	1	1	–
1914	106	1	–	–
Celkem	2 421	20	4	–

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

Jiným směrem uvažovali rodiče ve Svitavách. Zde se porodní báby stávaly kmotrami postupem doby stále častěji. Ze všech 3 562 dětí narozených na počátku 20. století byla bába jako kmotra přítomna křtu u 6,4 % z nich. Čím více se blížil poslední sledovaný rok, tím stálo její jméno v matrice častěji. Ještě v roce 1900 nebyl nalezen žádný odpovídající záznam, v roce 1907 byla bába kmotrou 11 dětí, což odpovídá 4,8 %. V roce 1910 byl podíl naposledy pod 10 %. Daný rok byla porodní bába o roli kmotry požádána rodiči 214x. V tomto roce se podařilo v matrice nalézt i stránku, na které byla bába kmotrou u všech narozených dětí. Franz Christ, Elizabeth Fützová i Wilhelm Ratzer, narození na konci listopadu 1910, měli stejnou kmotru – porodní bábu Josefu Jungovou. Čtvrtému dítěti napsanému na této stránce, Elisabeth Schindlerové, pomohla na svět Aloisie Andrlíková a ta jí šla také za kmotru. Procentuální hodnota postupně stoupala, až v roce 1914 dosáhla hodnoty rovných 24 %. De facto si tak rodiče vybrali bábu jako kmotru skoro u každého čtvrtého křtu. Proměnou prošla i podoba zápisu báby-kmotry. Nejdříve byla uváděna ve vztahu ke svému choti. V záznamu stálo její jméno, bydliště a dále jméno a povolání manžela (měla-li ho). To, že dotyčná provozovala babickou praxi, bylo možné odvodit na základě jmen porodních bab zapisovaných do matrik

do příslušné kolonky. Zlom nastal v roce 1907. Od té doby duchovní zapisovali, že kmotra byla zdejší bábou. Zda byla zkoušená, v tomto případě nezapisovali.

Tabulka č. 37: Porodní bába a kostelník v roli kmotrů ve Svitavách v letech 1900–1914					
Rok	Počet narozených	Porodní bába (počet)	V %	Kostelník	Oba současně
1900	283	–	–	–	–
1901	280	2	0,7	–	–
1902	273	6	2,2	–	–
1903	255	2	0,8	–	–
1904	259	2	0,8	–	–
1905	270	6	2,2	–	–
1906	246	4	1,6	–	–
1907	226	11	4,9	–	–
1908	232	14	6,1	–	–
1909	223	17	7,6	–	–
1910	214	16	7,5	–	–
1911	208	27	13,0	–	–
1912	229	38	16,6	–	–
1913	193	41	21,2	–	–
1914	171	41	24,0	–	–
Celkem	3 562	227	6,4	–	–

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

Kmotři nemuseli být křtu osobně přítomni. Bylo totiž možné nechat se zastoupit. Toto zastoupení však muselo opravdu fyzicky proběhnout. Důvody nepřítomnosti mohly být různorodého charakteru. Mezi ty hlavní nejspíše patřila velká vzdálenost a náročná cesta. Nutno však podotknout, že inovace v dopravě cestu za křtencem oproti předchozím dobám usnadnily a urychlily.⁶⁰⁹ Problém mohlo představovat i špatné počasí, pracovní vytížení, rodinné problémy či zdravotní potíže. Kupříkladu 9. října roku 1902 se v Litomyšli narodil Bedřich Holásek, syn zdejšího cihlářského mistra Václava a jeho choti Marie, rozené Soukupové z Hrušové. Křest se konal přesně týden po narození. Za hlavního kmotra vybrali Holáskovi chlapci rolníka Jana Říhu z Hrušové. Druhou kmotrou byla Marie Svobodová, manželka pražského krejčího. Ta však na obřad do Litomyšle nepřijela a nechala se zastoupit Žofií Holáskovou, což byla dle příjmení příbuzná z otcovy strany. Zastoupit se mohl nechat i hlavní kmotr. Stalo se tak například při křtu Ladislava Teplého, narozeného 2. března 1903 a pokřtěného 18. března od děkana Václava Biera. Otec dítěte, Eduard Teplý, byl berním

⁶⁰⁹ M. LENDEROVÁ – T. JIRÁNEK – M. MACKOVÁ, *Z dějin české každodennosti*, s. 170.

adjunktem v Litomyšli a pocházel z Nového Bydžova. Matka Milada byla dcerou litomyšlského obchodníka. Kmotrem chlapce se stal pražský advokát Ladislav Macháč. Po něm chlapec patrně získal i své jméno. Při křtu jej zastoupila Zlata Nováková, manželka okresního tajemníka v Litomyšli. Druhou kmotrou se stala chlapcova teta – Antonie Teplá z Nového Bydžova. Přílišná vzdálenost však nemusela být vždy problémem. Někteří rodiče vyčkali na zvoleného kmotra až do doby jeho příjezdu. Na Marii Hosovou, švadlenu z Vídně, si počkali malíř Josefa Hosa a jeho žena Josefa. Vyčkávali devět dní. Od porodu dne 10. května 1902 až do 19. května.

Stále frekventovanější využívání „náhradníků“, tedy kmotrů z řad porodních bab a kostelníků, bylo začátkem konce tradice kmotrovství tak, jak bylo dlouho známo. Ze dvou kmotrů se postupně stal pouze jeden a pod vlivem modernizačních procesů začal institut kmotrovství postupně upadat a změnilo se také vnímání křtu. Původní podstata obřadu se vytrácela a hlavní význam náboženského aktu nahradila rodinná slavnost v domácím prostředí.⁶¹⁰ Tento proces byl rychlejší ve velkoměstech, venkov a maloměsto zůstávaly u původních tradic déle. Církev však musela stále častěji řešit odmítání kmotrovství a celkový nedostatek kmotrů. Na počátku 20. století dospěla situace dokonce do takového extrému, že v krajních případech bylo dovoleno, aby obřad proběhl beze svědků.⁶¹¹

Kromě kmotrů bylo úkolem rodičů vybrat pro dítě křestní jméno. Od dnešní doby se 19. století nelišilo v tom, že spektrum nejvíce užívaných jmen se postupně obměňovalo, jelikož podléhalo nejrůznějším dobovým trendům, které občas vedly i k extrémům. A. Skočdopole ve své příručce z roku 1874 uvádí ke křestním jménům následující: „*Jména křtěncům dávána buďtež jména svatých; žádají-li rodičové, aby dítě jejich křtěno bylo na jméno, kteréž sice počestné jest, ale není jméno svatého, tehdy přidává křtitel ještě jméno svatého.*“⁶¹² Velice zajímavá je poznámka, kterou Autor zakončuje odstavec věnovaný výběru křestních jmen, a to sice: „*Stalo-li se, že pohlaví křtěnce mylně udáno bylo, nazývá se dítě v obecném životě jménem nejbližším tomu, na kteréž pokřtěno jest.*“⁶¹³ Stojí tedy za uvážení, jak často asi k takovým omylům docházelo, když autor považoval za důležité tuto myšlenku do své práce uvést.

Rodiče se měli vyhnout směšným a ošklivým jménům a vybírat je měli dle zásady „*nomen omen*“. Věřilo se totiž, že jméno ovlivní život jeho nositele, a proto mu mělo být zvoleno jméno šťastné a pěkné.⁶¹⁴ Rodiče měli jména vybírat na základě římského

⁶¹⁰ M. SKOŘEPOVÁ, *Křty a kmotrovství*, s. 61–63.

⁶¹¹ H. STOKLASOVÁ, *Katolické přechodové rituály*, s. 134–136.

⁶¹² A. SKOČDOPOLE, *Příručná kniha*, s. 153.

⁶¹³ Tamtéž.

⁶¹⁴ A. NAVRÁTILOVÁ, *Narození a smrt*, s. 78–79.

martyrologia.⁶¹⁵ Vybraný patron se měl stát celoživotním vzorem a rovněž ochráncem a přimlůvcem držitele svého jména, a to jak na zemi, tak i v nebi.⁶¹⁶ Konkrétní strategie rodičů při výběru křestního jména by bylo možné zjistit na základě použití metody rekonstrukce rodin. Vzhledem k tomu, že okruh užívaných jmen nebyl příliš rozsáhlý, by však někdy bylo obtížné zjistit, zda bylo dítě pojmenováno po světcích, otci, kmotrovi nebo blízkém příbuzném, jelikož všichni byli nositeli téhož jména. Jmenované možnosti představují právě nejvíce využívané možnosti. Rodiče často volili jména svatých nebo jména rodová, která se dědila z generace na generaci. Výběrem jména se mohla vyjádřit úcta i jiné osobě – kupříkladu majiteli panství či vladaři. Jednotlivá období však s sebou přinášela i nové trendy. Ještě na počátku 19. století jasně přetrvávala silná barokní úcta ke svatým a jejich jména byla v matričních zápisech narozených nejvíce frekventovaná. U chlapců rodiče nejčastěji vybírali jména jako Josef, Jan, Václav, František, Antonín a Karel. U dívek se velice dlouho těšila největší oblibě jména Marie, Anna, Kateřina, Josefa, Antonie a Františka.⁶¹⁷ V průběhu třicátých let 19. století tradiční spektrum užívaných křestních jmen roztržila vlna romantismu.⁶¹⁸ Stále více byla křtěncům vybírána jména národní – slovanská. Některá byla převzatá ze starších dob, jiná byla úplně nová. Často končila na koncovku *-slav*, *-mír* či *-mil*.⁶¹⁹ Tato novinka se dříve ujala ve městech, venkov mnohem déle zůstal u tradičního užívání jmen světců. Slovanská jména se začala v litomyšlských matrikách narozených objevovat v průběhu čtyřicátých let a jejich četnost postupem doby stoupala. Nejčastěji se jednalo o jména Jaromír, Jaroslav a Miroslav, u dívek si rodiče oblíbili jména jako Zdeňka, Věra, Růžena, Vlasta či Božena.

Jak se bude dítě jmenovat, ovlivňoval i fakt, kolikáté v pořadí se narodilo. První narozený chlapec, dědic, dostával většinou jméno rodové. Kupříkladu prvorozený Arsen Gröger, narozený v květnu 1908 ve Svitavách pouhých sedm měsíců po svatbě svých rodičů, byl minimálně třetím nositelem tohoto jména. Matrika uvádí, že se tak jmenoval otec, svitavský cukrář, a rovněž dědeček. Pro další děti mohli jména vybírat například i starší sourozenci.⁶²⁰ Atypickým výběrem jména mohli dát rodiče najevo, jaké postavení ve městě či ve vsi zaujímá. Nebyla to pouze neobvyklost jména, ale počet udělených jmen při křtu, kterými se na první pohled v matrikách lišili potomci zdejších dětí učitelů, lékařů, majitelů podniků, úředníků či šlechtických zaměstnanců. Například ředitel litomyšlské hospodářské školy Josef Joudal nechal

⁶¹⁵ J. GRULICH, *Populační vývoj*, s. 189.

⁶¹⁶ H. STOKLASOVÁ, *Katolické přechodové rituály*, s. 130–131.

⁶¹⁷ Miroslava KNAPPOVÁ, *Jak se bude jmenovat?*, Praha 1985, s. 20–21. Dále Klement BOROVIČ, *Česká jména křestní*, ČKD 9, 1868, č. 2, s. 145–148.

⁶¹⁸ H. STOKLASOVÁ, *Katolické přechodové rituály*, s. 130.

⁶¹⁹ M. KNAPPOVÁ, *Jak se bude jmenovat?*, s. 20.

⁶²⁰ M. LENDEROVÁ – K. RÝDL, *Radostné dětství*, s. 101.

svou dceru v prosinci 1909 pokřtít jmény Zlatomíra Bedřiška Františka. Primář litomyšlské nemocnice Bedřich Welz a jeho žena Matylda, dcera knížecího rady knížete Thurn-Taxisse Jiřího Sturma, pojmenovali svou první dceru Marie Magdalena Emílie Františka Markéta.

Při volbě křestního jména rodiče také často brali v potaz, jaký den či měsíc se dítě narodilo, jelikož se věřilo, že si dítě jméno s sebou přineslo na svět. Bylo to jméno, jehož svátek připadal na den narození či na některé z následujících dní. Zvolit jméno, jehož svátek již daný rok byl, tedy pozpátku kalendářního roku, přinášelo smůlu.⁶²¹ Tato „sezónnost“ jmen je v matričních zápisech velice zjevná. Vysledovat ji lze hned u několika jmen, avšak pouze u těch, jež se v kalendáři objevovala jen jedinkrát. Svatojánská pojmenování odkazující na nejrůznější světce se v kalendáři v průběhu roku opakovala několikrát, a proto není možné kumulaci sledovat jen jedno období v roce. Oproti tomu lze v matričních záznamech jasně vidět, že v březnu výrazně přibýlo dětí pojmenovaných Josef, v červenci rodiče velice častěji vybírali pro dívky jméno Anna a podobně tomu bylo v září se jménem Václav. Na vyšší frekvenci oblíbenosti jmen v měsíci svátku narazila ve svém výzkumu i M. Skořepová. Na Novorychnovsku čtvrtina chlapců pojmenovaných Václav, Vojtěch a Josef slavila narozeniny v měsíci, na který připadal svátek dotyčného světce. Shodně tomu bylo u pětiny dívek, které byly nositelkami jmen Anna, Kateřina a Josefa.⁶²²

7.4 Nouzový křest

Někdy špatný zdravotní stav novorozeněte nedovoloval, aby bylo doneseno ke křestnímu aktu přímo do kostela. Jednoduše z obavy, že by se to nestihlo. Bylo tedy možné křtít bez kněze, okamžitě neboli nouzově. Křest z nouze měl svá jasně daná pravidla. Udělen mohl být pouze dítěti, u kterého opravdu hrozilo nebezpečí náhlého úmrtí. *„Křest z naléhavé potřeby jest onen skutečný křest, který se uděluje poléváním pravou přirozenou vodou a současným vyslovením křestní formule, avšak, vzhledem k nebezpečí života křtěncova, beze všech ostatních, jinak předepsaných modliteb a obřadů.“*⁶²³ Udělit jej mohl laik i klerik, muž i žena, věřící i nevěřící. Musel pouze dodržet postup stanovený církví. Většinu dětí křtila z nouze porodní bába. Kněz měl porodní báby pravidelně každé tři měsíce poučovat, jak postupovat, aby byl křest z nouze uznán za platný. Bába si měla vždy dobře promyslet, zda je pro udělení takového křtu skutečně důvod. Mezi ty se počítaly především komplikovaný porod a zesláblé

⁶²¹ A. NAVRÁTILOVÁ, *Narození a smrt*, s. 79.

⁶²² M. SKOŘEPOVÁ, *Čas křtu*, s. 210–211.

⁶²³ Gabriel PECHÁČEK, *Křest z naléhavé potřeby*, ČKD 40, 1899, č. 4, s. 209.

novorozeně.⁶²⁴ Aby byl nouzový křest uznán církví jako právoplatný, musely být splněny tři podmínky: bába měla dát najevo úmysl, že chce dítě nouzově křtít, k polití mohla použít pouze vodu a musela vyslovit správnou křtící formuli.⁶²⁵ Kmotři nemuseli být obřadu přítomni, církev ale vyžadovala, aby u něj byli jeden či dva lidé, kteří mohli celý akt potvrdit.⁶²⁶ Nutné rovněž bylo, aby oba rodiče byli katolíky. U nemanželských dětí musela být matka katoličkou. Dítě nekatolíků mohlo být z nouze pokřtěno jen na žádost rodičů.⁶²⁷

Báby dopředu počítaly, že se porod může různě zkomplikovat, a na případný křest z nouze byly připraveny a nosily si s sebou převařenou vodu. Použít se ale mohla i jiná voda. „*Při křtu z neodkladné potřeby nemá býti čas mařen a nebezpečí stupňováno opatřováním vody svěcené; budiž užito obyčejné vody přirozené, jež po ruce jest: ze studny, z pramene, potoka, řeky, jezera, moře; dešťové, nebo z rosy sebrané, z rozpuštěného sněhu nebo ledu, teplé nebo studené, čisté nebo – když jiné není – třeba kalné.*“⁶²⁸ Žádná jiná tekutina kromě vody nemohla být použita. Pokud ano, nebyl křest uznán. „*Kdyby užila vody uměle připravené, např. růžové, kolínské, nebo piva, vína, kořalky, mléka, oleje, slin a p., jest takový křest neplatný.*“⁶²⁹ Samotný akt polévání byl jednodušší než u řádného křtu – dítě nemuselo být polito třikrát a ani ve tvaru kříže. Stačilo pouze jednou, bez kříže, ale vždy při současném a doslovném vyslovení formule „*Já tě křtím ve jménu Otce i Syna i Ducha Svatého*“. Pokud by došlo byť jen k minimální odchylce od této formule, byl křest pokládán za neplatný. Stručně a jasně řečeno: nemohlo zde být vysloveno ani víc ani méně.⁶³⁰ Jediné, co mohlo být k formuli přidáno, byla tzv. podmínka ve znění „*žiješ-li*“. Tu bába užila převážně v případě pochybností, zda je dítě skutečně živé, například pokud dítě křtila ještě v těle matky. Jestliže byla vyslovena tato podmínka, bylo možné pokřtít děti už v raném stádiu těhotenství a také děti potracené, případně deformované. Rovněž byly stanoveny zásady, kdy k jejich křtu mohlo dojít.⁶³¹ Jestliže se zdravotní stav dítěte

⁶²⁴ H. STOKLASOVÁ, *Katolické přechodové rituály*, s. 121–122.

⁶²⁵ G. PECHÁČEK, *Křest z naléhavé*, s. 212.

⁶²⁶ H. STOKLASOVÁ, *Katolické přechodové rituály*, s. 123.

⁶²⁷ František MOŠNER, *Babictwj, čili, Uměňj porodnické*, Olomouc 1848², s. 404.

⁶²⁸ G. PECHÁČEK, *Křest z naléhavé*, s. 213.

⁶²⁹ Tamtéž, s. 214; srov. H. STOKLASOVÁ, *Katolické přechodové rituály*, s. 122–123.

⁶³⁰ G. PECHÁČEK, *Křest z naléhavé*, č. 5, s. 301–302.

⁶³¹ H. STOKLASOVÁ, *Katolické přechodové rituály*, s. 123. „*Budiž předem připomenuto, že křest z potřeby plodů potracených, vypuzených a předčasných smí jen za následujících podmínek vykonati: a) Když vypuzené útvary jsou čerstvé (ne zsinalé, žlutavé nebo snad již nahnilé). b) Když byly před udělením blány, plod obklopující, opatrně otevřeny. c) Když při vypuzeném útvaru určité zjištěno bylo vejce. Na pouhém zásnětu, ať masitém nebo hroznovém, žádný křest vykonán býti nesmí. Jsou-li zmíněné tři podmínky, udělí se křest z potřeby slovy: „Žiješ-li a jsi-li schopen, já tě křtím ve jménu Otce i Syna i Ducha Svatého“; budiž pak to vykonáno beze všeho průtahu, ježto život plodů potracených a předčasně porozených velmi snadno zhasne. Vzhledem k času, kdy potracení nebo vypuzení se stalo, jakož i způsobu, kterým je křest z potřeby: 1. Případ: Potracení stalo se v prvních šestnácti týdnech těhotenství. Tu jsou plody ještě velmi malinké a zrodí se obyčejně v blanách vaječných. Křest z potřeby vykoná se nejlépe takto: Plod uchopí se palci a ukazovákou obou rukou, ponoří se do přirozené, vlažné vody, ve vodě opatrně protrhne se blána vaječná, a současně vyřknou se slova: Žiješ-li a jsi-li člověk, já tě křtím ve jménu*

zlepšil a přežilo, byla křestní ceremonie řádně doplněna v kostele. Bába byla předtím povinna vysvětlit duchovnímu, proč se ke křtu z nouze rozhodla a jak probíhal.⁶³² V případě, že kněz seznal, že o platnosti křtu nelze pochybovat, doplnil pouze modlitby a obřady. Znovu dítě nekřtil. Zvlášť bedlivě měl duchovní okolnosti křtu z nouze posoudit, pokud byl vykonán opravdu narychlo, pár okamžiků před smrtí. Velký problém pak nastal v případě, kdy bába pokřtila v těle matky jedno z vícerčat, ale po jejich narození nebylo možné rozpoznat, které z dětí to vlastně bylo.⁶³³

Kterým dětem byl udělen okamžitý nouzový křest, je v matričních záznamech zcela evidentní. Do kolonky určené pro jméno křtící osoby napsáno, že se jednalo o křest z nouze a poté bylo uvedeno jméno křtící osoby. V Litomyšli používali pro označení tohoto typu křtu slovní spojení: „z nutnosti“, „z naléhavé potřeby“, „z nouze“, „z potřeby před nebezpečím smrti“, ve Svitavách byly tyto křty uváděny jako „notgeprüft“. Excerpce a následné vyhodnocení prepisů však ukázaly velice výrazné rozdíly v počtu provedených nouzových křtů v obou městech.

Ze všech 22 568 živě narozených dětí ve Svitavách bylo v letech 1785–1914 nouzově pokřtěno 469 z nich, tedy 2,1 %. V průběhu let 1785–1809 bylo v průměru pokřtěno 1,7 % živě narozených, je však možné, že v této době nebyla evidence nouzových křtů úplná, jelikož ani samotná evidence pravděpodobně nebyla dokonalá a některé děti, které zemřely záhy po narození, nemusely být do matriční knihy vůbec zapsány. Dokladem mohou být velké výkyvy v průběhu jednotlivých let. Kupříkladu první z nouze pokřtěné novorozeně zde bylo zapsáno až v lednu 1788 a celkově pochybná je evidence v první dekádě 19. století: v roce 1805 bylo nouzově pokřtěno pět dětí, následující rok nikdo. V roce 1807 jedno dítě a poté se až do poloviny roku 1811 žádný zápis o křtu z nouze neobjevil. V letech 1810–1869 byly zjištěné výsledky poměrně konstantní. V jednotlivých desetiletích se podíl nouzově pokřtěných pohyboval od 2,0 do 2,7 %. Tohoto vrcholu bylo dosaženo v polovině století. K rapidnímu poklesu došlo od sedmdesátých let 19. století, kdy se podíl snížil téměř o polovinu. Právě v této době se začala prodlužovat prodleva mezi dnem porodu a termínem křtu, ačkoli úmrtnost kojenců ještě nikterak neklesala. Pokles tedy pravděpodobně souvisel s proměnou mentality a

atd. 2. Případ: Potracení nebo vypuzení stalo se po šestnáctém týdnu těhotenství. Tu jest plod již větší a pokřtí se tímto způsobem: Plod vezme se levou rukou, pravou otevrou se opatrně blány, voda plodová se zvolna odkape, načez lije se na plod vlažná voda, přičemž se řekne: „Žiješ-li a jsi-li schopen, já tě křtím atd. 3. Případ: Jeden hlavní, potracený nebo vypuzený plod jest v druhým strostlý nebo do téhož vrostlý. Pochybuje-li se v tomto případě zároveň o životě zrozeného dvojtvaru, křtí se hlavní plod slovy: Žiješ-li a jsi-li schopen, já tě křtím ve jménu atd.“, druhý plod pak slovy: Žiješ-li a nejsi-li pokřtěn, já tě křtím atd.“ Gabriel PECHÁČEK, *Těžké případy křtu z neodkladné potřeby*, ČKD 40, 1899, č. 7, s. 417–418.

⁶³² V. VYŠÍN, *Babictví*, s. 257.

⁶³³ A. SKOČDOPOLE, *Příručná kniha*, s. 149–150.

se sekularizací. Co zapříčinilo vzrůst na počátku 20. století, je otázkou. Porodní báby se mohly začít více jistit, jelikož se začínaly objevovat případy, kdy novorozeně zemřelo bez udělení křtu. V pětiletí před válkou však počty takových křtů začaly opět klesat. Ve Svitavách byl poslední udělen v prosinci 1912 a v letech 1913 a 1914 nebylo takto pokřtěno žádné dítě. Ačkoli zde bylo uvedeno, že ve Svitavách bylo uděleno 496 křtů z nouze, nejedná se o konečné číslo. Některé porodní báby totiž takto pokřtily i mrtvorozence, respektive křtily ještě v těle matky, a to v průběhu porodu, který byl z nějakého důvodu komplikovaný, a dítě nakonec přišlo na svět mrtvé. Tyto případy, kterých bylo 64, nebyly do celkového počty započítány a je o nich detailně pojednáno v kapitole zaměřené na mrtvorozenost.

Tabulka č. 38: Křty z nouze ve Svitavách v letech 1785–1914

Období	Počet narozených dětí	Počet křtů z nouze	Křty z nouze v %
1785–1799	1 692	31	1,8
1800–1809	1 144	17	1,5
1810–1819	1 288	26	2,1
1820–1829	1 364	35	2,6
1830–1839	1 565	54	3,5
1840–1849	1 633	42	2,6
1850–1859	1 698	54	3,2
1860–1869	1 856	58	3,1
1870–1879	1 915	35	1,8
1880–1889	2 134	29	1,4
1890–1899	2 717	7	0,3
1900–1914	3 562	65	1,8
Celkem	22 568	453	2,0

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

Počet i podíl křtů z nouze v Litomyšli se ve srovnání se Svitavami výrazně lišil. V Litomyšli bylo z 27 365 živě narozených dětí nouzově pokřtěno pouze 73 z nich, což odpovídá 0,3 %. Počty těchto křtů však nebyly rozloženy do průběhu sledovaných 130 let. 65 dětí bylo z nouze pokřtěno během let 1890–1914, což odpovídá 1,4 %. Zbýlých osm záznamů bylo zjištěno během let 1785–1889. V jednotlivých desetiletích nemá smysl přepočítávat výsledky na podíly, jelikož se v každé dekádě jedná maximálně o dva případy. V devadesátých letech 19. století bylo z nouze pokřtěno 1,1 % živě narozených a na počátku 20. století podíl vystoupal na 1,7 %. Zásadní otázkou je, proč je v litomyšlských matrikách narozených zapsáno tak malé, skoro až mizivé množství nouzových křtů a proč jejich počet roste až v závěru 19. století. Udělovali v Litomyšli vůbec tyto křty, anebo tuto skutečnost pouze nezapisovali do matriky? Jako pravděpodobná se nejeví ani jedna z variant. Jak bude ještě

nadále prezentováno, udělení křtu z nouze bylo ve valné většině případů oprávněné. Takto křtěné děti umíraly velice brzy po porodu, často žily pouze několik minut. Jako nemyslitelná se tedy jeví varianta, že by v podstatě ihned po porodu bába dítě vzala a spěchala s ním do kostela. V tom případě by musela mít vše předem domluveno s duchovním a museli by na ní zde čekat i kmotři. Navíc by se tak muselo dít nejen ve dne, ale i v noci. Obrovský risk nemusel vždy vyjít a dítě mohlo zemřít ještě cestou do kostela, zvláště za nepříznivého počasí.

Tabulka č. 39: Křty z nouze v Litomyšli v letech 1785–1914		
Období	Počet narozených dětí	Počet křtů z nouze
1785–1799	3 210	2
1800–1809	2 147	–
1810–1819	2 041	–
1820–1829	2 294	–
1830–1839	2 106	1
1840–1849	2 251	–
1850–1859	2 164	2
1860–1869	2 043	1
1870–1879	2 153	2
1880–1889	2 291	1
1890–1899	2 244	24 = 1,1 %
1900–1914	2 421	42 = 1,7 %
Celkem	27 365	75 = 0,3 %

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

Litomyšl měla v tomto ohledu jistou výhodu, a tou byl značný počet duchovních. V průběhu jednoho roku se v matrikách jako jméno křtící osoby vystřídal i sedm příjmení, a v případě nutnosti tedy asi nebylo tolik obtížné sehnat někoho, kdo dítě pokřtí. Pokud by opravdu takto vypadala křtící praxe, musel to být předem pečlivě naplánovaný a organizačně náročný závod s časem konaný za účelem toho, aby se všem dětem dostalo řádného křtícího rituálu se vším všudy. Ovšem proč od devadesátých let počet udělovaných křtů stoupá? Mohl za to postupný odklad křtů a sekularizace? Jako reálná se nejvíce ani možnost, že by nouzové křty nebyly do matrik zaznamenávány, přestože nastaly. Tento typ křtu byl pokládán za právoplatný a bylo povinné napsat jej do matriky. Podle dvorského dekretu z ledna 1816 se měl do matriky vlastnoručně podepsat duchovní, který křest dítěti udělil. Pokud křtila nouzově bába (nebo někdo jiný), uvedlo se do matriky její jméno: „*V tomto případě запиše se do rubriky: Z nouze pokřtila N. N., porodní bába. Jestliže potom kněz obřady doplnil, připiše: Sacras*

*ceremonias et preces adhibui N. N.*⁶³⁴ V letech 1785–1889 bylo až na osm nouzových křtů u všech dětí zapsáno, že je pokřtil duchovní, a stál zde jeho podpis. Nemohlo se tedy stávat, že dítě bylo pokřtěno z nouze, poté ceremonie doplnil duchovní a do matrik tak už bylo zapsáno pouze jeho jméno. Jednak to bylo protizákonné a hlavně těžko proveditelné, jelikož se celý proces nemohl stihnout u dětí, které žily kupříkladu méně než čtvrt hodiny.

Zjištěné podíly můžeme srovnat například s Novorychnovskem. Z celkového počtu 7 048 dětí, které se zde narodily během let 1800–1899, jich bylo z nouze pokřtěno 51, tedy 0,7 %. U dalších 181 novorozenců však žádné údaje o křtu nebyly zapsány.⁶³⁵

Podrobná analýza nouzových křtů prozatím nebyla v české historiografii provedena, a proto není možná jakákoli komparace. Při excerpci bylo u všech z nouze pokřtěných dětí přepisováno, kdy a kde se narodily, jakého pohlaví a původu byly, kdo jim udělil křest z nouze a kdy se tak stalo, zda byly obřady doplněny duchovním, kdy dítě případně zemřelo a jaká byla stanovena příčina úmrtí. Z důvodu poslední sledované otázky bylo nutné záznamy z matrik narozených porovnat se zápisy v matrikách zemřelých.

Kdo uděloval křty z nouze?

Jak bylo řečeno, křest z nouze mohl udělit jakýkoli laik bez ohledu na pohlaví. Musel však důsledně dodržet předepsaný postup, jinak křest nebyl uznán za platný. Přestože mohl být udělen i několik hodin, či dokonce dní po narození, kdy se zdravotní stav dítěte zhoršil, byl akt v absolutní většině případů vykonáván velmi brzy po porodu. Byla to proto porodní bába, která se předepsaného procesu nejčastěji ujímala. Co a jak dělat měla vědět, jelikož ji o řádném postupu měli duchovní pravidelně zkoušet, případně znovu poučovat. Navíc sama dle průběhu porodu a svých předchozích zkušeností mohla předem tušit, kdy taková situace může nastat. Právě porodní bába se ujala nouzového křtu u všech zjištěných případů ve Svitavách. Šlo jak o děti, které byly nouzově pokřtěny v den porodu, tak také o ty pokřtěné později, což ukazuje, že v případě ohrožení života novorozence byla do rodin přivolávána bába, a nikoli lékař. Ze 73 nouzově pokřtěných v Litomyšli se bába ujala aktu 68 krát. Další čtyři děti tímto způsobem pokřtil lékař. Ve všech případech se jednalo o děti, které se narodily ve zdejší nemocnici a všechny pokřtil primář Bedřich Welz. Stalo se tak například i u Filomény Motákové. Ta se narodila v říjnu 1902 v litomyšlské nemocnici. Na svět jí pomohla porodní bába Bedřiška Syrová. Křtu z nouze (v den narození) se však ujal zmíněný primář. Ojedinělý případ byl do litomyšlských matrik zapsán na podzim roku 1896. 12. října porodila Antonie Hendrychová,

⁶³⁴ J. K. PAULY, *Právní rádce*, s. 92.

⁶³⁵ M. SKOŘEPOVÁ, *Křty a kmotrovství*, s. 51–53.

manželka zdejšího obuvníka Josefa, syna Františka. Průběh porodu i zdravotní stav narozeného chlapce byl patrně uspokojivý, a proto se rodiče rozhodli, že křest odloží, ostatně jako naprostá většina rodin v této době. Hocha však nejspíše začal záhy trápit kašel, který přerůstal v rozsáhlou dušnost. Zda matka neposlala pro pomoc, jestli pomoc nestihla přijít či zda se zdravotní stav chlapce náhle prudce zhoršil, není známo. Antonie se ale rozhodla, že syna sama nouzově pokřtí. To bylo také poznamenáno do matriky: „*Z nutnosti před smrtí pokřtěno dítě od matky Antonie Hendrychové.*“⁶³⁶ Jako datum křtu je uveden 15. říjen. Její snaha ale byla nejspíše marná. Buď křtila již mrtvé dítě, nebo nebyl její postup uznán za platný. Problém mohl spočívat například i v použité materii. V matrice zemřelých je totiž napsáno, že 15. října zemřelo *nekřtěné* dítě Josefa a Antonie Hendrychových. Hoch zde není, na rozdíl od matrik narozených, pojmenován. Jako příčina smrti byla stanovena atelektáza plic.

Komu byl křest z nouze udělován?

Zjednodušený a zkrácený křestní rituál se častěji týkal chlapců. Těch se více rodilo a v kojeneckém věku jich rovněž více umíralo. Důvodem byla pravděpodobně slabší tělesná konstituce a horší imunita.⁶³⁷ V Litomyšli bylo ze všech nouzově pokřtěných dětí 63 % mužského pohlaví. Ve Svitavách nebyla jejich převaha tak výrazná, na chlapce zde připadal podíl 53 %. Opět je nutné mít na paměti, že jsou porovnávány dva rozdílně rozsáhlé vzorky.

Mezi z nouze pokřtěnými dětmi nebyl zjištěn vyšší podíl nemanželských dětí jako například u mrtvorozených. Původ tedy neměl na poporodní zdravotní stav novorozeněte příliš výrazný vliv. Ten se projevil již dříve, anebo až v pozdějších dnech.⁶³⁸ V Litomyšli bylo nemanželských 9 ze 73 nouzově pokřtěných, tedy 12,3 %. Ve Svitavách pocházelo z lože nemanželského 10,2 % z křtěných z nouze. Oba výsledky jsou srovnatelné s celkovými podíly nemanželských dětí.

Kdy byly udělovány křty z nouze?

Osoby, které se rozhodly ujmout nouzového pokřtěného novorozence, se nemýlily. Naprosté většině dětí šlo skutečně o život a k aktu došlo během posledních minut či hodin jejich žití. Ze 73 nouzově pokřtěných litomyšlských novorozenců jich 62 (84,9 %) zemřelo v den, kdy jim byl křest udělen. Ve Svitavách tomu bylo obdobně: z 469 dětí jich v den nouzového pokřtěného zemřelo 433, tedy 92,3 %.

⁶³⁶ SOA HK, SM, m. N 1889–1896, sign. 5404, p. 360.

⁶³⁷ Viz Úmrtnost, s. 292.

⁶³⁸ Viz Úmrtnost dětí podle původu, s. 311.

Excerptované údaje dětí pokřtěných z nouze byly náročné na statistické zpracování. Nikoli co do jejich množství, ale co do obsahu. Okolnosti a interval každého nouzového křestního aktu a následný osud dítěte byly totiž velice individuální. Modelové případy mohly nastat v podstatě čtyři.

Jak v Litomyšli, tak ve Svitavách docházelo nejčastěji k situaci, kdy se datum porodu, nouzového křtu i úmrtí shodovalo. Velké množství zápisů tohoto charakteru dokládá, že báby a lékaři věděli, co činí, a křest z nouze udělovali v absolutní většině případů zcela oprávněně. V zápisech bohužel není uvedena přesná hodina narození ani čas udělení nouzového křtu. Není tedy jasné, zda šlo o akt bezprostředně po porodu, či zda k němu došlo s odstupem desítek minut či dokonce hodin. Jistý náznak mohou přinášet matriky zemřelých, kam se zapisovalo, jak dlouho dítě žilo. Neznamenal to však, že dítě zemřelo okamžitě po pokřtění. Opět tam mohl být větší či menší časový odstup. Ze zapsaných věkových údajů v matrikách zemřelých je možné vypočítat průměrnou délkužití z nouze pokřtěných dětí, které zemřely ještě v den porodu. V Litomyšli v den porodu, který byl zároveň dnem nouzového křtu, zemřelo 39 z celkového počtu 73 z nouze pokřtěných dětí, což odpovídá 53,4 %. Průměrná délka jejich života byla hodina a čtvrt. Ve Svitavách byla všechna tři data shodná u 424 z 469 pokřtěných z nouze, tedy u 90,4 %. Důvodem velkého procentuálního rozdílu v obou městech je fakt, že data z Litomyšle jsou k dispozici až z přelomu 19. a 20. století, kdy se křest již odkládal, kdežto ze Svitav po celou sledovanou dobu a především v první polovině 19. století se křest u všech dětí konal záhy po narození. S tím také souvisí zjištěná nižší průměrná délka života. Ta byla pouze 45 minut. Do průměru nemohl být započítán záznam o délcežití dcery Františky Cicvářkové, která se narodila a zemřela ve Svitavách a v záznamu o jejím úmrtí bylo napsáno, že žila několik minut.

Otázkou je, nakolik uvedená doba života odpovídala realitě. Stejně jako u ostatních zemřelých se i zde zaokrouhlovalo. Délka života urychleně pokřtěných dětí byla uváděna v rámci celých hodin. Pokud dítě žilo méně než hodinu, zaokrouhlovalo se ke čtvrt hodinám, tedy na 15, 30 a 45 minut. Nestávalo se, že by bylo detailně napsáno, kolik minut dítě žilo, a pokud ano, tak pouze ve Svitavách. Zde bylo u dvou dětí napsáno, že žily pět minut (i to samozřejmě může být zaokrouhlený údaj) a u jednoho novorozence šlo dokonce pouze o tři minuty. Byl jím syn Johanna Hauenschilda, který se narodil 3. ledna 1897 ve Svitavách. Jeho přílišná tělesná slabost, která byla stanovena jako příčina úmrtí, byla také důvodem, proč její bába Beáta Hammerschmiedová okamžitě pokřtila. Chlapci nebylo uděleno jméno, v matrice je zapsán jako živě narozený chlapec. „Zvláštní“ zaokrouhlení věku nastalo u syna Josefa Škeřika. Chlapce porodila v Litomyšli 4. dubna roku 1786 Marie Magdalena, dcera Václava

Lázníčky z Hrušové. Pokřtěn byl od porodní báby. To, že se tak muselo stát v den narození, dokazuje matrika zemřelých, která 4. duben uvádí jako den chlapcova úmrtí. Jako příčina jeho smrti je zde uvedena mdloba. Zarážející je však údaj o délce života. V kolonce určené pro dožitá roky je napsáno „1“. Slovo den však chybí. Pokud by tedy nebyly oba dva záznamy porovnány, mohl by jakýkoli čtenář oprávněně nabýt dojmu, že chlapec zemřel v jednom roce. Tento záznam byl kvůli svému problematickému obsahu z výše uvedeného průměru vypuštěn.⁶³⁹

Druhá modelová situace u nouzově pokřtěných vypadala tak, že dítě bylo z nouze pokřtěno v den narození, ovšem jeho následný zdravotní stav dovoloval, aby bylo posléze doneseno do kostela, kde byly ceremonie doplněny duchovním. V Litomyšli nastala tato situace 13x, z toho pouze dvakrát u dívek. Termín doplnění obřadů se do matrik nezapisoval, zaznamenávalo se pouze jméno duchovního, který tak učinil. Nelze tedy zjistit, jak dlouho po porodu bylo dítě do chrámu přineseno. Teoreticky, v rámci dnů, to vlastně víme u dvou dětí. Tyto děti se narodily, byly z nouze pokřtěny, doneseny do kostela k dokončení aktu a zemřely v jeden a ten samý den. Ani u těchto dětí nebylo napsáno, kdy došlo k doplnění obřadů, datum však vyplývá ze dne jejich úmrtí. Šlo o Josefu Müllerovou, která se narodila a zemřela v Litomyšli 18. června roku 1903. Nouzově ji pokřtila porodní bába Bedřiška Syrová, obřady doplnil kaplan Bohumil Kacafírek. Stejně tomu bylo o šest let později u Ferdinanda Janečka. Hoch se narodil 19. dubna roku 1909. Z nouze jej pokřtila bába Anna Hárýchová a akt tentýž den doplnil administrátor Emanuel Šavřda. Ještě téhož dne Ferdinand zemřel. Délka života ostatních 11 dětí byla různá. Do týdne jich zemřelo šest, šestinedělí přežily tři. Nejdéle žil Emil Béba. Narodil se 25. října a týž den jej nouzově pokřtila bába Veronika Lánová. Obřady doplnil kaplan Ferdinand Strnad. 13. října následujícího roku hoch podlehl střevnímu kataru. Ve Svitavách stihl duchovní doplnit křestní akt pouze u dvou dětí, které byly nouzově pokřtěny v den narození. Stalo se tak v odstupech jednoho roku. 1. února 1883 porodila ve Svitavách Amálie Fuchsová dceru Marii. Dívka byla v den porodu pokřtěna porodní bábou a následně křest doplnil vikář Vilém Plhák. Marie zemřela za 21 dní kvůli přílišné slabosti. Stejná situace nastala na počátku února následujícího roku. 3. února 1884 se narodil Jan Felkl, který byl v den porodu nouzově pokřtěn porodní bábou Julií Romantschlitovou. Křest doplnil vikář Robert Schindler. Čtyři měsíce po narození podlehl chlapec střevnímu kataru.

Pokud bylo dítě pokřtěné z nouze, neznamenalo to, že se muselo narodit nezuživé. Někdy ke křtu z nouze došlo až s odstupem několika dní. Presentované výsledky mohly z části ovlivnit noční porody. Například 6. června 1903 se v Litomyšli narodila Anna Formánková,

⁶³⁹ Zapisování mrtvých kojenců a uvádění jejich věku byl v Litomyšli na konci 18. století velký problém. Detailně je rozebrán na s. 292–293.

dceru zdejšího číšníka Josefa Formánka. 7. června bylo dítě nouzově pokřtěno porodní bábou Bedřiškou Syrovou a v tento den rovněž zemřelo. Anna se však musela narodit krátce před půlnocí. V matrice zemřelých je u jejího úmrtí zapsáno, že žila pouze dvě hodiny. Zemřela tedy někdy mezi půlnocí a druhou hodinou ranní. Nouzové křty, k nimž nedošlo v den narození dítěte, byly rozděleny na dvě skupiny. Do první byly zahrnuty případy, u kterých se nestihlo ceremonii doplnit duchovním, a do druhé ty, u nichž se to povedlo. Rozebrána bude nejprve první možnost.

Jak již bylo uvedeno, s blížícím se koncem 19. století bylo stále více běžné, že ke křtu byly nesený několikadenní, ba i týdenní děti. Než však k řádnému pokřtění došlo, mohlo se stát, že se zdravotní stav dítěte prudce zhoršil a hrozilo, že zemře nepokřtěné. V Litomyšli došlo k takové situaci osmkrát. Průměrně bylo těchto osm dětí pokřtěno dva dny po porodu, přičemž pět hned den následující po narození. Nejdéle byl nouzově pokřtěný Josef Záleský, což byl syn svobodné matky Kateřiny Záleské, která byla dcerou svobodné matky Mariany Záleské, která byla nemanželskou dcerou Kateřiny Záleské. Josef se narodil 15. dubna roku 1900. Na svět mu pomohla porodní bába Františka Krátká. A byla to také ona, která ho 21. dubna nouzově pokřtila. Josef zemřel den po křtu. V matrikách zemřelých je napsáno, že příčinou smrti byla chlapcova nezralost. Josef samozřejmě mohl po křtu žít pouze pár hodin, pokud k němu došlo v průběhu noci. Že se u něj však datum nouzového křtu a den úmrtí liší, je velkou výjimkou. Ostatních sedm dětí zemřelo ještě v ten den, kdy byly urychleně pokřtěny. To dokazuje, že rozhodnutí bab okamžitě nouzově křtít bylo správné. U tří novorozenců měla příčina úmrtí souvislost s plicními potížemi, u ostatních šlo o celkovou slabost. Udělení nouzových křtů u dětí, které žily alespoň jeden den, mělo pádný důvod i ve Svitavách. U osmi dětí se totiž nestihlo, aby farář celý obřad doplnil. Všech těchto osm dětí zemřelo v den udělení křtu z nouze. K aktu došlo v průměru 2,5 dne po porodu. Příčiny smrti byly totožné jako v Litomyšli. Jednalo se buď o plicní potíže, nebo slabost neslučitelnou se životem.

Jaké byly osudy dětí, které byly z nouze pokřtěny jeden či více dní po porodu a u kterých se stihlo doplnit ceremonii v kostele? V Litomyšli bylo takto starým novorozencům při nouzovém křtu v průměru dva a tři čtvrtě dne. Z 12 sledovaných dětí jich bylo šest z nouze pokřtěno druhý den po porodu, u dvou dětí došlo k aktu dva dny po narození. Nejdéle byl z nouze pokřtěný Jaroslav Sedlický, syn obuvníka Františka. Jaroslav se v Litomyšli narodil 26. dubna roku 1906. Průběh porodu a chlapcův poporodní zdravotní stav byl patrně více než uspokojivý, a proto nebyl žádný důvod pro rychlé pokřtění. Ten však nejspíše později nastal. Jaké potíže Jaroslav začal mít, není známo. Z matrik se dozvídáme pouze to, že 6. května jej urychleně pokřtila porodní bába Anna Jasanová, která mu také pomáhala na svět. Křestní akt

následně doplnil kaplan Ladislav Hronek. Ačkoli se se zmíněnými 12 novorozenci stihlo po nouzovém křtu dojet za duchovním do kostela, byla to zjevně velmi rychlá akce. Z 12 dětí jich polovina zemřela v den křtu a dvě do tří dnů. Jedna dívka zemřela po svých prvních narozeninách a tři se dožily dospělosti. Kromě zmíněného Jaroslava Sedlického to byli Anna Kopecká a Antonín Vodehnal. Anna se narodila 31. května 1895, z nouze byla pokřtěna tři dny poté a následně byla donesena do kostela, kde akt doplnil Emanuel Šavrda. Že se Anna dožila dospělosti, dokládá doplněný zápis, ve kterém stojí, že 1927 vystoupila z církve. Podobně tomu bylo u Antonína Vodehnala. Antonín byl synem dělníka Jana a jeho ženy Kristýny, rozené Blažkové. V době porodu bylo Kristýně 35 let a v manželství s Janem byla osm let. Porodní bába Kateřina Švejdová hocha pokřtila den po porodu a ještě tentýž den obřad doplnil děkan Václav Bier. Jedná se o jediný zápis, ve kterém je uveden termín doplnění ceremonií. Tři roky po skončení první světové války přestoupil Antonín k československé církvi. Ve Svitavách se stihl akt křtu v kostele dokončit u tří dětí. 17. srpna 1883 porodila Johana, rozená Hegerová, provdaná Threinerová, syna Eduarda. Otcův jmenovec byl tři dny po narození nouzově pokřtěn, a to rukou porodní báby. Celou ceremonii následně doplnil zdejší vikář. Eduardův zdravotní stav se poté patrně dočasně zlepšil. Hoch zemřel počátkem října 1884. Jako důvod úmrtí byl stanoven psotník. Jinak tomu bylo u Anny Skalské. Ta se narodila 8. července roku 1888. Šest dní po narození ji urychleně pokřtila porodní bába Beáta Hammerschiedová. Nejspíše ještě tentýž den bylo děvče doneseno do kostela, kde byl za přítomnosti duchovního proces dokončen. Anna zemřela den po nouzovém pokřtění. Jako příčina smrti byl opět uveden psotník. Jiná příčina úmrtí byla stanovena u Emmy Huschkové. Ta se narodila 29. července 1906, nouzově byla pokřtěna již následující den. Opět nelze uvést, kolik hodin dělilo obě dvě události. Někdy mezi 30. červencem a 8. srpnem proběhla doplňující ceremonie v kostele. Právě 8. srpna totiž Emma zemřela, a to kvůli velké tělesné slabosti.

Příčiny úmrtí z nouze pokřtěných dětí

Jak z výše uvedených odstavců vyplývá, nouzově pokřtěné dítě mohlo zemřít v den křtu, ale také několik týdnů či měsíců poté. Některé se dokonce dožily dospělosti. Příčiny úmrtí mohly tedy být různé. S některými potížemi se děti již narodily, jiné se objevily až následně, dlouhou dobu po nouzovém křtu. Z tohoto důvodu byly příčiny smrti studovány pouze u dětí, které zemřely maximálně týden po nouzovém pokřtění. Takových bylo 61 v Litomyšli a 462 ve Svitavách. Při klasifikaci příčin úmrtí nebylo možné využít žádné schéma, které se k tomuto

účelu v historické demografii používá.⁶⁴⁰ Jednalo se totiž o velmi specifické, dětské či novorozenecké důvody úmrtí. Proto byla vytvořena kategorizace vlastní. Příčiny úmrtí u z nouze pokřtěných byly rozděleny do devíti skupin: *slabost*, *předčasný porod*, *mrtvice*, *plicní onemocnění*, *vodnatelnost*, *novotvar*, *psotník*, *úraz* a *ostatní*. Výsledky z obou měst se obtížně porovnávají. Zatímco ve Svitavách máme k dispozici údaje z celé sledované doby, kdy se samozřejmě diagnostika postupně vyvíjela a zpřesňovala, většina dat z Litomyšle pochází až z přelomu 19. a 20. století. Přesto je vidět, že škála stanovovaných diagnóz byla ve Svitavách bohatší.

Tabulka č. 40: Příčiny úmrtí z nouze pokřtěných dětí v Litomyšli a ve Svitavách v letech 1785–1914				
Příčina úmrtí	Litomyšl		Svitavy	
	Počet	%	Počet	%
<i>slabost</i>	45	72,7	321	69,4
<i>předčasný porod</i>	–	–	13	2,8
<i>mrtvice</i>	–	–	58	12,6
<i>plicní onemocnění</i>	11	17,7	45	9,7
<i>vodnatelnost</i>	–	–	13	2,8
<i>novotvar</i>	–	–	2	0,4
<i>psotník</i>	1	1,6	8	1,7
<i>úraz</i>	2	3,2	–	–
<i>ostatní</i>	3	4,8	2	0,4
Celkem	62	100,0	462	100,0

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

Pokud v Litomyšli zemřelo z nouze pokřtěné dítě, bylo u téměř 73 % z nich zapsáno, že důvodem úmrtí byla velká slabost. Ani jednou nebylo jejich úmrtí dáno do souvislosti s předčasným porodem. Tato spojitost zde patrně velice pravděpodobně byla, na rozdíl od mrtvorozených však nebyla stanovena jako hlavní důvod úmrtí. Dalších 11 dětí podlehl plicní chorobě. V zásadě šlo buď o rozedmu plic, nebo atelektázu. U dvou novorozenců došlo ke smrtelnému úrazu. Podrobnosti však nebyly detailněji rozebrány. Do skupiny „*ostatní*“ bylo zařazeno úmrtí tří dětí. V dubnu roku 1894 porodila svobodná matka Kateřina Krédlová syna Jana. Chlapec byl ještě tentýž den nouzově pokřtěn, a to rukou porodní báby Kateřiny Švejdové. Ceremonii následně doplnil kaplan Emanuel Šavrda. Jan zemřel šest dní po narození na žloutenku. Následující rok v dubnu byl v den porodu z nouze pokřtěný František Pakosta. Hoch ještě týž den zemřel, a to kvůli vykrvácení. U posledního případu byla příčina úmrtí svedena na

⁶⁴⁰ Viz Příčiny úmrtí, s. 324–325.

císařský řez. K tomu došlo v Litomyšli 6. září 1904 ve zdejší nemocnici. Dítěti pomohl na svět a z nouze jej pokřtil primář Bedřich Welz. Dívka Marta ještě ten samý den zemřela a do kolonky vyhrazené pro zápis příčiny úmrtí bylo napsáno, že se jednalo o umělý porod.

Krátká délka života nouzově pokřtěných dětí byla také ve Svitavách nejčastěji dána do souvislosti s přílišnou slabostí novorozenat. Procentuální podíl činil 69,4 %, tedy velice podobně jako v Litomyšli. Druhé nejvyšší procentuální zastoupení bylo zjištěno u mrtvice. Ta spolu se slabostí patřila k nejčastěji zapisovaným v první polovině studovaného období, kdy řada příčin úmrtí měla obecný charakter. Téměř každé desáté úmrtí mělo souvislost s postižením plic. Konkrétně se jednalo především o atelektázu, rozedmu či zápal plic. Osmkrát se v zápisech objevil jako příčina smrti psotník, z toho šestkrát u dětí, které zemřely již v den narození. Dvě děti zemřely kvůli novotvaru. Konkrétně šlo o novotvar na štítné žláze a na mozku. Do poslední skupiny byla zahrnuta dvě úmrtí. 13. července 1901 se ve Svitavách narodila, byla nouzově pokřtěna a zemřela dcera Franze Pirschla Anna. Jako důvod její smrti bylo do matriky zemřelých uvedeno ochromení srdce. Zcela ojedinělá příčina úmrtí stála u záznamu z nouze pokřtěné Marie Wolfové. Marie byla dcerou svobodná matky Anny, svitavské tovární dělnice. Ona sama byla také nemanželského původu. Marie se narodila 14. dubna 1897, tentýž den ji pokřtila Terezie Friedlová. Matrika zemřelých uvádí, že dívka žila půl hodiny a příčina smrti byla vrozená syfilis.⁶⁴¹ Úmrtí matky se nepodařilo dohledat.

7.5 Nemanželské děti

V již citované práci *Žena, její krása a život pohlavní* (1916) uvádí autor, že ve společnosti nebyvalým tempem přibývá jak nemanželských dětí, tak také umělých potratů. Kdyby nebylo této „*neplechy*“, byl by dle něj podíl dětí narozených mimo manželství ještě mnohem vyšší. K. Malý se proto zamýšlí nad důvody, které ženy vedou k podstoupení potratu. Jeho vysvětlení není příliš adekvátní. Těžko rozhodnout, zda zjednodušená teze byla účelová vzhledem k okruhu čtenářek, pro něž byla publikace určena: „*Aby zachránily svou krásu a své vnady, raději násilím vyhánějí plod své lásky ze svého těla.*“⁶⁴² Byly to však skutečně vnady, kam směřovaly myšlenky dívek a žen poté, co na sobě rozpoznaly příznaky těhotenství, ovšem manžela neměly?⁶⁴³

⁶⁴¹ K dobovým názorům na přes nemoci z matky na dítě např. Richard KOLB, *Syfilis a potomstvo. (Knižka poučná a varovná)*, Praha 1921.

⁶⁴² K. MALÝ, *Žena, její krása*, s. 112.

⁶⁴³ Problematika dětí narozených mimo manželství a jejich matek není prozatím v české historické demografii zevrubně probádaným tématem. Součástí prací, které se věnují demografickému vývoji určité oblasti, bývá nejčastěji pouze analýza vývoje podílu dětí narozených mimo manželství. Podrobnou sondu do života svobodných matek provedla A. Velková, která studovala jejich osudy na panství Štáhlavy na přelomu 18. a 19. století. Alice

Stát se svobodnou matkou nikdy neznamenalo procházku růžovou zahradou. Přesto v minulosti existovala období, která k nim byla více benevolentní, nebo naopak striktně represivní. Pohlavní styk partnerů ještě před stvrzením manželství byl v 16. a na počátku 17. století pravděpodobně běžný a nebyl společností odsuzován. Důležité totiž byly především samotné zasnuby a na veřejný slib, že manželství bude v budoucnu uzavřeno. Po tomto slibu byla předmanželská sexuální aktivita tolerována, stejně tak jako případné těhotenství. Problém nastal ve chvíli, kdy neprovdaná těhotná neměla nikoho do „dvojice“, nenašla žádného svědka proběhlých zasnub a nemohla údajný slib doložit ani zasnubním darem. Proti předmanželským stykům však vystupovala církev.⁶⁴⁴ Význam zasnub definitivně poklesl po tridentském koncilu, který uznával pouze řádné uzavření manželství před Bohem. Svobodné matky a jejich děti byly vytlačovány na okraj společnosti, konkubinát přestával být tolerován a smilstvo mezi dvěma svobodnými lidmi začalo být trestně stíháno.

V důsledku všech zavedených represivních opatření se mnoho svobodných těhotných dívek snažilo doslova vzít situaci do vlastních rukou. Rostl počet provedených potratů i vražd novorozeňat. Tereziánský hrdelní zákoník (1769) poukazoval na to, že důvodem ke spáchání těchto činů byl především odůvodněný a oprávněný strach svobodných matek, a proto přinesl mnoho inovací, které zmírňovaly represe. Pakliže se otec dítěte ke svému nemanželskému potomkovi nehlásil, odmítal jej zajistit a jeho matku svedl pod příslibem sňatku, hrozil mu trest smrti. Rodina neměla se svobodnou gravidní dívkou zacházet přísně, neměla ji trestat, a naopak se měla snažit poskytnout jí pomocnou ruku. Hlídat, zda se tak děje, bylo úkolem vrchnosti.⁶⁴⁵ Ještě dále šel ve změnách Josef II. Smilstvo mezi dvěma svobodnými osobami přestalo být trestáno, za infanticidium byl zrušen trest smrti. Manželský patent v roce 1786 zrovnoprávnil

VELKOVÁ, *Nemanželské děti ve venkovské společnosti na přelomu 18. a 19. století*, in: Tomáš JIRÁNEK – Jiří KUBEŠ (edd.), *Dítě a dětství napříč staletími*. 2. Pardubické bienále, Pardubice 2002, s. 205–227; TÁŽ, *Unmarried mothers in pre-industrial Bohemian rural society—example of the Štáhlavy domain 1741–1830*, HD 40, 2016, č. 2, s. 179–199; Radek LIPOVSKI, *Nemanželské děti ve městě Frýdku na prahu moderní společnosti*, Těšínsko 48, 2005, č. 1, s. 12–16; Markéta SKOŘEPOVÁ, *Nemanželsky narozené děti na Pelhřimovsku v 19. století a jejich obraz v matrikách křtěných a zemřelých*, HD 46, 2022, č. 2, s. 167–196. V posledních letech bylo téma rozebráno v několika závěrečných kvalifikačních pracích: Eliška CHADIMOVÁ, *Nemanželské děti v Poličce ve druhé polovině 19. století*, HD 40, 2016, č. 2, s. 199–225. Studie vychází z diplomové práce E. CHADIMOVÁ, *Populační vývoj*, s. 74–95. Dále Aneta ZÁŘECKÁ, *Nemanželské děti v Jilemnicích v letech 1765–1913*, (Bakalářská práce, Univerzita Pardubice, Fakulta filozofická), Pardubice 2020; Andrea VOTRUBOVÁ, *Nemanželské děti v Hlinsku v 19. století*, (Bakalářská práce, Univerzita Pardubice, Fakulta filozofická), Pardubice 2020. Tématu je věnována i kapitola v kolektivní monografii *Žena v českých zemích*: Milena LENDEROVÁ et al., *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*, Praha 2009, s. 564–582.

⁶⁴⁴ J. HORSKÝ – M. SELIGOVÁ, *Rodina našich*, s. 74–75. R. van Dülmen v této souvislosti hovoří o zcírkevňení sňatků, Richard van DÜLMEN, *Gesellschaft der Frühen Neuzeit. Kulturelles Handeln und sozialer Prozess*, Wien – Köln – Weimar 1993, s. 216–222. M. PRAŽÁKOVÁ SELIGOVÁ, *Život poddaných*, s. 204–205.

⁶⁴⁵ Daniela TINKOVÁ, *Ilegitimita a „nová ekonomie života“ v osvícenské Habsburské monarchii. Problém svobodných matek a nemanželských dětí mezi sociální kontrolou a sociální péčí na prahu občanské společnosti*, HD 27, 2003, s. 145–146.

nemanželské děti s manželskými.⁶⁴⁶ Dekret vydaný následujícího roku nastolil rovnost i v dědictví. Povinnost výživy nemanželského dítěte se týkala především otce. Pokud to matka z nějakého důvodu odmítala, přecházela tato povinnost na ni. Svobodné těhotné dívky nesměly být veřejně trestány a měly být pod neustálým drobnohledem rodiny či hospodáře. Okolí jim mělo poskytnout vhodné zázemí a zajistit potřebnou péči.⁶⁴⁷ Další inovací byla možnost svedených dívek získat zpět svoji ztracenou čest, a to pomocí diplomu vydaného místodržitelstvím. Bylo však nutné, aby dotyčná žila mravně.⁶⁴⁸ Ochranu a možnost řešení neřešitelné situace nabízelo i budování porodnic s nalezinci, kde bylo možné dítě v anonymitě porodit a případně také odložit.⁶⁴⁹

Zrovnoprávnění legitimních a ilegitimních dětí bylo pouze dočasné, jelikož jej zrušil občanský zákoník v roce 1811. Dle § 155 neměly nemanželské děti stejná práva jako děti manželské.⁶⁵⁰ „*Nemanželské děti nepožívají vůbec práv rodiny ani příbuzenstva, nemají práva ani na jméno rodiny otcovy, ani ke šlechtictví, ani k erbů neb k jiným přednostem rodičů; nýbrž mají toliko jméno rodu matčina.*“⁶⁵¹ § 138 stanovil, že za manželské je považováno to dítě, které se narodilo 180 dní po uzavření manželství a před uplynutím 300. dne po smrti manžela.⁶⁵² Paragrafy 165–171 řešily právní poměry mezi rodiči a nemanželskými potomky. Rodiče se měli vzájemně dohodnout, jak budou dítě vychovávat, živit a zaopatřovat. Tedy v případě, že se otec se svému potomkovi doznal. Pokud ano, měl především povinnost jej vyživovat.⁶⁵³ Pakliže to

⁶⁴⁶ M. LENDEROVÁ et al., *Žena v českých zemích*, s. 579.

⁶⁴⁷ D. TINKOVÁ, *Ilegitimita*, s. 146–148.

⁶⁴⁸ M. LENDEROVÁ et al., *Žena v českých zemích*, s. 580.

⁶⁴⁹ Tamtéž, s. 583. K tématu porodnic a nalezinců především: Daniela TINKOVÁ, *Tělo, věda a stát. Zrození porodnice v osvětcenské Evropě*, Praha 2010; TÁŽ, *The Labours of the Prague Obstetrician Johann Melitsch (1763–1837). Contribution to the Topic of the Professionalising of Obstetrics in the 18th Century*, Cornova 12, 2022, č. 2, s. 7–34; Petr SVOBODNÝ, *Vlašský špitál na Malé Straně a jeho místo v péči o matku a dítě do josefínských reforem (1602–1789)*, Documenta pragensia 7, (Zdravotní poměry, zdravotní péče 1), 1984, s. 113–134; Petr SVOBODNÝ – Ludmila HLAVÁČKOVÁ, *Pražské nemocnice a špitály*, Praha 1991; Antonín DOLEŽAL, *Od babictví k porodnictví*, Praha 2001; Miloslav MATOUŠEK, *Porodnictví a gynekologie na lékařské fakultě Karlovy univerzity v Praze za jejího 600 letého trvání (1348 až 1948)*, Československá gynekologie 13, 1948, č. 3, s. 112–127; Lubomír HOUDEK (ed.), *Gynekologicko-porodnická klinika "U Apolináře"*, Praha 2008; Martina HALÍŘOVÁ, *Pražský nalezinec a jeho role v chudinské péči*, in: Olga FEJTOVÁ – Václav LEDVINKA – Martina MAŘÍKOVÁ – Jiří PEŠEK (edd.), „Chudé budete mít mezi sebou stále...“ Od charity k sociální politice ve městech 18.–20. století. Stati a rozšířené příspěvky z 32. vědecké konference Archivu hlavního města Prahy, uspořádané ve spolupráci s Historickým ústavem Akademie věd ČR, v. v. i., a Fakultou humanitních studií Univerzity Karlovy ve dnech 8. a 9. října 2013 v Clam-Gallasově paláci v Praze, Praha 2015, s. 279–293; TÁŽ, *Zemský nalezinec v Praze a sirotčí péče počátkem 19. století*, in: Eduard MAUR – Alice VELKOVÁ (edd.), *Rodina a domácnost v 16.–20. století*, Praha 2010, s. 89–96; TÁŽ, *Nalezinctví mezi Prahou a Vídní*, in: Rudolf SCHEBESTA (ed.), *Mezi Jihlavou a Vídní 1700–1900. Sborník přednášek z konference 25.–27. 10. 2006, Jihlava 2006*, s. 59–63. Literatura věnující se porodním bábám je uvedena dále.

⁶⁵⁰ I. SCHELLEOVÁ – K. SCHELLE, *Civilní kodexy*, s. 69.

⁶⁵¹ J. K. PAULY, *Právní rádce*, s. 554.

⁶⁵² I. SCHELLEOVÁ – K. SCHELLE, *Civilní kodexy*, s. 67.

⁶⁵³ Otec měl povinnost platit výživné minimálně měsíc předem. Jestliže nemanželské dítě zemřelo, připadaly veškeré náklady spojené s pohřbem rovněž na otce. Viktorín PŠORN, *Právní postavení nemanželských dětí v Rakousku a Německu*, Praha 1908, s. 14. Zde také bližší výklad jednotlivých paragrafů.

nebylo možné, stala se výživa povinností matky. V případě, že matka chtěla dítě vychovávat sama, nemohl jí muž toto právo upřít, vyživovací povinnost mu však zůstala. Jestliže vyvstala obava, že matka bude mít na výchovu dítěte špatný vliv, byl otec povinen dítě matce odejmout.⁶⁵⁴

7.5.1 *Potrat a infanticidium*

Zmíněný legislativní vývoj, jehož cílem byla obecně řečeno ochrana svobodné matky a záchrana života jejího dítěte, nemohl ovlivnit a zaručit tolerantnější a vstřícnější postoj veřejnosti. Opovržení, odsouzení a ostuda byly pouhým začátkem z dlouhé škály příkoří, kterých se matce i dítěti dostalo. Převážná část nemanželských dětí byla zcela pravděpodobně dětmi nechtěnými. Většina historiků nesouzní s tezí Davida Sabeana, dle něhož některé ženy měly nemanželské dítě vyloženě účelově. Budoucího manžela se tak snažily nalákat na možnost využití dítěte jako potřebné síly pro domácnost a hospodářství. Pakliže již dítě pracovalo, počítalo se s tím, že výdělek bude větší než náklady na spotřebu, a bude tedy pro rodinu i zdrojem příjmů. Pokud tato snaha zůstala nevyslyšena a žena se neprovdala, měla alespoň jistotu, že se o ni v pokročilém věku dítě postará. V obou případech pro ni nemanželské dítě vlastně sloužilo jako výhodná „pojistka“ pro budoucnost. Sabean dále zmiňuje, že řada žen si přála založit rodinu, její „hlavu“ v podobě otce k rodinnému soužití nepotřebovaly. Jejich cílem bylo vytvoření sféry mimo mužovu kontrolu. K tomu však bylo zapotřebí, aby měla dotyčná dítě v době, kdy nejlépe vydělávala, a aby se v této době měl kdo o její potomky starat.⁶⁵⁵

Ne vždy zaujala společnost ke svobodné matce a jejímu dítěti negativní postoj. Pokaždé existovaly určité nižší vrstvy společnosti, u kterých nebyly předmanželské styky tolik zavrhovány, a případné soužití v konkubinátu nebylo odsuzováno. Platilo to však pouze v určité sociální sféře a situace se změnila, pokud byla překročena její hranice.⁶⁵⁶ Nelze ani určit, zda bylo více výhodnější žít ve městě či na venkově a které prostředí bylo více tolerantnější. Anonymnější prostředí většího města mohlo být svobodné matce ku prospěchu, jelikož zde v podstatě zapadla. Venkov tuto možnost neposkytoval, neprovdaná matka a její dítě bývaly často terčem mnoha nejrůznějších ústrků. Na druhou stranu však zdejší mohli znát pozadí celého příběhu, což mohlo někdy hrát matce do karet. Pakliže dotyčného znali, mohli vyvinout určitý tlak, aby se ke svobodné matce s dítětem zachoval čestně.

⁶⁵⁴ J. K. PAULY, *Právní rádce*, s. 554.

⁶⁵⁵ D. SABEAN, *Unehelichkeit*, s. 69–71.

⁶⁵⁶ M. LENDEROVÁ et al., *Žena v českých zemích*, s. 582. Příklady z praxe dokládá např. Marie MACKOVÁ, *Ženy v životech mužů finanční strážce 19. století*, in: Tomáš JIRÁNEK – Karel RÝDL – Petr VOREL (edd.), *Gender History – to přece není nic pro feministky*, Pardubice 2017, s. 177–190.

Jak častá byla v praxi druhá možnost, není známo. Obecně vzato, být svobodnou matkou na maloměstě nebo na venkově bylo těžší než ve městě. Z hlediska ekonomického, sociálního i psychického. Dotyčná mohla mít problém najít zázemí a práci a sebe i své dítě uživit. Situaci komplikovalo, pokud jí vlastní rodina zavrhla a otec dítěte se k němu neznal. Mnoho lidí zajisté nevynechalo možnost ať už přímou nebo nepřímou narážkou ženě její prohřešek a pošramocenou pověst často připomínat. Též se dostalo i dítěti. Dospělí si na něj ukazovali, děti ho přinejlepším slovně napadaly. Jak v praxi dopadalo nařízení, že nemanželské dítě získává matčino příjmení, ukazuje příklad ze Strakonicka. „*Dítě nemanželské („panchart“) dostává sice jméno matčino, ale je-li otec jeho znám, nazývá je lid zdrobněným jménem otcovým, např. když otec se jmenuje Jareš, říká se nemanželskému synu jeho Jarýšek, otec Hulán – syn Hulánek, otec Michal – syn Michalík apod.; je-li dítě děvče, říká se mu: Jarýšče, Hulánče, Michalče atd. Takového přezděvu nezbaví se dítě do smrti, zůstane-li v téže krajině.*“⁶⁵⁷ Autor dále dodává, že matka dítěte je nazývána jako „*padlá*“ či „*dopuštěná*“ a ona i její dítě musí zakoušet mnoho výčitek a nejrůznějších ústrků.⁶⁵⁸

Ušetřit sebe i nevídané dítě a zbavit se životního břemene. Přesně tudy směřovaly myšlenky řady dívek. Méně drastické, lépe utajitelné a zcela pravděpodobně také častější řešení „problému“ bylo umělé ukončení těhotenství. Dobová literatura uvádí, že k vyhnání plodu se nejčastěji rozhodly neprovdané dívky „*ve snaze zrušiti následky nemanželské soulože*“. Kromě zmíněného strachu z hanby se k činu odhodlaly i kvůli touze zachránit si pověst a zaměstnání nebo z obavy „*že by jí bylo dítě na překážku*“. Ve výčtu pohnutek je rovněž uvedena „*snaha zatajiti soulož zákonem nepovolenou*“, kupříkladu se svým otcem či bratrem. Jinudy směřovaly myšlenky vdaných žen. K potratu se rozhodly buď kvůli utajení cizoložství před chotěm, ze strachu, že již nedokážou uživit další hladový krk, nebo v touze „*děle krásu a svěžest těla zachovati*“.⁶⁵⁹

Metody, jak docílit potratu, byly poměrně dobře známy. Řada z nich byla pro dívky dobře dostupná a měly možnost je vyzkoušet, aniž by vzbudily případné podezření. Že tím riskovaly i svůj život, je věc druhá. Navíc kýžený „výsledek“ nebyl zcela zaručen. Šlo například o běhání, prudké skákání, rychlé tančení, zvedání těžkých věcí, silné stahování těla v oblasti břicha, koupání ve velmi horké vodě, pouštění si žilou, nadměrné pití alkoholu a „*připouštění příliš častého bouřlivého souložení*“.⁶⁶⁰ Jestliže po vykonání některé z uvedených aktivit dívka

⁶⁵⁷ Václav SCHWARZ, *O právních obyčejích lidu v krajině strakonické*, ČL 4, 1895, s. 338–339.

⁶⁵⁸ Tamtéž, s. 339.

⁶⁵⁹ Josef REINSBERG, *Nauka o soudním lékařství. O sporném těhotenství i porodu a odehnání plodu*, Praha 1885, s. 36. Odtud i výše uvedené citace.

⁶⁶⁰ Tamtéž, s. 50.

potratila, tak se jí úmysl opravdu velmi těžko dokazoval. Svými abortivními účinky bylo známo i mnoho rostlin, například chvojka, jalovec, zerav, tis, námel či vratič. Dotyčná však musela znát vhodné dávkování, aby požití odvaru z dané rostliny bylo dostatečně účinné. Ovšem ne zase příliš, aby neohrozilo na životě také ji. Totéž platilo i o užívaných chemikáliích (arsenik, rtuť, skalice), které si navíc musela dívka někde sehnat.⁶⁶¹ Dobře dostupný byl fosfor, a to na zápalkových hlavičkách, které dívky nechaly několik hodin odmočit ve vodě a poté vypily.⁶⁶² Že se takto sirky využívaly, dokazují otravy s následkem smrti, k nimž docházelo i ve Svitavách a v Litomyšli. Žádný záznam o otravě však nezmiňuje souvislost s potratem.⁶⁶³ Poslední používanou a pravděpodobně nejspolehlivější možností bylo mechanické vyjmutí plodu. K tomu byl potřeba zásah cizí osoby, většinou anděličkářky, které bylo nutné za její službu zaplatit značnou částku.⁶⁶⁴

Rakouský zákoník jakoukoli snahu o vyhnání plodu definoval jako zločin. V zákoníku z roku 1803 se jím zabývaly paragrafy 128–132 a v zákoníku z roku 1852 se jednalo o paragrafy 144–148.⁶⁶⁵ Pokud bylo ženě dokázáno, že se o potrat snažila, ovšem neúspěšně, hrozil jí trest vězení na dobu půl až jednoho roku. Pokud dílo dokonala, byla potrestána těžkým žalářem v rozmezí jednoho až pěti let. Ten samý trest hrozil i osobě, která ženě při potratu pomáhala. V případě, že žena zemřela nebo byla vážně poraněna, stoupla trestní sazba na pět až deset let.⁶⁶⁶ Tresty na této horní hranici však v praxi udělovány nebyly, a to ani matkám ani anděličkářkám, což byly často porodní báby. I v případě, že jim byla vina prokázána a společně s trestem odebrán i diplom, tak se k provozování protizákonných „služeb“ často vrátily. Ať už na stejném nebo i na jiném místě. Byl to pro ně zkrátka výhodný a lákavý byznys. Taxa za zákrok byla vysoká stejně jako poptávka po něm.⁶⁶⁷

Kolik dívek zemřelo ve Svitavách a v Litomyšli kvůli provedenému potratu, není známo. Matriky příčinu úmrtí takto do detailu neuvádějí. To však neplatí pro vraždy novorozeňat matčinou rukou. Případů infanticida bylo v Litomyšli zjištěno osm a ve Svitavách jeden. Že se pravděpodobně nejedná o konečné číslo, je rozebráno v následující kapitole.⁶⁶⁸ Ve čtyřech zápisech bylo uvedeno, že dítě zavraždila matka přímo po porodu. Dokládá to stáří dítěte, které bylo stanoveno jako maximálně jeden den: „nalezena mrtvá, od vlastní matky

⁶⁶¹ Tamtéž, s. 50–58.

⁶⁶² Tamtéž, s. 59.

⁶⁶³ Viz Úmrtnost, s. 387.

⁶⁶⁴ J. REINSBERG, *Nauka o soudním lékařství*, s. 60–63.

⁶⁶⁵ M. LENDEROVÁ et al., *Žena v českých zemích*, s. 575.

⁶⁶⁶ J. REINSBERG, *Nauka o soudním lékařství*, s. 34.

⁶⁶⁷ Milena LENDEROVÁ et al., *Ženy s kufříkem a nadějí: Porodní báby a asistentky v českých zemích od poloviny 19. do poloviny 20. století*, Praha 2020, s. 308–309. Více k anděličkářství: Tamtéž, s. 292–334.

⁶⁶⁸ Viz Vraždy, s. 403–404.

usmrcena; zemřela následkem těžkého poranění od své vlastní matky; chlapec zadušen matkou; ihned po porodu zardoušen od matky“⁶⁶⁹. U ostatních zápisů jsou informace stručnější a matka v nich konkrétně jako pachatelka nefiguruje. Že však čin spáchala ona sama, lze vyvodit z uvedené příčiny úmrtí (např. násilná smrt uškrcením).

Právě tento záznam vystihuje pravou podstatu problému, respektive problémů. Nejenže matka zabila vlastní, sotva narozené dítě, a to často velmi krutým způsobem. Zabitě dítě navíc nebylo pokřtěné. Duše nekřtěňátek byla zbavena naděje na spásu a čekalo ji věčné bloudění.⁶⁶⁹ Nejčastěji docházelo k usmrcení dítěte úderem tupým předmětem do hlavy, smrtící ranou, slápnutím na určité části těla, shozením z výšky, uškrcením či udušením.⁶⁷⁰ Po činu musely matky řešit, kam s tělíčkem zavražděného. Času na rozmyšlenou příliš neměly. Těla většinou končila ve studních, jámách, vodních tocích, hnojištích, u prasat či bez ukrytí pohozená na polích či v lesích. Někdy se našlo dříve tělo, jindy zase zakrvácená a vysílená dívka.⁶⁷¹ Myslet si, že by čin, zvláště na vesnici, prošel bez povšimnutí, bylo velmi naivní. Během raného novověku čekal pachatelku, pakliže jí byla vina prokázána, surový trest smrti.⁶⁷² Trest smrti za infanticidium byl zrušen během osvícenství a nahradilo jej mnohaleté vězení. §122 zákoníku z roku 1803 byl věnován vraždě dítěte vlastní matkou. Jako infanticidium se posuzovaly případy, kdy k vraždě došlo maximálně 24 hodin po porodu. Výše trestu se lišila dle toho, zda se obětí činu stalo dítě manželské nebo nemanželské. Vyšší sazba hrozila za vraždu novorozeněte manželského původu, mohlo se jednat i o doživotí. Za infanticidium spáchané na nemanželském dítěti hrozil vražedkyni trest 10 až 20 let. Ještě méně si odpykaly matky novorozeňat, které zemřely kvůli záměrnému neposkytnutí pomoci. V takovém případě hrozil pachatelce pětiletý až desetiletý trest. § 139 zákoníku z roku 1852, zabývající se zavražděním novorozence, převzal předchozí znění zákona. Veškeré případy měly být vyhodnocovány individuálně a v potaz měl být brán i matčin poporodní psychický stav.⁶⁷³

⁶⁶⁹ D. TINKOVÁ, *Hřích, zločin*, s. 315.

⁶⁷⁰ František Xaver VESELÝ, *Všeobecný slovník právní, příruční sborník práva soukromého i veřejného zemí na radě říšské zastoupených se zvláštním zřetelem na nejnovější zákonodárství a poměry právní země koruny české. Díl pátý, Tabák – Živnost zlatnická*, Praha 1889, s. 757.

⁶⁷¹ D. TINKOVÁ, *Hřích, zločin*, s. 316–317.

⁶⁷² M. LENDEROVÁ et al., *Žena v českých zemích*, s. 573. K infanticidii a cizoložství např. Richard van DÜLMEN, *Frauen vor Gericht. Kindsmord in der frühen Neuzeit*, Frankfurt am Main 1991; Jaroslav DIBELKA, *Obranné strategie mužů a žen obviněných ze smilstva a cizoložství. Panství Třeboň na přelomu 17. a 18. století*, České Budějovice 2012; Pavel MATLAS, *Shovívavá vrchnost a neukáznění poddaní? Hranice trestní disciplinace poddaného obyvatelstva na panství Hluboká nad Vltavou v 17. a 18. století*, Praha 2011; Jaroslav ČECHURA, *Sex v době temna. Sexuální život na českém jihu v prvním století Schwarzenberků (1660–1770)*, Praha 2015; Jindřich FRANCEK, *Zločin a sex v českých dějinách: manželské spory a sexuální kriminalita v raném novověku*, Praha 2000; TÝŽ, *Velké dějiny země Koruny české. Tematická řada. Zločinnost a bezpráví*, Praha-Litomyšl 2011, zejm. s. 163–168 a s. 215–246.

⁶⁷³ Alice VELKOVÁ, *Dítě jako oběť. Vraždy dětí spáchané jejich matkami ve 2. polovině 19. století*, in: Martina HALÍŘOVÁ (ed.), *Od početí ke školní brašně*, Pardubice 2008, s. 149–150.

Pohnutky, proč se matky k vraždě odhodlaly, byly de facto totožné jako u žen, které se rozhodly pro potrat. Ve své studii z roku 1902 shrnuje motiv činů matek-vražedkyní i Tereza Nováková, která prožila část života v Litomyšli. Její myšlenka si zaslouží doslovný citát: „Zpravidla jsou matky vražedkyně neprovdány a příslušnicemi chudších a nižších vrstev. Příběh jejich bývá dosti šablonovitý: buď v nezkušenosti, aneb zachváceny jsouce náruživostí muže, kterou opětovaly, se oddaly a pak zděsily se, že ztratí službu, ztratí alespoň na čas zaměstnání v továrně, závodě, děsily se, že neuživí sebe ani malého tvora, který vyžaduje tolika času a péče. Snad bály se i hněvu rodičů, jímž stav svůj utajily, „světské hanby“; spatřily ten balíček zaručivého masíčka, tak málo prozrazujícího své vědomí, svou budoucí podobu a určení, a smáčkly, odhodily jej jako nepotřebnou věc.“⁶⁷⁴ T. Nováková se také domnívala, že nepopíratelný vliv měla i nenávist k narozenému dítěti. Dítě totiž bylo příčinou veškerých útrap, strachu a prožitých bolestí. Zároveň ale dodává, že konání matky mohla ovlivnit poporodní labilita.⁶⁷⁵ Pachatelky byly dle T. Novákové jen velmi výjimečně odsouzeny k nejvyššímu trestu. Téměř pravidelně jim byla udělena milost nebo pobýly ve vězení jen velice krátkou dobu. Jejich čin samozřejmě nikdo neschvaloval, ale mnoho lidí ho chápalo. Soudci, porota, obhájci i veřejnost.⁶⁷⁶

Některé matky nezabily dítě po porodu, ale až za několik dnů či týdnů a svůj čin se snažily prezentovat jako nešťastnou náhodu či jako přirozenou smrt v důsledku slabosti. Kolik dětí bylo dáváno do průvanu, spalo v mrazu pod otevřeným oknem či zemřelo v důsledku podobného zacházení, nevíme. Matky nemohly spoléhat na možnost, že smrt dítěte vysvětlí jako nešťastné udušení při zalehnutí. Spát s dítětem, kterému ještě nebyl rok, na společné posteli bylo totiž zakázáno.⁶⁷⁷ Jiné pachatelky se rozhodly pro velmi surovou systematickou likvidaci. Takto kruté případy již nelze posuzovat jako „východisko z nouze“, ale jako krutou vraždu spáchanou vyšinutou osobou. „Bestiální“ čin provedla například vdova Magdalena Doubravská, která sloužila jako děvečka v Luži. Vyšetřující lékař shledal, že její nemanželské dítě zemřelo „postupným trápením“. Narozeno bylo v květnu 1902, zpráva o úmrtí pochází z prosince téhož roku. Během vyšetřování se zjistilo, že matka dítě opakovaně surově tloukla a nedávala mu skoro žádné jídlo kvůli proto, aby co nejdříve zemřelo. Na těle kojence byly zjištěny mnohačetné modřiny a pohmožděniny a mělo přeraženou čelist. Kůže byla poseta

⁶⁷⁴ Tereza NOVÁKOVÁ, *Vražda nezrozených*, in: TÁŽ, *Ze ženského hnutí*, Praha 1912, s. 133.

⁶⁷⁵ Tamtéž, s. 133.

⁶⁷⁶ Tamtéž, s. 134.

⁶⁷⁷ M. LENDEROVÁ et al., *Žena v českých zemích*, s. 572–573.

podlitými vředy, a to následkem nečistoty a opruzení. Pachatelka nechávala dítě dlouhodobě trpět v koutě chléva a neměnila mu pleny.⁶⁷⁸

7.5.2 Podíly nemanželských dětí v českých zemích, v Litomyšli a ve Svitavách

Vysoká hladina mimomanželské porodnosti byla typická pro území ležící severozápadně od Hajnalovy linie Petrohrad-Terst. Sociálně-ekonomické problémy měly za důsledek vstup jedinců do manželství až ve vyšším věku a poměrně vysoký podíl (10–25 %) osob, které zůstaly svobodné až do konce života. Z obou zmíněných důvodů tak v těchto oblastech přicházelo na svět více dětí nemanželského původu.⁶⁷⁹

Nárůst počtu nemanželských dětí na přelomu 18. a 19. století nastal v řadě států. E. Shorter uvádí, že k němu docházelo od roku 1760 a na počátku 19. století již téměř ve všech státech Evropy překročil podíl dětí narozených mimo manželství hranici 10 %. Tato „první sexuální revoluce“ má dle autora spojitost přechodem od „tradiční“ k „moderní“ rodině a s osvobozením od vazby na věčný majetek a ekonomické jednání. Tento vývoj byl způsoben změnou sociálně-psychického postoje nižších lidových vrstev, jejich touhou po svobodě a probuzením zájmu o vlastní svobodu. V letech 1790–1860 (období, které E. Shorter nazývá jako *Hit-and-run*), byla míra dětí narozených mimo manželství nejvyšší. V této době mimořádně stoupl počet předmanželských pohlavních styků, ale zároveň pokles počet párů, které svůj svazek legalizovaly.⁶⁸⁰

České země

Přibližně do konce 18. století přesné podíly dětí narozených mimo manželství nejsou známy, a to především kvůli jejich neúplné matriční evidenci. Prvním projevem degradovaného společenského postavení dětí nemanželského původu byl už jejich zápis v matrice narozených. Někteří faráři si totiž pro tyto děti zavedli samostatnou knihu, která se nemusela vždy dochovat. Jiní duchovní alespoň vyčlenili speciální oddíl v matrice, aby tak jasně oddělili děti z lože manželského a nemanželského.⁶⁸¹ Opovržení mohl dát duchovní najevo také udělením

⁶⁷⁸ *Z našeho venkova*, Jitřenka 21, 1902, č. 24, s. 414. Nejen o fyzickém týrání dětí např. Jana MORÁVKOVÁ, *Problematika týraného, zanedbaného a zneužívaného dítěte na přelomu 19. a 20. století*, in: Tomáš JIRÁNEK – Jiří KUBEŠ (edd.), *Dítě a dětství napříč staletími*. 2. Pardubické bienále, Pardubice 2002, s. 191–204.

⁶⁷⁹ Více J. HAJNAL, *European Marriage*, s. 101–143; TÝŽ, *Two kinds of pre-industrial household formation systems*, in: Richard WALL – Jean RODIN – Peter LASLETT (edd.), *Family forms in Historic Europe*, Cambridge 1983, s. 101–143; Peter LASLETT, *Characteristics of the Western Family Considered Over Time*, in: TÝŽ, *Family Life and Illicit Love in Earlier Generations*, Cambridge 1977, s. 12–49.

⁶⁸⁰ E. SHORTER, *Illegitimacy, Sexual Revolution*, s. 245–247.

⁶⁸¹ Ludmila FIALOVÁ, *Změny v charakteru mimomanželské plodnosti v českých zemích od 18. století*, *Demografie* 49, 2007, č. 4, s. 232

posměšného či velice netypického křestního jména. Ušetřena nezůstala ani svobodná matka pro niž se používala nejpeprnější synonyma odkazující na poběhlici.⁶⁸² K neúplné evidenci mohl přispět i fakt, že až do roku 1770 bylo nutné za matriční zápis zaplatit. Torzovitost zápisů dokládají některá dostupná data. Kupříkladu v Domažlicích v letech 1760–1769 nebylo mezi 1 267 zapsanými novorozenci ani jedno nemanželské.⁶⁸³

Od poloviny osmdesátých let 18. století až do napoleonských válek mělo v českých zemích nemanželský původ přibližně 5 % narozených.⁶⁸⁴ K překonání této hranice docházelo pouze výjimečně, většinou v důsledku krize.⁶⁸⁵ V letech 1800–1809 bylo z lože nemanželského 6,4 % narozených a v následující dekádě byla poprvé překonána deseti procentní hranice. Od této doby začalo nemanželských dětí trvale přibývat. Ve dvacátých letech byl jejich podíl ve srovnání s počátkem století dvojnásobný a nadále stoupal.⁶⁸⁶ Důvod byl rozebrán v úplném úvodu kapitoly – jednalo se o důsledek odkladu sňatků a zvýšení věku snoubenců.⁶⁸⁷ Nemanželských dětí přibývalo i v dalších obdobích, a to až do šedesátých let 19. století, kdy bylo nemanželských 14,5 % narozených. Maximální hodnota z let 1865–1866 činila dokonce 16,3 %.⁶⁸⁸ V době hospodářské konjunktury na přelomu šedesátých a sedmdesátých let 19. století došlo k vzestupu sňatečnosti a spolu s tím klesl také počet dětí narozených mimo manželství. V sedmdesátých letech bylo nemanželského původu 10,8 % novorozenců. V následujících letech se v českých zemích podíly dětí nemanželského původu příliš neměnily. V období let 1880–1939 pocházelo z lože nemanželského přibližně každé desáté novorozeně.⁶⁸⁹ Ke snížení přispívalo také častější využívání antikoncepčních metod. Pod deseti procentní hranici podíl neklesl, 12 % bylo překročeno pouze jednou, a to na konci 19. století.⁶⁹⁰

Podíly dětí narozené svobodným matkám se v jednotlivých oblastech lišily, někdy se jednalo o rozdíly skutečně markantní. V obecném smyslu záleželo na charakteru území. Nepopíratelnou byla velikost lokality, a to v přímé úměře. Čím větší město, tím více nemanželských dětí. Města se stávala cílem mladých děvčat často ještě před tím, než se do „problému“ dostala, jelikož sem přicházela za službou. Nepopíratelný význam porodnic a nalezinců byl zde již uveden. Zároveň ve městech byla čtenější složka obyvatelstva, která

⁶⁸² R. LIPOVSKI, *Nemanželské děti*, s. 12; M. LENDEROVÁ et al., *Velké dějiny*, s. 119–200.

⁶⁸³ L. FIALOVÁ, *Změny v charakteru*, s. 232.

⁶⁸⁴ L. KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva*, s. 69.

⁶⁸⁵ L. FIALOVÁ, *Změny v charakteru*, s. 232.

⁶⁸⁶ L. KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva*, s. 69.

⁶⁸⁷ Podrobněji např. L. FIALOVÁ et al., *Dějiny obyvatelstva*, s. 174.

⁶⁸⁸ L. FIALOVÁ, *Změny v charakteru*, s. 233–234. Srov. L. KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva*, s. 126–127.

⁶⁸⁹ L. FIALOVÁ et al., *Dějiny obyvatelstva*, s. 174; TÁŽ, *Změny v charakteru*, s. 236

⁶⁹⁰ L. FIALOVÁ, *Změny v charakteru*, s. 235.

tolerovala a zároveň praktikovala soužití v konkubinátu.⁶⁹¹ Nad celozemským průměrem byla vždy Praha. Již v letech 1710–1780 se zde rodilo 13–15 % nelegitimních dětí a stále jich přibývalo. V sedmdesátých a v osmdesátých letech 18. století bylo nemanželské každé páté narozené dítě a v závěru století dokonce každé čtvrté. Lví podíl na takto vysokých hodnotách měly děti narozené ve Vlašském špitálu a především u sv. Apolináře. Z více jak tří tisíc zde pokřtěných dětí na konci 18. století vzešlo z lože nemanželského přes 88 % z nich.⁶⁹² U sv. Apolináře nejenže byla porodnice, ale zároveň zde byl i nalezinec. Řada matek tak využila obě dvě možnosti. Na děti zde odložené se nevztahovala poddanská povinnost a získaly totožná práva jako děti manželské.⁶⁹³

Významnou roli hrála i národnostní skladba obyvatel jednotlivých regionů. V oblastech s převahou německého obyvatelstva byl podíl dětí narozených mimo manželství vyšší, někdy dosahující až jedné třetiny.⁶⁹⁴ Důvod spočíval v odlišném kulturním a sociálním charakteru obyvatelstva, které častěji žilo v nesezdaných svazcích. V německých pohraničních oblastech byla také více rozšířená prostituce.⁶⁹⁵

Litomyšl

Z 27 365 živě narozených dětí v Litomyšli bylo až na jednu výjimku u všech uvedeno, z jakého lože vzešly. Původ nebyl uveden pouze u jednoho záznamu v roce 1803. 6. srpna tohoto roku bylo u dveří stavení Antonína Doležala nalezeno odložené dítě mužského pohlaví. V matrice je zapsáno, že A. Doležal se chlapce ujal a vzal ho k sobě na vychování. A jelikož byl nalezen u dveří, získal příjmení Dvírko. Pokřtěn byl jménem sv. Jana Nepomuckého.

⁶⁹¹ R. LIPOVSKI, *Nemanželské děti*, s. 14; D. TINKOVÁ, *Ilegitimita*, s. 137.

⁶⁹² Ludmila FIALOVÁ, *Vývoj obyvatelstva Prahy v letech 1650–1800 na základě matrik*, HD 30, 2006, s. 246.

⁶⁹³ P. SVOBODNÝ, *Vlašský špitál*, s. 20.

⁶⁹⁴ L. FIALOVÁ et al., *Dějiny obyvatelstva*, s. 174.

⁶⁹⁵ M. LENDEROVÁ – K. RÝDL, *Radostné dětství*, s. 269. K tématu prostituce např.: Karel ČERNÝ, *Prostituce na počátku století*, Kuděj 3, 2001, č. 1, s. 60–66; Milena LENDEROVÁ, *Chytila patrola ...aneb prostituce za Rakouska i republiky*, Praha 2002; TÁŽ, *Prostituce a veřejná moc v českých zemích od poloviny 19. století do 20. let 20. století*, in: Lucie PERISERTOVÁ – Václav PETRBOK – Jan RANDÁK (edd.), *Zločin a trest v české kultuře 19. století: sborník příspěvků z 30. ročníku sympozia k problematice 19. století*, Plzeň 25.–27. února 2010, Praha 2011, s. 161–170; TÁŽ, *Prameny k dějinám prostituce v českých zemích: (od reglementačního k aboličnímu zákonu: 1885–1922)*, Kuděj 3, 2001, č. 1, s. 51–59; TÁŽ, *Prostitution und Gesetz: vom Strafgesetzbuch zum Gesetz über Bekämpfung der Geschlechtskrankheiten*, in: Wilhelm BRAUNEDER – Milan HLAVAČKA (edd.), *Bürgerliche Gesellschaft auf dem Papier. Konstruktion, Kodifikation und Realisation der Zivilgesellschaft in der Habsburgermonarchie*, Berlin 2014, s. 407–422; Dominika KLEINOVÁ, *Dcery nočních ulic. Fenomén prostitúcie na Slovensku v rokoch 1918–1938*, (Dizertační práce, Univerzita Pardubice, Fakulta filozofická), Pardubice 2023; Nancy M. WINGFIELD, *Regulating Prostitution and Controlling Venereal Disease in the Bohemian Lands at the End of the 'Long' Nineteenth Century*, *Prager wirtschafts und sozialhistorische Mitteilungen = Prague Economic and Social History Papers* 20, 2014, č. 2, s. 7–25.

Tabulka č. 41: Počty a podíly dětí narozených mimo manželství v Litomyšli v letech 1785–1914					
	Počet narozených dětí	Manželské (počet)	V %	Nemanželské (počet)	V %
1785–1799	3 210	2 970	92,5	240	7,5
1800–1809	2 146	1 880	87,6	266	12,4
1810–1819	2 041	1 718	84,2	323	15,8
1820–1829	2 294	1 987	86,6	307	13,4
1830–1839	2 106	1 804	85,7	302	14,3
1840–1849	2 251	1 909	84,8	342	15,2
1850–1859	2 164	1 792	82,8	372	17,2
1860–1869	2 043	1 648	80,7	395	19,3
1870–1879	2 153	1 856	86,2	297	13,8
1880–1889	2 291	1 988	86,8	303	13,2
1890–1899	2 244	1 928	85,9	316	14,1
1900–1914	2 421	2 205	91,1	216	8,9
Celkem	27 365	23 685	86,6	3 679	13,4

Kolonka určená pro nemanželské děti byla v Litomyšli zaškrtnuta u 3 679 novorozeňat, tedy u 13,4 %. Stejně jako v českých zemích se podíl dětí nemanželského původu v jednotlivých obdobích měnil, a to v celku výrazně. Rozdíl mezi minimální a maximální hodnotou činil 11,8 %. Celkový trend vývoje ale kopíroval ten uvedený pro české země. Nejnižší podíl připadal na nemanželské děti v letech 1785–1799, jednalo se o 7,5 %. Děti z lože nemanželského se v tomto období objevovaly v matričních zápisech každý rok spolu s dětmi manželskými. Individuální kniha na jejich evidenci tedy nejspíše vedena nebyla. Zde však byly zapsány úplně všechny, nelze nijak doložit. Na počátku 19. století začalo postupně nemanželských potomků přibývat. V první dekádě tohoto století pocházelo z lože nemanželského 12,4 % ze všech narozených, což je téměř dvojnásobek ve srovnání s českými zeměmi. Během let 1800–1806 bylo nemanželské maximálně každé desáté narozené dítě. Po roce 1807 nastal zlom. V roce 1807 se narodilo 36 nemanželských dětí, tedy 14,6 %. Následující rok se zvedl podíl dokonce na 19 % a rok poté poklesl, ovšem 16,8 % byla stále velmi vysoká hodnota. I v následujícím desetiletí byl celkový podíl stále vysoký – v průměru 15,8 %, což je v porovnání s celozemským průměrem rozdíl více jak třetinový. Během let 1810–1819 nepoklesl podíl ani jednou k 10 %, ovšem 18 % bylo překonáno hned čtyřikrát, a to v roce 1811, 1814, 1815 a ještě v roce 1819, kdy bylo nemanželského původu dokonce 19,4 % narozených. Děti z lože nemanželského začalo v Litomyšli přibývat po vypuknutí napoleonských válek. Mohlo se jednat o důsledek ekonomických potíží, v jejich důsledku bylo

častěji odkládáno uzavření manželství, sňatkový věk se však prozatím nezvedl. Jistou roli mohl sehrát i rozklad hodnot a morálky, k čemuž v krizových obdobích vždy docházelo. Nelze opomenout ani na důsledky dobrovolných i nedobrovolných pohlavních styků zdejších dívek s vojáky táhnoucími přes město. Nevysvětlený však zůstává rok 1819. V tomto roce se narodilo 257 dětí a přesně 50 z nich porodily svobodné matky. V následujícím desetiletí se nemanželských dětí již rodilo méně, pouze 13,4 %, což je pouze o 0,7 % více než v českých zemích. S každým přibývajícím desetiletím se podíl nemanželských dětí o procento až dvě zvyšoval, ostatně stejně jako v českých zemích. V padesátých letech 19. století se v Litomyšli narodilo 372 nemanželských dětí (17,2 %). Absolutní vrchol, stejně jako v českých zemích, nastal během let šedesátých. Z lože nemanželského bylo 19,3 % novorozeňat, tedy skoro každé páté. V jednotlivých letech tohoto desetiletí mělo nemanželský původ téměř každé páté narozené, pouze dvakrát činil podíl 16 %. V průběhu let 1865–1866 zaškrtoval duchovní v matrikách kolonku „z lože nemanželského“ úplně nejčastěji. Svobodné matky v těch dvou letech porodily 24,2 % ze všech narozených dětí. Nápadný je však poměrný prudký sestup v roce 1867, během kterého činil podíl dětí narozených mimo manželství pouze 16,7 %, ovšem v následujících dvou letech opět vystoupal k 20 %. Je možné, že v roce 1867 se narodilo méně nemanželských dětí proto, že po okupaci města se všichni smířlivěji stavěli k umělému ukončení těhotenství. Na jaře 1867 se dětí mimo manželství narodilo viditelně velmi málo. V sedmdesátých letech začaly podíly nemanželských novorozeňat klesat. Šlo nejspíše o důsledek snížení sňatkového věku a častějšího využívání některé z antikoncepčních praktik. Nepopíratelný vliv měl také počátek populační i migrační stagnace města. V letech 1900–1914 mělo nemanželský původ již jen 8,9 % narozených dětí.

Svitavy

Jiný trend ve vývoji mimomanželské porodnosti byl zjištěn ve Svitavách. Čím více město rostlo, tím stoupal i podíl nemanželských dětí. Zda je novorozeň manželské, nebo nemanželské bylo uvedeno u všech záznamů v knihách narozených. Z lože nemanželského vzešlo 1 963 z celkového počtu 22 568 narozených. Nejméně dětí tohoto původu bylo zjištěno v letech 1785–1799. Prvním dítětem, u kterého byla zapsána pouze matka, byla až v květnu 1790 nemanželská dcera Rosiny Mayerové. Je tedy takřka jisté, že nemanželské děti narozené v předchozích pěti letech byly evidovány do samostatné knihy. Ta se však nedochovala. V letech 1790–1799 se dle matričních zápisů narodily ve Svitavách každý rok dvě nemanželské děti, což nejspíše nebylo úplně reálné číslo. Je proto možné, že i na konci 18. století byly nemanželské děti nadále evidovány ve speciální knize a současně i do řádné matriky

narozených, kam však nejspíše nebyly zaneseny všechny záznamy. Daný systém pravděpodobně přetrvával ještě několik let na počátku 19. století. Svědčí o tom velmi nízký podíl dětí narozených mimo manželství, který činil pouze 3,2 %. Převáděno na skutečná čísla: z 1 144 narozených v letech 1800–1809 jich z lože nemanželského bylo pouze 37. V českých zemích byla v tomto desetiletí dvojnásobná (6,4 %) a v Litomyšli téměř čtyřnásobná. Podevidenci dokládá i nízký počet porodů svobodných matek v určitých letech. Například v letech 1801 a 1803 se narodilo vždy pouze jedno nemanželské dítě, v roce 1806 dokonce žádné. V ucelené řadě došlo k evidenci nemanželských dětí patrně od roku 1808. Tento rok bylo do matrik zapsáno osm nemanželských novorozenců, následující rok devět. Kvůli neúplné evidenci tak nelze zhodnotit, jaký dopad měly opakované pobyty vojsk ve městě, kupříkladu francouzské armády na přelomu let 1805–1806.

Tabulka č. 42: Počty a podíly dětí narozených mimo manželství ve Svitavách v letech 1785–1914					
	Počet narozených dětí	Manželské (počet)	V %	Nemanželské (počet)	V %
1785–1799	1 692	1 670	98,7	22	1,3
1800–1809	1 144	1 107	96,8	37	3,2
1810–1819	1 288	1 217	94,5	71	5,5
1820–1829	1 364	1 264	92,7	100	7,3
1830–1839	1 565	1 449	92,6	116	7,4
1840–1849	1 633	1 514	92,7	119	7,3
1850–1859	1 698	1 536	90,5	162	9,5
1860–1869	1 856	1 667	89,8	189	10,2
1870–1879	1 915	1 742	91,0	173	9,0
1880–1889	2 134	1 894	88,8	240	11,2
1890–1899	2 717	2 346	86,3	371	13,7
1900–1914	3 562	3 199	89,8	363	10,2
Celkem	22 568	20 605	91,3	1 963	8,7

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

Od roku 1810 začaly podíly nemanželských dětí růst. V letech 1820–1849 došlo ke stagnaci. Děti svobodných matek tvořily 7,3–7,4 % narozených. Důvodem dlouhého setrvávání kolem 7 % hranice mohla být ještě poměrně nízká migrace. Matky svobodných dětí byly totiž převážně ještě zdejší. Dle matričních záznamů 88,4 % otců svobodných matek bydlelo ve Svitavách, ostatní pocházeli odjinud. Industriální rozvoj města a jeho růst nabízel stále více pracovních příležitostí, a to nejen pro muže, ale i pro svobodné dívky. Čím více město rostlo, tím více nemanželských dětí se zde rodilo. Vrchol nastal v průběhu devadesátých let 19. století,

kdy bylo nemanželských 13,7 % narozených. Maximum porodů svobodných matek bylo zjištěno v průběhu roku 1892, kdy z 246 narozených mělo 46 (18,2 %) nemanželský původ. Od té doby podíly dětí z lože nemanželského trvale klesaly. Na úplném konci sledovaného období bylo nemanželských jen 8,3 % narozených. V průběhu druhé poloviny 19. století nejenže se měnil celkový obraz města, měnil se i teritoriální původ svobodných matek. V šedesátých letech pocházelo ze Svitav (zjišťováno podle bydliště otců rodiček) 84,2 % svobodných matek, v devadesátých letech to bylo již jen 60,7 %.

Ve venkovské Poličce se během let 1800–1909 narodilo 7 % dětí, které byly nemanželské. V průběhu první poloviny 19. století zde byla hladina mimomanželské porodnosti nízká a začala narůstat až v průběhu devadesátých let 19. století. V této době byla v Poličce otevřena lokální železnice a bylo zde zřízeno několik menších podniků. Vidina pracovní příležitosti přilákala do města více lidí a spolu s tím vzrostl i počet dětí narozených mimo manželství.⁶⁹⁶ Téměř totožná průměrná hodnota byla zjištěna v Hlinsku, kde se v 19. století narodilo 8 % nemanželských dětí. Nejvíce jich přicházelo na svět v šedesátých letech (11,7 %) a poté v devadesátých letech (13,2%), což souviselo s průmyslovým rozvojem města.⁶⁹⁷ S rozvojem industrializace stoupaly podíly dětí narozených mimo manželství i ve Frýdku a v Místku. Hodnoty lze srovnat s těmi zjištěnými ve Svitavách. V letech 1851–1900 se ve Frýdku narodilo 9,85% nemanželských dětí a v Místku 9,86%.⁶⁹⁸ V Krnově byl podíl dětí narozených mimo manželství vyšší než ve Frýdku a v Místku. V průměru činil 13 %, vrcholu (17,4 %) bylo dosaženo v letech 1851–1860. V průběhu následujících dvaceti let podíl poklesl na 10 %. Avšak spolu s průmyslovým rozvojem opětovně vystoupal, a to na 17,1 % (v letech 1901–1910).⁶⁹⁹ V Ústí nad Labem se rodilo podobně velké množství nemanželských dětí jako v Litomyšli. Maximum (20,4 %) zde bylo zaznamenáno již dříve, a to ve čtyřicátých letech 19. století. Ve druhé polovině 19. století podíl poklesl a až do konce století se pohyboval mezi 15–18 %.⁷⁰⁰ Na venkově se rodilo nemanželských dětí méně. To ukazují i data z libčanské farnosti, kde průměrný podíl dětí narozených mimo manželství činil pouze 8,5 %.⁷⁰¹

Zřetelné jsou dva extrémy. Hladina mimomanželské porodnosti ve Svitavách byla nízká a odpovídala spíše hodnotám zjištěným ve venkovských lokalitách. Oproti tomu podíly dětí narozených mimo manželství v Litomyšli byly naopak velmi vysoké, překonaly ty celozemské

⁶⁹⁶ E. CHADIMOVÁ, *Populační vývoj*, s. 79–81.

⁶⁹⁷ A. VOTRUBOVÁ, *Nemanželské děti*, s. 47.

⁶⁹⁸ R. LIPOVSKI, *Lidé poddanských*, s. 129–130.

⁶⁹⁹ M. LARYŠ, *Populační vývoj*, s. 119.

⁷⁰⁰ S. DUŠKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 133.

⁷⁰¹ A. ŠIKULOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 117.

a vyrovnaly průmyslovým centrům, jak ukazují hodnoty v Ústí nad Labem. Litomyšl se stala cílem řady mladých dívek, které zde hledaly a našly své pracovní uplatnění. Nejčastěji patrně jako děvečky či služebné. Dívky odjinud zaujímaly mezi svobodnými matkami skutečně vysoké procento. Během let 1850–1889 se jejich podíl pohyboval od 36,3 do 43,9 %, ovšem v devadesátých letech dosáhl hodnoty 53,5 %. Přespolní tak byla každá druhá svobodná dívka, která v Litomyšli porodila nemanželské dítě. Dívky se vymanily z dozoru svých rodičů a některé z nich podlely svodu nebo i tlaku a vydírání a s pohlavním stykem souhlasily. Jaké poměry v tomto ohledu ve městě panovaly a jaká zde byla morálka, lze jen hádat. Vše však napovídá tomu, že pohlavní styk nesezdaných byl v Litomyšli běžnou záležitostí.

Ve Svitavách se nepotvrdila výše zmíněná teorie, že v německy mluvících oblastech byly podíly dětí ilegitimního původu velmi vysoké. Svitavy byly v tomto ohledu velkou výjimkou. Nemanželských dětí se zde rodilo málo. Zjištěný celkový podíl dětí narozených mimo manželství ve Svitavách do jisté míry ovlivnila nejprve nulová a do roku 1808 torzovitá evidence. Průmyslový rozvoj města, jeho rozšiřování a otevření železnice sice tempo růstu mimomanželské porodnosti urychlily a nemanželských dětí začalo přibývat, nárůst však nebyl nějak dramatický. V letech 1850–1914 mělo nemanželský původ každé desáté (10,6 %) novorozeně. Zásadní otázkou zůstává, proč zde byla hladina mimomanželské porodnosti tak nízká. První možností mohl být zažitý a dlouhou dobu neměnný postoj k předmanželským pohlavním stykům a dívky se před svatbou držely nejosvědčenějšího typu antikoncepce, tedy držení si muže daleko od těla. Druhou možností by mohl být benevolentnější postoj k potratům a jejich časté provádění, ať už vlastní nebo „profesionální“ rukou. Otázkou také zůstává, zda byly Svitavy moderní i v užívání antikoncepce a zda se zde některá její forma neprosadila dříve. Jistou odpověď o charakteru vztahů, jejichž dílem přicházely na svět nemanželské děti ve Svitavách a v Litomyšli, přináší četnost legitimace v jednotlivých městech.

7.5.3 *Legitimace nemanželských dětí*

David Sabeau velice výstižně uvádí, že ilegitimnost byla pro mnoho dětí jen jednou fází života a označuje ji za dočasné přechodové stádium. Řada dětí totiž byla v průběhu života legitimována.⁷⁰²

Podrobnou sondu do života svobodných matek v období konce 18. století na panství Štáhlavy provedla Alice Velková. Autorka dospěla v závěru, že porodit nemanželské dítě neznamenovalo pro matku „konečnou“. 75 % svobodných matek se nakonec přeci jen provdalo a

⁷⁰² D. SABEAN, *Unehelichkeit*, s. 64.

u 40 % se A. Velková domnívá, že se jejich manželem stal vlastní otec dítěte, jelikož k sňatku došlo v průběhu několik málo týdnů či měsíců po porodu.⁷⁰³

Vzhledem k rozsáhlosti sledovaných lokalit není možné sledovat případ od případů a dohledávat, jaké byly osudy žen, které přivedly dítě na svět za svobodna. Bez zajímavosti však není skutečnost, kolik dětí bylo legitimováno a jak dlouho po jejich narození se tak stalo. K legitimaci nemanželského dítěte mohlo dojít trojím způsobem:

- *dvížením překážky manželství anebo nezaviněnou nevědomostí manželů*⁷⁰⁴
- *pozdějším sňatkem rodičů*⁷⁰⁵
- *milostí zeměpána*⁷⁰⁶

Okolnosti uznání nejsou v matrikách v jednotlivých případech nikterak rozebírány. Je pravděpodobné, že nejčastější formu legitimace představoval *per subsequens matrimonium*, tedy sňatek rodičů.⁷⁰⁷ Pakliže se nejednalo o nějaký složitější případ, byla u legitimovaného dítěte zapsána do kolonky určené pro otce následující formule: „*Nemanželský otec tohoto dítěte před dvěma svědky se přihlásil a do matriky zapsán býti žádal.*“⁷⁰⁸ Poté následoval zápis údajů o otci, jejichž obsah byl totožný jako v případě zápisů informací u otce manželských dětí. Do matriky bylo uvedeno jméno otce, jeho náboženství, povolání a bydliště a dále informace o jeho rodičích. Dotyčný musel vše potvrdit vlastnoručním podpisem. Pouhý sňatek však k legitimaci nemanželského dítěte nestačil. Nedošlo k ní automaticky, bylo nutné o ni požádat. Jestliže kněz oba oddané znal, stačilo předložit oddací list a rodný list dítěte. Pokud muž a ženu duchovní neznal, musela být jejich totožnost potvrzena před dvěma svědky, kteří byli uvedeni do matriky, stejně jako datum sňatku.⁷⁰⁹ Matriční praxe však ukazuje, že svědci byli přítomni

⁷⁰³ A. VELKOVÁ, *Nemanželské děti*, s. 221.

⁷⁰⁴ § 160. „*Děti, které zplozeny jsou sice v manželství neplatném, ale ne v takovém, jemuž by vadily překážky v §§ 62.–64. jmenované, pokládány buďte za děti pořádné, když překážka manželství později přestane, anebo když alespoň jeden z rodičů může prokázati, že bez viny své o překážce manželství nevěděl; v tom případě však nemohou takové děti toho jmění dojíti, kteréž dle nařízení rodinných potomkům manželským zvláště zůstaveno jest.*“

⁷⁰⁵ § 161. „*Děti mimo manželství zrozené, které pozdějším sňatkem rodičů v rodinu vešly, počítají se i s potomstvem mezi děti pořádné; jenže dětem pořádným mezi tím v manželství zplozeným ani práva prvorozenství ani jiných práv již nabitých nemohou odpírati.*“

⁷⁰⁶ § 162. „*Že dítě narodilo se mimo manželství, nemůže mu ani na újmu občanské vážnosti ani budoucího zaopatření býti. K tomu konci netřeba tedy zvláštní milosti zeměpána, kterouž by se dítě takové prohlásilo za pořádné. Jenom rodiče, chtějíce, aby dítě takové jako dítě pořádné nabylo přednosti stavu jejich neb práva k jmění zpupnému, mohou za takovou milost žádati. Na jiné členy rodiny nemá tato milost žádného účinku.*“ Vše citováno dle J. K. PAULY, *Právní rádce*, s. 553.

⁷⁰⁷ V. PŠORN, *Právní postavení*, s. 17.

⁷⁰⁸ J. K. PAULY, *Právní rádce*, s. 553.

⁷⁰⁹ V. PŠORN, *Právní postavení*, s. 17–18.

téměř vždy, což dokazuje i zmíněná formule.⁷¹⁰ K uznání dítěte nemuselo dojít hned po sňatku. Rodiče mohli o legitimaci zažádat i později. V tom případě se se žádostí obraceli na okresní hejtmanství. Jestliže manžel zemřel ještě před tím, než s matkou dítěte stihli zažádat o provedení legitimace, mohlo k ní i tak dojít.⁷¹¹

Velkým otazníkem visí nad faktem, zda byla informace o legitimaci do matriky skutečně vždy zanesena. Pravděpodobně tomu tak nebylo. Jaké procento legitimovaných zaznamenání do matriky uniklo, není jasné. Na neúplnost evidence ukazují rozdílné podíly legitimovaných v jednotlivých obdobích.

Tabulka č. 43: Počty a podíly legitimovaných dětí v Litomyšli v letech 1785–1914				
Období	Počet nemanželských dětí	Uznáno (počet)	Uznáno (v %)	Neuznáno (v %)
1785–1799	240	12	5,0	95,0
1800–1809	266	29	10,9	89,1
1810–1819	323	68	21,1	78,9
1820–1829	307	84	27,4	72,6
1830–1839	302	123	40,7	59,3
1840–1849	342	132	38,6	61,4
1850–1859	372	149	40,1	59,9
1860–1869	395	172	43,5	56,5
1870–1879	297	108	36,2	63,8
1880–1889	303	127	41,9	58,1
1890–1899	316	141	44,6	55,4
1900–1914	216	107	49,5	50,5
Celkem	3 679	1 252	34,1	65,9

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

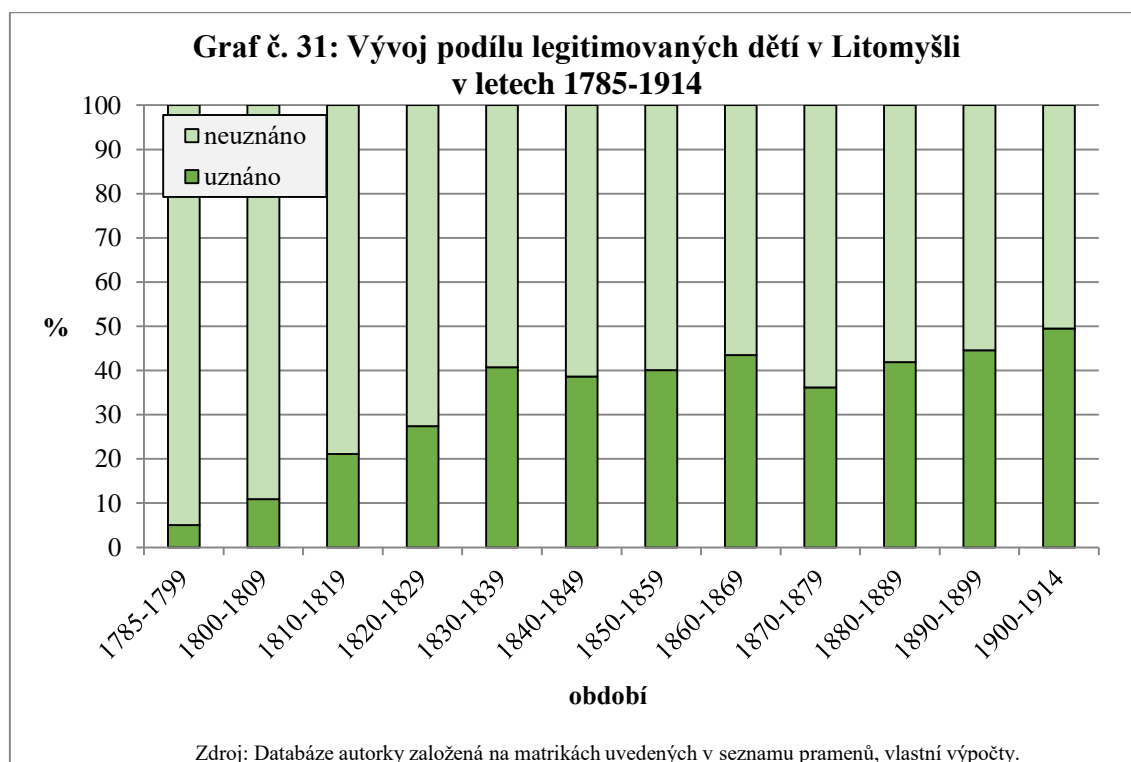
Z 3 679 nemanželských dětí narozených během let 1785–1914 v Litomyšli bylo legitimováno minimálně 1 252 z nich, tedy 34,1 %. Nízké podíly z období let 1785–1799 a 1800–1809 dokazují, že určité procento legitimací matrikám unikalo. Od třicátých od devadesátých let 19. století bylo v Litomyšli legitimováno poměrně stabilní procento nemanželských dětí. V průměru bylo v těchto letech legitimováno 41,3 % dětí z lože nemanželského. Na počátku 20. století naděje na uznání ještě vzrostla. V letech 1910–1914

⁷¹⁰ Antonín SKOČDOPOLE, *Kdo jediné jest oprávněn provést legitimaci "per subsequens matrimonium" rodičů?*, ČKD 25, 1884, č. 5, s. 304–306. Detailněji rozebírá legitimaci nemanželských dětí Josef STUPECKÝ, *Legitimace dětí nemanželských podle práva rakouského poznámky k §§ 160–162 zákoníka občanského*, Praha 1897.

⁷¹¹ V. PŠORN, *Právní postavení*, s. 18.

bylo v Litomyšli legitimováno téměř každé druhé dítě (49,5 %) narozené svobodné matce. Pokud navíc uvážíme, že kojenecká úmrtnost nemanželských dětí dosahovala v Litomyšli v průměru 33 % (v letech 1850–1914 37 %) a že tedy smrt dítěte jeho cestu k chystané legitimaci někdy předčasně ukončila, nebyly vyhlídky svobodných matek zase až tolik tragické. Jejich šance na život v manželství byla i po narození dítěte poměrně velká. Takto vysoká procentuální hodnota by mohla napovídat, že řada nemanželských dětí se rodila párům, které manželství uzavřely až po narození potomka. K potvrzení této teorie ale chybí zásadní údaje.

Přestože na první pohled byla legitimace do matrik zapisována poměrně důsledně, prováděli autoři záznamu neúplný zápis. Nezapisovali zde totiž datum. Stalo se tak u 38,7 % legitimovaných dětí, což možnost rekonstrukce vztahů výrazně nabourává. Pokud bychom se drželi teorie A. Velkové, která se domnívá, že legitimaci do roka po porodu provedli vlastní otcové nemanželských dětí, stalo se tak v Litomyšli minimálně u každého pátého (20,9 %) legitimovaného dítěte. U 11,8 % došlo k legitimaci mezi prvním a druhým rokem dítěte. Uvažovat nad vztahem muže, který se k dítěti přihlásil, se svobodnou matkou by však v tomto případě, stejně jako u tří a víceletého intervalu, byla již jen čirá spekulace. Škála partnerských vztahů a jejich pozadí byla skutečně velmi pestrá a i v případě velice dlouhé časové prodlevy mezi narozením dítěte a jeho legitimací mohlo nakonec dojít k tomu, že dítě uznal vlastní otec.

Sňatek rodičů nemusel být odkládán pouze z ekonomických důvodů, jak velmi dobře ukazuje výstižný příklad z Poličky. V roce 1906 si 56letý sluha u soudu vzal o 16 let mladší hospodyně u soudního písaře Františku Vilhelmovou. Sňatkem legitimoval i jejich sedm nemanželských dětí: Rudolfa (nar. 1892), Ferdinanda (nar. 1894), Bedřicha (nar. 1896), Huberta (nar. 1898), Josefa (nar. 1900) a o dvojčata Aloise a Antonína (nar. 1903). Ač si nejstarší Rudolf musel na své uznání počkat skoro do svých 15 let, je téměř jisté, že jej stejně jako ostatní děti legitimoval biologický otec. Tuto teorii potvrzuje hned několik faktů. Rudolf starší a Františka Vilhelmová se zcela pravděpodobně znali. V rámci zaměstnání je sice nepřímá, ale přesto spojovala instituce soudu. Františčinu děti musely pocházet z dlouhodobého trvalého vztahu. Během 12 let totiž osmkrát porodila. Mezi Josefem (1900) a dvojčaty Aloisem a Antonínem (1903) se jí v roce 1902 narodil mrtvý chlapec a další dceru porodila krátce před svatbou. Ta však devět dní po narození zemřela. Mimomanželský poměr náznakem uvádí i matriční záznam úmrtí Rudolfovy první ženy Anny Antesové, ve kterém stálo, že byla sice vdaná, ale manžel ji opustil. Povahu vztahu s první manželkou dokládá i to, že Rudolf držel smutek pouze měsíc a Františku si vzal velice rychle. Velmi vypovídajícím gestem bylo také Františčinu rozhodnutí pojmenovat svého prvorozeného syna Rudolf.⁷¹²

Tabulka č. 44: Interval mezi porodem a legitimováním nemanželských dětí v Litomyšli v letech 1785–1914		
Dokončené roky	Počet	%
1	262	20,9
2	148	11,8
3	105	8,4
4	71	5,6
5	42	3,4
6 a více	139	11,1
Před porodem	1	0,1
Neuvedeno	484	38,7

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

Podobně zajímavý vztahový trojúhelník odhalily matriky také v Litomyšli. V říjnu roku 1866 pojal zdejší zedník Jan Dostál za manželku Veroniku Vejdovou. Ženichovi bylo v době sňatku 27 let, nevěstě o tři víc. Manželé spolu měli pouze jedno dítě. Syn František se narodil v létě roku 1867 a na jaře 1869 podlehl zápalu plic. Zda bylo bezdětné manželství důvodem pro Janovu nevěru, nelze nijak doložit. Stejně tak nevíme, kdy našel více než zalíbení v dělnici

⁷¹² Eliška CHADIMOVÁ, *Nemanželské děti v Poličce ve druhé polovině 19. století*, HD 40, 2016, č. 2, s. 217.

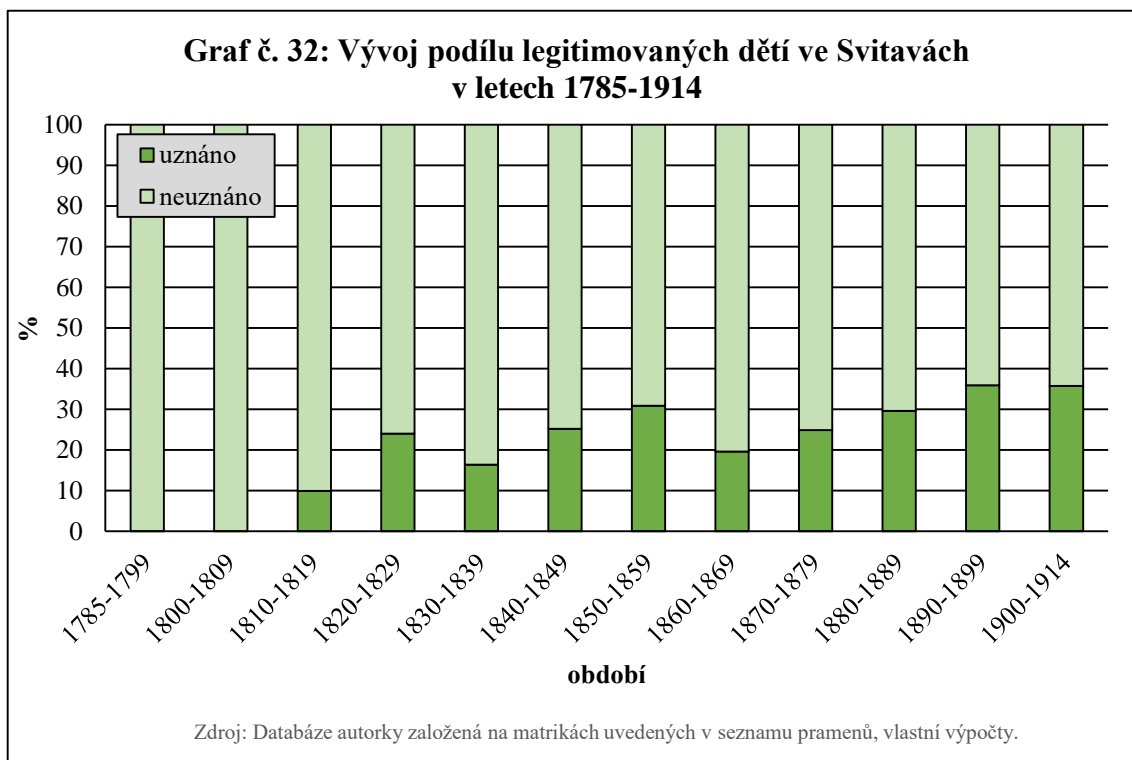
Alžbětě Bohunkové. Stalo se tak nejspíše někdy mezi léty 1877–1881. V roce 1877 totiž porodila Alžběta ve vesnici Člupek své první dítě, syna Františka. Hoch se dožil dospělosti, avšak nikdy jej nikdo nelegitimoval. Jinak tomu ovšem bylo u dalších Alžbětínych dětí. V roce 1881 se Alžbětě, jakožto svobodné matce, narodila dcera Antonie, v roce 1884 dvojčata Marie a Josefa, v roce 1885 syn Josef a roku 1891 syn Antonín. Alžběta zůstala svobodná ještě velmi dlouho po porodu posledního dítěte. Za Jana Dostála se provdala až v létě 1906. Ženichovi vdovci bylo v době sňatku 67 let a svobodné nevěstě o devět méně. Jan držel smutek přes tři roky. Jedno první žena Veronika zemřela v roce 1903 kvůli srdeční vadě. Jan sňatkem legitimoval i Alžbětíny dvě nemanželské děti: Antonii a Josefa. Ačkoli došlo k jejich legitimaci po 29 (resp. 21) letech, jednalo se o legitimaci vlastních potomků. Že byl Jan Dostál opravdu jejich biologickým otcem, totiž prozradil zapisující kaplan Ladislav Hronek: „*Jan Dostál po smrti své choti Veroniky, roz. Vejdové, která zemřela na Zahradí č. 15 dne 31. října 1903, uzavřel dne 7. srpna 1906 sňatek s matkou tohoto dítěte, jehož otcem sám jest, následkem čehož přináležejí tomuto dítěti práva občanská jako manželsky zrozenému.*“⁷¹³ Jan Dostál byl zcela pravděpodobně otcem pěti Alžbětínych nemanželských dětí, vyjma zmíněného Františka. Dvojčata Josefu a Marii a nejmladšího Antonína však za vlastní uznat nemohl. Ani jedno z dětí nežilo déle jak dva týdny. Nabízí se otázka, proč Jan se svým druhým sňatkem vyčkával tak dlouho a co jej nakonec přimělo, že tak učinil.

Tabulka č. 45: Počty a podíly legitimovaných dětí ve Svitavách v letech 1785–1914				
Období	Počet nemanželských dětí	Uznáno počet	Uznáno v %	Neuznáno v %
1785–1799	22	–	–	100,0
1800–1809	37	–	–	100,0
1810–1819	71	7	9,9	90,1
1820–1829	100	24	24,0	76,0
1830–1839	116	19	16,4	83,6
1840–1849	119	30	25,2	74,8
1850–1859	162	50	30,9	69,1
1860–1869	189	37	19,6	80,4
1870–1879	173	43	24,9	75,1
1880–1889	240	71	29,6	70,4
1890–1899	371	133	35,9	64,1
1900–1914	363	130	35,8	64,2
Celkem	1 963	544	27,7	72,3

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

⁷¹³ SOA HK, SM, FÚ Litomyšl, m. N 1881–1885, sign. 5403, p. 151.

Nemanželské děti narozené ve Svitavách měly nižší šanci na legitimaci než ty z Litomyšle. Z 1 963 dětí z lože nemanželského jich bylo legitimováno 544, tedy 27,7 %. Během let 1785–1809 nebyla do svitavských matrik narozených zapsána ani jedna legitimace. Sama evidence nemanželských dětí byla v této době problematická, stejně jako dopisování této dodatečné informace. Ačkoli bylo v letech 1810–1819 legitimováno ve Svitavách sedm dětí, stalo se tak během pouhých dvaceti měsíců. Prvním legitimovaným dítětem narozeným ve Svitavách byl totiž až v květnu 1818 syn Viktorie Tempesové. Od roku 1818 bylo již uznání pravděpodobně zapisováno důsledněji. Zda i důsledně, nevíme. Přestože od tohoto roku byly legitimace do matrik zapisovány v nepřerušované řadě, je možné, že výkyvy v jednotlivých obdobích mohly být způsobeny neúplnou evidencí. Zvláště nápadný je především propad v šedesátých letech 19. století. Od této doby počet legitimovaných dětí postupně stoupal. V průběhu sedmdesátých let bylo ve Svitavách legitimováno každé čtvrté nemanželské dítě (24,9 %), na konci 19. a na počátku 20. století už více jak každé třetí dítě (35,8–35,9 %). Přestože na přelomu století mělo nemanželské dítě šanci na své uznání již poměrně vysokou, nebyla tak značná jako v Litomyšli. Lze připomenout, že zde bylo v letech 1900–1914 legitimováno každé druhé nemanželské dítě, tedy téměř o 14 % více. Navíc je nutné uvážit, že kojenecká úmrtnost nemanželských dětí byla ve Svitavách nižší než v Litomyšli, což tedy teoretickou šanci dětí na případnou legitimaci podstatně zvyšovalo. Nebyl to však jen vyšší počet legitimovaných, co Litomyšl od Svitav odlišovalo.

Děti svobodných matek, které nakonec ve Svitavách legitimovány byly, si na své uznání musely počkat déle než děti v Litomyšli. Kdy k legitimaci došlo, bylo do svitavských matrik narozených zapisováno téměř vždy. Datum chybělo pouze 4,1 % zápisů. Do roka od narození bylo legitimováno každé desáté dítě (10,6 %). K 30 % legitimací došlo mezi prvním a druhým rokem života dítěte a téměř každé páté dítě (19,5 %) si na tuto událost muselo počkat šest a více let. Průměrná doba „čekání“ byla v tomto posledním případě rovných deset let.

Ačkoli často chybějící datum legitimace v litomyšlských matrikách narozených znemožňuje přímé srovnání, lze vyvodit následující: nižší šance nemanželských dětí na uznání stejně jako delší časový interval dělicí narození a legitimaci naznačují, že většina nemanželských dětí ve Svitavách byla nechtěná a na svět přišla po krátkých či náhodných známostech. Muži neměli s ženami, které do jiného stavu přivedli, většinou dlouhodobé plány a ke svým potomkům se často neznali. Svitavští duchovní byli stejně jako v případech jiných typů zápisu velice struční a více ze zákulisí jednotlivých případů nám neprozradili. Nejdéle uplynula mezi narozením a legitimací u nemanželské dcery Anny Paarové. Anna jako svobodná matka přivedla na svět dceru Karolínu ve Svitavách v říjnu roku 1856. V roce 1883, tedy za 27 let, se v Brně provdala za Karla Nováka a tímto sňatkem byla Karolína legitimována.

Četnost uznávání a interval mezi legitimací a porodem není v historické demografii příliš často studovaným tématem a možnosti srovnání jsou proto omezené. Například v Hlinsku bylo uznáno 32 % nemanželských dětí. Jak dlouho po porodu se tak stalo, však autorka nesledovala.⁷¹⁴ V Poličce bylo z 509 nemanželských dětí, které se zde narodily ve druhé polovině 19. století, legitimováno 173 (34 %). Oproti Litomyšli i Svitavám měly děti největší naději na uznání v letech 1860–1879 (39–39,4 %) a naopak nejmenší v posledním desetiletí 19. století, kdy bylo uznáno pouze 26,6 % nemanželských dětí. K legitimaci docházelo velice rychle – do roka od narození se tak stalo u 31,2 % a během druhého roku u dalších 26,1 %.⁷¹⁵ Podíly legitimovaných máme k dispozici například ještě z lochenické farnosti. Zde však nebyla nejspíše zapisována důsledně, o čemž svědčí značné rozdíly podílů legitimovaných v jednotlivých obdobích. V průměru bylo ve druhé polovině 19. století legitimováno 24,2 % nemanželských dětí. Rozdíly jsou však skutečně rapidní: v letech 1870–1879 bylo legitimováno 41,2 % a následující desetiletí již jen 15,4 %.⁷¹⁶

⁷¹⁴ A. VOTRUBOVÁ, *Nemanželské děti*, s. 58–59.

⁷¹⁵ E. CHADIMOVÁ, *Populační vývoj*, s. 89–92.

⁷¹⁶ V. KALOUSKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 97–98.

Tabulka č. 46: Interval mezi porodem a legitimováním nemanželských dětí ve Svitavách v letech 1785–1914		
Dokončené roky	Počet	%
1 rok	58	10,6
2 roky	163	30,0
3 roky	89	16,3
4 roky	67	12,3
5 let	39	7,2
6 a více let	106	19,5
Před porodem	–	–
Neuvedeno	22	4,1

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

7.5.4 Svobodné matky

Jak bylo výše uvedeno, různé dobové zdroje se většinou shodovaly na charakteristice svobodných matek. Mělo se jednat o mladé svobodné dívky, které často přišly do jiného stavu poté, co začaly sloužit či jinak pracovat mimo svůj domov. Jejich profil lze na základě matričních zápisů rekonstruovat pouze částečně. V kolika letech žena porodila, resp. datum narození rodičky, se do matrik začalo zapisovat až ke konci sledované doby. U předešlých zápisů by bylo nutné je případ od případů dohledávat. I přes velikost sledovaného vzorku by tato možnost nebyla nemožná. Problémem by však bylo srovnání s ženami, které porodily dítě v manželství. Nejenže by bylo opět nutné u jednotlivých záznamů dohledávat datum narození rodiček, ale také by bylo nutné zvlášť vyčlenit prvorodičky, které by byly pro srovnání klíčové. Pozornost bude zaměřena na dvě otázky:

- *Jaký podíl mezi matkami nemanželských dětí připadal na vdovy?*
- *Jaké bylo sociální postavení svobodných matek?*

Odpovědi na tyto otázky budou sledovány v časové sondě pro léta 1850–1914, jelikož pro toto období jsou k dispozici výsledky také z Poličky, proto bude možné přímé srovnání.

Rodinný stav matek nemanželských dětí

Aby bylo dítě vdovy uznáno jako manželské, muselo se narodit maximálně 10 měsíců (300 dní) po smrti otce.⁷¹⁷ Zesnulý otec byl do matrik zapisován, často i s datem úmrtí, a jeho potomek býval označován jako „*posthumus*“ čili pohrobek. Pakliže ovdovělá žena porodila dítě po uplynutí uvedené lhůty, bylo její dítě zapsáno do matriky jako nemanželské.

⁷¹⁷ J. K. PAULY, *Právní rádce*, s. 95.

Podíl vdov, i těch, které se ještě staly matkami, ovlivňovala také věková skladba a celková charakteristika obyvatelstva. To je také důvod, proč bylo v Litomyšli zjištěno téměř čtyřikrát vyšší zastoupení matek nemanželských dětí ve vdovském stavu. V letech 1850–1914 porodilo v Litomyšli nemanželské dítě 115 vdov (6,1 %). Ve Svitavách během stejného času porodily vdovy pouze 24 dětí (1,6 %). S postupující dobou bylo vidět, že věková struktura ve Svitavách se opravdu proměňovala a město mládllo. V letech 1890–1914 bylo mezi svobodnými matkami pouze pět vdov. Děti neprovdaných vdov měly v Litomyšli poměrně velkou šanci na legitimaci. Ze 115 nemanželských dětí jich bylo uznáno 42,6 %. Častá absence data legitimace znemožňuje zjistit, jak dlouho po narození dítěte k jeho uznání došlo. U nemanželských dětí svitavských vdov nedocházelo k uznání tak často. Z 24 jich bylo legitimováno pouze sedm (29,6 %). Hodnota však může být zkreslena vzhledem k malé velikosti posuzovaného vzorku.

Některé vdovy porodily nemanželských dětí více a nakonec se ještě provdaly. Mezi ty patřila například Anna Stránská. Anna ovdověla v listopadu roku 1861. Její manžel Josef zemřel ve věku 75 let na sešlost věkem. Datum uzavření manželství se nepodařilo dohledat. První nemanželské dítě Anna porodila v červenci 1863, druhé v listopadu 1865 a třetí 18. října 1868. Hned 2. listopadu téhož roku se Anna Stránská provdala za svobodného soustružníka z Litomyšle Antonína Vondru. Nevěště bylo v době sňatku 41 let, ženichovi o devět méně. Antonín sňatkem legitimoval i tři Aniny děti. Zajímavé je i to, že poslední ohlášky proběhly 18. října, tedy v den porodu posledního dítěte.

Tabulka č. 47: Rodinný původ svobodných matek v Litomyšli a ve Svitavách v letech 1850–1914				
	Litomyšl		Svitavy	
	Počet	V %	Počet	V %
Svobodná	1 784	93,9	1 474	98,4
Vdova	115	6,1	24	1,6
Celkem	1 899	100,0	1 498	100,0

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

V Poličce byl podíl vdov mezi svobodnými matkami téměř totožný jako v Litomyšli. Z 509 matek jich bylo vdovami 33 (6,5 %). V roce 1890 a 1893 bylo u dvou dětí napsáno, že se jedná o děti nemanželské, ačkoli je jejich matka vdaná. Jednalo se o děti Kateřiny Matuchové, manželky Jana Matuchy. Ten však otcovství popřel, a proto byly děti zaevidovány

jako nemanželské.⁷¹⁸ Ve vdovském stavu přivedlo v Hlinsku na svět nemanželské dítě téměř shodné procento jako v Poličce a v Litomyšli (6,6 %). Z 57 dětí vdov jich následně bylo legitimováno pouze 13.⁷¹⁹

Sociální původ svobodných matek

Že svobodné matky patřily do nižších vrstev společnosti, byl nepopíratelný fakt. Nelze říci, že k tomu byly přímo předurčeny, avšak úroveň prostředí, ve kterém žily a vyrůstaly, ovlivnilo mnohé. Výchova i zázemí samozřejmě předznamenaly budoucí život i u dívek z „lepší“ rodin, ovšem v úplně opačném smyslu slova. U těchto dívek se na vše mnohem více dbalo. A dobrá pověst byla jednou z priorit. Chudá dívka měla mnohem více příležitostí „spustit se“. Dívky ze sedláckých rodin či z rodin „honorace“ tolik možností neměly. A pokud se už stalo a dotýčná do „problému“ přišla, vyvinula její rodina všemožnou snahu, jak jej co nejdiskrétněji vyřešit, aby se náhodou nedostala do řečí. Nešlo pouze o pověst mladé slečny, ale celého širokého příbuzenstva. Nabízenou možnost představoval urychlený sňatek a brzké slehnutí jen pár měsíců po svatbě se svedlo na předčasný porod. Dalším řešením byl odjezd, utajený porod a odložení dítěte.

Tabulka č. 48: Sociální postavení svobodných matek v Litomyšli a ve Svitavách v letech 1850–1914				
	Litomyšl		Svitavy	
	Počet	V %	Počet	V %
Služka	398	21,0	333	22,2
Dělnice	178	9,3	847	56,5
Švadlena	47	2,5	185	12,4
Nádenice	42	2,2	8	0,5
Cirkusačka	2	0,1	5	0,3
Majitelka podniku	1	0,1	–	–
Neuveдено	1 231	64,8	120	8,1
Celkem	1 899	100,0	1 498	100,0

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

U studia této otázky je opětovným problémem rozdílný styl zaznamenávání. Čemu se svobodná matka věnovala, nebylo v Litomyšli uvedeno u 1 231 zápisů (64,8 %), avšak ve Svitavách pouze u 120 (8 %). Tím jsou celkové hodnoty výrazně zkresleny. V Litomyšli

⁷¹⁸ E. CHADIMOVÁ, *Populační vývoj*, s. 84.

⁷¹⁹ A. VOTRUBOVÁ, *Nemanželské děti*, s. 51.

duchovní většinou nepsali, čemu se matka nemanželského dítěte věnovala, ale její sociální postavení bylo popsáno na základě postavení jejího otce. Tato varianta představuje další možnost výzkumu. Pokud již bylo uvedeno, čím se svobodná matka živila, jednalo se především o služebné a pak o dělnice. 2,2–2,5 % připadalo na švadleny a nádenice, dvakrát se svobodnou matkou stala cirkusačka. Ze všech žen vybočovala Rosa Brychtová, majitelka cukrářského podniku v Litomyšli. Rosa se narodila roku 1854 v Náchodě a v prosinci 1896 porodila v Litomyšli nemanželskou dcerku Miladu. K dítěti se přihlásil cukrářský pomocník Bohumil Hnojil, který byl synem učitele Františka Hnojila z Krakovan.

Ve Svitavách jsou výsledky sociálního postavení matek více vypovídající, jelikož bylo uvedeno u 1 298 z 1 498 svobodných, tedy přesně u 92 %. Více jak každá druhá matka nemanželského dítěte pracovala jako dělnice (56,5 %) a každá pátá byla služkou (22,2 %). Častější zastoupení měly ještě švadleny. Šitím se živilo 185 žen (12,4 %). Stejně jako v případě Litomyšle, porodilo i zde několik cirkusaček a kočovných hereček.

Nízké sociální postavení se tedy potvrdilo u matek nemanželských dětí jak v Litomyšli, tak ve Svitavách. V Poličce byla situace týkající se podoby zápisů obdobná jako v Litomyšli. Z 509 záznamů bylo sociální postavení svobodné matky uvedeno pouze u 50 z nich. 36 žen bylo služkami a poměr mezi dělnicemi, švadlenami a nájemnicemi byl téměř vyrovnaný.⁷²⁰

7.6 Vícečetné porody

Vícečetná těhotenství jsou dodnes vnímána jako riziková a pozornost jim byla věnována i ve většině dobových příruček určených porodním bábám nebo lékařům. Tento typ gravidity býval v dále citovaných publikacích označován jako „*vícerná, vícenásobná, mnohotná*“ těhotenství.⁷²¹ Informace k němu vztažené byly nejčastěji součástí oddílu knihy, který se věnoval nepravidelným porodům.

Rozpoznat, že žena čeká více dětí, nebylo pro bábu příliš snadné, a to kvůli velkému množství plodové vody. Děloha těhotné však bývala nápadně zvětšená a v pokročilém stádiu těhotenství v ní bylo možné dle hmatu rozeznat dvě hlavy, dvoje hýždě, a především se ozývaly zdvojené srdeční ozvy.⁷²² Pokud navíc bába nahmatala horní a dolní končetiny na více místech, měla od těhotné zjistit, na kterých místech cítí pohyby.⁷²³ Už při pouhém podezření na vícečetné

⁷²⁰ E. CHADIMOVÁ, *Populační vývoj*, s. 85.

⁷²¹ Např. V. VYŠÍN, *Babictví*, s. 209.

⁷²² V. RUBEŠKA, *Porodnictví*, s. 135.

⁷²³ Ferdinand WEBER Z EBENHOFU, *Učebná kniha porodnictví pro babičky*, Praha 1877, s. 114.

těhotenství musela bába zajistit přítomnost lékaře u porodu. Jestliže to poznala až během porodu, měla pro něj bezprostředně poslat.⁷²⁴

Publikace se shodují v tom, že porod více dětí najednou nebyl pro ženu o tolik fyzicky náročnější porod klasický. Byl však rizikovější, jelikož při něm mohlo nastat více komplikací a odchylek od porodu pravidelného.⁷²⁵ Za ty většinou mohla poloha plodů. Nejčastěji bývalo první dítě v poloze hlavičkou a druhé koncem pánevním. Po porodu prvního se však mohla poloha druhého dítěte změnit na šikmou nebo příčnou. I proto byla vždy žádoucí přítomnost lékaře.⁷²⁶ Změna polohy mohla porod druhého dítěte protáhnout i na několik dalších hodin, zpravidla se ale druhorozené přicházelo na svět záhy po svém starším sourozenci. Matkám porod usnadňovala nižší fyzická hmotnost obou dětí (první bývalo zpravidla těžší), díky čemuž procházely snadněji porodními cestami, a to i v případě, pokud byly donošené. To se však většinou nestávalo a k porodu docházelo ještě před termínem.⁷²⁷

Nejkomplikovanější býval porod tzv. dvojáků, tedy srostlých dvojčat. Že jsou děti srostlé, neměla bába většinou v průběhu těhotenství šanci rozpoznat. V některých případech byly obě děti vyvinuté a živé, jindy bývalo jedno z dětí mrtvé a vyvinuté mělo jen určité části těla. Nejobtížnější byly porody, kdy měly děti nadměrně rozměrné určité části těla a jiné zase zcela zakrnělé. Jestliže se takový porod protahoval, doporučovalo se bábě přivolat lékařskou pomoc.⁷²⁸

Právě kvůli nedonošenosti a nízké porodní hmotnosti mnoho dvojčat dlouho nežilo. Větší šanci schopnost k životu mívalo dítě prvorozené, jež bývalo větší. Například ze všech dvojčat, která se v Poličce narodila na přelomu 19. a 20. století, v 75 % případů zemřelo během prvního roku jedno z dětí. Ve 40 % zemřely do roka oba sourozenci.⁷²⁹

Zápisy dvojčat a trojčat neměly v litomyšlských ani svitavských matrikách ustálenou podobu. U některých záznamů byly u obou (tří) dětí vyplněny všechny potřebné rubriky a ke křestním jménům bylo připsáno, že se jednalo o dvojčata/trojčata. Poznámání této poslední informace však nebylo zažitým pravidlem a zápis o vícečetném porodu tak bylo možné rozlišit pouze na základě shodných údajů o rodičích. Naopak jindy byly kromě křestního jména zapsány pouze rozdílné informace (pohlaví či odlišné datum křtu) a rodiče byli vyplněni jen u prvního dítěte. K druhorozenému byl připsán odkaz na předchozí záznam.

⁷²⁴ V. RUBEŠKA, *Porodnictví*, s. 136.

⁷²⁵ Č. KRÍŽEK, *Základové porodnictví*, s. 70.

⁷²⁶ V. RUBEŠKA, *Porodnictví*, s. 134–135.

⁷²⁷ Č. KRÍŽEK, *Pravá pomoc*, s. 193–196; V. RUBEŠKA, *Porodnictví*, s. 135–137.

⁷²⁸ V. VYŠÍN, *Babictví*, s. 209.

⁷²⁹ E. CHADIMOVÁ, *Populační vývoj*, s. 69–70.

V Litomyšli používali k označení vícečetných porodů nejčastěji výraz „*dvojčata*“ či „*dvíčata*“, objevilo se však i latinské pojmenování „*gemini*“ či označení „*blíženci*“. Trojčata zde nebyla označována nijak specificky. Ve svitavských matrikách se užívalo slov *Zwillinge* a *Drillinge*.

V Litomyšli se v letech 1785-1914 narodilo 291 dvojčat a troje trojčata. Jeden porod dvojčat tak připadal na 94 jednočetných porodů. Ve Svitavách se ve stejné době narodilo 22 568 živých dětí, z toho dvojčat bylo 198 a trojčata jedna. Každý 114. porod ve Svitavách byl tedy porodem dvojčat. V porovnání s Litomyšlí zde nepřicházela na svět tak často. Důvod není zcela jasný. Navíc v obou městech byl zjištěný poměr výrazně rozdílný od lokalit, k nimž máme tato data k dispozici. V Libčanech byl poměr 1:83, v Poličce 1:88, ve Frýdku 1:74,5, v Místku 1:71, v Krnově 1:80 a na panství Škvorec dokonce 1:68.⁷³⁰ Václav Rubeška ve své práci uvádí, dvojčata se rodila při každém 80. porodu a trojčata zhruba v poměru 1:7 000.⁷³¹ Ve zkoumaných lokalitách bylo možné očekávat spíše pravý opak, tedy vyšší podíl vícečetných porodů. Odesílání takových porodů do zdejších porodnic však nejspíše nebylo ani na přelomu 19. a 20. století ještě zvykem a ženy v okolních vesnicích stále rodily především doma.

Dvojčata bývala křtěna v tentýž den. Interval mezi porodem a udělením první svátosti se postupně prodlužoval stejně jako u ostatních dětí. Nastala však i taková situace, kdy bylo nutné každého ze sourozenců pokřtít v jiný den. 16. března 1894 se v Litomyšli narodila dvojčata František a Josef Částkovi. Prvorozený František byl po porodu pokřtěn z nouze porodní bábou Kateřinou Švejsovou. Matrika neuvádí, že by byl křest později doplněn v kostele. Chlapec zemřel 10 dnů po narození kvůli novorozenecké žloutence. Josefovi udělil křest kaplan Emanuel Šavrda dva dny po porodu. Jeho úmrtí je v matrice zemřelých uvedeno 1. července 1895. Jako příčina úmrtí byl stanoven psotník. Datum porodu bylo odlišné u dvou dvojčat. 8. května 1803 porodila ve Svitavách Rosina Peschková, manželka tkalce Johanna, dívku Antonii. Následující matriční uváděl narození její mladší sestry Johanny. Ta se však narodila až následující den. Buď byl porod Antonie velice dlouhý a protáhl se až do následujícího, nebo se Johanna narodila krátce před půlnocí a její sestra po půlnoci. Stejný důvod odlišného data narození byl patrně i u Jana a Antonína Blažkových. Jan se narodil 6. června 1908 v Litomyšli, jeho bratr následující den. Oba chlapce nechali rodiče pokřtít 13. června. Zemřeli devět dní poté.

⁷³⁰ A. ŠIKULOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 109; E. CHADIMOVÁ, *Populační vývoj*, s. 69; R. LIPOVSKI, *Lidé poddanských*, s. 136; M. LARYŠ, *Populační vývoj*, s. 125.

⁷³¹ V. RUBEŠKA, *Porodnictví*, s. 134.

Narozená dvojčata bývala nejčastěji rozdílného pohlaví. V Litomyšli se jednalo o 141 dvojčat (48,5 %) a ve Svitavách o 76 párů (38,4 %). Pokud se narodila dvojčata stejného pohlaví, šlo častěji o dívky: 27,8 % v Litomyšli a 34,3 % ve Svitavách. Na dvojčata chlapce připadalo v obou městech nejnižší procento: 23,7 % v Litomyšli a 27,3 % ve Svitavách. Shodného pohlaví byla nejčastěji dvojčata i v místech, ze kterých máme tyto informace k dispozici. Ze všech narozených párů tvořily v Libčanech chlapec s dívkou 46,4 %.⁷³² Na panství Škvorec byl podíl nižší: 34,6 %.⁷³³ Podobně tomu bylo ve Frýdku i v Místku.⁷³⁴ Poměr dvojčat stejného pohlaví byl v obou místech téměř vyrovnaný. A právě kvůli případům, kdy byla dvojčata totožného pohlaví, nesměla porodní bába zapomenout na jednu velice důležitou povinnost. Tou bylo uvázání tkaničky na ruku nebo nohu prvorozeného, aby bylo zcela jasné, které dítě je starší. Toto rozlišení mohlo být následně velice důležité. Zvláště pro případy dědictví.⁷³⁵

Soudobá literatura dávala alespoň jednomu z dvojčat šanci na přežití. U trojčat byla tato šance zcela minimální, jak uvádí Čeněk Křížek: „*velice zřídka na živu zůstávají.*“⁷³⁶ Jejich hmotnost bývala zpravidla velice nízká, všechna tři dohromady často vážila tolik, jako jedno samotné donošené dítě. V Litomyšli během studovaného období přišla na svět troje trojčata. 1. července 1866 porodila dcera zdejšího řezníka, služka Kateřina Žebrová, tři nemanželské děti. První dítě bylo chlapec a dostal jméno Václav. Záhy k němu přibyly dvě dívky, Kateřina a nejmladší Marie. Všechny byly pokřtěny den po porodu. U zápisu je v postranní poznámce uvedeno, že se nedožily ani týdne. 6. července zemřel Václav a den poté obě dvě jeho mladší sestry. U všech tří byl stanoven totožný důvod úmrtí, a to „*slabost života*“. Podobný byl i osud trojčat narozených na podzim 1898. 2. listopadu tohoto roku se obuvníkovi Josefu Remešovi a jeho ženě Leopoldýně narodily tři dívky. Zdejší duchovní je pokřtil následující den. Nejstarší Marie zemřela nejdříve. V matrice zemřelých je její úmrtí zapsáno 11. listopadu s příčinou úmrtí psotník. Druhá narozená dívka Karolína zemřela 19. listopadu kvůli tělesné slabosti a nejmladší Leopoldýna 16. listopadu taktéž na psotník. Rodiči posledních trojčat, která se zde během studované doby narodila, byli obuvník František Klát a Emilie, rozená Kafuňková. Děti Zdeněk, Marie a Berta se narodily 22. března 1905 a následující den je pokřtil kaplan Ladislav Hronek. Zdeněk přežil první měsíc, zemřel 29. dubna kvůli slabosti. Totožný byl důvod úmrtí

⁷³² A. ŠIKULOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 109.

⁷³³ B. JANÁKOVÁ KUPROVÁ, *Obyvatelstvo na středočeském*, s. 111.

⁷³⁴ R. LIPOVSKI, *Lidé poddanských*, s. 137.

⁷³⁵ V. RUBEŠKA, *Porodnictví*, s. 137.

⁷³⁶ Č. KŘÍŽEK, *Pravá pomoc*, s. 195.

u nejmladší Berty, ta zemřela 6. května. Prostřední Marie se dožila minimálně prvních narozenin.

Označení „*Drillinge*“, tedy trojčata, se ve svitavských matrikách narozených objevilo jen jedinkrát. 10. dubna 1844 přivedla na svět Anna, rozená Dostálová, manželka tkalce Antonína Hückela, tři chlapce. Dostali jména Julius, Leopold a Antonín. První dva jmenovaní byli v den porodu pokřtěni od faráře. Nejmladší Antonín byl z nouze pokřtěn od porodní báby Magdaleny Jaichové. Matrika zemřelých uvádí, že žil pouze půl hodiny. Jeho bratři zemřeli shodně v jeden den, a to 12. dubna. Jako důvod jejich úmrtí byla uvedena přílišná slabost.

7.7 Sezónní rozložení porodů

Sezónnost svateb ukázala, že lidé dodržovali doporučení stanovená církví týkající se zákazů svateb během půstu a adventu. Mimo to však v průběhu těchto dvou období mělo platit i dodržování sexuální abstinence.⁷³⁷ Na tento zákaz se však evidentně příliš nedbalo. Dokladem jsou jen velmi nepatrné rozdíly počtů porodů v jednotlivých měsících.

Tabulka č. 49: Počet porodů v jednotlivých měsících v Litomyšli v letech 1785–1914													
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.	Celkem
Celkem	2455	2326	2519	2298	2317	2229	2274	2189	2101	2199	2195	2263	27 365
Denní průměr	79,2	82,3	81,3	76,6	74,7	74,3	73,4	70,6	70,1	70,9	73,2	73,0	74,9
Pořadí	3.	1.	2.	4.	5.	6.	7.	11.	12.	10.	8.	9.	x

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

Sezónní rozložení porodů vykazovalo v obou sledovaných lokalitách téměř shodné rysy. Tím hlavním bylo rovnoměrné rozložení porodů mezi jednotlivé měsíce. Rozdíly po přepočtu na stejně dlouhé měsíce nejsou nikterak výrazné. Přesto lze v průběhu roku sledovat určitý trend. Jak v Litomyšli, tak ve Svitavách přicházelo nejvíce dětí na svět během první čtvrtiny roku. V Litomyšli bylo maximum narozených zjištěno v únoru a podružné maximum v březnu. Ve Svitavách byly těmito měsíci duben následovaný únorem. Od května do července byly počty narozených průměrné. Ve čtvrtletí od srpna do října se v Litomyšli rodilo nejméně dětí. Měsícem s nejnižším počtem porodů bylo září. Shodný výsledek byl zjištěný také ve Svitavách, zde však byla minima narozených posunuta, a to od září do listopadu.

⁷³⁷ L. NESLÁDKOVÁ, *Reprodukce kulturně*, s. 158.

Tabulka č. 50: Počet porodů v jednotlivých měsících ve Svitavách v letech 1785–1914													
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.	Celkem
Celkem	1933	1854	2002	1985	1927	1826	1900	1881	1758	1844	1793	1865	22 568
Denní průměr	62,4	65,6	64,6	66,2	62,2	60,9	61,3	60,7	58,6	59,5	59,8	60,2	61,8
Pořadí	4.	2.	3.	1.	5.	7.	6.	8.	12.	11.	10.	9.	x

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

Podle celozemských výsledků se nejvíce dětí v 19. století rodilo v první čtvrtině roku s maximem v dubnu, nejméně naopak na přelomu léta a podzimu.⁷³⁸ Stejně tomu bylo i v průběhu 18. století⁷³⁹ a také v závěru 17. století, jak ve své studii ukazuje Eliška Čáňová. Ve zkoumané farnosti Broumov se nejvíce dětí rodilo v zimě a na počátku jara.⁷⁴⁰ Vyrovnané byly počty porodů také v Poličce. Zde však nejvíce dětí rodilo ve čtvrtletí na přelomu roku, s maximem v lednu, který byl následovaný únorem. Naopak nejméně dětí se zde rodilo v květnu, což byl ve Svitavách i v Litomyšli měsíc s průměrným počtem porodů.⁷⁴¹ Ovšem v Libčanech byl zjištěný průběh, který téměř kopíroval situaci ve sledovaných lokalitách. Nejvíce porodů zjistila A. Šikulová v únoru a první čtvrtina roku se celkově vyznačovala vysokým počtem narozených dětí. Naopak nejnižší čísla zde připadala na přelom léta a podzimu.⁷⁴² Ve Frýdku a v Místku se rodilo nejvíce dětí od ledna do března a poté od září do listopadu. Nejméně dětí se zde, stejně jako v Poličce, rodilo v květnu a v červnu. Autor také dokládá, že sexuální abstinence v adventu a před Velikonocemi ani zde nebyla příliš dodržována.⁷⁴³

Na základě počtu narozených v jednotlivých měsících je možné zjistit, kdy došlo přibližně k početí. Ovšem pouze za předpokladu, že porody byly v termínu. V Litomyšli připadalo nejvíce koncepcí na červen a červenec, ve Svitavách na období od června do srpna. Teplé letní počasí tak nejspíše ovlivňovalo častější pohlavní styky v těchto měsících. Jak v Litomyšli, tak ve Svitavách se narodilo nejméně dětí v září, což by odpovídalo době početí během prosince a ledna. Zda tento výsledek souvisí se sexuální zdrženlivostí v průběhu adventu, je otázkou. Stejně doporučení o sexuální abstinenci platilo i pro dobu půstu,

⁷³⁸ L. FIALOVÁ, *Sezónnost demografických*, s. 11.

⁷³⁹ L. DOKOUPIL et al., *Přirozená měna*, s. 81.

⁷⁴⁰ Eliška ČÁŇOVÁ, *Sezónní pohyb narození v předstatistickém období*, *Demografie* 32, 1990, č. 1, s. 41–42.

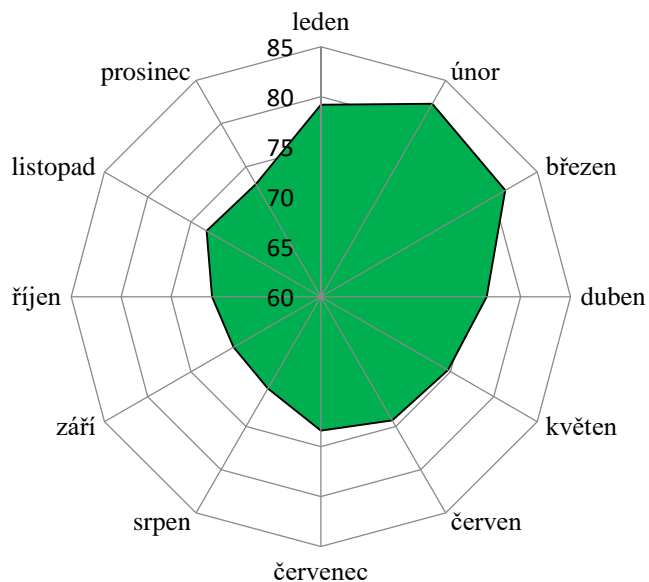
⁷⁴¹ E. CHADIMOVÁ, *Populační vývoj*, s. 70.

⁷⁴² A. ŠIKULOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 111–112.

⁷⁴³ R. LIPOVSKI, *Lidé poddanských*, s. 138.

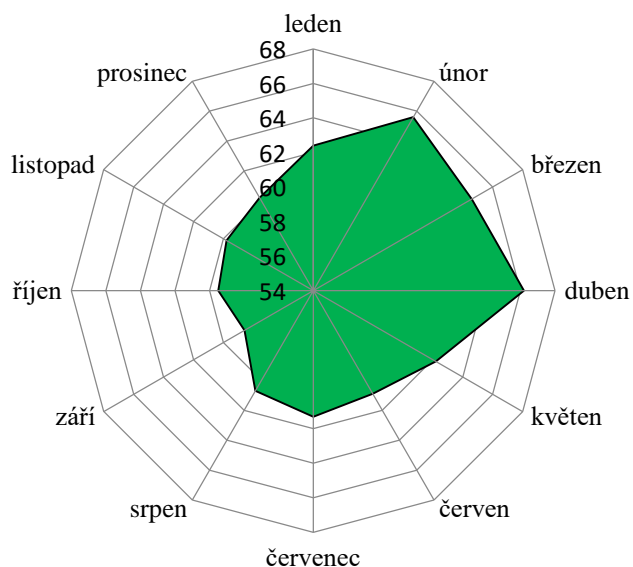
připadajícího z největší části na březen. Počty porodů během listopadu a prosince byly v průměru nižší, nikoli však nejnižší.

Graf č. 33: Počet porodů v jednotlivých měsících v Litomyšli v letech 1785-1914

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty

Graf č. 34: Počet porodů v jednotlivých měsících ve Svitavách v letech 1785-1914

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty

Převážná část narozených dětí byla manželského původu. Proto sezónní rozložení porodů všech dětí téměř kopíruje sezónnost porodů legitimních dětí. V Litomyšli se děti tohoto

původu nejvíce rodily v zimě, s maximem v březnu, a na jaře. Nejméně jich přišlo na svět na přelomu léta a zimy. Shodně tomu bylo ve Svitavách. I zde se první čtvrtina roku vyznačovala vyšším množstvím porodů a nejnižším naopak podzim.

Tabulka č. 51: Počet porodů manželských dětí v jednotlivých měsících v Litomyšli v letech 1785–1914													
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.	celkem
Celkem	2098	1976	2172	1992	2001	1945	1973	1905	1838	1942	1893	1950	23685
Denní průměr	67,7	69,9	70,1	66,4	64,5	64,8	63,6	61,5	61,2	62,6	63,1	62,9	64,8
Pořadí	3.	2.	1.	5.	6.	4.	7.	11.	12.	10.	8.	9.	x

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

Tabulka č. 52: Počet porodů nemanželských dětí v jednotlivých měsících v Litomyšli v letech 1785–1914													
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.	celkem
Celkem	357	350	347	306	316	284	301	283	263	257	302	313	3679
Denní průměr	11,5	12,4	11,2	10,2	10,2	9,7	9,1	8,8	8,2	8,3	10,1	10,1	10,1
Pořadí	2.	1.	3.	4.–5.	4.–5.	8.	9.	10.	12.	11.	6.–7.	6.–7.	x

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

Rovnoměrně do průběhu celého roku byly i porody dětí z lože nemanželského. Rozdíly mezi maximy a minimy nebyly příliš výrazné. Svobodné matky rodily hlavně v zimě a na jaře, s litomyšlským maximem v únoru a svitavským v březnu. Nemanželské děti byly tedy stejně jako děti manželské nejčastěji počaty během teplých měsíců, kdy k sobě měli jedinci blíže než po zbytek roku. Naopak v Poličce se nejvíce nemanželských dětí narodilo v prosinci, a lze tedy předpokládat, že byly „důsledkem“ blízkých kontaktů v průběhu půstu.⁷⁴⁴

Tabulka č. 53: Počet porodů manželských dětí v jednotlivých měsících ve Svitavách v letech 1785–1914													
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.	celkem
Celkem	1764	1691	1799	1806	1755	1668	1750	1740	1605	1691	1657	1679	20 605
Denní průměr	56,9	59,9	58,1	60,2	56,6	55,6	56,5	56,1	53,5	54,5	55,2	54,2	56,4
Pořadí	4.	2.	3.	1.	5.	8.	6.	7.	12.	10.	9.	11.	x

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

⁷⁴⁴ E. CHADIMOVÁ, *Populační vývoj*, s. 71–72.

Tabulka č. 54: Počet porodů nemanželských dětí v jednotlivých měsících ve Svitavách v letech 1785–1914													
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.	celkem
Celkem	169	163	203	179	172	158	150	141	153	153	136	186	1 963
Denní průměr	5,5	5,8	6,6	6,0	5,5	5,3	4,8	4,6	5,1	4,9	4,5	6	5,3
Pořadí	5.–6.	4.	1.	2.–3.	5.–6.	7.	10.	11.	8.	9.	12.	2.–3.	x

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

7.8 Porodní báby

Dne 3. října roku 1904 porodila neprovdaná Mariana Šimková, dcera nádeníka z Lubné, syna Františka. Hoch byl přinesen ke křtu za šest dní, a to v doprovodu manželky litomyšlského žalářníka Emílie Strnadové a obyvatele Jiřího Jirčíka. Chlapec zemřel na konci listopadu téhož roku. Až doposud uváděné informace se ničím nevymykaly oproti jiným zápisům. Mariana však svého syna porodila sama, bez pomoci báby, a to na stohu u vsi Kornice.⁷⁴⁵ Bába nebyla přivolána ještě k jednomu porodu. Jeho okolnosti ale byly jiné. 8. května roku 1910 se v Litomyšli narodil mrtvý hoch. Kolonka určená pro jméno porodní báby zůstala prázdná, což bylo i u mrtvorozených netypické. Jeho rodiče, otec obuvník Jan Dušek a matka Marie, byli manželi poměrně čerstvě. Oddáni byli teprve v lednu zmíněného roku. Marie se tedy buď vdávala v jiném stavu, nebo porodila předčasně. Možné jsou i obě varianty současně. U narozeného chlapce není v matrice zemřelých zapsána příčina úmrtí. Jisté vysvětlení situace však přináší předchozí zápis. Nezemřelo totiž pouze dítě, ale také jeho matka Marie Dušková. Důvodem její smrti byla eklampsie.⁷⁴⁶ Jedná se o jediné dva nalezené záznamy v 19. století, ve kterých jméno porodní báby nefigurovalo.⁷⁴⁷ Až na výjimky se porod bez báby neobešel. Přestože byly tolik potřebné a po celé 19. století u porodu nenahraditelné, dřeły často bídu s nouzí.

V průběhu sledované doby se postavení porodní báby ve společnosti příliš nezměnilo, zpříšňovaly se pouze podmínky, za kterých mohla svoji praxi vykonávat, a rovněž byly vydávány stále podrobnější instrukce o správném postupu při vedení porodu, o výbavě, o

⁷⁴⁵ Kornice jsou dnes součástí Litomyšle, do roku 1976 byly samostatnou vesnicí.

⁷⁴⁶ Křečový záchvat celého těla, ke kterému dochází nejčastěji na konci těhotenství. Při neposkytnutí pomoci upadá žena do kómatu, které může končit smrtí. Zdeněk HÁJEK et al., *Porodnictví*, 2014³, s. 323.

⁷⁴⁷ Jména porodních bab nebyla uváděna od počátku sledované doby. Vývoj zápisu je popsán na následujících stránkách.

povinnostech, o dodržování antiseptických zásad ale také například i o vlastnostech a příkladném chování porodních bab.⁷⁴⁸

Osvícenci v době vlády Marie Terezie upozorňovali, jak potřebný je pro stát každý jedinec. Aby mohl být onou důležitou silou, bylo třeba dbát i o jeho zdraví. Zdravotnictví bylo nutné reformovat už od úplného počátku života, tedy od narození. Z babictví jako z řemesla se stal vědecký obor vyučovaný na univerzitě.⁷⁴⁹ Dvorský dekret z 30. prosince 1745 stanovil, že porodním bábám má na pražské univerzitě přednášet profesor anatomie. Zároveň jim při pitvách ženských mrtvol měla být ukazována skladba lidského těla.⁷⁵⁰ Dekret ze 4. července 1748 šel ještě dál. Doslovně varoval před tragickými důsledky, ke kterým mohlo dojít, pokud porod vedla nevzdělaná osoba.⁷⁵¹ Babictví se tak oficiálně nemohly věnovat ty ženy, které nebyly zkoušené na pražské lékařské fakultě nebo od krajského fyzika.⁷⁵²

Kontrolu nad porodnictvím neopomíjel ani Generální zdravotní řád pro Království české z roku 1753. V něm bylo řečeno, že se chirurgové a báby mají účastnit přednášek profesora anatomie. Chudé měly výuku zdarma, ostatní za poplatek. Jestliže studium absolvovaly a splnily zkoušky, mohly nosit odznak babické profese.⁷⁵³ Počty bab bez zkoušek však v porovnání s těmi vzdělanými nadále zůstávaly ve výrazné převaze. Proto nařízení z roku 1761 stanovilo, že každá fušerka, která se bude babictví i nadále věnovat, zaplatí pokutu. Rozkaz pravděpodobně nepadl na úrodnou půdu a z původní praxe se příliš nezměnilo. Dokladem je

⁷⁴⁸ Evropská historiografie se profesionalizaci porodnictví a tématu porodních bab věnuje od sedmdesátých let 20. století. Ze základních děl např.: William Ray ARNEY, *Power and the Profession in Obstetrics*, Chicago – London, 1982; Eva LABOUVIE, *Andere Umstände. Eine Kulturgeschichte der Geburt*, Köln 1998; Marita METZ-BECKER, *Der verwaltete Körper. Die Medikalisierung schwangerer Frauen in den Gebäuhäusern des frühen 19. Jahrhunderts*, Frankfurt – New York 1997; Volker LEHMANN, *Die Geburt in der Kunst. Geburtshilfliche Motive in der darstellenden Kunst in Europa von der Antike bis zur Gegenwart*. Braunschweiger Verlagsanstalt, Braunschweig 1978; Scarlett BEAUVALET-BOUTOUYRIE, *Né à l'hôpital au XIX siècle*, Paris 1999; Geoffrey CHAMBERLAIN, *From Witchcraft to Wisdom: A History of Obstetrics and Gynaecology in the British Isles*, London 2007; Nathalie Sage PRANCHERE, *L'Appel à la sage-femme. La construction d'un agent de santé publique (France, XIXe siècle)*, *Annales de démographie historique* 128, 2014, č. 1, s. 181–208; Lynne Anne FALLWELL, *Modern German midwifery, 1885–1960*; London 2013. Česká historiografie se v devadesátých letech na babictví zaměřovala nejprve z etnografického pohledu a poté v rámci studia profesionalizace porodnictví. Petr SVOBODNÝ – Ludmila HLAVÁČKOVÁ, *Dějiny lékařství v českých zemích*, Praha 2004; Ludmila HLAVÁČKOVÁ, *Pražské porodnictví a gynekologie před založením II. gynekologicko-porodnické kliniky*, in: 75 let gynekologicko-porodnické kliniky I. lékařské fakulty Univerzity Karlovy a Všeobecné fakultní nemocnice v Praze při 120. výročí otevření Zemské porodnice, Praha 1995, s. 12–24; D. TINKOVÁ, *Tělo, věda*; A. DOLEŽAL, *Od babictví*; Věra VRÁNOVÁ, *Historie babictví a současnost porodní asistence*, Olomouc 2007; Radmila SEDLÁČKOVÁ, *Historie babictví v Čechách a na Moravě*, Brno 1973. Dále studie od Mileny LENDEROVÉ, které budou citovány na následujících stranách.

⁷⁴⁹ H. STOKLASOVÁ, *Katolické přechodové rituály*, s. 119.

⁷⁵⁰ M. LENDEROVÁ et al., *Ženy s kufříkem*, s. 27; Antonín WIESNER, *Vývoj stavu porodních asistentek v Československu*, *Věstník věnovaný zájmům porodních asistentek* 11, 1923, č. 6, s. 4.

⁷⁵¹ Eva ROZSÍVALOVÁ-LENZOVÁ, *Vznik babických škol v Československu*, *Československá nemocnice* 19, 1951, s. 97.

⁷⁵² Václav RUBEŠKA, *Příspěvky k dějinám porodnictví v Čechách*, *Československá gynekologie* 33, 1968, s. 173.

⁷⁵³ E. ROZSÍVALOVÁ-LENZOVÁ, *Vznik babických škol*, s. 97.

vydání nařízení v roce 1775, dle něhož má být všem obyvatelům vyhlášeno, aby „jejich manželky nechodily k porodům, což náleží jedině bábám, jinak že budou platiti 6. ř. dol., po druhé pokutu dvojnásobnou, po třetí že stíženy citelným trestem tělesným“.⁷⁵⁴ Pokud se ženy nechtěly babické praxi věnovat přímo v městech či městečcích, stačila jim od roku 1783 výuka a přezkoušení od krajského fyzika.⁷⁵⁵ Získat vzdělání v Praze bylo totiž pro většinu zájemkyň velmi obtížné. Absolvování kurzu pro ně bylo drahé a velkým problémem bylo i opustit na několik měsíců domov s dětmi. Pochopit obsah přednášených informací se pro nevzdělané nebo polovzdělané ženy ukazovalo jako další z potíží.⁷⁵⁶

Přes všechna vydaná nařízení se teorie v reálu prosazovala velmi pozvolna. Rodiny měly stále větší důvěru sice k nezkoušené, ale známé bábě. Navíc rozmístění bab v jednotlivých částech země bylo značně nerovnoměrné. Svobodný výběr místa své působnosti jim umožňoval dekret z roku 1824. Na jeho základě bylo bábám majícím diplom dovoleno „kdekoli v zemi se usaditi a své umění provozovati.“⁷⁵⁷

Tento problém neřešil stát ani v dalších letech a výběr místa praxe zůstával i nadále na libovůli bab. Potvrzeno to bylo v roce 1827 a poté v roce 1853.⁷⁵⁸ Polovina 19. století však přinesla změnu principu vzdělávání porodních bab. Dosavadní kurz v Karolinu byl zrušen a nahradilo jej čtvrtroční studium, složené z teorie i praxe. Kurzy se konaly třikrát ročně a ve vyučovacím jazyce se střídala čeština a němčina.⁷⁵⁹ Do každého kurzu bylo přijato maximálně 60 zájemkyň.⁷⁶⁰ Adeptky z Prahy byly oproti svým kolegyním v jisté nevýhodě. Přijaty byly až po prvním dni zahájení studia, kdy bylo jasné, že kapacita nebyla zcela naplněna. Ženy s sebou musely donést křestní list, vysvědčení zachovalosti a potvrzení od krajského fyzika, že jsou schopny osvojit si přednášenou látku – především šlo o stvrzení toho, že umí číst a psát. Oddací list již přestal být podmínkou. Od roku 1848 se do kurzu mohly hlásit i dívky svobodné, avšak starší 20 let.⁷⁶¹ Říšský zdravotní zákon (1870) a zemské zákony⁷⁶² vytvořily hustou zdravotní síť, ale porodním bábám se příliš nevěnovaly. Zákon z 23. února 1883, týkající se organizace zdravotnictví v jednotlivých obcích, na základě § 13 stanovil, že „každá obec učiní opatření,

⁷⁵⁴ V. RUBEŠKA, *Příspěvky k dějinám*, s. 173.

⁷⁵⁵ Tamtéž, s. 173–174.

⁷⁵⁶ M. LENDEROVÁ et al., *Ženy s kufříkem*, s. 32.

⁷⁵⁷ V. RUBEŠKA, *Příspěvky k dějinám*, s. 5. Více o profesionalizaci porodnictví v 18. a na počátku 19. století: D. TINKOVÁ, *Tělo, věda*. Zde také další literatura.

⁷⁵⁸ M. LENDEROVÁ et al., *Ženy s kufříkem*, s. 45.

⁷⁵⁹ Až do roku 1891 byla tato klinika součástí univerzity. Poté se osamostatnila a byla známá pod názvem „c. k. škola babická v Praze“. Milena, LENDEROVÁ, *Od porodní báby k porodní asistentce*, *Theatrum historiae* 1, 2006, s. 129–154.

⁷⁶⁰ A. WIESNER, *Vývoj stavu porodních*, č. 7–8, s. 5.

⁷⁶¹ TÝŽ, *Vývoj stavu porodních*, č. 9, s. 8.

⁷⁶² Problematika jejich přijetí viz Úmrtnost, s 262–263.

aby v ní bylo dostatečné pomoci zkušených babiček při porodech vůbec a pomoci bezplatné chudým rodičkám zvláště. Náklad na to uhradí se z prostředků obecních.“ Pro chudé rodičky měla být zařízena speciální místnost, ve které mohly porodit.⁷⁶³ Uvedení obojího do praxe však bylo nanejvýš obtížné.⁷⁶⁴

V závěru 19. století vyšlo několik nařízení pro porodní báby, které byly postupně ještě aktualizovány a konkretizovány. Naposledy se tak stalo ve druhé polovině devadesátých let 19. století.⁷⁶⁵ Potřeba věnovat se babictví se ukazovala jako stále více nutná, protože „*důležitou institucí pro zdraví žen a novorozenců jsou porodní báby, jimiž platnými zákonitými předpisy vyměřen jest určitý obor působnosti. Aby tento nepřekročovaly (což je v zájmu zdraví osob svěřených) i aby na druhé straně předpisy řádně dodržovaly, podléhají přísnému dozoru úředních lékařů*“.⁷⁶⁶ V nařízení z 27. ledna 1898 bylo řečeno, že dohled nad školami pro porodní báby má zemský úřad politický. Výuka na nich byla pro báby bezplatná a studium složené z teorie i praxe probíhalo v příslušných zemských jazycích. Do kurzu nesměla nastoupit žena starší 40 let, svobodným studentkám muselo být více jak 24 let. Mimo dokumenty, o nichž již byla řeč, musely adeptky doložit také potvrzení o revakcinaci.⁷⁶⁷ Od 1. října 1898 vstoupila v platnost instrukce nazvaná „*Služební předpisy pro porodní báby*“. Výtisk si měla sehnat každá bába a chovat se dle obsahu, jež instrukce přinášela. Předpis se skládal ze čtyř oddílů: I. *Osobní povinnosti babičky*; II. *Jak chovati se má babička, obsluhující těhotné a rodičky*; III. *Ošetřování dítěte a nedělký* a IV. *Povinnosti babičky v záležitostech veřejných*. V instrukci je mimo jiné řečeno, jaké vybavení a dezinfekci má bába nosit v kufříku. Seznam vybavení čítá rozsáhlých 24 bodů. Všechny nástroje musely být uchovávány ve všeobecně dobrém stavu, především v čistotě. Bába je nesměla nikomu půjčovat a vždy měla mít všechny potřebné připravené v kufříku pro případ, že bude narychlo přivolána k rodičce, aby „*shledáním času nemařila*“.⁷⁶⁸ § 10 zdůrazňuje podstatnou novinku, a to nutnost řádné dezinfekce: „*Babička je nejpřísněji povinna před každým výkonem na těle těhotné, rodičky neb nedělký, jakož i po jeho ukončení své ruce a opotřebené náčiní dle předpisu desinfikovati*“.⁷⁶⁹ V dalších odstavcích je zevrubně pojednáno o tom, jak má taková důkladná dezinfekce probíhat. § 14 zakazuje, aby bába prováděla porody přímo ve svém bytě. Jestliže k tomu došlo v nějaké mimořádné situaci,

⁷⁶³ Vladimír PREININGER, *Sbírka zákonů a nařízení o zdravotnictví, se zvláštním zřetelem ku zemím koruny české*, Praha 1900, s. 65.

⁷⁶⁴ M. LENDEROVÁ et al., *Ženy s kufříkem*, s. 47–48.

⁷⁶⁵ Tamtéž, s. 52.

⁷⁶⁶ V. PREININGER, *Sbírka zákonů*, s. 666.

⁷⁶⁷ Tamtéž, s. 666–668.

⁷⁶⁸ Tamtéž, s. 674.

⁷⁶⁹ Tamtéž, s. 676.

musela to bába oznámit obecnímu úřadu a udat důvody.⁷⁷⁰ Zmíněny jsou rovněž situace, kdy musela bába přivolat k porodu lékaře. Mělo se tak dít v případě jakéhokoli nebezpečí, které hrozilo těhotné, rodičce, šestinedělce, nenarozenému dítěti či novorozenci. Pokud si přítomnost lékaře vyžádala sama pacientka nebo její rodina, bylo povinností báby vyhovět. Nesměla požadavku bránit ani dotyčné jakkoli od tohoto přání odrazovat.⁷⁷¹ Porod každého dítěte musela bába ohlásit obecnímu představenstvu a každý týden musela předkládat písemné výkazy porodů. Měla rovněž dohlédnout na to, aby byl porod oznámen duchovnímu správci a aby byly veškeré údaje správně zapsány do matriky narozených. Z toho důvodu se měla účastnit křtu novorozence. Ohlásit také musela každé podezření na záměrné vyhnání plodu či usmrcení dítěte (§ 31 a 32).⁷⁷²

Každá bába měla také povinnost vést si porodní deník. Do jednoho deníku mohlo být zapsáno 30 porodů. Pro každý byla vyhrazena jedna strana, na které musela bába vyplnit 17 kolonek. Jednalo se o osobní informace o rodičce (např. jméno, věk, vyznání, povolání atd.) a o průběhu porodu. Vše potřebné měla bába zapsat, dokud pobývala u rodičky. Doma musela záznam přepsat do porodního výkazu, a to popravdě: „*Záznamy v denníku a ve výkazech porodních má porodní babička svědomitě, pravdivě a co možná úplně zanášeti. Povinna jest výkazy porodní před potřísněním chrániti a chovati je v dobrém pořádku.*“⁷⁷³

Přestože v průběhu 19. století zaznamenala legislativa týkající se porodních bab jistý vývoj, neměly báby na počátku 20. století rozhodně na různých ustláno. Bylo sice stanoveno, co mohou, co musí a co nesmí. Nikdo ale neřešil podmínky života bab jako takového. Tím byl například jejich mnohdy velmi nízký a nejistý příjem a zabezpečení na dobu, kdy se svému povolání již nebudou schopny věnovat. Další potíží byl fakt, že jejich počet začínal růst, avšak počty narozených postupně klesaly.⁷⁷⁴ Ve městech býval počet žen provozující babickou praxi nadbytečný, a naopak v odlehlých regionech jich byl stále akutní nedostatek. A ačkoli mohly zájemkyně před vypuknutím války volit mezi kurzy v Praze, v Olomouci a v Brně, bylo zkvalitňování úrovně vzdělání dalším nevyřešeným problémem.⁷⁷⁵

⁷⁷⁰ Tamtéž, s. 678–679.

⁷⁷¹ Tamtéž, s. 683.

⁷⁷² Tamtéž, s. 685–686.

⁷⁷³ Tamtéž, s. 686–690. Blíže k porodním deníkům: Vladan HANULÍK (ed.), *Porodila šťastné děvče... Porodní deníky čtyř porodních babiček z 19. století*, Pardubice 2018; Hana STOKLASOVÁ (ed.), *Porodní bába? Asistentka? Porodní deníky z let 1898–1954*, Pardubice 2018. Publikace obsahuje 16 medailonků porodních bab, jejichž deníky se dochovaly a na jejichž základě byl zkonstruován osobní a profesní život jednotlivých akterek.

⁷⁷⁴ Viz *Porodnost*, s. 148–149.

⁷⁷⁵ M. LENDEROVÁ et al., *Ženy s kufříkem*, s. 55–58.

Příručky, které na téma babictví v průběhu 19. století vycházely,⁷⁷⁶ kromě návodu, jak vést porod, jak postupovat v jeho jednotlivých fázích či jak si počínat při nejrůznějších anomáliích, věnovaly pozornost také tomu, jaká má vlastně správná porodní bába být. Šlo o výčet fyzických vlastností, ale i o vhodné povahové rysy. Autoři považovali za důležité uvádět do svých knih i tyto informace, jelikož „*má-li babička svému těžkému a důležitému úkolu zadost učiniti, třeba jí jistých vlastností tělesných a duševních a neméně myslí chladné a srdce dobrého.*“⁷⁷⁷ Bába měla být naprosto zdravá, mít v pořádku zrak, sluch, čich a také hmat.⁷⁷⁸ Zvláštní pozornost byla věnována rukám, především prstům, protože „*musejí velmi často sloužiti místo očí, protože nemůže anebo nesmí babička při vyšetřování vždycky koukati, nýbrž musí obyčejně místo toho hmatáním se přesvědčiti.*“⁷⁷⁹ Prsty měly být dlouhé, hubené, ohebné, čisté, bez mozolů, avšak s citem a kůže na nich musela být zdravá, bez vyrážky. Rovněž nehty měla být oble zastřižené, bez jakýchkoli nečistot.⁷⁸⁰ Zdraví báby šlo ruku v ruce s jejím věkem. Porodní bába neměla být ani příliš mladá („*bývá nepovážlivá, ospalá, lidé v ní nemají důvěrnost*“),⁷⁸¹ ale ani příliš stará, protože „*jen zdravá a silná žena může namáhavému a těžkému povolání svému ve dne i v noci učiniti za dost.*“⁷⁸² Dle Františka Mošnera a Jana Strenga byl ideální věk mezi 20. a 30. rokem.⁷⁸³ Vojtěch Vyšín ke konci osmdesátých let 19. století tuto věkovou hranici posunul na rozmezí 24–35 let.⁷⁸⁴

Spektrum uváděných povahových vlastností svým rozsahem často v knihách předčilo výčet těch fyzických. Autoři kladli na bábu v tomto ohledu tak vysoké nároky, že dnes mohou budít dojem, že snad nepatří ženě pomáhající rodičce, ale nějaké mýtické bytosti. Porodní bába měla být neohrožená, odhodlaná, rozhodná, ale zároveň opatrná, poctivá, svědomitá a trpělivá. Za všech okolností měla být vlídná, úslušná, skromná, zdvořilá, nezištná, soucitná a ochotná. Musela si však uvědomovat své postavení a nenechat se zneužívat k nedůstojným pracím, zároveň měla být stále natolik soudná, aby lékaře vnímala jako svoji autoritu. K výkonu svého povolání také potřebovala značnou dávku inteligence – aby při studiu pochopila přednášenou látku, aby ji uměla užívat v praxi a aby nezapomínala nabyté znalosti. Akcent byl postupem doby stále více kladen na čistotu – bábinu osobní, jejího oděvu, nástrojů a všech ostatních

⁷⁷⁶ Jejich výčet a rozbor: Tamtéž, s. 425–434.

⁷⁷⁷ V. VYŠÍN, *Babictví*, s. 6.

⁷⁷⁸ V. RUBEŠKA, *Porodnictví*, nečíslovaný úvod.

⁷⁷⁹ Jan STRENG, *Knihababická ku prospěchu žen babictví se učících*, Praha 1859, s. 3.

⁷⁸⁰ V. VYŠÍN, *Babictví*, s. 6; J. STRENG, *Knihababická*, s. 3.

⁷⁸¹ F. MOŠNER, *Babictví*, s. 3.

⁷⁸² V. VYŠÍN, *Babictví*, s. 6.

⁷⁸³ F. MOŠNER, *Babictví*, s. 3; J. STRENG, *Knihababická*, s. 3.

⁷⁸⁴ V. VYŠÍN, *Babictví*, s. 6.

předmětů, které při výkonu používala. Důraz na bohabojnost naopak postupně slábl. Bába měla vést počestný a skromný život a být střídma v jídle a pití.

Publikace se věnovaly i tomu, jaká naopak bába být neměla. Slyšela a viděla mnohé. Hodiny trávila v domácnostech a byla často svědkem toho, co mělo zůstat za jejími zdmi. Není proto divu, že nejčastěji autoři upozorňovali na to, aby bába „držela jazyk za zuby“. Vyvarovat se tak měla šíření klevet, neměla pomlouvat a všem na potkání vykládat, co kde viděla a zaslechla. K rodičce měla přistupovat citlivě a neměla ji vyděsit nejrůznějšími a nejhrůznějšími porodními historkami. Mezi další citované negativní vlastnosti patřila závistivost, bezohlednost, pověřčivost, rozhazovačnost, falešná ctižádost či domýšlivost. František Mošner věnuje zvláštní pozornost ještě jednomu nešvaru, který vede k zamyšlení, jak častým jevem asi u bab byl. Tímto problémem byl alkoholismus. Porodní báby měly často velkou příležitost k požití zvláště při křtinách: „*Opilství sice každého člověka k hovadu snižuje, při ženské ale zdá se býti dvojnásobně hanebným. Při babičce jest ta nepravost dokonce ještě mnohem ošklivější, poněvadž povolání její střízlivé jednání požaduje, a ona, jsouc opilá, svou opovážlivostí matce i dítěti by ublížiti mohla.*“⁷⁸⁵

Jména porodních bab byla v zápisech narozených měst Svitavy a Litomyšl uváděna téměř od počátku sledované doby. Podoba jejich zaznamenávání prošla ve srovnání s legislativou pouze nepatrnou proměnou. Měnilo se především místo, na kterém jméno bab stálo. V litomyšlské knize narozených datované léty 1784–1791 se poprvé jméno báby objevuje u záznamu narození Markéty Pitnerové 4. července 1789. Byla jí zdejší měšťanka Barbora Housková. V následujícím záznamu bába zmíněna není, ovšem dalším zápisem začíná (téměř) nepřerušovaná řada uvádění babských jmen. Až do roku 1793 se ve zdejších matrikách zapisovalo jméno báby do poslední kolonky vyhrazené pro kmotry. Uváděno bylo až na samotném konci záznamu, tedy až po výčtu svědků při křtu. Na počátku roku 1793 se postupně tento údaj přesunul naopak na počátek matričního zápisu a bába začíná být uváděna do kolonky vyhrazené pro jméno novorozeněte. Pod jeho jméno bylo napsáno, kdo dítě křtil, a následně zde stálo jméno báby. U některých zápisů však jméno báby stále zůstávalo na dřívějším místě. K tomuto střídání docházelo ve zdejších matrikách až do poloviny roku 1802, kdy je matrika ukončena. V následující knize narozených, počínající červnem 1802, byla porodní bábě vyčleněna samostatná kolonka stojící na posledním místě zápisu. Do kolonky se uvádělo pouze její křestní

⁷⁸⁵ F. MOŠNER, *Babictwj*, s. 7–8. Výčet vlastností např.: J. STRENG, *Knih babická*, s. 3–5; V. VYŠÍN, *Babictví*, s. 6–7; Č. KŘÍŽEK, *Pravá pomoc*, s. 110. Vlastnosti báby ve starších zahraničních publikacích rozebírá např. D. TINKOVÁ, *Tělo, věda*, s. 201–205.

jméno a příjmení. Od roku 1817 se pořadí kolonky přesunulo na předposlední místo a celý zápis o záznamu narození nově končil zápisem místa, kde dítě přišlo na svět. Od konce roku 1835 se k jménu báby připisovalo i číslo popisné jejího domu. V matričním formuláři knih narozených, který se v Litomyšli používal od roku 1837, byla samostatná kolonka vyčleněná pro porodní báby zrušena. Její jméno a bydliště se zapisovalo pod datum narození a křestní jméno dítěte. Totožná podoba zápisu se udržela až do konce roku 1863. Do formuláře, který začali zapisovatelé používat od roku 1864, se jméno a bydliště báby začalo znovu uvádět do samostatné rubriky umístěné opětovně na konci celého zápisu. Namísto upřesněné adresy bydliště bylo mnohokrát ke jménu báby připsáno pouze „zdejší“. Zcela odlišný tiskopis, vyplňovaný od počátku roku 1906, vyčlenil rubriku určenou pro báby na jinou pozici. Tato rubrika se nacházela v první polovině záznamu mezi kolonkou vyhrazenou pro místo narození dítěte a tou, do které se uvádělo jméno otce novorozeněte. Pro báby byly předtištěny tři prázdné řádky, do kterých se zapisovalo křestní jméno, příjmení a bydliště. Na konci kolonky bylo napsáno, že bába je zkoušená. Tato informace byla již natisknutá. Pokud dítěti pomáhal na svět lékař, bylo slovo zpravidla škrtnuto.

Kdo pomáhal svitavským rodičkám při porodu, lze ze zdejších matrik vyčíst až od počátku roku 1790. Pod jméno novorozence se začalo psát jméno báby a číslo popisné jejího bydliště. Žádnou změnu nepřineslo ani používání předtištěných formulářů v roce 1828. Kolonka pro jméno porodních bab zde vyčleněna nebyla, a ty tak byly nadále zapisovány pod jméno narozeného dítěte, a to ve formě křestní jméno, příjmení a bydliště. Stejného principu se při zaznamenávání drželi duchovní přes půl století. Přestože se formuláře obměňovaly, jméno báby stále stálo na původním místě. Novinku přinesl až rok 1883 a opětovná změna podoby předtištěných matričních formulářů. Od tohoto roku byla mezi kolonky vyčleněné pro rodiče a pro kmotry umístěna rubrika, do níž se zapisovala osoba, jež dítě pokřtila, a pod ní jméno porodní báby. Počínaje rokem 1904 se za bábino bydliště trvale připisovalo, že je „geprüft“, tedy zkoušená. To byly dle záznamů již všechny báby, které ve Svitavách v této době babickou praxi provozovaly. V nezměněné formě zde zůstala forma jejich zapisování až do první světové války.

Podívejme se nyní na babické téma z jiného úhlu pohledu, a to na základě statistiky. Otázka frekvence výskytu jednotlivých porodních bab byla sledována v Litomyšli, a to především kvůli tomu, že některé potřebné informace byly dohledány ve *Věstníku porodních bab*, kde svitavské báby vůbec nefigurují. Časově bylo téma omezeno na léta 1905–1914, což byla doba, kdy se v Litomyšli začínala prosazovat nová generace bab. U všech narozených bylo tedy pro tyto roky excerpováno kromě jiného rovněž jméno porodní báby.

V letech 1905–1914 se v Litomyšli narodilo 1 491 živých dětí a 63 dětí přišlo na svět bez známek života. Mrtvorozenci byli do celkových výsledků přičtení, jelikož při studiu porodních bab není pozornost zaměřena pouze na živorodost. Báby samozřejmě asistovaly i u porodů s nešťastným koncem. V průběhu sledované sondy došlo tedy v Litomyšli k 1 554 porodům. U nich se vystříдалo 17 až 18 porodních bab. Přesný počet není zcela jasný, jelikož je možné, že u jednoho zápisu došlo k chybě. U 16 porodů byla přítomna porodní bába Anna Podhajská a u jednoho Marie Podhajská. Je velmi pravděpodobné, že při zápisu nastal omyl a Marie a Anna byly totožné osoby. U Marie však není napsáno, v jakém čísle popisném žila, a proto nemůžeme tuto domněnku nikterak doložit. Všechny báby byly zkušené, respektive u žádné z nich nebyla poznámka, že by zkušenou nebyla.⁷⁸⁶

Některá z porodních bab byla tedy přítomna u 97,5 % ze všech porodů. Četnost výskytu jmen jednotlivých bab byla v zápisech samozřejmě různá. Na jejím základě byly báby rozděleny do tří skupin.

Určitá jména byla v záznamech zmíněna zcela ojediněle a tyto báby tvoří první skupinu. Jednou bylo v matrikách zapsáno jméno porodní báby *Rosálie Pakostové* z Osíku u Litomyšle. Přivolána byla k porodu na začátku srpna 1906 a nebylo to náhodou. Rodička Anna Kmošková, rozená Lněničková, se stejně jako její manžel Jan Kmošek v Osíku narodili. Rodinu tedy s porodní bábou musely pojít jisté předchozí vazby. Zda to byla přímo rodinná pouta či duchovní příbuzenství se nepodařilo dohledat. Jedinkrát bylo v matričních knihách zjištěno i jméno porodní báby *Marie Andrlové* z Čisté u Litomyšle. Stejně jako v předchozím případě se bába s rodinou rodičky zcela pravděpodobně znala. Z Čisté pocházel otec dítěte, berní exekutor Jan Petr, a také matka Terezie, rozená Kroupová. Pár byl oddán v květnu 1906 a již počátkem ledna následujícího roku bylo nutné přivolat porodní bábu. Marie Andrlová nebyla patrně první z rodiny, kdo provozoval babickou praxi. Jana Petra totiž v roce 1881 pomohla přivést na svět porodní bába *Rozálie Andrlová* z Čisté. Pouze dvakrát byla do matrik zapsána porodní asistence *Marie Novotné* z Litomyšle. V červnu a v září 1914 pomáhala při porodu svobodným matkám Marii Foltelové a Marii Kubíčkové. Obě ženy porodily mrtvé chlapce. Je možné, že se jednalo o nově příchozí bábu a její služby začaly být více využívány až v následujících měsících a letech. Celkem třikrát se ve sledované sondě objevilo jméno nedošínské porodní báby *Josefy Mlynářové*. V matrikách je zmíněna ve velmi krátkém časovém úseku, a to od prosince 1908 do ledna 1909. Nedošín nebyl ve sledované době součástí Litomyšle, od jejího centra je však

⁷⁸⁶ Více o fušerkách především M. LENDEROVÁ et al., *Ženy s kufříkem*, s. 292–363; Jana STRÁNÍKOVÁ, *Nezkoušená porodní bába: nelegální jednání, nebo reálná praxe?*, in: Marie JÍLKOVÁ – Marie MACKOVÁ – Eliška VALOVÁ (edd.), *Jak se u nás podvádělo: za monarchie i za republiky*, Pardubice 2019, s. 113–144.

vzdálen pouze tři kilometry. Přímé vazby s Nedošínem se podařilo prokázat pouze u jedné ze tří rodiček. Tou byla Filoména Knittlová, která byla v době porodu teprve šest týdnů provdaná. Filoména se v Nedošíně narodila, stejně jako oba její rodiče, a bezpochyby se tak rodina s Josefou Mlynářovou znala, a proto byla také k porodu přivolána. Neznámý zůstává důvod její přítomnosti při porodu Emilie Kovářové. Ona ani její muž z Nedošína nepocházeli, stejně tak nikdo z kmotrů nebo nejbližší přízně. Podobně tomu bylo u porodu syna svobodné matky Marie Novotné v prosinci 1908. Ani zde se mezi oběma ženami nepodařilo prokázat jasnou spojitost. Nemuselo se však jednat pouze o rodinné vazby. Obě ženy či jejich známé se mohly s Josefou Mlynářovou jednoduše znát, a proto pro ni v době slehnutí poslaly. Josefa nebyla jedinou nedošínskou porodní bábou, která se do zdejších matrik dostala. Další byla *Kateřina Adámková*. V letech 1905–1914 asistovala u čtyř porodů a stejně jako u její kolegyně jsou vazby s rodičkami většinou nejasné a stejně jako Josefa Mlynářová se Kateřina v zápisech objevuje jen v omezeném časovém úseku. Na svět pomohla v dubnu 1905 Teodorovi Dvořákovi. Jeho kmotrou se stala Marie Adámková z Nedošína. Dvořákovi a Adámkovi se tedy patrně znali. Za půl roku byla Kateřina do Litomyšle zavolána k porodu do rodiny Františka Lázníčky. Proč Lázníčkovi poslali pro bábu právě do Nedošína, to není z matričních zápisů evidentní. Pravděpodobně se však osvědčila a rodina byla s jejími službami spokojená, a proto byla přítomná i u porodu dalšího Františkova potomka, a to hned v září 1906. Téhož roku na Boží hod pomáhala Kateřina na svět patrně svému příbuznému. Tím byl Bedřich, syn Františka a Heleny Částkových. Františkova maminka se za svobodna jmenovala Adámková. Může jít také pouze o shodu jmen.

Přestože bylo do této skupiny začleněno pět ze 17 sledovaných (29,4 %), byly přítomny pouze u 11 z 1 554 porodů, což představuje 0,7 %. Zvolení si právě těchto bab většinou nebylo dílem náhody. Někdo z rodiččiny rodiny musel bábu déle znát a mít k ní velkou důvěru, když se rozhodl vložit do jejich rukou osud dvou členů. Přímé příbuzenské vazby se nepodařilo u všech prokázat. Někoho mohlo s bábou pojít vzdálené příbuzenství či jiný druh kontaktů.

Do druhé skupiny byly zařazeny báby, které ve sledované době neprodily více jak 3 % dětí. Ve většině případů se jednalo o ženy, které se babictví v Litomyšli věnovaly po část sledované sondy. Odpovídá tomu krátký úsek, ve kterém byly do matriky jako báby zapisovány. Skutečný důvod časově omezené či přerušované činnosti v Litomyšli se však u valné většiny bab nepodařilo odhalit. Ve dvou kratších časových úsecích se v zápisech objevovalo jméno *Terezie Bryanové*. Jako porodní bába figurovala v průběhu sledované sondy v letech 1905–1906 a poté mezi léty 1913–14. Terezie se narodila v Litomyšli v říjnu roku 1864 do rodiny obyvatele Josefa Tesaře. Když jí bylo 26 let, provdala se za zdejšího obuvníka, vdovce,

Josefa Bryana. Ženich vstupoval do manželství ve srovnání s Terezií o 13 let starší. Po svatbě se novomanželé buď odstěhovali, anebo jim nebylo dopřáno, aby založili rodinu. V litomyšlských matrikách narození je první dítě Bryanových zapsáno v lednu 1899. Za pomoci Marie Pávkové porodila Terezie dceru Josefu. Za 28 dní dívka zemřela na prudký střevní katar a v lednu roku 1900 jí Marie Pávková musela oznámit, že chlapec, kterého Terezie porodila, se narodil mrtvý. V polovině roku 1902 je jméno Terezie v matrikách opětovně uváděno, ovšem jinak než v předchozím případě. 30. června 1902 je zde totiž poprvé zapsána jako porodní bába. Při porodu pomáhala velice pravděpodobně své příbuzné, v jakém vztahu k sobě obě ženy byly, se ale nepodařilo zjistit. Rodičkou byla Anna Bryanová, manželka Bedřicha Bryana, litomyšlského holiče. Zda již byla v době tohoto porodu Terezie zkoušená, nebo zda byl tento porod impulsem ke studiu, nevíme. Fakt, že jako porodní bába je v matrikách T. Bryanová zapsána opět až v srpnu 1903 hovoří spíše pro to, že svůj první porod vedla ještě jako nekvalifikovaná. Od srpna 1903 do konce roku asistovala u sedmi porodů. Následující rok počet jejích asistencí klesl na pět. Terezie totiž byla opět těhotná. Poslední porod, ke kterému byla v tomto roce přivolána, respektive u kterého přislíbila pomoc, proběhl v srpnu 1904. Sama 15. ledna následujícího roku porodila chlapce Františka. Porod však byl patrně komplikovaný a zdravotní stav hocha nebyl dobrý. Proto ho bába Bedřiška Syrová nouzově pokřtila. Ještě v den narození chlapec zemřel, jako příčina úmrtí byla stanovena atelektasa plic. Do práce se vrátila již za 12 dní a do konce roku byla přivolána k pěti porodům. Počet jejích asistencí postupně stoupal. V roce 1905 byla přítomna u 10 porodů (5,7 %), rok poté u 14 (7,1 %). Od roku 1907 až do roku 1913 se Terezie své praxi vůbec nevěnovala, nebo alespoň ne v Litomyšli. Je možné, že se Bryanovi na čas odstěhovali z města. Ostatně, stěhovali se často. Terezie každé své dítě porodila v jiném čísle popisném. Mohla však mít také zdravotní potíže nebo se také pod touhou porodit zdravé dítě rozhodla, že se bude šetřit. Být porodní bábou s sebou samozřejmě neslo četná zdravotní rizika a případná nákaza mohla čekat v každé domácnosti. Fyzicky náročné pak bylo samotné vedení porodu. Bryanovi nakonec zůstali bezdětní. K práci se Terezie vrátila na jaře 1913. Její služby však již nebyly příliš žádané. V roce 1913 byla povolána třikrát, následující rok dvakrát. Odradit se však nenechala a své místo si našla. Jako porodní bába je uváděna až do roku 1918, tedy do doby doposud zveřejněných matrik. Jako porodní asistentku ji uvádí i Mosseův adresář z roku 1932.⁷⁸⁷ Terezie zemřela v polovině prosince 1933 na srdeční vadu.

⁷⁸⁷ Rudolf MOSSE, *Adresář republiky Československé pro průmysl, živnosti, obchod a zemědělství*, Praha 1932, s. 754.

Tabulka č. 55: Porodní báby v Litomyšli v letech 1905–1914				
Kdo byl přítomen u porodu	Celkový počet porodů	V %	Počet porodů živých dětí	Počet porodů mrtvých dětí
Adámková Kateřina	4	0,3	4	–
Andrlová Marie	1	0,1	1	–
Bryanová Teresie	38	2,4	35	3
Hárychová Anna	500	32,2	488	12
Jasanová Anna	359	23,1	351	8
Jelínková Jiřina	117	7,5	113	4
Klusáčková Antonie	243	15,6	238	5
Křížanovská Antonie	9	0,6	9	–
Lánová Veronika	32	2,0	32	–
<i>lékař</i>	39	2,5	20	19
Mlynářová Josefa	3	0,2	3	–
Nováková Helena	18	1,2	18	–
Novotná Marie	2	0,1	–	2
<i>bez asistence</i>	1	0,1	0	1
Pakostová Rosalie	1	0,1	1	–
Pávková Marie	117	7,5	111	6
Podhajská Anna	16	1,0	14	2
Podhajská Marie	1	0,1	1	–
Syrová Bedřiška	36	2,3	36	–
Veselíková Anna	17	1,1	16	1
Celkem	1 554	100,0	1 491	63

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

Podobně nestálá a přerušovaná byla četnost výskytu jména *Anny Veselíkové*. Její životní příběh se však na rozdíl od Terezie Bryanové nepodařilo detailněji rekonstruovat, a to kvůli omezení vyplývajícího ze zákona o matrikách. Anna Veselíková byla jedinou přespolní bábou, jejíž služby si ve srovnání s kolegyněmi z okolních vsí vyžadovaly častěji. Kde a kdy se narodila, se dozvídáme pouze díky záznamu jejího úmrtí. Příslušná matrika narozených ještě není veřejně přístupná. Anna Veselíková se narodila 21. srpna 1859 v Pohodlí. Celý svůj život zůstala svobodná. Litomyšlské matriky narozených o ní hovoří jako o porodní bábě z Němčic. Kdy zde začala svoji praxi provozovat, nelze určit. Zveřejněné němčické matriky narozených do roku 1890 ještě její jméno neuvádí. Je ale možné, že Němčice byly až několikátým místem v její kariéře. V Litomyšli poprvé pomáhala při porodu na jaře roku 1896. V průběhu sledované sondy byla do zdejších matrik jako bába zapsána 17x, ovšem s tříletou pauzou. Mezi léty 1907–1910 pro ni nikdo neposlal. Při bližším prozkoumání bylo zjištěno, že nikdo z rodičů dětí, které pomáhala porodit, nepocházel z Litomyšle. Nepojila je tedy předchozí známost se zdejšími bábami. Zajímavé je ale to, že Anna Veselíková byla vždy volána k porodu pouze do jednoho čísla popisného. Tím bylo číslo 87 – statek Vlkov či Vlkův dvůr. Zda měli majitelé

statku s Annou nějakou dohodu, je otázkou. Vše tomu ale nasvědčuje. Mezi studovanými bábami si Anna Veselíková drží jedno prvenství. Pět ze 17 dětí (29,4 %), u jejichž porodu asistovala, pocházelo z lože nemanželského. Všechny jejich matky byly služebními na zmíněném statku. Babičství se Anna věnovala až do konce života. V úmrtním zápisu je uvedena jako „*porodní asistentka*“. V dubnu roku 1927 podlehl v Němčicích plicní tuberkulóze.

U dalších čtyř bab je možné dobu jejich praktikování vymezit jasným časovým úsekem. První byla *Veronika Lánová*. Toto jméno nebylo ve zdejších matrikách rozhodně neznámé. Veronika se narodila v Litomyšli v lednu 1852 do rodiny bednáře Josefa Pečenky. Jako neploetá se v listopadu 1874 provdala za kniháře Rudolfa Lánu. Počátkem osmdesátých let se v matrikách začíná objevovat jako porodní bába a do konce století patřila k velice často přivolávaným. Lze říct, že patřila ke zdejší špičce. S postupujícím věkem a s příchodem mladší konkurence však na počátku století již příliš klientek neměla. V letech 1905–1908 porodila 31 dětí a pak svoji činnost definitivně ukončila. „Vzpomněl“ si na ni až v prosinci roku 1911 primář zdejší nemocnice Bedřich Welz při porodu svého prvního dítěte, dcery Marie Magdaleny. Datum Veroničina úmrtí se dohledat nepodařilo.

Podobně tomu bylo s její kolegyní *Helenou Novákovou*. I ona patřila od osmdesátých let do konce století ke zdejším nejvytíženějším porodním bábám. Helena se narodila jako Famfulíková v roce 1849 v Seči. Roku 1881 ji za ženu pojal litomyšlský obyvatel Jan Novák. Ještě v roce 1905 byla přítomna u každého desátého porodu. V roce 1906 byla jen u dvou porodů v lednu a u jednoho v srpnu. Poté není zmíněna až do konce sledované doby. Je proto možné, že svoji práci ukončila a odstěhovala se, protože její jméno se v matrikách zemřelých nepodařilo nalézt.

Poskytování pomoci rodičkám v Litomyšli bylo nejspíše krátkou epizodou v životě porodní báby *Antonie Křížanovské*. Poprvé je zde zmíněna u porodu dívky v dubnu 1912 a naposledy v květnu 1913 následujícího roku. Za tuto dobu porodila devět dětí. V průměru byla u porodu přibližně každých šest týdnů. Babičské práci se začala věnovat až jako poměrně letitá. Její narození se podařilo dohledat v litomyšlských matrikách narozených v létě 1877. Její otec byl zdejší obuvník, matka pocházela z Kostelce nad Orlicí. Je možné, že Antonie zjistila, že se mezi zdejší četnou konkurencí nemá šanci prosadit, a rozhodla se přestěhovat tam, kde viděla větší možnost na uživení se. Pokud tomu tak bylo, tak se do Litomyšle opět vrátila. V roce 1969 zde totiž zemřela.

Příliš rozsáhlou klientelu si nezískala ani porodní bába *Anna Podhajská*. Poprvé byla do matriky zapsána v létě roku 1911, kdy asistovala Kateřině Šimkové při porodu prvního dítěte. Bohužel v době, kdy se její jméno v matrikách objevuje, již nebylo zvykem uvádět, v jakém

domě bába bydlela. A Anny Podhajské v této době bydlely v Litomyšli minimálně dvě. Jedna se zde narodila, druhá se narodila v jižních Čechách. Obě ženy si za manžely vzaly muže jménem Jan Podhajský. Bližší indicie, jak rozpoznat, která z těchto dvou se rozhodla věnovat babictví, se nepodařilo najít. V průběhu let 1911–1914 pomáhala Anna u 16 nebo 17 porodů.⁷⁸⁸ Práce porodní báby ji rozhodně nemohla uživit a spíše pro ni byla drobným a příležitostným přivýdělkem.

Poslední bába, která byla začleněna do této skupiny, se v porovnání s ostatními vymyká. V matrikách je totiž její jméno bez přestávky uváděno v průběhu celé studované sondy. Jedná se o *Bedřišku Syrovou*. Tuto bábu se jako jedinou podařilo dohledat v online *Databázi porodních babiček* uveřejněnou na webových stránkách Ústavu historických věd Fakulty filozofické Univerzity Pardubice.⁷⁸⁹ Databáze se s litomyšlskými matrikami rozhází v podobě křestního jména báby. Zatímco matriky hovoří o Bedřišce, databáze zmiňuje Jindřišku. Velmi pravděpodobně se jedná o omyl a pouhou záměnu křestních jmen. Bedřiška byla rodačkou z Ústí nad Orlicí, narodila se zde v roce 1842. V dubnu roku 1871 úspěšně absolvovala studia v Praze a byl jí vystaven diplom. Kde trávila první léta své babické praxe, je otázkou. V Litomyšli se její první klientkou stala svobodná matka Marie Fišerová, která s pomocí Bedřišky porodila v květnu 1880 dceru Aloisii. Děvče zemřelo poslední den roku 1880. Ačkoli zde měla početnou konkurenci, našla si B. Syrová svou klientelu, která se s každým přibývajícím rokem pravděpodobně spolu se stoupající důvěrou a popularitou rozšiřovala. Roku 1883 byla Bedřiška přivolána k 10 rodičkám (4,1 %). Za pět let podíl její asistence u porodu vystoupal na 6,2 %. V roce 1893 přivedla na svět 14 dětí, což odpovídalo 5,7 % ze všech narozených dětí. Pravděpodobně nejvíce vytížená byla na konci 19. století. V roce 1898 bylo její jméno v kolonce pro porodní báby napsané u 7,4 % dětí. Během sledovaných let 1905–1914 byla přítomna 36 porodům, jejich frekvence však s postupem času značně klesala. Ještě v roce 1905 porodila 7 dětí a například v roce 1912 už pouze děti dvě. Je to však velmi logické, jelikož v této době bylo Bedřišce Syrové již 70 let. Datum úmrtí se nepodařilo dohledat, databáze uvádí rok 1925. Tento rok však v Litomyšli zemřela Barbora Syrová, narozená v Čisté.

Terezie Bryanová, Anna Veselíková, Veronika Lánová, Helena Nováková, Antonie Křížanovská, Anna Podhajská a Bedřiška Syrová pomohly v Litomyšli v průběhu let 1905–

⁷⁸⁸ O nejasnosti porodní báby Marie Podhajské zde již bylo zmíněno. Nejspíše se jedná o chybný zápis a Marie a Anna jsou tatáž osoba.

⁷⁸⁹ Databáze vznikla v rámci grantového projektu č. 17–14082S *Porodní báby: profesionalizace, institucionalizace a výkon historicky prvního ženského kvalifikovaného povolání v průběhu dvou staletí, 1804–1948. Databáze porodních babiček*. Dostupné z URL: <https://porodnibaby.upce.cz/cs/databaze-porodnich-babicek> [online, cit. 14. 3. 2023].

1914 na svět 168 dětem (14,6 % ze všech narozených). Nejčastěji z nich bylo zapisováno jméno Terezie Bryanové (38x), nejméně Antonie Křížanovské (9x). Nízký počet zjištěných porodních asistencí měl však u každé z žen jiný důvod. Veronika Lánová a Helena Nováková jako zdejší porodní báby v podstatě už dosluhovaly a v průběhu sondy svoji činnost buď skončily, nebo odcestovaly. S postupujícími léty klesalo i využívání služeb Bedřišky Surové, přesto byla k porodu přivolávána po celou studovanou dobu. Naopak Anna Podhajská se svou prací teprve začínala, a proto byla do matrik zapisována až od roku 1911. Antonii Křížanovské se mezi četnou konkurencí nejspíše nepovedlo prosadit, a proto se patrně po roce rozhodla nabízet své zkušenosti jinde. Oproti tomu Terezie Bryanová si zde klientelu vybudovat dokázala. Svě praxi se však věnovala přerušovaně. Důvodem byla nejspíše touha založit rodinu, která nakonec zůstala nenaplněna. Zcela se pak se skupiny vybočuje Anna Veselíková. Nebyla totiž místní. Asistovat k porodu přišla do Litomyšle celkem 17x. Vždy do Vlčova statku.

Třetí, poslední skupinu, tvoří pět bab, které asistovaly u největšího množství porodů. Tři z nich byly v matrikách zmiňovány po celé sledované desetiletí a dvě pouze po část doby. Nejvytíženější byla *Anna Harychová*. Pokud někdo v Litomyšli na počátku 20. století vyslovil slovní spojení porodní bába, nejspíše se většině lidí vybavilo právě její jméno Z 1 554 porodů, ke kterým v Litomyšli v letech 1905–1914 došlo, byla Anna přítomna u 500 z nich. Anna se narodila v Litomyšli 2. dubna 1863. Jejím otcem byl zdejší strážmistr Antonín Vilder a matka Marie pocházela z rodiny litomyšlského hostinského Jana Rollera. Anna do manželství vstoupila ještě jako nezletilá. V roce 1884 se provdala za místního kupce Čenka Harycha. Nevěstě bylo v době sňatku 21 let, ženich byl o 11 let starší. První syn pojmenovaný po otci se narodil v září 1886 a dcera Josefa na jaře 1888. Obě děti jí pomohla porodit Anna Vavřínová. Ze štěstí a dětského smíchu se však Harychovi neradovali dlouho. Čeněk zemřel ve věku 4 roky a šest měsíců 12. února 1891. Jako příčina úmrtí byla uvedena vodnatelnost mozku. Za 42 dní se rodina sešla na dalším pohřbu. Josefa totiž ve třech letech podlehla zápalu plic. Další děti již Harychovi neměli. Tato skutečnost mohla být impulsem k tomu, že se Anna rozhodla absolvovat babický kurz. Když sama mít děti nemohla, chtěla alespoň pomáhat ostatním ženám. Kde tak učinila a kdy na studia nastoupila, se nepodařilo zjistit. Blízké Svitavy a Česká Třebová umožňovaly vlakové spojení do Prahy, Olomouce i do Brna, kde se tyto kurzy konaly. Zatímco Praha a Olomouc měly v kurzech již dlouhou tradici, v Brně byl babický kurz poprvé otevřený až v dubnu 1891. Trval pět měsíců.⁷⁹⁰ Jako zkoušená porodní bába je A. Harychová v litomyšlských matrikách narozených zapsána poprvé 3. října 1901 a nevídaným tempem

⁷⁹⁰ M. LENDEROVÁ et al., *Ženy s kufříkem*, s. 101.

nabyla popularity, o které se mohlo jejím kolegyním pouze zdát. Ještě do konce roku byla přivolána k dalším šesti slehnutím. V následujícím roce pomáhala u 23 porodů (11,4 %) a rok poté u 30 (16,9 %). I v dalších letech podíl porodů stoupal. V roce 1906 pomáhala každé čtvrté rodičce a poté až do konce sledované doby byla minimálně u každého třetího porodu. Pomyslný vrchol kariéry nastal v roce 1909, v průběhu kterého pomohla na svět 63 dětem (44,1 %). Zásadní otázkou zůstává proč? Proč byla Anna tolik populární? Co vedlo k tomu, že si téměř takřka okamžitě získala důvěru a oblibu, o které se mohlo jiným zdejšími bábám pouze zdát? I statistika ukazuje, že A. Harychová byla pro mnoho rodin jasnou a první volbou. Annu znali v Litomyšli od malička, většina místních znala i jejího otce, jelikož byl zdejším strážmistrem. Jestliže k němu měli lidé důvěru, mohly to být pro Annu první důležité plusové body. K popularitě jí mohl pomoci i její manžel. Pakliže byl dobrým a poctivým obchodníkem a mezi lidmi oblíbeným, mohl manželce pomoci získat první klientelu. Pokud navíc od počátku prokazovala, že je schopná a jako čerstvá absolventka ukazovala v praxi lepší a modernější postupy, stačilo pár zvučnějších jmen a popularita byla na světě. Svou klientelu však nijak neomezovala, nápomocna byla všem bez rozdílu. Každou její desátou klientkou byla neprovdaná žena. Byla to také A. Harychová, kdo po porodu nejčastěji musel oznámit narození mrtvého dítěte, a byla to rovněž ona, u níž byl zjištěn nejvyšší počet udělených křtů z nouze. Anna byla rozhodně tou, koho mohla babická praxe uživit nebo minimálně si díky ní přivydělávat například při pomoci v manželově obchodě. Jako porodní bába působila Anna v Litomyšli i v průběhu války. Její jméno stále velmi hojně plnilo stránky matrik. Do kdy se babické praxi věnovala, nyní nelze zjistit, jelikož doposud zveřejněné matriky narozených končí v průběhu roku 1918. Ještě v roce 1932 je jako porodní bába uvedena v Mosseově adresáři.⁷⁹¹ V tomto roce jí bylo necelých 70 let. Annino úmrtí se v litomyšlských matrikách zemřelých nepodařilo dohledat. Je však uvedeno v sedmém čísle *Věstníku věnovaného zájmům porodních asistentek* v roce 1934. V rubrice nazvané „*Naše rovy*“ je napsáno, že „*se na věčnost odebraly tyto kolegyně*“ a mezi nimi je i jméno Anny Harychové z Litomyšle.⁷⁹²

Rok 1901 byl v Litomyšli v oblasti porodnictví rokem velkých změn. Řady zdejších porodních bab totiž rozšířila kromě zmíněné A. Harychové i *Anna Jasanová*. A stejně jako její jmenovkyně se stala velice vyhledávanou. Na rozdíl od své kolegyně se Anna v Litomyšli nenarodila, ale provdala se sem. Narodila se v roce 1865 ve Svratce do rodiny souseda Josefa Kosteleckého a Anny z rodu Votavů. Když jí bylo 19 let, vdala se. Jejím mužem se stal litomyšlský obuvník František Jasan. Ani on nebyl v době vstupu do manželství zletilý. Bylo

⁷⁹¹ R. MOSSE, *Adresář republiky*, s. 754.

⁷⁹² *Naše rovy*, *Věstník věnovaný zájmům porodních asistentek* 22, 1934, č. 7, s. 8.

mu teprve 21 let. S porody měla Anna bohatou osobní zkušenost. V průběhu let 1886–1898 porodila osm dětí, ke všem porodům byla přivolána bába Marie Pávková. Čtyři z potomků zemřeli, a to většinou velmi brzo po narození. Pouze poslední narozený Václav zemřel v květnu 1902 ve věku tří let na zádechový kašel. V této době byla již Anna v litomyšlských matrikách narozených déle jak půl roku zmiňována jako zkoušená porodní bába. Poprvé zde vedla porod na počátku listopadu 1901, tedy pouhý měsíc poté, co se litomyšlskou bábou stala i Anna Harychová. Je otázkou, kde studovaly, či zda to byly dokonce spolužačky. Zajímavým tématem by byl určitě i jejich vzájemný vztah – byly to spíše kolegyně, nebo konkurentky? Anna Jasanová se totiž také velmi brzy stala vyhledávanou bábou, v prvních letech dokonce vyhledávanější než A. Harychová. Už v roce 1902 byla přizvána k 13,9 % porodů, v roce 1904 vystoupal podíl na 22,3 %. Během sledované sondy 1905–1914 byla v průměru přítomna u každého čtvrtého porodu, během nichž pomohla porodit 359 dětí. 9,8 % narozených bylo nemanželské původu a procento mrtvě narozených se nijak nelišilo od A. Harychové. Ze všech dětí, kterým pomohla na svět, bylo 2,4 % mrtvých, u A. Jasanové byl tento podíl pouze o 0,2 % nižší. Počátek praxe měla A. Jasanová nejspíše těžší. Byla přistěhovaná, musela si získat důvěru zdejších. Starala se o děti, od kterých musela na čas kvůli studiu odejít, což zajisté nebylo lehké. Nejen její rodinná, ale i sociální situace byla asi složitější. Anna nepocházela ze zámožnějších poměrů a obstarání si potřebného vybavení bylo zajisté náročné. Stejně jako u její jmenovkyně nevíme, co zapříčinilo, že si tak rychle získala důvěru zdejších. Byla to snad síla osobnosti? Měla zde nějakou vlivnou zastánkyni, která jí klientelu sháněla? Stejně tak nelze zjistit, z jakého důvodu se od roku 1905 stala A. Jasanová porodní bábou „číslo dva“ a na pomyslném prvním místě žebříčku ji vystřídala A. Harychová. Kdy svou kariéru Anna Jasanová ukončila, zatím nelze dohledat. Poslední veřejně dostupná matrika narozených dokazuje, že se babictví věnovala po celou dobu první světové války. V létě roku 1924 bylo její manželství s Františkem Jasanem rozloučeno. Podruhé se již nevdala. Své práci se nejspíše věnovala až do konce života. Uvádí to alespoň matrika zemřelých. Úmrtí Anny Jasanové, porodní asistentky, je zde zapsáno 19. dubna roku 1937. Příčinou smrti byl zápal plic.

Anna Harychová a Anna Jasanová de facto neměly ve městě konkurenci, respektive nikdo jiný již nebyl natolik žádaný. Kupříkladu v roce 1909 byla alespoň jedna ze jmenovaných přítomna u 73,5 % z celkového počtu porodů. Není možné jasně stanovit, co stálo za jejich úspěchem. S tím souvisí také otázka, proč se do této míry nepodařilo prosadit třetí v pořadí – *Antonii Klusáčkové*. Antonie byla oproti svým kolegyním v jisté výhodě. Svoji praxi zde začala provozovat již o dva roky dříve. Poprvé je v matrikách její jméno jako jméno báby uvedeno v listopadu 1899. Z hlediska osobního života zůstává jednou velkou záhadou. Nepodařilo se o

ni zjistit příliš přesných informací. Abecední index narozených dokládá, že Antonie se v Litomyšli nenarodila a nežila zde ani její rodina. Příjmení *Klusáček/Klusáčková* se ve zdejších matrikách v průběhu druhé poloviny 19. století neobjevuje ani jednou. Rovněž v matrikách oddaných není nikdo tohoto jména uveden. Do města přišla buď jako svobodná, nebo se provdala ještě před svým příchodem. Jako reálnější se jeví spíše první varianta, jelikož by do města nejspíše přišla s manželem a dětmi. Mohla být také bezdětnou vdovou. Žila zde v domě s číslem popisným 410 a poprvé byla přizvána k porodu manželky řezníka Stanislava Rypky 17. listopadu 1899. Již následující rok byla povolána k 6,9 % porodů a od roku 1902 podíl porodů, u kterých asistovala, pravidelně přesahoval 10 %. Během sledované sondy byla přítomna u 243 porodů (15,6 %). Ač měla dobře nakročeno a svou kariéru báby, a tedy i důvěru a dobré jméno, začala budovat o dva roky dříve než A. Harychová a A. Jasanová, nedosáhla takového věhlasu a klientelu jí začaly přebírat výše zmíněné báby. Důvody jsou nejasné. O úmrtí Antonie stejně jako v případě Anny Harychové informuje *Věstník věnovaný zájmům porodních asistentek*, a to v posledním čísle roku 1926.⁷⁹³ Litomyšlské knihy zemřelých však její úmrtí neuvádějí. Dohledání se nepodařilo ani v matrikách patřící do zdejší farnosti.

Poslední dvě báby, které byly začleněny do této skupiny, jsou Marie Pávková a Jiřina Jelínková. Během sledované sondy obě shodně asistovaly u 117 porodů (7,5 %). Jako kolegyně se však nepotkaly a skoro to vypadá, že se v praxi vystřídalaly. *Marie Pávková* byla litomyšlskou porodní bábou již od osmdesátých let. Narodila se jako Kroulíková v roce 1858 v České Třebové a v roce 1882 se provdala za litomyšlského obuvnického mistra Antonína Pávka. Ten byl již vdovec a v době sňatku s Marií mu bylo 51 let. Děti spolu neměli. Až do konce století patřila Marie do okruhu bab, jejichž pomoc byla u porodu velmi žádaná. Byla dokonce jednou z nejžádanějších. Například roku 1905 byla přivolána ke každému pátému porodu, stejně tomu bylo i rok následující. Poslední porod, u kterého asistovala, byl porod Anny Štajtenské v červnu 1908. Marie se totiž znovu vdala. Její první muž Antonín zemřel v prosinci 1907 ve věku 77 let. Jako příčina úmrtí byla stanovena sešlost věkem. Podruhé se Marie provdala právě v červnu 1908. Vzala si vdovce, kapelníka Františka Hoschka. Marii bylo v době sňatku 50 let, František byl o dva roky starší. Po svatbě se již svému původnímu povolání ve městě nevěnovala. Zda to bylo na výslovné přání manžela, či zda bylo důvodem přestěhování se, je otázkou. Úmrtí ani jednoho z manželů se v litomyšlských matrikách zemřelých nalézt nepodařilo.

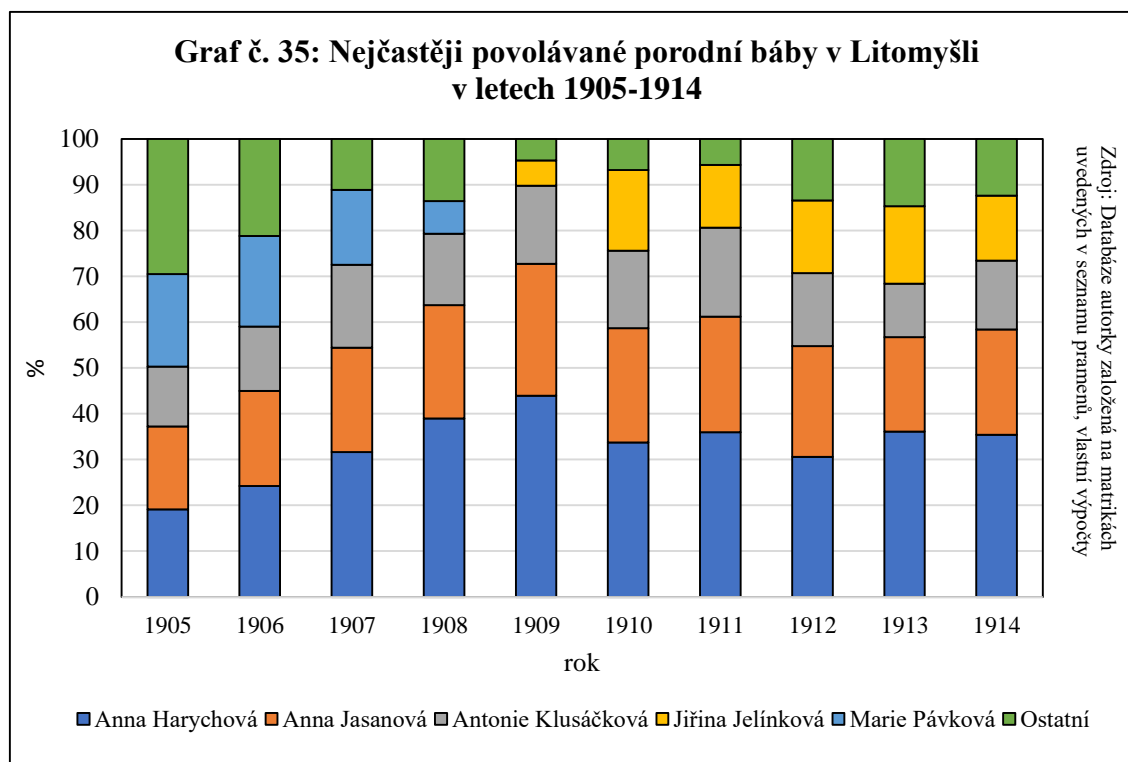
⁷⁹³ *Zemřelé členky*, *Věstník věnovaný zájmům porodních asistentek* 14, 1926, č. 12, s. 8.

Tabulka č. 56: Nejčastěji povolávané porodní báby v Litomyšli v letech 1905–1914													
Rok	Anna Harychová	V %	Anna Jasanová	V %	Antonie Klusáčková	V %	Jiřina Jelínková	V %	Marie Pávková	V %	ostatní	V %	Celkem
1905	35	19,1	33	18,1	24	13,1	–	–	37	20,2	54	29,5	183
1906	50	24,2	43	20,8	29	14,0	–	–	41	19,8	44	21,2	207
1907	54	31,6	39	22,8	31	18,1	–	–	28	16,4	19	11,1	171
1908	60	39,0	38	24,7	24	15,6	–	–	11	7,1	21	13,6	154
1909	64	43,9	42	28,8	25	17,1	8	5,5	–	–	7	4,7	146
1910	50	33,7	37	25,0	25	16,9	26	17,6	–	–	10	6,8	148
1911	50	36,0	35	25,2	27	19,4	19	13,7	–	–	8	5,7	139
1912	48	30,6	38	24,2	25	15,9	25	15,9	–	–	21	13,4	157
1913	49	36,1	28	20,6	16	11,7	23	16,9	–	–	20	14,7	136
1914	40	35,4	26	23,0	17	15,0	16	14,2	–	–	14	12,4	113
Celkem	500	32,2	359	23,1	243	15,6	117	7,5	117	7,4	218	14,2	1554

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

Deset měsíců poté byla do matrik prvně jako porodní bába zaznamenána *Jiřina Jelínková*. Jiřina byla dcerou litomyšlského policejního sluhy Františka Veselovského. Narodila se v roce 1874. Když jí bylo 24 let, provdala se. Jejím mužem se stal kancelářský pomocník u soudu, 26letý František Jelínek. V průběhu let 1901–1907 porodila Jiřina čtyři děti, dva chlapce a dvě dívky. Prvorozený syn zemřel měsíc po narození a druhorozená dcera se v roce 1907 narodila bez známek života. Zbylé dvě děti se dožily dospělosti. Dva roky po nešťastném porodu se Jiřina stala porodní bábou. Hned první asistování jí mohlo získat potřebnou prestiž. Přivolána totiž byla k porodu manželky Evžena Stuchlého, což byl litomyšlský knížecí lesní asistent. Do konce roku 1909 pomohla na svět dalším šesti dětem. V průběhu let 1910–1914 byla v průměru přivolána k 16 % ze všech porodů, což byl podobný podíl jako v případě Marie Pávkové. Skoro to vypadá, že Jiřina její klientelu převzala. Jiřině se povedlo velmi rychle uchytit. Nápomocen jí mohl být i její manžel, který byl v této době již solicítátorem advokátní kanceláře. Za svou praxi a na tomto postu si zajisté vytvořil celou řadu známých. Ti měli doma těhotné manželky a manželky zase měly spousty přítelkyň. Na základě takových kontaktů mohla Jiřina začít budovat kariéru. Výhodu měla v tom, že na jejím příjmu pravděpodobně nezávisela finanční existence rodiny. Zpočátku byly jejími klientkami patrně ženy z „lepších“ rodin. Poprvé pomáhala při porodu svobodné matce až po dvou letech praktikování. Pak nejspíše od nějaké sociální stratifikace upustila. V průměru byla každá její desátá klientka

svobodnou matkou. Jako porodní asistentku ji ještě v roce 1932 uvádí *Adresář* Rudolfa Mosse.⁷⁹⁴ S jistotou lze doložit i to, že v Litomyšli praktikovala ještě v průběhu druhé světové války. V roce 1941, když jí bylo 67 let, je totiž ve *Věstníku věnovanému zájmu porodních asistentek* otištěn její dotaz týkající se poševních křečí při porodu.⁷⁹⁵

Adresář Rudolfa Mosse přináší z hlediska výčtu porodních bab velice cenné informace. Dle něj se v Litomyšli v roce 1932 věnovaly práci porodních asistentek Terezie Bryanová, Anna Harychová, Anna Jasanová, Jiřina Jelínková a Františka Kroulíková.⁷⁹⁶ O poslední jmenované se nepodařilo vzhledem k omezené dostupnosti potřebných matrik dohledat žádné informace. Věkový průměr prvních čtyř uvedených porodních bab byl však poměrně vysoký:

⁷⁹⁴ R. MOSSE, *Adresář republiky*, s. 754.

⁷⁹⁵ *Křeč pochvy, lépe řečeno křeč svalů dna pánevního*, *Věstník věnovaný zájmům porodních asistentek* 29, 1941, č. 6, s. 6. „Byla jsem volána k porodu ve 3 hodiny ráno. Po řádném omytí a ošetření rodičku vyšetřím. Shledala jsem: hlavička malým oddílem vstoupila a branka jako pětikoruna otevřená, voda plodová světle hnědá kašovitá hmota bez zápachu, srdeční ozvy správné. Průběhem několika hodin měla žena dobré bolesti a porod postupoval. Bylo půl 12, když jsem poslala pro lékaře, neboť v druhé době porodní porod vážnul. Pan doktor dal injekci pitutrinovou. Bylo ke 2. hodině odpol., když nasadil kleště. Porod kleštěmi trval 4 hodiny. Dvě hodiny táhl hlavičku, 1 hodinu ramínka a 1 hodinu konec pánevní a hýždě. Normálně jest přece plod porozen kleštěmi za třetí bolesti, ale zde byla příčina křeč pochvy. Plod vážil 4600 g, byl však mrtev. Žena měla trhlinu 2. stupně hráze a 10. den opustila lůžko úplně zdravá. Prosím o radu. Kdyby po druhé otěhotněla, mohly by nastat zase při vypuzování plodu opět křeče pochvy? – Jiřina Jelínková, městská porodní asistentka, Litomyšl.“ Lékař Jiří Moudrý jí odpovídá, že k obdobné situaci může u rodičky dojít i u dalšího porodu a přidává radu, jak takové situaci co nejlépe předejít.

⁷⁹⁶ R. MOSSE, *Adresář republiky*, s. 754.

65,5 roku. Nejmladší byla Jiřina Jelínková (58 let), nejstarší Anna Harychová (69 let). Babický monopol si zde toto kvarteto udrželo více jak čtvrt století. Otázkou zůstává, jaká byla v tak vysokém věku fyzická i psychická schopnost poskytovat všechny potřebné služby a jaká byla jejich kvalita.

Nebyly to však jen porodní báby, kdo ženám při porodu pomáhaly. 38 porodů proběhlo v Litomyšli v letech 1905–1914 pod vedením lékaře, z toho 21 dětí se narodilo ve zdejší nemocnici. Přítomnost muže u porodu byla v této době stále ještě raritou. Bylo již uvedeno, bába byla povinna přivolat lékaře, pokud se průběh porodu zkomplikoval a matce či dítěti hrozilo nebezpečí. To se evidentně dělo. Z 38 dětí, kterým na svět pomohl lékař, se 19, tedy každé druhé, narodilo již mrtvé. Tato smutná statistika důvěru v lékaře nejspíše ještě více snižovala. Na druhou stranu, ženy v Litomyšli mohly být rády, že žijí zrovna tam. V případě potíží nebylo nutné čekat na příjezd lékaře odjinud. Jak dokládají zápisy v matrikách, k porodům jich chodilo hned několik,⁷⁹⁷ a rodiče se tedy mohl některý dostavit poměrně brzo. Což bylo velmi důležité v okamžicích, kdy se hrálo o každou minutu. Přestože třeba již nedokázal pomoci dítěti, mohl zachránit alespoň matku. To si začínali lidé i porodní báby patrně čím dál uvědomovat a s postupem doby bylo do zdejší nemocnice přiváženo stále více náročných porodů z okolí. Přesná čísla jsou zmíněna v kapitole věnující se mrtvorozenosti.

⁷⁹⁷ Nejčastěji to byl primář nemocnice Bedřich Welz, sekundář František Lašek a praktický lékař Rudolf Wantoch,

8. Mrtvorozenost

Nejstručnější záznamy v matričních knihách informují o narození dětí bez známek života. Problematika studia mrtvorozenců byla doposud převážně vždy jen jednou ze součástí komplexnějších historicko-demografických studií a údaje, které o takových dětech jsou k dispozici, se ve většině případů omezují pouze na vývoj hodnot mrtvorozenosti.⁷⁹⁸ Na možnosti hlubší analýzy upozornili ve svých pracích například Radek Lipovski nebo Barbora Janáková Kuprová.⁷⁹⁹ Proto je cílem této části práce ukázat, jaká témata nabízí ke studiu zápisy mrtvorozených dětí v matričních knihách v 19. století.

8.1 Charakteristika evidence mrtvorozenců

Nejdříve se mrtvorozené děti zapisovaly do matrik zemřelých. Jak ve Svitavách, tak v Litomyšli se začaly zapisovat od dvacátých let 19. století. Je možné, že pro mrtvorozence byla dříve vyčleněna samostatná matriční kniha, která se však nedochovala ani v jednom z měst. Tuto informaci se však nepodařilo doložit. Rubriky, které se v matrikách zemřelých vyplňovaly, zůstaly po celou dobu v podstatě shodné. Jediná změna byla ta, že informace o zemřelém a jeho rodině začaly být v průběhu století podrobnější.

Farář na prvním místě do matriky zapisoval datum úmrtí a pohřbení dítěte. Mrtvorozeneci nemohli mít jako nekřtění řádně vystrojený pohřeb, a proto se data v naprosté většině případů shodovala, nebo je dělil jeden den.⁸⁰⁰ Následoval údaj o místě úmrtí, což byl buď dům rodičů, nebo nemocnice. V Litomyšli se jednalo pouze o uvedení čísla popisného, ve Svitavách začali ke konci 19. století připisovat i název ulice.

Jako další uváděl farář údaje o dítěti a jeho rodičích. Informace o zemřelém byla většinou velice stručná. Ve Svitavách se omezili na obecné spojení „*mrtvě narozené dítě*“, případně bylo ještě specifikováno jeho pohlaví. V Litomyšli byla škála použitých výrazů pestřejší. Kromě již zmíněného slovního spojení se používala označení „*mrtvorozeně, nedochůdče, umrlé dítě, umrlé mrtvorozeně, umrlý hošík, mrtvé nekřtěně, nekřtěný mrtvorozenec, dítě mrtvé se narodilo, mrtvě na svět přišlo*“. Po roce 1900 se začalo připisovat i datum narození dítěte, které se tedy shodovalo s datem úmrtí a často i s datem pohřbení.

⁷⁹⁸ Tato část práce vznikla upravením vydané studie Eliška VALOVÁ, *Problematika matriční evidence mrtvě narozených dětí ve Svitavách a v Litomyšli v letech 1785–1914*, HD 46, 2022, č. 2, s. 141–165.

⁷⁹⁹ Radek LIPOVSKI, *Dětská úmrtnost v populacích měst Frýdku a Místku v éře demografického přechodu od starého k novému reprodukčnímu režimu*, HD 31, 2007, s. 21–48; B. JANÁKOVÁ KUPROVÁ, *Obyvatelstvo na střeďočeském*, s. 111–115.

⁸⁰⁰ S větší prodlevou byly mrtvě narozené děti pohřbívány pouze výjimečně. Jako příklad můžeme uvést mrtvě narozené dítě švadleny Františky Nespěchalové v roce 1897. Františka porodila 22. února, dítě bylo pohřbeno až po šesti dnech. Nejspíše totiž nebyly jasné okolnosti jeho úmrtí, jelikož do matriky byla připsána poznámka, že mrtvola byla ohledána c. k. soudní komisí.

Zpočátku se do matriky uváděly jen údaje o otci dítěte – jeho jméno a příjmení, povolání nebo sociální postavení a bydliště. Na přelomu 19. a 20. století se v zápise objevuje i křestní jméno matky. V případě nemanželských dětí se zapisovalo jméno a příjmení matky, její bydliště a případné povolání, dále jméno a bydliště jejího otce.

Následující oddíl v matričních knihách byl vyhrazen pro vyplnění tří informací: jednalo se o náboženství, pohlaví a původ zemřelého. Pohlaví a původ dítěte byly vyplněny takřka u všech dětí, případně je bylo možné odvodit ze zápisu o mrtvém. Naopak kolonka týkající se víry zůstávala prázdná nebo proškrtnutá, jelikož mrtvě narozeným nemohla být udělena svátost křtu.⁸⁰¹ Podobně tomu bylo i v oddílu vyhrazeném pro věk a nevyplněné zůstávalo i místo, kam mělo být zapsáno jméno duchovního, který zesnulého vyzpovídal a zaopatřil. Naopak vždy bylo vyplněno jméno osoby, která dítě pohřbila. Mrtvorozence pohřbíval hrobař, proto zde stálo jeho jméno. Do svitavských matrik se také často dopisovala věta, že dítě bylo pohřbeno v oddělené části hřbitova určené pro sebevrahy a mrtvě narozené děti.

Rozdílně se v obou městech přistupovalo k vyplnění rubriky pro příčiny úmrtí. Do poloviny 19. století zůstávala tato kolonka v obou městech prázdná, nebo byla jako příčina smrti uváděna ona mrtvorozenost. Vyjma několika konkrétnějších zápisů na počátku 20. století zůstala tato praxe v Litomyšli až do první světové války. Oproti tomu ve Svitavách se od padesátých let 19. století uváděl důvod úmrtí mrtvorozenat velice konkrétně.

Mrtvě narozené děti se začaly postupně souběžně evidovat do matrik zemřelých i do matrik narozených. Přestože byl počátek zapisování těchto dětí v matrikách zemřelých v obou městech takřka shodný (dvacátá léta 19. století), nepanovala tato shoda u matrik narozených. Ve Svitavách se záznamy začínají v souvislé řadě objevovat během čtyřicátých let 19. století, v Litomyšli až o půl století později. Záleželo tedy na rozhodnutí zapisovatele a jeho pečlivosti. V matrikách narozených faráři vyplňovali řadu údajů totožných s matrikou zemřelých – datum úmrtí pouze nahradilo datum porodu a den pohřbu termín křtu. Po vyplnění čísla popisného následovala kolonka, do které se zapisovalo jméno dítěte. Do té faráři uváděli identická slovní spojení určená pro označení mrtvorozenců jako v případě matrik zemřelých. Stejně byly vedeny i rubriky týkající se náboženství, pohlaví a původu dítěte. Ve srovnání s matrikami zemřelých byly obsáhlejší údaje o rodičích. O těch se uvádělo víc detailů, a to jak v případě otce, tak v případě matky. U otce se zapisovalo jeho jméno a příjmení, náboženství, povolání či sociální postavení a bydliště, následovaly tytéž informace o jeho otci a jméno, rodné příjmení a bydliště matky. U matky dítěte faráři evidovali její jméno, náboženství a totožné informace o rodičích

⁸⁰¹ Výjimky jsou zmíněny na následujících stranách.

jako v případě otce dítěte. V průběhu devadesátých let 19. století se u obou rodičů zaznamenávalo i datum a místo jejich narození a také datum sňatku.

Porodní bába byla původně připisována na počátek každého záznamu. Kolonka pro jméno duchovního, který vykonal řádný křest, zůstávala v případě mrtvorozených prázdná, stejně jako ta určená pro jména kmostrů.

8.2 Evidence mrtvě narozených dětí v letech 1785–1914

První záznam o mrtvě narozeném dítěti byl ve Svitavách zapsán v červnu 1820, a to do matriky zemřelých. Do těchto matrik byly zaevidovány takřka všechny mrtvě narozené děti (98,6 %).⁸⁰² Od čtyřicátých let 19. století začaly být zároveň evidovány i do matrik narozených. V letech 1840–1849 se do matrik narozených ve srovnání s matrikami zemřelých uvádělo jen každé desáté mrtvorozeně. Pravděpodobně vždy záleželo na konkrétním zapisovateli, zda se rozhodl dítě zapsat i do matriky narozených, anebo pouze do matriky zemřelých. V následujícím desetiletí bylo již duplicitních záznamů téměř 70 % a poté až do konce století 80–90 %. V letech 1900–1914 byly vyjma jednoho záznamu všechny mrtvě narozené děti zapsány souběžně do matrik narozených i zemřelých.

„Umrle dítě“ Johany Hanusové narozené v červenci roku 1822 bylo prvním zaevidovaným mrtvorozenkem v Litomyšli. Ve srovnání se Svitavami však v Litomyšli téměř po celé 19. století sloužily k zaznamenávání mrtvorozenců pouze matriky zemřelých. V letech 1820–1889 byly do obou matrik současně zapsány jen dvě mrtvě narozené děti. Praxe souběžného uvádění do matrik narozených a zemřelých zde byla oproti Svitavám půl století zpožděna. V letech 1890–1899 byla do matrik narozených uvedena jen polovina mrtvě narozených zapsaných v matrikách zemřelých. V následujícím období bylo shodných záznamů 92 %.

V matrikách narozených i v matrikách zemřelých byly mrtvě narozené děti většinou evidovány spolu s ostatními zápisy. Pouze několikrát se stalo, že záznam o mrtvorozeneci byl dopsán s několikanásobným či týdenním zpožděním. Pro některé roky v průběhu šedesátých a sedmdesátých let 19. století nebyly záznamy o mrtvě narozených zařazovány průběžně, ale až hromadně na konci daného roku. Následně se však faráři vrátili k chronologické evidenci, kterou používali až do vypuknutí první světové války.

⁸⁰² Devět mrtvorozených dětí bylo uvedeno pouze do matriky narozených. Důvod není zřejmý.

8.3 Problematika evidence mrtvorozenců

Výše uvedeným způsobem byla do svitavských a litomyšlských matrik zaevidována většina mrtvě narozených. Některé záznamy však byly sporné a nejednoznačné, a proto je nutné před prezentací zjištěných výsledků odpovědět na následující tři otázky:

1. Jaké záznamy byly zařazeny do celkové databáze mrtvě narozených dětí?

Odpověď na tuto otázku není tak jednoduchá, jak by se na první pohled mohlo zdát. Jako problémová se totiž ukázala stručná evidence v první polovině zkoumaného období. V matrikách zemřelých obou měst bylo zapsáno velké množství dětí, u nichž bylo obtížné rozhodnout, zda je zařadit mezi živě nebo mrtvě narozené. Jednalo se o záznamy, kde byla kolonka určená pro věk prázdná či proškrtnutá. O tom, že by dítě přišlo na svět bez známek života, však nebyla v zápisu žádná zmínka. Mohlo se tedy jednat o děti, které zemřely bezprostředně po porodu, a jelikož žily jen pár okamžiků, nebylo jejich stáří vyplněno. Zároveň ale mohlo jít také o mrtvorozence a skutečnost, že dítě přišlo na svět bez známek života, mohla být poznamenána právě neuvedením věku dítěte. Pro odůvodnění prvního či druhého vysvětlení však nejsou žádné důkazy.

Ve výsledku bylo jako rozhodující použito slovo „mrtvorozené“. Do celkového vzorku tak byly zahrnuty pouze zápisy, kde doslovně stálo, že se dítě narodilo mrtvé. Sporné záznamy, u kterých tento výraz nebyl použit, byly zahrnuty mezi živě narozené děti zemřelé krátce po porodu. V Litomyšli bylo těchto nejednoznačných zápisů 112 a ve Svitavách 97.

2. Jaký význam měl pojem „mrtvorozený“?

V prostudovaných matrikách měl pojem „mrtvorozený“ širší význam, než by se dalo předpokládat. Do matrik se pod tímto označením evidovaly také potraty. Medicína v dané době rozdíl mezi aborty a porody mrtvých dětí (předčasné či v termínu) jasně definovala. O potratu se hovořilo, pokud těhotenství skončilo do 28. týdne. Jestliže zemřelo dítě během 28. až 36. týdne, jednalo se o předčasný porod, po 36. týdnu o porod včasný.⁸⁰³ Duchovní, kteří pořizovali záznamy do matrik, ze kterých tato práce vychází, případy takto nerozlišovali a uváděli všechny souhrnně jako mrtvorozence. Důkazem evidence abortů jsou příčiny úmrtí ve svitavských

⁸⁰³ Č. KRÍŽEK, *Základové porodnictví*, s. 40. Dnes se se pod definicí „mrtvě narozené dítě“ rozumí „plod narozený bez známek života, jehož hmotnost je 500 g a více, nelze-li porodní hmotnost určit, narozený po 22. dokončeném týdnu těhotenství, a nelze-li délku těhotenství určit, nejméně 25 cm dlouhý, a to od temene hlavy k patě“. „Pakliže plod či embryo neprojevuje známky života či je vypuzeno dříve než ve 22. týdnu těhotenství či má porodní váhu menší než 500 g, hovoří se o spontánním potratu.“ Olga DUBOVÁ – Michal ZIKÁN, *Praktické repetitorium gynekologie a porodnictví. Pro přípravu ke specializačním zkouškám*, Praha 2019, s. 492–493.

matrikách, které se u mrtvě narozených začaly detailně psát od padesátých let 19. století. Kromě komplikovaných a předčasných porodů se jako příčina úmrtí u mrtvě narozených objevoval i výraz *Faulgeburt*, tedy abortus.⁸⁰⁴ Zapisován byl především v letech 1890–1914. V Litomyšli takto přesně důvody úmrtí definovány nebyly.

Kvůli nedostatečné evidenci není možné od sebe případy mrtvorozenosti a potratovosti konkrétně rozlišit, a proto nebyly zjištěné aborty z celkových výsledků vyloučeny. Evidence potratů však nebyla jen specifikem dané oblasti. Do matrik byly zapisovány například na panství Škvorec, jak dokládá B. Janáková Kuprová.⁸⁰⁵

V důsledku výše uvedeného faktu je možné namítnout, že je na následujících řádcích pojem mrtvorozenost užíván chybně, jelikož šlo současně také o potratovost. Pro zjednodušení bude však i nadále používán souhrnný výraz *mrtvorozenost*.

3. Jaké neshody ukázalo srovnání matričních zápisů?

Při porovnávání duplicitních záznamů v matrikách narozených a zemřelých bylo zjištěno, že faráři mnohokrát chybovali. Méně závažné chyby se týkaly například uvedení jiného křestního jména jednoho z rodičů, špatného čísla popisného nebo také nesouhlasilo zapsané pohlaví dítěte. Takové chyby byly ale běžné, faráři se jednoduše „upsali“ a celkové výsledky tím nebyly nijak ovlivněny.

Závažnější je fakt, že záznam v matrice narozených několikrát uváděl jiný příchod dítěte na svět než matrika zemřelých. Těchto případů nebylo mnoho. V Litomyšli nebyl zjištěn žádný, ve Svitavách pouze dva. Přesto však toto zjištění vyvolává otázku, jak pečlivě byly vlastně matriky vedeny. První odlišný záznam byl zjištěn u porovnání zápisů v matrikách narozených a zemřelých týkající se dítěte tkalce Patrizie Christa a jeho ženy Barbory v roce 1864. V matrice narozených je dítě uvedeno jako mrtvě narozené, ačkoli datum křtu je vyplněno. Matrika zemřelých však uvádí, že dítě dostalo jméno František a žilo čtvrt hodiny. Svátost křtu mu zjevně skutečně udělena byla (zcela pravděpodobně šlo o nouzový křest), a proto bylo dítě pohřbeno zdejším kaplanem, a to až za dva dny. Další nejasný záznam byl v matrikách zjištěn o půl století později, když 3. března roku 1904 pomáhala porodní bába Terezie Friedlová při porodu Marii Helferové, rozené Prokeschové. Dcera Josefa Helfera a jeho ženy Marie však dle matriky narozených přišla na svět mrtvá. Datum křtu, jména kmotrů a faráře zůstaly nevyplněné. V této době se již všechny mrtvě narozené děti zapisovaly souběžně do matrik

⁸⁰⁴ Vilém WEISS – Vítězslav JANOVSÝ – Jindřich ZÁHOŘ, *Názvoslovní lékařské a lékárnické*, Praha 1881, s. 32.

⁸⁰⁵ B. JANÁKOVÁ KUPROVÁ, *Obyvatelstvo na středočeském*, s. 113.

narozených i do matrik zemřelých. Žádné mrtvě narozené dítě však v matrikách zemřelých 3. března 1904 uvedeno není. Je zde však zápis, že 6. března zemřela dcera Josefa Helfera a manželky Marie, rozené Prokeschové. Údaj o délce života je špatně čitelný, patrně se jedná o dvě hodiny. Ačkoli dle tohoto zápisu nemělo dítě jméno, muselo být pokřtěno, jelikož jej 8. března pohřbil farář.⁸⁰⁶ Oba výše uvedené příklady byly jako sporné z evidence vyloučeny.

Třetí problém týkající se neshody evidence je již závažnější. Nevyskytl se pouze u jednotek případů, ale u 69 záznamů, které již mohly uvedené hodnoty mrtvorozenosti ovlivnit. Jedná se o udělování křtu z nouze mrtvě narozeným dětem.⁸⁰⁷ Srovnání záznamů ve svitavských matrikách narozených a zemřelých totiž odhalilo, že zdejší porodní báby udělovaly křest i mrtvě narozeným dětem. Do matriky narozených bylo zapsáno křestní jméno dítěte a bylo k němu připsáno, že bylo pokřtěno z nouze přítomnou porodní bábou. Uvedené datum porodu a křtu bylo tedy shodné, kolonky pro kmotry byly prázdné. Na první pohled se záznam jevil jako typický křest z nouze – zdravotní stav dítěte nebyl po porodu nejspíše dobrý, a proto mu porodní bába udělila nouzový křest. A jelikož nebyly doplněny záznamy týkající se řádného křtu, dítě pravděpodobně zemřelo záhy po porodu. Takové záznamy nebyly neobvyklé, ve Svitavách byl nouzový křest udělen 2 % živě narozených dětí. Problém však nastal při porovnání s matrikou zemřelých. Zde záznam uváděl, že ono dítě bylo sice opravdu nouzově pokřtěno, ale zároveň bylo mrtvorozené („z nouze pokřtěné mrtvorozené dítě“). A jelikož bylo pokřtěno, stal se z něj řádný křesťan a dítěti mohl být vystrojen klasický pohřeb za přítomnosti duchovního.

Porodní bába pravděpodobně těmto dětem udělila nouzový křest s onou podmínkou, a to za nastalé situace: během těžkého porodu se bába začala bát o život dítěte. Dítě v těle matky projevovalo známky života, a proto se jej bába rozhodla nouzově pokřtít s vyslovením podmínky. Porod se však natolik zkomplikoval, že dítě v jeho průběhu zemřelo. Narodilo se tedy mrtvé, ale v době, kdy bába seznala, že ještě žilo, mu udělila nouzový křest. Dítě se díky tomu stalo členem křesťanského společenství a bylo možné uspořádat mu pohřeb. Zda bývalo dítě během aktu křtu skutečně prokazatelně živé, nebo zda se bába snažila upozorovat nepatrnou stopu života, aby rodiče ušetřila od smrti nekřtěnce, je otázkou. V letech 1830–1839 bylo ve Svitavách tímto způsobem pokřtěno každé třetí mrtvě narozené dítě, v následujícím desetiletí dokonce 31 z celkového počtu 51 mrtvě narozených dětí, což představuje 60,8 %. V letech 1850–1859 bylo z nouze pokřtěno 21,6 % mrtvorozenců. Tato praxe nebyla v letech 1830–1859 dílem

⁸⁰⁶ Na podobné neshody v záznamech poukazuje také Petr ZATLOUKAL, *Mrtvorozenost dětí v církevních matrikách na Jesenicku v "dlouhém" 19. století*, Jesenicko 18, 2017, s. 18.

⁸⁰⁷ Podmínky udělení nouzového křtu viz s. 175.

pouze jedné konkrétní porodní báby. Dle matričních záznamů udělovaly takový typ křtů takřka všechny báby, které ve Svitavách v dané době působily. V šedesátých letech bylo takto pokřtěno pouze jedno z 58 mrtvě narozených. Naopak v následujícím desetiletí počet takovýchto křtů stoupl na deset a byl celkově udělen 15,2 % mrtvorozenců. Poté se od této praxe nejspíše pod vlivem sekularizace upouštělo a vyskytovala se již jen ojediněle. Celkově byl ve Svitavách udělen křest z nouze 10,7 % mrtvě narozených. Všech 69 z nouze pokřtěných mrtvorozenců bylo do celkové evidence započítáno. V Litomyšli žádné obdobné případy zjištěny nebyly.

Tabulka č. 57: Křty z nouze udělené mrtvě narozeným dětem ve Svitavách v letech 1785–1914			
Období	Počet mrvě narozených dětí	Z toho udělen křest z nouze	%
1785–1799	–	–	–
1800–1809	–	–	–
1810–1819	–	–	–
1820–1829	15	–	–
1830–1839	30	10	33,3
1840–1849	51	31	60,8
1850–1859	37	8	21,6
1860–1869	58	1	1,7
1870–1879	66	10	15,2
1880–1889	113	4	3,5
1890–1899	118	2	1,7
1900–1914	156	3	1,9
Celkem	644	69	10,7

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

8.4 Hodnoty mrtvorozenosti v Litomyšli a ve Svitavách v letech 1785–1914

V letech 1785–1914 bylo v litomyšlských matrikách zapsáno 611 mrtvě narozených dětí a do svitavských o 33 více. V Litomyšli tak na 1 000 porodů připadalo skoro 21,8 mrtvě narozených, ve Svitavách dokonce o šest více.

První záznamy o mrtvorozených jsou v litomyšlských matrikách uváděny od dvacátých let 19. století. Během let 1820–1829 do nich bylo zaznamenáno pouze osm případů. V tomto desetiletí dosáhla mrtvorozenost hodnoty 3,5 %, zatímco její průměrná hodnota v českých zemích byla 12,1 %, a s velkou pravděpodobností tak v této době nebyly ve městě zapisovány všechny mrtvě narozené děti. V průběhu let 1830–1879 se evidence nejspíše zdokonalila, zjištěné míry mrtvorozenosti odpovídají výsledkům celozemským. Výjimku představují pouze

čtyřicátá léta 19. století. V této době se v Litomyšli opakovaně šířil tyfus a nakažení mohlo u gravidních žen zapříčinit porod s nešťastným koncem. Naopak po choleroých epidemiích v roce 1832 a 1866 nebyl obdobný vzestup zaznamenán. Od roku 1880 došlo k prudkému vzrůstu mrtvorozenosti, který svého vrcholu dosáhl v posledním desetiletí 19. století. V letech 1890–1899 připadalo na 1 000 narozených takřka 62 mrtvě narozených, což byl dvojnásobek celozemského průměru. Do vypuknutí první světové války došlo k mírnému poklesu, přesto však hodnota skoro 54 ‰ představovala výsledek velmi vysoký.

Tabulka č. 58: Srovnání mrtvorozenosti v Litomyšli a ve Svitavách v letech 1785–1914							
Období	Litomyšl			Svitavy			Mrtvorozenost v českých zemích (v ‰)*
	Celkový počet narozených	Počet mrtvě narozených	Mrtvorozenost (v ‰)	Celkový počet narozených	Počet mrtvě narozených	Mrtvorozenost (v ‰)	
1785–1799	3210	–	–	1692	–	–	–
1800–1809	2147	–	–	1144	–	–	–
1810–1819	2041	–	–	1288	–	–	9,5
1820–1829	2302	8	3,5	1379	15	10,9	12,1
1830–1839	2138	32	15,0	1595	30	18,9	14,5
1840–1849	2313	62	26,8	1684	51	30,3	16,3
1850–1859	2209	45	20,4	1735	37	21,3	21,7
1860–1869	2091	48	23,0	1914	58	30,3	23,2
1870–1879	2196	43	19,6	1981	66	33,3	25,6
1880–1889	2380	89	37,4	2247	113	50,3	28,3
1890–1899	2391	147	61,5	2835	118	41,6	30,6
1900–1914	2558	137	53,6	3718	156	42,0	28,8
Celkem	27976	611	21,8	23212	644	27,8	–

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

* L. KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva*, s. 338. Autorka uvádí údaje pro jednotlivá pětiletí. Pro potřeby tabulky byly vypočteny průměry za deset (resp. patnáct) let. Pro počáteční roky L. Kárníková hodnoty neuvádí.

Ve Svitavách přišlo v průběhu dvacátých let 19. století na svět 15 mrtvorozenců. Na 1 000 narozených zde připadalo 11 mrtvorozených dětí, v českých zemích o jedno dítě více. Od třicátých let byla překonána míra celozemská. Právě v této době byly zjištěny případy zmíněných z nouze pokřtěných mrtvorozených, které byly do evidence započítány, a mohly tak způsobit nárůst hodnot, což se na výsledcích projevilo především ve čtyřicátých letech. Zároveň zde stejně jako v Litomyšli několikrát vypukly tyfové epidemie, během kterých se mohla gravidita značně zkomplikovat. Shodná hranice mrtvorozenosti byla v této době zjištěna i na

panství Škvorec, což autorka přisuzuje přesnější evidenci.⁸⁰⁸ Vrcholu dosáhla v osmdesátých letech 19. století, tedy o dekádu dříve než v Litomyšli. V této době připadalo na 1 000 narozených 50 mrtvě narozených, takřka o dvacet více než v českých zemích. Na přelomu 19. a 20. století se hodnota mrtvorozenosti pohybovala v rozmezí 41,6–42 ‰.

Shodně v obou městech došlo od osmdesátých let 19. století k výraznému vzestupu hladiny mrtvorozenosti. Nešlo tedy o důsledek industriální proměny Svitav, jelikož v Litomyšli byl nárůst zjištěn taktéž, ačkoli charakter města se nikterak nezměnil. Prudký vzestup byl pravděpodobně způsoben kombinací několika faktorů. První vysvětlení souvisí se sekularizací.⁸⁰⁹ Porodní báby nejspíše začaly upouštět od praxe, kdy se po porodu snažily u novorozeněte zahlédnout jakýkoliv projev života, aby ho mohly nouzově pokřtít, což mohlo mít za následek zjištěné vyšší počty mrtvorozenců. Druhá teze má dočinění se zmíněnými potraty a jejich pravidelnější evidencí do matrik. V Litomyšli o nich nejsou po celou sledovanou dobu konkrétní zprávy, a to kvůli neuvádění příčin úmrtí u mrtvorozených. Proto nelze toto tvrzení podložit čísly. Ve svitavských matrikách se záznamy o potratech objevují od devadesátých let 19. století. V letech 1890–1899 bylo do matrik zapsáno dvanáct těchto případů. Pokud by byly odečteny od celkového počtu mrtvorozenců, zbyde jich a hodnota mrtvorozenosti poklesne na 37,4 ‰. V následujícím období bylo do matrik zapsáno 49 potratů a po odečtu je hodnota 28,8 ‰, což přesně odpovídá celozemskému průměru. Dopad třetího možného faktoru již lze podpořit čísly v obou městech. Jak ve Svitavách, tak v Litomyšli byly po roce 1900 zaznamenány případy, kdy mrtvé dítě přivedly na svět přespolní rodičky, a to ve zdejších nemocnicích. Pravděpodobně se jednalo o porody, kdy báby usoudily, že je při příchodu dítěte na svět zapotřebí odbornější zásah lékaře v nemocnici. V letech 1900–1914 porodilo v Litomyšli mrtvé dítě 25 žen bydlících jinde. Pokud by byly odečteny od celkového počtu, klesla by hladina mrtvorozenosti na 43,8 ‰. Ve Svitavách bylo ve stejném období takových rodiček 30. Po odečtu by tak mrtvorozenost činila 33,9 ‰ (i s potraty).

Vysokou míru mrtvorozenosti zjistil také P. Zatloukal pro Jeseník. V letech 1901–1905 dosáhla mrtvorozenost hodnoty 45 ‰ a v letech 1906–1910 dokonce 57,5 ‰. Autor si tato vysoká čísla vysvětluje pečlivější evidencí.⁸¹⁰ Ve Frýdku dosáhla mrtvorozenost maxima v letech 1886–1895, což R. Lipovski dává do souvislosti s nárůstem celkového počtu porodů s okolností, že v té době lékaři neuměli tomuto konci gravidity předejít.⁸¹¹ Prudký nárůst

⁸⁰⁸ B. JANÁKOVÁ KUPROVÁ, *Obyvatelstvo na středočeském*, s. 114–115.

⁸⁰⁹ K tématu např. H. STOKLASOVÁ, *Přechodové rituály*, s. 69–77.

⁸¹⁰ P. ZATLOUKAL, *Mrtvorozenost na Jeseníku*, s. 16–18.

⁸¹¹ R. LIPOVSKI, *Dětská úmrtnost*, s. 33–34.

mrtvorozenosti nenastal na konci 19. století pouze ve městech, ale i v některých venkovských farnostech. Například v lochenické farnosti byla v letech 1880–1889 hladina mrtvorozenosti pouze 17,7 %. Následující desetiletí však vyšplhala až ke 53,3 %. Dle V. Kalouskové šlo o odraz lepší evidence a o změnu definování výrazu *mrtvorozenec*.⁸¹²

Také v sousední Poličce se na počátku 20. století rodilo značné množství mrtvorozených dětí. Na 1 000 živě narozených bylo 42 mrtvorozenců, tedy úplně totožně jako ve Svitavách, ačkoli životní podmínky v průmyslových Svitavách a venkovské Poličce srovnávat nelze.⁸¹³ Ve farnosti Libčany se hodnoty mrtvorozenosti držely v průměru na hodnotě 14 %. Od skutečně nízkých čísel, která A. Šikulová zhodnotila jako podregistrované, vystoupala hodnota na počátku 20. století k 30 % uváděným pro české země.⁸¹⁴ V konfesně smíšené farnosti Zdechovice zjistila Š. Nekvapil Jirásková nižší hodnoty, než které se uvádí pro české země, z čehož vyvodila závěr, že zde mrtvorozené děti rozhodně nebyly zapisovány v reálných počtech.⁸¹⁵

Jak ve Svitavách, tak v Litomyšli přicházeli na svět častěji mrtvě narození chlapci.⁸¹⁶ Ve Svitavách bylo 57,5 % mrtvě narozených mužského pohlaví. V Litomyšli bylo chlapců 58,3 %, dívek 39,9 % a u 1,8 % dětí nebylo pohlaví zapsáno. Mrtvorozeneci mužského pohlaví se rodili častěji i ve výše zmíněných lokalitách, například v Libčanech bylo 55,4 % mrtvě narozených chlapců.⁸¹⁷ Ve Zdechovicích to bylo pouze 43,0 %, ovšem zde u 16,0 % případů nebylo pohlaví vůbec uvedeno.⁸¹⁸

8.5 Důvody narození mrtvých dětí

Důvody, proč dítě přišlo na svět mrtvé, nebyly do litomyšlských a svitavských matrik zemřelých velice dlouho uváděny. Kolonka určená k zápisu příčiny smrti (která byla primárně určena pro úmrtí živě narozeného dítěte) zůstávala buď prázdná, nebo proškrtnutá. Případně byla uvedena právě mrtvorozenost.

V Litomyšli faráři takto postupovali až do roku 1914. U 91,0 % mrtvorozenců nebylo vůbec specifikováno, proč se narodili mrtví. U zbylého procenta zápisů již byla kolonka

⁸¹² V. KALOUSKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 99.

⁸¹³ E. CHADIMOVÁ, *Populační vývoj*, s. 97.

⁸¹⁴ A. ŠIKULOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 121–122.

⁸¹⁵ Šárka NEKVAPIL JIRÁSKOVÁ, *Demografický vývoj farnosti Zdechovice v letech 1790–1899* (Diplomová práce, Univerzita Pardubice, Fakulta filozofická), Pardubice 2010, s. 59.

⁸¹⁶ Celozemské výsledky dokládají, že také u živě narozených dětí převažovali chlapci nad dívkami. Poměr se později vyrovnal, jelikož v kojeneckém věku byla častější úmrtí dětí mužského pohlaví. Srov. Olga NOVÁKOVÁ, *Úmrtnost kojenců a mladších dětí v 19. a 1. polovině 20. století*, *Demografie* 45, 2003, č. 3, s. 177–188.

⁸¹⁷ A. ŠIKULOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 122.

⁸¹⁸ Š. NEKVAPIL JIRÁSKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 58.

vyplněna, přesto se však nejednalo o příliš věcné zápisy. Nejčastěji bylo narození mrtvého dítěte vysvětlováno slabostí (2,8 %), předčasným porodem (2,6 %) nebo komplikacemi při porodu (1,5 %).

Tabulka č. 59: Důvody narození mrtvých dětí v Litomyšli a ve Svitavách v letech 1785–1914 (v %)				
Příčina úmrtí	Litomyšl		Svitavy	
	Počet	%	Počet	%
<i>předčasný porod</i>	16	2,6	168	26,1
<i>slabost</i>	17	2,8	103	16,0
<i>potrat</i>	–	–	60	9,3
<i>udušení</i>	1	0,2	59	9,2
<i>komplikovaný porod</i>	9	1,5	14	2,2
<i>poškození mozku</i>	–	–	11	1,7
<i>jiná poloha</i>	–	–	13	2,0
<i>vývojová vada</i>	–	–	4	0,6
<i>císařský řez</i>	2	0,3	3	0,5
<i>ostatní</i>	10	1,6	22	3,4
<i>neuvedeno</i>	556	91,0	187	29,0
Celkem	611	100,0	644	100,0

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

Svitavské matriky byly v tomto ohledu daleko konkrétnější. Zde se uvádění důvodu smrti plodu před jeho narozením stalo zcela běžnou součástí zápisů přibližně od poloviny 19. století. Od osmdesátých let 19. století byly uváděny velice odborně a pravděpodobně se na diagnostice podíleli již přímo lékaři. U 29,0 % případů nebyl důvod úmrtí plodu blíže specifikován. Jedná se však o zmíněné záznamy z první poloviny 19. století, kdy se tato informace ještě nezapisovala.

Nejčastěji se ve svitavských záznamech objevovalo, že se dítě narodilo mrtvé z důvodu předčasného porodu (26,1 %). Nejobvyklejšími příčinami předčasného porodu byly podle lékaře Č. Křížka „*namáhavé pohybování tělesné v těhotenství, zdvihání těžkých břemen, jízda na vozech na špatných cestách, úrazy tělesné, zvláště na životě, chybný krok, těžký pád, nemírný tanec, nestřídmé a prudké obcování tělesné, požívání rozčilujících nápojů atd.*“⁸¹⁹ Projevem počínajícího předčasného porodu byla zimnice střídající se s horečkou, slabost, nechuť k jídlu a tlak ve spodní části břicha.⁸²⁰ Pokud těhotné začaly také krvácet nebo jim odtékala voda,

⁸¹⁹ Č. KŘÍŽEK, *Pravá pomoc*, s. 202.

⁸²⁰ V. VYŠÍN, *Babictví*, s. 142.

doporučovalo se poslat pro bábu. Ta se měla nejprve snažit porod zastavit. Jestliže to již nebylo možné, tak ho naopak urychlit, chladivými obklady zastavit silné krvácení a přivolat na pomoc lékaře.⁸²¹ V porodních příručkách z 19. století je nadále uváděno, jak postupovat v různých situacích, jež mohly během takového porodu nastat.⁸²²

Celkem 103 svitavských dětí se narodilo mrtvých z důvodu přílišné slabosti. Fyzickou dispozici dítěte po narození předurčoval především zdravotní stav ženy v době těhotenství a podmínky, ve kterých žila. Tyto faktory měly totiž zásadní vliv na porodní hmotnost novorozence, která mohla být v řadě případů rozhodující a pro mnoho dětí se stala osudnou.

U 9,3 % mrtvorozenců bylo uvedeno, že se jednalo o potrat. Ten tehdejší příručky definovaly jako těhotenství ukončené před 28. týdnem. V dané době však bylo obtížné přesně stanovit, jak dlouho již gravidita trvala a nejspíše tak záleželo na faráři, bábě či lékaři, zda rozhodli, jestli šlo o potrat, nebo předčasný porod. Důvody, proč k potratu docházelo, byly specifikovány velmi podobně jako u předčasných porodů. K. Bulíř uvádí, že příčinou byla náročná fyzická práce, jízda na voze, na koni, pád, ale také horká lázeň, pití alkoholu, dráždění rodidel nebo i pomatení, leknutí a stres. Konec těhotenství zpravidla také nastával, pokud se žena nakazila infekční nemocí, například tyfem nebo neštovicemi. Ženám se v případě, že pociťovaly příznaky potratu, radilo, aby si přivolaly pomoc, a to nejlépe porodní bábu, a do jejího příchodu ležet v posteli a krvácení zmírňovat přikládáním ledu. Jestliže u některých předčasných porodů byla šance, že se dítě podaří zachránit, u potratů taková šance nebyla, a proto se veškerá pozornost báby nebo lékaře měla soustředit na záchranu života ženy.⁸²³

Ještě před narozením se udusilo 59 dětí (9,2 %) Jejich krev se přestala okysličovat především ze dvou důvodů. Tím prvním bylo ovinutí pupeční šňůry kolem krku. Dělo se tak nejčastěji, pokud bylo dítě v jiné poloze než podélně hlavičkou. Zvláště nebezpečná byla poloha zadečkem. K udušení mohlo dojít i tehdy, když odtekla plodová voda a děloha začala tlačit přímo na plod. Pokud se bába ještě snažila dítě vzkřísit, měla mu vyndat hlen z úst, třít jej na hrudi a na hlavičku stříkat studenou vodu. Doporučovalo se zkusit i houpaní, které mělo pomoci vehnat do plic vzduch. Jedním z posledních pokusů bylo šimrání peřím pod nosem. Báby ale většinou poznaly, kdy je dítě udušené a kdy se lze ještě pokoušet o jeho vzkříšení.⁸²⁴

U 2,2 % případů byl důvod úmrtí vysvětlován komplikovaným porodem. Jeho okolnosti ale nebyly blíže specifikovány. Další 2 % dětí zemřela během porodu, který zkomplikovala jiná

⁸²¹ Tamtéž, s. 142–143.

⁸²² Č. KRÍŽEK, *Pravá pomoc*, s. 204; V. VYŠÍN, *Babictví*, s. 144.

⁸²³ K. BULÍŘ, *Těhotenství, porod*, s. 40–41.

⁸²⁴ V. VYŠÍN, *Babictví*, s. 247–248.

poloha než podélná hlavičkou. Dle zápisů se jednalo především o polohu příčnou nebo šikmou. V takových případech se bábě opět radilo, aby si na pomoc přivolala lékaře.

Další příčiny úmrtí se ve svitavských matrikách objevovaly spíše jednotlivě. Šlo například o poškození mozku, úmrtí z důvodu použití císařského řezu nebo kleští. U čtyř dětí bylo poznamenáno, že šlo o „stvůru“ či „zřůdu“. Jejich deformace ale nebyly více popsány.

8.6 Sezónní rozložení porodů mrtvorozených

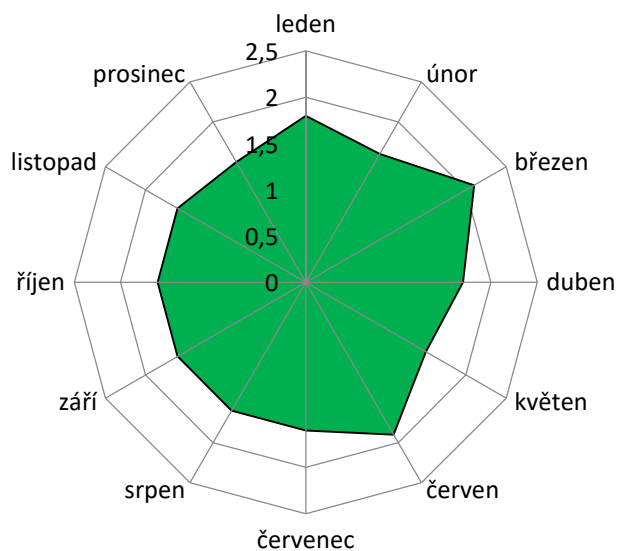
Tabulka č. 60: Počet porodů v jednotlivých měsících v Litomyšli a ve Svitavách v letech 1785–1914													
Litomyšl													
Měsíc	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.	Celkem
Celkem	52	44	66	50	48	57	51	49	49	50	49	46	611
Denní průměr	1,8	1,6	2,1	1,7	1,5	1,9	1,6	1,6	1,6	1,6	1,6	1,5	1,7
Svitavy													
Měsíc	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.	Celkem
Celkem	54	58	53	53	62	53	45	59	50	57	45	55	644
Denní průměr	1,7	2,1	1,7	1,8	2,0	1,8	1,5	1,9	1,7	1,8	1,5	1,8	1,7

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

Živé děti přicházely ve Svitavách i v Litomyšli na svět nejčastěji v první čtvrtině roku, s maximem v únoru pro Litomyšl a v dubnu pro Svitavy. Nejvíce mrtvorozenců se v Litomyšli narodilo během března a ve Svitavách v únoru. Ačkoli se jedná o nejvyšší hodnoty, jsou rozdíly mezi nejvyššími a nejnižšími hodnotami během roku takřka minimální. Charakter počasí a sezónní výkyvy teplot tedy přímo neovlivňovaly porody, během kterých žena přivedla na svět mrtvé dítě. Denní průměry byly v jednotlivých měsících více méně vyrovnané a porody byly rozděleny rovnoměrně do průběhu celého roku.

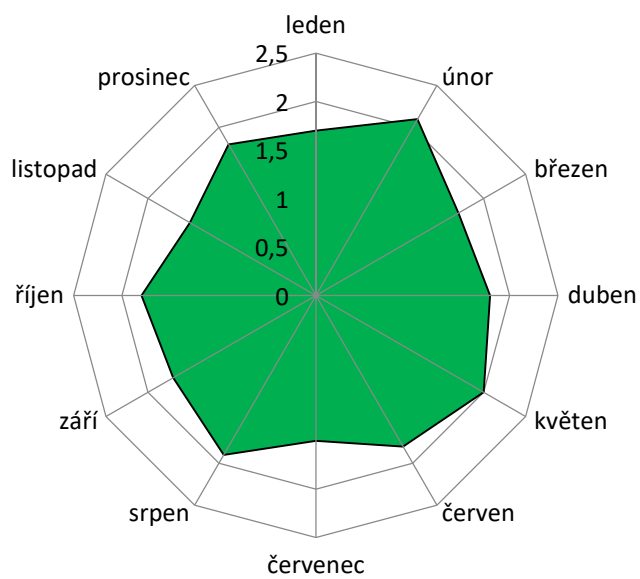
Vyšší počty mrtvorozených v uvedených dvou zimních měsících mohly mít s počasím určitou souvislost. Těhotné ženy mohly v tomto období snáze prochladnout, onemocnět respiračními chorobami, hrozil jim častější pád na namrzlé cestě, nebezpečnější byla i jízda na voze, neměly dostatek vitamínů, slunečního svitu a čerstvé stravy. Všechna uvedená nebezpečí však hrozila těhotným i v ostatních zimních měsících, během kterých však byly počty mrtvě narozených spíše průměrné.

Graf č. 36: Porody mrtvých dětí v jednotlivých měsících v Litomyšli v letech 1785–1914

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty

Graf č. 37: Porody mrtvých dětí v jednotlivých měsících ve Svitavách v letech 1785–1914

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty

9. Úmrtnost

9.1 Smrt jako přechodový rituál

Ve sledované době umíralo v Litomyšli v průměru ročně 226 osob a ve Svitavách 145. Zvon ohlašující úmrtí se tedy rozezníval každý druhý až třetí den. I tento číselný údaj naznačuje, že smrt byla dřívější mentalitou vnímána zcela jinak, než jak je tomu dnes. Nebyla lidem tolik vzdálená a ani ji nechápali tak tragicky. Umírání a smrt byly častou a zcela běžnou událostí. Kvůli tomu a díky pevné víře se lidé s odchodem blízkého dokázali snadněji vypořádat. Katolíky nebyla smrt chápána jako konec, který je důvodem ke smutku. Víra v posmrtný život jim přinášela potřebnou útěchu. Nejsilněji byl vnímán skon dospělých a také starších dětí. Úmrtí novorozenců a kojenců byla velmi častá. Ačkoli to dnes zní poměrně nepochopitelně a snad i drsně, rodiče museli při pohledu na novorozence v kolébce myslet na to, že může být brzo opět prázdná. Narození dítěte znamenalo počítat zároveň s jeho opětovným odchodem.⁸²⁵

Po většinu 19. století stále ještě ve společnosti přetrvávaly barokní prvky ideálu dobré smrti, ačkoli její odkaz v průběhu století slábl.⁸²⁶ Pokud umíral dospělý člověk, měl odcházet v poklidu a věnovat se měl pouze myšlenkám na smrt. Proto se doporučovalo, aby měl vyřízené všechny světské starosti. Mezi ty se počítalo urovnání dluhů, vyřešení sporů, a především vyhotovení poslední vůle. Umírající měl být ve svém domově obklopen svými blízkými a kněz mu měl udělit predepsané svátosti. Příbuzní byli nabádáni, aby kněze přivolali k umírajícímu s dostatečným časovým předstihem, který duchovnímu umožnil vykonat všechny stanovené rituály. Okolí tak však často činilo až na poslední chvíli. Jedním z důvodů byl strach připustit si, že smrt blízkého je již nevyhnutelná.⁸²⁷

Kněz měl osobu na smrtelném loži nejprve vyzpovídat, poté udělit eucharistii a následně pomazání. Všechny úkony zaopatření musel duchovní vždy přizpůsobit aktuální situaci. Délka zpovědi, charakter pokání a podoba rozhřešení tak odrážely zdravotní stav umírajícího.⁸²⁸ Pokud si to situace vyžadovala, mohl být zpovědi přítomen i někdo z příbuzných, musel však odpřisáhnout svoji mlčenlivost. Při eucharistii řešili faráři především to, jak do nemocného vpravit hostii. Jestliže se dotýčný dávil, zvracel, kašlal nebo vykašlával krev, měl duchovní vyčkat do chvíle případného zlepšení. Pokud seznal, že taková situace nastala, měl nejprve zkusit dát nemocnému kousek chleba, lok vody nebo neposvěcenou hostii. V případě úspěchu

⁸²⁵ Eduard MAUR, *Smrt ve světle demografické statistiky*, in: Helena LORENZOVÁ – Taťána PETRÁSOVÁ (edd.), *Fenomén smrti v české kultuře 19. století*, Praha 2001, s. 251–252; M. LENDEROVÁ – T. JIRÁNEK – M. MACKOVÁ, *Z dějin české každodennosti*, s. 252–253.

⁸²⁶ Např. Jirí MIKULEC, *Náboženský život a barokní zbožnost v českých zemích*, Praha 2013.

⁸²⁷ H. STOKLASOVÁ, *Katolické přechodové rituály*, s. 201–203.

⁸²⁸ Tamtéž, s. 203–204.

mu mohl podat hostii posvěcenou. I tak se stávalo, že ji umírající vyzvrátil. Jestliže bylo možné hostii ve zvratkách rozpoznat, měl ji kněz dát do čisté nádoby s vodou nebo vínem, počkat až se rozpustí a poté vylít obsah do sakrária. Totožný způsob se nařizoval v situaci, když nemocný zemřel s hostií v ústech. Pokud ve zvratkách nebylo možné hostii rozpoznat, celý obsah se spálil a popel se rovněž vysypal v sakráriu. Jestliže kvůli nedostatku času nebylo možné čekat nebo pokud nemohl nemocný polykat, radilo se podávat hostii na lžici s vodou nebo s kouskem másla.⁸²⁹

Následně proběhlo udělení posledního pomazání. Během odříkávání rituální formule pomazal duchovní končetiny umírajícího a také jeho smysly (oči, uši, ústa a nos).⁸³⁰ Stejně jako u ostatních úkonů museli sami faráři zvážit, zda je skutečně správný čas, aby k aktu došlo. Nemělo to být na poslední chvíli, ale rovněž se nemělo „udělovat nadarmo“.⁸³¹ V průběhu jednoho onemocnění bylo možné přijmout jej jen jedinkrát. Pokud se po úkonu zdravotní stav zlepšil a následně se jedinci opět přitížilo, musel mezi jednotlivými pomazáními uplynout alespoň týden. Obecně se farářům radilo nebýt při rozhodování příliš úzkostlivý.⁸³² Poslední pomazání nemohlo být uděleno osobám, které byly považovány za šílené, a taktéž dětem, které ještě „neužívaly rozum“, což byly většinou děti mladší sedmi let.⁸³³

Duchovním se doporučovalo, aby si před návštěvou umírajícího pečlivě promysleli, co a jakým způsobem mu sdělí. V úvahu měli vzít věk a pohlaví nemocného, jeho rodinný stav, vychování, vzdělání, ale třeba i povahu a zaměstnání. „*Jedno neopatrné a nerozvážené slovo může zničit důvěru nemocného i domácích.*“⁸³⁴ Velká obezřetnost se doporučovala, pokud šli navštívit ženy. Nemuselo se jednat jen o zaopatření, ale například o návštěvu v době nemoci. Nebylo vhodné za nimi chodit brzo ráno, ale ani pozdě večer. Úmysl navštívit nemocnou měl duchovní předem ohlásit. Před návštěvou se měl informovat o zdravotním stavu ženy, a hlavně o její pověsti: „*nejsou-li letné*“. Bylo-li to možné, měl být návštěvě přítomen ještě někdo další a farář si měl dát pozor, aby jeho návštěvy nebyly podezřele časté a příliš dlouhé.⁸³⁵ Duchovní samozřejmě chodili i k těm, kteří se nakazili infekční nemocí. Při takové návštěvě se radilo, aby byl pokoj s nemocným předem vyvětraný nebo ideálně větraný po celou dobu návštěvy. Samozřejmě pouze v případě, že to zdravotní stav dovozoval. Farář měl sedět u hlavy

⁸²⁹ A. SKOČDOPOLE, *Příručná kniha, Svazek II*, s. 670–671.

⁸³⁰ H. STOKLASOVÁ, *Katolické přechodové rituály*, s. 207. Pokud případná část těla chyběla, mazalo se nejbližší místo. A. SKOČDOPOLE, *Příručná kniha*, s. 677.

⁸³¹ Tamtéž, s. 673.

⁸³² Tamtéž, s. 674–675.

⁸³³ H. STOKLASOVÁ, *Katolické přechodové rituály*, s. 208–209.

⁸³⁴ A. SKOČDOPOLE, *Příručná kniha*, s. 645.

⁸³⁵ Tamtéž, s. 645–646.

nemocného a kontakt s nakaženým omezit na nutné minimum. Duchovnímu se doporučovalo, aby při návštěvě nepolykal vlastní sliny. Po odchodu si musel umýt ruce a obličej a ústa vypláchnout vodou či vinným octem. V době epidemie se radilo měnit si častěji oblečení, neoslabovat tělo ponocováním a „*nedráždit ho silnými nápoji*“.⁸³⁶

Zvuk zvonu oznamoval ostatním, že v obci došlo k úmrtí. Nešlo o povinnost, ale o velmi rozšířený zvyk. Jeho význam byl dvojitý. Prvním, již zmíněným, bylo ohlášení úmrtí obyvatelům obce. Druhý význam byl náboženský. A. Skočdopole ve své práci uvádí, že „*významem svým jest jako prosba zemřelého, aby živi za něho se modlili, soudu milostivého mu žádajíce; jest pak i dojemné připomenutí každému, že také jemu jest uloženo jednou umříti*“.⁸³⁷ Každý si měl tedy během zvonění uvědomit, že i jeho život jednou skončí, a měl se proto příkladně chovat. Dle charakteru zvonění bylo možné rozpoznat, kdo zemřel, respektive jeho sociální postavení. T. Nováková uvádí, že v Litomyšli se chudým zvonilo krátce a drobně „*Nic neměl, nic neměl!*“, bohatým se naopak zvonilo slavně a hluboce: „*Hory, doly, měl, hory, doly, měl!*“.⁸³⁸

Charakter funerálních příprav i vlastní podoba posledního rozloučení prošly od konce 18. století zásadními proměnami. Podstata zaváděných inovací byla ryze pragmatická a většinu z nich pojil jediný, avšak zásadní prvek – zavedení hygienických opatření při kontaktu s tělem zemřelého. Teorie nařízená státem se však v praxi prosazovala velmi obtížně a poměrně dlouho. Lidé během loučení se svým nejbližším dlouho odmítali jakékoli novinky a zůstávali u zavedených zvyklostí.

Důležitou novinkou, zavedenou během osvěcenských reforem, bylo přesouvání hřbitovů. Ty se po staletí nacházely poblíž kostelů, velmi často v samém středu obce. Během vlády Marie Terezie však stále více sílil názor, že bezprostřední blízkost rozkládajících se mrtvých těl představuje pro živé velké nebezpečí. Josefínské reformy uvedly tyto myšlenky do praxe, a to poměrně radikálně. Doposud užívané hřbitovy měly být uzavřeny. Místa posledního odpočinku musela být nově vzdálena minimálně 15 minut chůze od konce vsi a měla být obehnaná zdí. Ideální bylo také oddělení nějakým přírodním prvkem, například řekou, kopcem nebo lesem.⁸³⁹ Vykopání těl na zrušených hřbitovech bylo kvůli hygienickým důvodům možné až po deseti letech. Na daném místě nemohl být během u vedené lhůty vystavěn dům, ale pozemek se mohl využívat k hospodářským účelům.⁸⁴⁰ K realizaci však mnohokrát vůbec

⁸³⁶ A. SKOČDOPOLE, *Příručná kniha*, s. 646.

⁸³⁷ Tamtéž, s. 696.

⁸³⁸ T. NOVÁKOVÁ, *Lidové zvyky*, s. 155.

⁸³⁹ Milena LENDEROVÁ – Vladan HANULÍK – Daniela TINKOVÁ, *Tělo mezi medicinou a disciplínou: proměny lékařského obrazu a ideálu lidského těla a tělesnosti v dlouhém 19. století*, Praha 2014, s. 428–430.

⁸⁴⁰ Jaroslav ŠTASTNÝ, *Zdravotní policie vztahující se na mrtvá těla a zdánlivé úmrtí*, Praha 1885, s. 55.

nedošlo a hřbitov zůstal na svém původním místě. Obce se vymlouvaly především na nedostatek financí či chybějící vhodné místo. Situaci komplikoval i laxní přístup duchovních a konzervativní postoj obyvatel.⁸⁴¹

Kromě místa posledního odpočinku došlo také k proměně intervalu mezi úmrtím a pohřbením. Kvůli obavám z pohřbení živého, zdánlivě mrtvého člověka, musela být dodržena minimální lhůta 48 hodin. Dvorský dekret z roku 1784 stanovil, že až poté mohlo být tělo uloženo do země. V případě úmrtí na nakažlivou nemoc se naopak kvůli obavě z rozšíření nákazy s pohřbením spěchalo. Pokud to bylo možné, bylo tělo pohřbeno rychle, zpravidla do druhého dne od úmrtí.⁸⁴² Pojistkou proti pohřbení za živa byla nově také povinnost ohledání mrtvol, a to na základě nařízení z let 1766 a 1770. Ohledání mrtvol mělo kromě zmíněného i jiné významy. Zjistit, na jakou nemoc dotyčný zemřel, uvést, zda je nakažlivá a upřesnit, zda jedinec zemřel přirozenou smrtí, svou či cizí rukou. V případě podezření na poslední dva případy bylo nutné informovat příslušné úřady a zahájit vyšetřování.⁸⁴³ Dvorský dekret ze srpna 1766 uváděl, že ohledání se má ujmout chirurg, lazebník nebo vojenský ranhojič. Pokud v obci nebyli, připadal úkol na „jiné schopné osoby“.⁸⁴⁴ Postupně se ohledání stalo úkolem obecních lékařů a jen velmi výjimečně bylo dovoleno, aby mrtvolu ohledal někdo bez lékařského vzdělání, například starosta.⁸⁴⁵ Instrukce týkající se ohledání těla vycházely opakovaně a byly postupně rozšiřovány a upřesňovány na základě nových poznatků. Za nezpochybnitelný důkaz úmrtí se na prvním místě uváděl rozklad těla: „že někdo jistotně mrtev jest, dokáže se jen tenkrát, když mrtvola hníti počne a život bobtná; když žlutá, zelená a modrá místečka dole na břiše a na jiných místech po těle se ukazují a umrlčí zápach cítiti jest.“⁸⁴⁶

Dekret z března 1771 zaváděl další inovaci, a to stavbu márníc. V nich mělo být tělo nebožtíka ponecháno zmíněných 48 hodin a poté mohlo být pohřbeno. Dle znění původního dekretu měly být umrlčí komory dřevěné a jejich cílem bylo redukovat zápach, který se v domácnostech při rozkladu těla především během léta rychle šířil.⁸⁴⁷ Další dekret z roku 1797 již uváděl, že kromě omezení kontaktu s tělem zemřelého bylo účelem márníc zabránění pohřbení zaživa. Umrlčí komory musely být nadále stavěny pouze z kamene a v oknech měly mít drátěné mříže. Mrtvola zde byla ponechána v otevřené rakvi a do ruky nebožtíka se vkládal

⁸⁴¹ M. LENDEROVÁ et al., *Tělo mezi medicinou*, s. 430–431.

⁸⁴² Tamtéž, s. 421.

⁸⁴³ Tamtéž s. 423.

⁸⁴⁴ J. ŠŤASTNÝ, *Zdravotní policie*, s. 3.

⁸⁴⁵ M. LENDEROVÁ et al., *Tělo mezi medicinou*, s. 423.

⁸⁴⁶ J. ŠŤASTNÝ, *Zdravotní policie*, s. 7.

⁸⁴⁷ Tamtéž, s. 55.

provázek vedoucí ke zvonu. Pro případ procitnutí byla v márnici k dispozici také kamna.⁸⁴⁸ Šlo však o další novinku, která se velmi pomalu ujímala v praxi. Na výstavbu často chyběly finance a pozůstalí odmítali ukládat tělo nebožtíka do márnice a nechávali si ho doma.⁸⁴⁹ Svědčí o tom i opakovaně vydávaná nařízení, dle nichž měli duchovní a učitelé přesvědčovat příbuzné, že „*dodáváním mrtvol svých příbuzných do umrlčích komor nikdo proti povinné k zemřelým úctě a proti povinnému jim díky vzdání žádným nižádným pádem se neproviní.*“⁸⁵⁰ Stát tlaku pozůstalých postupně ustupoval. V dekretu v roce 1836 stálo, že márnice slouží pro uchování mrtvol v případě, že *nemohou* být ponechány v domě. Důvodem býval nejčastěji nedostatek místa nebo úmrtí na infekční chorobu.⁸⁵¹ Doporučení využívat márnice vycházela v průběhu 19. století opakovaně. Využívat se měly alespoň ve větších městech. Pokud pozůstalým nehrozila nákaza, bylo možné, aby nebožtíkovo tělo bylo na dobu 48 hodin ponecháno v chladné a větrané místnosti. I podoba vlastní stavby se proměnila. Márnice se postupně skládaly ze dvou samostatných místností. V jedné ležel nebožtík a ve druhé přebýval hlídač, což byl zpravidla hrobník.⁸⁵² Stát byl v myšlence vystavování mrtvého těla v domácnosti před veřejností v jednoznačné opozici vůči církvi. Ta jej naopak schvalovala, jelikož pohled na zesnulého budil „*mocný dojem*“, a měl tak živým připomenout podstatu katolického náboženství a pomíjivosti lidského života.⁸⁵³

Po uplynutí zmíněné časové lhůty se směl konat pohřeb. Skládal se ze tří částí. První tvořily modlitby a obřady doma a během průvodu. Následovala bohoslužba v kostele a poté pohřbení do země. Uspořádat se mohl kterýkoli den v týdnu v době od východu do západu slunce.⁸⁵⁴

Před uzavřením rakve se okolí rozloučilo s mrtvým, který zpravidla v sepnutých rukou svíral kříž. Do rakve mu dali drobný dar, dotkli se ho nebo jej políbili. A například na Svitavsku se věřilo, že pokud živý políbí palec mrtvého, ochrání jej to před brzkou smrtí.⁸⁵⁵ Po stanovených obřadech vykonaných duchovním vycházel z domu smuteční průvod. Jestliže byl kostel poblíž, šlo se pěšky, v opačném případě se jelo na vozech. V kostele se za mrtvého konala zádušní mše. Děti mladší sedmi let dostaly pouze požehnání.⁸⁵⁶ Pohřby dětí neměly být

⁸⁴⁸ Tamtéž, s. 55–56.

⁸⁴⁹ M. LENDEROVÁ et al., *Tělo mezi medicínou*, s. 425.

⁸⁵⁰ J. ŠŤASTNÝ, *Zdravotní policie*, s. 56.

⁸⁵¹ Tamtéž, s. 56–57.

⁸⁵² M. LENDEROVÁ et al., *Tělo mezi medicínou*, s. 425.

⁸⁵³ A. SKOČDOPOLE, *Příručná kniha*, s. 550.

⁸⁵⁴ Tamtéž, s. 550–551.

⁸⁵⁵ Marie BORKOVCOVÁ – Irena KUNCOVÁ, *Hřebečské zvykosloví, kroje, písně a tance*, Moravská Třebová 2001, s. 37.

⁸⁵⁶ H. STOKLASOVÁ, *Katolické přechodové rituály*, s. 213–214.

naplněné smutkem, ale naopak radostí. Dle církevní nauky se jejich nevinné duše dostávaly přímo do nebe a dosáhly věčného života. To byl také důvod, proč se za ně nekonala zádušní mše tak jako za dospělé.⁸⁵⁷

Po mši se smuteční průvod vydal na hřbitov. Než byla rakev spuštěna do země, byla farářem vykropena a okuřována kadidlem. Následně na ni hodil hrst hlíny a totéž učinili ostatní přítomní, nejdříve nejbližší pozůstalí.⁸⁵⁸ Tento akt v sobě taktéž skrýval symboliku pomíjivosti lidského života.⁸⁵⁹

Umírání, doba mezi smrtí a pohřbem i poslední rozloučení bylo spojeno s celou řadou rituálů, které se regionálně lišily. Jejich podstata a cíl byly většinou shodné: víra v posmrtný život a strach z návratu duše zemřelého. Znamé bylo například otevírání oken po skonu, zastavování hodin, zakrývání obrazů a zrcadel či zatlačování nebožtíkových očí.⁸⁶⁰ Podobu funerálních slavností v Litomyšli v průběhu sedmdesátých let 19. století zachytila ve své práci T. Nováková. Rakev s tělem zemřelého nebyla v Litomyšli ponechávána přímo v domě, kde zesnulý žil, ale v jeho průjezdu. Šlo o místní velmi starou tradici, jejíž podstata nebyla symbolická, ale ryze pragmatická. Ve zdejších domech byly velmi úzké a křivolaké schody, které byly překážkou při snášení rakve i pro průvod, a proto byly průjezdy domů vhodnější. Ještě před odchodem udělali nosiči na prahu domu s rakví kříž, což se prý mnohdy neobešlo bez následků. Mrtvola se často pohnula nebo se posunulo víko na rakvi. „*Vůbec jevila se snaha, aby vše dalo se co nejsložitěji, nejzdlouhavěji, co nejvíce proti všem moderním hygienickým pravidlům.*“⁸⁶¹ Smuteční průvod se vždy seřadil dle známé hierarchie. Před rakví šli duchovní, za ní ministrant s křížem a nejbližší příbuzní. Následovali členové cechů, kam zemřelý patřil, a poté se řadili ostatní přítomní. Jestliže zemřela žena, šly nejprve ženy a až za nimi muži, a naopak. Místní se do průvodu řadili spořádaně, vždy v páru, který si předem smluvili. Pokud nebyl smuteční průvod striktně uspořádan, bylo jasné, že jde o pohřeb někoho ze vsi. O takových smutečních průvodech lidé z Litomyšle říkali, že „*jdou jako stádo.*“⁸⁶² Procesí se odebralo ke mši do kostela a poté k rozloučení na hřbitově, kde se odehrávala údajně velice dlouhá část obřadu. T. Nováková rovněž popsala podobu pohřbu mladých dívek a chlapců. Poslední rozloučení rituály a výzdobou připomínalo svatbu. Zemřelý chlapec měl v rakvi na hlavě myrtovou korunu a vlasy mrtvé dívky zahaloval dlouhý bílý závoj. Mrtvým se do rakve

⁸⁵⁷ Josef KUPKA, *O pohřebních obřadech*, ČKD 46, 1906, č. 6, s. 576.

⁸⁵⁸ H. STOKLASOVÁ, *Katolické přechodové rituály*, s. 216.

⁸⁵⁹ J. KUPKA, *O pohřebních obřadech*, s. 576.

⁸⁶⁰ A. NAVRÁTILOVÁ, *Narození a smrt*, s. 207–208.

⁸⁶¹ T. NOVÁKOVÁ, *Lidové zvyky*, s. 155.

⁸⁶² Tamtéž.

vkládala pod hlavu bílý polštář. Další polštář nesla za rakví družička, oděná v bílé, a nesla na něm myrtový věneček. Druhá družička byla oblečená celá v černé a tvář skrývala pod závojem stejné barvy. V ruce nesla zlomenou svíčku jako symbol skončeného života. Za družičkami kráčeli mládenci, kteří měli na ruce myrtové věnečky a bílé stuhy. Když byly dokončeny obřady a rakev byla spouštěna do hrobu, vhodili do něj mládenci i nesenou výzdobu. Bílá družička hodila do hrobu polštář s věnečkem a černá zlomenou svíčku. Ostatní rakev zasypali drobnými bílými květy. Celkový charakter a výzdoba pohřbu měl rodičům připomínat, že své mrtvé dítě odevzdávají Bohu a slaví tedy svatbu. „Rozšafné“ sousedky jim to prý důrazně připomínaly stejně jako fakt, že se dle toho mají také chovat.⁸⁶³ Tradice s bílou a černou nevěstou je doložena také pro Svitavsko.⁸⁶⁴

9.2 Demografické krize

Narozdíl od sňatečnosti a porodnosti byly pro úmrtnost ve sledovaném období typické vysoké výkyvy. Způsobeny byly kombinací biologických a společenských faktorů.⁸⁶⁵ Některé zapříčinila šířící se nákaza, jiné měly dva až tři společné jmenovatele (epidemii, válku, neúrodu), které v různém pořadí často působily ve vzájemné interakci a způsobily tzv. *demografické krize*. Ty označují situaci, kdy dochází k mimořádnému nárůstu počtu zemřelých, který trvá minimálně tři měsíce, ale někdy i řadu let. Počet úmrtí během krize je minimálně dvojnásobný než měsíční či roční průměr než v letech následujících a také v letech, které krizi předcházely. Populační ztráty se obvykle pohybují v rozmezí 10–15 %, výjimečně mohou dosáhnout i 25 a více procent.⁸⁶⁶ Důsledky krizí zpravidla doznávaly ještě několik let po jejím skončení. Počet zemřelých se několik následujících let držel na podprůměrných hodnotách. Osoby, jejichž zdravotní stav byl špatný a které by patrně nežily více jak několik měsíců či let, zemřely právě v průběhu krize. Počet uzavřených manželství se naopak zvýšil. Řada oddavek byla odložena až na dobu, kdy se vyhrocená situace uklidní. Svatbu uspořádali i jedinci, kteří po úmrtí v rodině získali dědictví, a měli tak prostředky k založení rodiny a na chod domácnosti. Zvýšil se také počet druhých a dalších sňatků, jelikož velké množství mužů a žen přišlo v průběhu krize o svého partnera. Vyšší počet sňatků znamenal také nárůst narozených dětí.

⁸⁶³ T. NOVÁKOVÁ, *Lidové zvyky*, s. 155–156. O posmrtné svatbě se zmiňuje např. L. NESLÁDKOVÁ, *Reprodukce kulturně*, s. 163.

⁸⁶⁴ M. BORKOVCOVÁ – I. KUNCOVÁ *Hřebečské zvykosloví*, s. 37.

⁸⁶⁵ Ludmila SINKULOVÁ, *Dějiny československého lékařství od roku 1740–1848. Díl II*, Praha 1965, s. 18.

⁸⁶⁶ E. MAUR, *Základy historické*, s. 141.

Ten ovlivnilo i zkrácení mezipородních intervalů kvůli častějším úmrtím novorozenců a kojenců.⁸⁶⁷

Charakter demografických krizí se v průběhu „dlouhého“ 19. století v porovnání s předchozí dobou proměnil. Nenabývaly již takové intenzity jako v minulosti, například v průběhu morových epidemií nebo během hladomoru v letech 1771–1772.⁸⁶⁸ Rovněž frekvence jejich výskytu postupně slábla.

Hrubá míra úmrtnosti, vyjadřující počet zemřelých na 1 000 obyvatel, byla takřka po celé 19. století stále nebývale vysoká. V osmdesátých a v devadesátých letech 18. století připadalo na 1 000 obyvatel průměrně 31–32 zemřelých, k vzestupům docházelo především během epidemií neštovic. V průběhu napoleonských válek stoupl průměr na 38 ‰. Následně si během více jak půl století, od dvacátých do sedmdesátých let 19. století, držela úmrtnost téměř identický charakter, pro který byla typická „rozkolísanost“. Tu způsobovaly především epidemie cholery a neštovic a nadále také potíže spojené s neúrodou.⁸⁶⁹ Od devadesátých let 19. století začala úmrtnost trvale klesat, až v roce 1913 dosáhla 187 ‰.⁸⁷⁰ Důvodů poklesu úmrtnosti, zlepšujícího se zdravotního stavu obyvatelstva a současného prodlužování délky života bylo hned několik. Některé začaly působit již dříve, ale vzájemný vliv začal být zřejmý až v průběhu devadesátých let 19. století. Celkově šlo o lepší se organizaci zdravotnictví, zvýšení počtu lékařů, kvalitnější a dostupnější lékařské služby a rozvoj přírodních věd. Nesporný vliv měla i přesnější diagnostika, změna epidemiologické situace vlivem prevence a profylaxe, důkladná izolace nemocného a dezinfekce obydlí, sterilizace předmětů, osvěta, zvýšení kvality osobní a komunální hygieny – budování vodovodů a kanalizace. Vyživovací situaci obyvatelstva zlepšily pokroky v zemědělství, rozvoj dopravy, zavádění nových potravin a možnosti konzervace. Podstatné byly i změny v zákonodárství. Kromě zemských zdravotních zákonů pomohlo například i zavedení úrazového a nemocenského pojištění. V obecném významu nelze opomenout ani významnou proměnu způsobu života a zvyšování životní i kulturní úrovně obyvatelstva.⁸⁷¹

⁸⁶⁷ L. NESLÁDKOVÁ, *Reprodukce kulturně*, s. 165.

⁸⁶⁸ Lucie STEINBACHOVÁ, *Demografický vývoj za hladomoru v letech 1771–1772*, HD 25, 2001, s. 101–129; Rudolf BRÁZDIL – Hubert VALÁŠEK – Jürg LUTERBACHER – Jarmila MACKOVÁ, *Die Hungerjahre 1770–1772 in Böhmischem Ländern. Verlauf, meteorologischen Ursachen und Auswirkungen*, Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften 12, 2001, s. 44–78; Markéta SKOŘEPOVÁ, *Vyhladovělá země, český hladomor 1771–1772*, Dějiny a současnost 39, 2017, č. 5, s. 18–20.

⁸⁶⁹ J. STRÍTESKÝ, *Zdravotní a populační vývoj*, s. 84.

⁸⁷⁰ Tamtéž, s. 85. Hodnoty hrubé míry úmrtnosti uvádí L. KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva*, s. 333–335.

⁸⁷¹ Prvky snižující úmrtnost zmiňuje např. E. MAUR, *Smrt ve světle*, s. 248–249; M. LENDEROVÁ – T. JIRÁNEK – M. MACKOVÁ, *Z dějin české každodennosti*, s. 250; L. FIALOVÁ et al., *Dějiny obyvatelstva*, s. 175–179; J. STRÍTESKÝ, *Zdravotní a populační vývoj*, s. 84–86.

V dubnu roku 1870 byl ve Vídni přijat říšský zdravotní zákon. Kvůli politickým sporům a opakovaným průtahům vstoupil v českých zemích v platnost až s několikaletým zpožděním. Na Moravě roku 1884, v Čechách o čtyři roky později a ve Slezsku až v roce 1896. Výrazná prodleva způsobená politickými obstrukcemi si dle J. Stříteského vyžádala zcela zbytečně „další tisíce životů“.⁸⁷²

Díky zemským zákonům byla jasně stanovena organizace zdravotní správy a vytvořena hustá lékařská síť. Obce nad 6 000 obyvatel měly svého obecního lékaře, na zdraví obyvatel v menších obcích dohlížel lékař obvodní. Zákon také podrobně definoval, jaké povinnosti tito lékaři měli. Mezi hlavní patřila prevence, osvěta, dohled nad hygienickými podmínkami panujícími v obci, dozor nad porodními bábami či bezplatná léčba chudých.⁸⁷³

9.3 Vývoj úmrtnosti a počtu zemřelých

Období	Počet úmrtí	Průměrný počet úmrtí za 1 rok
1785–1799	3 032	202,1
1800–1809	2 169	216,9
1810–1819	1 940	194,0
1820–1829	2 034	203,4
1830–1839	2 154	215,4
1840–1849	2 111	211,1
1850–1859	2 396	239,6
1860–1869	2 582	258,2
1870–1879	2 631	263,1
1880–1889	2 846	284,6
1890–1899	2 592	259,2
1900–1914	2 833	188,9
Celkem	29 320	225,5

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

⁸⁷² J. STŘÍTESKÝ, *Zdravotní a populační vývoj*, s. 85; L. FIALOVÁ et al., *Dějiny obyvatelstva*, s. 182–183.

⁸⁷³ P. SVOBODNÝ – L. HLAVÁČKOVÁ, *Dějiny lékařství*, s. 127. K tématu zdravotního zákonodárství dále např. Ladislav NIKLÍČEK, *Přehled dějin českého lékařství a zdravotnictví*, Praha 1989, s. 26–29; Ludmila SINKULOVÁ, *Lékaři, stát a zdraví lidu. Z historie zdravotní služby v českých zemích*, Praha 1959, s. 145–146; TÁŽ, *Z historie základních zdravotních zákonů rakousko-uherských*, Československé zdravotnictví 18, 1970, č. 11, s. 425–432, č. 12, s. 479–485; V. PREININGER, *Sbírka zákonů*, s. 60–120; Emanuel KUSÝ, *Zákony a nařízení o zdravotní organizaci na Moravě*, Brno 1884, s. 1–10; Ludvík FISHER, *Nejdůležitější zdravotní zákony*, Praha 1926, s. 7–9; Miloslav MATOUŠEK, *České lékařstvo v druhé polovici 19. století*, Praha 1947; Petr SVOBODNÝ, *Lékaři v českých zemích 1848–1939*, in: Jan HAVRÁNEK – Petr SVOBODNÝ (edd.), *Profesionalizace akademických povolání v českých zemích v 19. a první polovině 20. století*, Praha 1996, s. 126–146.

Během let 1785–1914 zemřelo v Litomyšli 29 320 osob, 14 788 mužů a 14 530 žen. U dvou osob nebylo pohlaví uvedeno. Roční průměr činil 226 úmrtí. Počty zemřelých v jednotlivých letech byly velmi nestálé a mnohokrát překonaly uvedený průměr, a to i několikanásobně. Přestože zde počet obyvatel v průběhu druhé poloviny 19. století stoupal velmi pozvolna nebo dokonce stagnoval, lze na přelomu 19. a 20. století vidět postupný pokles počtu zemřelých.

Tabulka č. 62: Počet úmrtí v jednotlivých obdobích a průměrný počet úmrtí za 1 rok ve Svitavách v letech 1785–1914		
Období	Počet	Průměrný počet úmrtí za 1 rok
1785–1799	1 299	86,6
1800–1809	1 034	103,4
1810–1819	1 029	102,9
1820–1829	839	83,9
1830–1839	1 157	115,7
1840–1849	1 225	122,5
1850–1859	1 456	145,6
1860–1869	1 732	173,2
1870–1879	1 628	162,8
1880–1889	1 784	178,4
1890–1899	1 968	196,8
1900–1914	3 530	235,3
Celkem	18 681	143,7

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

V průběhu stejné doby zemřelo ve Svitavách 18 681 osob, z toho 9 398 mužů. U šesti zemřelých nebylo uvedeno, zda se jedná o muže či o ženu. V průměru umíralo ročně 162 osob, ale stejně jako v Litomyšli došlo v určitých letech k výraznému nárůstu. V porovnání s Litomyšlí však ve Svitavách nebyly vzestupy počtu zemřelých tak razantní a četné. Celkový trend byl jasný – se stoupajícím počtem obyvatel se zvyšoval i počet úmrtí. Určitý náznak zlepšení úmrtnostní situace je možné pozorovat až na samém konci studovaného období.

K mimořádným vzestupům úmrtnosti došlo v obou městech ve stejnou dobu a často ze shodného důvodu. Tyto lokální demografické krize odrážely celozemskou situaci.

9.3.1 Konec 18. století

České země

V závěru 18. století byly v českých zemích nejčastějšími důvody zvýšeného počtu zemřelých a vysoké hrubé míry úmrtnosti tzv. čisté epidemie, tedy epidemie způsobené rozšířením různých infekčních chorob.⁸⁷⁴ V jejich průběhu docházelo k dočasnému stoupaní úmrtnosti, zatímco porodnost zůstávala stejná. Pro společnost neměly tak negativní ani tak dalekosáhlé a dlouhodobé důsledky jako dřívější hladomory.⁸⁷⁵ V průměru se úmrtnost v osmdesátých a devadesátých letech 18. století v českých zemích pohybovala na úrovni 31–32 úmrtí na 1 000 obyvatel. K vzestupu v letech 1790–1791 došlo vlivem neúrody a finančních problémů způsobených tureckými válkami. V roce 1795 stoupla úmrtnost nad 35 ‰ kvůli epidemii neštovic. K opětovnému nárůstu došlo ze stejného důvodu i v roce 1799.⁸⁷⁶ V průběhu let 1786–1801 zemřelo v důsledku nákazy neštovicemi 106 400 osob. V následujících letech začal počet obětí nemoci vlivem vakcinací klesat.⁸⁷⁷

Litomyšl

Období let 1785–1789 vykazovalo v Litomyšli v průměru velmi nízký počet zemřelých. Na jeden rok připadalo „pouze“ 187,4 zemřelých. Zdejší duchovní totiž v uvedeném pětiletí neevidovali do matrik zemřelé děti do jednoho roku. Přesněji řečeno, zcela pravděpodobně je neuváděli všechny, a proto počty zemřelých v tomto období nelze brát jako zcela průkazné.⁸⁷⁸ Nárůst zemřelých na konci 18. století zapříčinily především opakující se epidemie spalniček, které byly v této periodě důvodem úmrtí u téměř 8 % zemřelých. Nejvíce obětí si vyžádaly v roce 1794, kdy na ně zemřelo 91 osob. Nebyl to však rok s nejvyšším počtem zemřelých během této doby. Tím byl rok 1799, který byl zároveň třetím nejtragičtějším během celé sledované doby. V jeho průběhu zemřelo v Litomyšli 359 osob a z toho 127 právě na neštovice.

Svitavy

Úmrtí kojenců byla zaznamenávána do svitavských matrik již od roku 1785. V letech 1785–1799 zde v průměru umíralo 85 osob ročně. Hodnota přesahující 100 mrtvých za rok byla zaznamenána celkem čtyřikrát. V roce 1788 zemřelo 124 osob, z toho 39 (31,5 %) na neštovice. Stejný důvod vzestupu počtu zemřelých byl v roce 1795 (112 mrtvých, z toho 31 na neštovice)

⁸⁷⁴ E. MAUR, *Smrt ve světle*, s. 248.

⁸⁷⁵ L. SINKULOVÁ, *Dějiny československého*, s. 18.

⁸⁷⁶ L. KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva*, s. 69–71.

⁸⁷⁷ J. STRÍTESKÝ, *Zdravotní a populační vývoj*, s. 49.

⁸⁷⁸ Neevidence kojenců v této době je podrobně rozebrána v následujících kapitolách.

a 1799 (122 mrtvých, 38 na neštovice). Roku 1796 bylo zaznamenáno rovných 100 úmrtí. Tento rok doznívala neštovicová epidemie z předchozího roku, ke které se přidal záškrť, jenž zvyšoval počty zemřelých po celá devadesátá léta 19. století.

9.3.2 1800–1815

České země

Vysoké počty zemřelých v průběhu napoleonských válek byly výsledkem jak biologických, tak společenských faktorů. V jejich průběhu se vojska různých národností několikrát dostala i do českých zemí a infekční nemoci, které se šířily ve vojsku, se velice brzy začaly dostávat k civilnímu obyvatelstvu. V roce 1805, po bitvě u Slavkova, byla rakouská armáda vyčerpaná finančně i materiálně, nemoci se začaly šířit i mezi dobyt看kem a v důsledku neúrody nastaly další potíže. V porovnání s rokem 1805 zemřelo v roce 1806 v českých zemích o 50 000 lidí víc a celkový úbytek v českých zemích v roce 1806 byl 112 000 obyvatel.⁸⁷⁹ Nejvíce úmrtí v této době zapříčinily tyfus a úplavice. Menší epidemie způsobovaly neštovice, záškrť, spála, spalničky a černý kašel.⁸⁸⁰ Identická situace se opakovala ještě v roce 1809 po bitvě u Wagramu a v roce 1814. Průměrná hodnota hrubé míry úmrtnosti byla v průběhu válečných let 38 %. Tento průměr byl výrazně překonán třikrát, a to právě v důsledku událostí uvedených tří let. V roce 1806 dosáhla míra úmrtnosti hodnoty 58 %, v roce 1810 46 % a roku 1814 42 %.⁸⁸¹ Během válek zemřelo čtvrt milionu civilního obyvatelstva, což odpovídá ztrátám z období hladomoru v letech 1771–1772.⁸⁸²

Litomyšl

Z infekčních nemocí uváděných v litomyšlských matrikách v průběhu válečných let se nejčastěji opakoval tyfus. Četněji byl diagnostikován v roce 1806 a na přelomu let 1809–1810, kdy přes Litomyšl táhla rakouská vojska. Právě na přelomu těchto let byl zaznamenán výrazný vzestup úmrtí (rok 1809: 283 zemřelých a rok 1810: 298 mrtvých). Celkově byla během let 1800–1819 tato nemoc důvodem úmrtí u 2,9 % zemřelých. Je však možné, že počet jeho obětí byl ve skutečnosti vyšší a mohl se skrývat i za příčinami úmrtí jako horečka, zimnice nebo průjem. Účinnost očkování proti neštovicím je možné v Litomyšli sledovat poměrně brzy.

⁸⁷⁹ L. SINKULOVÁ, *Dějiny československého*, s. 54.

⁸⁸⁰ P. SVOBODNÝ – L. HLAVÁČKOVÁ, *Dějiny lékařství*, s. 92.

⁸⁸¹ L. KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva*, s. 71.

⁸⁸² L. SINKULOVÁ, *Dějiny československého*, s. 54.

V letech 1800–1809 na ně zemřelo 33 osob (1,5 % ze všech zemřelých) a v dalším desetiletí pouze pět (0,3 %).

Svitavy

Z hlediska počtu zemřelých dopadly napoleonské války na Svitavy tíživěji než na Litomyšl. Důvodem byla patrně opakovaná přítomnost vojsk z různých států. Během pobytů armád zde pravidelně propukaly tyfové epidemie. Ta největší na přelomu let 1805 a 1806 při okupaci města francouzskou armádou. V průběhu roku 1806 zde zemřelo 186 osob, tyfus byl diagnostikován u 79 z nich (42,5 %). Oběti tyfu zvyšovaly počty úmrtí po celou dobu trvání válek s druhým vrcholem v roce 1814, tentokrát v důsledku přítomnosti ruského vojska. Podíl zemřelých na nákazu tyfem byl výrazně větší než v Litomyšli. V letech 1800–1809 mu podlehl 16,3 % ze všech zemřelých, následující dekádu klesl podíl na 10,1 %. Co se týče vakcinace, tak k ní mělo místní obyvatelstvo nejspíše zdrženlivější přístup. Účinky se zde projevily až o desetiletí déle než v Litomyšli. Ukazují to podíly zemřelých. Na počátku 19. století činil podíl obětí ještě 3,6 %, další desetiletí 2,2 %, a až v letech 1830–1839 klesl podíl zemřelých na 0,1 %.

9.3.3 1816–1845

České země

Poválečné období v českých zemích je v literatuře označováno jako nejpříznivější z celého 19. století.⁸⁸³ Spolu s hospodářským rozmachem vzrostla porodnost a výrazně klesla úmrtnost, která nebyla narušována žádnými razantnějšími vzestupy. V letech 1820–1824 připadalo na 1 000 obyvatel 28,3 zemřelých, což byla jedna z nejnižších hodnot daného století. Důvodem byla především nižší úmrtnost starších dětí způsobená velmi vysokým procentem očkovaných proti neštovicím.⁸⁸⁴ Vakcinace a rovněž dřívější masové promoření snížily počty nakažených a případní nemocní neměli tak závažný, či až smrtelný průběh onemocnění jako v předchozích letech.⁸⁸⁵

Nástupem třicátých let však úmrtnost opětovně stoupla a k poklesu nedošlo až do sedmdesátých let 19. století. Míra úmrtnosti se v této době pohybovala mezi hodnotami 28–32 ‰ a v určitých letech vzrostla nad tento průměr velmi výrazně. Důvody byly opět dvojí.

⁸⁸³ L. KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva*, s. 73; J. STRÍTESKÝ, *Zdravotní a populační vývoj*, s. 50.

⁸⁸⁴ V letech 1815–1829 byly očkované 3/4 narozených dětí, v dalších desetiletí 4/5. L. KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva*, s. 73.

⁸⁸⁵ J. STRÍTESKÝ, *Zdravotní a populační vývoj*, s. 50.

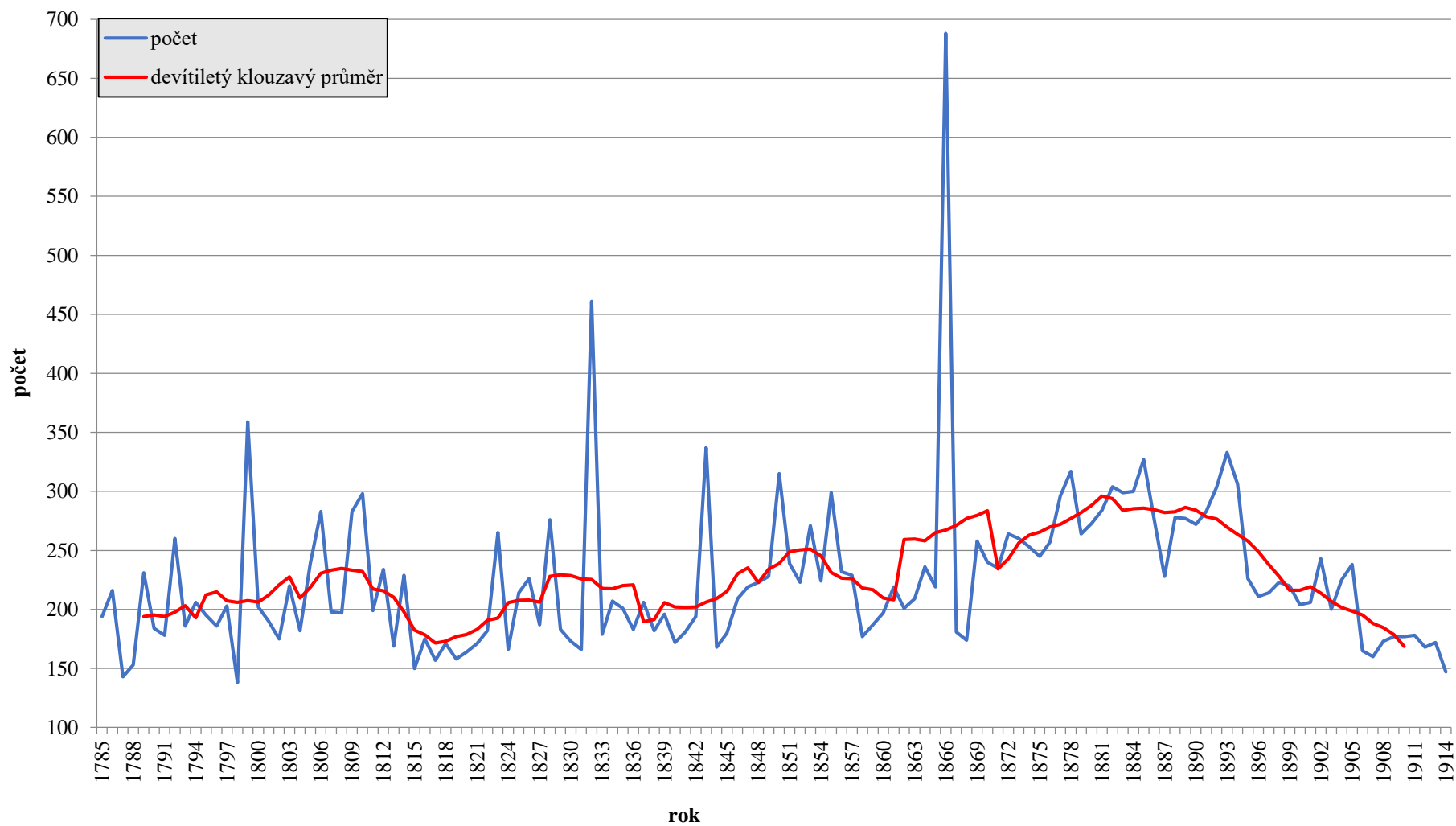
Za prvé samotné epidemie a za druhé sociální problémy a neúroda. Epidemiologická situace však byla oproti předchozím obdobím výrazně odlišná v původci nákazy. Do českých zemí se totiž na počátku třicátých let dostala cholera. Během první vlny rozšíření v roce 1832 úmrtnost značně stoupla. Na 1 000 obyvatel připadalo 37,9 zemřelých. V průběhu druhé vlny v polovině třicátých let činila 34,6 ‰. V důsledku neúrody v roce 1843, ke které se připojily infekční nemoci, vystoupala hrubá míra úmrtnosti na 32,8 ‰.⁸⁸⁶

Litomyšl

Výsledky z Litomyšle názorně ukazují, že z hlediska úmrtnosti bylo poválečné období jedno z nejkolidnějších. Město nebylo zasaženo žádnými výraznými epidemiemi. Došlo k nárůstu uzavřených manželství, rodilo se více dětí, počty zemřelých klesly a až do konce dvacátých let se držely na stabilní úrovni přibližně 190 mrtvých za rok. Vyšší počty byly zaznamenány pouze v letech 1823 (265) a 1828 (276). Za vzestup v prvním uvedeném roce mohl nejspíše vysoký počet narozených dětí, jelikož nejčastější příčinou úmrtí byl psotník. Vzestup žádné z infekčních chorob nebyl zjištěn. V roce 1828 byla situace obdobná. Z celkového počtu 276 zemřelých byla u 98 z nich uvedena jako příčina úmrtí psotník, nakažlivé nemoci byly diagnostikovány pouze u několika jedinců. Vzestup v roce 1832 byl ovlivněn cholerou. Ta se do města dostala již na počátku roku a kulminovala v létě. Uvedený rok byla nemoc jako příčina smrti uvedena u 47,9 % zemřelých (221 osob). S celkovým počtem 461 úmrtí v průběhu jednoho roku šlo o druhou nejvyšší zjištěnou hodnotu během sledované doby. V následujících deseti letech dosahovaly počty zemřelých opět minimálních hodnot. Druhá vlna nemoci v letech 1836–1837 se Litomyšli pravděpodobně vyhnula. Poklidnou situaci přerušil až neúrodný „hladový“ rok 1843. Vzestup zemřelých na hodnotu 337 osob nebyl dle uvedených příčin úmrtí způsobený žádnou nakažlivou nemocí a nezapříčinil jej ani vyšší počet narozených dětí, jelikož ten byl v této době průměrný. V tomto roce duchovní do matrik nejčastěji jako důvod úmrtí uváděli psotník (89 dětí) a poté velmi obecné *vysílení*. Uvedeno bylo u 62 zemřelých, a to hlavně v první čtvrtině roku. Vysílení mohlo být použito jako synonymum cholery, jelikož umírající skutečně umírali vyčerpáním. Případně se mohlo jednat i o jiná průjmová onemocnění, která se skrývala za uvedeným vysílením a u dětí za psotníkem.

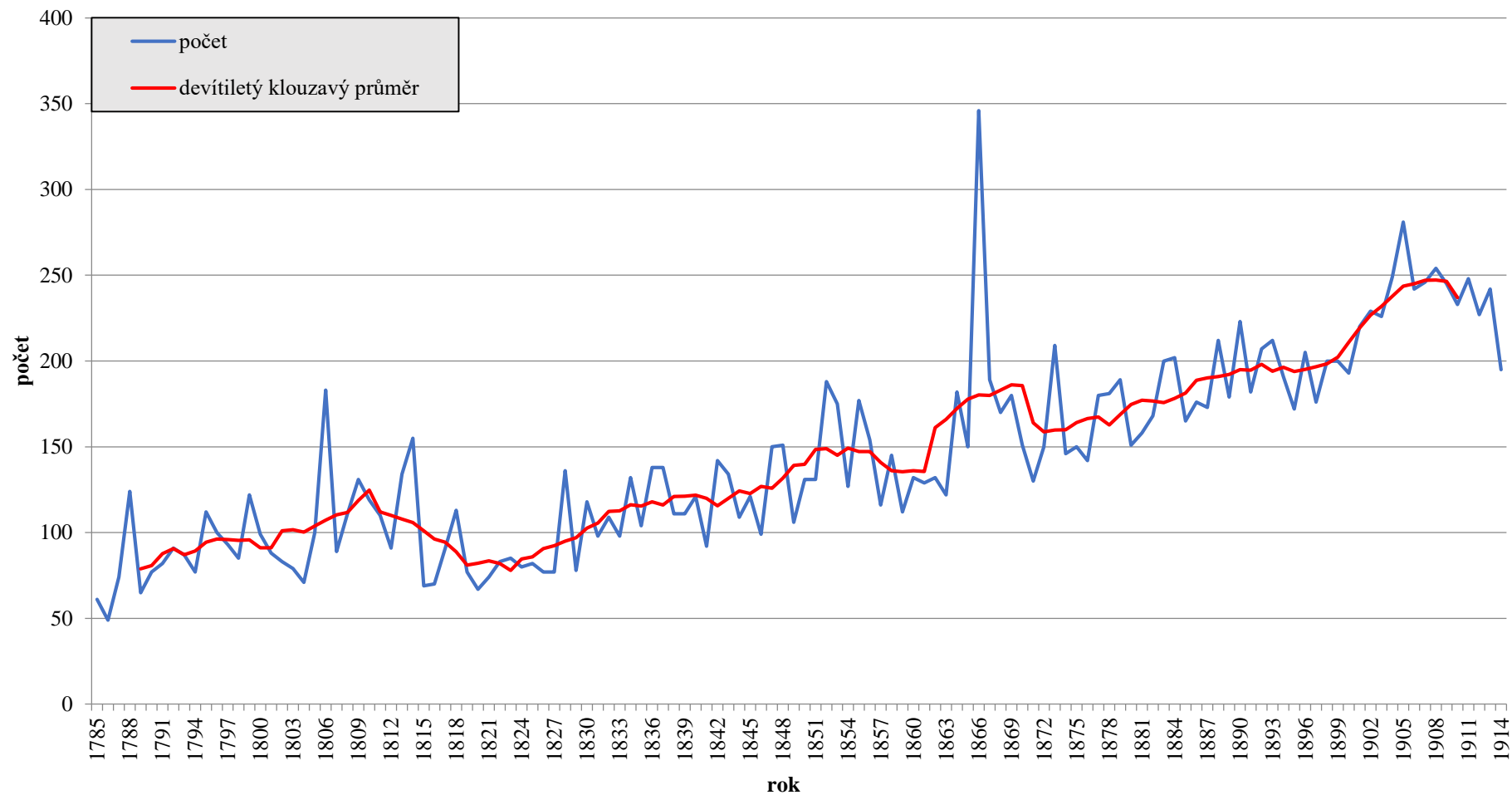
⁸⁸⁶ L. KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva*, s. 73–74.

Graf č. 38: Vývoj počtu zemřelých v Litomyšli v letech 1785-1914 a devítiletý klouzavý průměr

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

Graf č. 39: Vývoj počtu zemřelých ve Svitavách v letech 1785-1914 a devítiletý klouzavý průměr

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

Svitavy

Poválečná léta měla ve Svitavách z hlediska populačního vývoje stejný charakter jako v Litomyšli. Příbylo oddaných párů a narozených dětí, počty zemřelých poklesly a do konce dvacátých let se držely na průměrné hodnotě 85 úmrtí za rok. Výrazný nárůst byl zaznamenán pouze v roce 1828, během kterého zemřelo 136 osob. Na rozdíl od Litomyšle byla příčina jasná. Byla jí spálová a spalničková epidemie, během které zemřelo 40 dětí. Průměrný věk obětí byl 4 roky. V průběhu třicátých a v první polovině čtyřicátých let počet zemřelých postupně stoupal. Šlo však o přímou úměru vzhledem k rostoucímu počtu obyvatel. V žádném roce však počet zemřelých nevzrostl příliš výrazně. Městu se pravděpodobně vyhnuly obě vlny cholery ve třicátých letech a ani důsledky neúrody v roce 1843 se na počtu úmrtí nijak neprojeví. Celkově bylo toto období z hlediska úmrtí na infekční nemoci velice poklidné, příznivější než v Litomyšli. Není však zřejmé, zda šlo o přirozený průběh nebo o důsledek dobových preventivních opatření. Vzhledem k nulovým zkušenostem s cholerou se jako pravděpodobnější jeví první možnost.

9.3.4 1846–1865

České země

Léta 1847–1855 v českých zemích jsou označována jako léta „*hladová*“. Nárůst zemřelých byl v této době velmi výrazný, a to především v letech 1847–1850 a následně v roce 1855. V prvně zmíněné periodě dosahovala hrubá míra úmrtnosti průměrně 36 %. V letech 1851–1854 poklesl průměr na 29 %, následující rok se míra opět zvýšila, a to na 33,6 %.⁸⁸⁷ Důvodem však nebyl jeden činitel, ale více faktorů tvořící dominový efekt. Šlo o důsledek hospodářských problémů, sociálních krizí a nezaměstnanosti, neúrody a opětovného masového rozšíření infekčních nemocí.⁸⁸⁸ Lidé trpěli nedostatkem kvůli neúrodě obilí a současné hnilobě brambor, které byly hlavní součástí tehdejšího jídelníčku značné části obyvatel.⁸⁸⁹ Smrt přímo v důsledku hladu nebývala během hladomorů příliš častá, docházelo k ní spíše výjimečně. Umírání takových lidí bývalo zpravidla velmi dlouhé, i v rádech týdnů. Nemocní neměli sílu k jakémukoli pohybu, leželi s polootevřenými očima, těžce dýchali, kůži měli posetou vyrážkou, nepocíťovali již ani žízeň, ani hlad a jejich jazyk se zbarvoval do tmavých odstínů. Někteří hladovějící umírali v důsledku ucpání střev. Svě strádání se totiž snažili ukojit požíváním plesnivých potravin, hlíny, trávy či masem z mršin, čímž docházelo

⁸⁸⁷ L. KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva*, s. 74 a s. 333.

⁸⁸⁸ J. STRÁTESKÝ, *Zdravotní a populační vývoj*, s. 51.

⁸⁸⁹ E. MAUR, *Smrt ve světle*, s. 249.

k zneprůchodnění zažívacího traktu parazity a mikroorganismy. Pravděpodobně nejčastěji docházelo k úmrtí kvůli vyčerpání a oslabení organismu, který snáze a rychleji podléhal šířícím se infekčním nemocem, především tyfu a choleře.⁸⁹⁰ V průběhu let 1848–1850 zemřelo během epidemií v českých zemích přes 70 000 osob. Nákaza opětovně vyvrcholila v roce 1855.⁸⁹¹ Od poloviny padesátých do poloviny šedesátých let se hrubá míra úmrtnosti opět ustálila na průměrné hodnotě 28–30 %. K opětovným nárůstům již nedocházelo příliš často, a pokud ano, byla důvodem ve většině případů cholera.⁸⁹²

Litomyšl

V letech 1840–1846 umíralo v Litomyšli v průměru 200 osob ročně. Během „hladových“ let stoupl počet zemřelých o jednu pětinu. Roční průměr úmrtí v letech 1847–1855 byl 249. Důvodem byla nejspíše všeobecně větší náchylnost k chorobám, které v době zmíněné krize končily skolem častěji než v letech ostatních. Nárůst infekčních chorob byl zaznamenán, nebyl však okamžitý a prudký. Nejčastěji zmiňovanou smrtelnou infekční nemocí byl dle matrik tyfus. Nejednalo se však o krátkou a intenzivní epidemii, ale spíše o častější výskyt v průběhu delšího časového období. V období let 1847–1856 na něj ve městě zemřelo 146 lidí a celkově byl v průběhu čtyřicátých a padesátých let důvodem úmrtí u 4,8 % zemřelých. V roce 1850 zemřelo 11 osob na cholera, a to na přelomu srpna a září. Daný rok byl s 315 zemřelými nejhorším po celá „hladová“ léta. Je proto pravděpodobné, že počet zemřelých na cholera byl ve skutečnosti vyšší. Nemoc se nejspíše skrývala za pojmy průjem, úplavice a vysílení, které dohromady připravily o život dalších 84 osob. Stejně jako uvedená cholera zabíjely hlavně v srpnu a září daného roku. Období let 1857–1865 nebylo narušeno žádnými výraznými vlivy. Počty zemřelých byly nízké, a naopak vzrostl počet sňatků. Prvních i dalších.

Svitavy

Rovněž ve Svitavách přibýlo v průběhu hladových let zemřelých. V porovnání s první polovinou čtyřicátých let šlo o čtvrtinový nárůst. Přestože byl tyfus častěji zaznamenáván ve čtyřicátých letech, kdy byl důvodem úmrtí u 9,6 % zemřelých, byla maxima zemřelých zjištěna až v průběhu padesátých let. Vrchol nastal ve Svitavách v roce 1852 se 188 zemřelými a poté v roce 1855, kdy zemřelo 177 osob. V roce 1852 lidé ve Svitavách kromě tyfu podléhali častěji

⁸⁹⁰ L. SINKULOVÁ, *Dějiny československého*, s. 52–53; František KUTNAR, *Malé dějiny brambor*, Pelhřimov 2005².

⁸⁹¹ L. KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva*, s. 74.

⁸⁹² J. STRŽÍTESKÝ, *Zdravotní a populační vývoj*, s. 84.

i černému kašli a spále. V roce 1855 byl u 22 osob důvodem úmrtí tyfus a u 12 cholera. U dalších 32 zemřelých bylo jako příčina smrti uvedeno velmi obecné vysílení. Zcela pravděpodobně nešlo o synonymum pro cholera, jelikož u obou příčin se výrazně lišil průměrný věk obětí. U cholery bylo zemřelým průměrně 37,6 let, kdežto u vysílení pouze 10,9. Vývoj v následujících letech byl identický jako v případě Litomyšle.

9.3.5 1866

Rok 1866 je kvůli dalekosáhlým dopadům na společnost v literatuře označován autory jako „katastrofický“.⁸⁹³ Během prusko-rakouské války došlo ke zpusťování krajiny severních Čech, mnoho vojáků zemřelo v boji, na přímé následky zranění či na následnou infekci. Nejhorší však byly ztráty mezi civilním obyvatelstvem, které umíralo na infekční nemoci rozšiřované přesouvající se armádou. Počty obětí pro daný rok jsou známé u cholery a neštovic, jelikož obě choroby se ve výkazech zemřelých uváděly již samostatně.⁸⁹⁴ Ve zmíněném roce zemřelo v českých zemích na cholera 101 176 osob a na neštovice 1 649. Oběti další válečné nemoci, tyfu, nejsou známy, jelikož se neevidovaly samostatně, ale souhrnně v rámci infekčních chorob.⁸⁹⁵ Hrubá míra úmrtnosti byla v tomto roce skutečně mimořádná. Hodnota 44,7 ‰ byla třetí nejvyšší zaznamenanou hodnotou během 19. století.⁸⁹⁶

Prusko-rakouská válka se Litomyšle dotkla přímo. Několik dní po bitvě u Sadové se ve městě objevila rakouská a následně i pruská vojska, která město několik týdnů okupovala. Přítomnost vojska však nebyla pro obyvatele tím nejhorším. Vojáci zde totiž rozšířili cholera. Zatímco v roce 1865 zemřelo v Litomyšli 219 osob, o rok později to bylo 688 lidí, což byl více jak trojnásobný nárůst. Přímou na cholera zemřelo 437 osob. Šlo o nejtragičtější rok po celou zkoumanou dobu.

Přesun rakouských a pruských vojsk z Litomyšle do Svitav v létě roku 1866 znamenal, že i Svitavy byly zasaženy cholera. Její dopady zde nebyly tak tragické jako v Litomyšli, ale i zde byl zaznamenán nejvyšší počet zemřelých. Daný rok zemřelo 346 osob a u 151 z nich (43,5 %) byla diagnostikována cholera. Pro srovnání lze uvést, že v roce 1865 zemřelo ve Svitavách pouze 150 osob. Neštovice nebyly v roce 1866 uvedeny jako příčina úmrtí ani v jednom ze zkoumaných měst.

⁸⁹³ L. KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva*, s. 131; J. STRÁTESKÝ, *Zdravotní a populační vývoj*, s. 84.

⁸⁹⁴ L. KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva*, s. 130.

⁸⁹⁵ Tamtéž, s. 131.

⁸⁹⁶ Tamtéž, s. 131; J. STRÁTESKÝ, *Zdravotní a populační vývoj*, s. 84.

9.3.6 Sedmdesátá léta 19. století až počátek 20. století

České země

Sedmdesátá léta 19. století byla posledním obdobím, kdy v českých zemích došlo v rámci úmrtnosti k několika vzestupům. Nebyly však již tak výrazné jako v dobách předešlých. Ve druhé polovině šedesátých a na počátku sedmdesátých let se opakoval totožný scénář jako po předchozích krizích. Úmrtnost opětovně klesla, v letech 1867–1871 se pohybovala na úrovni 27,2–28,1 %, stoupla sňatečnost a výrazně také porodnost.⁸⁹⁷ V letech 1872–1873 se o slovo znovu přihlásily neštovice, navíc v době další finanční krize. Důvodem bylo používání slabé vakcíny, jejíž síla časem ochabovala, a zároveň chybějící dohled nad celou očkovací akcí. Nikdo nekontroloval kvalitu ani způsob, jakým byla vakcinační látka podávána.⁸⁹⁸ Oběťmi choroby tak byli očkovaní i neočkovaní, což vyvolalo opětovné bouřlivé diskuze o smyslu vakcinace.⁸⁹⁹ V uvedených dvou letech zemřelo více jak 43 000 osob. Úmrtnost stoupla nejen kvůli variole, ale rovněž proto, že se do českých zemí z Haliče dostala cholera a výrazně přibýlo i případů nákazy černým kašlem, spálou a spalničkami.⁹⁰⁰ V roce 1872 vystoupala hrubá míra úmrtnosti na 30,8 % a následující rok až na 33,4 %.⁹⁰¹ Pokles a zlepšení v následujících letech byly pouze dočasné. V letech 1877–1878 totiž došlo k masovému rozšíření záškrty. V roce 1878 připravil o život více jak 15 500 dětí, což odpovídalo 6 % ze všech zemřelých. Úmrtnost v tomto roce úplně naposledy přesáhla hranici 30 %.⁹⁰² Zároveň tak bylo ukončeno období vracejících se vzestupů úmrtnosti na infekční nemoci.⁹⁰³

Po záškrtové epidemii se až do počátku devadesátých let úmrtnost pohybovala mezi hodnotami 28 až 30 %. V roce 1891 se hladina úmrtnosti trvale dostala pod 28 % a postupně dále klesala, až v roce 1913 dosáhla pouze na 18,7 %.⁹⁰⁴ Šlo o důsledek všech faktorů, které byly vyjmenovány na počátku této kapitoly, a zároveň o vliv poklesu porodnosti, jelikož i přes lepší se situaci tvořily děti, a zvláště kojenci, stále velmi vysoký podíl mezi zemřelými. Příznivě se vyvíjející situaci přerušilo vypuknutí první světové války.

⁸⁹⁷ L. KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva*, s. 132.

⁸⁹⁸ J. STRÍTESKÝ, *Zdravotní a populační vývoj*, s. 84.

⁸⁹⁹ P. SVOBODNÝ – L. HLAVÁČKOVÁ, *Dějiny lékařství*, s. 121. Další literatura uvedena v podkapitole věnující se neštovicím. Viz s. 355–360.

⁹⁰⁰ L. KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva*, s. 132.

⁹⁰¹ J. STRÍTESKÝ, *Zdravotní a populační vývoj*, s. 85.

⁹⁰² L. KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva*, s. 132 a s. 334.

⁹⁰³ Tamtéž, s. 132.

⁹⁰⁴ Tamtéž, s. 201 a s. 335.

Litomyšl

Sedmdesátá a osmdesátá léta 19. století byla v Litomyšli ve znamení menších, především dětských epidemií, které se opakovaně vracely (neštovice, spála, záškrť, spalničky). Nevyžádaly si ale již takové množství obětí jako například cholera, která se podle matrik již do města nedostala. Vlna neštovic v roce 1872–1873 se městu vyhnula, epidemie zde propukla až v roce 1878 a do roku 1881 připravily o život 65 osob. Nákaza se následně skoro pravidelně ve dvouletých intervalech vracela a v osmdesátých letech byla důvodem úmrtí u 3 % zemřelých. Záškrť byl permanentní součástí příčin úmrtí od sedmdesátých až do poloviny devadesátých let. Největší epidemie zde stejně jako jinde v českých zemích vypukla v letech 1877–1878. Zemřelo během ní 32 dětí. Od devadesátých let, přestože počet obyvatel zůstával takřka stejný, začaly počty zemřelých postupně klesat. Neklesaly pouze počty zemřelých, ale rovněž hrubá míra úmrtnosti, jak bude uvedeno dále.

Svitavy

S přibývajícím počty obyvatel stoupal ve Svitavách i počet zemřelých. K prudkým nárůstům již nedocházelo tak často jako v dobách předchozích. V roce 1873 stála za vysokým počtem úmrtí kombinace epidemie černého kašle a neštovic. Od osmdesátých let se na neštovice opět umíralo jen velmi výjimečně (osmdesátá léta 0,6 % zemřelých, devadesátá léta 0,1 %). Záškrťová epidemie v druhé polovině sedmdesátých let se městu vyhnula, nemoc se zde rozšířila především v závěru století. Obecně však platí, že z hlediska šíření dětských nakažlivých nemocí byla situace v této době ve Svitavách v porovnání s Litomyšlí klidnější. Nejspíše šlo o důsledek bedlivějších preventivních opatření, například očkování nebo uzavírání škol v době šířící se nákazy. Velmi vysoký počet osob (281) zemřel ve Svitavách v roce 1905. To bylo o 40 zemřelých více než v roce předchozím i v roce následujícím. Důvod tohoto nárůstu se nepodařilo zcela objasnit. Nejčastěji opakující se příčina úmrtí byla v tomto roce v matričních knihách tuberkulóza. Přestože ve Svitavách nejspíše dříve zapůsobily vlivy, které zlepšovaly stav zdejšího obyvatelstva, nebyla změna vzhledem k jeho přibývajícím počtu dlouho patrná. První náznak poklesu můžeme sledovat v průběhu první dekády 20. století. Zcela zjevný je až v předvečer vypuknutí první světové války.

Hodnoty hrubé míry mortality, které byly zjištěny v letech, u kterých je známý počet obyvatel, dokazují, že se skutečně úmrtnostní situace začala ve Svitavách zlepšovat dříve než v Litomyšli. Hrubá míra úmrtnosti klesala ve Svitavách postupně po celou druhou polovinu 19. století a její hodnoty se příliš nelišily od hodnot zjištěných v českých zemích. Například v roce

1900 připadalo ve Svitavách na 1 000 obyvatel 23,1 úmrtí. V českých zemích byla hodnota pouze o 0,6 ‰ vyšší.

Pro hrubou míru úmrtnosti v Litomyšli byly typické značné výkyvy. Její hodnoty byly také podstatně vyšší než hodnoty celozemské a svitavské. Ještě v roce 1880 dosáhla mortalita vysoké hodnoty 38,3 ‰, zatímco ve Svitavách činila již jen 26,7 ‰. Podobně propastný rozdíl lze sledovat i o deset let později. Hrubá míra mortality začala v Litomyšli klesat až v průběhu devadesátých let 19. století. Tedy poté, co se vedení zdejší nemocnice ujal lékař Bedřich Welz a byl zde vystavěn nový vodovod. V roce 1910 se její míra přiblížila celozemské hodnotě dokonce více než hodnota zjištěná pro Svitavy (Litomyšl 22,2 ‰, Svitavy 25 ‰, české země 19,7 ‰).

rok	Litomyšl			Svitavy			české země
	počet obyvatel	počet úmrtí (pětiletý průměr)	hrubá míra úmrtnosti	počet obyvatel	počet úmrtí (pětiletý průměr)	hrubá míra úmrtnosti	hrubá míra úmrtnosti
1834	-	-	-	3 699	116,2	31,4	31,7
1843	4 606	212,0	46,0	-	-	-	28,8
1850	7 438	245,6	33,0	4 431	141,4	31,9	30,3
1869	7 021	217,6	31,0	5 800	164,0	28,3	31,6
1880	7 538	288,4	38,3	6 351	169,4	26,7	28,9
1890	8 012	282,8	35,3	7 787	200,6	25,8	27,8
1900	8 076	219,2	27,1	9 029	208,4	23,1	23,7
1910	7 866	174,6	22,2	9 649	241,4	25,0	19,7

Litomyšl: Rok 1843 F. PALACKÝ, *Popis království*, s. 175; rok 1850: *Retrospektivní lexikon*, s. 648; roky 1869, 1880, 1890, 190 a 1910: *Historický lexikon*, s. 534.

Svitavy: Rok 1834: K. KUČA, *Města a městečka*, s. 224; rok 1850: *Retrospektivní lexikon*, s. 644; roky 1869, 1880, 1890, 1900 a 1910: *Historický lexikon*, s. 534.

České země: L. KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva*, s. 336. Autorka uvádí průměry pro jednotlivá pětiletí, proto byl u roku 1834 použitý interval 1830-1834 atd.

9.4 Průměrný věk zemřelých

Věk zesnulých zapisovali faráři do matrik po celou studovanou dobu. V litomyšlské matrice zemřelých pro léta 1784–1795 byly jednotlivé kolonky předtištěné a pro věk byla určena pouze jediná. V následující matrice byly pro stáří zemřelého vyčleněny již kolonky tři – pro dožití roky, měsíce a dny. Ve svitavských matrikách zemřelých byly až do roku 1830 jednotlivé rubriky předepisovány a pro věk zemřelého byla zpočátku vyčleněna také jen jedna. K rozšíření na tři došlo až v knize zemřelých začínající rokem 1831. Ani v jednom městě však

nebyly údaje o věku zesnulého po značnou část sledované doby uváděny do detailů, tedy podle dožitých roků, měsíců i dní. U dětí zemřelých přibližně ve věku dvou a více let a také u dospělých byl věk uváděn pouze v letech. U poporodních úmrtí se uvádělo, kolik minut či hodin dítě žilo. Někdy nebyly číselné údaje vyjádřeny zcela konkrétně, ale jen neurčitě. V matričních zápisech se lze dočíst, že dítě žilo „*několik minut, pár okamžiků, chvíli, zemřelo ihned po porodu*“ nebo také to, že „*několikrát zamrkalo očima*“. Pokud novorozenec zemřel během prvního týdne od porodu, udával se do matrik počet dožitých dní. U dětí, které zemřely během prvního měsíce, se věk zapisoval v řádech týdnů (neděl) a u těch, které zemřely během prvního roku, se zapisovaly dožití měsíce. Popsané praxe se v Litomyšli držely až do první světové války, kdežto ve svitavské matrice zemřelých vedené od roku 1891 byl u všech zemřelých věk dopodrobna rozepisován, a to podle přesného počtu dožitých let, měsíců a dní. V Litomyšli však v průběhu devadesátých let 19. století začali u zemřelých zapisovat datum narození, takže by bylo možné věk s přesností na dožití měsíce a dny dopočítat.

Analýza průměrného věku zemřelých je jednou z klasických otázek, které se v historicko-demografických studiích objevují. Mnohokrát jsou však ze zjištěných výsledků vyvozovány chybné závěry. Průměrný věk zemřelých totiž odrážel věkovou strukturu obyvatelstva ve zkoumané lokalitě, která byla v každém místě různá, a zároveň se mohla v jednotlivých obdobích vlivem řady faktorů, například kvůli migraci, proměňovat.⁹⁰⁵

V obou studovaných místech zaznamenal věk zesnulých určitý vývoj stejně jako u hodnot celozemských. V polovině 18. století se průměrný věk zemřelých v českých zemích pohyboval mezi 25 až 28 lety a o století později bylo zemřelým v průměru přes 30 let. Ani v druhé polovině 19. století nedošlo k zásadní změně. Dle celozemských výsledků sčítání z roku 1869 umírali muži v průměrném věku 27,1 let a ženy ve věku 27,7 let. V roce 1910 bylo zemřelým ženám pouze o rok více a mužům bylo 27,4 let.⁹⁰⁶ Velmi nízký věk zemřelých se dnes může jevit jako poměrně zarážející. Byl však zapříčiněn převažujícím podílem zemřelých dětí, především těch ve věku 0–4 roky. Jejich započítání do celkového průměru ovlivnilo hodnoty výrazně. Pokud by byly mezi zemřelé započítány pouze osoby starší 15 let, dosáhne průměr vyšší hodnoty. V roce 1869 se muži dožívali 37,9 let a ženy 37,8. Výsledky sčítání v roce 1910 neukázaly příliš viditelnou změnu. Zemřelým mužům bylo v průměru 38,1 let a ženám 39,2.⁹⁰⁷

⁹⁰⁵ E. MAUR, *Základy historické*, s. 135.

⁹⁰⁶ L. FIALOVÁ et al., *Dějiny obyvatelstva*, s. 157.

⁹⁰⁷ Tamtéž.

Je zjevné, že průměrný věk zemřelých v českých zemích byl v 19. století nízký. Vzhledem k výraznému podílu dětské složky a zároveň velmi nízkému počtu osob, které se dožívaly vysokého věku, lze tehdejší společnost označit za velmi mladou. Vlivem souhry faktorů, které byly vyjmenovány na začátku kapitoly, začal pozvolna růst počet osob, které se dožívaly vyššího věku, a postupně se zlepšovala i úmrtnostní situace u dětí. Až na přelomu 19. a 20. století začalo obyvatelstvo stárnout. Tento proces byl však pozvolný a změny se viditelně projeví až v průběhu 20. století.⁹⁰⁸

Období	Muži	Ženy	Celkem	Ve věku 15+		
				Muži	Ženy	Celkem
1785–1799	20,6	28,1	24,3	57,7	58,2	58,0
1800–1809	25,0	30,0	27,5	57,0	56,9	57,0
1810–1819	24,2	28,9	26,7	54,0	54,3	54,1
1820–1829	24,2	30,5	27,4	57,3	56,7	56,9
1830–1839	29,5	33,9	31,7	54,8	55,9	55,4
1840–1849	27,9	34,0	31,1	54,6	55,4	55,1
1850–1859	29,6	34,9	32,3	53,5	55,8	54,8
1860–1869	33,8	37,6	35,7	54,2	57,7	55,9
1870–1879	32,3	35,1	33,6	54,8	58,0	55,8
1880–1889	31,7	35,7	33,6	51,9	56,2	54,0
1890–1899	32,6	36,7	34,5	52,1	57,1	54,5
1900–1914	40,4	44,0	42,2	55,0	57,1	56,1
Celkem	32,2	34,8	32,5	54,8	57,2	56,1

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

Zemřelí v Litomyšli umírali v průměru ve věku 32,5 let.⁹⁰⁹ Během let 1785–1914 věk zemřelých postupně vzrůstal. V letech 1785–1799 bylo zemřelým pouze 24,3 roky.⁹¹⁰ Od třicátých let 19. století přesáhl průměrný věk třicet let a stále se zvyšoval. Druhé nejvyšší hodnoty dosáhl v šedesátých letech zcela pravděpodobně v důsledku cholery epidemie, na kterou umírali především lidé v produktivním a postproduktivním věku. V období před první světovou válkou byla poprvé překonána věková hranice 40 let. Nárůst je dokladem jak zlepšování úmrtnostních poměrů, ale současně i změnou věkové struktury litomyšlského obyvatelstva, jelikož se do města nestěhovalo příliš mnoho mladých lidí a zdejší začínali

⁹⁰⁸ M. LENDEROVÁ – T. JIRÁNEK – M. MACKOVÁ, *Z dějin české každodennosti*, s. 248–249.

⁹⁰⁹ U 38 záznamů nebyl uveden věk zemřelého. Jednalo se o 20 žen, 17 mužů a u jedné osoby nebylo specifikováno její pohlaví.

⁹¹⁰ Ve skutečnosti byl pravděpodobně věk zemřelých ještě nižší, jelikož v letech 1785–1789 nebyly zcela jistě evidováni všichni zemřelí kojenci. Více následující podkapitoly.

stárnout. Analýza průměrného věku zemřelých dále ukázala značné rozdíly věku u mužů a u žen. Muži umírali ve věku, který odpovídal celozemskému průměru, a ženy žily o dva a půl roku déle. Věk zesnulých mužů byl ve všech obdobích nižší než v případě žen, v některých letech byly rozdíly skutečně velmi výrazné (například v letech 1785–1799). Zásadní vliv na rozdílný věk měla zajisté vyšší úmrtnost chlapců v dětském, především v kojeneckém věku. Dále mohly být výrazné výkyvy způsobeny nedokonalou evidencí, zaokrouhlováním nebo aktuální epidemiologickou situací.

Po odečtení dětské složky se věk zemřelých zvýšil, a to na 56,1 let. Paradoxně nejvyššího věku se lidé dožívali na počátku sledované doby. V letech 1785–1809 bylo zemřelým v průměru 57,5. Čím byl tento paradox způsoben, nelze prozatím doložit. Nejspíše šlo opět o kombinaci zaokrouhlování věku a nedokonalé evidence. Po zbytek doby zjištěný věk takřka nekolísá a pohyboval se kolem hodnoty 55 let. V posledním sledovaném časovém úseku se o rok zvýšil, patrně vlivem zlepšujícího se zdravotního stavu obyvatelstva.

Tabulka č. 65: Průměrný věk zemřelých ve Svitavách v letech 1785–1914 (připočteno 0,5)						
Období	Muži	Ženy	Celkem	Ve věku 15+		
				Muži	Ženy	Celkem
1785–1799	18,9	25,2	22,1	56,4	55,9	56,1
1800–1809	25,2	28,2	26,7	54,8	54,9	54,9
1810–1819	19,8	25,3	22,7	55,7	54,1	54,7
1820–1829	22,1	29,8	25,9	56,7	58,5	57,7
1830–1839	23,7	27,7	25,8	54,9	52,2	54,4
1840–1849	25,1	30,5	27,8	50,9	53,6	52,4
1850–1859	25,8	29,2	27,5	53,0	53,2	53,1
1860–1869	24,8	29,3	26,9	48,9	51,6	50,2
1870–1879	27,0	31,4	29,2	51,8	51,8	51,8
1880–1889	27,9	30,4	29,2	53,0	53,6	53,3
1890–1899	28,4	34,4	31,3	54,5	54,1	54,2
1900–1914	33,9	38,3	36,1	52,2	53,4	53,9
Celkem	27,1	31,7	29,4	53,4	54,1	53,7

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

Lidé ve Svitavách průměrně umírali o tři roky dříve než v Litomyšli, a to v případě celé i dospělé populace. Průměrný věk všech zemřelých byl 29,4 roky.⁹¹¹ I zde jsou vidět jasné projevy proměňující se úmrtnostní situace. V průběhu sledované doby věk zemřelých vzrostl

⁹¹¹ Ve svitavských matrikách zemřelých chyběl údaj o věku u 69 osob – u 57 mužů a u 12 žen.

o 14 let. V nejnižším věku umírali lidé na konci 18. století, průměrně jim bylo pouze 22 let. V letech 1800–1859 bylo zemřelým přibližně 26 let a poté věk pozvolna stoupal. V závěru 19. století byla překonána hranice 30 let a v letech 1900–1914 již bylo zesnulým průměrně přes 36 let. I ve Svitavách se potvrdila nerovnost pohlaví před smrtí. Muži zde umírali o 4,5 roky dříve než ženy. V letech 1785–1799 nebyl dokonce průměrný věk zesnulých mužů vyšší jak 19 let.

Lidé starší 15 let se dožívali věku 53,7 let. Podobně jako v Litomyšli i zde umírali v průměrně v nejvyšším věku na konci 18. století. Poté až do šedesátých let věk pozvolna klesal a od sedmdesátých let docházelo opět k postupnému navyšování. V jednotlivých obdobích však nešlo o příliš výrazné rozdíly. Důvody výkyvů byly pravděpodobně stejné jako ty, které byly uvedeny i v případě Litomyšle. Ve Svitavách však nebyl zjištěn tak velký rozdíl mezi průměrným věkem u mužů a u žen. Ženy se dožívaly v průměru 54,1 let a muži 53,4 let. Tento fakt mohlo způsobit rovnoměrnější zastoupení mužů a žen ve zdejší populaci.

Jak dospělá, tak celá populace umírala v Litomyšli v průměru o tři roky později než lidé ve Svitavách. Odlišné výsledky nemusí nutně znamenat, že ve Svitavách byly horší životní podmínky, kvůli kterým zde umíralo více dětí i dospělých. Zjištěné výsledky s největší pravděpodobností odráží odlišné věkové složení obyvatelstva v obou městech. Práci přicházeli hledat do svitavského průmyslu především lidé v produktivním věku, kteří zde zakládali rodiny, a město tedy, na rozdíl od Litomyšle, mládlo, což se odrazilo i ve věkovém složení zemřelých.

Jak již bylo uvedeno, zjištěné hodnoty jednoznačně ovlivnilo zaokrouhlování věku. Čím byl věk zemřelého pokročilejší, tím více zřejmá byla tendence zaokrouhlit dožitý věk buď k nule, nebo k číslu končící pětkou. U zemřelých ve věku 15–40 nebyly známky zaokrouhlování natolik viditelné, ale docházelo k němu, což dokazují sestavené věkové pyramidy. Věk takto starých osob mohla většinou doložit rodina nebo okolí zemřelého. S přibývajícím věkem nebyla vždy možnost přesný věk zesnulého zjistit, a proto se odhadoval, a společně s tím i zaokrouhloval.

V letech 1785–1849 bylo v Litomyšli zaokrouhlování věku zemřelých mimořádně výrazné. První náznak je vidět již u zemřelých ve 30 letech, u zaokrouhlování ke 40 letům bylo již nezpochybnitelné. K věku 50, 60, 70 a 80 se faráři přikláněli velice často. Některý z těchto čtyř věkových údajů byl uveden u 16,8 % zemřelých. Více se tak dělo u žen, jelikož ty se dožívaly vyššího věku. Nejčastěji byl v matrikách v této době zmiňován věk úmrtí 60 let. Stalo se tak u 5,5 % zesnulých. Ze všech zemřelých dospělých mužů byl daný věk stanoven u 4,5 % z nich, v případě žen se jednalo o 6,4 %. Sklony zapisovat u zemřelých kulatiny či půlkulatiny měli do poloviny 19. století i faráři ve Svitavách. Věk zaokrouhlený k desítkám zde rovněž převažoval nad ostatními, ve srovnání s Litomyšlí nebyla převaha tak výrazná. Stáří 50, 60, 70

nebo 80 let bylo stanoveno pouze u 9,8 % zemřelých. Nejzmiňovanějším bylo úmrtí ve věku 70 let, a to u 2,9 % osob.

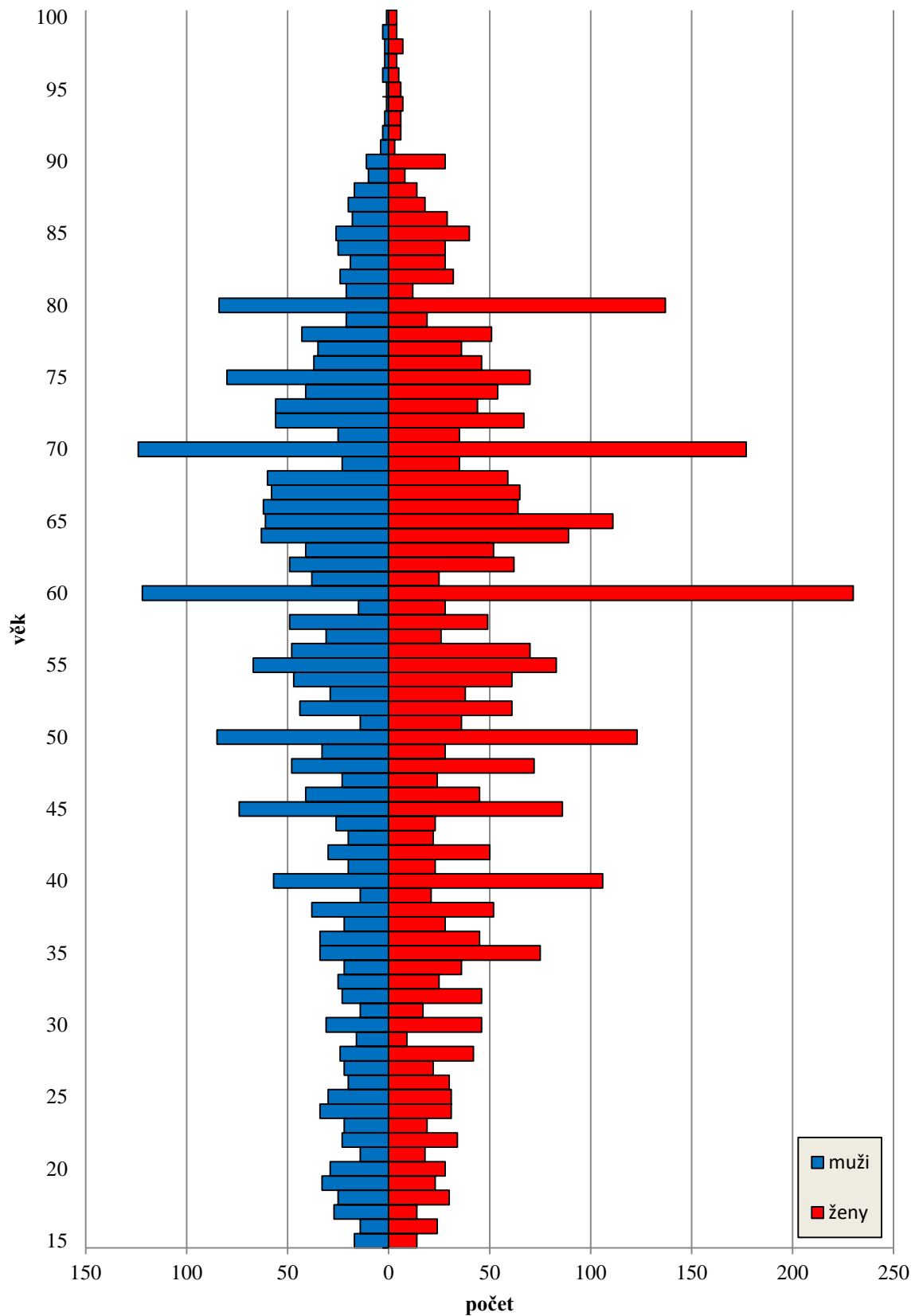
Léta 1850–1914 ukázala podstatný rozdíl ve využívání zaokrouhlování ve sledovaných městech. Ve Svitavách od něj oproti první polovině století výrazně upustili, v Litomyšli také, ale proces byl pozvolnější. Uvádět u zemřelých roky končící na 0 či 5 zde stále patřilo k běžné praxi, a to i pro věk 35 nebo 40 let. Evidování věku 50, 60, 70 a 80 let bylo oproti předchozímu období ještě častější. Faráři některý z nich zapsali u 19,8 % z dospělých zemřelých, což je oproti první polovině století nárůst 3 %. Svitavské matriky uváděly od druhé poloviny století věk zesnulých přesněji, ne-li zcela přesně. Dokladem je i ucelená podoba věkové pyramidy, v níž roky končící na nuly nejsou již tak nápadné. Tento fakt dokládají i zjištěná procenta – věk 50, 60, 70 a 80 stanovili faráři jen u 7,6 % dospělých zemřelých.

Kdy začal být věk zemřelých zapisován do matriky pravdivě, nelze přesně zjistit. Jedinou možností by bylo dohledání data úmrtí u všech zemřelých, což vzhledem k velikosti vzorku není proveditelné. Jako reálné bychom mohli označit věkové údaje od devadesátých let 19. století, tedy od doby, kdy se v Litomyšli začalo uvádět zmíněné datum narození a ve Svitavách se věk dopodrobna rozepisoval. Že faráři věk po dlouhou dobu pouze odhadovali, názorně dokládají uvedené věkové pyramidy. „Přiznali se“ k tomu jen v případech, kdy do matriky zapisovali úmrtí neznámých osob. Uvedli například, že zesnulý „vypadal na 50“, „bylo mu jistě přes 60“ nebo že byl starý „asi 30 let“.

Důležitou a nezodpovězenou otázkou zůstává, nakolik odpovídal skutečnosti věk uváděný u dětí, především u zemřelých do jednoho roku. I v tomto případě se nejspíše zaokrouhlovalo, a to hlavně na týdny, případně měsíce. Bylo by velmi zajímavé alespoň pomocí sondy zjistit, nakolik věk uváděný u zemřelých kojenců odpovídal realitě. V Litomyšli se pravděpodobně zaokrouhlovalo u dětí zemřelých v prvním týdnu života. Z celkového počtu dětí, které v této době zemřely, byl týden uveden u 19,8 % z nich. Naopak ve Svitavách byl zjištěn podíl jen 7,7 %. Otázkou spolehlivosti uváděných věkových údajů u dětí se zabývala například B. Lašťovková, která analyzovala vývoj úmrtnosti ve farnosti Hostivař v polovině 18. století. Na základě porovnání data narození a data úmrtí zjistila, že přesně byl věk uveden pouze u 45 % zemřelých kojenců. Jejich věk býval spíše nadhodnocován, tedy zaokrouhlován směrem nahoru.⁹¹²

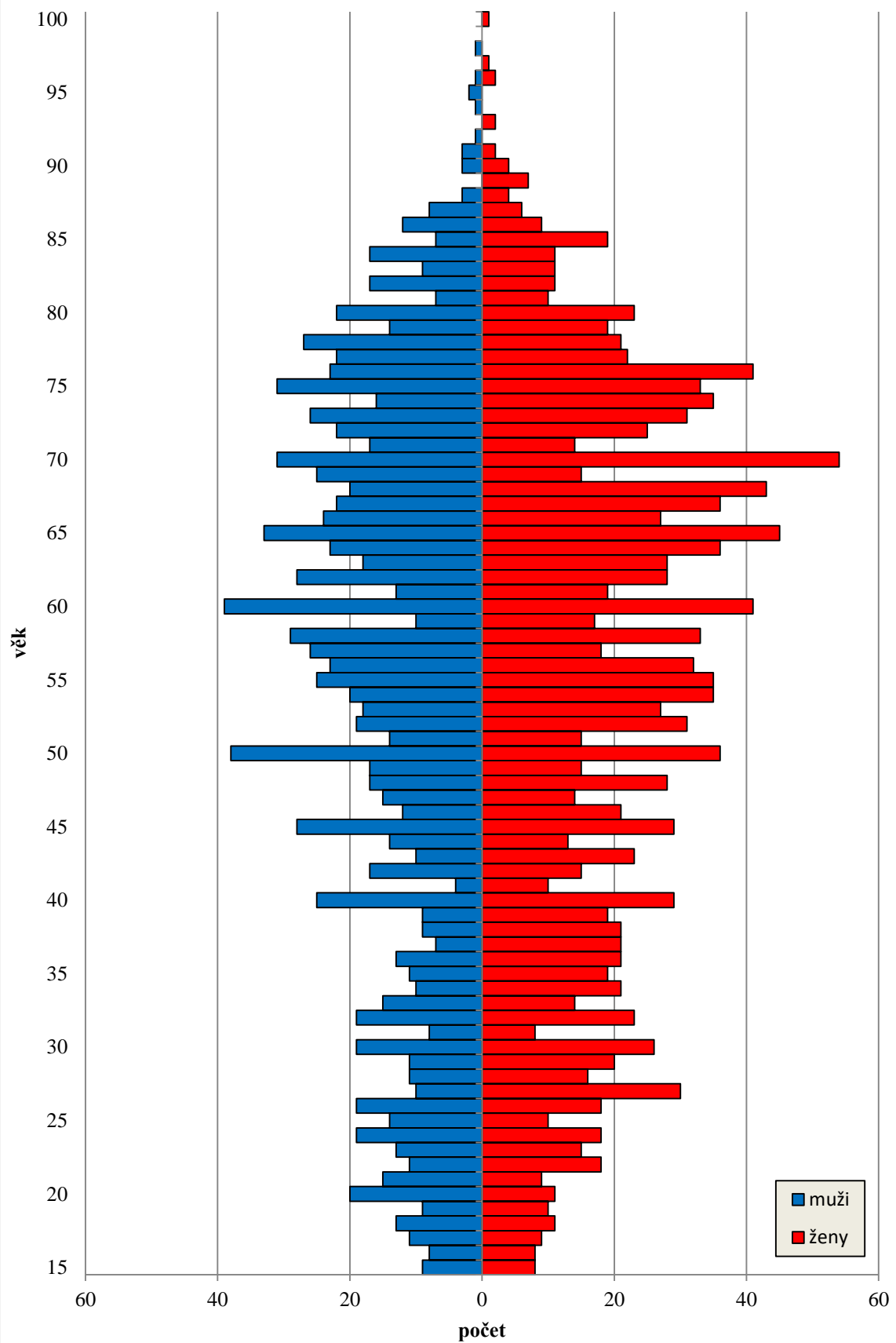
⁹¹² Barbora LAŠŤOVKOVÁ, *Vývoj úmrtnosti ve farnosti Hostivař v první polovině 18. století*, HD 19, 1995, s. 66–68.

Graf č. 40: Strom života. Zemřelí v Litomyšli v letech 1785–1849

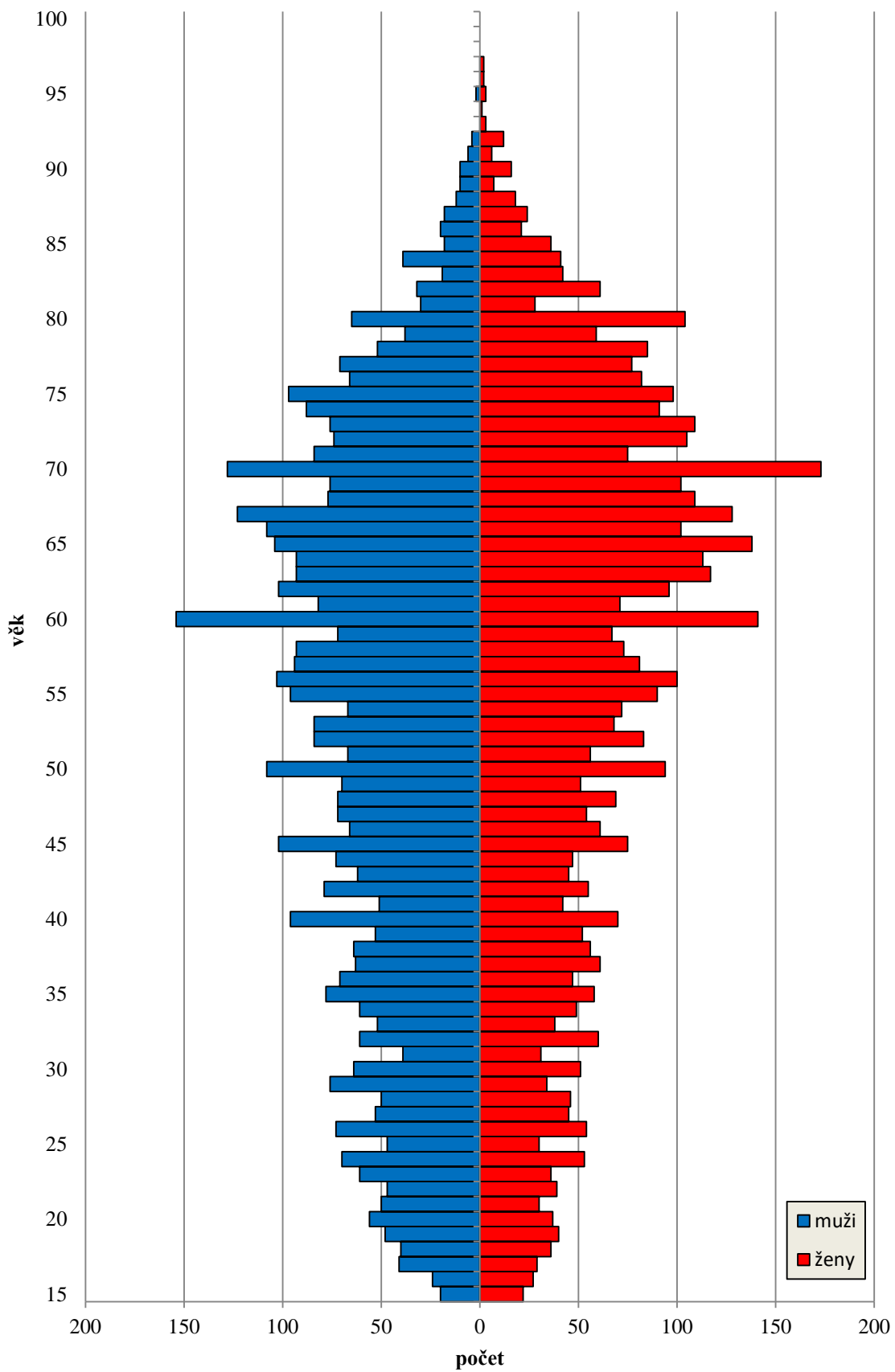
Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

Graf č. 41: Strom života. Zemřelí ve Svitavách v letech 1785–1849

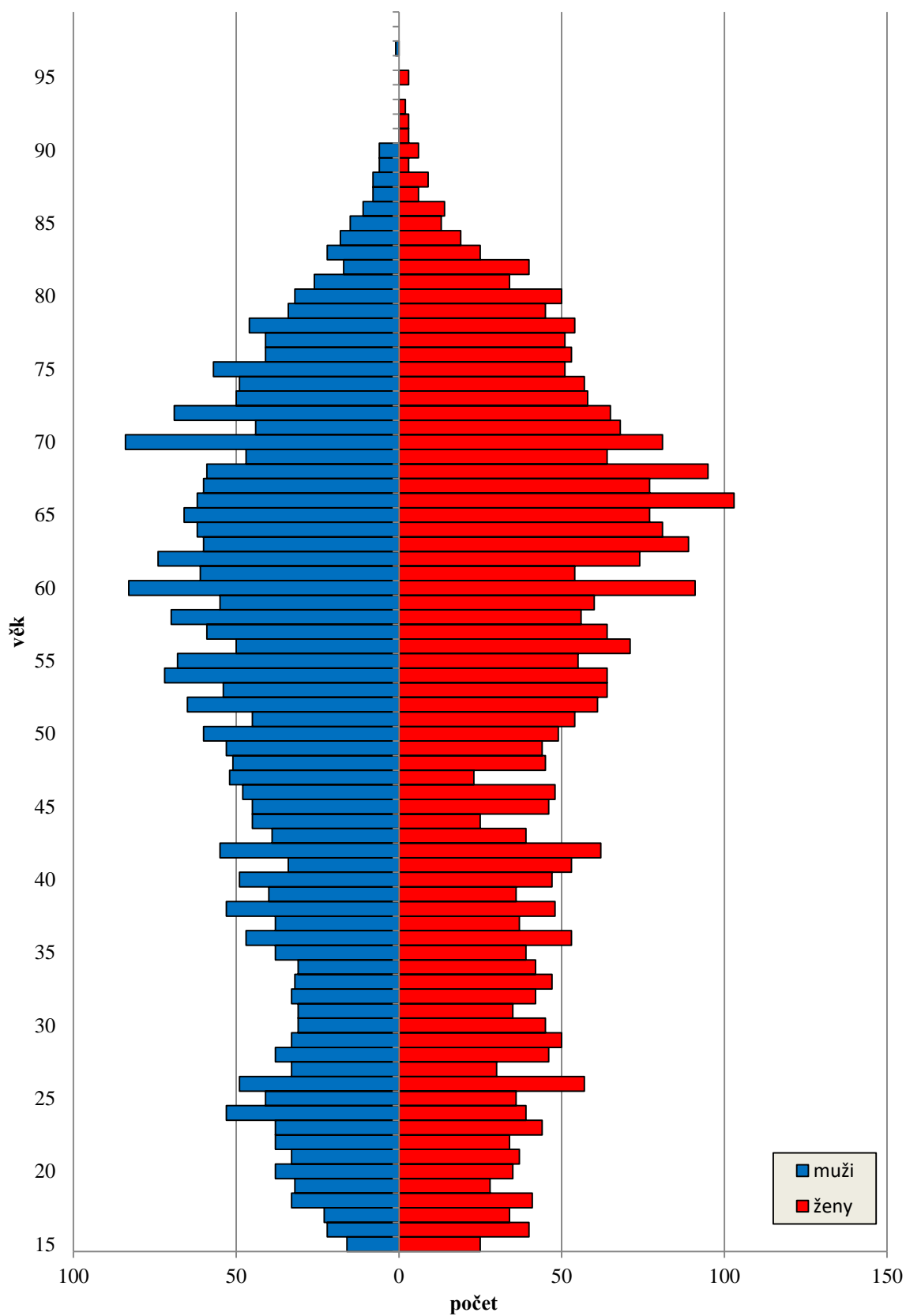
Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

Graf č. 42: Strom života. Zemřelí v Litomyšli v letech 1850–1914

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

Graf č. 43: Strom života. Zemřelí ve Svitavách v letech 1850–1914.

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

V nedaleké Poličce byl průměrný věk zemřelých takřka totožný jako v Litomyšli, což bylo dáno podobnou věkovou strukturou obyvatelstva obou měst. Lidé starší 15 let zde v průměru umírali ve věku 56,4 let, muži o rok dříve a ženy naopak o rok déle. Průměrný věk všech zemřelých, tedy včetně dětí, zde byl v letech 1800–1909 32,2 let. Průměr u zemřelých žen činil 34,1 let a u mužů 30,3. Ačkoli se i do Poličky v roce 1866 dostala pruská vojska a s nimi i cholera, nebyly její důsledky na věku zemřelých v letech 1860–1869 nijak patrné.⁹¹³ Odlišná věková struktura Krnova, skládajícího se z převážně mladých obyvatel, ovlivnila také nižší zjištěný věk zdejších zemřelých. Přesto zde věk zesnulých postupně stoupal. V letech 1901–1910 byl průměrný věk všech zemřelých mužů 27,6 let (ve věku 15 a více let 51,3 let). Ženy umíraly v průměrně ve věku 32,9 let (ve věku 15 a více let 55,6 let).⁹¹⁴ Hodnoty průměrného věku v Libčanech rovněž odráží věkové složení zdejšího obyvatelstva a odpovídají spíše údajům zjištěným pro Litomyšl a Poličku. Průměrný věk všech zemřelých mužů byl 26,5 let (ve věku 15+ činil 56,6 let). Ženy umíraly v průměru o tři roky déle (29,4 let, ve věku 15 a více let 56,9 let). Nejvyšší průměrný věk dospělých zemřelých zjistila A. Šikulová v letech 1905–1914. Zesnulým mužům bylo v průměru 57 let, ženám 61,3 let.⁹¹⁵ R. Lipovski při studiu frýdecko-místecké aglomerace neanalyzoval průměrný věk zemřelých, sestavil pouze věkovou strukturu podle jednotlivých věkových skupin.⁹¹⁶

9.5 Věková struktura zemřelých

Stejně jako u studia průměrného věku zemřelých je třeba rovněž připomenout, že vývoj věkové struktury zemřelých odráží aktuální věkové složení obyvatelstva ve zkoumané lokalitě. Tak jako u studia průměrného věku je nutné počítat s tím, že i v této otázce mohly být výsledky ovlivněny zaokrouhlováním věkových údajů. Vzhledem k širokému věkovému rozpětí jednotlivých věkových kategorií (0–14 let, 15–49 let a 50 a více let) však není ovlivnění natolik markantní. V podstatě se jedná především o otázku, u kolika zemřelých byl věk zaokrouhlen k padesáti letům. To však byl věk, který se v matrikách objevoval velice často.

Ačkoli je tedy věková struktura zemřelých závislá na věkovém složení obyvatel, lze na jejím vývoji názorně vidět progres úmrtnostní situace v „dlouhém“ 19. století. Výsledky zjištěné pro Svitavy i pro Litomyšl jsou po značnou část sledovaného období téměř shodné a dokazují, že se zde úmrtnostní situace postupně zlepšovala. V obou městech tvořili dospělí ve

⁹¹³ E. CHADIMOVÁ, *Populační vývoj*, s. 106–108.

⁹¹⁴ M. LARYŠ, *Populační vývoj*, s. 227–229.

⁹¹⁵ A. ŠIKULOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 131–132.

⁹¹⁶ R. LIPOVSKI, *Lidé poddanských*, s. 163–164.

věku 15–49 let pětinu zemřelých (20,3 % v Litomyšli; 20,8 % ve Svitavách), lidé starší 50 let třetinu (35,7 % a 32 %) a zbytek připadal na dětskou složku (44 %; 47,2 %). Ta dosáhla v obou městech největšího podílu na počátku zkoumané doby a postupně klesala společně pozvolným vzestupem u skupiny 15–49 let, a především věkové kategorie 50+.

Tabulka č. 66: Skladba zemřelých podle věkových skupin v Litomyšli v letech 1785–1914 (v %)			
Období	0–14	15–49	50+
1785–1799	60,3	12,1	27,6
1800–1809	53,2	15,7	31,1
1810–1819	52,4	18,3	29,3
1820–1829	53,6	15,3	31,1
1830–1839	44,2	20,8	35,0
1840–1849	45,2	19,0	35,8
1850–1859	42,4	20,8	36,8
1860–1869	37,9	24,2	37,9
1870–1879	40,9	23,7	35,4
1880–1889	39,0	23,6	37,4
1890–1899	37,8	23,4	38,8
1900–1914	25,7	25,3	49,0
Celkem	44,0	20,3	35,7

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

Tabulka č. 67: Skladba zemřelých podle věkových skupin ve Svitavách v letech 1785–1914 (v %)			
Období	0–14	15–49	50+
1785–1799	62,6	12,0	25,4
1800–1809	53,2	16,5	30,3
1810–1819	60,7	14,8	24,5
1820–1829	56,9	12,9	30,2
1830–1839	53,2	19,1	27,7
1840–1849	48,5	22,0	29,5
1850–1859	50,0	19,3	30,7
1860–1869	48,0	24,1	27,9
1870–1879	45,1	22,6	32,3
1880–1889	46,7	20,8	32,5
1890–1899	43,3	21,2	35,5
1900–1914	32,9	27,0	40,1
Celkem	47,2	20,8	32,0

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

Zpracované výsledky rovněž ukazují, že sestup podílu zemřelých dětí a vzestup zbývajících věkových kategorií byl skutečně pozvolný a nedocházelo zde k žádným viditelnějším výchytkám. V letech 1860–1869 došlo v Litomyšli k dočasnému poklesu dětské složky, a to ve prospěch kategorie 15–49 let. V tomto desetiletí mohla za proměnu podílů cholera epidemie, jejímiž oběťmi byli z velké většiny především lidé v produktivním věku. Dětem se úmrtí na nákazu nevyhnulo, nepatřily však k nejčastějším obětem. Ostatní epidemie se ve zjištěných podílech jednotlivých skupin příliš nepromítly. Největší dětské epidemie neštovic v závěru 18. století spíše ještě posílily již tak výraznou převahu dětí ve věkové struktuře zemřelých.

Závěr sledované doby názorně ukázal odlišné věkové složení obyvatelstva obou měst. V letech 1900–1914 byl v Litomyšli takřka každý druhý zemřelý (49 %) starší padesáti let, čtvrtině zemřelých (25,3 %) bylo mezi 15–49 let a 25,7 % zesnulých méně než 15 let. Oproti tomu ve Svitavách bylo zemřelých nad 50 let 40,1 %, ve věku 15–49 let zemřelo 27 % a jedna třetina zemřelých připadala na dětskou složku. Vysvětlení je shodné jako v předchozí kapitole o průměrném věku zemřelých – ve Svitavách žili především mladší lidé, kteří sem přišli za novými pracovními možnostmi a založili zde rodiny. Takovouto transformaci Litomyšl neprodělala, a proto zde byl zjištěn vyšší podíl starších osob.

Období	0–14			15–49			50+		
	Muži	Ženy	Celkem	Muži	Ženy	Celkem	Muži	Ženy	Celkem
1785–1799	66,7	53,8	60,3	10,3	13,9	12,1	23,0	32,3	27,6
1800–1809	57,8	48,8	53,2	13,7	17,7	15,7	28,5	33,5	31,1
1810–1819	56,8	48,5	52,4	16,2	20,2	18,3	27,0	31,3	29,3
1820–1829	59,6	47,7	53,6	12,9	17,6	15,3	27,5	34,7	31,1
1830–1839	47,8	40,8	44,2	20,1	21,5	20,8	32,1	37,7	35,0
1840–1849	50,6	40,3	45,2	18,8	19,0	19,0	30,6	40,7	35,8
1850–1859	46,2	38,7	42,4	21,2	20,4	20,8	32,6	40,9	36,8
1860–1869	39,4	36,4	37,9	26,8	21,4	24,2	33,8	42,2	37,9
1870–1879	40,9	40,9	40,9	27,1	20,0	23,7	32,0	39,1	35,4
1880–1889	40,2	37,7	39,0	26,7	20,2	23,6	33,1	42,1	37,4
1890–1899	38,6	37,0	37,8	25,8	20,6	23,4	35,6	42,4	38,8
1900–1914	27,5	23,9	25,7	25,6	25,0	25,3	46,9	51,1	49,0
Celkem	46,9	41,0	44,0	20,9	19,7	20,3	32,2	39,3	35,7

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

Tabulka č. 69: Skladba zemřelých podle věkových skupin a pohlaví ve Svitavách v letech 1785–1914 (v %)									
Období	0–14			15–49			50+		
	Muži	Ženy	Celkem	Muži	Ženy	Celkem	Muži	Ženy	Celkem
1785–1799	68,2	57,1	62,6	10,0	13,8	12,0	21,8	29,1	25,4
1800–1809	56,0	50,4	53,2	14,8	18,3	16,5	29,2	31,3	30,3
1810–1819	66,4	55,4	60,7	11,8	17,5	14,8	21,8	27,1	24,5
1820–1829	62,8	50,8	56,9	12,3	13,4	12,9	24,9	35,8	30,2
1830–1839	58,6	48,4	53,2	15,7	22,2	19,1	25,7	29,4	27,7
1840–1849	52,2	44,6	48,5	21,5	22,5	22,0	26,3	32,9	29,5
1850–1859	53,1	46,8	50,0	17,9	20,8	19,3	29,0	32,4	30,7
1860–1869	50,7	45,0	48,0	23,7	24,4	24,1	25,6	30,6	27,9
1870–1879	49,4	40,8	45,1	20,9	24,3	22,6	29,7	34,9	32,3
1880–1889	48,8	44,9	46,7	20,7	20,8	20,8	30,5	34,3	32,5
1890–1899	49,1	37,5	43,3	19,4	22,9	21,2	31,5	39,6	35,5
1900–1914	36,3	29,5	32,9	26,8	27,3	27,0	36,9	43,2	40,1
Celkem	51,1	43,2	47,2	19,7	21,9	20,8	29,2	34,9	32,0

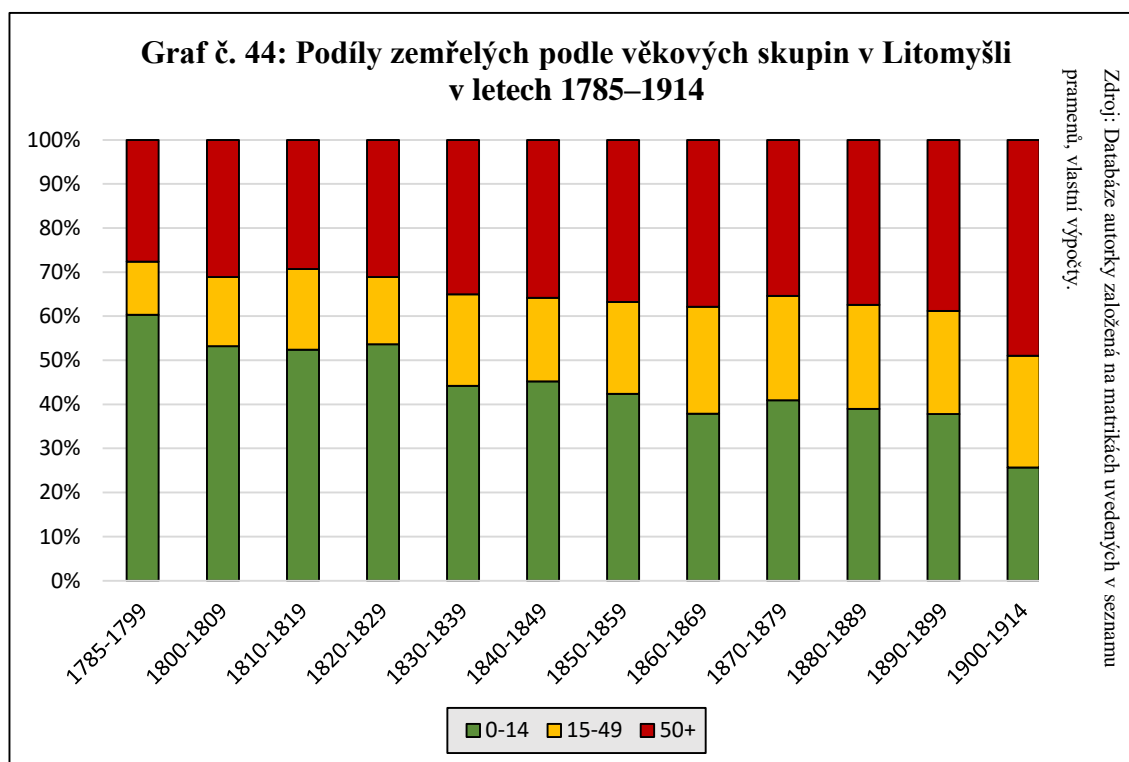
Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

Ve Svitavách i v Litomyšli byl potvrzen celozemský trend nerovnosti pohlaví v rámci jednotlivých věkových skupin zemřelých, který byl zjištěný i u průměrného věku zesnulých. V dětském, především kojeneckém věku, umírali v obou městech častěji chlapeci, kterých se ale zároveň více rodilo. Vyšší úmrtnost chlapců byla mnohem zřetelnější ve Svitavách. Oproti tomu v produktivním věku umíralo stejné procento mužů i žen. Vyššího věku se v obou městech dožívaly především ženy, které měly oproti mužům pravděpodobně lepší imunitu.

V Poličce tvořily děti v letech 1800–1909 43,4 % zemřelých, 20,4 % lidé v produktivním věku a 36,2 % v postproduktivním věku, čímž se město pouze v desetinách procent lišilo od Litomyšle. V první třetině 19. století byla zdejší věková struktura zemřelých následující: 54 % připadalo na děti ve věku 0–14 let, 15,4 % na skupinu 15–49 let a 30,6 % zemřelých mělo více jak 50 let. Na přelomu 19. a 20. století se situace stejně jako v Litomyšli a ve Svitavách změnila. V letech 1890–1909 mělo 35,7 % zemřelých méně jak 15 let, 23,4 % 15–49 let a 40,9 % nad 50 let. I zde sehrála podstatnou roli přítomnost nemocnice, ve které umírali především dospělí, děti pouze výjimečně.⁹¹⁷ Ve Frýdku a v Místku byl zjištěn vyšší podíl zemřelých dětí, a to jak v první, tak ve druhé polovině 19. století. V první polovině 19. století bylo dítě více než každým druhým zemřelým (56,1 % pro Frýdek, 57,1 % pro Místek), 17 % připadalo na dospělé ve věku 15–49 a zbytek zemřelých měl více jak 50 let. Ve druhé

⁹¹⁷ E. CHADIMOVÁ, *Populační vývoj*, s. 109–112.

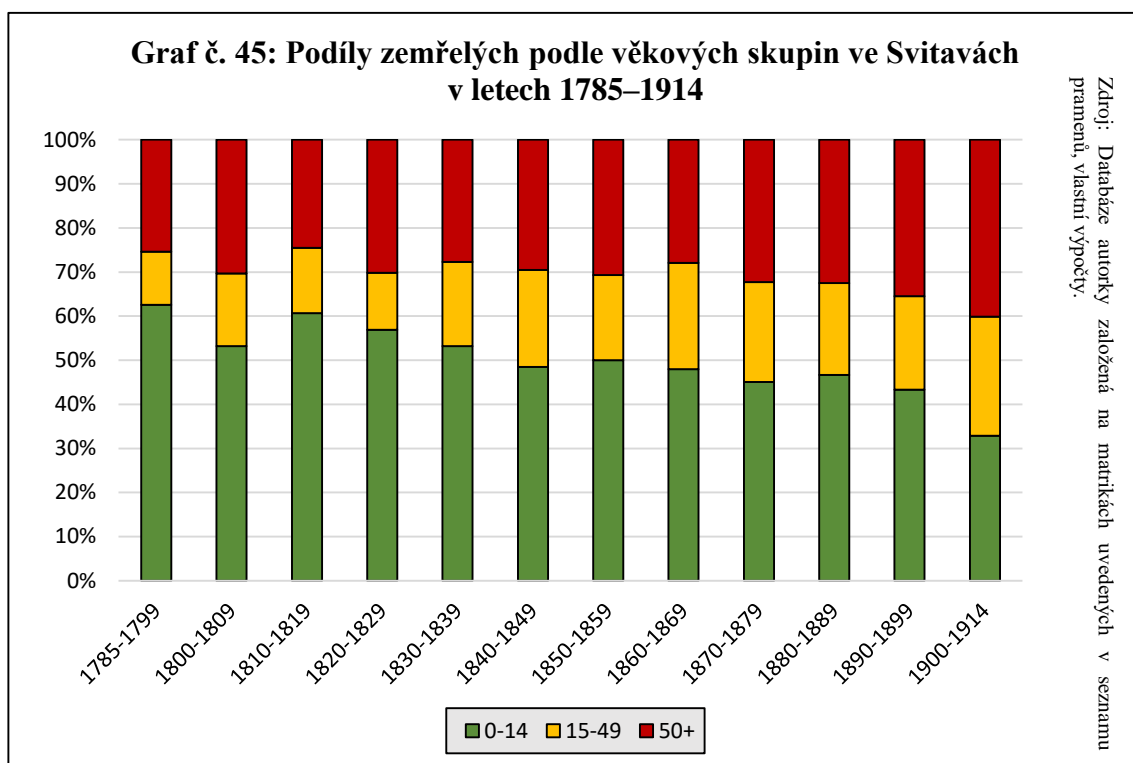
polovině století podíl zemřelých dětí klesl téměř o 5 % (51,9 %; 52,9 %), poměr u dospělých se výrazněji nezměnil. Autor zároveň zjistil, že zejména v 18. století nebyl ve městech věk zemřelých často uváděn. V 19. století se však absence věkového údaje stávala stále více výjimečnou.⁹¹⁸ Zásadní rozdíly nebyly zjištěny ani při porovnání se slezským Krnovem. Lidé ve věku 15–49 celkově tvořili 18,4 % zemřelých, lidé starší 50 let 27,9 % a děti do 15 let 53,7 %. Podíl poslední skupiny prošel největší transformací. Na konci 18. století tvořily děti 60,3 % zemřelých. V letech 1901–1910 již činil tento podíl 44,9 %.⁹¹⁹ Vysoký podíl mezi zemřelými tvořily děti také v Libčanech. V letech 1785–1914 tvořily děti 52,8 %, dospělí ve věku 15–49 let 15,6 % a lidé nad 50 let 31,6 %. Zdejší podíl zemřelých dětí označuje autorka jako nadprůměrný. Jeho možné důvody však neuvádí.⁹²⁰

⁹¹⁸ R. LIPOVSKI, *Lidé poddanských*, s. 164.

⁹¹⁹ M. LARYŠ, *Populační vývoj*, s. 230–231.

⁹²⁰ A. ŠIKULOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 134–135.

9.6 Dětská úmrtnost

Vysoká míra dětské, a zvláště kojenecké úmrtnosti, byla jedním ze základních rysů starého demografického režimu. Smrt dětí byla běžnou a nikterak výjimečnou součástí života. Ztráta dítěte byla vnímána jako přirozená součást lidského bytí. Jak je výstižně uvedeno v publikaci *Radostné dětství?* lidé se zkrátka s častými a brzkými odchody svých potomků pasivně smířovali a situaci považovali za nezměnitelnou.⁹²¹

V českých zemích byly na přelomu 18. a 19. století pro dětskou úmrtnost charakteristické razantní výkyvy způsobené hlavně epidemiemi neštovic. V průměru se v této době nedožily sedmých narozenin přibližně dvě pětiny narozených dětí. Během první poloviny 19. století ovlivnily míru úmrtnosti dětí především války, opakující se epidemie a neúrody. Především v určitých letech v průběhu napoleonských válek (1806, 1810) byla úmrtnost dětí velice výrazná.⁹²² Přesto však již byly její hodnoty spíše konstantní, dřívější velké otřesy rozšířením vakcinace vymizely.⁹²³ V průběhu první poloviny 19. století tvořily v českých zemích děti ve věku 0–14 let skoro polovinu všech zemřelých. Přes 40 % zemřelých připadalo na děti ve věku 0–4 roky a každý čtvrtý pohřeb byl v této době pohřbem kojence.⁹²⁴ Pro druhou polovinu století jsou již k dispozici podrobnější data, ze kterých vyplývá, že během prvního

⁹²¹ M. LENDEROVÁ – K. RÝDL, *Radostné dětství*, s. 270.

⁹²² L. DOKOUPIL – L. NESLÁDKOVÁ, *Úmrtnost kojenců*, s. 148. Zde uvedeny hodnoty známé pro několik lokalit.

⁹²³ O. NOVÁKOVÁ, *Úmrtnost kojenců*, s. 178.

⁹²⁴ Tamtéž, s. 177.

měsíce zemřelo každé desáté narozené dítě a dalších 10 % zemřelo do věku půl roku. Celkově v průběhu prvního roku zemřela celá čtvrtina ze všech narozených a pěti let se nedožila třetina živě narozených. Ve vyšším věku se šance na dožití se dospělosti podstatně zvyšovala. Až v průběhu sedmdesátých až devadesátých let 19. století se situace začala zlepšovat a míra dětské úmrtnosti začala pozvolna klesat. Tato změna však byla viditelná až na počátku 20. století.⁹²⁵ Nejvyšších hodnot dosahovala dětská úmrtnost ve velkých městech a zvláště katastrofická byla v městských nalezištích.⁹²⁶ Její míra v českých zemích v 19. století přesahovala údaje zjištěné v jiných evropských státech. Jednalo se o důsledek zdejšího vysokého podílu průmyslové výroby ve spojitosti s nízkou životní úrovní obyvatel.⁹²⁷

Věkové skupiny (v letech)	0			1–4			5–9			10–14		
	Chlapci	Dívky	Celkem	Chlapci	Dívky	Celkem	Chlapci	Dívky	Celkem	Chlapci	Dívky	Celkem
1785–1799	37,1	29,7	33,8	50,5	57,2	53,5	10,2	10,0	10,1	2,3	3,0	2,6
1800–1819	61,0	53,0	57,2	30,4	35,0	32,6	6,8	9,4	8,1	1,7	2,6	2,2
1820–1839	57,8	52,6	55,4	30,5	36,2	33,2	8,4	8,8	8,6	3,2	2,4	2,8
1840–1859	56,5	52,0	54,4	33,0	36,3	34,5	7,3	8,8	8,0	3,2	3,0	3,1
1860–1879	60,4	50,2	55,6	29,5	33,9	31,6	7,1	11,3	9,1	2,9	4,7	3,8
1880–1899	64,4	59,1	62,0	26,7	29,3	27,9	6,4	7,6	7,0	2,5	4,0	3,2
1900–1914	65,2	54,2	60,2	22,2	30,1	25,8	8,3	9,6	8,9	4,3	6,0	5,1
Celkem	57,0	50,2	53,9	32,6	37,0	34,6	7,7	9,3	8,5	2,7	3,4	3,1

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

Ze všech osob, které ve sledované době v Litomyšli zemřely, bylo 44 % ve věku 0–14 let. Každým čtvrtým zemřelým (25,6 %) bylo dítě mladší jednoho roku. Z 12 871 zemřelých dětí byla více jak polovina v kojeneckém věku (53,9 %) a 37 % bylo ve věku 1–4 roky. Starší chlapci a dívky se na dětské úmrtnosti již tolik nepodíleli. Na děti ve věku 5–9 let připadalo 8,5 % a na nejstarší dětskou věkovou skupinu 10–14 let pouze 3,4 %.

Během studované doby, vyjma konce 18. století, byly podíly zemřelých dětí v jednotlivých dětských skupinách poměrně vyrovnané, bez výrazných výkyvů. Výše uvedenému průměru se vymykala období let 1785–1799, a to především v prvních dvou

⁹²⁵ Tamtéž, s. 178–179.

⁹²⁶ M. LENDEROVÁ – K. RÝDL, *Radostné dětství*, s. 271.

⁹²⁷ O. NOVÁKOVÁ, *Úmrtnost kojenců*, s. 181.

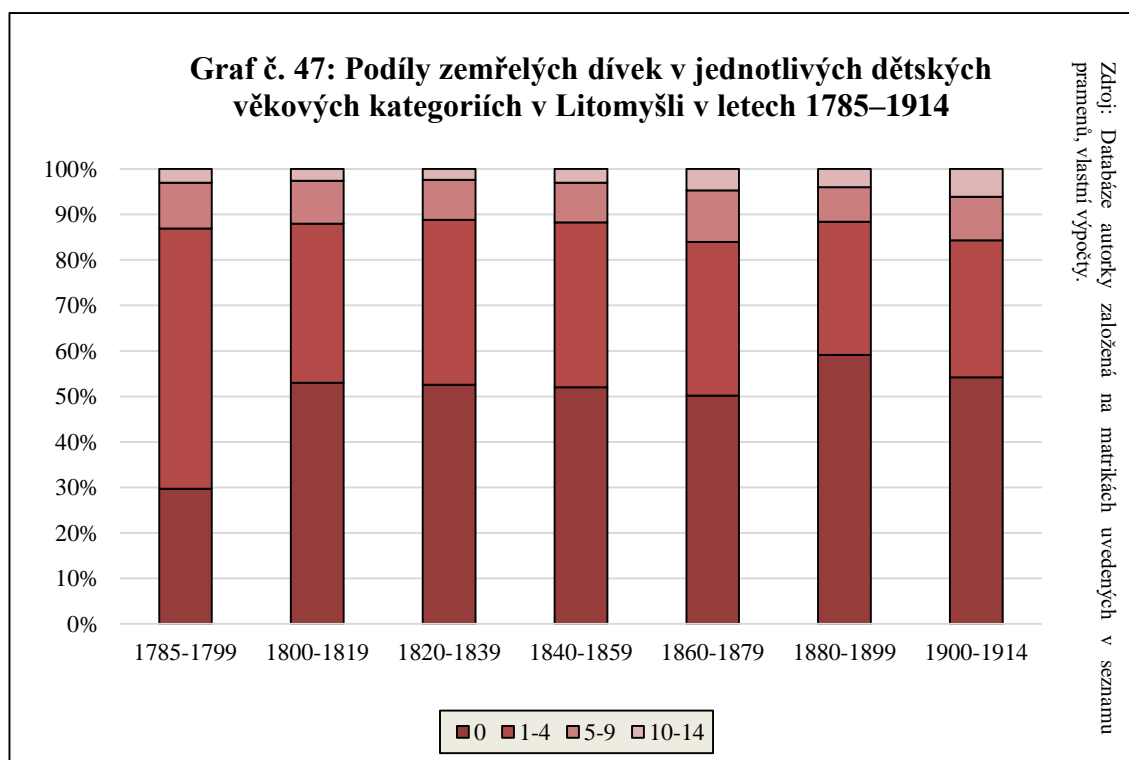
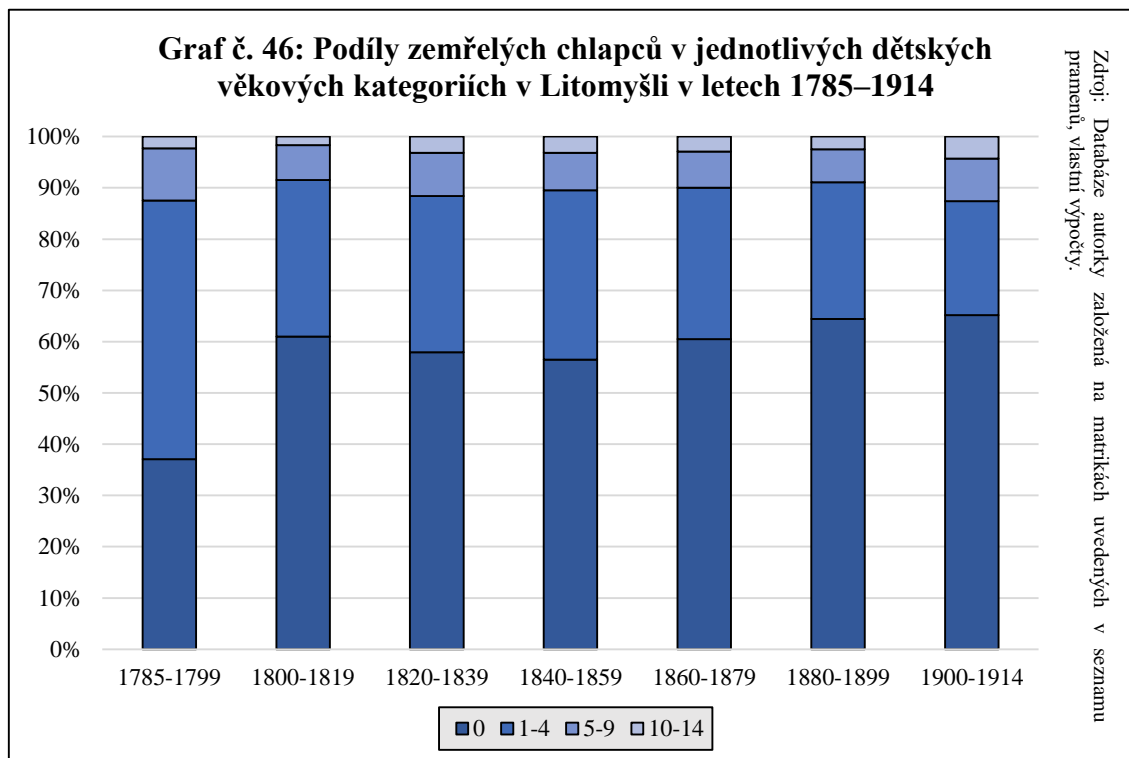
věkových skupinách. V těchto letech totiž tvořili kojenci „pouze“ třetinu zemřelých (33,8 %), zatímco děti ve věku 1–4 roky více jak polovinu (53,5 %). Ve všech následujících obdobích byl poměr opačný. Vysvětlení se nabízí hned dvojí. První souvisí s neúplnou evidencí dětských úmrtí. V počátečních pěti sledovaných letech totiž faráři v Litomyšli zcela zjevně neevidovali úmrtí nejmenších dětí. V letech 1785–1789 zemřelo v Litomyšli 937 lidí a jen 21 z nich (2,2 %) byly děti mladší jednoho roku. V roce 1785 dokonce žádné takové dítě matriky neuvádí, první je zde zapsáno až na podzim 1786 a do konce roku dalších osm. V průběhu roku 1787 bylo do matrik zapsáno pět mrtvých v kojeneckém věku a následující rok pouze jedno. Posledním rokem, kdy faráři pravděpodobně všechna úmrtí kojenců neevidovali, byl rok 1789, v jehož průběhu bylo úmrtí dětí s věkem pod jeden rok zaznamenáno šestkrát. Po roce 1790 počty skokově vzrostly a během devadesátých let bylo do matrik každoročně zapsáno v průměru 50 až 60 úmrtí dětí mladších jednoho roku. Po tomto roce se již evidence zpřesnila a zemřelí kojenci začali být zapisováni pravidelně, což ukazují i zjištěné výsledky. V letech 1790–1799 bylo v kojeneckém věku 28,5 % ze všech zemřelých.

Dále podíl dětí zemřelých ve věku 1–4 během let 1785–1799 bezesporu ovlivnila soudobá epidemiologická situace.⁹²⁸ V této době totiž vypukly dvě velké epidemie spalniček (1789–1790 a 1794), které v roce 1799 vystřídala epidemie neštovic. Tyto nemoci měly společné, že na ně umíraly především děti a nejohroženější skupinou byly právě ty ve věku 1–4 roky. V letech 1785–1799 zemřelo na spalničky 235 osob. Žádné nebylo více jak 15 let a 75,1 % zemřelých mělo 1–4 roky. Podobné to bylo v případě neštovic. Ve zmíněném roce byly důvodem úmrtí 127 osob, z čehož 63,8 % byly děti ve věku 1–4 roky.

V letech 1800–1879 byly podíly dětských věkových kategorií hodnotově poměrně stabilní a v jednotlivých obdobích se lišily jen o jednotky procent. Viditelný výkyv nezpůsobila ani cholera epidemie v roce 1866. Dle zjištěných výsledků nebyla žádná z dětských skupin k úmrtí na cholera náchylnější a umíraly na ni děti bez rozdílu věku. Až v letech 1880–1914 došlo k důležitému zvratu, kdy klesl podíl zemřelých dětí ve věku 1–4 roky a spolu s tím stoupl podíl zemřelých kojenců, který přesáhl hranici 60 %. Výrazný podíl zjištěný u zemřelých do jednoho roku nelze mylně přisuzovat prudkému zhoršení životních podmínek v Litomyšli. V tomto období se již dařilo buď přímo (očkování neštovic, záškrtové sérum atd.), nebo nepřímo (prevence, profylaxe, osvěta aj.) zlepšovat epidemiologickou situaci a nejohroženější skupina 1–4 roky proto v podílu zemřelých tak výrazně klesla. Naopak úmrtností situace u

⁹²⁸ Vysokou úmrtnost dětí ve věku 1–4 zmiňuje v letech 1790–1799 také Petr Mužík v Domažlicích. P. MUŽÍK, *Obyvatelstvo města*, s. 157.

kojenců velice byla dlouho stejná a lepšila se pozvolna. V důsledku poklesu skupiny 1–4 roky však byly podíly zemřelých kojenců v tomto období tak výrazně vysoké.

Litomyšl se od celozemského trendu nelišila ani při analýze zemřelých dětí podle pohlaví. Chlapci umírali častěji během krátké doby po narození, což, jak uvádí literatura, bylo

způsobeno jejich slabší imunitou a větší náchylností k onemocnění. Naopak v ostatních věkových skupinách již umíraly častěji dívky. Jelikož se však chlapců také více rodilo, byly později poměry skoro vyrovnané.⁹²⁹ Naprosto stejná situace byla také v Litomyšli. Podíly zemřelých chlapců v kojeneckém věku přesáhly ve všech obdobích podíly stejně starých dívek. Naopak ve starších věkových skupinách jsou patrné vyšší podíly u dívek.

I ve Svitavách byla dětská úmrť velmi častá, při porovnání s Litomyšlí dokonce ještě častější, což bylo způsobeno i odlišnou věkovou strukturou. Z celkového počtu zemřelých bylo 47,2 % osob ve věku 0–14 let. První rok života nepřežilo 5 595 dětí, což představovalo 30,6 % všech zemřelých. Na rozdíl od Litomyšle se ve svitavských matrikách evidovalo úmrtí dětí už od počátku sledované doby. Například v roce 1785 zemřelo ve Svitavách 61 osob a 29 z nich (47,5 %) nemělo ještě ani rok.

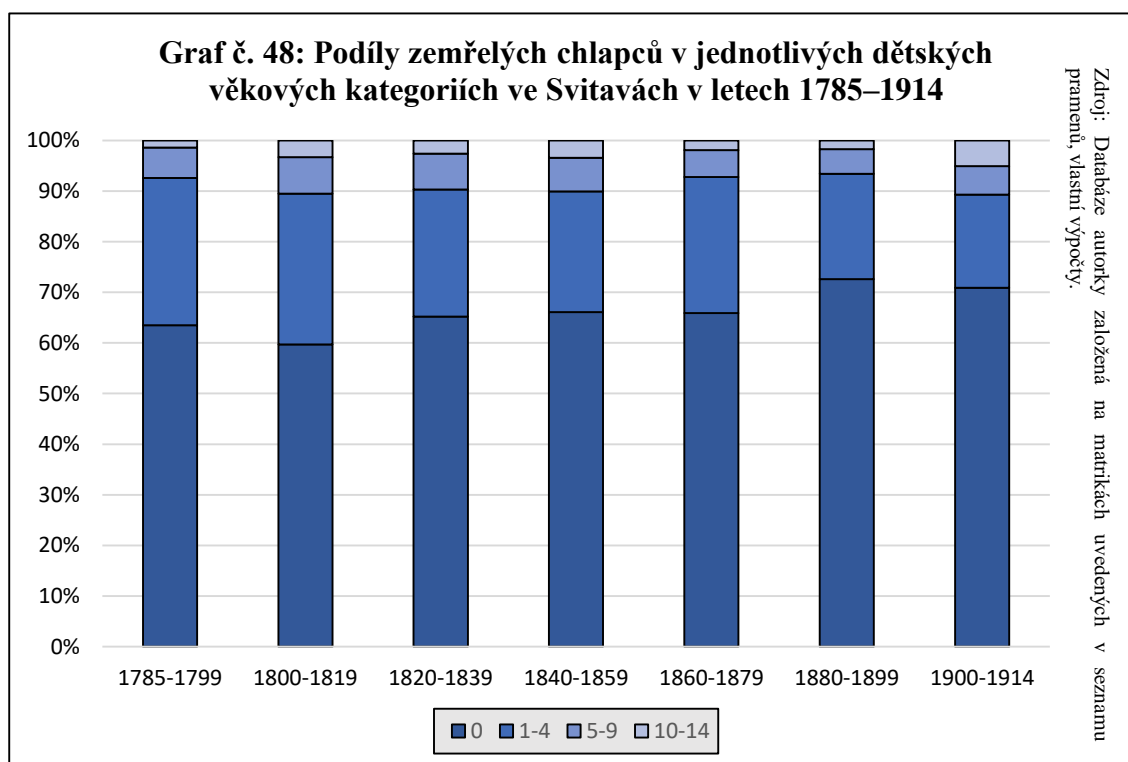
Poměry v jednotlivých dětských skupinách se v obou městech částečně odlišovaly. Podíl zemřelých dětí ve věku 5–14 let byl takřka shodný jako v Litomyšli. V tomto věku zemřelo 10 % všech dětí, více zemřelých bylo mezi pátým a devátým rokem, a to v poměru 7:3. Naopak častější bylo ve Svitavách úmrtí dětí v prvním roce. Kojenci tvořili 63,7 % ze všech mrtvých dětí. Nejnižší počet zemřelých v kojeneckém věku byl zjištěn na konci 18. století a na počátku 19. století, kdy současně nejvyššího podílu dosáhla kategorie 1–4 roky. Stejně jako v Litomyšli se jednalo o projev aktuální epidemiologické situace. Během tří vln nákazy v závěru 18. století (1788, 1795 a 1799) zemřelo na neštovice 142 dětí, ve věku 1–4 roky bylo 58 % z nich. Podobně tomu bylo u epidemie záškrtu. V letech 1785–1799 mu podlehl 112 dětí a nejohroženější věkovou kategorií byla stejná skupina jako u neštovic. Každá druhá oběť byla ve věku 1–4 roky.

Od počátku 19. století došlo k poklesu podílu věkové skupiny 1–4 roky spolu s navýšením podílů kojenců. Za tento fakt mohlo uklidnění epidemiologické situace, a to především vlivem očkování proti neštovicím. Schéma šířících se nakažlivých nemocí se proměnilo a nejvíce obětí si vyžádaly cholera a tyfus, na které jednak děti tak často neumíraly a zároveň se neprojevovalo, že by na ně děti v určitém věku byly náchylnější.

⁹²⁹ O. NOVÁKOVÁ, *Úmrtnost kojenců*, s. 184. Dále např. L. DOKOUPIL – L. NESLÁDKOVÁ, *Úmrtnost kojenců*, s. 177; R. LIPOVSKI, *Dětská úmrtnost*, s. 29; Petra BERROVÁ, *Kojenecká a dětská úmrtnost v brněnské svatopetrské farnosti v 18. století*, *Vlastivědný věstník moravský* 57, 2005, č. 2, s. 187–188.

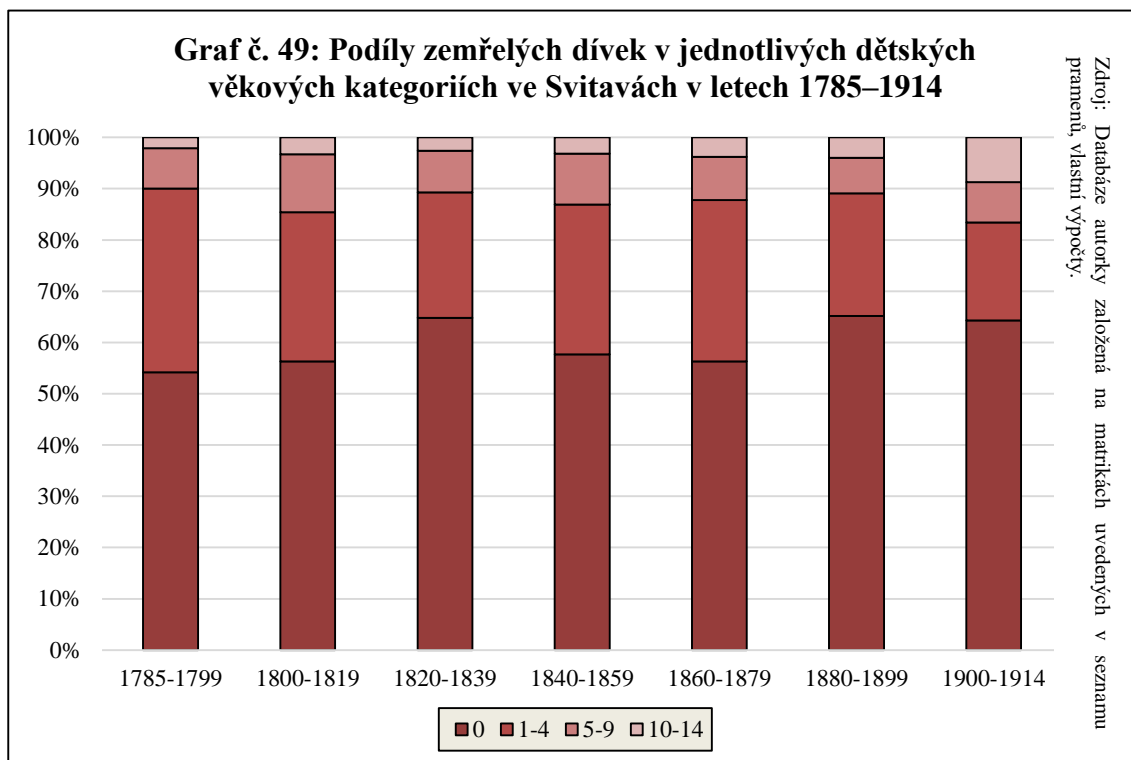
Tabulka č. 71: Podíl jednotlivých věkových skupin dětské úmrtnosti ve Svitavách v letech 1785–1914 (v %)												
Věkové skupiny (v letech)	0			1–4			5–9			10–14		
	Chlapci	Dívky	Celkem	Chlapci	Dívky	Celkem	Chlapci	Dívky	Celkem	Chlapci	Dívky	Celkem
1785–1799	63,5	54,2	59,3	29,1	35,8	32,1	6,0	7,9	6,8	1,4	2,1	1,8
1800–1819	59,7	56,3	58,1	29,8	29,1	29,5	7,2	11,3	9,1	3,3	3,3	3,3
1820–1839	65,2	64,8	65,0	25,1	24,5	24,8	7,1	8,1	7,5	2,6	2,6	2,7
1840–1859	66,1	57,7	62,3	23,8	29,2	26,2	6,7	9,9	8,2	3,4	3,2	3,3
1860–1879	65,9	56,3	61,7	26,9	31,5	28,9	5,3	8,4	6,7	1,9	3,8	2,7
1880–1899	72,6	65,2	69,1	20,8	23,9	22,3	4,9	6,9	5,8	1,7	4,0	2,8
1900–1914	70,9	64,3	68,0	18,4	19,1	18,7	5,6	7,9	6,6	5,1	8,7	6,7
Celkem	66,8	60,2	63,7	24,5	27,2	25,8	6,0	8,6	7,2	2,7	4,0	3,3

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

Na přelomu 19. a 20. století došlo ve Svitavách ke stejné situaci jako v Litomyšli. Díky uvedeným změnám se podařilo omezit úmrtnost dětí ve věku 1–4 roky a spolu s tím stoupl podíl připadající na kojence. Vliv mělo bezesporu také to, že se ve zdejší rostoucí populaci zvýšil

podíl kojenců a spolu s tím tedy i počet jejich úmrtí.⁹³⁰ Počátkem 20. století dosáhla nejvyššího podílu věková kategorie 10–14 let. Jako důvod úmrtí byla u 68 % z těchto dětí uvedena tuberkulóza, se kterou se dlouho nedařilo účinně bojovat.

I v Poličce umíraly nejčastěji děti mladší jednoho roku. V úhrnu tvořili kojenci mezi zemřelými dětmi 58,9 % obětí, děti ve věku 1–4 roky 29,7 %. 8 % dětí zemřelo mezi 5. až 9. narozeninami a zbylá procenta připadala na starší děti ve věku 10–14 let. Nejvíce kojenců zde umíralo na přelomu 19. a 20. století, kdy ze všech zemřelých dětí mělo méně jak rok 64,3 % z nich. Stejně jako ve Svitavách a v Litomyšli šlo především o důsledek poklesu podílu zemřelých ve věku 1–4 roky.⁹³¹ Podíl této dětské věkové skupiny zaznamenal vývoj také ve Frýdku a v Místku. Zatímco v 18. století byla v tomto věku celá třetina ze všech zemřelých, ve druhé polovině 19. století se jednalo pouze o čtvrtinu. Situace u kojenců se zde příliš nelepšila. Naopak během růstu měst počty zemřelých do jednoho roku mírně vzrostly.⁹³² Taktéž v Krnově převažovali mezi zemřelými dětmi kojenci. V průběhu let 1781–1910 připadalo na kojence 59,9 % ze všech zemřelých dětí. 30,4 % tvořily děti ve věku 1–4 roky, 7 % dětí ve věku 5–9 let a 2,7 % připadalo na děti starší 10 let. Podobně jako ve sledovaných městech byl nejvyšší podíl

⁹³⁰ Pokles podílu věkové skupin 1–4 roky na přelomu 19. a 20. století také R. Lipovski pro Frýdek a pro Místek. R. LIPOVSKI, *Dětská úmrtnost*, s. 27.

⁹³¹ E. CHADIMOVÁ, *Populační vývoj*, s. 112–113.

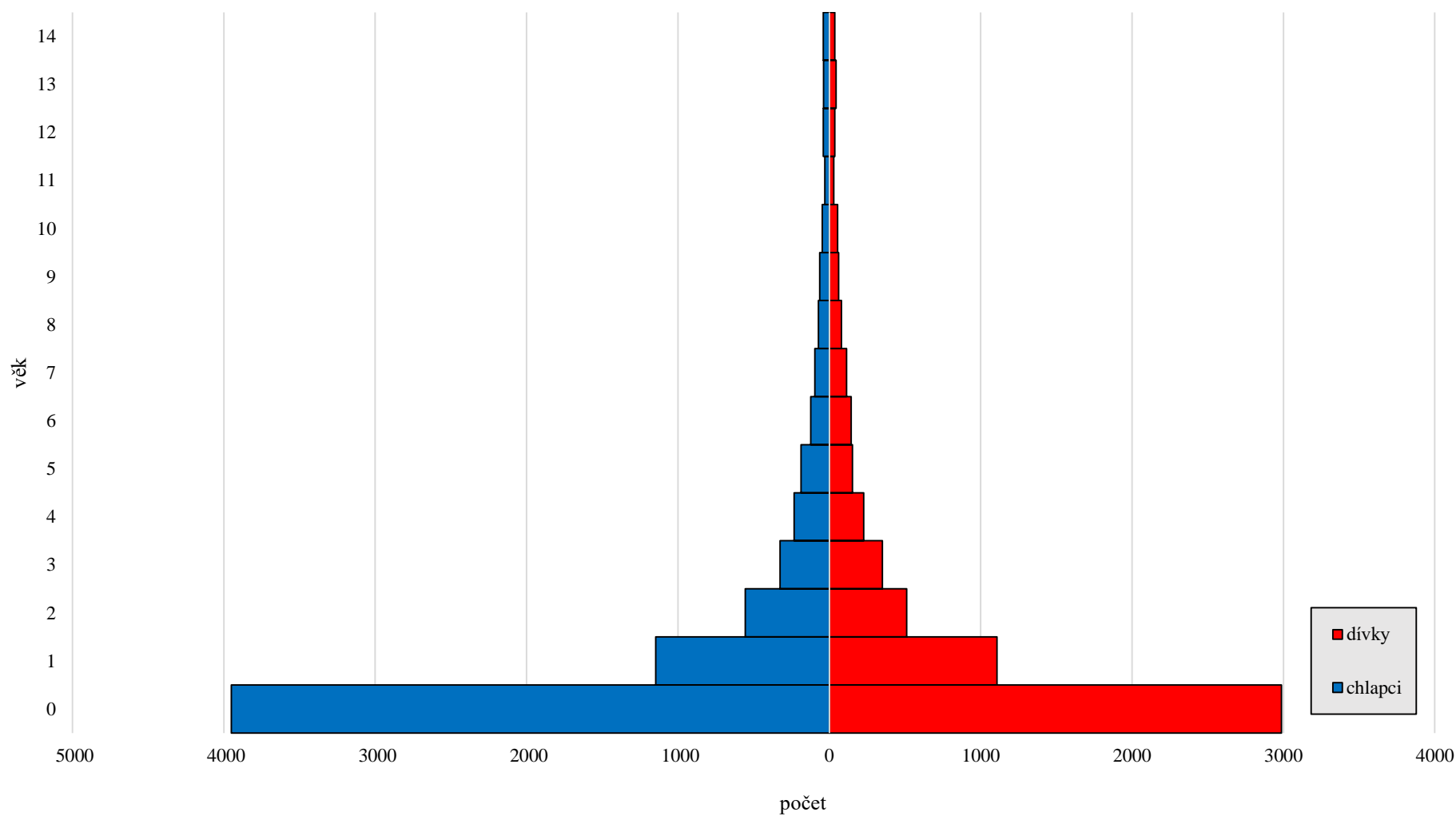
⁹³² R. LIPOVSKI, *Lidé poddanských*, s. 163–164.

kojenců zjištěn na počátku 20. století. V letech 1901–1910 tvořily děti do jednoho roku dokonce 70,3 % ze všech zemřelých dětí.⁹³³ Ani venkovské prostředí libčanské farnosti se příliš nevymykalo. Celkově zde kojenci tvořili 58,4 % všech zemřelých dětí. V letech 1880–1914 však tento podíl vystoupal na maximální hodnotu (65 %). Spolu s tím poklesly podíly v ostatních dětských věkových skupinách.⁹³⁴

⁹³³ M. LARYŠ, *Populační vývoj*, s. 233.

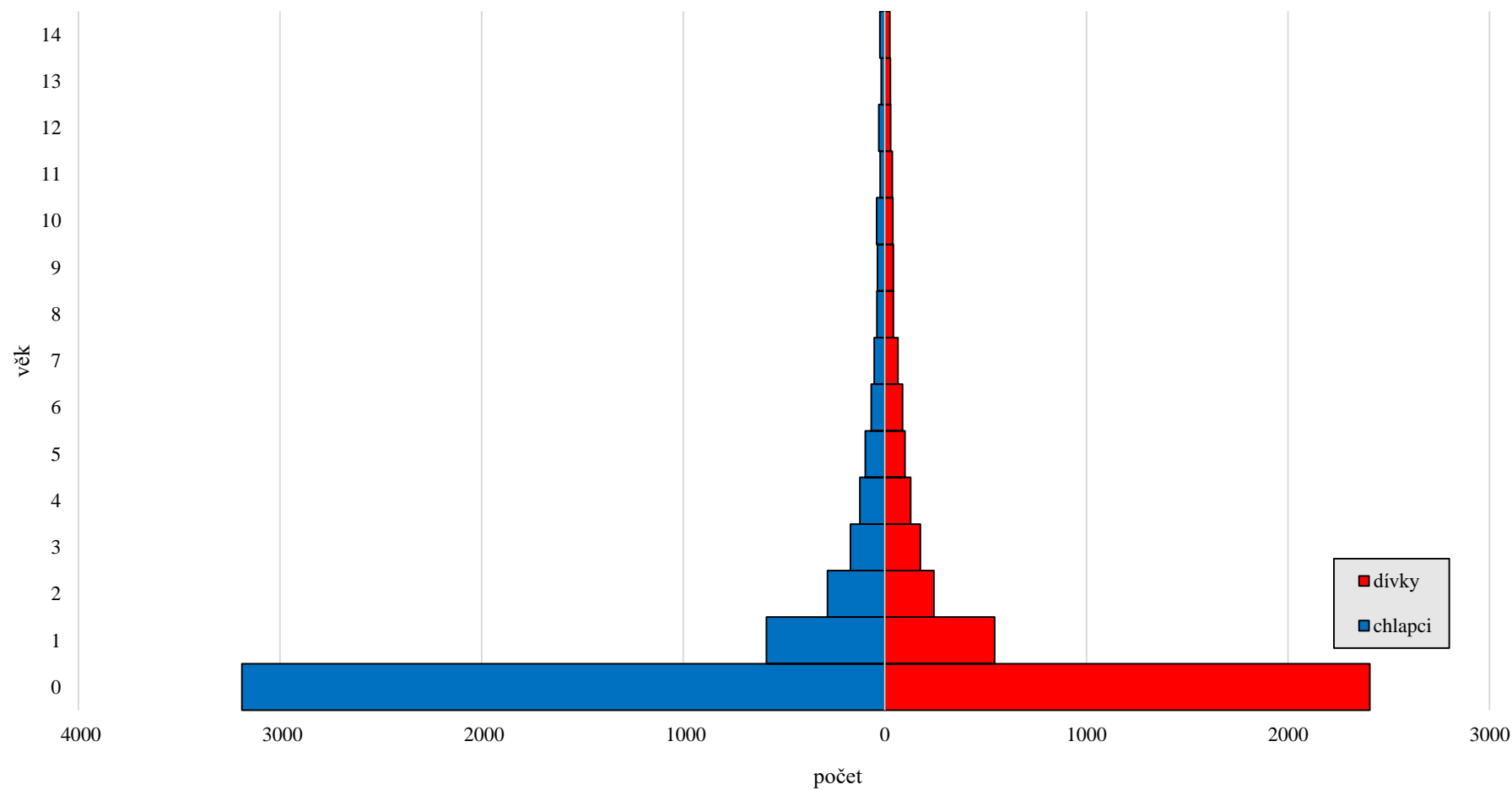
⁹³⁴ A. ŠIKULOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 137.

Graf č. 50: Zemřelé děti podle věku v Litomyšli v letech 1785-1914

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

Graf č. 51: Zemřelé děti podle věku ve Svitavách v letech 1785-1914

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

9.7 Kojenecká úmrtnost

Kojenecká úmrtnost byla a stále je zrcadlem úrovně každé populace a její míra odráží soudobý stav zdravotní péče.⁹³⁵ Že úmrtí dětí mladších jednoho roku patřila dříve k těm nejčastějším, je při pohledu do matrik zemřelých patrné již na první pohled. Zápisy o úmrtí dětí, jejichž věk se uváděl ve dnech či měsících, svou četností převyšovaly záznamy ostatní, a to velmi výrazně. „*Všeobecně jest známo, že úmrtnost kojenců a dítek do 1 roku jest veliká. Kdyby umíralo stejné procento dítek starších, nebylo by lidstva během krátké doby vůbec.*“⁹³⁶

Na častá úmrtí dětí v prvním roce jejich života měly vliv endogenní příčiny (zdravotní potíže, se kterými se dítě narodí) i exogenní příčiny (zdravotní problémy, ke kterým dochází po narození). Zatímco u novorozenců rozhodovaly o jejich osudu příčiny endogenní, u kojenců postupně převažovaly ty exogenní.⁹³⁷

Úmrtí v kojeneckém věku bylo ovlivněno především způsobem výživy. Zda dítě přežije první rok svého života, záviselo hlavně na tom, zda bylo kojeno. Celozemské výsledky uvádí, že z dětí, které dostávaly výhradně mateřské mléko, zemřelo v kojeneckém věku 7 %. Z těch, jež byly živeny kombinací mateřského mléka a umělé výživy, nepřežilo 15 % a z dětí, které dostávaly pouze umělou stravu, nepřežilo první rok 60 %.⁹³⁸ Lékaři proto ve svých spisech opakovaně apelovali, aby matky své děti kojily: „*Neprominutelnou povinností každé matky jest své dítě, krev své krve, kojiti.*“⁹³⁹ Ideálně mělo být dítě kojeno jeden rok. To se však zpravidla nedělo. Jedním z důvodů byl dobový trend nekojit a druhým byla nemožnost kojit. Buď kvůli pracovnímu vytížení, nebo vlivem zdravotních potíží. Proto bývaly děti přikrmovány velmi brzy po svém narození: „*To se děje kravským mlékem, ovšem bez náležitého zředění a přípravy, děje se tak i tzv. náhražkami, moučkami, cumly nečistými, kašičkami apod. Následkem nepřirozené výživy zmírá mnoho kojenců a později ještě následkem různých nemocí, které jsou přece jen následky nepřirozené výživy.*“⁹⁴⁰

Pokud se matka rozhodla podávat dítěti náhradní stravu, měla co nejpřísněji dodržovat hygienické podmínky a připravovat ji každodenně z čerstvých a kvalitních surovin. „*Ochranný vliv výživy prsem má kromobyčejný význam pro výživu kojenců chudých tříd obyvatelstva. Umělá výživa, má-li se patřičně prováděti, vyžaduje vysokou míru inteligence a vynaložení mnoha času i peněz. Kde těchto podmínek není, tam jest umělá výživa nebezpečným podnikem,*

⁹³⁵ L. DOKOUPIL – L. NESLÁDKOVÁ, *Úmrtnost kojenců*, s. 142.

⁹³⁶ Vladimír KURKA, *Co mají matky o výchově kojenců věděti*, *Zdraví lidu* 2, 1909, č. 12, s. 355.

⁹³⁷ E. MAUR, *Základy historické*, s. 139.

⁹³⁸ M. LENDEROVÁ – T. JIRÁNEK – M. MACKOVÁ, *Z dějin české každodennosti*, s. 176.

⁹³⁹ V. KURKA, *Co mají matky*, s. 355.

⁹⁴⁰ Josef SVITÁK, *Ubývání obyvatelstva a některé příčiny toho*, *Zdraví lidu* 3, 1910, č. 3, s. 71.

*který se toliko velice zřídka obejde beze škody na zdraví dítěte.*⁹⁴¹ Lékaři upozorňovali i na nutnost pravidelného vyvařování nebo alespoň vymytí všech předmětů, které přišly do styku s mlékem.⁹⁴² „*Je však největší čistotnosti při tom zapotřebí, aby se nedostávalo dítěti mléka porušeného. Kdykoliv se dítě napojilo, pokaždé musí se houba i mázdra odundati, vymačkati a v čisté vodě vyprati, tak i lahvička musí se po každém napojení vypláchnout. Nestane-li se to, bývá obyčejný následek, že pozůstalý zbytek mléka v lahvičce se sevře, z lahvičky to začne kyslele páchnouti a nalité do ní čerstvé mléko brzo se sráží a kazí, a ubohému dítěti dostává se takto potravy velice škodlivé.*“⁹⁴³

Dětem se nejčastěji podávalo kravské nebo kozí mléko. Už samotný fakt, že mléko od zvířete má zcela jiné složení než mléko mateřské, působilo dětem závažné střevní potíže, a to především v létě, kdy se rychleji kazilo. Statistické údaje dokonce udávají 20x vyšší úmrtnost uměle živených dětí v průběhu letních měsíců v porovnání s chladnějším obdobím.⁹⁴⁴ Kvůli této skutečnosti a kvůli vysoké tučnosti bylo mléko pro kojence ředěno vodou. Ta však měla být stejně jako mléko převařená.⁹⁴⁵ Poměr vody a mléka se lišil dle stáří dítěte. Novorozenatům se doporučovalo dávat slabší konzistenci: třetinu mléka a dvě třetiny vody. Pozvolna se měl poměr vody snižovat a v průběhu třetího až čtvrtého měsíce mělo být dítě krmeno již jen čistým mlékem.⁹⁴⁶ Z nutnosti šetření ale docházelo k ještě vyššímu ředění vodou a po delší dobu. Na jednu stranu mohlo být zředěné mléko lépe stravitelné, na druhou stranu méně výživné, a pokud byla použita nekvalitní kontaminovaná voda, mohly být zdravotní potíže způsobené podáním takové směsi ještě závažnější. Kvalita používané vody bývala velmi rozdílná a špatná byla nejen ve městech, ale také na venkově, jelikož se velmi často stávalo, že poblíž studní bývalo také hnojiště, ze kterého se mohly do vody dostávat nečistoty.⁹⁴⁷

Druhou nejčastější volbou bylo krmení dítěte kaší, především krupičnou. Ta však byla pro nerozvinutou střevní soustavu kojenců velmi špatně stravitelná. Nepodávala se jen starším dětem. Některé šestinedělky jí krmily své děti již několik dní po narození. Nebyl to jediný

⁹⁴¹ Theodor ESCHERICH, *Provolání k lékařům, aby podporovali výživu kojenců mateřským prsem*, Časopis pro veřejné zdravotnictví 9, 1907, č. 3, s. 90.

⁹⁴² J. JANDA, *Mladá matka*, s. 87–88.

⁹⁴³ August AMMON – Stanislav KODYM, *Mladá matka. Jak by se před porodem i v šestinedělí zachovati a dítě své v prvním jeho věku ošetřovati měla*, Praha 1852, s. 87.

⁹⁴⁴ Jan DVORÁK, *Boj proti úmrtnosti kojenců vůbec dětí nemanželských a nalezců zvláště*, Časopis lékařů českých 45, 1906, č. 50, s. 1389.

⁹⁴⁵ Obecně mělo mléko podávané kojencům plnit dvě zásady: „*1. postarati se o spolehlivé mléko kravské, pocházející z dobytka úplně zdravého, v největší čistotě chovaného, 2. nutno i úplně spolehlivé mléko kravské před rychlým rozmnožením se zárodků, v mléce kravském vždy přítomných, a chrániti je tím před rozkladem.*“ František SCHERER, *Hygiena dětského věku*, 2. díl, Praha 1900, s. 32.

⁹⁴⁶ J. JANDA, *Mladá matka*, s. 89.

⁹⁴⁷ L. DOKOUPIL et al., *Populace Rakouského Slezska*, s. 185.

problém. Matky si často kvůli nedostatku času nachystaly větší množství kaše, která vystačila na celý den a někdy zbylo i na ten následující. Především v létě však kaše velmi rychle zkysla, zkazila se a způsobovala velmi závažné střevní potíže.⁹⁴⁸ Na první pohled byl pro matky tento způsob výživy praktický. Lékaři se však od ní snažili matky odrazovat a upozorňovali na „vražděný účinek“ tohoto způsobu krmení.⁹⁴⁹ Podobně nebezpečné bylo podávání nečistých cumlů, jejichž obsah postupně začal rovněž kvasit a pro dítě se stávaly nebezpečné stejně jako fakt, že hrozilo nebezpečí udušení.

V českých zemích se hodnota kvocientu kojenecké úmrtnosti, tedy počet zemřelých dětí do jednoho roku na 1 000 živě narozených, pohybovala v 19. století průměrně mezi 250 až 260 ‰. Maxima, které činilo 280 ‰, bylo dosaženo v letech 1810–1814. Data jsou však k dispozici až od roku 1810. K postupnému snižování hodnot docházelo až v průběhu devadesátých let 19. století, ovšem pod hranici 200 ‰ se kvocient dostával až v době před první světovou válkou. Jednalo se o hodnotu 190 ‰ zjištěnou pro léta 1910–1913.⁹⁵⁰ V roce 1914 poklesla hodnota na 179,4 ‰, což byl stále dvojnásobek hodnot zjištěných v zemích západní Evropy.⁹⁵¹

Hladina kojenecké úmrtnosti se výrazně lišila v závislosti na charakteru jednotlivých regionů. Tam, kde dominovala průmyslová výroba, bývala míra kvocientu vyšší než v místech se zemědělským charakterem. Matky, které byly zaměstnány v průmyslových podnicích, nemohly dětem dopřát dostatečnou míru a potřebnou délku péče (a kojení) a žily zpravidla i v horších sociálních podmínkách než ženy na venkově.⁹⁵² Více jak polovina žen, které byly v českých zemích zaměstnané, pracovala v textilních továrnách. K nástupu do zaměstnání dohnala ženy většinou hmotná nouze, například když si muž nemohl najít práci, měl vážné zdravotní problémy či rodinu opustil.⁹⁵³ Po porodu se ženy do své práce vracely velmi rychle, jelikož zkrátka musely. Sice mohly být doma měsíc po porodu, ale za tuto dobu jednak

⁹⁴⁸ V. KURKA, *Co mají matky*, s. 357.

⁹⁴⁹ Jan DVOŘÁK, *Boj proti úmrtnosti*, č. 49, s. 1354–1355. „Při tom však dlužno vždy míti na zřeteli, že za všech okolností vyžaduje umělá výživa povždy mnohem vyšší míry uvědomení, znalosti inteligence, péče a materiálního nákladu než přirozená; a právě proto potkává se v rodině zámožného a boháče, jakož i dobře řízených ústavech velmi často s uspokojivým výsledkem, kdežto v chatrči chudáka bývá zhusta zdrojem bezčetných chorob, úmrtí a svízeli. Nebezpečí umělé výživy spočívá jednak ve špatné jakosti mléka, jednak v nesprávném zacházení s ním, a v chybném používání téhož v rodině. Nebezpečí stupňuje se velmi značně ve velkých městech, kde z dalekého okolí přivážené mléko zprostředkovacím obchodem nezřídka v rozkladném anebo i porušeném stavu do rodiny drobného lidu přichází.“ Tamtéž, č. 50, s. 1389.

⁹⁵⁰ L. KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva*, s. 338. V letech 1910–1913 činil kvocient 190 ‰.

⁹⁵¹ J. STRÍTESKÝ, *Zdravotní a populační vývoj*, s. 87.

⁹⁵² O. NOVÁKOVÁ, *Úmrtnost kojenců*, s. 181.

⁹⁵³ Jana ENGLOVÁ, *Sociologické aspekty zaměstnávání žen v průmyslové výrobě v 2. polovině 19. století*, in: *Studie k sociálním dějinám 19. století* 8, 1998, s. 84–86.

nedostaly žádné peníze a rovněž se bály, aby o své místo nepřišly.⁹⁵⁴ Z tohoto důvodu nebyly děti dělnic ve valné většině případů kojene a podávání nekvalitní náhradní stravy ve špatných hygienických podmínkách spolu s minimální možností poskytované péče způsobovalo vážné zdravotní komplikace končící velmi často smrtí kojence.⁹⁵⁵ „*Dětem takovým schází i potřebná čistota, jejíž nedostatek zaviňuje větším dílem absolutní nedostatek času a nikoliv scházející smysl pro čistotu. Dítě takové mnohdy bývá po celý den zůstaveno samo sobě anebo pod pohledem 4–6 letých dětí. K tomu druzí se větším dílem nedostatečný oděv, těsné šněrování dítěte povijány a vlhké dusné obydlí.*“⁹⁵⁶ Dobové statistiky dokonce uvádějí, že první rok života přežilo pouze 23 % dětí, jejichž matky byly zaměstnány v průmyslu.⁹⁵⁷ Například v Ústí nad Labem se v závěru 19. století pohyboval kvocient kojenecké úmrtnosti v průměru od 350 do 400 %.⁹⁵⁸

Kromě výše uvedených faktorů rozhodovalo o přežití dítěte mimo jiné i to, kolikáté v pořadí se narodilo, a rovněž rodiččin věk. Tuto analýzu provedl v obci Staňkov Lukáš Bozděch a dospěl k závěru, že největší šanci na přežití měly děti, které se narodily v pořadí jako druhé až šesté. U dalších dětí úmrtnost postupně vzrůstala. Zajímavé je, že vysoká úmrtnost byla shledána také u prvorozených. Autor tuto skutečnost vysvětluje malou zkušeností matek při péči o dítě. Na případné úmrtí kojence měl vliv i věk jeho matky. Nejnižší kojenecká úmrtnost byla zjištěna u žen rodičích mezi 20 až 34 lety (250 %). Naopak u matek mladších a starších se kvocient pohyboval kolem hodnoty 280 %.⁹⁵⁹

Kvocient kojenecké úmrtnosti dosáhl v obou sledovaných městech velmi podobné hodnoty, která byla v průměru 250 % (253,3 % v Litomyšli, 248,1 % ve Svitavách), což byl také celozemský průměr. V jednotlivých obdobích míra kojenecké úmrtnosti kolísala a byly pro ni typické četné výkyvy. V Litomyšli nebyla kolísavost tolik výrazná a vývoj kojenecké úmrtnosti zde lze rozdělit do tří období. Počáteční hodnoty nelze brát jako příliš relevantní, a to kvůli neúplné evidenci zemřelých dětí do jednoho roku. Prvního vrcholu, 316,7 %, dosáhl kvocient v prvním desetiletí 19. století během napoleonských válek. Poté míra kojenecké úmrtnosti až do šedesátých let 19. století trvale klesala. Průměrná hodnota v letech 1810–1859 činila 255 %. Pouze na přelomu poloviny století se přibližně na jednu dekádu dočasně zvýšila (na 267,4 %), nejspíše vlivem problémů souvisejících s „hladovými“ lety a především kvůli

⁹⁵⁴ Ovšem například v tabákových továrnách ženy dostávaly určitou část mzdy i během oněch čtyřech týdnů, během kterých ale musely být s dítětem doma a nesměly se vrátit do práce dříve.

⁹⁵⁵ J. ENGLOVÁ, *Sociologické aspekty*, s. 86–87.

⁹⁵⁶ J. DVOŘÁK, *Boj proti úmrtnosti*, č. 48, s. 1333.

⁹⁵⁷ J. ENGLOVÁ, *Sociologické aspekty*, s. 88.

⁹⁵⁸ S. DUŠKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 146–147.

⁹⁵⁹ Lukáš BOZDĚCH, *Kojenecká úmrtnost ve Staňkově v 19. století*, HD 41, 2017, č. 1, s. 78–79.

šíření tyfu. Od počátku šedesátých let kvocient pozvolna trvale stoupal, a to po dobu dvaceti let. V osmdesátých letech dosáhla míra kvocientu vrcholu, který byl 298,1 ‰, a následně se trvale snižoval, čímž kopíroval křivku porodnosti a také úmrtnosti. Na počátku 20. století trvale klesl pod 200 ‰, v letech 1910–1914 činil průměr již pouze 120 ‰.

Tabulka č. 72: Kojenecká úmrtnost v Litomyšli v letech 1785–1914				
Období	Počet živě narozených dětí	Počet zemřelých do 1 roku	Kojenecká úmrtnost (v ‰)	Kojenecká úmrtnost v českých zemích (v ‰)*
1785–1799	3 210	618	192,5	–
1800–1809	2 147	680	316,7	–
1810–1819	2 041	562	275,3	280,0
1820–1829	2 294	602	262,4	252,0
1830–1839	2 106	527	250,2	261,0
1840–1849	2 251	505	224,3	255,5
1850–1859	2 164	565	261,1	252,5
1860–1869	2 043	509	249,1	263,0
1870–1879	2 153	631	293,1	260,5
1880–1889	2 291	683	298,1	262,5
1890–1899	2 244	612	272,7	251,3
1900–1914	2 421	438	180,9	220,0
Celkem	27 365	6 932	253,3	x

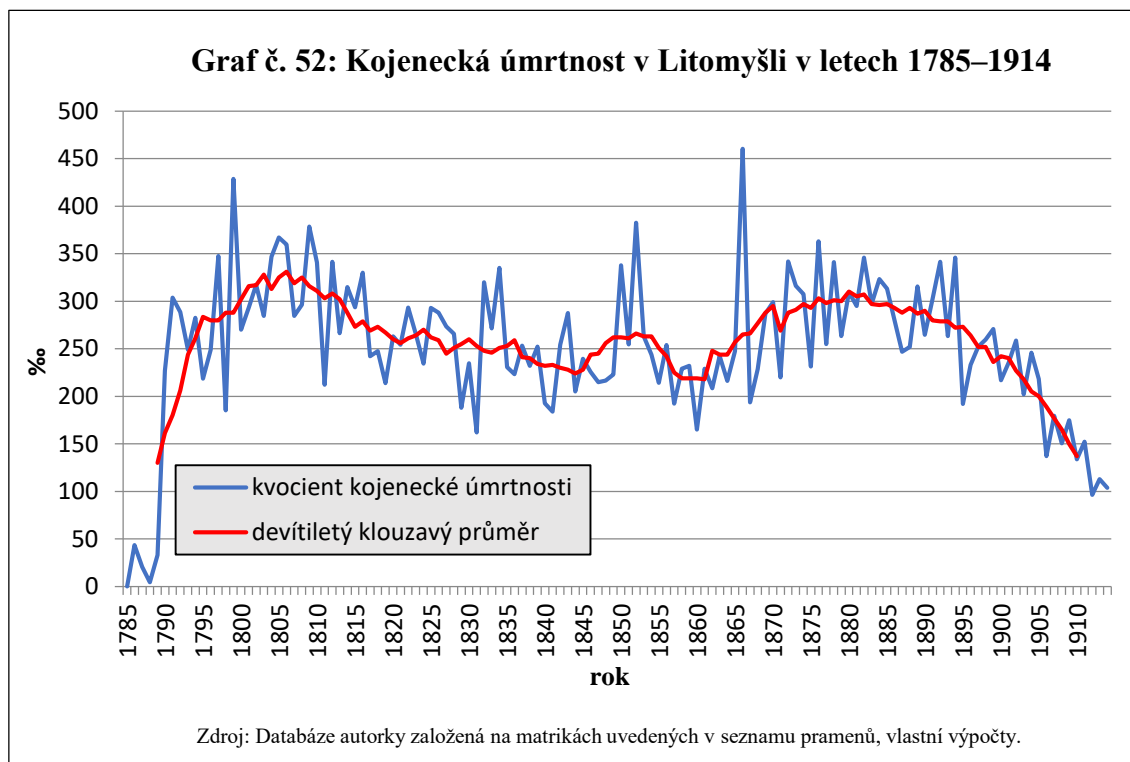
Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

* Údaje pro české země: L. KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva*, s. 338.

Vzestup patrný od šedesátých let 19. století mohl souviset se všeobecně se zhoršujícími podmínkami, jak sociálními, tak hygienickými. Ty mohly být mimo jiné důsledkem pruské okupace, a především dopadem nákazy cholery. I dobová svědectví potvrzují, že řada lidí měla po epidemii ještě vleklé zdravotní problémy. Absolutního maxima totiž dosáhla míra kojenecké úmrtnosti právě v roce 1866, kdy se přiblížila k hodnotě 460 ‰. Tento rok na 215 narozených dětí připadalo 99 kojeneckých úmrtí. Třetina z nich zemřela v průběhu srpna a začátku září právě na nákazu cholery. Za zlepšením míry kojenecké úmrtnosti, ale rovněž celkové úmrtnosti, která se začínala projevovat od konce osmdesátých let, stála vzájemná souhra několika činitelů. Ty nejpodstatnější shrnuje ve své studii O. Nováková. Dle ní šlo o: „širší uplatnění hygienických zásad, tj. budování kanalizace vodovodů ve městech i na venkově, obecné rozšíření očkování, izolace nemocných na infekční nemoci, kvalitnější výživa spolu s lepší dosažitelností lékařské služby a zvyšování životní úrovně.“⁹⁶⁰ V Litomyšli byla nejspíše

⁹⁶⁰ O. NOVÁKOVÁ, *Úmrtnost kojenců*, s. 183–184.

rozhodujícím faktorem výstavba moderního železného vodovodu a rovněž modernizace zdejšího zdravotnictví dle návrhů B. Welze. K oběma těmto událostem došlo v průběhu devadesátých let 19. století, kdy je rovněž viditelné snížení úrovně úmrtnosti kojenců.

Vývoj kojenecké úmrtnosti ve Svitavách byl charakteristický četnými a výraznými výkyvy. Od počátku zkoumané doby až do konce napoleonských válek se kvocient pohyboval v průměru okolo 280 %. Nejvyšší byla zaznamenána v roce 1806, kdy hladina kojenecké úmrtnosti vyšplhala na 405 %. V průběhu dvacátých let došlo k dočasnému poklesu, stejně jako v případě celkové úmrtnosti. Průměrná hodnota kvocientu činila 220,7 %. Pokles byl však pouze dočasný a již v průběhu třicátých let 19. století míra kvocientu kojenecké úmrtnosti začala opětovně růst. „Hladová“ léta a nákaza tyfem se v míře kojenecké úmrtnosti neprojevila tolik jako v případě Litomyšle, ostatně stejně jako v případě celkové úmrtnosti. První náznaky poklesu jsou patrné v průběhu sedmdesátých let, ovšem v následujícím desetiletí došlo k opětovnému nárůstu. O. Nováková se domnívá, že se v této době začaly v českých zemích výrazně horšit sociální podmínky a novinky v oblasti vědy a techniky se na zlepšení úmrtnostní situace u kojenců ještě nestihly projevit.⁹⁶¹ Taková situace mohla nastat také ve Svitavách. Ačkoli zde důležité inovace (renovace vodovodu, modernizace zdravotnictví) proběhly dříve než v Litomyšli, industriální proměna Svitav patrně znamenala zhoršení zdejších životních

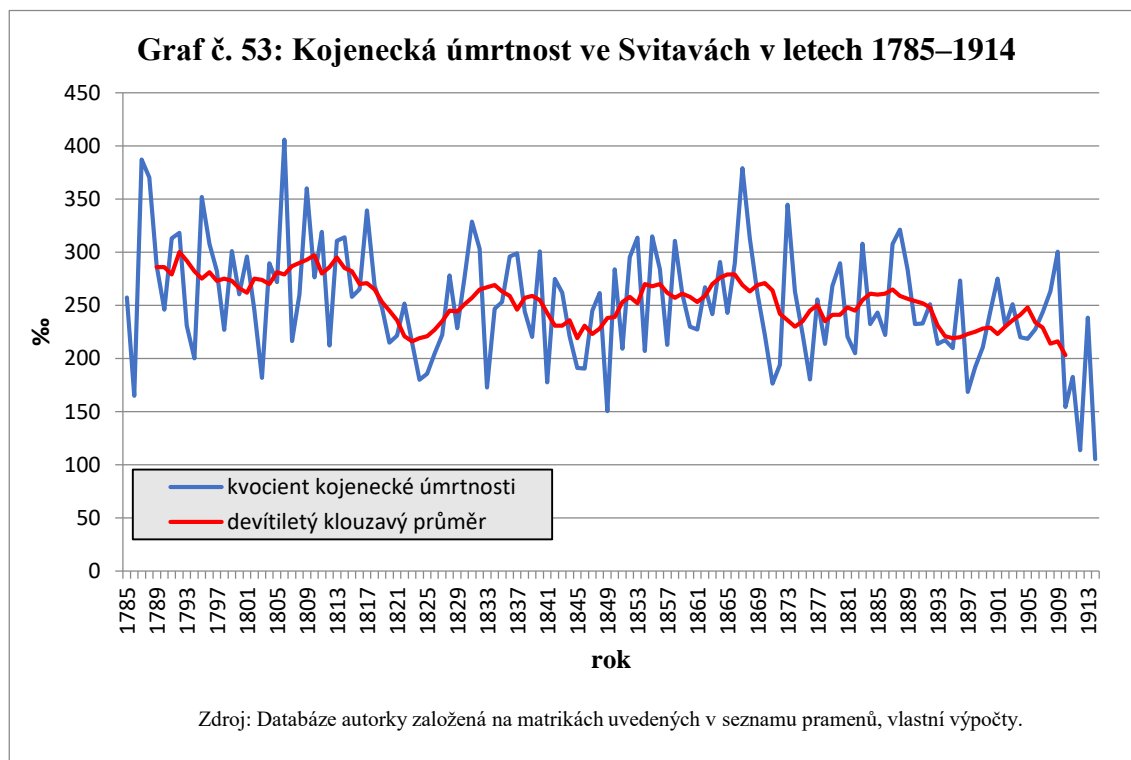
⁹⁶¹ Tamtéž.

podmínek a změna úrovně kojenecké úmrtnosti jimi byla bržděna. Kvocient se začal viditelně snižovat až v průběhu devadesátých let, nešlo však o tak razantní pokles jako v případě Litomyšle. Jasně zlepšení zde bylo viditelné až před vypuknutím první světové války.

Tabulka č. 73: Kojenecká úmrtnost ve Svitavách v letech 1785–1914				
Období	Počet živě narozených dětí	Počet zemřelých do 1 roku	Kojenecká úmrtnost (v ‰)	Kojenecká úmrtnost v českých zemích (v ‰)*
1785–1799	1 692	483	285,5	–
1800–1809	1 144	313	273,6	–
1810–1819	1 288	362	281,1	280,0
1820–1829	1 364	301	220,7	252,0
1830–1839	1 565	409	261,3	261,0
1840–1849	1 633	370	226,6	255,5
1850–1859	1 698	454	267,4	252,5
1860–1869	1 856	510	274,8	263,0
1870–1879	1 915	447	233,4	260,5
1880–1889	2 134	566	265,2	262,5
1890–1899	2 717	596	219,4	251,3
1900–1914	3 562	789	221,5	220,0
Celkem	22 568	5 600	248,1	x

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

*Údaje pro české země: L. KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva*, s. 338.

Během let 1800–1909 byl v Poličce průměrný kvocient kojenecké úmrtnosti 241,7 ‰. Nejvyšší hodnoty, přesahující 300 ‰, zde byly zjištěny během napoleonských válek. Po jejich skončení klesl kvocient o jednu třetinu a až do konce šedesátých let se držel na poměrně nízkých číslech s průměrnou hodnotou 215 ‰. Přestože město ve druhé polovině 19. století neprošlo žádným průmyslovým vývojem, stoupl zde na přelomu 19. a 20. století kvocient kojenecké úmrtnosti na 250 ‰. Inovace, díky nimž kojenecká úmrtnost postupně klesala, se do Poličky nejspíše dostávaly se zpožděním.⁹⁶² R. Lipovski ve své práci neuvádí konkrétní vývoj kojenecké úmrtnosti, avšak zmiňuje, že v průběhu druhé poloviny 19. století začala klesat a průmyslový vývoj Frýdku a Místku neměl na rozdíl od Svitav v otázce úmrtnosti kojenců viditelně negativní dopad.⁹⁶³ Jiná situace nastala během druhé poloviny 19. století v Krnově. Průměrná míra kvocientu kojenecké úmrtnosti zde činila 267 ‰, avšak od šedesátých do osmdesátých let byl tento průměr překonán. Maximální hodnotu kvocientu, činící 295 ‰, zjistil M. Laryš v letech 1881–1890. Nárůst hodnot dává autor do souvislosti právě s industrializací města. Pokles byl patrný až na počátku 20. století.⁹⁶⁴ Že byly hodnoty kojenecké úmrtnosti na venkově zpravidla nižší, dokazují hodnoty z Libčan. V průměru zde na 1 000 živě narozených kojenců připadalo 213 úmrtí dětí do věku jednoho roku. Maxima (272,7 ‰) zde bylo dosaženo v letech 1805–1814. Ve druhé polovině 19. století odpovídaly zjištěné hodnoty zdejšímu průměru. Během let 1875–1884 dokonce došlo k poklesu na 189,1 ‰.⁹⁶⁵

M. Mitterauer uvádí, že kromě toho, že úmrtnost kojenců byla skutečně velmi vysoká, nebyli si kojenci před smrtí rovni.⁹⁶⁶ Úmrtnost nemanželských dětí převyšovala úmrtnost dětí manželského původu, a to leckdy i velice výrazně. Sama pravděpodobnost, že žena porodí živé dítě, byla u svobodných matek mnohem menší než u vdaných žen. Údaje o počtu potratů k dispozici nemáme, ovšem data týkající se mrtvorozenosti dokazují, že mrtvě narozených dětí nemanželského původu bylo více než těch manželských.⁹⁶⁷ Odpovědi na otázku, proč svobodné matky častěji porodily mrtvé nebo nedonošené dítě, přinesl Časopis českých lékařů v roce 1906 následující odpověď: *„Zajisté odnikud jinud než ze špatných a nuzných poměrů, v jakých velké množství našich těhotných služek ku konci těhotenství žije, nemohouc si více prací rukou svých potřebných životních podmínek opatřiti a jsouc často na namáhavější práce odkázány, než toho stav těhotné ženy připouští. Mnohý předčasný porod nastává nepochybně následkem*

⁹⁶² E. CHADIMOVÁ, *Populační vývoj*, s. 114–116.

⁹⁶³ R. LIPOVSKI, *Lidé poddanských*, s. 167–169.

⁹⁶⁴ M. LARYŠ, *Populační vývoj*, s. 238–239.

⁹⁶⁵ A. ŠIKULOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 138.

⁹⁶⁶ M. MITTERAUER, *Ledige Mütter*, s. 57.

⁹⁶⁷ Viz kapitola Mrtvorozenost.

nepřiměřeného přepínání sil tělesných. Připouští-li ženě v těhotenství existenční poměry ušetření se a přiměřený způsob života, netrpí beze vší pochyby život dětský v takové míře škodlivými vlivy, jako u ženy vysazené následkům bídy, psoty, strádání, duševní tísně a bouří nepokojů a pohrdání.“⁹⁶⁸

Kvůli uvedeným problémům a námaze během gravidity porodila řada svobodných matek slabé děti s nízkou porodní hmotností. Nízká sociální úroveň zázemí, špatné hygienické podmínky, hmotný nedostatek, nepřiměřená péče a pracovní vyčerpání matky spojené s nemožností kojit a nutností dokrmovat kojence náhražkami, se staly mnoha dětem velmi rychle osudným. Důležitou roli mohl hrát také nedostatek mateřské lásky, jelikož pro mnohé svobodné matky byly děti zkrátka přítěží.

V českých zemích byl kvocient kojenecké úmrtnosti nemanželských dětí výrazně vyšší než u dětí legitimních. V letech 1855–1914 se míra kojenecké úmrtnosti pohybovala u legitimních chlapců přibližně kolem hodnoty 230 ‰, u dívek to bylo o 20 ‰ méně. Bez ohledu na pohlaví tedy byla průměrná hodnota kojenecké úmrtnosti manželských dětí 220 ‰. V letech 1910–1914 byl kvocient u dívek již dokonce jen 160 ‰, u chlapců to v této době bylo stále ještě o 35 ‰ více. Ve stejné době se kvocient kojenecké úmrtnosti nemanželských dětí pohyboval mezi hodnotami 320–400 ‰. Průměr u chlapců byl 372 ‰ a u dívek 331 ‰. Míra kojenecké úmrtnosti neklesla u chlapců pod 300 ‰ do první světové války, u dívek pod tuto hodnotu klesala od počátku 20. století a v pětiletí před první světovou válkou byla hodnota kvocientu 253 ‰.⁹⁶⁹

Kvocient úmrtnosti manželských dětí dosáhl v obou městech stejné průměrné hodnoty 240 ‰, což je velmi podobný výsledek jako uvedený celozemský průměr. V Litomyšli byly patrné razantnější výkyvy. Výsledky zjištěné v prvních patnácti letech nejsou kvůli úplné evidenci kojenců příliš vypovídající, a proto na ně musíme pohlížet kriticky. Nejvyšší hodnoty dosáhl kvocient v prvním desetiletí 19. století. V průběhu válečných let totiž přesáhl hranici 300 ‰, ke které se po zbytek zkoumané doby ani nepřiblížil. Od devadesátých let 19. století se objevuje první náznak poklesu, který se v následujících letech potvrdil. V období let 1900–1914 na 1000 živě narozených manželských dětí připadalo „pouze“ 160 zemřelých kojenců manželského původu. Oproti Litomyšli se hodnoty kvocientu kojenecké úmrtnosti ve Svitavách v jednotlivých obdobích výrazněji nelišily, hranice 300 ‰ nebyla překonána ani jednou. Znamky zlepšující se úmrtnostní situace se projeví až koncem 19. století. Pokles však nebyl

⁹⁶⁸ J. DVOŘÁK, *Boj proti úmrtnosti*, č. 41, s. 1121–1122.

⁹⁶⁹ O. NOVÁKOVÁ, *Úmrtnost kojenců*, tabulka č. 7, s. 186.

tak výrazný jako v případě Litomyšle. Životní podmínky spojené s průmyslem situaci nejspíše brzdily.

Naopak u nemanželských dětí se kvocient kojenecké úmrtnosti velmi výrazně proměňoval, což mohlo být částečně způsobeno i omezenou velikostí zkoumaného vzorku. Zvláště patrné je to u hodnoty zjištěné v letech 1785–1799 ve Svitavách, kdy na 22 narozených nemanželských dětí připadalo 21 zemřelých kojenců téhož původu.

Průměrná hodnota kvocientu byla ve Svitavách i v Litomyšli nižší než uvedený celozemský průměr. V úhrnu připadalo v Litomyšli na 1 000 živě narozených nemanželských dětí 332 zemřelých do jednoho roku. Stejně jako v případě manželských dětí byla úmrtnost velice vysoká na počátku 19. století během válečných let. Horší životní podmínky, špatná kvalita vody a šířící se tyfus zapříčinily v letech 1800–1809 vzestup kvocientu úmrtnosti kojenců až na 417,3 ‰. Výsledky zjištěné v letech 1820–1859 ukazují, že v této době v podstatě původ nehrál zásadní roli. Ve dvacátých letech byl dokonce kvocient u nemanželských dětí nepatrně nižší než u dětí legitimních a i v dalších letech nebyly rozdíly natolik výrazné. Zlom nastal v průběhu šedesátých let, kdy byla přesažena hodnota 300 ‰, a v letech 1870–1889 dosáhl kvocient svého vrcholu, a to 445 ‰, což je v porovnání s manželskými dětmi hodnota více než 1,5krát vyšší. V této době stoupla také míra úmrtnosti dětí manželského původu. Nejednalo se však o tak výrazný vzestup jako v případě dětí nemanželských. U dětí z lože nemanželského se však jednalo o poměrně rychlý a prudký vzestup. Co bylo jeho příčinou, je prozatím obtížné definovat. Nejspíše se jednalo o vzájemnou souhru několika činitelů, které měly na následek zhoršení životních podmínek svobodných matek a jejich dětí. Rozhodující mohla být zhoršující se kvalita vody, pokud vezmeme v úvahu, že nemanželské děti nebyly převážně kojeny. To by také vysvětlovalo pokles kvocientu na počátku 20. století, tedy poté, co byl zmodernizován zdejší vodovod.

Ve Svitavách se kvocient kojenecké úmrtnosti držel téměř trvale nad hodnotou 300 ‰. Nejvyšší hodnoty byly zjištěny na počátku 19. století. Od třicátých let až do konce let sedmdesátých se míra kojenecké úmrtnosti nemanželských dětí ve Svitavách skoro neměnila. Na 1 000 živě narozených připadalo přibližně 320 zemřelých kojenců nemanželského původu. V osmdesátých letech došlo k navýšení, ovšem tentýž vzestup je patrný i u dětí manželských. Jak již bylo uvedeno v případě celkové úmrtnosti kojenců bez ohledu na jejich původ, industrializace města měla řadu negativních dopadů. Na druhou stranu hodnoty zjištěné ve Svitavách nedosáhly takového extrému jako v případě Litomyšle. Významnou roli zajisté sehrálo, že lidé ve vedení Svitav řešili stav zdejšího vodovodu a kanalizace dříve než jejich kolegové v Litomyšli. Kvalita zdejší vody se jeví jako rozhodující a zajisté významným

podílem přispěla ke snižování úmrtnosti dětí v průběhu prvního roku jejich života. Devadesátá léta naznačovala evidentní zlepšení. Trend však nepokračoval a před první světovou válkou kvocient opět překročil hodnotu 300 ‰.

Období	Manželské děti			Nemanželské děti		
	Počet živě narozených dětí	Počet zemřelých do 1 roku	Kojenecká úmrtnost (v ‰)	Počet živě narozených dětí	Počet zemřelých do 1 roku	Kojenecká úmrtnost (v ‰)
1785–1799	2 970	568	191,2	240	50	208,3
1800–1809	1 880	566	301,1	266	111	417,3
1810–1819	1 718	460	267,7	323	102	315,8
1820–1829	1 987	522	262,7	307	77	250,8
1830–1839	1 804	438	242,8	302	88	291,4
1840–1849	1 909	406	212,6	342	97	283,6
1850–1859	1 792	465	259,5	372	100	268,7
1860–1869	1 648	380	230,6	395	129	326,6
1870–1879	1 856	499	268,9	297	132	444,5
1880–1889	1 988	548	275,7	303	135	445,6
1890–1899	1 928	480	249,0	316	125	395,6
1900–1914	2 205	356	161,5	216	76	351,9
Celkem	23 685	5 688	240,2	3 679	1 222	332,2

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

Období	Manželské děti			Nemanželské děti		
	Počet živě narozených dětí	Počet zemřelých do 1 roku	Kojenecká úmrtnost (v ‰)	Počet živě narozených dětí	Počet zemřelých do 1 roku	Kojenecká úmrtnost (v ‰)
1785–1799	1 670	460	275,5	22	21	954,5
1800–1809	1 107	299	270,1	37	14	378,4
1810–1819	1 217	335	275,3	71	27	380,0
1820–1829	1 264	269	212,8	100	32	320,0
1830–1839	1 449	371	256,1	116	38	327,6
1840–1849	1 514	337	222,6	119	33	277,3
1850–1859	1 536	402	261,7	162	52	321,0
1860–1869	1 667	450	269,9	189	60	317,5
1870–1879	1 742	393	225,6	173	54	312,1
1880–1889	1 894	484	255,5	240	82	341,7
1890–1899	2 346	499	212,7	371	97	261,5
1900–1914	3 199	677	211,6	363	112	308,6
Celkem	20 605	4 976	241,5	1 963	624	317,9

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

Rozdílné hodnoty úmrtnosti manželských a nemanželských dětí byly zjištěny také v Poličce. V letech 1850–1909 byla průměrná hodnota kvocientu kojenecké úmrtnosti legitimních dětí 221 ‰, avšak u nemanželských dětí činil průměr téměř dvojnásobek – 432 ‰. Katastrofální byla situace především na zdejších předměstích. Kupříkladu v letech 1890–1899 připadalo na 135 narozených nemanželských dětí 89 zemřelých kojenců z lože nemanželského a hodnota kvocientu kojenecké úmrtnosti těchto dětí tak dostáhla 660 ‰.⁹⁷⁰ Mezi dalšími autory, kteří porovnávali kojeneckou úmrtnost v souvislosti s původem dětí, byl například Lukáš Bozděch. Zjistil, že v letech 1831–1900 byla ve Staňkově průměrná hodnota kvocientu u manželských dětí 271 ‰ a u nemanželských o 50 ‰ vyšší.⁹⁷¹ V lochenické farnosti byly v 19. století rozdíly ještě markantnější: 202 ‰ u manželských dětí a 364 ‰ u nemanželských dětí.⁹⁷²

9.8 Sezónní rozložení úmrtí

V průběhu 19. století umíralo nejvíce lidí v českých zemích během zimy a na počátku jara. Absolutní maximum připadalo na březen. Od května docházelo k postupnému poklesu, který trval až do podzimu. Nejméně osob umíralo v červnu a v listopadu. Tento trend býval porušen pouze v letech, kdy území zasáhla výrazná krize, především větší epidemie.⁹⁷³

Tabulka č. 76: Počet úmrtí v jednotlivých měsících v Litomyšli v letech 1785–1914													
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.	Celkem
Počet	2545	2390	2759	2768	2731	2417	2418	2527	2208	2120	2086	2351	29 320
Denní průměr	82,1	84,6	89	92,3	88,1	80,6	78	81,5	73,6	68,4	69,6	75,8	80,3
Pořadí	5.	4.	2.	1.	3.	7.	8.	6.	10.	12.	11.	9.	x
Tabulka č. 77: Počet úmrtí v jednotlivých měsících ve Svitavách v letech 1785–1914													
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.	Celkem
Počet	1733	1588	1847	1655	1698	1462	1462	1470	1425	1364	1438	1539	18 681
Denní průměr	55,9	56,2	59,6	55,2	54,8	48,7	47,2	47,5	47,5	44	47,9	49,6	51,1
Pořadí	3.	2.	1.	4.	5.	7.	11.	9.– 10.	9.– 10	12.	8.	6.	x

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

Velmi podobné rysy průběhu sezónnosti úmrtí byly zjištěné v Litomyšli i ve Svitavách. V Litomyšli umírali lidé nejčastěji během dubna, března a května a nejméně v říjnu, v listopadu

⁹⁷⁰ E. CHADIMOVÁ, *Populační vývoj*, s. 116–118.

⁹⁷¹ L. BOZDĚCH, *Kojenecká úmrtnost*, s. 82.

⁹⁷² V. KALOUSKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 113.

⁹⁷³ L. FIALOVÁ, *Sezónnost demografických*, s. 13.

a v září. Vyšší počet zemřelých v srpnu ovlivnila epidemie cholery v roce 1866 s velmi vysokým počtem obětí. Ve Svitavách připadalo maximum zemřelých na březen, který následoval únor a leden. Minimum zde bylo oproti Litomyšli mírně posunuto. Nejnižší počty zemřelých byly totiž ve Svitavách zjištěny v říjnu a poté od června do září. Listopad nevynikal žádným extrémem a řadil se spíše k průměrným měsícům. Zjištěná maxima zemřelých na přelomu zimy a jara pravděpodobně souvisela s vyčerpáním a zeslabením organismu po zimních měsících, během kterých se rychleji šířila respirační onemocnění, a lidé zároveň snadněji prochladli. V tomto období také neměli dostatek čerstvých potravin a stravy bohaté na vitamíny a jejich zdravotní stav negativně ovlivnil i nedostatek slunečního svitu, který snižoval množství vitamínu D majícího vliv i na psychický stav člověka.⁹⁷⁴

V Poličce byla maxima zemřelých rovněž zjištěna v zimě a na počátku jara – od ledna do května s vrcholem v březnu. Naopak během léta a podzimu byly počty zemřelých průměrné až podprůměrné. Nejméně se zde umíralo během července.⁹⁷⁵ Rozdíl nevykazují ani údaje zjištěné pro Frýdek a Místek. I zde v průběhu 19. století umíralo nejvíce osob od ledna do dubna. Až v průběhu druhé poloviny 19. století zjistil R. Lipovski zvýšený počet úmrtí v květnu a v červnu, což autor spojuje s vysokou dětskou úmrtností v tomto období.⁹⁷⁶ Taktéž v Krnově byla kritická první polovina roku. Obyvatelé města umírali nejčastěji od března do května s maximem v březnu. Naopak nejnižší počet úmrtí zjistil M. Laryš v červenci a v srpnu.⁹⁷⁷ Totožné sezónní schéma platilo i pro venkov. V Libčanech umíralo nejvíce lidí od března do května, s maximem připadajícím právě na březen. Naopak nejnižší hodnoty byly zjištěny v červenci a v srpnu.⁹⁷⁸

⁹⁷⁴ Tamtéž, s. 16.

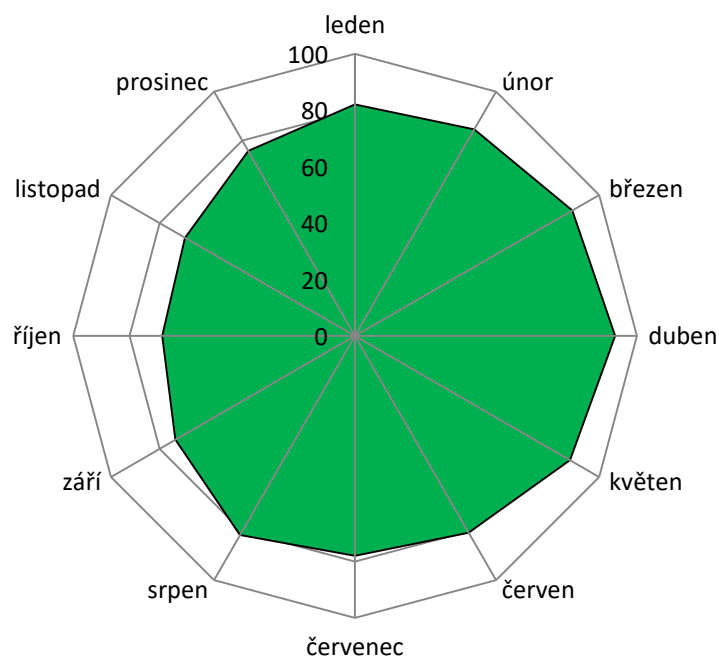
⁹⁷⁵ E. CHADIMOVÁ, *Populační vývoj*, s. 119.

⁹⁷⁶ R. LIPOVSKI, *Lidé poddanských*, s. 182–183.

⁹⁷⁷ M. LARYŠ, *Populační vývoj*, s. 258.

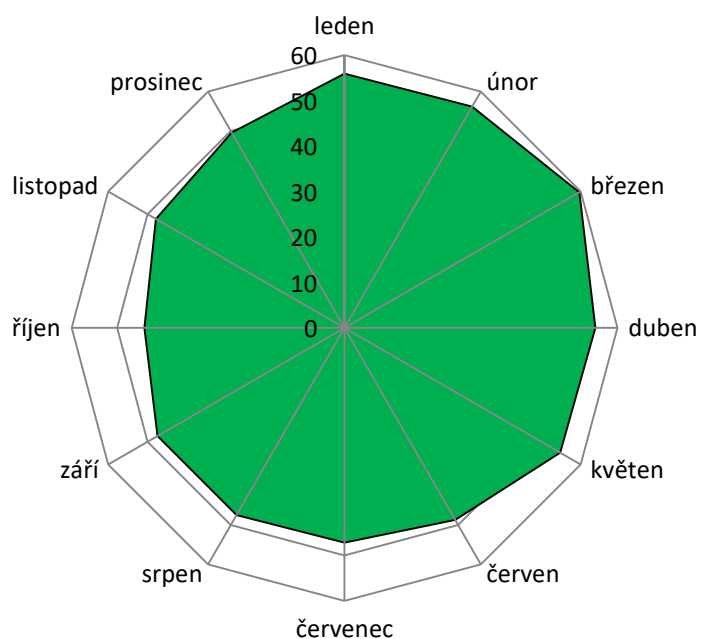
⁹⁷⁸ A. ŠIKULOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 155.

Graf č. 54: Sezónní rozložení úmrtí v Litomyšli v letech 1785–1914

Zdroj: Databáze autorů založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

Graf č. 55: Sezónní rozložení úmrtí ve Svitavách v letech 1785–1914

Zdroj: Databáze autorů založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

Pro zjištění, zda se některá věková kategorie výrazněji odlišovala od sezónnosti platné pro celkovou populaci, bylo vhodné rozdělit zemřelé do čtyř věkových skupin: 0–364 dní, 1–14 let, 15–49 let a 50 a více let. Děti do jednoho roku byly vyčleněné zvlášť, jelikož ze

skupiny 0–14 let připadal na zemřelé kojence nejvyšší podíl. Zároveň bylo sledované časové období rozděleno do čtyř časových úseků (1785–1819, 1820–1849, 1850–1879, 1880–1914) pro porovnání, zda prodělala sezónnost v čase u jednotlivých věkových skupin nějaký vývoj.

9.8.1 Věková skupina 0–364 dní

Tabulka č. 78: Sezónní rozložení úmrtí dětí ve věku 0–364 dní v Litomyšli v letech 1785–1914												
1785–1819												
Měsíc	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.
Počet	151	172	189	163	168	137	163	162	165	144	108	138
Denní průměr	4,9	6,1	6,1	5,4	5,4	4,5	5,2	5,2	5,5	4,6	3,6	4,5
1820–1849												
Měsíc	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.
Počet	140	140	147	171	161	137	138	134	132	107	108	119
Denní průměr	4,5	5,0	4,7	5,7	5,2	4,6	4,5	4,3	4,4	3,5	3,6	3,8
1850–1879												
Měsíc	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.
Počet	131	157	150	127	172	134	153	163	139	126	111	142
Denní průměr	4,2	5,6	4,8	4,2	5,5	4,5	4,9	5,3	4,6	4,1	3,7	4,6
1880–1914												
Měsíc	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.
Počet	164	127	134	144	160	145	151	146	153	126	130	153
Denní průměr	5,3	4,5	4,3	4,8	5,2	4,8	4,9	4,7	5,1	4,1	4,3	4,9

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

Přibližně třetina ze všech zemřelých kojenců umírala během měsíce po porodu, a proto sezónnost úmrtí dětí do jednoho roku velmi úzce souvisí se sezónním rozložením porodů. Ve Svitavách i v Litomyšli shodně přicházelo na svět nejvíce dětí v první čtvrtině roku, naopak nejméně v průběhu září. V Litomyšli umírali kojenci nejčastěji během února až května, což souviselo s maximem narozených v tomto období. Kromě vrozené slabosti mohlo k častým úmrtím během zimních a jarních měsíců přispět chladné počasí nebo přemíra snahy udržet novorozeně v teple v pevně svázaném povijánu, čímž mohlo dojít k přehřátí organismu, což je dnes uváděno jako rizikový faktor výrazně ovlivňující syndrom náhlého úmrtí kojence. Až na léta 1820–1849 bylo podružné maximum úmrtí kojenců zjištěno během srpna a září, tedy v měsících, kdy se rodilo nejméně dětí. Vysoký počet zemřelých dětí tak nejspíše souvisel s podáváním náhradní stravy, která se během teplého počasí často velmi rychle zkazila. Zároveň

se během léta také rychleji šířily infekční nemoci zažívacího traktu, s čímž souvisela i horší kvalita vody.⁹⁷⁹

Tabulka č. 79: Sezónní rozložení úmrtí dětí ve věku 0–364 dní ve Svitavách v letech 1785–1914												
1785–1819												
Měsíc	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.
Počet	101	98	123	111	110	85	76	104	92	85	97	76
Denní průměr	3,3	3,5	4,0	3,7	3,5	2,8	2,5	3,4	3,1	2,7	3,2	2,5
1820–1849												
Měsíc	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.
Počet	91	98	121	98	94	87	77	76	73	78	88	99
Denní průměr	3,0	3,5	3,9	3,2	3,0	2,9	2,5	2,5	2,4	2,5	2,9	3,2
1850–1879												
Měsíc	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.
Počet	143	135	137	145	114	104	102	114	108	101	94	114
Denní průměr	4,6	4,8	4,4	4,8	3,8	3,5	3,3	3,7	3,6	3,3	3,1	3,7
1880–1914												
Měsíc	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.
Počet	162	128	173	164	194	187	185	154	165	149	129	161
Denní průměr	5,2	4,5	5,6	5,5	6,3	6,2	6,0	5,0	5,5	4,8	4,3	5,2

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

Ve Svitavách byla situace do jisté míry odlišná. V letech 1785–1849 bylo rovněž zjištěno nejvíce zemřelých dětí do jednoho roku v zimních měsících, s druhým letním maximum však pouze v letech 1820–1849. V období let 1850–1879 umírali kojenci nejvíce během července, srpna a září. V posledním sledovaném období, během let 1880–1914 se toto maximum opět posunulo, a to do období během dubna až června, s maximum v květnu. Na posouvání sezónního maxima zemřelých upozornila ve své práci například Šárka Nekvapil Jirásková.⁹⁸⁰ Odlišná situace v porovnání se zkoumanými lokalitami panovala na panství Škvorec. Zde na konci 18. století shodně umíralo nejvíce kojenců v prosinci a v lednu a také během léta. V průběhu 19. století však letní maximum zcela vymizelo.⁹⁸¹ Stejně tomu bylo

⁹⁷⁹ Jiří KUDĚLA – Petr SVOBODNÝ, *Matriky zemřelých Vlašského špitálu v Praze (1719–1789)*, HD 15, 1991, s. 71.

⁹⁸⁰ Š. NEKVAPIL JIRÁSKOVÁ, *Protoindustriální společnost*, s. 198–199.

⁹⁸¹ B. JANÁKOVÁ KUPROVÁ, *Obyvatelstvo na středočeském*, s. 173.

v Kouřimi, kde ve druhé polovině 18. století umírali kojenci nejčastěji v zimě a v létě, ale v průběhu první poloviny 19. století se již letní měsíce držely na průměrných hodnotách.⁹⁸²

9.8.2 Věková skupina 1–14 let

Tabulka č. 80: Sezónní rozložení zemřelých ve věku 1–14 let v Litomyšli v letech 1785–1914												
1785–1819												
Měsíc	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.
Počet	192	157	177	171	172	160	182	217	198	178	164	170
Denní průměr	6,2	5,6	5,7	5,7	5,5	5,3	5,8	7,0	6,6	5,7	5,5	5,5
1820–1849												
Měsíc	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.
Počet	119	104	139	154	141	117	111	117	99	89	85	78
Denní průměr	3,8	3,7	4,5	5,1	4,5	3,9	3,6	3,8	3,3	2,9	2,8	2,5
1850–1879												
Měsíc	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.
Počet	96	104	129	146	113	99	104	179	93	104	90	105
Denní průměr	3,1	3,7	4,2	4,9	3,6	3,3	3,4	5,8	3,1	3,4	3	3,4
1880–1914												
Měsíc	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.
Počet	87	67	103	115	116	106	89	72	76	74	82	97
Denní průměr	2,8	2,3	3,3	3,8	3,7	3,5	2,8	2,3	2,5	2,4	2,7	3,1

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

Sezónní rozložení úmrtí u dětí ve věku 1–14 let vykazuje řadu podobných rysů jako sezónnost u zemřelých kojenců. U této věkové skupiny ale lze sledovat razantní ovlivnění výsledků v důsledku zhoršené epidemiologické situace. Evidentní to je například v Litomyšli v letech 1785–1819, kdy nejvíce dětí umíralo v srpnu a v září. V těchto měsících zároveň kulminovaly epidemie spalniček a neštovic, které si vyžádaly nejvíce obětí u věkové skupině 1–4 roky. Během následujících let již žádné nakažlivé nemoci nezpůsobily tak rozsáhlé epidemie s tolika dětskými oběťmi jako dvě uvedené nemoci. Nejvíce dětí pak shodně umíralo na přelomu zimních a jarních měsíců, v závěru sledovaného období je viditelný posun do jarních měsíců. Pouze v letech 1850–1879 lze sledovat absolutní maximum zemřelých dětí v srpnu. Tento výkyv způsobila cholerová epidemie v roce 1866. Na cholera umírali vždy

⁹⁸² Jana BERÁNKOVÁ, *Demografický vývoj města Kouřimi v letech 1650–1850*, HD 18, 1994, s. 91–92.

převážně dospělí lidé, jelikož se však jednalo o epidemii nebývalého rozsahu, byl v tomto případě i počet zemřelých dětí velmi vysoký (čtvrtina z celkového počtu).

Tabulka č. 81: Sezónní rozložení zemřelých ve věku 1–14 let ve Svitavách v letech 1785–1914												
1785–1819												
Měsíc	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.
Počet	68	70	83	74	80	57	52	70	68	66	63	64
Denní průměr	2,2	2,5	2,7	2,5	2,6	1,9	1,7	2,3	2,3	2,1	2,1	2,1
1820–1849												
Měsíc	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.
Počet	61	50	70	58	54	38	43	59	51	40	37	45
Denní průměr	2,0	1,8	2,3	1,9	1,7	1,3	1,4	1,9	1,7	1,3	1,2	1,5
1850–1879												
Měsíc	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.
Počet	93	71	78	70	72	69	60	77	72	70	66	72
Denní průměr	3,0	2,5	2,5	2,3	2,3	2,3	1,9	2,5	2,4	2,3	2,2	2,3
1880–1914												
Měsíc	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.
Počet	85	67	79	81	63	104	84	59	69	51	67	77
Denní průměr	2,7	2,4	2,5	2,7	2,1	3,5	2,7	1,9	2,3	1,6	2,2	2,5

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

Děti, které zemřely ve Svitavách, umíraly také převážně v zimních měsících. Za letní výkyvy i zde mohly větší epidemie nakažlivých nemocí. Během období let 1785–1819 umíralo nejvíce dětí od února do května. Přesně v těchto měsících zde vrcholily opakované „dětské“ epidemie neštovic a také epidemie záškrtu, které tak ještě navýšily již tak vysoké počty zemřelých dětí během zimy a jara. V následujících obdobích umíraly děti ve věku 1–14 let také nejčastěji v první čtvrtině roku a dále v srpnu. Srpnový nárůst pravděpodobně způsobila epidemie úplavice v srpnu 1834 s průměrným věkem obětí deset let. Shodný vývoj byl zjištěný i v letech 1850–1879. Opětovně šlo o vysoké počty zemřelých, tentokrát převážně v první třetině roku a následně v srpnu v důsledku cholery epidemie v roce 1866. Na přelomu 19. a 20. století se maximum přesunulo do měsíců června a července, ty pak následovaly zimní měsíce. Pro vysoké počty zemřelých během léta není jednoznačné vysvětlení. Pětina zemřelých dětí podlehl některé z infekčních chorob (černý kašel, neštovice, spalničky, spála). Nešlo již

však o rozsáhlé epidemie jako v předchozích letech. Druhá pětina dětí (20,4 %) zemřela na tuberkulózu.

9.8.3 Věková skupina 15–49 let

Sezónní rozložení zemřelých v produktivním věku ukázalo v obou analyzovaných městech velmi identické rysy. Dospělí ve věku 15–49 umírali nejčastěji na přelomu zimy a jara, letní maxima stejně jako v případě dětí ovlivnily epidemie. Tento koloběh se změnil až na přelomu 19. a 20. století. V letech 1785–1819 umírali dospělí v Litomyšli nejvíce v měsících únor, březen a duben, v případě Svitav byl zvýšený počet zemřelých zaznamenán již v lednu. Již tak vysoké počty zemřelých v těchto měsících navýšily oběti tyfu, který na počátku 19. století v první třetině roku kulminoval, a to v obou městech. V letech 1820–1849 v Litomyšli umírali dospělí především v dubnu, květnu a červnu. Tento posun způsobila epidemie cholery v roce 1832. Nejvíce obětí bylo v průběhu roku zaznamenáno od dubna do července.

Tabulka č. 82: Sezónní rozložení zemřelých ve věku 15–49 let v Litomyšli v letech 1785–1914												
1785–1819												
Měsíc	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.
Počet	88	105	104	102	87	69	84	79	93	88	77	85
Denní průměr	2,8	3,7	3,4	3,4	2,8	2,3	2,7	2,5	3,1	2,8	2,6	2,7
1820–1849												
Měsíc	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.
Počet	104	81	89	101	128	135	81	76	83	104	81	94
Denní průměr	3,4	2,9	2,8	3,4	4,1	4,5	2,6	2,4	2,8	3,4	2,7	3,0
1850–1879												
Měsíc	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.
Počet	128	122	173	157	132	122	159	266	129	110	113	131
Denní průměr	4,1	4,3	5,6	5,2	4,3	4,1	5,1	8,6	4,3	3,6	3,8	4,2
1880–1914												
Měsíc	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.
Počet	142	140	194	216	211	204	200	135	132	136	131	152
Denní průměr	4,6	5,0	6,3	7,2	6,8	6,8	6,4	4,4	4,4	4,4	4,4	4,9

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

Ve Svitavách se cholera v tomto období s největší pravděpodobností nerozšířila. K maximu zemřelých došlo během února a března a poté v červnu a v září. V červnu byla nejčastěji opakující se nemocí tuberkulóza, v září žádná příčina úmrtí nevybočovala a vysvětlení pro zvýšený počet úmrtí v tomto měsíci se nám prozatím nepodařilo najít. Výsledky v letech 1850–1879 ovlivnila epidemie cholery v létě 1866. V Litomyšli v tomto roce nemoc město doslova „ovládla“ během srpna. Počty zemřelých během srpna jsou skoro dvojnásobné oproti ostatním průměrným měsícům. Cholera se dostala také do Svitav, nevyžádala si zde tolik obětí jako v Litomyšli. Přesto však sezónnost zemřelých v tomto období ovlivnila razantně a vysoké počty zemřelých během července, srpna a září lze přičíst právě cholerové epidemii. Na přelomu 19. a 20. století se sezónní maximum posunulo do období měsíců duben až červen, a to shodně v obou městech. Z hlediska šíření infekčních chorob bylo toto období již poměrně klidné. Často opakovanou nemocí byla v matričních knihách obou měst tuberkulóza. Během dubna, května a června byla v Litomyšli zaznamenána více než třetina všech zemřelých na tuto chorobu a stejně tomu bylo i v případě Svitav.

Tabulka č. 83: Sezónní rozložení zemřelých ve věku 15–49 let ve Svitavách v letech 1785–1914												
1785–1819												
Měsíc	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.
Počet	55	54	54	36	31	35	36	23	27	36	38	50
Denní průměr	1,8	1,9	1,7	1,2	1,0	1,2	1,2	0,7	0,9	1,2	1,3	1,6
1820–1849												
Měsíc	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.
Počet	49	52	74	42	50	52	51	36	50	51	44	47
Denní průměr	1,6	1,8	2,4	1,4	1,6	1,7	1,6	1,2	1,7	1,6	1,5	1,5
1850–1879												
Měsíc	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.
Počet	71	60	97	96	91	82	111	118	108	75	80	69
Denní průměr	2,3	2,1	3,1	3,2	2,9	2,7	3,6	3,8	3,6	2,4	2,7	2,3
1880–1914												
Měsíc	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.
Počet	137	141	138	154	180	157	135	136	139	131	141	150
Denní průměr	4,4	5,0	4,5	5,1	5,8	5,2	4,4	4,4	4,6	4,2	4,7	4,8

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

9.8.4 Věková skupina 50+

Lidé, kteří v Litomyšli a ve Svitavách zemřeli ve věku vyšším jak padesát let, umírali nejčastěji v březnu. Celkově byla pro takto staré osoby nejkritičtější především první čtvrtina roku, nejméně umírali v létě a na podzim. Pravděpodobné důvody této podoby sezónnosti byly zmíněny na počátku této podkapitoly. Několikrát byl zjištěn vyšší počet zemřelých až do května, což mohlo být důsledkem dlouhých a tuhých zim. Naznačený sezónní průběh u této věkové skupiny nebyl většinou narušován tolik infekčními nemocemi jako v případě dospělých. Důvod je prostý – lidé v tomto věku nepatřili k nejčastějším obětem žádné z infekčních nemocí, které se ve městech v průběhu sledované doby rozšířily. Osob nad 50 let se ve větší míře týkalo úmrtí na tyfus (24,7 % obětí nakažlivých chorob v tomto věku v případě Litomyšle, 29,5 % v případě Svitav) a na cholera (36 % v Litomyšli, 20,4 % ve Svitavách). V letech 1785–1819 umírali lidé v postproduktivním věku především v první čtvrtině roku.

Tabulka č. 84: Sezónní rozložení zemřelých ve věku 50 a více let v Litomyšli v letech 1785–1914												
1785–1819												
Měsíc	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.
Počet	220	203	217	192	193	155	135	133	146	154	167	162
Denní průměr	7,1	7,0	7,0	6,4	6,2	5,1	4,3	4,3	4,9	5,0	5,6	5,2
1820–1849												
Měsíc	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.
Počet	204	173	212	204	194	193	171	127	153	154	166	190
Denní průměr	6,6	6,1	6,9	6,8	6,3	6,4	5,5	4,1	5,1	5,0	5,5	6,1
1850–1879												
Měsíc	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.
Počet	228	246	269	254	281	219	216	285	191	179	177	238
Denní průměr	7,4	8,7	8,7	8,5	9,1	7,3	7,0	9,2	6,3	5,8	5,9	7,7
1880–1914												
Měsíc	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.
Počet	346	290	329	343	301	283	272	235	224	245	294	294
Denní průměr	11,1	10,3	10,6	11,4	9,7	9,4	8,8	7,6	7,5	7,9	9,8	9,4

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

V Litomyšli během ledna až března (maximum v lednu) a ve Svitavách od února do dubna (maximum v březnu) stejně jako u zemřelých ve věku 15–49 let zvýšila nejvýše počet zemřelých v těchto měsících epidemie tyfu v průběhu napoleonských válek. Takřka shodná

maxima byla zaznamenána i během let 1820–1849. Průběh sezónnosti zemřelých neovlivnila ani cholera epidemie na počátku třicátých let v Litomyšli.

To ovšem neplatilo pro rok 1866. V důsledku vysokého počtu zemřelých na cholera v Litomyšli byl srpen měsícem s nejvyšším počtem zemřelých. Pro vyšší počet zemřelých během května se nepodařilo najít vysvětlení. Mohl souviset s průchodem vojsk východními Čechami. Ve Svitavách zemřelo v roce 1866 pouze 27 osob ve věku vyšším než 50 let, a proto epidemie sezónní rozložení zemřelých nezměnila – i v této době zde nejvíce osob zemřelo v první třetině roku. Během let 1880–1914 je možné především ve Svitavách sledovat přesun jednoho ze zimních maxim do jarních měsíců. Vysoký počet zemřelých v květnu pravděpodobně stejně jako u věkové kategorie 15–49 let způsobil častější výskyt tuberkulózy.

Tabulka č. 85: Sezónní rozložení zemřelých ve věku 50 a více let ve Svitavách v letech 1785–1914												
1785–1819												
Měsíc	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.
Počet	96	99	126	96	64	46	53	47	61	55	72	76
Denní průměr	3,1	3,5	4,1	3,2	2,1	1,5	1,7	1,5	2,0	1,8	2,4	2,5
1820–1849												
Měsíc	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.
Počet	90	78	84	72	79	72	58	74	72	67	93	95
Denní průměr	2,9	2,8	2,7	2,4	2,5	2,4	1,9	2,4	2,4	2,2	3,1	3,1
1850–1879												
Měsíc	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.
Počet	156	134	138	126	137	91	108	109	101	106	107	134
Denní průměr	5,0	4,7	4,5	4,2	4,4	3,0	3,5	3,5	3,4	3,4	3,6	4,3
1880–1914												
Měsíc	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.
Počet	254	254	272	229	283	190	214	193	166	202	222	208
Denní průměr	8,2	9,0	8,8	7,6	9,1	6,3	6,9	6,2	5,5	6,5	7,4	6,7

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

9.9 Příčiny úmrtí

Důvody úmrtí se staly stálou součástí matričních zápisů od roku 1784.⁹⁸³ Na základě císařského patentu Josefa II. z února 1784 se mělo do matriky zemřelých uvádět o zesnulém

⁹⁸³ Dříve se tato informace uváděla v matrikách pouze výjimečně. Někteří faráři například zmiňovali příčiny úmrtí během morových epidemií.

sedm údajů a jedním z nich byla právě příčina úmrtí.⁹⁸⁴ Rubrika nazvaná jako „*nemoc a způsob smrti*“ se v litomyšlských i svitavských matrikách začala vyplňovat od května 1784.

Prvotní rozčlenění příčin úmrtí tvořily pouze dvě hlavní skupiny: nemoc a násilná smrt. Obě uvedené kategorie se členily na tři podskupiny. U nemoci šlo o nemoc obyčejnou („*gewöhnliche*“), místní („*Ortskrankheit*“) a epidemickou. Jako násilná smrt byla chápána sebevražda, vražda a úraz. Konkrétnější specifika nebyla uvedena, a nelze proto lépe vysvětlit, jaký byl hlavní rozdíl mezi nemocí obyčejnou a místní.⁹⁸⁵ Od roku 1828 se kategorie násilných úmrtí dělila kromě výše uvedené vraždy, sebevraždy a úrazu nově ještě na pokousání a popravu. Kategorie nemocí zůstala zachována v původní podobě pouze s tím rozdílem, že u epidemických nemocí měly být zvlášť rozlišovány neštovice. Klasifikační schéma zůstalo v této podobě více jak dvacet let. Po roce 1851 vstoupilo v platnost upravené členění, a to především v případě nemocí. Mimo obyčejných, místních a epidemických nemocí se kromě neštovic zvlášť členila také cholera a dále úmrtí v důsledku porodu. Z násilných úmrtí byl vyloučen úraz, který nahradilo neštěstí a zabití.⁹⁸⁶ I toto v podstatě velice jednoduché rozdělení příčin úmrtí se postupně ukázalo jako nedostačující a po dvaceti letech došlo k opětovné úpravě. Od roku 1871 se dělení rozšířilo na 16 příčin úmrtí, z toho sedm skupin tvořily infekční nemoci (neštovice, spalničky, spála, tyfus, dáivý kašel, úplavice a cholera). Samostatně byla vyčleněna například také tuberkulóza, vzteklna nebo novotvary. Ostatní skupiny byly nadále specifikovány velmi obecně (vrozená slabost dětí do jednoho roku, stařecká sešlost, náhlé úmrtí nebo ostatní nemoci). Úrazy, vraždy a sebevraždy byly stále součástí skupiny nazvané jako násilné úmrtí. Jednotlivé případy ale byly již více konkretizovány. Rozlišovalo se, zda sebevrah zvolil smrt oběšením, zastřelením, utopením nebo zda požil jed. U vraždy se uvádělo, zda byla oběť otrávena, zastřelena nebo zda vrah zvolil jiný způsob usmrcení.⁹⁸⁷

Nedostatky klasifikace se ukázaly již v následujícím desetiletí, a proto bylo schéma opakovaně aktualizováno. Například u sebevražd se začalo rozlišovat 12 způsobů. Pokrok lékařské vědy si ale vyžádal, aby rozčlenění chorob odpovídalo soudobým požadavkům. Od roku 1895 vstoupilo v platnost nové rozčlenění příčin úmrtí, které se používalo až do roku 1918.⁹⁸⁸ Rakousko-Uhersko se rozhodlo zavést svoji vlastní klasifikaci dva roky poté, co byla

⁹⁸⁴ F. BEDNÁŘ, *Sbírka zákonů*, s. 930.

⁹⁸⁵ Vladimír SRB, *Statistika příčin smrti a statistická klasifikace nemocí, úrazů a příčin smrti v Československu*, Praha 1956, s. 28.

⁹⁸⁶ Tamtéž, s. 28–29.

⁹⁸⁷ Tamtéž, 29–30.

⁹⁸⁸ Schéma se skládalo z 25 skupin. Později se objevila kritika, že je v něm příliš pozornosti věnováno infekčním nemocem a ostatní jsou upozaděny. Rozčlenění z roku 1895 mělo tuto podobu: 1. Vrozená slabost z důvodu předčasného porodu nebo potratu, 2. Tuberkulóza, 3. Zánět plic, 4. Záškrt, 5. Dáivý kašel, 6. Neštovice, 7. Spála, 8. Spalničky, 9. Skvrnitý tyfus, 10. Břišní tyfus, 11. Úplavice, 12. Asijská cholera, 13. Průjem dětí, 14. Průjem ve

na schůzi Mezinárodního ústavu statistického v Chicagu přijata první mezinárodní klasifikace, tzv. Bertillonova klasifikace příčin úmrtí.⁹⁸⁹

Uvedený vývoj klasifikace příčin úmrtí v podstatě korespondoval s vývojem zápisů uvedených v matrikách. Prvotní záznamy o příčinách úmrtí byly velice stručné, obecné a mnohdy nejasné. Odpovídaly však tehdejšímu stavu lékařské vědy, znalostem a zkušenostem farářů. Navíc v případě, kdy duchovní nebyl přítomen u skonu dotyčné osoby, bylo nutné spoolehnout se na informace od rodiny či jiných svědků.

Ke klasifikaci příčin úmrtí bylo využito schéma Lumíra Dokoupila, které převzala řada autorů zabývajících se tímto tématem v rámci historické demografie. L. Dokoupil rozdělil příčiny úmrtí do 11 skupin (*infekční, TBC, plicní, střevní, mozkové, křečové stavy, gynekologické, srdeční, ostatní, blíže neurčené a nehody, vraždy a sebevraždy*) přičemž skupina *Ostatní* je ještě dále detailně členěna.⁹⁹⁰ Toto schéma bylo použito i v případě Poličky, což umožní adekvátní srovnání.⁹⁹¹ S mírnou úpravou se tohoto členění držel i Radek Lipovski. Ve Frýdku a Místku nejsou příčiny úmrtí zkoumány po celou dobu, ale pouze ve vybraných letech, kdy došlo k demografickým krizím.⁹⁹² Pro stejný princip se rozhodl také Marek Laryš.⁹⁹³ Jinou kategorizaci provedl Petr Jančárek v Zubrnících. Jeho schéma je velice podrobné a oproti Dokoupilovu i více konkrétní. Čítá 22 skupin, které jsou nadále rozděleny do několika podskupin. Jančárkovo rozčlenění využila i A. Šikulová.⁹⁹⁴ Inovativní přístup ve své studii zvolil Martin Vašata, který analyzoval příčiny úmrtí v Hradci Králové na konci 19. století a na

vyšším věku, 15. Horečka omladnic, 16. Infekční nemoci z poranění, 17. Ostatní infekční nemoci, 18. Nemoci přenosné ze zvířat, 19. Mozková mrtvice, 20. Organické srdeční vady a nemoci oběhu krevního, 21. Zhoubné novotvary, 22. Ostatní přirozené příčiny úmrtí, 23. Úrazy, 24. Sebevražda, 25. Vražda a zabití. V. SRB, *Statistika příčin*, s. 30–31.

⁹⁸⁹ Bertillonova klasifikace z roku 1893 měla 14. kategorií: 1. Nemoci celkové, 2. Nemoci ústrojí nervového a čidel, 3. Nemoci ústrojí oběhu krevního, 4. Nemoci ústrojí dýchacího, 5. Nemoci ústrojí trávicího, 6. Nemoci ústrojí močového a pívěsků, 7. Nemoci těhotenství, 8. Nemoci kůže, 9. Nemoci ústrojí pohybového, 10. Vrozené vady vývojové, 11. Nemoci dětského věku, 12. Nemoci stáří, 13. Zevní příčiny (úrazy), 14. Špatné definovatelné příčiny. V Československu se mezinárodní klasifikace začala používat v roce 1919. J. STRÍTESKÝ, *Zdravotní a populační vývoj*, s. 68–69.

⁹⁹⁰ Lumír DOKOUPIL, *Obyvatelstvo ostravské průmyslové oblasti do sčítání 1869*, Praha 1986, s. 82–83.

⁹⁹¹ V Poličce byly příčiny úmrtí zkoumány ve třech desetiletích: 1800–1809, 1845–1854 a 1900–1909.

⁹⁹² R. Lipovski dělí ve své disertaci příčiny úmrtí do 11 skupin: infekční choroby, TBC a skrofle, plicní choroby, střevní choroby, mozkové choroby, křečové stavy, gynekologická onemocnění, srdeční choroby, neurčitelné a neznámé choroby, neštěstí. Poslední skupiny tvoří nezařaditelné choroby, kam autor zahrnul Auszehrung (chřadnutí), vodnatelnost, sešlost věkem, slabost, těžký porod, úmrtí během porodu, horečka, rakovina, kurděje, ztvrdnutí jater a další. R. LIPOVSKI, *Lidé poddanských*, s. 428–429.

⁹⁹³ M. LARYŠ, *Populační vývoj*, s. 240–249.

⁹⁹⁴ A. ŠIKULOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 139–153.

počátku 20. století. Ve své práci použil čtvrtou verzi Bertillonovy klasifikace z roku 1929, jejíž výsledky následně srovnal s hodnotami za použití rozvržení dle L. Dokoupila.⁹⁹⁵

Není to však jen použití konkrétní klasifikace, která má hlavní vliv na prezentované výsledky. Tím, kdo jako první prezentované výsledky ovlivnil, byla samotná osoba, která záznam o příčině úmrtí do matriky pořídila. Vždy záleželo na faráři, pro jaký zápis se rozhodl. Nešlo přitom o stupeň úrovně medicínských znalostí, ale spíše o rozhodnutí, zda farář volil obecnější, nebo konkrétnější popis. Výsledky byly ovlivněny o to více, pokud záznamy pořizovala jedna osoba dlouhodobě. Jestliže zemřelého postihla mrtvice, byl velký rozdíl v tom, zda se farář rozhodl napsat, že daná osoba zemřela *náhle*, nebo na *mrtvici*. Jestliže dítě zemřelo krátce po porodu, rozhodli se někteří faráři, že jako příčinu úmrtí stanoví úmrtí po porodu, jiní zapsali psotník a někteří zvolili nejobecnější zápis, a to, že dítě zemřelo na celkovou slabost. Podobně tomu mohlo být v případě úmrtí rodičky. Výsledky opět mohlo ovlivnit, zda byly jako důvod úmrtí stanoveny poporodní komplikace, obecné vysílení, nebo zda farář napsal, že žena vykrvácela. K vykrvácení však mohlo dojít například i při nehodě. Bylo proto rozhodující, zda autor zápisu zmínil nějakou souvislost s porodem. Podobných příkladů lze uvést více. A jak bude ukázáno dále, tento rozdílný přístup se ukázal při komparaci Litomyšle a Svitav jako zásadní.

Dalšími, kdo ovlivňují celkové výsledky, jsou samotní autoři, kteří podrobují příčiny úmrtí své analýze. Kategorizace řady příčin úmrtí je naprosto jasná a není třeba o ní vést diskuze nebo spory. U některých příčin úmrtí to již tak snadné není a záleží na úhlu pohledu a možná i jistém „citu“ konkrétního autora během rozčleňování příčin úmrtí do jednotlivých kategorií. Situaci pak v mnoha případech komplikuje ještě vhodný překlad terminologie uváděné v německém nebo latinském jazyce.

9.9.1 Příčiny úmrtí v letech 1785–1914: problémy evidence a obecné vyhodnocení

Vyhodnocování příčin úmrtí v Litomyšli a ve Svitavách v letech 1785–1914 odhalilo tři roviny problémů, které je nutné objasnit, jelikož mohly mít zásadní vliv na zjištěné hodnoty pro jednotlivé kategorie příčin úmrtí.

1. Trojjazyčnost příčin úmrtí

Autoři, kteří rovněž analyzovali příčiny úmrtí dle matričních záznamů, shodně označují jejich kategorizaci jako velmi problematickou, a to především kvůli zmíněné obecnosti a

⁹⁹⁵ Martin VAŠATA, *Příčiny úmrtí civilního obyvatelstva města Hradce Králové ve světle matričních záznamů z let 1883–1889 a 1903–1909*, HD 42, 2018, č. 1, s. 99–138.

nejasnosti zapisovaných pojmů, jak již bylo vysvětleno výše. V Litomyšli a ve Svitavách byla situace ještě o to komplikovanější, že příčiny úmrtí zde byly zapisovány ve třech jazycích. V Litomyšli byly v první polovině 19. století zapisovány příčiny úmrtí v češtině i v němčině. Ovšem bez zjevného principu. Velice často se stávalo, že záznam o zemřelém byl uveden v češtině, včetně příčiny úmrtí. Záznam o dalším mrtvém byl uveden také v češtině, ovšem shodná příčina úmrtí jako v předchozím případě již byla uvedena německy. Rukopis v obou záznamech byl totožný, a tudíž nelze tuto dvojjazyčnost svádět na neznalost synonyma pro danou nemoc v příslušném jazyce. Proč tentýž autor napsal stejnou příčinu jednou v češtině a následně v němčině, nelze vysvětlit. Ve Svitavách nastal obdobný problém od druhé poloviny 19. století, kdy bylo stále více chorob uváděno latinsky. Ze všeho nejdříve bylo tedy nutné uvedenou trojjazyčnost sjednotit.⁹⁹⁶

2. *Odlíšný přístup k diagnostice*

Jak již bylo zmíněno, osoba faráře a jeho přístup při stanovování příčin úmrtí byl velice zásadní. Zjištěné výsledky odhalily, že litomyšlští a svitavští faráři měli poměrně odlišný přístup při určování diagnóz. Litomyšlští faráři byli ti, kteří daleko více a mnohem déle tíhli k obecnější diagnostice. Ve Svitavách naopak byly příčiny úmrtí stanovovány daleko konkrétněji a je jasně patrné, že se na diagnostice dlouho podíleli sami odborníci. Nakolik tím byly výsledky ovlivněny, bude vysvětleno dále.

3. *Rozšíření schématu příčin úmrtí*

Kategorizace podle L. Dokoupila zůstala v této práci v podstatě zachována, pouze s tím rozdílem, že do skupiny *Ostatní* bylo zařazeno několik nových kategorií. Jelikož je zkoumáno období 130 let, bylo spektrum zjištěných příčin úmrtí skutečně velmi pestré a u řady chorob (sice pouze ojedinele uváděných) nastal problém, kam je zařadit. Skupina *Ostatních* příčin úmrtí byla tedy rozšířena na 18 podskupin, což se může jevit jako nadbytečné. Uváděné množství příčin úmrtí si to však vyžádalo. Přidána byla například kategorie pro osoby, které zemřely v důsledku nadměrného požívání alkoholu, dále pro jedince, kteří zemřeli kvůli psychickým problémům, a pro nakažené syfilidou. Samostatná podskupina byla také vyčleněna pro ženy, které zemřely v důsledku poporodních komplikací.

⁹⁹⁶ Nápomocná byla především již citovaná publikace Vilém WEISS – Vítězslav JANOVSÝ – Jindřich ZÁHOŘ, *Názvoslovní lékařské a lékárnické*, Praha 1881.

Záznamy o příčinách úmrtí v Litomyšli se velice dlouho vyznačovaly přílišnou obecností. Ačkoli se situace postupně zlepšila, byla tato tendence zjevná ještě na počátku 20. století. Nejčastěji byly v Litomyšli jako příčiny úmrtí diagnostikovány křečové stavy. Celkově v jejich důsledku zemřelo 22,9 % osob. Průměrný věk obětí byl jeden rok, což názorně ukazuje, že na křečové stavy umíraly až na výjimky děti. Podíl této skupiny se v jednotlivých obdobích postupně snižoval, a to spolu s přesnější diagnózou. Více jak desetina obyvatel Litomyšle (11,3 %) podlehl některé z infekčních chorob, četnost výskytu jednotlivých nemocí však byla v průběhu let velice proměnlivá. Téměř shodné procento zdejších obyvatel zemřelo na nákazu tuberkulózou a u necelé desetině zemřelých byla příčina úmrtí svedena na sešlost věkem, která patřila k velmi obecným skupinám příčin úmrtí. Žádná z ostatních kategorií nepřekročila v souhrnu hodnotu 10 %.

Ve Svitavách byly důvody úmrtí zapisovány daleko konkrétněji a nástup tohoto trendu byl zjevný mnohem dříve než v případě Litomyšle, což ostatně potvrdily i celkové výsledky. Neurčité příčiny úmrtí jako sešlost věkem, zimnice a horečka, křečové stavy, vodnatelnost nebo skupina blíže neurčených chorob zde dosáhly nižších hodnot než v Litomyšli. Naopak skupiny infekčních, mozkových, plicních, střevních nebo srdečních chorob přesáhly ve všech případech hodnoty zjištěné v Litomyšli. Ve Svitavách lidé nejčastěji umírali na infekční nemoci a na tuberkulózu. Křečové stavy byly důvodem úmrtí u 13,3 % zemřelých, což je téměř o 10 % méně než v případě Litomyšle. Zde se mnohem dříve objasňovala častá dětská úmrtí i jinými příčinami úmrtí, například poporodní slabostí, tuberkulózou, zápallem plic a na přelomu 19. a 20. století především střevními katary.

Podíly jednotlivých chorob byly v průběhu zkoumané doby velice proměnlivé. Aby bylo možné názorně ukázat vývoj jejich evidence, byla léta 1785–1914 rozdělena do čtyř časových úseků: na léta 1785–1819, 1820–1849, 1850–1879, 1880–1914, které budou detailně rozebrány a vzájemně porovnány. U každé skupiny a podskupiny příčin úmrtí byl zjišťován celkový počet zemřelých, počet zemřelých dle pohlaví, podíl z celkového počtu a průměrný věk obětí jednotlivých chorob.

Jelikož je však cílem této práce porovnat dvě odlišná města a v případě příčin úmrtí tak učinit ve čtyřech různých obdobích, nebudou na následujících stranách srovnávány všechny skupiny příčin úmrtí, jelikož by to mohlo vést ke značné nepřehlednosti. V obou městech budou v každém ze zvolených čtyř období vždy detailně popsány tři nejčastější skupiny příčin úmrtí (celkový počet obětí, zemřelí dle pohlaví a věkové struktury, případné změny ve vývoji oproti předchozímu období). Dále budou zmíněny kategorie, které se pohybovaly kolem hranice 10

% Ostatní příčiny úmrtí budou popsány souhrnně. U příčin úmrtí s nejvyššími podíly bude také popsán dobový klinický obraz nemoci a prostředky k jejímu léčení.

Tabulka č. 86: Příčiny úmrtí v Litomyšli a ve Svitavách v letech 1785–1914										
Příčina úmrtí	Litomyšl					Svitavy				
	Počet			Průměrný věk	%	Počet			Průměrný věk	%
	Ženy	Muži	Celkem			Ženy	Muži	Celkem		
Infekční	1657	1668	3325	18,5	11,3	1375	1415	2790	15,9	15,0
TBC	1612	1663	3275	40,3	11,2	1438	1414	2852	39,0	15,3
Plicní	1170	1185	2355	38,3	8,1	1023	1005	2028	32,4	10,9
Střevní	417	500	917	24,1	3,1	458	532	990	18,9	5,3
Mozkové	543	567	1110	44,5	3,8	386	439	825	43,8	4,4
Křečové stavy	2954	3711	6665	1,1	22,9	1066	1409	2475	1,4	13,3
Gynekologické	14	–	14	42,9	0,1	37	–	37	37,8	0,2
Srdeční	281	257	538	55,1	1,8	486	310	796	53,6	4,3
Ostatní										
<i>vodnatelnost</i>	976	701	1677	48,7	5,7	425	315	740	41,8	4,0
<i>sešlost věkem</i>	1733	1156	2889	77,0	9,9	685	514	1199	76,9	6,4
<i>úbytě</i>	1178	1301	2479	34,4	8,5	444	419	863	35,3	4,6
<i>předčasné narození, porod</i>	250	327	578	1,3 dnů	2,0	527	685	1218	1,4 dnů	6,6
<i>zimnice, horečka</i>	312	332	644	46,4	2,2	44	38	82	30,8	0,4
<i>rakovina</i>	216	152	368	58,1	1,3	199	112	311	57,3	1,7
<i>kožní</i>	1	8	9	1,0	0,03	2	2	4	46,5	0,02
<i>ledviny a močové cesty</i>	75	98	173	45,0	0,6	64	70	134	43,8	0,7
<i>jiné břišní</i>	12	6	18	30,7	0,05	72	64	136	54,0	0,7
<i>krční</i>	49	63	112	9,0	0,4	39	44	83	6,4	0,4
<i>zubní</i>	1	3	4	33,9	0,01	8	7	15	0,7	0,07
<i>kostí</i>	87	93	180	26,4	0,6	60	92	152	34,2	0,8
<i>slabost</i>	8	7	15	26,1	0,04	23	23	46	6,6	0,2
<i>alkoholismus</i>	4	22	26	44,9	0,09	5	14	19	45,2	0,1
<i>krevní</i>	133	106	239	39,1	0,8	131	76	207	32,1	1,1
<i>syfilis</i>	–	2	2	8,5	0,006	2	–	2	25,8	0,01
<i>psychické problémy</i>	–	1	1	41,0	0,003	15	16	31	28,3	0,2
<i>porodní a poporodní komplikace rodičky</i>	67	–	67	31,4	0,2	29	–	29	31,7	0,2
Blíže neurčené	671	582	1253	39,3	4,2	178	207	385	28,4	2,1
Nehody, vraždy, sebevraždy	79	239	319	33,9	1,1	38	153	191	32,0	1,0

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

9.9.2 Příčiny úmrtí v letech 1785–1819 – období obecné

Léta 1785–1819 se v obou městech vyznačovala největší neurčitostí a nejasností diagnostikovaných příčin úmrtí a spektrum uváděných chorob bylo v této době značně omezené. Faráři si doslova vystačili jen „s hrstkou“ nemocí či lépe řečeno jejich viditelných příznaků, které se v matrikách neustále opakovaly. Na co lidé v této době skutečně umírali, nelze jasně definovat a spíše je zřejmé, jak se u nich nemoci nejvíce projevovaly. Listy v matrikách totiž plnily záznamy o psotníku, sešlosti věkem, horečce, zimnici, úbytích, vodnatelnosti, píchání, bouli, otoku, vysílení nebo o nespecifikované bolesti. Šlo však pouze o uvádění symptomů nemocí, nikoli o jejich skutečnou podstatu. Rovněž zápisy o náhlé nebo přirozené smrti nebyly v této době žádnými výjimkami. V matrikách se objevovaly i další typy zápisů, z kterých není možné zjistit, jaké problémy dotyčný vlastně měl. V záznamech je pouze napsáno, jaký orgán či jaká část těla je způsobovaly. Takové byly například zápisy, které uváděly, že smrt nastala „od plic“ nebo „od matky“. Jediné konkrétnější záznamy se týkaly úmrtí na nakažlivé nemoci, na zápal plic nebo mrtvici. Ovšem i mrtvice mohla být jako příčina úmrtí použita pro řadu náhlých, v dané době jinak nevysvětlitelných úmrtí. Stejně tak zápal plic sloužil pro souhrnné pojmenování plicních chorob.

V letech 1785–1819 se v Litomyšli umíralo nejčastěji na křečové stavy, pro které se v matrikách používala široká škála výrazů. Mezi ty nejčastější patřil psotník, božec, křeče, frízl a německá slova Frais a Fraisen.⁹⁹⁷ Jako příčina úmrtí byly křečové stavy stanoveny u 38,7 % zdejších zemřelých. Ve všeobecném povědomí byl psotník velice dlouho považován za nemoc a označován jako „*postrach každé pečlivé matky*“.⁹⁹⁸ Dle některých názorů šlo dokonce o nakažlivou a rovněž o dědičnou chorobu: „*od rodičů epileptických, od matky hysterické, od otce pijáka*“.⁹⁹⁹ Jeho projevy byly velice různorodé. Nemocné dítě upadalo do hlubokého spánku, na dotek bylo velmi studené, pokožku mělo bledou a v nejhorších případech i modrou. Tělo se třásl, končetiny postihla šubavá křeč. Ačkoli dítě nevnímalo, mělo pootvřené oči, které se

⁹⁹⁷ Psotník bylo označení pro zlou, „psí“ nemoc. Ve středověku mělo totiž slovo pes negativní význam, jelikož v Bibli byl vyličen jako nečisté stvoření. Řada slov, která na psa odkazovala, tak označovala něco hanlivého (například psotit – smilnit, peskovat někoho, pes byl zlý člověk atd.) Od slova pes bylo odvozeno i několik názvů nemocí, mimo jiné psotník. K léčbě psotníku a padoucnice se údajně měla využívat i psí žluč. Postupně se výraz psotník začal používat jako název křečí, které postihovaly především malé děti. Adéla ŽŮRKOVÁ, *Motivace zvířecích názvů nemocí ve staré češtině a dnes*, (Diplomová práce, Univerzita Palackého v Olomouci, Filozofická fakulta), Olomouc 2021, s. 20–21; Josef HOLUB – Stanislav LYER, *Stručný etymologický slovník jazyka českého se zvláštním zřetelem k slovům kulturním a cizím*, Praha 1967, s. 370. Výraz božec označoval slovanského bůžka. „*Věřilo se, že tato nemoc se jakýsi zlý duch, v těle sídlící a jím trhající*“ Václav MACHEK, *Etymologický slovník jazyka českého*, Praha 2006⁵, s. 62.

⁹⁹⁸ Č. KRÍŽEK, *Pravá pomoc*, s. 253.

⁹⁹⁹ TÝŽ, *Domácí lékař. Rodinám, obecnstvu, obcím a okresům. Pro poměry všech stavů, též rolnictva i dělnictva*, Praha 1890, s. 220.

koulely z jedné strany na druhou, od úst šla pěna a dech byl chraplavý.¹⁰⁰⁰ Lékaři se snažili veřejnost přesvědčovat, že psotník není nemocí, ale pouze jejím příznakem a k uzdravení je tedy potřeba najít a léčit skutečnou podstatu choroby.¹⁰⁰¹ Dle medicínských poznatků byl psotník nejčastějším projevem zánětu mozku, trávicích potíží nebo nadýmání. Lékaři nabádali matky, aby děti chránily před pobytem v chladných místnostech, jelikož polykání studeného vzduchu způsobovalo nejmenším dětem střevní bolesti projevující se křečemi. Například se křeče mohly dostavit, pokud matka začala kojit dítě po nějakém dramatickém zážitku nebo po polítku dítěte ledovou vodou, třeba během krty.¹⁰⁰² Až tři čtvrtiny dětí však měly údajně psotníkové křeče kvůli nepřiměřené stravě: „*Proto pozor, matinky! Z křiklavého údaje toho vychází najevo, jak mnohé ženy vstupují do manželství nemajíce ani ponětí o tom, jak třeba vychovávat děti tělesně.*“¹⁰⁰³ Ke zmírnění křečí se doporučovalo tření těla teplým octem, kořalkou, vínem nebo lihem a po lžičkách podávat rum, čaj nebo víno.¹⁰⁰⁴

V lidovém povědomí psotník velmi dlouho zůstával nemocí, na kterou se svádělo jakékoli neobvyklé chování dítěte a jeho úmrtí: „*Škubá-li dítě ve spaní ručičkou, mají to již za psotník; zakroučí-li očima, je to psotník, ošklíbne-li se trochu, je to psotník, zajíkne-li se, myslí také, že je to psotník...*“¹⁰⁰⁵ Lidé za psotník považovali už jen to, pokud dítě při spánku zcela nedověřelo víčka a bylo vidět bělmo, nebo také to, pokud se během spaní usmívalo.¹⁰⁰⁶ Některé pověry psotník dokonce chápaly za bájnou neviditelnou bytost, která rdousí ve spánku dítěti.¹⁰⁰⁷

Jako příčina úmrtí byl psotník v Litomyšli uveden i u několika dospělých, v naprosté většině šlo o dětskou příčinu úmrtí. To dokládá nízký průměrný věk zemřelých, který byl 1 a 1/4 roku. V dané době zde byl psotník jistě chápán jako nemoc, a to jako nemoc, na kterou se často umíralo. Tehdejší úroveň lékařské vědy však nebyla schopná diagnostikovat skutečnou podstatu křečových úmrtí, a souhrnně tak byly pojmenovány jako psotník. Smrtelným se stal pro 70,3 % dětí ve věku 0–14 let, které v letech 1785–1819 zemřely.¹⁰⁰⁸ Nejmladší „obětí“ byl chlapec, který zemřel několik minut po porodu.

¹⁰⁰⁰ Vilém ŠEL, *Nemoci dětské. Prostonárodní poučení o vychování a ošetřování dětí zdravých i nemocných*, Praha 1875, s. 50.

¹⁰⁰¹ Tamtéž, s. 51.

¹⁰⁰² Č. KRÍŽEK, *Pravá pomoc*, s. 262.

¹⁰⁰³ Phillip F. H. KLENCKE, *Úplný domácí lékař. Lékařský rádce zdravých i chorých. Díl I. A–M*, Praha 1895², s. 441.

¹⁰⁰⁴ Č. KRÍŽEK, *Domácí lékař*, s. 322.

¹⁰⁰⁵ J. PEČÍRKA, *Domácí lékař*, s. 312.

¹⁰⁰⁶ V. ŠEL, *Nemoci dětské*, s. 51.

¹⁰⁰⁷ Č. KRÍŽEK, *Domácí lékař*, s. 312.

¹⁰⁰⁸ U dalších 26 % zemřelých dětí byla uvedena některá z infekčních nemocí.

Druhou kategorií s nejvyšším podílem zemřelých byla skupina infekčních onemocnění.¹⁰⁰⁹ Některé z nakažlivých nemocí podlehl v této době více než každý desátý zemřelý (11,1 %). Zjištěný průměrný věk obětí necelých 13 let by mohl budit dojem, že na infekční choroby umíraly především děti. Jednotlivé nemoci však byly velmi specifické. Na některé umíraly ve valné většině případů pouze děti, na jiné zase především dospělí. Nejvíce obětí si v letech 1785–1819 vyžádaly v Litomyšli spalničky. Žádnému z 258 zemřelých nebylo více jak 15 let a nejčastěji jim podléhaly děti ve věku 1–4 roky. Spalničky se zde šířily ve dvou velkých vlnách v letech 1789–1790 a v roce 1794. Druhou nejvíce zmiňovanou infekční nemocí byly v této periodě neštovice. Obě nemoci byly smrtelné hlavně u dětí. Katastrofický byl rok 1799, kdy na neštovice zemřelo 127 dětí. Naopak průběžně se v matrikách objevovaly záznamy o úmrtí na tyfus. Na tuto nemoc umírali jak děti, tak dospělí. Lidé starší 15 let však převažovali a jedním z důvodů mohlo být, že u dětí byla nákaza svedena na psotník. K největšímu rozšíření tyfu zde došlo v období napoleonských válek. Mezi další infekční nemoci, které se v letech 1785–1819 v Litomyšli objevovaly, byly ve větší míře ještě spála, záškrť, úplavice a černý kašel. Nezpůsobily však žádnou velkou epidemii a počet zemřelých již nebyl tak vysoký jako v případě tří zmíněných nemocí.

Čtyři skupiny příčin úmrtí téměř dosáhly hranice 6 %. Ve všech případech však nešlo o nemoci v pravém slova smyslu, ale pouze o jejich symptomy. Skutečnou podstatu nemocí však v dané době ještě nebylo možné jasně diagnostikovat. Jednalo se o horečku a zimnici, vodnatelnost, sešlost věkem a o skupinu blíže neurčených úmrtí. Farář totiž mnohokrát použil natolik obecné pojmenování, že nebylo možné zařadit úmrtí do jiné skupiny. Šlo o záznamy, které informovaly, že zesnulý zemřel přirozeně, náhlou nebo nečekanou smrtí, měl otok nebo bouli či kámen, trápilo jej píchání (často uváděné píchání v boku) a také ty, které říkaly, že daná osoba byla zesláblá. Tento výraz nesloužil jako synonymum pro sešlost věkem, jelikož byl uváděn i u dětí a mladistvých. Zmíněná sešlost věkem byla uvedena u 458 zemřelých s průměrným věkem 80 let. V 60 % záznamů šlo o příčinu úmrtí uváděnou u žen. Ty se totiž dožívaly vyššího věku. Čím vyšší věk, tím četněji se uváděla sešlost věkem jako příčina úmrtí. Častěji byly zmiňovány už jen tři skupiny nemocí. Za prvé to byla tuberkulóza. Do této skupiny byly zařazeny také součotiny, uvedeny byly v každém desátém záznamu. 3,8 % zemřelých trápily plicní nemoci. V naprosté většině případů šlo o zápal plic nebo o jejich ochromení. Podobné hodnoty dosáhly i příčiny úmrtí, které měly souvislost s mozkiem.

¹⁰⁰⁹ Infekčních nemocem je věnovaná samostatná část práce. V oddílech věnující se příčinám úmrtí v jednotlivých časových úsecích proto bude vždy pouze popsáno, jaké nakažlivé nemoci se v dané době nejvíce šířily a kdo byli jejich oběti.

Tabulka č. 87: Příčiny úmrtí v Litomyšli a ve Svitavách v letech 1785–1819										
Příčina úmrtí	Litomyšl					Svitavy				
	Počet			Průměrný věk	%	Počet			Průměrný věk	%
	Ženy	Muži	Celkem			Ženy	Muži	Celkem		
Infekční	383	406	789	12,6	11,1	524	492	1016	14,4	30,5
TBC	379	355	734	37,1	10,3	55	69	124	53,0	3,7
Plicní	143	125	268	29,7	3,8	55	55	110	41,5	3,3
Střevní	15	5	20	24,9	0,3	22	23	45	35,8	1,4
Mozkové	127	116	243	54,2	3,4	26	34	60	47,0	1,8
Křečové stavy	1226	1539	2765	1,3	38,7	301	377	678	2,3	20,2
Gynekologické	6	–	6	47,5	0,1	–	–	–	–	–
Srdeční	–	–	–	–	–	1	1	2	26,0	0,06
Ostatní										
<i>vodnatelnost</i>	274	147	421	53,1	5,9	100	58	158	52,4	4,7
<i>sešlost věkem</i>	281	177	458	80,6	6,5	123	70	193	77,7	5,8
<i>úbytě</i>	134	120	254	–	3,5	192	181	373	–	11,2
<i>předčasné narození, porod</i>	8	11	19	1 den	0,3	103	129	238	0,9 dnů	7,1
<i>zimnice, horečka</i>	228	235	463	50,2	6,5	37	30	67	33,2	2,0
<i>rakovina</i>	11	2	13	58,6	0,2	3	2	5	43,8	0,2
<i>kožní</i>	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
<i>ledviny a močové cesty</i>	5	3	8	58,0	0,1	–	–	–	–	–
<i>jiné břišní</i>	7	1	8	30,7	0,1	1		1	2,0	0,03
<i>krční</i>	29	36	65	8,2	0,9	1		1	9,0	0,03
<i>zubní</i>	–	1	1	3,0	0,01	1		1	1,0	0,03
<i>kostí</i>	1	3	4	53,0	0,04	3	2	5	33,8	0,2
<i>slabost</i>	5	4	9	11,8	0,1	1	1	2	1,0	0,06
<i>alkoholismus</i>	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
<i>krevní</i>	3	–	3	33,7	0,04	2	–	2	27,5	0,06
<i>syfilis</i>	–	1	1	15,0	0,01	–	–	–	–	–
<i>psychické problémy</i>	–	–	–	–	–	3	–	3	40,3	0,09
<i>porodní a poporodní komplikace rodičky</i>	39	–	39	30,9	0,5	12	–	12	32,2	0,4
Blíže neurčené	290	199	489	46,3	6,9	106	116	222	33,2	6,7
Nehody, vraždy, sebevraždy	16	38	54	27,3	0,7	4	11	15	26,5	0,5

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

Poměry sledovaných kategorií byly ve Svitavách rozdílné. Zde se v letech 1785–1819 nejvíce umíralo na infekční nemoci. Některá z nakažlivých chorob byla uvedena u 30,5 % zemřelých, což je takřka trojnásobek v porovnání s Litomyšlí. Nelze však s určitostí zjistit, zda

se ve Svitavách nakažlivé nemoci skutečně tolik šířily, nebo zda tento zásadní rozdíl způsobil odlišný přístup při stanovování příčin úmrtí, jak bylo naznačeno výše. Některé nakažlivé nemoci měly jasně viditelné projevy (neštovice), jiné jako například tyfus nebo úplavice již tak evidentní být nemusely.

Celkově si v této době nakažlivé nemoci vyžádaly 1 016 obětí s průměrným věkem 14,5 roku. Poměr zemřelých mužů a žen byl téměř vyrovnaný podobně jako v Litomyšli. Nejčastěji diagnostikovanou nakažlivou chorobou byl v této době v matrikách tyfus, a to téměř se třemi stovkami obětí a stejně jako v Litomyšli se zde nákaza šířila hlavně ve válečném období. V prvním desetiletí 19. století byl dokonce jako příčina úmrtí uveden u 16,3 % zemřelých. Ve třech vlnách v letech 1788, 1795 a 1799 se ve městě rozšířily neštovice a i zde byly jejich oběťmi hlavně malé děti. Spalničky nebyly na rozdíl od Litomyšle tak rozšířené, zemřelo na ně přibližně 1,5 % obyvatel. Mnohem větším problémem se stal záškrť, který se zde epidemicky šířil po celou druhou polovinu devadesátých let 18. století. V letech 1785–1799 byl důvodem úmrtí u 9,6 % zemřelých s průměrným věkem 4 roky.

Křečové stavy byly zjištěny pouze u pětiny zemřelých (20,2 %). Jejich průměrný věk byl necelého 2,5 roku. Již na první pohled je patrné, že ve Svitavách se psotník jako dětská příčina úmrtí nepoužíval tolik univerzálně jako v případě Litomyšle. Jako důvod úmrtí byl stanoven pouze u 30,3 % dětí zemřelých ve věku 0–14 let, ale v Litomyšli šlo o více jak 70 %. Rozdíl je pravděpodobně způsobený odlišným přístupem k evidenci. Zatímco v Litomyšli vysvětlovali četná úmrtí dětí po narození psotníkem, ve Svitavách daleko častěji konstatovali úmrtí v souvislosti s porodem („*při porodu, po porodu, slabost po narození*“). Záznamy tohoto typu tvořily ve Svitavách 7,1 % ze všech uvedených zápisů, v Litomyšli šlo pouze o jednotky případů.

Samozřejmě, že i ve Svitavách byla v letech 1785–1819 celá řada příčin úmrtí obecného charakteru (stařecká sešlost, vodnatelnost, horečka a také choroby spadající do skupiny blíže neurčených příčin úmrtí). Všechny tyto skupiny však tvořily nižší podíly z celkového počtu než v případě Litomyšle. Více zde byla diagnostikována pouze jedna neurčitá příčina úmrtí, a tou byly úbytě. Někteří autoři zařazují úbytě do jedné skupiny spolu s tuberkulózou a souchotinami. I v řadě dobových příruček jsou souchotiny a úbytě chápány jako nemoci téhož charakteru. Úbytě však, stejně jako například psotník, byly pouhým symptomem onemocnění a nikoli chorobou samotnou. „*Z té příčiny musí se tedy nejprve původní nemoc vypátrati, a je-li zhojitelná, léčiti, a pak přestane úbytě samo.*“¹⁰¹⁰ Jak název nemoci naznačoval, úbytě se

¹⁰¹⁰ J. PEČÍRKA, *Domácí lékař*, s. 354.

vyznačovaly především *ubýváním*, a to tělesné hmotnosti a fyzické síly. Jako příčina úbytu byly uváděny některé dědičné nemoci (například křivice), vrozená slabost u předčasně narozených dětí, ale především nedostatečná strava, střevní a plicní onemocnění. Mimo léčbu nemoci, která úbytě způsobovala, měla být nemocnému zajištěna dostatečně kvalitní strava, čisté prádlo, světlé, suché a větrané obydlí.¹⁰¹¹

Ostatních konkrétních příčin úmrtí bylo ve Svitavách v letech 1785–1819 zaznamenáno velmi málo. Stejně jako v případě Litomyšle se jednalo o nemoci plicní a mozkové. Zbylé příčiny úmrtí byly většinou diagnostikovány pouze u jednotlivců a jejich podíl z celkového počtu zemřelých nepřesáhl 0,5 %.

Během let 1800–1809, kdy byly příčiny úmrtí analyzovány v Poličce, se u zemřelých nejčastěji jako důvod úmrtí uváděl psotník. Stalo se tak u 39,5 % ze všech zemřelých, tedy podobně jako v Litomyšli, ovšem při srovnání se Svitavami šlo o dvojnásobek. I v Poličce tedy zpočátku uváděli příčiny úmrtí velmi obecně. Skupinou s druhým nejvyšším podílem byly v dané době infekční nemoci. Na některou nakažlivou nemoc zemřelo 13,9 % osob. 5,5 % zemřelých podlehl tyfu a ve srovnání se Svitavami i s Litomyšlí se v Poličce ještě hojně vyskytovaly neštovice. Zemřel na ně každý třetí člověk, u něhož byla některá z infekčních nemocí diagnostikována. K hranici 10 % se přiblížila ještě sešlost věkem. Tímto důvodem bylo vysvětleno úmrtí u 9,2 % zdejších obyvatel.¹⁰¹² R. Lipovski excerpoval příčiny úmrtí ve Frýdku a v Místku ve vybraných krizových letech, např. v letech 1797–1799 a v roce 1806. Během let 1797–1799 bylo ve Frýdku u 33,6 % zemřelých uvedeno, že zemřeli na psotník, a u 24,5 % na nakažlivou nemoc. Žádná z jiných skupiny hranici 10 % nepřekročila. V Místku byla situace zcela opačná, ale je nutno vzít v úvahu, že zde příčiny úmrtí byly sledovány pouze v jednom roce, a to v roce 1799. Psotník byl stanoven pouze u 19,2 %, ovšem infekční nemoci u třetiny zemřelých. Často byly infekční nemoci zapisovány i v roce 1806. Ve Frýdku u 30,1 % zemřelých a psotník 28,8 %. Hranici 10 % překročila ještě skupina Sešlost věkem (10,9 %). V Místku byly infekční nemoci důvodem smrti dokonce u 47,6 % zemřelých a psotník pouze u 28,1 %. Sešlost věkem se zde v tomto roce neobjevila ani v jediném matričním zápisu. Dané rozdíly mohou být důsledkem jiné epidemiologické situace v obou sledovaných místech, ale rovněž, stejně jako v případě Litomyšle a Svitav, v rozdílném přístupu při stanovování diagnóz.¹⁰¹³ V libčanské farnosti zemřelo v letech 1785–1799 nejvíce osob kvůli křečovým

¹⁰¹¹ Josef PROKEŠ, *Domácí léčení. Poučení, která máme zachovati se v nemocech prvé než lékař byl zavlán*, Praha 1874, s. 166.

¹⁰¹² E. CHADIMOVÁ, *Populační vývoj*, s. 124–126.

¹⁰¹³ R. LIPOVSKI, *Lidé poddanských*, s. 180–181 a s. 429–430.

stavům, které byly jako příčina úmrtí uvedeny u 41,3 % zemřelých. 13,9 % podlehl některé z infekčních chorob (nejčastěji se jednalo o neštovice a spalničky).¹⁰¹⁴ M. Laryš v tomto období příčiny úmrtí nesledoval.

9.9.3 Příčiny úmrtí v letech 1820–1849 – období přechodové

Období let 1820–1849 lze v souvislosti s evidencí příčin úmrtí označit za období přechodové. Příčiny úmrtí s obecnou charakteristikou stále „vévodily“ matričním záznamům. Oproti předchozímu období jejich podíly poklesly, ačkoli mnohdy pouze nepatrně. Stále tak byly zcela běžné zápisy, které například vysvětlovaly úmrtí dětí jako „*přirozenou smrt*“. Opačný trend nastal u skupin konkrétních příčin úmrtí a postupně byl více zjevný především ve Svitavách.

V letech 1820–1849 byly v Litomyšli nejčastější příčinou úmrtí křečové stavy. Přestože oproti předchozímu období jejich podíl o 7 % klesl, dosahoval stále velmi vysoké hodnoty – 31,3 %. Mírný pokles zaznamenal i průměrný věk zemřelých, což souviselo s tím, že se křeče přestaly takřka úplně evidovat u dospělých. Nic se však nezměnilo na faktu, že se psotník používal k všeobecnému vysvětlení u úmrtí většiny dětí. Byl totiž zapsán u 66,2 % všech zemřelých dětí ve věku 0–14 let.¹⁰¹⁵ Častěji se tak dělo u chlapců, kterých v dětském věku umíralo více. Úmrtí dětí spojené s porodními a poporodními komplikacemi faráři stále v příčinách úmrtí jasně nedefinovali a nejspíše je také sváděli na psotník.

Druhá nejčastěji zmiňovaná příčina úmrtí byla tuberkulóza. Důvodem úmrtí se stala u 793 osob s průměrným věkem 45 let. Dle věkové struktury zemřelých se úmrtí na tuberkulózu týkalo především dospělých osob. 13,3 % zemřelých na TBC bylo ve věku 0–14 let, 36,7 % obětí zemřelo ve věku 15–49 let a každý druhý zemřelý měl více než 50 let.

Ve druhé polovině 19. století začala být tuberkulóza označována jako nejčastější a také nejrozšířenější choroba jak mezi lidmi, tak mezi zvířaty: „*Žádná válka, třebas trvala i ještě tak dlouho, žádné z oněch těžkých, prudkých nakažlivých nemocí mezi lidmi nenadělalo tolik zhouby, jako tuberkulosa, je tudíž právem ji pokládati za největšího nepřítele lidstva, jehož sedmina jí hyne.*“¹⁰¹⁶ Nemoc se zpočátku projevovala nenápadně. Nakažený neboli „*nemocný na prsa*“ měl výrazně červené tváře, rychlý tep a chraptivý hlas. Cítil pálení na hrudníku,

¹⁰¹⁴ A. ŠIKULOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 208.

¹⁰¹⁵ Mezi další nejčastější příčiny u dětí patřily infekční nemoci. Těm podlehl 13 % dětí, které zemřely ve věku 0–14. U dalších deseti procent byla uvedena celková vyčerpanost či přirozená smrt (týkaly se většinou dětí ve věku 2–10 let). Tyto nemoci byly zařazeny do Blíže neurčitých příčin úmrtí.

¹⁰¹⁶ Josef NOVOTNÝ, *Hygienu plic ve stavu zdravém o chorobném*, Praha 1910, s. 40.

pokašlával a více se potil.¹⁰¹⁷ Kašel se postupně zhoršoval, až dospěl do stádia neustálého „chrchlání až vychrchvání“.¹⁰¹⁸ Nakažený nejprve vykašlával bílý hlen, později krev. Spolu s tím celkově slábl, přestával mít chuť k jídlu a horšil se také jeho psychický stav.¹⁰¹⁹ Při léčbě se doporučoval především pobyt na čerstvém vzduchu, ideálně lesním nebo venkovském. V místnosti, kde nemocný bydlel, mělo být neustále otevřené okno. V noci i v zimě. Veškeré nápoje měly být podávány chladné. Doporučoval se silný čaj s rumem, červené víno, koňak nebo „těžké pivo černé (ležák „od Fleků“), denně třebas 2–3 litry, když zprvu v noci jen pítí chutná“.¹⁰²⁰ Lékaři naopak odrazovali nemocné od pití mléka a požívaná voda měla být minerální. Z jídel se mělo dát přednost libové šunce, vejším, sýru a dušenému masu.¹⁰²¹ Rovněž se doporučoval absolutní klid, žádná větší fyzická námaha a rozčilení: „chraňme se nastuzení, určení a výtržností všeho druhu.“¹⁰²² Průběh nemoci byl kolísavý. Zmíněné problémy většinou trápily nemocného několik měsíců, poté mohlo dojít k jejich dočasnému zmírnění. K úplnému uzdravení většinou nedocházelo a tuberkulóza se po určité době u dotyčného opět projevila. Tento scénář se mohl opakovat řadu let. „Někdy trvají souchotiny dlouho a neprojevují se jednotlivými návaly. Nýbrž nemocný ustavičně chřadne až dochřadne.“¹⁰²³ Jako prevence proti nákaze se doporučovalo dodržovat zdravý životní styl: pobyt na čerstvém bezprašném vzduchu, kvalitní strava a přiměřená fyzická námaha. „Veselá a spokojená mysl, jakož i pohybování jsou nejlepšími chrániteli.“¹⁰²⁴ Nejčastějšími oběťmi byli dospělí. Umírali 5–6krát častěji než nakažené děti nebo staří lidé.¹⁰²⁵

Podíl skupiny infekčních úmrtí se příliš nezměnil. Na infekční nemoc zemřel téměř každý desátý člověk. Co se však proměnilo, bylo zastoupení infekčních nemocí, které se v Litomyšli v letech 1820–1849 nejvíce rozšířily. Očkování proti neštovicím bylo beze sporu úspěšné, jelikož na ně během sledovaných třiceti let zemřelo pouze sedm lidí. Za úmrtím 232 obyvatel ale stála nová nemoc – cholera. Ta se v Litomyšli šířila v létě 1832 a zabíjela převážně dospělé. Šlo o největší epidemii, která v letech 1820–1849 město zasáhla. V závěru tohoto období došlo také k rychlému rozšíření tyfu, a to vlivem problémů během „hladových“ let. V letech 1840–1849 podlehl tyfu 4,8 % zemřelých.

¹⁰¹⁷ Č. KRÍŽEK, *Domácí lékař*, s. 195.

¹⁰¹⁸ J. PEČÍRKA, *Domácí lékař*, s. 331.

¹⁰¹⁹ Tamtéž.

¹⁰²⁰ Č. KRÍŽEK, *Domácí lékař*, s. 195.

¹⁰²¹ Tamtéž, s. 197.

¹⁰²² J. PEČÍRKA, *Domácí lékař*, s. 332.

¹⁰²³ Tamtéž.

¹⁰²⁴ Vilém ŠEL, *Domácí lékařství*, Praha 1874, s. 270.

¹⁰²⁵ J. NOVOTNÝ, *Hygiena plic*, s. 41.

Tabulka č. 88: Příčiny úmrtí v Litomyšli a ve Svitavách v letech 1820–1849										
Příčina úmrtí	Litomyšl					Svitavy				
	Počet			Průměrný věk	%	Počet			Průměrný věk	%
	Ženy	Muži	Celkem			Ženy	Muži	Celkem		
Infekční	401	377	778	24,0	12,4	273	307	580	18,8	18,1
TBC	432	361	793	45,0	12,6	187	174	361	50,9	11,2
Plicní	150	132	282	36,4	4,5	134	123	257	26,9	8,0
Střevní	38	40	78	33,3	1,2	72	80	152	29,8	4,7
Mozkové	106	106	212	44,5	3,4	43	45	88	43,9	2,7
Křečové stavy	882	1 080	1 962	1,1	31,3	295	348	643	1,3	20,0
Gynekologické	3	–	3	51,8	0,05	19	–	19	37,4	0,6
Srdeční	3	–	3	39,7	0,05	9	4	13	38,2	0,4
Ostatní										
<i>vodnatelnost</i>	261	166	427	49,4	6,8	129	85	214	41,9	6,6
<i>sešlost věkem</i>	398	285	683	77,2	10,9	120	105	225	77,5	7,0
<i>úbyť</i>	418	344	762	–	12,1	123	112	235	–	7,3
<i>předčasné narození, porod</i>	17	13	31	1,1 dne	0,5	88	114	202	1 den	6,3
<i>zimnice, horečka</i>	8	7	15	27,2	0,2	5	6	11	26,5	0,3
<i>rakovina</i>	7	–	7	50,4	0,1	11	2	13	49,5	0,4
<i>kožní</i>	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
<i>ledviny a močové cesty</i>	–	–	–	–	–	–	1	1	54,0	0,02
<i>jiné břišní</i>	–	–	–	–	–	18	10	28	55,1	0,9
<i>krční</i>	13	17	30	7,9	0,5	2	1	3	23,9	0,08
<i>zubní</i>	–	–	–	–	–	4	3	7	0,7	0,2
<i>kostí</i>	–	–	–	–	–	7	8	15	32,3	0,5
<i>slabost</i>	1	–	1	62,0	0,02	3	5	8	11,0	0,2
<i>alkoholismus</i>	1	2	3	36,0	0,05	–	7	7	50,4	0,2
<i>krevní</i>	11	–	11	31,3	0,2	18	3	21	26,3	0,7
<i>syfilis</i>	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
<i>psychické problémy</i>	–	–	–	–	–	4	3	7	51,1	0,2
<i>porodní a poporodní komplikace rodičky</i>	14	–	14	27,5	0,2	7	–	7	34,9	0,2
Blíže neurčené	74	75	149	36,7	2,4	33	45	78	22,0	2,4
Nehody, vraždy, sebevraždy	10	20	31	26,3	0,5	8	18	26	19,7	0,8

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

Značný pokles je v tomto období patrný u skupiny Blíže neurčených úmrtí a také u horečky a zimnice, které se jako příčina úmrtí takřka přestaly užívat. Tento pokles ale patrně

souvisel s navýšením podílu u sešlosti věkem, a především s úbytěmi, které se staly čtvrtou nejčastější příčinou úmrtí.

Skupiny pro plicní, srdeční, mozkové nebo střevní choroby zůstaly na totožných hodnotách jako v přechozím období. Škála nemocí začleněných do těchto skupin se během zkoumaných třiceti let příliš nerozrostla, a to ani v závěru období. Z plicních nemocí byl nejvíce zmiňován zápal plic, ze střevních zapálení střev a z mozkových mrtvice.

Léta 1820–1849 byla jediným obdobím, kdy se ve Svitavách staly nejopakovanější příčinou úmrtí křečové stavy. Jako důvod úmrtí byly uvedeny u každého pátého zemřelého. Stejně jako v Litomyšli i zde přestaly být zapisovány u dospělých, a tak došlo ke snížení průměrného věku obětí na 1,3 roku. Psotník byl stanoven jako příčina úmrtí u 35,2 % dětí zemřelých ve věku 0–14 let, což je oproti předchozímu období vzestup přibližně o 5 %. Tato změna měla patrně souvislost s nižší úmrtností dětí na infekční nemoci. Je však nutné vzít v úvahu, že v Litomyšli byl psotník stanovený jako důvod úmrtí u více jak 66 % zemřelých dětí, což je takřka dvojnásobek než ve Svitavách. Ve Svitavách totiž diagnostikovaly úmrtí dětí, které zemřely buď bezprostředně, nebo krátce po porodu. Jejich smrt vysvětlovali nejčastěji jako poporodní slabost nebo nevypělost. Tento důvod úmrtí byl uveden u 12,8 % zemřelých v dětském věku.¹⁰²⁶

Podíl infekčních nemocí klesl přibližně o jednu třetinu. Zároveň však o několik let stoupl průměrný věk zemřelých. Tato skutečnost je dokladem, že na nakažlivé nemoci již neumíralo tolik malých dětí. Změna nepochybně souvisela s vymizením neštovic. Nejvíce zmiňovanou nakažlivou nemocí zde byl v tomto období tyfus. V letech 1820–1849 na něj zemřelo 229 lidí. Z toho 117 v posledním desetiletí zkoumané doby, kdy se celkově stal příčinou úmrtí 9,6 % zemřelých. To byl dvojnásobek ve srovnání s Litomyšlí. Na rozdíl od Litomyšle se Svitavám ve třicátých letech pravděpodobně zcela vyhnula cholera. Tou nejspíše ani nebyla epidemie v srpnu 1834, během které zemřelo 40 lidí. U všech bylo napsáno, že zemřeli na úplavici, a o skutečnou cholera nejspíše opravdu nešlo. Průměrný věk zemřelých byl totiž pouze deset let a nejčastějšími oběťmi byly hlavně malé děti. Naopak na cholera umírali hlavně dospělí. Nebezpečnou dětskou epidemií se také stala epidemie spalniček v dubnu a květnu 1823. Zemřelo na ně 39 dětí, nejčastěji ve věku 0–4 roky. Ostatní nakažlivé nemoci byly evidovány průběžně po celou dobu a počet jejich obětí nepřesáhl 1 % z celkového počtu zemřelých.

Tuberkulóza byla třetí nejčastější příčinou úmrtí. V letech 1785–1819 byla uvedena u necelých 4 % zemřelých, v tomto období stoupl její podíl o 7 %, a téměř se tak vyrovnal

¹⁰²⁶ Dalších 20,1 % zemřelých dětí podlehl infekčním nemocem a u 7 % se stalo důvodem úmrtí plicní onemocnění, nejčastěji zápal plic.

Litomyšli. Věkové složení zemřelých však bylo značně odlišné: pouze 2 % tvořily děti ve věku 0–14 let, 39 % zemřelých mělo 15–49 let a 59 % bylo starší 50 let. V průměru bylo mrtvým přibližně 50 let a častěji se jednalo o ženy. Naopak oproti předchozímu období klesl počet zapsaných úbytí, které mohly být mimo jiné i jedním z projevů tuberkulózy.

Žádná z dalších skupin příčin úmrtí již ve Svitavách v tomto období nepřekročila desetiprocentní hranici. K často uváděným příčinám úmrtí patřila stejně jako dříve sešlost věkem a vodnatelnost. Postupný vzestup můžeme zaznamenat u kategorie plicních a střevních nemocí. Zároveň lze v matričních zápisech vidět, že v průběhu čtyřicátých let se začínají objevovat doposud neuváděné příčiny úmrtí. Tato změna ještě nikterak neovlivnila výsledky a znatelná byla až v následujícím období.

V letech 1820–1849 se v případě Litomyšle i Svitav poprvé objevil jako příčina smrti alkoholismus. V Litomyšli byl uveden u jedné ženy a dvou mužů, ve Svitavách u sedmi mužů. Důvod úmrtí ještě v této době nebyl blíže specifikován. Až v následujících letech bylo v takových případech napsáno, že důvodem úmrtí bylo přílišné pití lihovin nebo kořaleční mor. V Poličce byly příčiny úmrtí studovány v době, která do časového období let 1820–1849 spadá pouze z jedné šestiny. Sledovaná perioda 1845–1854 tak patří i do dalšího zkoumaného období, avšak pokrývá celá „hladová“ léta. V tomto desetiletí se již diagnostika příčin úmrtí zpřesnila a jednotlivé podíly jsou již rozčleněny do více skupin. Nejvíce zemřelých dětí mělo jako příčinu smrti uvedený psotník. Jako důvod úmrtí však byl stanovený jen u 19,5 % zemřelých, teda takřka shodně jako ve Svitavách. Podstatně méně než v Litomyšli a ve Svitavách se v Poličce umíralo na infekční nemoci (8,6 %). Vyšších hodnot zde naopak dostáhly skupiny plicních chorob (11 %) a TBC (14 %). Šlo však patrně o důsledek požáru v roce 1845, během kterého lehlo popelem téměř celé město. Přímo při požáru zemřeli tři lidé, avšak následující rok zemřel dvojnásobek lidí než v roce 1845. Nejspíše právě v důsledku respiračních potíží.¹⁰²⁷ R. Lipovski vyhodnotil ve Frýdku příčiny úmrtí v roce 1828, 1831, 1834–1836, 1842, 1847 a 1848. V Místku se jednalo o roky 1827, 1831, 1835–1837, 1842 a 1847–1848. Podíly zemřelých na psotník v obou městech postupně klesaly (Frýdek 1828: 38,9 %, 1848: 16,9 %; Místek 1827: 21,3 %, 1847–1848: 6,9 %) a opět vykázaly značné rozdíly při jejich porovnání. Hodnoty infekčních chorob byly velmi rozdílné a vždy odrážely aktuální epidemiologickou situaci. Například v roce 1848 zemřelo ve Frýdku na nakažlivé nemoci 37,2 % osob. Na postupném vzestupu byly podíly zemřelých na TBC a na plicní nemoci. Naopak pouze pozvolna klesaly hodnoty u kategorie *Sešlost věkem*.¹⁰²⁸ M. Laryš sledoval v Krnově diagnostiku příčin

¹⁰²⁷ E. CHADIMOVÁ, *Populační vývoj*, s. 127–129.

¹⁰²⁸ R. LIPOVSKI, *Lidé poddanských*, s. 180–181 a s. 429–430.

úmrtí v letech 1846–1850. Zdejší obyvatelé umírali během tohoto pětiletí nejvíce na infekční nemoci (20 % zemřelých), poté na tuberkulózu (17,3 %) a na křečové stavy (13,5 %).¹⁰²⁹ A. Šikulová sledovala příčiny smrti v Libčanech v letech 1845–1859, a proto by srovnání nebylo příliš vypovídající.¹⁰³⁰

9.9.4 Příčiny úmrtí v letech 1850–1879 – období konkretizace

Charakteristika příčin úmrtí se začala v letech 1850–1879 ve Svitavách a v Litomyšli diametrálně odlišovat. Ve Svitavách se při stanovování diagnóz u zemřelých začalo ve velkém ustupovat od obecných pojmenování. Cesta k tomuto trendu byla naznačena už na konci předchozího období, nyní byl ale více než zjevný. Nejobecnější příčiny úmrtí (sešlost věkem, vodnatelnost, úbyť, skupina Blíže neurčených chorob) se z matričních knih začaly pozvolna vytrácet a nahradily je čím dál konkrétnější diagnózy. Spektrum uváděných chorob se začalo násobit v průběhu sedmdesátých let a do zápisů příčin úmrtí začalo čím dál více pronikat latinské odborné názvosloví. Tato změna měla patrně souvislost s modernizací zdejšího zdravotnictví a se změnami, které zde na počátku padesátých let 19. století prosadil lékař Franz Schneider. Je tedy velmi pravděpodobné, že i otázka diagnostiky příčin úmrtí přešla do rukou odborníků. I v Litomyšli lze v této době sledovat v diagnostice náznaky rozvoje, přece však jen nešla obě města stejným směrem. I zde se škála příčin úmrtí začala postupně rozrůstat, úrovně Svitav však Litomyšl v žádném případě nedostáhla. Nově uváděné choroby totiž stále ještě měly značné rysy obecnosti. Ve Svitavách byla konkretizace mnohem zřetelnější. Názorné srovnání je vidět i v tabulce při porovnání hodnot obecných příčin úmrtí a při srovnání např. plicních, srdečních, střevních, krčních nebo břišních nemocí.

Zásadní vliv na zjištěné hodnoty měla cholerová epidemie, která se v létě roku 1866 rozšířila v obou městech a stala se nejsmrtelnější epidemií v průběhu celé zkoumané doby. Rok 1866 se stal zároveň rokem s nejvyšším počtem zemřelých během zkoumaných let 1785–1914, a to ve Svitavách i v Litomyšli.

Ani naznačený progres v diagnostice nezměnil nic na faktu, že křečové stavy byly v Litomyšli opět nejčastější příčinou úmrtí. Stanoveny byly u 1 322 dětí s průměrným věkem jeden rok. Psotník však v tomto období přestal platit za příčinu úmrtí, která se používala pro stanovení diagnózy u většiny zemřelých dětí. V letech 1850–1879 byl uveden již jen u 40,1 % zemřelých dětí, což je o 20 % méně než v předchozím období. Přes 80 % jeho obětí bylo

¹⁰²⁹ M. LARYŠ, *Populační vývoj*, s. 246–247.

¹⁰³⁰ A. ŠIKULOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 209.

mladších jednoho roku, u starších dětí se začaly uvádět konkrétnější nemoci. Kromě psotníku děti v této době často umíraly na infekční nemoci. Některá z nich byla uvedena u každého pátého zemřelého dítěte a u 10,2 % zemřelých dětí byla zaznamenána tuberkulóza. Stejně jako v případě Svitav se již i v Litomyšli začalo zapisovat, které dítě zemřelo na slabost po porodu. Podíl této (také značně obecné) příčiny úmrtí zatím nebyl tak výrazný jako v případě Svitav, přesto se jedná o značný posun.

Druhou nejčastější příčinou úmrtí jak u dětí, tak u celé populace byly výše zmíněné infekční nemoci. Z hlediska šíření nakažlivých chorob nebylo toto období vůbec klidné a na některou z nich zemřelo 15,8 % osob. Během padesátých let ještě v Litomyšli doznívala epidemie tyfu, která zde vypukla na konci první poloviny 19. století. V letech 1850–1859 byl tyfus příčinou úmrtí u 5,6 % zemřelých. V 80 % případů byli obětmi lidé starší 15 let. V létě roku 1866 se ve městě v průběhu pruské okupace rozšířila cholera. Během krátké doby jí podlehl 437 lidí. Nejvíce se šířila v průběhu srpna, kdy denně umíraly až desítky lidí. V průběhu šedesátých ale především během sedmdesátých let vypukly nové vlny „dětských epidemií“. O slovo se opět přihlásily neštovice, spála, záškrť a spalničky. Nejvíce dětí zabil v letech 1870–1879 záškrť.

Tuberkulóza se stala důvodem úmrtí u 14,3 % zemřelých a byla tak třetí nejpočetnější skupinou příčin úmrtí. V tomto období byla častěji diagnostikována u mužů. 10 % zemřelých byly děti ve věku 0–14 let, 40 % dospělí ve věku 15–49 a každému druhému zemřelému bylo více jak 50 let. V použitém názvosloví stále ještě v absolutní většině případů převládal výraz souchotiny. Až na konci sedmdesátých let 19. století však toto pojmenování z litomyšlských matrik skoro vymizelo a nahradila jej tuberkulóza.

I přes viditelné pokroky v diagnostice se stále u nejstarších zemřelých konstatovala sešlost věkem. V Litomyšli tak bylo vysvětleno 785 úmrtí, tedy přibližně každé desáté. Průměrný věk zemřelých byl 76 let. Nejmladší osobou, u které byl důvod úmrtí spojen se stařeckou sešlostí, byl 54letý muž. Byl však pouhou výjimkou. V praxi se takto vysvětlovala smrt nejstarších lidí. U osob, které zemřely ve věku 80 let a výše, byla sešlost věkem uvedena v 93,2 % případech. Jestliže dotyčný nevykazoval naprosto jasné známky nějaké nemoci, bylo konstatováno, že zemřel na „*chorobu velkého stáří*“.

V letech 1850–1879 byl v Litomyšli zaznamenán nejvyšší podíl vodnatelnosti během celé sledované doby. Uvedena byla u 605 zemřelých s průměrným věkem 46 let. Vysvětlovala se jí některá dětská úmrtí, ale především smrt dospělých osob. Stejně jako u řady jiných příčin úmrtí nebyla vodnatelnost skutečnou příčinou smrti, ale pouze projevem onemocnění. Základem úspěšné léčby vodnatelnosti bylo tedy odhalení pravé podstaty nemoci, která

vodnatelnost způsobovala, což dokládají i dobové příručky: „*Vodnatelností jmenujeme onen chorobný stav, kdežto se usazuje z krve voda na některém místě v těle, a to buď pod kůží, anebo v některé dutině tělesné, neb v některém nástroji tělesném. Vodnatelnost má skoro každý za nemoc a ona je pouze znamením nemoci, tak jako žloutenka.*“¹⁰³¹ Vodnatelnost nejčastěji doprovázela srdeční, plicní, jaterní a ledvinová onemocnění.¹⁰³² Mezi hlavní příznaky patřila celková slabost, ubývání sil, nechut' k jídlu a ustavičná žízeň, špatné trávení a přetrvávající pocit zimy.¹⁰³³

Skupiny plicních, mozkových, střevních, srdečních nebo krevních nemocí byly na pozvolném vzestupu. Spektrum chorob, které byly do těchto skupin začleněny, ještě nebylo příliš pestré a ani příliš konkrétní. Šlo spíše o obecná pojmenování (např. srdeční vada). Oproti dřívější době již ale zápisy alespoň přesněji uváděly, s jakým orgánem nemoc souvisela a jak se projevovala (ochromení, zánět). Už tento pouhý fakt je známkou jistého pokroku. Nejčastěji z výše uvedených skupin byly uváděny plicní nemoci. Ve více jak polovině případů byl diagnostikován zápal plic, druhou nejčastěji zmiňovanou příčinou byly záněty průdušek a plicní katary. Obě dvě nemoci byly příčinou úmrtí především u dětí. Často zmiňovaná byla také dušnost, což bylo dobové pojmenování astmatu. U skupiny mozkových nemocí převažovala mrtvice. Uvedena byla u 60 % zemřelých v této skupině. Další opakující se příčiny úmrtí byly spíše obecného charakteru – zánět mozku nebo jeho ochromení. U osmi osob s průměrným věkem 32 let byla diagnostikována padoucnice (epilepsie). Ze střevních nemocí převažoval zánět střev a ze srdečních se nejčastěji používalo souhrnné pojmenování „*srdeční vada*“.

Mezi příčiny úmrtí s nejvyššími podíly patřily ve Svitavách v letech 1850–1879 tytéž skupiny nemocí jako v případě Litomyšle, jen v jiném pořadí. Ve Svitavách se v této době nejčastěji umíralo na tuberkulózu (20,3 %). Tento výraz se ve zdejších matrikách objevil dříve než v Litomyšli. Původně převažující souchotiny nahradila tuberkulóza už na počátku šedesátých let 19. století. Ve srovnání s Litomyšlí tedy o více jak dekádu dříve. Nemoc v letech 1850–1879 usmrtila 976 osob s průměrným věkem 40 let. Vyšší úmrtnost v případě jednoho pohlaví zjištěna nebyla. 16 % zemřelých byly děti ve věku 0–14 let (nejmladšími oběťmi byli dva dvoutýdenní chlápci), 41 % zemřelých bylo ve věku 15–49 let a zbylým bylo více jak 50 let. Vyšší procentuální zastoupení v této době souviselo jednak se progresivními změnami v diagnostice, ale také s industriální proměnou města, jelikož ve špatných sociálních

¹⁰³¹ J. PEČÍRKA, *Domácí lékař*, s. 364.

¹⁰³² Jiří SIMONI, *Jak dosáhneme dlouhého věku? Nevyhnutelně potřebná příruční kniha k léčení přirozenému pro všechny, kteří se uzdraviti a zdravými zůstati chtějí*, Freistritz 1894, s. 269.

¹⁰³³ J. PEČÍRKA, *Domácí lékař*, s. 364.

podmínkách se nemoc snáze a rychleji šířila. Jak již bylo uvedeno, zásadní při léčbě tuberkulózy byl čerstvý vzduch, bezprašné prostředí, dobré hygienické podmínky a dostatek odpočinku. Tuto povahu zajisté neměly svitavské dělnické ubytovny ani prostředí tolika zdejších továren.

Také ve Svitavách byl druhý nejvyšší procentuální podíl zjištěn u infekčních nemocí. Tato skupina dosáhla podílu 15,5 %, tedy pouze o tři desetiny méně než v Litomyšli. V padesátých letech pokračovala ve Svitavách epidemie tyfu, která vypukla v předchozím desetiletí. Zemřelo na něj 81 lidí, z toho 16 dětí. V této době dosáhlo šíření tyfu svého vrcholu a v pozdějších letech připravil o život přibližně 1–2 % zemřelých (v letech 1850–1859 to bylo ještě 5,6 %). Během let 1850–1879 se Svitavami přehnalý dvě vlny cholery. Během té první v roce 1855 zemřelo 12 lidí, v matrikách se jednotlivá úmrtí objevovala od července až do konce října. Zda se skutečně jednalo o úmrtí na pravou cholera, nelze doložit. Matriky to však takto prezentovaly. V průběhu druhé vlny v roce 1866 se cholera stala smrtelnou pro 151 osob, z toho 25 bylo ve věku 0–14 let. Jednalo se zároveň o poslední výskyt cholery ve Svitavách. V průběhu šedesátých a sedmdesátých let došlo k rychlému rozšíření záškrty, ke kterému se v sedmdesátých letech přidaly opětovně neštovice. Zemřelo na ně 23 lidí, z toho 15 dospělých. U 691 osob bylo dáno úmrtí do souvislosti s křečovými stavby, které se tak staly třetí nejpočetnější skupinou příčin úmrtí. Zapsány byly u 14,5 % zemřelých. Ve srovnání s předchozí dobou opět klesl průměrný věk zemřelých, a to na 0,8 let. Toto snížení ukazuje, že psotník byl jako příčina úmrtí uváděn převážně jen u novorozenců a kojenců. Celkově byl psotník diagnostikován už jen u 25,1 % dětí zemřelých ve věku 0–14 let, což je o 10 % méně než v předchozím období, a ve srovnání s Litomyšlí v této době to je dokonce o 15 % méně. U dalších 5 % zemřelých dětí byla konstatována poporodní slabost. V průměru umíraly tyto děti nejčastěji první až druhý den po porodu.

Z plicních nemocí, na které ve Svitavách v této periodě zemřel více jak každý desátý člověk, byl nejčastěji zmiňován zápal plic (u 40,5 % případů). Z dalších často zmiňovaných to byl zánět průdušek (postupně uváděný jako bronchitida), plicní katar nebo epilepsie. U střevních nemocí se v jedné třetině opakoval střevní katar, dále zánět a zauzlení střev, uskřínutá kýla a ke konci sledovaného období byla čteněji uváděna gastroenteritida.

Tabulka č. 89: Příčiny úmrtí v Litomyšli a ve Svitavách v letech 1850–1879										
Příčina úmrtí	Litomyšl					Svitavy				
	Počet			Průměrný věk	%	Počet			Průměrný věk	%
	Ženy	Muži	Celkem			Ženy	Muži	Celkem		
Infekční	603	595	1198	22,6	15,8	339	412	751	17,2	15,5
TBC	498	587	1085	39,9	14,3	493	483	976	39,5	20,3
Plicní	236	290	526	39,3	6,9	281	294	575	34,4	11,9
Střevní	88	117	205	39,5	2,7	103	120	223	19,7	4,7
Mozkové	119	167	286	45,9	3,8	91	92	183	45,5	3,8
Křečové stavy	594	728	1322	1,0	17,4	288	403	691	0,8	14,5
Gynekologické	1	–	1	49,0	0,01	4	–	4	40,5	0,08
Srdeční	17	13	30	38,9	0,4	78	49	127	44,4	2,6
Ostatní										
<i>vodnatelnost</i>	339	266	605	46,7	7,9	94	102	196	33,7	4,1
<i>sešlost věkem</i>	474	311	785	76,0	10,3	169	138	307	75,6	6,4
<i>úbyť</i>	250	277	527	29,3	6,9	127	123	250	30,2	5,2
<i>předčasné narození, porod</i>	78	103	181	1,4 dnů	2,4	101	147	248	1,1 dne	5,2
<i>zimnice, horečka</i>	62	78	140	38,2	1,8	2	2	4	1,8	0,08
<i>rakovina</i>	18	16	34	54,3	0,5	19	11	30	57,7	0,6
<i>kožní</i>	1	6	7	1,2	0,09	–	–	–	–	–
<i>ledviny a močové cesty</i>	7	12	19	43,5	0,3	5	8	13	45,2	0,3
<i>jiné břišní</i>	1	–	1	63,0	0,01	11	10	21	54,2	0,4
<i>krční</i>	5	5	10	15,8	0,1	26	24	50	5,9	1,0
<i>zubní</i>	–	2	2	34,8	0,03	3	4	7	0,7	0,1
<i>kostí</i>	11	8	19	46,3	0,3	5	12	17	24,0	0,4
<i>slabost</i>	2	3	5	44,6	0,07	6	4	10	10,5	0,2
<i>alkoholismus</i>	1	5	6	46,7	0,08	–	1	1	34,0	0,02
<i>krevní</i>	40	26	66	38,0	0,9	35	8	43	25,2	0,9
<i>syfilis</i>	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
<i>psychické problémy</i>	–	1	1	41,0	0,01	–	1	1	24,0	0,02
<i>porodní a poporodní komplikace rodičky</i>	8	–	8	34,3	0,1	6	–	6	31,7	0,1
Blíže neurčené	226	215	441	34,5	5,8	14	19	33	21,7	0,7
Nehody, vraždy, sebevraždy	20	57	77	33,6	1,1	9	36	45	31,7	0,9

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

V Poličce byly příčiny úmrtí studovány v letech 1845–1854 a tyto výsledky již byly rozebrány v předchozí podkapitole. Ve Frýdku a v Místku byly k analýze vybrány roky, které byly většinou spojené s epidemií způsobenou infekční nemocí, přesto však lze vidět, že i zde byly příčiny úmrtí stále více přesnější a podrobnější. Psotník se z matrik pozvolna vytrácel. V roce 1873 byl ve Frýdku zapsán u 7,9 % zemřelých a v tomtéž roce v Místku u 9 %. Vyšších hodnot naopak dosahovaly skupiny plicních, střevních, mozkových a srdečních chorob a rovněž TBC.¹⁰³⁴ Marek Laryš vyhodnocoval v Krnově příčiny úmrtí v průběhu let 1876–1880. V tomto pětiletí umírali obyvatelé Krnova nejvíce na tuberkulózu (17, 8 %), infekční choroby (16,9 %) a kvůli křečovým stavům (12,9 %). Ty byly diagnostikovány především u dětí s velmi vyrovnaným podílem mezi oběma pohlavími. Často byly uváděny i plicní choroby, které byly příčinou úmrtí u 11,2 % z celkového počtu zemřelých.¹⁰³⁵ A. Šikulová se tomuto časovému úseku ve své práci nevěnovala.

9.9.5 Příčiny úmrtí v letech 1880–1914 – období profesionální diagnostiky

Poslední zkoumané období je dobou, kde se Litomyšl a Svitavy v charakteru stanovovaných příčin úmrtí rozcházejí. Svitavské zápisy o důvodech úmrtí měly v tomto období již velmi profesionální podobu a bylo vidět, že je ve většině případů stanovoval odborník. Použité latinské názvosloví a široká škála diagnóz jsou jasným důkazem. Ať už se jednalo o názvosloví latinské nebo německé, dosahovalo již takové úrovně, že se laik při jeho objasnění neobejde bez použití lékařského slovníku.¹⁰³⁶ Nejobecnější příčiny úmrtí z matrik ještě úplně nezmizely, poklesly ale k minimálním hodnotám a po roce 1910 se vytratily zcela.

Povahu příčin úmrtí v litomyšlských matrikách lze rozdělit do dvou období. Ty, které byly stanovené v letech 1880–1895 budí dojem, že tehdejší diagnostika „zamrzla“ v době předchozí a nedošlo zde k žádnému rozvoji. V roce 1895 nastal viditelný zlom. Od druhé poloviny devadesátých let mají stanovené příčiny úmrtí již odbornější charakter, v zápisech se začínají objevovat nové a odbornější diagnózy a spolu s tím se postupně vytrácí dříve tolik užívané obecné pojmy. Změna diagnostiky měla zajisté souvislost s modernizací zdejší nemocnice dle návrhů chirurga Bedřicha Welze. Lékař patrně nezůstal pouze u inovace zdejšího zdravotnického zařízení, ale začal se více zajímat o celkový stav zdravotnictví ve městě, a to včetně stanovování příčin úmrtí u zemřelých. Proměna diagnostiky a její nový profesionální ráz, který se jasně po roce 1895 projevil, je toho důkazem.

¹⁰³⁴ R. LIPOVSKI, *Lidé poddanských*, s. 180–181 a s. 429–430.

¹⁰³⁵ M. LARYŠ, *Populační vývoj*, přílohy práce, s. 33–36.

¹⁰³⁶ V. WEISS – V. JANOVSKEJ – J. ZÁHOŘ, *Názvosloví lékařské a lékárnické*, průběžně.

Během let 1880–1914 se výrazně proměnila struktura skupin nemocí s nejvyššími podíly. V předchozích třech obdobích dosahovaly pravidelně v obou městech nejvyššího podílu křečové stavy, infekční nemoci a tuberkulóza. Pouze se proměňovalo jejich pořadí. Zároveň měla vždy některá z těchto skupin výraznou procentuální převahu. V letech 1880–1914 se podíly jednotlivých kategorií více vyrovnaly a těch nejvyšších hodnot dosáhly nové a v obou městech rozdílné skupiny nemocí.

Následující řádky mohou mylně vzbudit dojem, že od druhé poloviny devadesátých let dosáhla litomyšlská a svitavská diagnostika stejné úrovně. Budou zde však pouze prezentovány skupiny s nejvyššími podíly zemřelých a u každé z nich ty nejčastěji opakující se nemoci, vždy např. tři, které byly v obou městech de facto shodné. Ovšem zatímco se v Litomyšli například u určité skupiny nemocí ještě v období před první světovou válkou opakovalo s různou intenzitou pouze pět až šest různých chorob, ve Svitavách to byl třeba dvoj až trojnásobek různých diagnóz. K nejčastěji zmiňovaným většinou patřily tytéž jako v Litomyšli, zatímco ostatní se v záznamech objevovaly pouze třeba několikrát do roka. Jednalo se o nemoci vzácnější a nejspíše i obtížněji diagnostikovatelné.

V litomyšlských matrikách zemřelých byla v letech 1880–1914 nejčastěji opakovaným důvodem úmrtí plicní onemocnění. Z celkového počtu zemřelých se jednalo o 15,5 % případů. Úmrtí na plicní choroby byla zaznamenána u všech věkových skupin a vyrovnaně u obou pohlaví. Nejvíce zmiňovanou nemocí byl napříč věkovou strukturou zápal plic. Zaznamenán byl u 524 osob: 47 % z nich bylo ve věku 0–14 let, 15 % ve věku 15–49 let a 38 % zemřelých bylo nad 50 let. Jestliže se u nemocného projevovaly typické příznaky jako horečka, píchání na prsou a na zádech a vlhký krvavý kašel, měl se přivolat lékař. Mezitím se doporučovalo přikládat studené obklady a podávat chladné nápoje.¹⁰³⁷ Druhým nejčastějším plicním onemocněním byla rozedma plic, v 90 % případů byla stanovena u osob starších 50 let. Celkem 57 zápisů informovalo o úmrtí na zánět průdušek. Umíraly na něj hlavně děti (40 zemřelých), a to ve věku 0–2 roky.

Druhá nejvíce zmiňovaná příčina úmrtí byla v této době sešlost věkem. Tato obecná charakteristika byla uvedena u 11,7 % zemřelých s věkovým průměrem 76 let, ale ve Svitavách byla použita jen u 6,5 % zemřelých. Takřka 85 % osob, u nichž se úmrtí vysvětlovalo v souvislosti s vysokým věkem, mělo 75 a více let. Jestliže tedy nebyl důvod jejich smrti zcela evidentní, používalo se toto vysvětlení poměrně často. Znamená to, že v Litomyšli u všech

¹⁰³⁷ Č. KRÍŽEK, *Domácí lékař*, s. 224.

zemřelých ve věku vyšším než 75 let byla sešlost věkem jako příčina úmrtí uvedena u 54,5 % z nich. Často se důvodem jejich úmrtí stala ještě rozedma plic nebo srdeční vada. Po roce 1900 se frekvence užívání této příčiny úmrtí postupně snižovala (v roce 1880 byla uvedena u 29 zemřelých, v roce 1914 už pouze u 13).

Třetí neopakovanější příčinou úmrtí se staly úbytě. Jak již bylo uvedeno, šlo o pouhý symptom, nikoli o nemoc samotnou. V Litomyšli se jimi vysvětlilo úmrtí 936 osob (60 % mužů) s průměrným věkem 37 let. U dětí byly zaznamenávány nejméně (14 %), dospělí ve věku 15–49 naopak tvořily 55 % zemřelých a zbytek připadal na osoby starší 50 let. V osmdesátých a první polovině devadesátých let se úbytě v matričních zápisech vyskytovaly opravdu hojně. Během let 1880–1894 totiž byly zapsány u 854 zemřelých. Po roce 1895 četnost jejich výskytu pozvolna slábla a po roce 1900 se od této diagnózy nadobro upustilo. Lékaři nejspíše začali uvádět skutečnou podstatu nemoci, kterou byla (dle dalších výsledků) pravděpodobně tuberkulóza.

Vývoj nastal i u infekčních nemocí, tuberkulózy a u křečových stavů, jež byly v předchozích obdobích skupiny s nejvyššími procentuálními podíly. Křečové stavy zaznamenaly nejvyšší propad. V letech 1880–1914 byly uvedeny už pouze u 7,5 % zemřelých, což je o 10 % méně než v předchozím období. Přestože již úroveň dětské (i kojenecké) úmrtnosti klesala, souvisí propad hodnot především se zkvalitněním a zpřesněním diagnostiky. I čísla v tomto případě hovoří jasně: již pouze u pětiny dětí, které v Litomyšli zemřely ve věku 0–14 let, byl psotník uveden jako příčina úmrtí. Jde o poloviční hodnotu než v letech 1850–1879. Navíc byla již tato příčina úmrtí omezena pouze na děti, které zemřely během prvního roku života, u starších dětí se takřka neobjevovala. Celkově se v letech 1880–1914 objevilo v litomyšlských matrikách úmrtí na psotník 616krát. Nejvíce zmiňován byl v osmdesátých letech, během let 1880–1895 byl uveden 466krát a poté míra výskytu této příčiny úmrtí razantně slábla. Po roce 1910 byl uveden pouze u deseti zemřelých a úplně naposledy na jaře roku 1913. Druhé nejvyšší zastoupení měly u dětské skupiny 0–14 let infekční nemoci (15,1 %), dále střevní katar (12 %) a zápal plic (10,2 %). U dalších 12,5 % dětí bylo úmrtí vysvětleno poporodní slabostí.

Značnou obměnou prošly také infekční nemoci. Jejich podíl velmi výrazně klesl (na 6,8 %), snížil se věkový průměr zemřelých a největší epidemie zapříčinily jiné choroby než v letech 1850–1879. Většina nakažlivých nemocí se v této době stala smrtelnou pro děti, což dokázal také zjištěný nízký průměrný věk obětí. Jediná nakažlivá nemoc, na kterou umírali dospělí, byl tyfus. Ten již nezpůsobil žádnou větší epidemii, v matrikách se objevoval průběžně a podléhali mu hlavně dospělí ve věku 15–49 let. Největším nebezpečím byl na konci

19. století záškrť, který během epidemie v letech 1893–1894 zabil 54 dětí. Druhým problémem byly opětovně neštovice. Během osmdesátých let zde jejich epidemie vypukla ve dvou vlnách a zabila 84 lidí, převážně dětí. Z celkového počtu zemřelých byly neštovice v osmdesátých letech jako důvod úmrtí uvedeny u 3 % z nich. Očkování se však opět ukázalo jako úspěšné, a proto již nebyl v matrikách od druhé poloviny devadesátých let uveden žádný smrtelný případ.

Výrazné snížení bylo zjištěno v případě tuberkulózy. V porovnání s léty 1850–1879 došlo k propadu o 7 % a v období na přelomu 19. a 20. století byla nemoc uvedena pouze u 8 % zemřelých. Jako první vysvětlení se nabízí fakt, že v prostředí zemědělsko-řemeslnického města panovaly lepší životní podmínky (čerstvý vzduch, bezprašné prostředí, absence továren a dělnických ubytoven), které, jak bylo uvedeno, byly při šíření i léčbě choroby zásadní. Tato skutečnost zajisté nebyla úplně zanedbatelná, větší roli však způsobila diagnostika příčin úmrtí. V letech 1880–1914 byla tuberkulóza stanovena jako příčina úmrtí u 663 zemřelých. Při detailnějším pohledu do matrik zjistíme, že v letech 1880–1895 šlo pouze o 41 případů (6 %). V roce 1895 byla za celý rok diagnostikována pouze u jednoho zemřelého a v roce 1896 již u 23 lidí a rok poté u 29 lidí. Přesně v této době se z litomyšlských matrik zemřelých vytratily úbytě. Je možné, že právě tehdy začaly příčiny úmrtí stanovovat přímo lékaři, kteří projevy úbytí chápali jako jedno ze stádií tuberkulózy či její projev. Odpovídalo by tomu i velmi vyrovnané věkové složení zemřelých: úbytě 14 % 0–14 let, 55 % 15–49 let, 32 % 50 a více let; TBC: 10 % 0–14 let, 61 % 15–49 let, 29 % 50 a více let.

Profesionalizace diagnostiky příčin úmrtí zůstala v Litomyšli v porovnání se Svitavami o 10–15 let opožděna. Až v průběhu druhé poloviny devadesátých let můžeme vidět, že se povaha uváděných příčin změnila – rozšířilo se spektrum uváděných nemocí a proměnou prošel i užívaný jazyk. Jako názorný příklad můžeme uvést obměnu příčin úmrtí, které byly zařazeny do skupiny blíže neurčených příčin úmrtí. V letech 1880–1914 byly takové zápisy zjištěny u 2,1 % zemřelých a více jak dvě třetiny z nich byly datovány léty 1880–1894. V této době se nejčastěji jednalo o zápis, který sděloval, že důvodem úmrtí bylo přílišné vyčerpání, vysílení nebo blíže neurčený katar. Po roce 1895 tyto a podobné záznamy takřka vymizely a nahradila je příčina úmrtí zvaná *moribundus*. Tento výraz je možné přeložit jako „*přinesen umírající*“. Nejspíše se jednalo o případy, kdy byl člověk přivezen do nemocnice těsně před smrtí. Důvod úmrtí se již nezjistil a pitva provedena nebyla.

Tabulka č. 90: Příčiny úmrtí v Litomyšli a ve Svitavách v letech 1880–1914										
Příčina úmrtí	Litomyšl					Svitavy				
	Počet			Průměrný věk	%	Počet			Průměrný věk	%
	Ženy	Muži	Celkem			Ženy	Muži	Celkem		
Infekční	270	290	560	10,6	6,8	239	204	443	13,4	6,1
TBC	303	360	663	39,0	8,0	703	688	1391	34,4	19,1
Plicní	641	638	1279	39,9	15,5	553	533	1086	31,6	14,9
Střevní	276	338	614	17,7	7,4	261	309	570	14,3	7,8
Mozkové	191	178	369	37,1	4,5	226	268	494	42,7	6,8
Křečové stavy	252	364	616	0,7	7,5	182	281	463	0,9	6,4
Gynekologické	4	–	4	63,7	0,05	14	–	14	37,4	0,2
Srdeční	261	244	505	56,1	6,0	398	256	654	55,8	9,0
Ostatní										
<i>vodnatelnost</i>	102	122	224	44,3	2,7	102	70	172	41,1	2,4
<i>sešlost věkem</i>	580	383	963	76,0	11,7	273	201	474	77,2	6,5
<i>úbytě</i>	376	560	936	37,4	11,3	2	3	5	–	0,06
<i>předčasné narození, porod</i>	147	200	347	1,3 dnů	4,2	235	295	530	1,2	7,3
<i>zimnice, horečka</i>	14	12	26	34,4	0,3	–	–	–	–	–
<i>rakovina</i>	180	134	314	58,6	3,8	166	97	263	57,7	3,6
<i>kožní</i>	–	2	2	0,6	0,03	2	2	4	46,5	0,04
<i>ledviny a močové cesty</i>	63	83	146	44,5	1,8	59	61	120	43,6	1,6
<i>jiné břišní</i>	4	5	9	27,3	0,1	42	44	86	54,1	1,2
<i>krční</i>	2	5	7	12,3	0,09	10	19	29	5,3	0,4
<i>zubní</i>	1	–	1	63,0	0,02	–	–	–	–	–
<i>kostí</i>	75	82	157	23,7	1,9	45	70	115	36,8	1,6
<i>slabost</i>	–	–	–	–	–	13	13	26	4,9	0,4
<i>alkoholismus</i>	2	15	17	45,9	0,2	5	6	11	42,8	0,2
<i>krevní</i>	79	80	159	40,2	1,9	76	65	141	35,1	1,9
<i>syfilis</i>	–	1	1	2,0	0,01	2	–	2	25,8	0,02
<i>psychické problémy</i>	–	–	–	–	–	8	12	20	18,7	0,3
<i>porodní a poporodní komplikace rodičky</i>	6	–	6	36,8	0,2	4	–	4	25,0	0,04
Blíže neurčené	81	93	174	35,7	2,1	25	27	52	46,2	0,7
Nehody, vraždy, sebevraždy	33	124	157	37,7	1,9	17	88	105	36,0	1,4

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

Ve Svitavách byla v posledním sledovaném období stále největším problémem tuberkulóza. Nemoc byla uvedena u každého pátého zemřelého s průměrným věkem 34,5 roku.

Při porovnání s předchozím obdobím však došlo k poklesu průměrného věku obětí a změnila se i jejich věková struktura. 16 % zemřelých na TBC tvořily děti ve věku 0–14 let. Zde k žádné změně nedošlo. Zvýšil se však počet obětí ve věku 15–49 a naopak poklesl podíl skupiny 50+. Změna ve věkovém složení svitavské populace se pravděpodobně projevila i ve věkovém složení zemřelých na tuberkulózu.

Druhého nejvyššího podílu dosáhla ve Svitavách skupina plicních příčin úmrtí. Zemřelo na ně přes 1 086 osob s průměrným věkem 31,6 let. Stejně jako v případě Litomyšle se i ve zdejších matrikách opakoval nejčastěji zápal plic. Zápal plic byl diagnostikován téměř každému druhému zemřelému (48,3 %), jehož smrt měla dočinění s plicními nemocemi. Podlehlo mu 525 osob, u jedné třetiny z nich byla nemoc uvedena jako *pneumonie*. Jak ukazuje věková struktura obětí, byl smrtelný především pro děti: 45 % zemřelých bylo ve věku 0–14 let, 14 % ve věku 15–49 let a 41 % tvořili lidé starší 50 let. Věková struktura obětí zápalu tak byla takřka totožná jako v Litomyšli. Druhou nejvíce se opakující nemocí byl zánět průdušek, v této době byl již uváděn převážně jako *bronchitida*. Zemřelo na něj 233 osob, 81,5 % z nich byly děti. Celkově byl v této době zánět průdušek uveden u 3,1 % zemřelých, zatímco v Litomyšli jen u 0,5 % zemřelých. Do jaké míry byly častější smrtelné případy způsobeny horším životním prostředím v industriálním městě a do jaké míry odlišnou diagnostikou, nelze jasně určit. Častěji vyskytující se plicní příčinou úmrtí byla dále atelektáza (nevzdušnost) plic. Diagnostikována byla u dětí, které zemřely bezprostředně po porodu.

Třetí nejvyšší podíl byl zjištěn u střevních onemocnění. Nutno však dodat, že v tomto případě již nebyla procentuální převaha tak výrazná jako u plicních nemocí a tuberkulózy. Na střevní choroby zemřelo 7,8 % osob a na sešlost věkem, poporodní slabost, křečové stavy, mozkové a infekční nemoci 6–7 % zemřelých. Celkově se střevní nemoci staly smrtelnými pro 570 osob. Nízký průměrný věk zemřelých (14,5 roku) ukazuje, že nejčastějšími oběťmi byly děti. Nejfrekventovanější střevní příčinou smrti byl totiž střevní katar. Uveden byl u 398 zemřelých, z čehož 87,2 % byly děti mladší jednoho roku. Střevní katar se vyznačoval velmi četným průjmem, který byl tekutý, světle žlutý a nebyl cítit. Nemocné děti byly plačtivé, měly nafouklá břicha a při nucení na stolicí se svíjely křečemi. Nemoc mohla trvat několik dnů, ale také týdnů. Léčba se udávala podobná jako při klasickém průjmu. Základem byla pečlivě dodržovaná dieta složená z vhodných potravin: „*Především záleží na tom, abychom dítěti dávali jen málo a to jen snadno stravitelného pokrmu. Dítě mívá velikou chuť na pokrmy úplně nepřiměřené, které by mu i v nejmenším množství velmi škodily, ku př. na chléb, na ovoce a na*

všelijaké syrové věci.“¹⁰³⁸ „Obyčejná chyba, kterou bývá katar střevní prodloužen a stále obnovován a která bohužel často i smrt dítěte zavinuje, bývá shovívavost matky, jež dává nemocnému dítěti prs nebo jinou potravu, kdykoliv křičí, chtějí ho tak utišiti.“ „...avšak jednání svrchu naznačené je tak záhubné, jako kdyby dítěti jedu bylo podáno, a dítě při tom obyčejně umírá.“¹⁰³⁹ U dospělých byly ze střevních nemocí nejvíce zmiňovány případy zánětů slepého střeva, zauzlení střev a uskřinutí kýly.

Stejně jako v případě Litomyšle zmiňme ještě na závěr, jaký byl vývoj u infekčních nemocí a křečových stavů. Křečové stavy byly v letech 1880–1914 diagnostikovány u 6,4 % zemřelých, což je polovina ve srovnání v léty 1850–1879 a třetina oproti letům 1820–1849. Tento velký posun je jasným důkazem zlepšující se diagnostiky, ale současně také důsledkem změn ve věkové struktuře zemřelých. V letech 1880–1914 se psotník stal důvodem úmrtí 463 dětí, 60,5 % z nich byli chlapci. Tak jako v Litomyšli byl i ve Svitavách psotník v naprosté většině případů diagnostikován u dětí mladších jednoho roku, u starších se objevil pouze třikrát. Od počátku 20. století se tato příčina úmrtí z matrik postupně vytrácela. V roce 1900 byl psotník uveden u dvaceti zápisů, v roce 1910 u devíti záznamů a v roce 1914 dokonce pouze jedenkrát. Lékaři tedy od této příčiny úmrtí stále více upouštěli a úmrtí dětí se snažili více konkretizovat. Psotník byl v letech 1880–1914 uveden už pouze u 16,5 % dětí, které zemřely ve věku 0–14 let, u 19 % z nich byla zapsána poporodní slabost, u 16 % střevní katar, u 13,5 % zápal plic, u 11 % některá z infekčních nemocí a u 6,5 % zemřelých dětí byl diagnostikován zánět průdušek.

Infekční nemoci dosáhly v letech 1880–1914 nejnižšího podílu za celou zkoumanou dobu, a to pouze 6,1 %. Rovněž věkový průměr zemřelých byl v této době nejnižší, jelikož stejně jako v Litomyšli se i ve Svitavách šířily nakažlivé nemoci, které byly smrtelné hlavně pro děti. Ve větším procentu umírali dospělí pouze na tyfus. Ten byl zaznamenán především v letech 1900–1914, kdy mu podlehl 1,9 % zemřelých. Z celkového počtu 67 obětí bylo ve věku 0–14 let pouze 13 z nich. Na rozdíl od Litomyšle se Svitavám vyhnuly opětovné epidemie neštovic. V osmdesátých letech na ně zemřelo deset lidí, v devadesátých letech dva lidé a po roce 1900 již nebyl v matrikách uveden žádný smrtelný případ. Daleko větším problémem bylo podobně jako v Litomyšli opakované šíření záškrty. V devadesátých letech 19. století v důsledku nákazy záškrtem zemřelo ve Svitavách 49 osob, z toho polovina během epidemie na přelomu let 1893–1894. V menší míře děti umíraly na spálu, spalničky a černý kašel. Tyto nemoci ale nezpůsobily žádnou větší epidemii.

¹⁰³⁸ V. ŠEL, *Nemoci dětské*, s. 178.

¹⁰³⁹ Tamtéž, s. 177.

Proměna škály příčin úmrtí nastala také v Poličce. Na počátku 20. století zde již přibývalo odborně uvedených záznamů. Informace o úmrtí na infekční choroby se zde v letech 1900–1909 objevovaly pouze sporadicky, a to u 1,6 % zemřelých. Jednalo se o úmrtí na spálu, záškrť nebo spalničky. I psotník se v záznamech objevoval pouze minimálně. Smrt v jeho důsledku byla stanovena jen u 2,8 % zemřelých, což je téměř o 5 % méně než v Litomyšli. Pokud bychom vzali v úvahu pouze zemřelé děti, byl psotník zapsán u 8 % z nich. Kategorii s nejvyšším podílem byla v Poličce na počátku 20. století plicní onemocnění. Dospělí umírali převážně na zápal plic, děti na zánět průdušek. Podíl 23,3 %, který připadal na tuto skupinu, předčil podíly z Litomyšle (15,5 %) i ze Svitav (14,9 %). Důvod není jasný, kvalita ovzduší zde však pravděpodobně horší nebyla. Téměř u shodného procenta jako ve Svitavách byla diagnostikována tuberkulóza (18,3 %). Naopak úbyť se stejně jako ve Svitavách z matrik téměř vytratily. Poměrně často se však nadále úmrtí starých osob vysvětlovalo sešlostí věkem – 9,8 % odpovídá téměř hodnotám zjištěných pro Litomyšl.¹⁰⁴⁰ Ve Frýdku a v Místku se v roce 1900 umíralo především na plicní nemoci a TBC. V tomto roce zemřelo na tuberkulózu ve Frýdku 28,8 % zemřelých a na některou plicní nemoc 12,6 %. V Místku byly poměry obou nemocí shodné, 15,9 %. Diagnostika však byla v obou městech nadále poměrně odlišná. Křečové stavy dosáhly ve Frýdku podílu pouze 0,4 %, ovšem v Místku 5,1 %. A například v Místku zemřelo v tomto roce 12,8 % osob na nemoci mozku, což je ve srovnání s Frýdkem hodnota dvojnásobná.¹⁰⁴¹ V letech 1906–1910 byla v Krnově největším problémem tuberkulóza. Zemřelo na ni 22,2 % z celkového počtu zemřelých. Dalšího vysokého procentuálního zastoupení dosáhly stále velmi obecné příčiny úmrtí. U 12,2 % zemřelých byly uvedeny křečové stavy a u 10,6 % sešlost věkem. Odlišné procentuální podíly však mohou souviset s odlišnou klasifikací příčin úmrtí, kterou M. Laryš ve své práci použil.¹⁰⁴² Stejně tomu může být i v případě Libčan. V Libčanech k profesionalizaci stanovování příčin úmrtí ještě v letech 1900–1914 zdaleka nedošlo. Svědčí o tom nejčastěji uváděná příčina úmrtí. U 20,9 % zdejších zemřelých bylo uvedeno, že zemřeli kvůli sešlosti věkem a u 19,1 % byly zapsány křečové stavy. Třetí nejčastější příčinou úmrtí byla tuberkulóza (15,4 %). Kategorie infekčních nemocí poklesla také zde a dosáhla pouze hodnoty 2,7 %.¹⁰⁴³

¹⁰⁴⁰ E. CHADIMOVÁ, *Populační vývoj*, s. 130–131.

¹⁰⁴¹ R. LIPOVSKI, *Lidé poddanských*, s. 180–181 a s. 429–430.

¹⁰⁴² M. LARYŠ, *Populační vývoj*, přílohy práce, s. 33–36.

¹⁰⁴³ A. ŠIKULOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 210.

Tabulka č. 91: Příčiny úmrtí v Litomyšli v letech 1785–1914

Příčina úmrtí	1785–1819			1820–1849			1850–1879			1880–1914			Celkem		
	Počet	%	Průměrný věk	Počet	%	Průměrný věk	Počet	%	Průměrný věk	Počet	%	Průměrný věk	Počet	%	Průměrný věk
Infekční	789	11,1	12,6	778	12,4	24,0	1198	15,8	22,6	560	6,8	10,6	3325	11,3	18,5
TBC	734	10,3	37,1	793	12,6	45,0	1085	14,3	39,9	663	8,0	39,0	3275	11,2	40,3
Plicní	268	3,8	29,7	282	4,5	36,4	526	6,9	39,3	1279	15,5	39,9	2355	8,1	38,3
Střevní	20	0,3	24,9	78	1,2	33,3	205	2,7	39,5	614	7,4	17,7	917	3,1	24,1
Mozkové	243	3,4	54,2	212	3,4	44,5	286	3,8	45,9	369	4,5	37,1	1110	3,8	44,5
Křečové stavy	2765	38,7	1,3	1962	31,3	1,1	1322	17,4	1,0	616	7,5	0,7	6665	22,9	1,1
Gynekologické	6	0,1	47,5	3	0,05	51,8	1	0,01	49	4	0,05	63,7	14	0,1	42,9
Srdeční	–	–	–	3	0,05	39,7	30	0,4	38,9	505	6,0	56,1	538	1,8	55,1
Ostatní															
<i>vodnatelnost</i>	421	5,9	53,1	427	6,8	49,4	605	7,9	46,7	224	2,7	44,3	1677	5,7	48,7
<i>sešlost věkem</i>	458	6,5	80,6	683	10,9	77,2	785	10,3	76,0	963	11,7	76,0	2889	9,9	77,0
<i>úbyť</i>	254	3,5	–	762	12,1	1,3	527	6,9	29,3	936	11,3	37,4	2479	8,5	34,4
<i>předčasně narození, porod</i>	19	0,3	1 den	31	0,5	1,1 dne	181	2,4	1,4 dnů	347	4,2	1,3 dnů	578	2,0	1,3 dnů
<i>zimnice, horečka</i>	463	6,5	50,2	15	0,2	27,2	140	1,8	38,2	26	0,3	34,4	644	2,2	46,4
<i>rakovina</i>	13	0,2	58,6	7	0,1	50,4	34	0,5	54,3	314	3,8	58,6	368	1,3	58,1
<i>kožní</i>	–	–	–	–	–	–	7	0,09	1,2	2	0,03	0,6	9	0,03	1,0
<i>ledviny a močové cesty</i>	8	0,1	58,0	–	–	–	19	0,3	43,5	146	1,8	44,5	173	0,6	45,0
<i>jiné břišní</i>	8	0,1	30,7	–	–	–	1	0,01	63	9	0,1	27,3	18	0,05	30,7
<i>krční</i>	65	0,9	8,2	30	0,5	7,9	10	0,1	15,8	7	0,09	12,3	112	0,4	9,0
<i>zubní</i>	1	0,01	3,0	–	–	–	2	0,03	34,8	1	0,02	63,0	4	0,01	33,9
<i>kostí</i>	4	0,04	53,0	–	–	–	19	0,3	46,3	157	1,9	23,7	180	0,6	26,4
<i>slabost</i>	9	0,1	11,8	1	0,02	62	5	0,07	44,6				15	0,04	26,1
<i>alkoholismus</i>	–	–	–	3	0,05	36	6	0,08	46,7	17	0,2	45,9	26	0,09	44,9
<i>krevní</i>	3	0,04	33,7	11	0,2	31,3	66	0,9	38,0	159	1,9	40,2	239	0,8	39,1
<i>syfilis</i>	1	0,01	15,0	–	–	–	–	–	–	1	0,01	2,0	2	0,006	8,5
<i>psychické problémy</i>	–	–	–	–	–	–	1	0,01	41,0	–	–	–	1	0,003	41,0
<i>porodní a poporodní komplikace rodičky</i>	39	0,5	30,9	14	0,2	27,5	8	0,1	34,3	6	0,2	36,8	67	0,2	31,4
Bližší neurčené	489	6,9	46,3	149	2,4	36,7	441	5,8	34,5	174	2,1	35,7	1253	4,2	39,3
Nehody, vraždy, sebevraždy	54	0,7	27,3	31	0,5	26,3	77	1,1	33,6	157	1,9	37,7	319	1,1	33,9

Tabulka č. 92: Příčiny úmrtí ve Svitavách v letech 1785–1914

Příčina úmrtí	1785–1819			1820–1849			1850–1879			1880–1914			Celkem		
	Počet	%	Průměrný věk	Počet	%	Průměrný věk	Počet	%	Průměrný věk	Počet	%	Průměrný věk	Počet	%	Průměrný věk
Infekční	1016	30,5	14,4	580	18,1	18,8	751	15,5	17,2	443	6,1	13,4	2790	15,0	15,9
TBC	124	3,7	53,0	361	11,2	50,9	976	20,3	39,5	1391	19,1	34,4	2852	15,3	39,0
Plicní	110	3,3	41,5	257	8,0	26,9	575	11,9	34,4	1086	14,9	31,6	2028	10,9	32,4
Střevní	45	1,4	35,8	152	4,7	29,8	223	4,7	19,7	570	7,8	14,3	990	5,3	18,9
Mozkové	60	1,8	47,0	88	2,7	43,9	183	3,8	45,5	494	6,8	42,7	825	4,4	43,8
Křečové stavy	678	20,2	2,3	643	20	1,3	691	14,5	0,8	463	6,4	0,9	2475	13,3	1,4
Gynekologické	–	–	–	19	0,6	37,4	4	0,08	40,5	14	0,2	37,4	37	0,2	37,8
Srdeční	2	0,06	26,0	13	0,4	38,2	127	2,6	44,4	654	9,0	55,8	796	4,3	53,6
Ostatní															
<i>vodnatelnost</i>	158	4,7	52,4	214	6,6	41,9	196	4,1	33,7	172	2,4	41,1	740	4,0	41,8
<i>sešlost věkem</i>	193	5,8	77,7	225	7,0	77,5	307	6,4	75,6	474	6,5	77,2	1199	6,4	76,9
<i>úbytě</i>	373	11,2	–	235	7,3	–	250	5,2	–	5	0,06	–	863	4,6	–
<i>předčasně narození, porod</i>	238	7,1	0,9 dnů	202	6,3	1 den	248	5,2	1,1 dne	530	7,3	1,2	1218	6,6	1,4 dnů
<i>zimnice, horečka</i>	67	2,0	33,2	11	0,3	26,5	4	0,08	1,8	–	–	–	82	0,4	30,8
<i>rakovina</i>	5	0,2	43,8	13	0,4	49,5	30	0,6	57,7	263	3,6	57,7	311	1,7	57,3
<i>kožní</i>	–	–	–	–	–	–	–	–	–	4	0,04	46,5	4	0,02	46,5
<i>ledviny a močové cesty</i>	–	–	–	1	0,02	54,0	13	0,3	45,2	120	1,6	43,6	134	0,7	43,8
<i>jiné břišní</i>	1	0,03	2,0	28	0,9	55,1	21	0,4	54,2	86	1,2	54,1	136	0,7	54,0
<i>krční</i>	1	0,03	9,0	3	0,08	23,9	50	1,0	5,9	29	0,4	5,3	83	0,4	6,4
<i>zubní</i>	1	0,03	1,0	7	0,2	0,7	7	0,1	0,7	–	–	–	15	0,07	0,7
<i>kostí</i>	5	0,2	33,8	15	0,5	32,3	17	0,4	24,0	115	1,6	36,8	152	0,8	34,2
<i>slabost</i>	2	0,06	1,0	8	0,2	11,0	10	0,2	10,5	26	0,4	4,9	46	0,2	6,6
<i>alkoholismus</i>	–	–	–	7	0,2	50,4	1	0,02	34,0	11	0,2	42,8	19	0,1	45,2
<i>krevní</i>	2	0,06	27,5	21	0,7	26,3	43	0,9	25,2	141	1,9	35,1	207	1,1	32,1
<i>syfilis</i>	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2	0,02	25,8	2	0,01	25,8
<i>psychické problémy</i>	3	0,09	40,3	7	0,2	51,1	1	0,02	24,0	20	0,3	18,7	31	0,2	28,3
<i>porodní a poporodní komplikace rodičky</i>	12	0,4	32,2	7	0,2	34,9	6	0,1	31,7	4	0,04	25,0	29	0,2	31,7
Bližší neurčené	222	6,7	33,2	78	2,4	22,0	33	0,7	21,7	52	0,7	46,2	385	2,1	28,4
Nehody, vraždy, sebevraždy	15	0,5	26,5	26	0,8	19,7	45	0,9	31,7	105	1,4	36,0	191	1,0	32,0

9.10 Vývoj úmrtnosti na infekční nemoci

Nakažlivé nemoci takřka po celé studované období dosahovaly v rámci příčin úmrtí z nejvyšších podílů. Za nárůst této skupiny však v jednotlivých obdobích mohly rozdílné choroby.¹⁰⁴⁴ Z tohoto důvodu byla ke studiu příčin úmrtí vyhrazena samostatná podkapitola, jejímž cílem je zjistit:

1. na jaké nakažlivé nemoci lidé umírali nejčastěji,
2. jaký vliv měly na šíření chorob válečné události,
3. jaké věkové skupiny umíraly na konkrétní nakažlivé nemoci.

Vybráno bylo šest nemocí s nejvyššími počty obětí: neštovice, tyfus, cholera, spalničky, spála a záškrť. U každé nemoci jsou nejprve popsány její příznaky, inkubační doba, původce a poté je pozornost věnována konkrétním výsledkům z Litomyšle a Svitav – četnosti výskytu, době epidemického šíření a struktuře zemřelých dle věku a pohlaví.¹⁰⁴⁵

Neštovice

Pravé neštovice byly velice nakažlivým virovým onemocněním způsobeným virem rodu variola se smrtností 15 a více procent.¹⁰⁴⁶ Od nakažení do projevů prvních příznaků většinou uběhlo 12–14 dní. Během této inkubační doby nevykazovali nemocní žádné zjevné příčiny

¹⁰⁴⁴ Téma infekčních nemocí je v novodobé české historiografii zpracováno velmi podrobně: L. HLAVÁČKOVÁ – P. SVOBODNÝ, *Dějiny lékařství*. Dále je v české historiografii věnována pozornost především nemocem, které v minulosti způsobily ty největší epidemie. Značný zájem je věnován moru, např.: Karel ČERNÝ, *Mor 1480–1730: Epidemie v lékařských traktátech raného novověku*, Praha 2020; František GRAUS, *Mor, flagelanti a vraždění Židů: 14. století jako období krize*, Praha 2020; Eduard WONDRAK, *Historie moru v českých zemích*, Praha 2020²; Karel ČERNÝ – Jiří M. HAVLÍK, *Jezuité a mor*, Praha 2009; Eduard MAUR, *Člověk a mor v dějinách*, *Demografie* 37, 1995, č. 1, s. 36–41. Z monografií věnující se tématu neštovic jmenujme především Daniela TINKOVÁ, *Zákeřná měřitis. Zdravotní policie a veřejná hygiena v pozdně osvícenských Čechách*, Praha 2012; M. LENDEROVÁ et al., *Tělo mezi medicínou*, aj. Z regionálního hlediska téma zpracoval např. Blahomil GRUNDA, *Hrabě Hugo František Salm a neštovice*, *Sborník Muzea Blansko*, 2012, s. 112–117; Petr ODEHNAL, *Demografické krize způsobené epidemiemi neštovic a cholery na jižním Valašsku od konce 18. století do závěru 19. století*, in: Lumír DOKOUPIL – Jakub IVÁNEK – Pavel PUMPR (edd.), *Valašsko: historie a kultura II. Obživa*, Ostrava 2019, s. 296–308. Pouze formou regionálních studií je prozatím zpracováno šíření cholery, např.: Jan VLK, *Epidemie cholery na Brandýsku v letech 1831 až 1832 s přihlédnutím k epidemii v Českých zemích*, *Studie a zprávy Okresního muzea Praha-východ v Brandýse nad Labem a Staré Boleslavi* 10, 1988, s. 77–100; Dušan UHLÍŘ, *Cholera epidemie 30. let 19. století v českých zemích*, in: Jiří MALÍŘ – Pavel MAREK (edd.), *Andros probabilis. Sborník prací přátel a spolupracovníků historika prof. PhDr. Miloše Trapla, CSc., k jeho 70. narozeninám*, Brno 2005, s. 471–482; Mečislav BORÁK, *Když byla cholera metlou lidstva*, *Těšinsko. Vlastivědný časopis okresů Frýdek-Místek a Karviná* 42, 1999, č. 2, s. 15–19; Miroslava NOVOTNÁ, *Sto let boje proti choleře na Moravě*, in: Martina KOTLÍKOVÁ – Jaroslava PLOSOVÁ (edd.), *Ad laetitia. Studenti doc. Vladimíru Vašků k 75. narozeninám*, Brno 2008, s. 135–141. V posledních letech je pozornost věnována i tuberkulóze: Šárka C. RÁBOVÁ, *Kulturní reflexe tuberkulózy v českých zemích 1800–1945*, Praha 2018; TÁŽ, *Tuberkulóza a společnost: Obrazy nemoci v 19. a 20. století*, Praha 2022; TÁŽ, *Ve stínu tuberkulózy. Život za zdmi sanatoria*, *Dějiny a současnost* 39, 2017, č. 4, s. 36–39.

¹⁰⁴⁵ Upravená verze této podkapitoly byla publikována v roce 2022: Eliška VALOVÁ, *Nakažlivé nemoci a jejich oběti v Litomyšli v „dlouhém“ 19. století*, *Východočeský sborník historický* 41, 2022, s. 93–128.

¹⁰⁴⁶ Karel ČERNÝ, *Počátky variolace proti neštovicím v Evropě (1713–1721)*, *Opera historica* 21, 2020, č. 2, s. 189.

choroby a pro své okolí ještě nepředstavovali nebezpečí, jelikož nebyli infekční. Od dvanáctého dne se mohla objevit bolest hlavy a bolení v krku. V dalším stádiu měl nakažený příznaky podobné chřipce: únavu, horečku, bolest hlavy, svalů a kloubů, pocit suchosti v ústech. Na těle nemocného se objevilo dočasné zarudnutí. Fáze projevů těchto příznaků trvala většinou dva až tři dny. Mezi 15. a 17. dnem se začala objevovat typická vyrážka. Nejprve na obličeji, krku a ramenou, následně na horních končetinách, trupu a nakonec na dolních končetinách. V této fázi se nemocnému dočasně ulevilo. Ze zarudlé vyrážky se během několika dnů staly puchýře naplněné vysoce nakažlivou tekutinou. Puchýře následně vyschly a po pár týdnech odpadly. Stav některých pacientů se zlepšil, mnozí opět dostali horečku a zemřeli kvůli selhání oběhového systému.¹⁰⁴⁷ Vyléčení získali trvalou imunitu, ale také doživotní viditelné následky – zjizvení a v případě zasažení očí často oslepli.¹⁰⁴⁸

Neštovice patřily k nejobávanějším nemocem. Na jejich nákazu umíraly už od starověku desítky tisíc lidí a vlivem kolonizace, obchodu a válek se velice rychle rozšířily a jejich rozdílně dlouhé a zhoubné epidemie se neustále opakovaly. Jen v 18. století se jimi nakazilo 10 % populace, a byly proto nazývány „novodobým morem“.¹⁰⁴⁹ V „dlouhém“ 19. století byly v českých zemích největší epidemie v letech 1794, 1799–1801, 1806, 1820–1821, 1848–1851, 1852–1853, 1871–1873, 1878–1880, 1881–1883, 1891–1892. Intenzita jednotlivých epidemií byla různá, postupně však slábla spolu s tím, jak se začínala prosazovat variolizace¹⁰⁵⁰ a především vakcinace a její povinné zavedení.¹⁰⁵¹ Přesvědčit společnost o nutnosti očkovat však bylo velmi obtížné jak na počátku 19. století, tak také při návratu nemoci v sedmdesátých letech: „*K nejdůležitějším povinnostem rodičů náleží, aby děti dali očkovati, by je tím zachránili od neštovic.*“¹⁰⁵²

Lidé si byli vždy vědomi toho, jak prudce je nemoc nakažlivá. Říkalo se, že „*neštovic a lásky není nikdo ušetřen*“.¹⁰⁵³ Proto byla také vydávána doporučení a ponaučení, jak se nákaze co nejlépe ubránit a jak se chovat v případě nakažení. *Domácí lékař* Čenka Křížka z roku 1890 opakovaně zdůrazňuje, jak důležitá je izolace nemocného, a to buď ve vlastním pokoji, nebo ideálně v nemocnici. Pokoj nemocného měl být neustále větraný, doporučovalo se mít otevřené

¹⁰⁴⁷ Zdeněk JEŽEK, *Neštovice a jejich eradikace*, Praha 1982, s. 73–78.

¹⁰⁴⁸ M. LENDEROVÁ et al., *Tělo mezi medicinou*, s. 266–267.

¹⁰⁴⁹ D. TINKOVÁ, *Zákeřná mefitis*, s. 265–266.

¹⁰⁵⁰ Více K. ČERNÝ, *Počátky variolace*, s. 189–203.

¹⁰⁵¹ M. LENDEROVÁ et al., *Tělo mezi vědou*, s. 269–271. Očkování si samozřejmě našlo mnoho odpůrců. Objevoval se také názor, že neštovice jsou lidem vrozeny a během času se u nich projeví. Proto je veškerý boj proti nim marný. D. TINKOVÁ, *Zákeřná mefitis*, s. 208.

¹⁰⁵² A. AMMON – S. KODYM, *Mladá matka*, s. 121.

¹⁰⁵³ Karel BULÍŘ, *Nemoci nakažlivé. Jak si počínati, abychom se uchránili od všeliké nákazy vůbec*, Praha 1914, s. 31.

alespoň jedno okno, a to i v zimě nebo v mrazu. Celkově se mělo tělo nakaženého udržovat spíše v chladu – měl dostávat studené obklady, ledové zábaly a vlažné koupele. Místo několika těžkých peřin měl mít pouze lehkou příkrývku. Ložní povlečení i oblečení nemocného se mělo pravidelně (denně i častěji) měnit. I strava měla být nejprve studená, ideálně tekutá: káva, čaj s citrónem, polévka, bílé víno s vodou. Stejně důležitá byla i výživa ve fázi uzdravování: *...náleží mu strava živná, masitá, mléčná, moučná, dle chuti, co nápoj víno mělnické červené, Malaga, Sherry (šery), Tokayské, kognak, a dobré silné pivo černé nebo ležák.*¹⁰⁵⁴

Vyléčení z neštovic mívali často psychické problémy. Někteří nakažení si raději přáli zemřít, než žít celý život s hlubokými jizvami a ve slepotě. Čeněk Křížek k tomuto tématu dodává, že vyléčený *„neměl by choditi do společnosti a veřejných místností, nýbrž v tichou samotu, kvůli sobě i jiným, by je vzezřením svým, dlouho divným, mnohdy až hnusným, nelekal.*¹⁰⁵⁵

Neštovice byly v Litomyšli během let 1785–1914 důvodem úmrtí u 354 lidí s průměrným věkem 7,5 let. Ve věku 0–14 let bylo 311 zemřelých, ve věku 15–49 let 34 lidí a devíti bylo 50 a více let. Nejrizikovější skupinou byly děti do pěti let, ty totiž tvořily 68 % obětí neštovic.

V roce 1799 zemřelo v Litomyšli 359 lidí a neštovice byly důvodem smrti u více než třetiny z nich (127 obětí). Šlo o zdejší největší epidemii neštovic a o rok s třetím nevyšším počtem zemřelých během sledované doby. Tato epidemie byla doslova dětskou epidemií, či lépe řečeno epidemií s oběťmi pouze v dětském věku. Kolik dospělých se v tomto roce neštovicemi nakazilo, prameny neuvádí, každopádně přežili všichni. V matrikách jsou jako oběti uvedeny děti věku do 14 let. A ačkoli byly v této době uvedené příčiny úmrtí v matrikách ještě velmi obecné a nespolehlivé, patřily neštovice k nejsnáze identifikovatelným chorobám.

Tabulka č. 93: Oběti neštovic podle dětských věkových skupin v Litomyšli v roce 1799					
Věkové skupiny (v letech)	0	1–4	5–9	10–14	Celkem
Počet	19	81	21	6	127
V %	15,0	63,8	16,5	4,7	100,0

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

¹⁰⁵⁴ Č. KRÍŽEK, *Domácí lékař*, s. 132.

¹⁰⁵⁵ Tamtéž, s. 134.

Během epidemie trvající od května do prosince 1799 podlehl nemoci 66 chlapců a 61 dívek. Vrcholu dosáhla epidemie v průběhu srpna a září, během kterých zemřela více než polovina obětí. Od podzimu intenzita nemoci slábla, v prosinci na neštovice zemřelo šest dětí. Dle doložených obětí byly nejohroženější skupinou děti ve věku 1–4 roky. Takto staré byly necelé dvě třetiny zemřelých. Naopak starších dětí, a to ve věku 10–14 let, už bylo jen 5 %. Poměr dívek a chlapců byl v jednotlivých věkových skupinách poměrně vyrovnaný. Uvedené věkové údaje však nemají úplnou výpovědní hodnotu, jelikož v této době nebyl pravděpodobně věk uváděn zcela přesně, a tato nepřesnost mohla ovlivnit podíly v jednotlivých věkových skupinách.

Tabulka č. 94: Oběti neštovic podle věkových skupin a jejich podíl z celkového počtu zemřelých v Litomyšli v letech 1785–1914					
Období	Věkové skupiny (v %)			Celkový počet obětí neštovic	Podíl z celkového počtu zemřelých (v %)
	0–14	15–49	50+		
1785–1799	100,0	–	–	127	4,2
1800–1809	100,0	–	–	33	1,5
1810–1819	100,0	–	–	5	0,3
1820–1829	100,0	–	–	2	0,1
1830–1839	66,6	33,3	–	3	0,1
1840–1849	–	100,0	–	2	0,1
1850–1859	66,6	33,3	–	6	0,3
1860–1869	–	–	–	–	–
1870–1879	56,3	37,5	6,2	48	1,8
1880–1889	85,7	11,9	2,4	84	3,0
1890–1899	88,6	2,3	9,1	44	1,7
1900–1914	–	–	–	–	–
Celkem	87,9	9,6	2,5	354	1,2

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

V uvedený rok si neštovice vyžádaly nejvíce obětí během celé sledované doby a tvořily přibližně 4 % příčin úmrtí. Stejně jako jinde v českých zemích se i v Litomyšli jejich epidemie opakovaně vracely. Tak vysoké počty obětí si už ale nevyžádaly.

V letech 1803–1804 zemřelo na neštovice ve městě 20 dětí. Poté se situace zklidnila a během let 1810–1869 se tato příčina úmrtí vyskytovala v matrikách ojediněle. Za zlepšení mohla zajisté tolik prosazovaná vakcinace. V plné síle se nemoc vrátila na přelomu

sedmdesátých a osmdesátých let 19. století. Důvody, tedy slabá očkovací látka a absence kontroly vakcinace, byly již zmíněny na počátku této kapitoly. Během této epidemie se výrazně změnila věková struktura obětí – necelá polovina zemřelých byla starší 15 let. Poslední dvě velké vlny neštovic byly od října 1885 do ledna 1886 (37 obětí) a od března 1889 do května 1890 (36 obětí). Mrtvými byly opět převážně děti. Naposledy zapsal farář neštovice jako příčinu úmrtí v létě 1892.

Ve svitavských matrikách zemřelých byly neštovice uvedeny u 256 zemřelých, což odpovídá necelému 1,5 % z celkového počtu zemřelých. Věková struktura obětí byla podobná jako v Litomyšli: 231 zemřelých (90,2 %) bylo ve věku 0–14 let, 21 osob (8,2 %) zemřelo mezi 15–49 lety a čtyřem obětem bylo 50 a více let (1,6 %). Věkovému složení odpovídal i velmi nízký průměrný věk zemřelých, který byl pouze 5,3 let a byl o více než dva roky nižší než u zemřelých v Litomyšli.

Tabulka č. 95: Oběti neštovic podle dětských věkových skupin ve Svitavách v letech 1785–1799					
Věkové skupiny (v letech)	0	1–4	5–9	10–14	Celkem
Počet	43	81	15	3	142
V %	30,3	57,0	10,7	2,1	100,0

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

Nejčastěji se ve Svitavách umíralo na neštovice v letech 1785–1799. V této době byly neštovice jako příčina úmrtí diagnostikovány u 145 zemřelých. Nemoc se ve Svitavách rozšířila ve třech menších vlnách: říjen-listopad 1788, únor-květen 1795 a březen-červen 1799. Absolutní většina zemřelých byla mladší 15 let. Starší byly pouze tři oběti: jedné bylo 20 let, druhé 50 a třetí byla ještě o šest let starší. Stejně jako v případě Litomyšle se i ve Svitavách potvrdilo, že nejrizikovější skupinou byly děti, a to především ve věku 1–4 roky. V tomto věku byla více jak polovina ze všech zemřelých dětí. Každému desátému dítěti, které se nakazilo a nemoci podlehl, bylo mezi 5 a 9 lety. Starší děti byly pravděpodobně již mnohem odolnější. Ve věku 10–14 byli pouze tři zemřelí. Kojenci do jednoho roku tvořili necelou třetinu obětí, což je ve srovnání s Litomyšlí dvojnásobek.¹⁰⁵⁶

¹⁰⁵⁶ Důvodem mohla být odlišná věková struktura dětí žijící ve Svitavách.

Tabulka č. 96: Oběti neštovic podle věkových skupin a jejich podíl z celkového počtu zemřelých ve Svitavách v letech 1785–1914

Období	Věkové skupiny (v %)			Celkový počet obětí neštovic	Podíl z celkového počtu zemřelých (v %)
	0–14	15–49	50+		
1785–1799	97,9	0,7	1,4	145	11,2
1800–1809	100,0	–	–	37	3,6
1810–1819	100,0	–	–	23	2,2
1820–1829	100,0	–	–	1	0,1
1830–1839	77,8	22,2	–	9	0,8
1840–1849	50,0	50,0	–	2	0,2
1850–1859	75,0	25,0	–	4	0,3
1860–1869	–	–	–	–	–
1870–1879	34,8	60,9	4,3	23	1,4
1880–1889	90,0	10,0	–	10	0,6
1890–1899	–	50,0	50,0	2	0,1
1900–1914	–	–	–	–	–
Celkem	90,2	8,2	1,6	256	1,4

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

Na počátku 19. století počet zemřelých na tuto nemoc výrazně zeslábl. Diagnostikovány byly pouze u 3,6 % zemřelých, ve všech případech se jednalo o děti. Při porovnání podílů z celkového počtu zemřelých ve Svitavách a v Litomyšli v tomto desetiletí vyšlo najevo, že podíl obětí ve Svitavách byl více jak dvojnásobný než v Litomyšli. Důvody mohly být dva. První mohl souviset s početnější dětskou věkovou složkou ve Svitavách a druhý v přístupu k očkování. Zdejší obyvatelé mohli mít k novince větší nedůvěru než obyvatelé Litomyšle. Tento fakt by ještě podpořil neúplně zanedbatelný počet obětí v letech 1810–1819. Výsledky vakcinace jsou ve Svitavách naprosto zřetelné až ve dvacátých letech 19. století. Její účinky potvrdily i minimální počty zemřelých (o počtech nakažených se nepodařilo dohledat informace) během let 1820–1869. Znovu se neštovice objevily až během sedmdesátých let 19. století a stejně jako v Litomyšli je možné v této době sledovat proměnu struktury obětí, jelikož těmi byli převážně dospělí lidé. Opakované očkování se ukázalo jako úspěšné a od roku 1893 nebyla do matrik zemřelých již zapsána žádná oběť této nemoci.

Tyfus

Břišní tyfus

Břišní tyfus je akutní horečnaté onemocnění způsobené bakterií *Salmonella Typhi*. K přenosu dochází především kontaminovanou vodou nebo potravinami. Zdrojem nákazy bývá nemocný člověk nebo bacilonosič. Inkubační doba nemoci je 7–24 dní (v průměru 12–15) a ve většině případů se během inkubační doby neobjevují žádné příznaky. V prvním týdnu nakaženému postupně stoupá teplota a má velké bolesti hlavy, břicha, kašel, zácpu, je unavený a malátný. Další dva týdny má jedinec trvale horečku dosahující 40 °C a blouzní. Následující týden příznaky zpravidla ustupují. Může však dojít k závažným komplikacím (zánět žlučníku, srdečního svalu nebo prasknutí střeva), které mohou končit smrtelně.¹⁰⁵⁷

V době epidemie střevního tyfu si měli lidé dávat pozor především na to, jakou pijí vodu. Ta totiž byla hlavním zdrojem nákazy. Pít se měla jen voda z ověřeného zdroje, ideálně převařená. Stejná obezřetnost se doporučovala v případě používání ledu, který rovněž býval často špinavý. Nemocnému se radilo podávat po lžících alkohol (víno, koňak), který měl přispět k nabývání sil. Obecně měla být veškerá strava řídká a tekutá, a to co nejdéle. Podávání tuhé stravy a kousků mohlo nemocnému ublížit, jelikož hrozilo nebezpečí infekce a protržení střev. Ideální byly polévky, převařené mléko nebo čaj s rumem. Jídlo se mělo po malých dávkách dávat nakaženému pravidelně v hodinových až dvouhodinových intervalech.¹⁰⁵⁸ Rekonvalescence se v žádném případě neměla uspíšit, což u mnohých nebylo možné. Nemocný měl být v posteli zpravidla několik týdnů, což však vedlo k častým proleženinám.¹⁰⁵⁹

Skvrnitý tyfus

Skvrnitý tyfus je infekční onemocnění způsobené bakterií *Rickettsia Prowazeki*, jejímž přenašečem je nejčastěji veš šatní nebo blecha. Inkubační doba nemoci bývá v průměru 10–14 dní. Nakažený skvrnitým tyfem má vysokou horečku, zimnici, velké bolesti hlavy a postupně i celého těla.¹⁰⁶⁰ Pacienty často trápí nespavost a blouzní. Typickým projevem nemoci je vyrážka, která se objeví nejprve na hrudníku a poté na končetinách (vyrážka po zatlačení prstem na okamžik zmizí). Na obličeji a dlaních není vyrážka nikdy. Po dvou týdnech se obvykle stav

¹⁰⁵⁷ Petr HUSA – Lenka KRBKOVÁ – Drahomíra BARTOŠOVÁ, *Infekční lékařství. Učební text pro studenty všeobecného lékařství*, Brno 2011, s. 32; *Břišní tyfus* [online]. Dostupné z URL: <<http://www.ockovacentrum.cz/cz/brisni-tyfus>>, [cit. 18. 2. 2022].

¹⁰⁵⁸ Č. KRÍŽEK, *Domácí lékař*, s. 144.

¹⁰⁵⁹ Tamtéž, s. 143.

¹⁰⁶⁰ *Skvrnitý tyfus* [online]. Dostupné z URL: <<https://www.cestovni-nemoci.cz/exoticke-nemoci/skvrnity-tyfus-91>>, [cit. 18. 2. 2022]; Antonín WIESNER, *Z dějin epidemií nakažlivých nemocí v Československu*, Časopis lékařů českých 66, 1927, č. 49, s. 1871.

pacienta zlepšuje. Pokud došlo k infekci nebo k napadení nervového systému, upadá často nemocný do bezvědomí, které končí smrtí.¹⁰⁶¹

Nemoci se vždy nejlépe dařilo ve velkých kolektivech bydlících ve stísněných prostorách se špatnými hygienickými podmínkami. Nejčastěji se skvrnitý tyfus vyskytoval ve vojsku,¹⁰⁶² ve věznicích, na lodích, v dělnických ubytovnách a mezi chudinou. Tyfové epidemie zpravidla doprovázely války a také hladomory (hladový tyfus), jelikož hladovějící vyčerpaní lidé byli více náchylní k nákazám.¹⁰⁶³ Během epidemií byla velice důležitá pravidelná dezinfekce a důkladná hygiena, což však bylo na zmíněných místech takřka nemožné. Zvláště nebezpečné bylo oblečení a ložní prádlo nakaženého.¹⁰⁶⁴ K šíření skvrnitého tyfu docházelo vždy především v chladnějších měsících, kdy kvůli nízkým nočním teplotám chudí častěji nocovali ve společných prostorách.¹⁰⁶⁵

Zprávy o častém výskytu střevního i skvrnitého tyfu pocházejí už ze starověku a středověku a oba druhy nákazy často způsobovaly rozsáhlé epidemie. Přibližně od dvacátých až třicátých let 19. století docházelo k ústupu tyfu skvrnitého a v onemocněních začal převažovat tyfus břišní. Dlouho od sebe obě nákazy nebylo možné odlišit, podařilo se to až po objevu tyfové bakterie v roce 1880.¹⁰⁶⁶ Stejně tak obtížné bylo odlišení tyfových nálezů v matrikách, kde často nebyly blíže specifikovány. Proto byly všechny zápisy odkazující na tyfus shrnuty do jedné tabulky.

Na následky tyfové nákazy zemřelo v Litomyšli v letech 1785–1914 2,1 % obyvatel. Tyfus se v matrikách zemřelých objevoval průběžně, ale dominoval jim celkem třikrát. V roce 1806 zemřelo na tyfus 29 lidí. Další výrazný počet obětí přibyl v letech 1809–1810, celkem 39. Po prohrané bitvě u Wagramu se rakouské vojsko se svými vrchními představiteli usídlilo na čas v Litomyšli a pravděpodobně zde tyfus rozšířili.¹⁰⁶⁷ Největší tyfová epidemie byla v Litomyšli na přelomu čtyřicátých a padesátých let. Během „hladových“ let umírali vyčerpaní lidé kvůli nedostatku potravin způsobených hnilobou brambor a nedostatkem obilovin a vlivem jiných sociálních problémů, které byly zmíněny v úvodu této kapitoly.¹⁰⁶⁸ V Litomyšli šlo hlavně o úmrtí na tyfus, v letech 1847–1856 na něj zemřelo 146 lidí. Tyfová nákaza v tomto

¹⁰⁶¹ Tamtéž.

¹⁰⁶² Lidé si dlouho mysleli, že špatné životní podmínky a stres ve vojsku stačily k tomu, aby voják onemocněl tyfem. K. BULÍŘ, *Nakažlivé nemoci*, s. 27.

¹⁰⁶³ A. WIESNER, *Z dějin epidemií*, s. 1871.

¹⁰⁶⁴ Č. KRÍŽEK, *Domácí lékař*, s. 152.

¹⁰⁶⁵ K. BULÍŘ, *Nakažlivé nemoci*, s. 28.

¹⁰⁶⁶ A. WIESNER, *Z dějin epidemií*, s. 1874.

¹⁰⁶⁷ M. SKŘIVÁNEK, *Litomyšl 1259–2009*, s. 185.

¹⁰⁶⁸ E. MAUR, *Smrt ve světle*, s. 249.

období zvýšila úmrtnost a byla důvodem úmrtí bezmála u 5 % lidí. Poté se až do vypuknutí první světové války situace zklidnila a tyfus byl uveden u 1–2 % příčin úmrtí.

Tabulka č. 97: Oběti tyfu podle věkových skupin a jejich podíl z celkového počtu zemřelých v Litomyšli v letech 1785–1914					
Období	Věkové skupiny (v %)			Celkový počet obětí tyfu	Podíl z celkového počtu zemřelých (v %)
	0–14	15–49	50+		
1785–1799	34,4	13,8	51,7	29	1,0
1800–1809	15,8	50,9	33,3	57	2,6
1810–1819	11,3	51,6	37,1	62	3,2
1820–1829	26,3	52,6	21,1	38	1,8
1830–1839	25,0	61,5	13,5	52	2,4
1840–1849	15,8	59,4	24,8	101	4,8
1850–1859	12,3	66,7	21,1	114	4,8
1860–1869	25,6	53,5	20,9	43	1,7
1870–1879	10,0	60,0	20,0	10	0,4
1880–1889	12,5	75,0	12,5	16	0,6
1890–1899	9,3	76,7	14,0	43	1,7
1900–1914	11,9	66,7	21,4	42	1,5
Celkem	16,8	58,5	24,7	607	2,1

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

Tyfu podléhali především dospělí lidé. Přes 83 % obětí bylo starších 15 let. Víc jak každý druhý zemřelý byl ve věku 15–49 let a každý čtvrtý starší 50 let. Děti nemoci nezůstávaly ušetřeny, netvořily ale tak vysoké procento obětí jako například u neštovic. Ve skutečnosti mohlo na tyfus zemřít mnohem více dětí. Avšak v důsledku problematického určování příčin úmrtí mohla být namísto tyfu uvedena jiná příčina úmrtí, například křečové stavy nebo střevní katar.

Tyfus dosáhl ve Svitavách nejvyššího podílu obětí ze všech infekčních nemocí. Celkem na něj během sledované doby zemřelo 808 lidí. Především v první polovině 19. století byla četnost výskytu nemoci velmi vysoká. Během let 1800–1859 neklesl podíl zemřelých na tyfus pod 5 %. Dvakrát dokonce přesáhl dvojnásobnou procentní hranici a jednou se 10 % téměř přiblížil. Nejvíce obětí si nemoc vyžádala během let 1800–1809. Chorobu sem pravděpodobně zavlekla v prosinci 1805 francouzská vojska, která se zde po bitvě u Slavkova objevila hned několikrát a požadovala po městě opakovaně velmi vysoké výpalné, a to jak finanční, tak

naturální.¹⁰⁶⁹ Po odchodu vojska zůstaly Svitavám nejen obrovské dluhy, ale zřejmě i tyfus. V matrikách zemřelých je možné vyšší počet obětí na tuto nemoc sledovat už od prosince 1805, v průběhu ledna, února a března 1806 se tyfus městem šířil velmi rychle. Během tohoto čtvrt roku na něj zemřelo 60 obyvatel, v průběhu dubna a května docházelo k postupnému uklidnění situace. Menší tyfové epidemie vypukaly ve městě až do roku 1814. V zimě roku 1814 se do města dostala ruská vojska a během jejich pobytu počet obětí tyfu opět vzrostl. Nešlo však o tak velkou epidemii jako v roce 1806. Během let 1800–1819 zemřelo na tyfus 273 osob.

Tabulka č. 98: Oběti tyfu podle věkových skupin a jejich podíl z celkového počtu zemřelých ve Svitavách v letech 1785–1914					
Období	Věkové skupiny (v %)			Celkový počet obětí tyfu	Podíl z celkového počtu zemřelých (v %)
	0–14	15–49	50+		
1785–1799	12,5	41,7	45,8	24	1,8
1800–1809	13,0	47,4	39,6	169	16,3
1810–1819	37,5	42,3	20,2	104	10,1
1820–1829	25,5	25,5	49,0	47	5,6
1830–1839	20,0	47,7	32,3	65	5,6
1840–1849	14,5	55,6	29,9	117	9,6
1850–1859	19,8	51,9	28,3	81	5,6
1860–1869	26,8	53,5	19,7	71	4,1
1870–1879	25,7	45,7	28,6	35	2,1
1880–1889	18,8	43,8	37,4	16	0,9
1890–1899	16,7	58,3	25,0	12	0,6
1900–1914	19,4	74,6	60,0	67	1,9
Celkem	20,8	49,7	29,5	808	4,3

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

Podobně jako v Litomyšli byl tyfus jako příčina úmrtí opětovně diagnostikován ve větší míře na přelomu čtyřicátých a padesátých let. A problémy způsobené neúrodou a růstem cen dopadly na město nejspíše ještě víc než v případě Litomyšle. Během let 1840–1849 byl tyfus uveden téměř u každého desátého zemřelého, v následujícím desetiletí u 5,6 %. Během druhé poloviny 19. století již větší tyfová epidemie město nepostihla a choroba se v matrikách vyskytovala spíše průběžně, v průměru u 1–2 % zemřelých.

Věková struktura obětí byla ve srovnání s Litomyšlí mírně odlišná, což však mohlo být ovlivněné i rozdílnou věkovou skladbou obyvatel ve Svitavách. Děti tvořily 20,8 % z celkového

¹⁰⁶⁹ R. FIKEJZ – V. VELEŠÍK, *Kronika města Svitavy*, s. 92.

počtu obětí, lidé ve věku 15–49 let 40,8 % a 29,5 % připadalo na osoby starší 50 let. Ovšem i toto věkové složení se proměňovalo, například v letech 1810–1819, tedy v době intenzivního šíření tyfu ve městě se podíl zemřelých dětí a osob ve věku 15–49 lišil pouze o 5 %, a ve dvacátých letech se podíly dokonce vyrovnaly.

Cholera

Cholera je vysoce nakažlivé průjemové onemocnění s krátkou inkubační dobou a vysokou smrtností, u nejtěžších forem nemoci i více jak 50 %. Jejího původce objevil v roce 1883 Robert Koch.¹⁰⁷⁰ Nákaza jedinci nehrozí pouhým kontaktem s nakaženým. Bakterie cholery se do těla nemocného dostává ústy, nebezpečné jsou proto především výkaly nemocného, kontaminovaná voda či jídlo.¹⁰⁷¹

Inkubační doba nemoci byla většinou dva až pět dní. Cholera se v minulosti vyskytovala ve čtyřech formách s rozdílně těžkým průběhem a šancí na přežití. Nejméně závažný byl několikadenní cholerový průjem s typickou řídkou žlutou stolicí (4–10x denně) a pocitem velké žízně. Po několika dnech došlo k uzdravení. Závažnější byla *cholera*. Ta se zprvu projevovala nechutenstvím, poté náhlými průjmy podobnými rýžové vodě, zvracením, zvýšenou teplotou a chladnutím končetin. Příznaky nemoci po několika dnech ustoupily a nemocný se většinou uzdravil. Další dvě formy cholery byly závažnější s mnohem menší šancí na přežití. První byla *cholera gravis* s vodnatými průjmy (10–20x denně), prudkým zvracením a neustálým pocitem žízně. Po této fázi začalo tělo nakaženého chladnout, klesala jeho tělesná teplota (i na 32 °C), nemocný přestával močit, mluvit a slábl mu zrychlený tep. Tento stav trval jeden až dva dny a v důsledku vysílení nakažený zemřel. Šance na přežití byla 1:1. V případě nejzávažnější *cholery siderans*, končící vždy úmrtím, nastala smrt zpravidla během několika hodin. Po velmi prudkých průjmech a zvracení došlo k poklesu krevního tlaku, tělesné teploty a vysílený nemocný zemřel.¹⁰⁷² Prodělání nemoci se nerovnálo získání imunity vůči ní. Byly známé i případy, kdy se lidé nakazili opakovaně, a to i během jedné epidemie.¹⁰⁷³

Na cholera několik století umírali obyvatelé Přední Indie. K jejímu světovému rozšíření došlo během 19. století, kdy propukla v šesti pandemických vlnách. Během první vlny v letech 1817–1823 se nákaza rozšířila z Indie do Číny, Persie, Arábie a na Kavkaz. K ústí řeky Volhy

¹⁰⁷⁰ A. WIESNER, *Z dějin epidemií*, č. 50, s. 1914.

¹⁰⁷¹ Karel Bulíř ve své publikaci z roku 1914 uvádí, že nebezpečné nebyly pouze výkaly, ale také zvratky („hlavně je to stolice, někdy i blínky“), což si lidé často při kontaktu s nemocným neuvědomovali. Proto byla nemoc menším nebezpečím pro ošetřující lékaře než pro ostatní pomocný personál, například pro pradelny čistící prádlo nemocného. K. BULÍŘ, *Nakažlivé nemoci*, s. 6.

¹⁰⁷² A. WIESNER, *Z dějin epidemií*, č. 50, s. 1914–1915.

¹⁰⁷³ Bohumil EISELT, *Cholera morbus*, *Časopis lékařů českých* 4, 1865, č. 36, s. 288.

se dostala v září 1823, kde vymizela. Při druhé vlně v letech 1826–1837 se cholera dostala do Evropy a Ameriky. Ve střední Evropě se poprvé objevila spolu s ruskou armádou v Polsku v dubnu 1831. V srpnu oznámil vypuknutí epidemie Berlín, v září Vídeň a v prosinci Hamburk. Zasažena byla nejen celá Evropa, ale i Severní Amerika. Řada států hlásila vypuknutí epidemie opakovaně, a to až do roku 1837. Stejná situace s opakovaným výskytem byla v letech 1846–1862. Ohniskem nákazy byla opět Indie. Čtvrtá vlna (1864–1875) se rozšířila z Egypta, kam ji zavlekli poutníci z Mekky. Během této pandemie se nákaza šířila rychleji, a to kvůli prusko-rakouské válce. Během páté pandemie v letech 1883–1896 byl zpočátku zasažen pouze jih Evropy, až v roce 1892 se objevila v Německu. Po deseti letech od německé epidemie se nemoc opět začala šířit, tentokrát z Mekky. Ačkoli se nemoc opět dostala i do Evropy, vyžádala si oběti především v Rusku.¹⁰⁷⁴

V českých zemích se cholera poprvé objevila v druhé polovině října v roce 1831 v Králíkách a do konce roku se rozšířila po celém území.¹⁰⁷⁵ Strach z blížící se nemoci vyvolával mezi obyvateli paniku, a proto byl nařízen zpřísněný policejní dohled. Ani ten však nedokázal zabránit šíření dezinformací. Mezi lidmi kolovaly zvěsti o tom, že panstvo záměrně otrávil vodu, pivo, kvasnice nebo i hostie, aby se tak zbavilo nepohodlné chudiny. Fámy se šířily ještě rychleji než samotná nemoc. Od vesnice k vesnici nabíraly na intenzitě a byly důvodem řady nepokojů.¹⁰⁷⁶

V červnu 1831 byla ve Vídni zřízena Ústřední sanitní komise, na státních a zemských hranicích měly nemoc brzdit vojenské sanitní kordony. Ty se nakonec ukázaly jako neefektivní a byly v průběhu října 1831 zrušeny.¹⁰⁷⁷ Cholera se šířila velmi rychle a do konce této první evropské vlny v roce 1837 na ni v českých zemích zemřelo přes 50 tisíc lidí. Některé zdroje však uvádí, že 50 tisíc obětí si vyžádala pouze v letech 1831–1832.¹⁰⁷⁸

Nákaza se do českých zemí vracela, během let 1848–1850 připravila o život 70 tisíc lidí, menší počet obětí si vyžádala slabší vlna v roce 1855.¹⁰⁷⁹ V plné síle se cholera opět vrátila v roce 1866, a to spolu s pruským vojskem během prusko-rakouské války. Tehdy se v Čechách

¹⁰⁷⁴ A. WIESNER, *Z dějin epidemií*, č. 50, s. 1915–1916.

¹⁰⁷⁵ J. VLK, *Epidemie cholery*, s. 79.

¹⁰⁷⁶ D. UHLÍŘ, *Cholerová epidemie*, s. 476–477.

¹⁰⁷⁷ Tamtéž, s. 475 a 477.

¹⁰⁷⁸ L. HLAVÁČKOVÁ – P. SVOBODNÝ, *Dějiny lékařství*, s. 93; srov. L. KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva*, s. 74–75. Cholera ovlivnila také průběh pražské korunovace Ferdinanda V. v září 1836. Během panovníkovy pobytu mělo být město udržováno v co největší čistotě a měl být vzbuzen dojem, že v Praze se nic zvláštního neděje. Nemocní a mrtví se mohli vynášet pouze v noci, a to za co největší diskretnosti. Nákaza nakonec ovlivnila i vlastní průběh korunovačních oslav, jelikož dva dny před korunovací zemřel olomoucký arcibiskup Ferdinand Maria hrabě Chotek, bratr nejvyššího purkrabího Karla Chotka. Milada SEKYRKOVÁ, 7. 9. 1836. *Ferdinand V. Poslední pražská korunovace*, Praha 2004, s. 56 a 76–77.

¹⁰⁷⁹ L. HLAVÁČKOVÁ – P. SVOBODNÝ, *Dějiny lékařství*, s. 93; D. UHLÍŘ, *Cholerová epidemie*, s. 497.

nakazilo skoro 68 tisíc lidí a přes 31 tisíc z nich nemoci podlehl.¹⁰⁸⁰ O šest let později se v českých zemích objevila naposledy. Počet obětí v letech 1872–1873 nepřesáhl 4 000.¹⁰⁸¹

Cholera se šířila především v místech se špatnou hygienou. Onemocněly jí všechny sociální vrstvy, chudina však patřila mezi častější oběti. Ještě předtím, než se dostala do Čech, byla vydávána ponaučení, jak se nákaze co nejlépe ubránit a jak postupovat v případě onemocnění.¹⁰⁸² „*Děsný host nešetří nikoho, ani obrů, ani boháčů, zvláště se ale vrhá na každého, kdož vychladnutím, ochuravěním nějakým, pochybením v jídle, nestřídmostí v požívání lihovin je seslaben.*“¹⁰⁸³ Přesně taková byla hlavní podstata všech preventivních opatření proti choleře. Tato opatření se vydávala opakovaně a stávala se podrobnější – díky pokroku vědy a větším zkušenostem s nemocí.

Preventivně se doporučovalo, aby byli lidé střídmí v jídle a pití a vyvarovali se všeho, co by mohlo způsobit průjem, a tedy obavu z případné nákazy. Voda se měla brát pouze z ověřených zdrojů. Před požitím se měla přecedit a převařit. Obydlí se měla pravidelně větrat a dezinfikovat octem. Lidé měli dbát na svou hygienu, pravidelně se převlékat a často měnit ložní prádlo. Nechyběla také poznámka o tom, jak důležité je udržovat se v psychické pohodě. V případě pouhého podezření na nákazu měl být dotyčný izolován a prohlédnut lékařem. Pokud v obci propukla cholera, byly zakázány veškeré akce, kde se shromažďovalo větší množství lidí. Nemocný měl ve své izolaci zůstat po celou dobu nákazy, měl být udržován v teple a veškeré věci, s nimiž přišel do kontaktu, se měly dezinfikovat. Osoba, která o něj pečovala, neměla v izolaci jíst ani pít.¹⁰⁸⁴

Pokyny, jak se chovat během cholerové epidemie a v případě onemocnění, sepsal v roce 1890 i Čeněk Křížek. Podstata byla v zásadě shodná se staršími spisy. Křížkův byl však detailnější, jelikož už měl více informací o nákaze. Podle něj byla základem prevence čistá a pravidelně dezinfikovaná domácnost a často dezinfikované toalety (varuje také před užíváním záchodů v hostincích či na nádražích, a to především v době epidemie). Lidé se měli raději vyvarovat hůře stravitelným jídlům (saláty, okurky, uzené, sýry, tučné ryby, melouny, kompoty), aby u nich případné následné střevní potíže nevzbudily obavu z nákazy. Opatrnost se doporučovala při pití vody, tu měli lidé pít jen převařenou z ověřených zdrojů. Ideálně „*smíchanou s dobrým, lehkým vínem bílým nebo červeným s rumem nebo kognakem.*“¹⁰⁸⁵

¹⁰⁸⁰ A. WIESNER, *Z dějin epidemií*, č. 51, s. 1955.

¹⁰⁸¹ Tamtéž.

¹⁰⁸² L. HLAVÁČKOVÁ – P. SVOBODNÝ, *Dějiny lékařství*, s. 93.

¹⁰⁸³ Č. KRÍŽEK, *Domácí lékař*, s. 164.

¹⁰⁸⁴ M. BORÁK, *Když byla cholera*, s. 17–19; M. NOVOTNÁ, *Sto let boje*, s. 136–139.

¹⁰⁸⁵ Č. KRÍŽEK, *Domácí lékař*, s. 169. Nedoporučovalo se také pít plzeňského piva, černé kávy nebo limonád.

Křížek nedoporučoval pouze dezinfekci domácnosti. Pokud někdo ráno nesnídal, neměl jít do práce úplně na lačno: „*berouce alespoň doušek rumu nebo kognaku nebo jalovcové, anglické hořké.*“¹⁰⁸⁶ Před přílišným množstvím alkoholu varoval, a to stejně důrazně jako všechna předešlá nařízení. Alkoholici prý onemocněli cholerou takřka jistě a vždy jí podlehl.¹⁰⁸⁷ Shoduje se v tom s Karlem Bulířem, dle něhož nejvíce nakažených přibývalo po neděli a po svátcích, během kterých se více pilo. Nad výčepy prý jako varování mělo stát „*Zde se prodává cholera.*“¹⁰⁸⁸

Se staršími opatřeními se Křížek shoduje také v tom, že je důležité udržovat se v dobrém psychickém stavu. Lidé trpící obavami byli údajně k nemoci více náchylní. Slabší povahy se měly vyhýbat hovorům o choleře a čtení novin.¹⁰⁸⁹

V Litomyšli propukla nákaza cholerou celkem třikrát: v roce 1832, v roce 1850 a v létě 1866. Zatímco v roce 1832 a především v létě 1866 nemoc město doslova ochromila, v padesátých letech podlehl choleře jen několik lidí.

V letech 1785–1914 byla cholera jako příčina úmrtí uvedena v litomyšlských matrikách u 677 osob s průměrným věkem 41 let. Konkrétně v roce 1832 zemřelo na cholery 221 lidí, v roce 1850 11 osob a v roce 1866 dalších 437.¹⁰⁹⁰ Zbylé případy tvořili jednotlivci, a ačkoli u nich byla jako příčina smrti zmíněna cholera, je možné, že se jednalo o jiné onemocnění s podobnými symptomy a průběhem. Pravděpodobné to je hned u prvního zaznamenání cholery ve zdejších matrikách. V dubnu roku 1826 na ni údajně zemřela tříletá Kateřina Jílková. Vzhledem k uvedenému roku se nejednalo o pravou cholery, ale spíše o jiné průjmové onemocnění, které bylo cholerou nazváno (např. cholera infantum).

Cholerové vlny v roce 1832 a 1866 si vyžádaly nejvíce obětí po celou sledovanou dobu. Vlny měly ale rozdílnou podobu. První vlna v roce 1832 byla delší. Začala v lednu, kulminovala v červnu a v červenci a vytratila se na přelomu srpna a září. V roce 1866 byl první nakažený evidován v červenci. Nemoc se okamžitě rozšířila, v srpnu město doslova paralyzovala a k životu se Litomyšl vracela od září. Odlišné bylo i to, jak se nákaza do města dostala. Zatímco v roce 1866 byla viníkem pruská armáda, v roce 1832 byla do města zavlčena buď někým přichozím, nebo kontaminovanou vodou.

¹⁰⁸⁶ Tamtéž, s. 168.

¹⁰⁸⁷ Tamtéž.

¹⁰⁸⁸ K. BULÍŘ, *Nakažlivé nemoci*, s. 9.

¹⁰⁸⁹ „*Kdo si co nejvíce zachová klidnou, veselou statečnost, bezstarostnou mysl, s pevnou důvěrou úplnou, že jej Bůh ochrání, když bez veškeré odvážlivosti lehkovážně slouží horlivě lidstvu trpícímu, může zajisté již touto duševní jistotou náchylnost k nákaze v sobě potlačit.*“ Č. KRÍŽEK, *Domácí lékař*, s. 168 a 171–172.

¹⁰⁹⁰ Skutečné počty obětí byly v roce 1850 nejspíše vyšší, úmrtí na cholery však bylo nejspíše vyjádřeno všeobecním pojmenováním – vysílení či průjem.

Tabulka č. 99: Oběti cholery v Litomyšli v roce 1832 podle pohlaví a věkových skupin (v %)								
0–14			15–49			50+		
Muži	Ženy	Celkem	Muži	Ženy	Celkem	Muži	Ženy	Celkem
42,8	57,2	9,5	38,1	61,9	47,5	49,5	50,5	43,0

Zdroj: Databáze autorů založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

V roce 1832 zemřelo na cholery 221 osob. Poprvé je v matrikách uvedena 2. ledna 1832, další dvě oběti jsou v matrikách uvedeny v únoru, tři v březnu a od dubna cholera v matričních zápisech dominovala až do konce léta. Nejvíce obětí si vyžádala v letních měsících, a právě teplé počasí mohlo její šíření podstatně urychlit.

Věková skladba obětí byla podobná jako u tyfu. Nákaze podléhali hlavně lidé v dospělém věku. Průměrný věk zemřelých byl vysoký – 45 let. Děti do 14 let tvořily 9,5 % zemřelých. Během epidemie v roce 1832 nebylo v matrikách uvedeno žádné úmrtí dítěte mladšího jednoho roku. Kojenci však nejčastěji umírali na střevní katary nebo křečové stavy a ty mohly mít podobné projevy jako právě nákaza cholerou. Nejčastěji na cholery umírali lidé ve věku 15–49 let. Zvláště ohrožené byly především ženy v této věkové skupině. Poměr pohlaví u osob starších 50 let byl už velmi vyrovnaný.¹⁰⁹¹

V roce 1866 zemřelo v Litomyšli nejvíce lidí za celé 19. století, celkem 688. Oproti roku 1865 byl počet zemřelých více než trojnásobný. Důvodem byla epidemie, kterou do města zavlekla pruská armáda během okupace Litomyšle.

Jako první se po bitvě u Sadové objevili v Litomyšli vojenští rakouští lékaři, aby dohlédli na zřízení lazaretu na litomyšlském zámku. Rakouské vojsko postupovalo přes

¹⁰⁹¹ Bližší informace o této vlně nákazy se nedochovaly. Průběh cholery v roce 1832 zaznamenal lékař Jan Nepomuk Eiselt v sousední Poličce. Zde stejně jako v Litomyšli dosáhla cholera svého vrcholu v průběhu července a srpna. Dle Eiselta se nákaza projevila ve čtyřech fázích. U nakaženého se nejdříve střídala horečka a zimnice, bolela ho hlava, měl velkou žízeň, zrychlený tep a trpěl nechutenstvím. Tento stav trval několik hodin, maximálně dva až tři dny. V další fázi začal mít nemocný opakované a silné vodnaté průjmy a zvracel šedobílou tekutinu s hlenem. Dotyčný začal modrat (zbarvily se končetiny, rty, jazyk, nehty), tělo chladlo a kůže se stala lepkavou. Bolestivé křeče postupovaly od palce na nohou přes dolní končetiny až k rukám. Následně se dotyčnému po všech stránkách ulevilo, většina příznaků pominula. Eiselt toto stádium nazval jako stádium krize a trvalo den až dva. Poté se nemocný buď postupně uzdravoval, nebo se průběh nemoci rychle zhoršil. Nakažení se začali velice silně potit, slábl jim tep a měli tak silné křeče, že často padali z postelí. Vyčerpání následně vedlo k bezvědomí a smrti. Nakaženými byly údajně převážně ženy, a to kvůli lehčímu oblečení, a tedy snadnějšímu nachlazení. Odlišný byl i průběh nemoci u obou pohlaví. Zatímco ženy měly silnější křeče, muži častěji zvraceli a měli silné průjmy. Nejzávažnější průběh nemoci končící smrtí byl u dětí ve věku 2–6 let, starších osob, a především u alkoholiků (obou pohlaví). V roce 1832 zemřelo v Poličce na cholery pouze 21 lidí. Eiselt toto nízké číslo přičítal především přísnému dozoru při dodržování preventivních opatření, důvěrou lidí v činnost lékaře a podpoře chudých. Neméně důležitou stránkou bylo i udržování psychického klidu, a to například tím, že umíráček zvonil jen jednou za den. Jan Nepomuk EISELT, *Policzka, königlich böhm. Leibgedingstadt, in historisch-medizinisch-topographischer Beziehung*. Praha 1833. Použitý byl strojopis práce v českém jazyce uložený v Městském muzeu a galerii v Poličce, s. 29–34.

Litomyšl 4. - 6. července. V Litomyšli zůstalo pouze 200 raněných rakouských vojáků, ostatní byli převezeni do Svitav. Odtud pokračovali vlakem směrem na Brno a poté do Vídně. Prusové se v Litomyšli objevili 7. července. Jejich přesný počet není známý, zdejší purkmistr měl zajistit přiděly pro 10 000 vojáků.¹⁰⁹² „*Celé město bylo německým vojskem nacpáno a cesty zataraseny. Pod podloubím po celé délce stál kůň vedle koně, ležela sláma, pytle sena, a také ve všech kolnách a stodolách bylo plno. Všude se peklo a vařilo. Hluk a lomoz v celém městě byl k nepopsání. Koně řičeli, dobytek řval hlady; skutečná hrůza ve dne i v noci.*“¹⁰⁹³ 9. července projel městem průvod s pruským králem Vilémem I. Z obavy před cholerou panovník kočár neopustil a za městem v něm poobědval.¹⁰⁹⁴ Tentýž den pokračovalo vojsko směrem na Moravu, v Litomyšli mělo zůstat jen 300 mužů. Kvůli krádeži pruského dobytka třemi zdejšími mladými muži bylo nakonec rozhodnuto o setrvání 1 200 vojáků. Okupace města skončila 14. září.¹⁰⁹⁵

Pruské vojsko do Litomyšle zavleklo cholery. Zpočátku se údajně nevědělo, o jakou nemoc se jedná, a v purkmistrově městské vyhlášce stálo, že není nakažlivá.¹⁰⁹⁶ Dle zápisů litomyšlského kronikáře Josefa Valoucha zemřela první oběť cholery 18. července 1866. V matrice zemřelých je už 12. července uvedeno úmrtí pruského vojáka a jako příčina smrti byla zapsána právě cholera. Valouch pravděpodobně uvedl první místní oběť, ta skutečně zemřela 18. července.

Cholera se šířila z města na předměstí a odtud na okraje, kde bydlela chudina: „*Bůh mě odpusť to vyjádření; byla jako žebrák, který ze své mošny žebrácké tahá nejprv to nejlepší, suché kůrky pak nechá naposled.*“¹⁰⁹⁷ Nákaza postupovala neskutečně rychle, v srpnu se život ve městě prakticky zastavil. „*Smutně to vypadalo za cholery ve městě, které bylo proměněno ve hřbitov. Na ulici se potkával lékař s knězem v průvodu kostelníka s lucernou.*“¹⁰⁹⁸ „*Mnoho lidu jinak stonalo, kdo to může vědět, snad všechny, neb každý cítil v těle duševní i fyzickou slabost, a dlouho to trvalo, co jeden druhého potkával jak povstalou mumii z hrobu. Mnoho lidu nešlo po tu celou dobu ze stavení, a po ulicích nebylo vidět nic než pohřeb za pohřbem.*“¹⁰⁹⁹

¹⁰⁹² Oldřich PAKOSTA, *Pruská okupace Litomyšle v roce 1866*, Litomyšl 2016, s. 36–38.

¹⁰⁹³ František LAŠEK, *Oživené litomyšlské paměti*, Litomyšl 1940, s. 64–65.

¹⁰⁹⁴ Otto von Bismark město také navštívil a zavítal i do jedné z vináren, kde si do polní lahve koupil červené víno, které se prý ještě řadu let poté prodávalo jako Bismarkovo. F. LAŠEK, *Oživené litomyšlské*, s. 65.

¹⁰⁹⁵ O. PAKOSTA, *Pruská okupace*, s. 39.

¹⁰⁹⁶ F. LAŠEK, *Oživené litomyšlské*, s. 67.

¹⁰⁹⁷ SOKA Svitavy, Pamětní kniha, KR 33, p. 201.

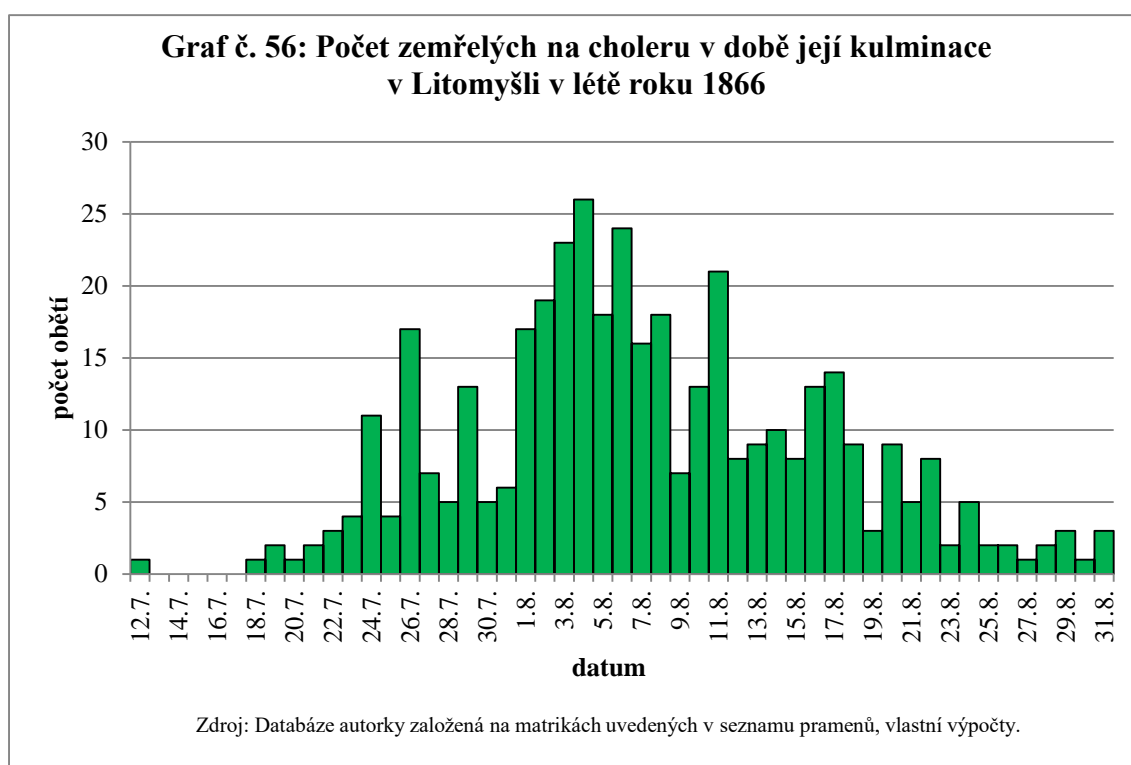
¹⁰⁹⁸ F. LAŠEK, *Oživené litomyšlské*, s. 67.

¹⁰⁹⁹ SOKA Svitavy, Pamětní kniha, KR 33, p. 201.

Tabulka č. 100: Oběti cholery v Litomyšli v roce 1866 podle pohlaví a věkových skupin (v %)								
0–14			15–49			50+		
Muži	Ženy	Celkem	Muži	Ženy	Celkem	Muži	Ženy	Celkem
50,9	49,1	26,8	53,4	46,6	37,2	44,2	55,8	36,0

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

Josef Valouch v pamětní knize města uvádí, že v Litomyšli zemřelo na cholera 384 lidí.¹¹⁰⁰ Nakaženo mělo být přes 1 350, tedy asi pětina obyvatel.¹¹⁰¹ František Lašek údaj o počtu obětí doplnil informací, že v Litomyšli byla úmrtnost na cholera 50 %, u dětí a starších lidí 80 %.¹¹⁰²

V litomyšlských matrikách zemřelých byla od července do října uvedena cholera jako příčina úmrtí 437x. Do tohoto čísla byly započítány pouze záznamy, kde doslovně stálo, že se jedná o cholera.¹¹⁰³ Josef Valouch pravděpodobně počítal do zemřelých pouze zdejší, nikoli vojáky. Těch dle Oldřicha Pakosty zemřelo v Litomyšli 114.¹¹⁰⁴ Vojáci nejspíše nebyli do

¹¹⁰⁰ Tamtéž.

¹¹⁰¹ O. PAKOSTA, *Pruská okupace*, s. 41.

¹¹⁰² F. LAŠEK, *Oživené litomyšlské*, s. 67. Nelze určit, zda autor míní úmrtnost na cholera, či její smrtnost.

¹¹⁰³ V matrikách zemřelých byly uváděny i příčiny úmrtí jako slabost, vyčerpání, průjem, úplavice. Ačkoli se ve skutečnosti mohlo o cholera jednat, započítány nebyly.

¹¹⁰⁴ O. PAKOSTA, *Pruská okupace*, s. 40.

matriky zapsáni všichni, což by vysvětlovalo rozdíl ve zjištěných údajích. Dále prezentované výsledky vycházejí ze zjištěných 437 choleroých obětí. Jejich průměrný věk byl necelých 37 let, u čtyř osob (vojáků) věk uvedený nebyl. Poprvé se tato příčina úmrtí objevila u vojáka Floriana Pinglera 12. července. O 6 dní později přibyla další, již místní oběť. Od 25. července začaly záznamy zemřelých na cholera plnit stránky matriky. Jestliže ještě v červnu téhož roku stačila jedna matriční dvoustrana na zapsání zemřelých za celý měsíc, okolo 4. srpna, v době kulminace nemoci, nestačila dvojstrana často ani na zápis zemřelých během jednoho dne. V těchto dnech v podstatě nebyla uváděna jiná příčina úmrtí než cholera a množství zápisů v matrikách budilo dojem, že srpen 1866 neměl v Litomyšli konce. Nejtragičtější byl 4. srpen, kdy zemřelo 26 lidí. Záznamy o zemřelých nebyly v této době úplně chronologické, jelikož dodatečně byly do matrik zapisovány další oběti se starším datem úmrtí. Situace byla nejspíše natolik nepřehledná, že se faráři o skonu některých osob dozvěděli se zpožděním. Zkrátil se i interval mezi úmrtím a pohřbem. Běžně se poslední rozloučení konalo dva až tři dny po úmrtí, v době vrcholící epidemie se kvůli obavám z dalšího šíření nemoci pohřbívalo druhý den. Situace se začala uklidňovat až ke konci srpna, kdy denně na cholera umírali v průměru dva lidé. V průběhu září se situace pozvolna dostávala do normálu a počet obětí začal klesat. Za září si cholera vyžádala 18 obětí, za říjen dalších šest.

Dokladem utlumení života města jsou pouhé dvě svatby v době epidemie. Obě dvojce dobře věděly, proč tak činí. Prvním oddaným párem byli Josef Čermák s Annou Hekelíkovou. U obou snoubenců šlo o první sňatek. Oddáni byli 30. července, ale nikoli v kostele, ale na smrtelném loži. Josef podlehl choleře následující den. Se svatbou se patrně spěchalo nejen kvůli ženichově zdravotnímu stavu, ale i proto, že Anna v říjnu porodila syna. Druhým oddaným párem byli Alois Vandas a Marie Simonová. Sňatku předcházely troje řádné ohlášky a snoubenci byli oddáni 28. srpna, tedy v době, kdy už epidemie odeznívala. Marie porodila sedm měsíců po svatbě.

Na rozdíl od první vlny v roce 1832 umírali v roce 1866 na cholera lidé napříč věkovým spektrem. Poměr v jednotlivých věkových skupinách je v podstatě vyvážený, stejně tak poměr mužů a žen. Nejmladší obětí byl údajně dvoudenní syn Kateřiny Kislové,¹¹⁰⁵ nejstarším dvěma zemřelým ženám bylo shodně 92 let.

Z pruské okupace, a především z cholerové epidemie, se Litomyšl vzpamatovávala dlouho. Obrovské množství obětí se dotklo všech: „*Nebylo stavení, aby v něm nebylo smutku.*

¹¹⁰⁵ Takto byla příčina úmrtí stanovena v matrice. Zda skutečně mohlo dvoudenní dítě zemřít na cholera, je otázkou.

*Nemocní se pomalu zotavovali a byly ještě četné komplikace.*¹¹⁰⁶ Vysoké počty zemřelých proměnily i sňatkovou politiku na několik následujících let. Jelikož řadu manželství ukončila předčasně smrt jednoho z partnerů, stoupl v následujících letech počet svateb, kde byli jeden či oba snoubenci ve vdovském stavu.¹¹⁰⁷

První úmrtí na cholery je ve svitavských matrikách uvedeno až v roce 1855. Nákaza ve třicátých letech 19. století se tedy městu patrně vyhnula. Úmrtí na cholery v roce 1855 jsou v matrice zaznamenána od července do října s celkovým počtem 12 obětí. Jednalo se o dvě děti (3 a 4 roky) a deset dospělých, z toho čtyři byli starší 50 let. Nízký počet obětí ukazuje, že se nemoc ve městě příliš nerozšířila – uvedena byla jen u 0,8 % z celkového počtu zemřelých v padesátých letech. U dalších 32 osob v těchto měsících však bylo uvedeno, že podlehly vysílení, které mohlo být právě projevem nákazy cholery. Do výsledků však započítány nebyly, jelikož nelze s úplnou jistotou potvrdit, že šlo právě o tuto nemoc.

Tabulka č. 101: Oběti cholery ve Svitavách v roce 1866 podle pohlaví a věkových skupin (v %)								
0–14			15–49			50+		
Muži	Ženy	Celkem	Muži	Ženy	Celkem	Muži	Ženy	Celkem
48,0	52,0	18,8	72,8	27,2	60,9	37,0	63,0	20,4

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

V šedesátých letech byla úmrtnost na nemoc již vyšší. Do města byla zavlečena stejným způsobem jako v Litomyšli. Obě armády totiž po odjezdu z Litomyšle postupovaly právě směrem na Svitavy. Rakouské vojsko zde zůstalo jen tři dny a poté se vydalo k Olomouci. Pruská armáda byla velmi vyčerpaná, a proto v obsazeném městě zůstala déle: „...*celé odpoledne do noci projížděli městem. U švagra na Eisenbahngarten zůstalo 18 mužů. Ožrali jak svině. Vypili 4 vědra piva a tolik vína, že brzy neměli žádné peníze: Dali mu jednu cetli.*“¹¹⁰⁸ V noci z 11. na 12. července do Svitav za účelem sjednání příměří přijel francouzský velvyslanec. Otto von Bismark však tuto možnost odmítl a hned ráno část vojska odtáhla směrem na Brno.

Cholera se velmi rychle rozšířila také zde. Prameny uvádí, že na ni ve Svitavách zemřelo 180 pruských vojáků, kteří byli pohřbeni do šachtového hrobu na městském hřbitově.¹¹⁰⁹

¹¹⁰⁶ F. LAŠEK, *Oživené litomyšlské*, s. 68.

¹¹⁰⁷ Podobné důsledky lze vidět i nižším počtu narozených dětí na jaře následujícího roku.

¹¹⁰⁸ Z deníku svitavského zámečnicka Patzolda o válce roku 1866, R. FIKEJZ – V. VELEŠÍK, *Kronika města*, s. 121.

¹¹⁰⁹ Tamtéž, s. 120–121.

V městských matrikách je však zmíněno jen 31 z nich. Proč došlo k zápisu jen šestiny zemřelých, nevíme. U všech bylo uvedeno jméno a informace o vojenské příslušnosti, věk však chyběl. Jako místo úmrtí je uveden tábor a č. p 468 a 239, kde byli nejspíše zřízeny lazarety. Úmrtí 13 vojáků bylo do matriky zapsáno průběžně v druhé polovině července a dodatečně bylo do matrik dopsáno ještě úmrtí dalších 18. Ti zemřeli v průběhu července a srpna, dopsáni byli až po 14. září.

V průběhu července nemoci podlehl 36 osob, v srpnu 82, v září 32 a jedna v říjnu. Stejně tak jako v Litomyšli byla do celkové evidence zahrnuta pouze doslovná úmrtí na cholera. V matrikách byla uvedena i jiná střevní onemocnění (1x úplavice, 2x průjem a 20x tyfus), ta ale započítána nebyla, jelikož nemáme důkaz, že šlo opravdu o cholera. Jako první oběti byli do zdejších matrik zemřelých uvedeni čtyři vojáci. Z civilního obyvatelstva nemoci podlehla nejdříve Anna Mendlíková, a to 16. července. Stejně jako v Litomyšli se epidemie rozšířila velmi rychle a i zde kulminovala počátkem srpna. Dne 3. srpna zemřelo 14 osob, což bylo nejvíce během jednoho dne. Od té doby počet úmrtí postupně klesal, během druhé poloviny měsíce umírali 2–4 lidé denně a v průběhu září nákaza ustoupila zcela. Na počátku srpna, když epidemie vrcholila, se mrtví pohřbívali zpravidla druhý den. V ostatních dnech se jednalo o dvou až tří denní interval.

Epidemie cholery ve Svitavách neměla tak tragické důsledky jako v Litomyšli, což ukazuje i srovnání podílů zemřelých. Z jakého důvodu se cholera ve Svitavách tolik nerozšířila, zda například zapůsobila případná preventivní opatření, není zřejmé. I zde se ale veřejný život v podstatě zastavil. Dokladem může být stejně jako v Litomyšli nízký počet uzavřených manželství. V červenci 1866 byl ve Svitavách oddán pouze jeden pár, a to 2. července, tedy ještě před příchodem vojsk. V srpnu se také konala pouze jedna svatba. 6. srpna si Jakob Nemetz vzal za ženu Josefu Moschnerovou. Důvod, proč snoubenci svatbu neodložili do chvíle, než se situace ve městě uklidní, se nepodařilo zjistit. Z důvodu těhotenství nebo špatného zdravotního stavu jednoho z budoucích manželů to patrně nebylo. Matriky neuvádí ani narození jejich dítěte v následujících měsících, ani smrt Jakoba nebo Josefy. Vzhledem k tomu, že u data ohlášek stojí červnové datum, lze předpokládat, že svatba byla plánovaná alespoň dva měsíce předem a snoubenci se ji zkrátka nerozhodli ani navzdory epidemii zrušit.

V roce 1866 byla cholera jako příčina úmrtí uvedena u 151 zemřelých, což představovalo 8,7 % ze všech zemřelých v letech 1860–1869 a 43,5 % zemřelých v roce 1866. Podíly zemřelých v jednotlivých věkových skupinách mohly být ovlivněny aktuálním věkovým složením obyvatelstva Svitav, ale také zapsáním úmrtí vojáků do zdejších matrik. Z 31 evidovaných vojáků byl věk uveden u 13 z nich. Děti tvořily 18,8 % obětí s vyrovnaným

podílem mezi pohlavími. Lidé v produktivním věku 15–49 let umírali častěji. Představovali 60,9 % z celkového počtu zemřelých na cholera. 72,8 % z této věkové skupiny připadalo na muže. Jejich podíl, stejně jako podíl této věkové skupiny, byl navýšen právě vojáky. Starší 50 let byla pětina zemřelých během epidemie, z čehož 63 % připadalo na ženy. Ženy se obecně dožívaly vyššího věku, což mohlo tyto výsledky ovlivnit. Nejstaršímu zemřelému bylo 74 let.

Záškrt

Záškrt je bakteriální vysoce nakažlivé onemocnění postihující horní cesty dýchací, nejčastěji mandle. Inkubační doba nemoci bývá většinou 2–5 dní a zpočátku se projevuje jako angína. Nemocný má vysoké teploty, zimnici, trápí ho nechutenství, kašel a bolest v krku. Mandle nakaženého jsou potažené šedivým povlakem. Povlak se postupně rozšiřuje a v nejtěžších případech může dojít k ucpávání dýchacích cest, zduření krku a následně i k udušení nemocného. V dalších případech může nastat srdeční selhání a v případě napadení nervů ochrnutí, slepota či hluchota.¹¹¹⁰

Zdrojem nákazy bývá nakažený jedinec, přenos je možný i kontaminovanými předměty. U dospělých dosahuje smrtelnost 10 %, u dětí do 5 let 20 %.¹¹¹¹ Právě u dětí bývala nemoc nejvíce nebezpečná a v minulosti způsobovala opakované epidemie. Proti záškrtu se začalo v Československu očkovat v roce 1946 a dnes je toto očkování součástí povinného očkování v rámci hexavakcíny.¹¹¹²

Během záškrtoých epidemií docházelo k uzavírání škol a rodiče se měli dětem pravidelně dívat do krku, ideálně dvakrát denně – ráno a večer.¹¹¹³ V případě náznaku povlaku mělo být dítě neprodleně izolováno a prohlédnuto lékařem. Kvůli bolestem v krku se doporučovalo dávat nemocným pouze tekutou stravu. Veškeré předměty nakaženého se měly dezinfikovat a místnost se musela pravidelně větrat. V případě zhoršení stavu bylo nutné co nejrychleji zavolat lékaře, aby nedošlo k udušení.¹¹¹⁴ Tomu se lékaři snažili zabránit například tracheostomií – hrdlořezem, nebo intubací, tedy zavedením rourky do hrtanu. Oba zmíněné zákroky s sebou však v dané době nesly značná rizika.¹¹¹⁵ V roce 1894 bylo objeveno

¹¹¹⁰ P. HUSA – L. KRBKOVÁ – D. BARTOŠOVÁ, *Infekční lékařství*, s. 49.

¹¹¹¹ *Záškrt* [online]. Dostupné z URL: <<https://www.ockovacentrum.cz/cz/zaskrt>>, [cit. 20. 2. 2022].

¹¹¹² P. HUSA – L. KRBKOVÁ – D. BARTOŠOVÁ, *Infekční lékařství*, s. 50.

¹¹¹³ Jako prevence se v době epidemie doporučovalo dodržování několika základních pravidel, která bychom s odkazem na dnešní dobu mohli nazvat jako Pravidlo čtyř „K“ – preventivní kloktání, omezení kontaktů, při rozhovoru vzdálenost dvou kroků a při kašlání krytí úst kapesníkem. *Mázdřívka (záškrt–diftérie)*, Praha 1929, s. 4.

¹¹¹⁴ Č. KRÍŽEK, *Domácí lékař*, s. 127–130.

¹¹¹⁵ Dr. SALMON, *Zpráva o 32 případech intubace při mázdřívce hrtanu*, Časopis lékařů českých 29, 1890, č. 44, s. 875–877.

protizáškrtové sérum, které se začalo hojně využívat o dva roky později. Sérum, prevence a profylaxe zřejmě způsobily, že nemoc přestala od počátku 20. století představovat tak výrazné riziko.¹¹¹⁶

Tabulka č. 102: Oběti záškrtu podle věkových skupin a jejich podíl z celkového počtu zemřelých v Litomyšli v letech 1785–1914					
Období	Věkové skupiny (v %)			Celkový počet obětí záškrtu	Podíl z celkového počtu zemřelých (v %)
	0–14	15–49	50+		
1785–1799	81,8	6,1	12,1	33	1,1
1800–1809	90,9	–	9,1	22	1,1
1810–1819	95,2	2,4	2,4	41	2,1
1820–1829	100,0	–	–	6	0,3
1830–1839	100,0	–	–	21	1,0
1840–1849	100,0	–	–	25	1,2
1850–1859	93,8	–	6,2	32	1,3
1860–1869	98,3	1,7	–	58	2,2
1870–1879	100,0	–	–	75	2,9
1880–1889	98,3	1,7	–	60	2,1
1890–1899	98,7	1,3	–	76	2,9
1900–1914	100,0	–	–	10	0,4
Celkem	96,7	1,7	1,6	459	1,6

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

Kromě současného pojmenování se v matrikách záškrty vyskytoval i jako *mázdřivka* nebo *diftérie*. V Litomyšli na něj v letech 1785–1914 zemřelo 459 osob, 229 mužů a 230 žen s průměrným věkem úmrtí 4 roky. Absolutní většina obětí (přes 96 %) byla ve věku 0–14 let, zemřelých starších 15 let bylo pouze 15 (osm ve věku 15–49 let a sedm starších 50 let). Oběti záškrty se v matrikách objevovaly takřka každý rok, nejrychleji se nákaza šířila během sedmdesátých a devadesátých let 19. století. Největší záškrťová epidemie byla v Litomyšli v letech 1893–1894, kdy na záškrty zemřelo 54 dětí. Na počátku 20. století počet zemřelých výrazně klesl, a to nejspíše kombinací prevence, profylaxe a možnosti využití záškrťového séra. Nejohroženější skupinou byly děti ve věku 1–4 roky. Z celkového počtu zemřelých bylo v tomto věku přes 56 % obětí. Pouze v dětské věkové skupině čtyři pětiny zemřelých dětí byly ve věku 0–4 roky, 58 % ve věku 1–4 roky. S postupujícím věkem riziko úmrtí na záškrty klesalo, což dokazuje výrazně nižší počet zemřelých dětí ve věku nad deset let.

¹¹¹⁶ L. KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva*, s. 202.

Tabulka č. 103: Oběti záškrtu podle věkových skupin a jejich podíl z celkového počtu zemřelých ve Svitavách v letech 1785–1914					
Období	Věkové skupiny (v %)			Celkový počet obětí záškrtu	Podíl z celkového počtu zemřelých (v %)
	0–14	15–49	50+		
1785–1799	90,3	3,2	6,5	124	9,6
1800–1809	96,6	3,4	–	29	2,8
1810–1819	100,0	–	–	27	2,6
1820–1829	91,7	8,3	–	–	–
1830–1839	100,0	–	–	12	1,1
1840–1849	100,0	–	–	22	1,8
1850–1859	100,0	–	–	21	1,4
1860–1869	100,0	–	–	42	2,4
1870–1879	100,0	–	–	42	2,6
1880–1889	100,0	–	–	34	1,9
1890–1899	98,0	–	2,0	49	2,4
1900–1914	100,0	–	–	7	0,2
Celkem	96,3	1,5	2,2	409	2,2

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

Záškrt byl ve Svitavách důvodem úmrtí 2,2 % zemřelých. Konkrétně mu v letech 1785–1914 podlehl 409 osob, z toho 204 mužů. Poměr mezi pohlavími byl tedy téměř vyrovnaný, to ale neplatí o věkovém složení obětí. Jako v Litomyšli se i zde potvrdilo, že smrtelná byla nemoc hlavně pro děti. Důkazem je průměrný věk zemřelých, který byl 4,2 roky. Starší 15 let bylo pouze 15 obětí (šest ve věku 15–49 a devět ve věku 50 a více let).

V průběhu let 1785–1799 byl záškrt jako příčina úmrtí evidován u 9,6 % s celkovým počtem 124 obětí. Nešlo však o epidemii trvajíc určitý počet týdnů nebo měsíců, nákaza se zde šířila po celá devadesátá léta 18. století, především ve druhé polovině. Poté až do roku 1914 nepřekročil podíl úmrtí v jednotlivých obdobích 3 % ze všech zemřelých. Na počátku 20. století počet obětí výrazně klesl. Stejně jako v Litomyšli se dostal pod 0,5 % (konkrétně na 0,2 %), a to rovněž nejspíše díky lepším preventivním opatřením (například uzavíráním škol v počátku šíření nákazy) a novým vědeckým objevům. Svitavy si však nejspíše ve všech těchto ohledech vedly ještě lépe jak Litomyšl.

Podíly zemřelých chlapců a dívek v dětské věkové skupině byly téměř totožné: 50,5 % dětí byli chlapci, zbylé procento připadalo na dívky. Tato vyrovnanost už neplatila o věku zemřelých dětí. Z celkového počtu 394 zemřelých na záškrt v dětském věku bylo 31,5 % obětí mladší jednoho roku, 51,3 % zemřelo mezi prvním a čtvrtým rokem, 16,5 % ve věku 5–9 let a

pouze pěti dětem (0,7 %) bylo při úmrtí 10–14 let. Výsledky jsou tak téměř totožné s těmi, které jsme zjistili v Litomyšli – nejčastěji záškrtu v obou městech podléhaly děti ve věku 1–4 roky a nejméně ty ve věku 10–14. Takto staré děti mohly být jednak vůči nákaze se imunnější a silnější organismus se s případným onemocněním lépe vypořádal.

Spalničky

Spalničky jsou virové onemocnění přenášející se kapénkovou infekcí. Patří k nejnakažlivějším přenosným chorobám. Zdrojem nákazy je ve valné většině případů nakažený člověk, jen výjimečně může dojít k nákaze i kontaminovanými předměty. Virus se do těla člověka dostává nejčastěji sliznicí nosohltanu a spojivkami. Inkubační doba nemoci bývá 10–14 dní. Nemoc se zpočátku podobá nachlazení – dotyčný má rýmu, kašel, teplotu, zánět spojivek. Přibližně čtvrtý den dochází ke zvýšení teploty a spolu s tím se začíná objevovat červená vyrážka, a to vždy nejprve za ušima. Dále se rozšiřuje na obličej, trup a poté na končetiny. Zhruba po pěti dnech teplota klesá a vyrážka ustupuje v pořadí, ve kterém propukla. Nemocný má v době nákazy (a ještě šest týdnů po ní) sníženou imunitu a větší náchylnost k jiným onemocněním, v jejichž důsledku může dojít i k úmrtí.¹¹¹⁷

V Československu začalo očkování proti spalničkám v roce 1969. Dnes patří toto očkování k povinným ve věku dítěte 13. až 18. měsíců spolu se zarděnkami a příušnicemi.¹¹¹⁸

Kvůli častému přenosu mezi dětmi se doporučovalo, aby zůstávaly zdravé děti raději doma a s nikým kromě rodiny se nestýkaly, jakmile se v dětském kolektivu spalničky objevily. Pokud došlo k nákaze, mělo být dítě udržováno v chladu (pod slabou příkrývkou) ve vyvětrané místnosti. Mělo dostávat pravidelně čisté pyžamo a povlečení a v případě teplot mu ulevovat chladivými obklady a zábaly. Chladné měly být i podávané tekutiny.¹¹¹⁹

Spalničky či osypky byly v Litomyšli ve sledované době příčinou smrti u 495 osob (1,7 % zemřelých). Stejně jako u záškrtu byl podíl zemřelých podle pohlaví velice vyrovnaný. Jak záškrt, tak spalničky ohrožovaly stejnou věkovou skupinu – nejmenší děti. Ze všech zemřelých na tuto nemoc bylo 477 dětí, tedy 96,4 %. Jednomu zemřelému bylo 50 a zbytek obětí byl ve věku 15–49 let. Nejčastěji na spalničky zemřely děti ve věku 1–4 roky. S postupujícím věkem riziko úmrtí u nakažených klesalo. Ve věku 5–9 let zemřelo 16 % dětí a starších 10 let bylo osm.

¹¹¹⁷ P. HUSA – L. KRBKOVÁ – D. BARTOŠOVÁ, *Infekční lékařství*, s. 67–68; *Spalničky* [online]. Dostupné z URL: <<https://www.ockovacentrum.cz/cz/spalničky>>, [cit. 22. 2. 2022].

¹¹¹⁸ P. HUSA – L. KRBKOVÁ – D. BARTOŠOVÁ, *Infekční lékařství*, s. 67.

¹¹¹⁹ Č. KRÍŽEK, *Domácí lékař*, s. 121–123.

Tabulka č. 104: Oběti spalniček podle věkových skupin a jejich podíl z celkového počtu zemřelých v Litomyšli v letech 1785–1914					
Období	Věkové skupiny (v %)			Celkový počet obětí spalniček	Podíl z celkového počtu zemřelých (v %)
	0–14	15–49	50+		
1785–1799	100,0	–	–	235	7,8
1800–1809	100,0	–	–	1	0,05
1810–1819	100,0	–	–	22	1,1
1820–1829	95,7	4,3	–	46	2,3
1830–1839	100,0	–	–	6	0,3
1840–1849	100,0	–	–	18	0,9
1850–1859	100,0	–	–	16	0,7
1860–1869	84,1	13,6	2,3	44	1,7
1870–1879	75,0	25,0	–	32	1,2
1880–1889	100,0	–	–	25	0,9
1890–1899	100,0	–	–	15	0,6
1900–1914	100,0	–	–	35	1,2
Celkem	96,4	3,4	0,2	495	1,7

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

Největší epidemie byly v Litomyšli na konci 18. století, v letech 1785–1786 (49 obětí), v letech 1789–1790 (66 obětí) a především v roce 1794, kdy zemřelo 91 lidí. V letech 1785–1799 byly spalničky důvodem úmrtí skoro u 8 % zemřelých. V 19. století nebyl jejich výskyt už tak častý, v průměru na ně umíralo procento zemřelých.

Ze zkoumaných šesti infekčních nemocí si spalničky vyžádaly ve Svitavách nejméně obětí. Zároveň byly jedinou nemocí, u které nebyla zaznamenána žádná oběť v dospělém věku. Tomu odpovídal i nízký věkový průměr zemřelých: 2,2 let. Smrtnou zde byla nákaza především pro chlapce. Z celkového počtu 142 zemřelých bylo chlapců 80. Stejně jako v Litomyšli hrozilo v případě nemoci úmrtí hlavně kojencům a dětem mezi 1. a 4. rokem. Kojenci do jednoho roku tvořili 28,9 % a děti ve věku 1–4 roky 60,6 % obětí. I u spalniček riziko úmrtí s postupujícím věkem klesalo. Ve věku 5–9 let bylo 11 zemřelých (7,8 %) a čtyřem obětem bylo mezi 10 a 14 lety (2,8 %).

Tabulka č. 105: Oběti spalniček podle věkových skupin a jejich podíl z celkového počtu zemřelých ve Svitavách v letech 1785–1914					
Období	Věkové skupiny (v %)			Celkový počet obětí spalniček	Podíl z celkového počtu zemřelých (v %)
	0–14	15–49	50+		
1785–1799	100,0	–	–	18	1,4
1800–1809	100,0	–	–	20	1,9
1810–1819	100,0	–	–	9	0,9
1820–1829	100,0	–	–	39	4,6
1830–1839	100,0	–	–	6	0,5
1840–1849	100,0	–	–	7	0,6
1850–1859	100,0	–	–	1	0,06
1860–1869	–	–	–	–	–
1870–1879	100,0	–	–	7	0,4
1880–1889	100,0	–	–	10	0,6
1890–1899	100,0	–	–	6	0,3
1900–1914	100,0	–	–	19	0,5
Celkem	100,0	–	–	142	0,8

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

Na konci 18. století a na počátku 19. století vypukly ve Svitavách dvě menší spalničkové epidemie. Od února do března 1797 zemřelo kvůli nákaze 11 dětí a během ledna až března 1806 dalších 14. Největší epidemie vypukla ve městě na jaře 1828. Spalničky byly jako příčina úmrtí uvedeny u 28 zemřelých. Celkově byly ve dvacátých letech 19. století diagnostikovány u 4,6 % z celkového počtu zemřelých. Ve zbylých obdobích spalničky již žádnou větší epidemii nezpůsobily a podíl obětí nepřesáhl 0,6 % z celkového počtu zemřelých.

Spála

Spála patří k velmi častým akutním infekčním onemocněním způsobené streptokoky a přenáší se především v dětských kolektivech. Zdrojem nákazy jsou kromě nemocného i kontaminované předměty nebo také poraněná kůže. Inkubační doba se uvádí v rozmezí dvou až čtyř dní. Nemoc se zpočátku rovněž projevuje jako angína. Dotyčný má zduřené uzliny, bílý povlak na jazyku, horečku, zimnici a mohou se přidat i bolesti hlavy a břicha. Dva dny po propuknutí nemoci se jazyk zabarví do malinové barvy, což je jedno z typických poznávacích znamení nemoci. Spálu doprovází také vyrážka. Je světle červená a z podbřišku se rozšiřuje do třísel a na vnitřní stranu stehén. Objevit se může i v obličejí a v ústech. Po několika dnech

bledne a spolu s tím se kůže na těle začne odlupovat. V nekomplikovaných případech je dnes spála poměrně snadno léčitelná podáváním antibiotik a léky na snížení horečky.¹¹²⁰

V době epidemií spály se radilo rodinám děti bedlivě pozorovat a při zjištění zánětu v krku navštívit lékaře. „...spála co hrozná nemoc potměšilá, náležející k nejzuřivějším v Evropě, vyžaduje veškerou opatrnost a obezřelé ošetřování lékařské.“¹¹²¹ Jestliže se nákaza skutečně potvrdila, měl být nemocný bezprostředně oddělen od všech ostatních a nákaza se měla nahlásit škole a úřadu. Izolace nakaženého byla dlouhodobá – místnost mohl opustit až poté, co skončí odlupování pokožky. To bylo nejméně šest týdnů po výskytu vyrážky. Sloupávaná pokožka byla totiž vnímána jako nebezpečný zdroj nákazy. Proto měly být z pokoje odneseny veškeré nepotřebné věci (nábytek, záclony, koberce, knihy). Pokud se v pokoji ponechaly, bylo zakázáno je během izolace vynášet z místnosti. Veškeré předměty, které byly v kontaktu s nemocným, musely být pečlivě dezinfikovány. Pokud to nebylo možné, měly být spáleny. Z toho důvodu se nemocným nemohly dávat knihy, ale pouze noviny.¹¹²² Jestliže nemocný nepřežil, nesmělo být jeho tělo vystavováno, případně se měla alespoň omezit účast dětí na posledním rozloučení.¹¹²³

Jako příčina úmrtí byla spála uvedena v litomyšlských matrikách zemřelých u 325 osob. Úmrtí na spálu se ve zdejších matrikách poprvé objevilo až v roce 1818. Na nákazu lidé umírali zajisté i v předchozích letech, v matrikách ale nebyla uvedena doslova. Je pravděpodobné, že záznamy uvádějící příčinu úmrtí „*bolest hrdla*“ mohly mít co dočinění právě se spálou. Jistotu ale nemáme a nevíme, jaké všechny záznamy týkající se nemoci hrdla bychom do evidence měli zařadit. V letech 1818–1914 byla spála příčinou úmrtí u 1,1 % zemřelých. Stejně jako jiné nakažlivé nemoci se v matrikách vyskytovala každé desetiletí, avšak s jinou intenzitou. Nejvíce obětí si vyžádala v průběhu padesátých a sedmdesátých let. Během let 1850–1859 na ni zemřelo 74 osob, 73 dětí a jeden dospělý. Epidemicky se zde spála rozšířila od listopadu do prosince 1854 a během léta a podzimu 1857. V sedmdesátých letech nemoci podlehl 54 osob (2,1 % ze všech zemřelých), nešlo však o větší epidemii, nemoci lidé podléhali téměř celé desetiletí. V letech 1900–1914 počet obětí výrazně klesl. V této době se pravděpodobně již praktikovala nejruznější protiepidemická opatření (uzavírání škol, omezování kontaktů, pečlivá izolace nemocného) a šíření nemoci se tak dařilo zabránit.

¹¹²⁰ P. HUŠA – L. KRBKOVÁ – D. BARTOŠOVÁ, *Infekční lékařství*, s. 40–41.

¹¹²¹ Č. KRÍŽEK, *Domácí lékař*, s. 127.

¹¹²² K. BULÍŘ, *Nemoci nakažlivé*, s. 46–48.

¹¹²³ Tamtéž, s. 49.

Tabulka č. 106: Oběti spály podle věkových skupin a jejich podíl z celkového počtu zemřelých v Litomyšli v letech 1785–1914

Období	Věkové skupiny (v %)			Celkový počet obětí spály	Podíl z celkového počtu zemřelých (v %)
	0–14	15–49	50+		
1785–1799	–	–	–	–	–
1800–1809	–	–	–	–	–
1810–1819	100,0	–	–	28	1,4
1820–1829	93,3	6,7	–	15	0,7
1830–1839	100,0	–	–	9	0,4
1840–1849	100,0	–	–	37	1,8
1850–1859	98,7	1,3	–	74	3,1
1860–1869	97,0	3,0	–	33	1,3
1870–1879	98,1	1,9	–	54	2,1
1880–1889	100,0	–	–	42	1,5
1890–1899	89,2	7,1	3,7	28	1,1
1900–1914	100,0	–	–	5	0,2
Celkem	97,8	1,5	0,7	325	1,1

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

Spála patřila k dalším nemocem, které se šířily v dětských kolektivech. Z celkového počtu 325 zemřelých bylo 318 dětí, 5 osob bylo ve věku 15–49 let a jedné osobě bylo 57 let (1x nebyl věk uveden). V rámci jednotlivých věkových kategorií se opět potvrdila vysoká úmrtnost na spálu mezi 1. a 4. rokem života. Mezi nejméně ohrožené skupiny patřily kojenci a děti starší 10 let. Poměr zemřelých dětí byl podle věkových skupin následující: kojenci do 1 roku 5,1 %, děti ve věku 1–4 roky 43,7 %, ve věku 5–9 let 21,1 % a nad 10 let 5,1 %.

Svitavské matriky zemřelých uvádějí spálu jako příčinu úmrtí od počátku sledované doby. I zde se zemřelí na tuto nemoc objevovali v matrikách v každém desetiletí. Nejčastěji se na spálu umíralo v letech 1810–1819. V této periodě na ni zemřelo 64 osob a 25 z nich zemřelo během července až listopadu 1813 a dalších 18 od května do října 1818. Po zbylou polovinu století se podíl zemřelých pohyboval od 1,3 do 2,4 % ze všech zemřelých. Od osmdesátých let 19. století podíl obětí začal výrazně klesat a do roku 1914 nepřekročil podíl 0,6 % z celkového počtu. Ve Svitavách se tak nejspíše začala opatření zabráňující rozšíření nákazy praktikovat dříve než v Litomyšli.

Tabulka č. 107: Oběti spály podle věkových skupin a jejich podíl z celkového počtu zemřelých ve Svitavách v letech 1785–1914

Období	Věkové skupiny (v %)			Celkový počet obětí spály	Podíl z celkového počtu zemřelých (v %)
	0–14	15–49	50+		
1785–1799	100,0	–	–	26	2,0
1800–1809	100,0	–	–	19	1,8
1810–1819	98,5	1,5	–	65	6,3
1820–1829	100,0	–	–	20	2,4
1830–1839	100,0	–	–	16	1,3
1840–1849	100,0	–	–	30	2,4
1850–1859	95,3	4,7	–	43	3,0
1860–1869	100,0	–	–	15	0,9
1870–1879	96,2	3,8	–	26	1,6
1880–1889	100,0	–	–	7	0,4
1890–1899	100,0	–	–	12	0,6
1900–1914	95,0	5,0	–	20	0,6
Celkem	98,3	1,7	–	299	1,6

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

Mezi zemřelými měly mírnou převahu dívky, jejich podíl byl 52,8 %. Z celkového počtu 299 zemřelých na spálu bylo 294 obětí ještě dětmi. Pouze pěti mrtvým bylo více jak 15 let, jejich průměrný věk byl 23,6 let. V rámci jednotlivých dětských věkových skupin stejně jako v Litomyšli bylo zjištěno nejvíce obětí ve věku 0–4 roky. Naopak u kojenců byl podíl nejnižší, a to 12 %, 1–4 roky 55,2 %. 5–9 let 26,1 % a 16,7 % připadlo na děti od 10 do 14 let.

9.11 Nehody

Svitavští a litomyšlští faráři byli ve stanovování příčin úmrtí poměrně skoupi na slovo. Mnohokrát tomu nebylo jinak ani v případě, kdy příčinou úmrtí byla nehoda. I při jejich zaznamenávání si často vystačili pouze s jednoslovným pojmenováním a bližší detaily neštěstí uváděli pouze ojediněle. Tato tendence byla viditelnější především ve Svitavách. V Litomyšli byla některá neštěstí popsána detailněji. Navíc u některých záznamů bylo velmi těžké rozhodnout, zda patří do kategorie nehod, vražd nebo sebevražd. Jednalo se například o záznamy, které jednoslovně jako příčinu úmrtí uváděly zastřelení nebo otravu. Oba dva typy záznamů by bylo možné zařadit do všech tří zmíněných kategorií. Otravu i zastřelení si mohl sebevrah vybrat jako způsob ukončení života, mohly být ale také úmyslně způsobeny jinou

osobou nebo se mohlo jednat o úmrtí v důsledku nehody. Pokud se jednalo o sebevraždu, bylo to většinou do matriky poznamenáno. Stejně to bylo nejspíše i v případech vražd. Nedochovalo k nim příliš často a jednalo se o mimořádnost, která byla nejspíše do matrik vždy poznamenána. Proto byly sporné případy bez blíže uvedených detailů zařazeny právě do kategorie nehod.

Během let 1785–1914 došlo v Litomyšli ke 200 a ve Svitavách k 97 nehodám. Ve Svitavách se staly příčinou úmrtí u 0,5 % zemřelých, v Litomyšli u 0,7 %. Nehody se v matrikách objevovaly průběžně po celou dobu, žádné období nevynikalo jejich častějším výskytem. Zvýšenou intenzitu nevykazovaly ani Svitavy v souvislosti s případnými smrtelnými pracovními úrazy dělníků. Podle charakteru byly nehody rozděleny do deseti skupin (*utopení, umrznutí, zranění od zvířete, pád, otrava, udušení, přejetí, postřelení, vykrvácení a nehoda bez detailů*). Tuto poslední skupinu tvoří nehody, u nichž nebyly uvedeny žádné bližší informace. Většinou se jednalo o zápisy informující, že důvodem úmrtí dotčené osoby byl „úraz“, „nehoda“ nebo „neštěstí“. Záznamy byly často doplněny přívlastkem „nahodilý“. Bez upřesňujících detailů byla do svitavských matrik zemřelých zapsána každá desátá nehoda, a v Litomyšli se jednalo dokonce o 15 % případů.

Tabulka č. 108: Nehody v Litomyšli a ve Svitavách v letech 1785-1914				
Nehoda	Litomyšl		Svitavy	
	počet obětí	%	počet obětí	%
<i>utopení</i>	50	25,0	33	34,0
<i>umrznutí</i>	13	6,5	2	2,1
<i>poranění od zvířete</i>	5	2,5	1	1,0
<i>pád</i>	36	18,0	23	23,7
<i>otrava</i>	17	8,5	5	5,2
<i>udušení</i>	29	14,5	15	15,5
<i>přejetí</i>	6	3,0	4	4,1
<i>postřelení</i>	10	5,0	1	1,0
<i>vykrvácení</i>	3	1,5	3	3,1
<i>bez detailů</i>	31	15,5	10	10,3
Celkem	200	100,0	97	100,0

Nejčastější smrtelnou nehodou bylo v obou městech nahodilé utopení. V Litomyšli šlo o 25 % z případů nehod, ve Svitavách dokonce o každou třetí nehodu. V naprosté většině záznamů nejsou okolnosti nehody v důsledku utopení blíže popsány. Ze zápisů lze pouze vyčíst, že důvodem úmrtí bylo utonutí, a často není ani specifikováno, kde k němu došlo. Pokud byla tato informace uvedena, jednalo se v obou městech nejčastěji o utopení v některém z blízkých rybníků. Jinde než v rybníce se utopil například v říjnu roku 1795 pětiletý František

Novotný, který na zahradě spadl do haltýře. O deset let později došlo k podobné nehodě. V létě roku 1805 o rok starší chlapec spadl do kašny, ve které se utopil. Poslední uvedený příklad byl charakteristický pro více než jednu třetinu případů utonutí. Oběťmi utopení byly často velmi malé děti (1–4 roky), které se utopily na nejrůznějších místech (v kašně, ve studni, v potoce, na dvoře). Pracující rodiče přenechávali péči o nejmenší děti starším sourozencům, kteří byli často také ještě dětmi, a proto docházelo k podobným nehodám s tragickým koncem. Druhou skupinu utopených tvořili starší děti a mladiství (10–20 let), kteří se utopili v některém z letních měsíců při koupání. Poslední skupinu obětí utonutí tvořili muži ve věku 30–50, kteří se utopili v zimních měsících (zpravidla šlo o únor), a to pod vlivem alkoholu. Přemíra alkoholu se stala osudnou třeba tkalci ze Sloupnice Josefu Zahálkovi. Jeho tělo bylo nalezeno v noci 3. července roku 1902 v náhonu, kam „asi náhodou v opilosti sklouzl.“¹¹²⁴ Dle farářů dospělé oběti často spojovalo nízké sociální postavení (tuláci, žebráci, alkoholici), psychická vada („choromyslnost“, „blbost“) nebo nemoc – čtyřikrát bylo zmíněno, že se dotyčný utopil během záchvatu padoucnice.

Druhou nejčastější smrtelnou nehodou bylo úmrtí v důsledku pádu nebo smrt způsobená padajícím předmětem. Jeden z těchto druhů nehod mohl ve Svitavách a v Litomyšli za téměř každou čtvrtou (23,7 % Svitavy) až pátou (18 % Litomyšl) smrtelnou nehodu. Tato kategorie nehod je opět jednou z oblastí, v níž se objevuje odlišná povaha záznamů. Smrt v důsledku pádu byla v Litomyšli většinou objasněna. Ze zápisů lze vyčíst, jak k pádu došlo nebo jaký předmět na dotyčného spadl. Oproti tomu ve Svitavách uvedli duchovní pouze to, že nehodu způsobil pád nebo rána předmětem do hlavy. Nehody v důsledku pádu neměly většinou žádný společný charakteristický znak. Postihovaly muže i ženy ve všech věkových kategoriích. V důsledku pádu zemřelo několik dětí. Například v roce 1789 se pádem z okna zabil v Litomyšli dvouletý chlapec. K několika pádům došlo také v průběhu epileptického záchvatu. Obětí takové nehody byl například v roce 1809 osmadvacetiletý František Trutnovský, který zemřel „od smrtelné do hlavy rány při své padoucí nemoci.“¹¹²⁵ Pády se nevyhýbaly ani lidem pod vlivem alkoholu. Osudným se stal pád pro nádeníka Antonína Benchoha, který byl v opilosti odveden do šatlavy a zde spadl při scházení ze schodů. Matriky většinou neinformují, zda došlo k úmrtí po pádu ihned nebo až za několik hodin či dnů. Výjimku tvoří popis nehody, která se stala koželuhovi Antonínu Pelikánovi, který „na volšovém stromě řezav ratolesti nešťastně dolů spadl a v tom okamžení ducha vypustil.“¹¹²⁶ Smrt celkem osmi osob nezpůsobil

¹¹²⁴ SOA HK, SM, FÚ Litomyšl, m. Z 1882–1902, sign. 7489, p. 699.

¹¹²⁵ SOA HK, SM, FÚ Litomyšl, m. Z 1796–1819, sign. 1328, p. 186.

¹¹²⁶ SOA HK, SM, FÚ Litomyšl, m. Z 1885–1904, sign. 7488, p. 115.

vlastní pád, ale padající předmět. V červenci 1882 zabila nádeníka Františka Schneeweise padající zeď. Poslední den roku 1875 zemřela manželka krejčího Anna Bartošková, která „*při mandlování prádla strhla na sebe svrchní část mandlu a tak zahynula*“.¹¹²⁷

Na závěr ještě zmiňme jeden smrtelný pád. Ačkoli k němu nedošlo v Litomyšli a nebyl do celkových výsledků započítán, jedná se o nejdetailnější popis ze všech nehod. Podrobně byl popsán především kvůli své oběti. Tou byla manželka hraběte Jiřího Kristiána z Valdštejna-Vartenberka, Alžběta z Ulfeldu. Hraběnka zemřela 27. ledna 1791 ve Vídni, poté co „*skrze nešťastný pád ze schodů jdoucí po slyšené mši svaté dolů z oratoria michalského farního kostela s. Michala, náhle krk zlomila, a umřela*“.¹¹²⁸ O čtyři dny později bylo tělo převezeno z Vídně do Litomyšle, kde byla 1. února pohřbena.

V průměru za 15 % nehod mohlo udušení (Litomyšl 14,5 %, Svitavy 15,5 %). V Litomyšli se během zkoumané doby udusilo 29 osob a ve Svitavách 15. K udušení docházelo nejčastěji během požárů. Podle litomyšlských matrik si nejvíce obětí vyžádal požár v září roku 1802. Šest z osmi obětí se v noci 3. září udusilo během požáru ve sklepě domu č. 182. Zemřely zde tři dospělé děti majitele domu Václava Turečka (Aloisie 22 let, Kateřina 24 let, Antonín 28 let). Další obětí byl tovaryš Jiří Patlan, děvečka Terezie Klatšková a dále Anna Klatšková, o které ale matrika bližší informaci neuvádí. Oheň se pravděpodobně rozšířil do dalšího domu. Špitálnice Anna Špíchalová a špitálník Mikuláš Lněnička se totiž během stejné noci udusili během požáru. O tomto požáru se zmiňuje i Pamětní kniha města. Požár vypukl pozdě večer a kvůli silnému větru se velmi rychle šířil. Jedním z domů, který oheň zachvátil, bylo i stavení kupce Kunsta, který měl na půdě uložené oleje a střelný prach. Jejich chycením se požár vymkl kontrole a zničil řadu domů. Poškozena byla například i piaristická kolej, gymnázium nebo kostel.¹¹²⁹

K dalšímu požáru s oběťmi došlo v Litomyšli o 60 let později. V zimě roku 1861 zemřeli syn a dcera Františka Doležela, kteří byli zadušení dýmem ze slámy. K udušení však nedocházelo jen během požárů. Kupříkladu devítiletý Jan, syn švadleny Kateřiny Povolené, „*náhodou přišel k zavření do truhly a udusil se*“.¹¹³⁰ Tragicky zahynul i obuvník Antonín Vávra, jehož tělo našli 21. března 1889 v poli. Příčinou jeho úmrtí se stalo zadušení v blátě. Podobně zemřel i škrobař Josef Rauš, který byl v prosinci 1882 zadušen uhlím. Ke všem uvedeným nehodám udušení došlo v Litomyšli. Samozřejmě, že se tato neštěstí nevyhnula ani Svitavám.

¹¹²⁷ SOA HK, SM, FÚ Litomyšl, m. Z 1864–1881, sign. 5411, p. 387.

¹¹²⁸ SOA HK, SM, FÚ Litomyšl, m. Z 1784–1795, sign. 7488, p. 86.

¹¹²⁹ SOkA Svitavy, Pamětní kniha, KR 33, p. 46–47.

¹¹³⁰ SOA HK, SM, FÚ Litomyšl, m. Z 1885–1904, sign. 7488, p. 38.

Zdejší faráři se však v zápisech spokojili s konstatováním, že se dotyčná osoba udusila a bližší informace o okolnostech nehody neuváděli.

K ostatním typům nehod docházelo spíše výjimečně a týkaly se pouze jednotlivců. Jelikož jsou však nehody jednou z možností, jak alespoň trochu nahlédnout do každodenního života zkoumaných měst, bude alespoň ve stručnosti uvedeno, k jakým smrtelným nehodám ještě ve Svitavách a v Litomyšli došlo. Překvapivě poměrně málo úmrtí způsobilo umrznutí. V Litomyšli umrzlo třináct osob a ve Svitavách pouze dvě. Oproti tomu v nedaleké Poličce bylo umrznutí příčinou čtvrtiny všech nehod, které skončily smrtí. Nutno ale podotknout, že Polička byla vždy pověstná svými krutými zimami.¹¹³¹ Umrzlí byli většinou muži, jejich věk se pohyboval mezi 20–35 lety. Nejčastěji k této nehodě docházelo v průběhu února a března, pouze jeden muž zmrzl již v listopadu. K jednotlivým případům faráři nezapisovali bližší detaily a ani jednou nebylo zmíněno, že by zemřelý před svou smrtí požil více alkoholu. Pouze u Josefa Hájka, zemřelého v únoru 1912, bylo poznamenáno, že byl slabomyslný. Jeho úmrtí bylo diagnostikováno jako omrznutí noh II. stupně. Celkem dvakrát potkala smrt umrznutím ženy. První umrzlou byla v Litomyšli v roce 1804 čtyřicetiletá Dorota Konzulková, která umrzla na cestě mezi Litomyšlí a Strakovem. O sedmdesát let později na stejné cestě umrzla také Terezie Pelclová.

Celkem 22 lidí zemřelo na otravu (17 v Litomyšli, 5 ve Svitavách). Všichni zemřelí byli v dospělém věku. Je velmi zajímavé, že až na tři případy jsou všechna úmrtí v důsledku otravy zaznamenány až po roce 1890. Pro tuto skutečnost se ale nepodařilo najít adekvátní vysvětlení. Za úmrtí všech otrávených mohlo požití nebezpečné chemikálie. Ke smrtelné otravě jídlem buď nedošlo, nebo nebyla do matriky tato podrobnost uvedena. Nejčastěji se v záznamech opakovala otrava fosforem (uváděn jako kostík), kysličníkem uhelnatým, kyselinou sírovou, chloridem draselným, arsenem a jednou byla zmíněna i nahodilá otrava morfiem. Uvedené látky se většinou využívaly v zemědělství, v řemesle nebo v domácnosti například k hubení škůdců. Pokud se jednalo o sebevraždu, podařilo se nejspíše tento úmysl zatajit. Do této kategorie byl zařazen i případ úmrtí služky Anny Janebové v roce 1868, která zemřela po vypití kyseliny. Zda se jednalo o nešťastnou náhodu nebo o úmysl, není v matrice blíže rozebráno. Úmrtí na fosfor měla patrně souvislost se snahou o vyvolání potratu.¹¹³² Tato souvislost však v matrikách nebyla nikdy zmíněna.

Za šest úmrtí (z toho pět v Litomyšli) mohla nehoda způsobená zvířetem. Jeden případ by bylo možné rovněž zařadit do kategorie pracovních úrazů. V roce 1867 se totiž oběti

¹¹³¹ E. CHADIMOVÁ, *Populační vývoj*, s. 132.

¹¹³² Viz *Porodnost*, s. 191.

nešťastné události stal pětapadesátiletý Antonín Ermler, který se živil jako hlídač dravců. Ke smrtelnému zranění došlo ve zvěřinci, kde Ermlera smrtelně zranil lev. Dalších pět nehod způsobili koně. V roce 1786 byl koněm ušlapán jedenáctiletý Otto Pürkel. O deset let později zemřel Ondřej Schneeweis poté, co jej kůň udeřil podkovou do hlavy. A za dalších deset let zemřel patnáctiletý Antonín Jandl po pádu z koňského sedla. Kůň se stal osudným i pro Josefa Svatoše, který byl zvířetem umačkán. Jak k nehodě došlo, matriční záznam neuvádí. Další nehoda, ke které došlo v únoru 1897 a při níž zemřel obuvník Filip Hendrych, byla do matriky uvedena bez bližších detailů pouze s příčinou úmrtí „úraz koněm.“¹¹³³

U čtyř z 11 nehod, které způsobila rána ze střelné zbraně, bylo velmi těžké rozlišit, zda se opravdu jednalo o nešťastnou náhodu, nebo o úmysl zemřelého nebo jiné osoby. Záznamy byly natolik stručné, že z nich nešlo rozpoznat bližší okolnosti případů. Například u chalupníka Františka Nováka, jehož tělo bylo nalezeno v únoru 1852 v Litomyšli, byla jako příčina úmrtí stanovena střelná rána. Tu si mohl způsobit úmyslně, nešťastnou náhodou, nebo mohlo jít o násilný čin. Jelikož sebevraždy byly většinou v matrikách zmíněny, a protože byl zesnulý pohřben kaplanem, můžeme tuto variantu pravděpodobně vyloučit. A jelikož nebyla v matrice žádná zmínka o tom, že by se jednalo o vraždu, byly tento a další tři podobné záznamy zařazeny do kategorie nehod. Ani u ostatních případů se nedozvídáme příliš detailů, ale alespoň se ze zápisů můžeme dočíst, že úmrtí bylo skutečně důsledkem nehody, jelikož bylo u záznamu uvedeno, že se jednalo o „nahodilou“ smrt. Čí rukou zemřela v Litomyšli v roce 1891 devatenáctiletá Marie Brachtlová, se za záznamů také nedozvídáme. V matrice je zapsáno, že zemřela kvůli „zastřelení neopatrností.“ Pod záznamem Mariina úmrtí je uvedeno jméno jejího bratra, právníka Jana, který se zastřelil „v záchvatu nepřičetnosti.“¹¹³⁴ Zda Jan nejprve zabil sestru a pak sebe, nebo zda byla Marie zastřelena nešťastnou náhodou, například když se snažila bratrovi v sebevraždě zabránit, nelze ze zápisu vyvodit. Proto bylo i úmrtí Marie Brachtlové započítáno do případů nehod. Tři z 11 obětí byly děti, které se buď dostaly ke zbrani, nebo se připlety na místo, kde se zrovna používaly. V roce 1817 zemřela ve Svitavách pětiletá Johanna Heirová poté, co si hrála s nabitou brokovnicí. Pravděpodobně při podobné nešťastné náhodě zemřel v Litomyšli v roce 1900 sedmiletý Jaroslav Kvapil, který byl „nahodile zastřelen“.¹¹³⁵ Mohlo jít ale také o nehodu způsobenou někým jiným. Stejně nevyjasněné bylo úmrtí čtrnáctiletého učně Jana Jasana, který zemřel nahodilým zastřelením.

¹¹³³ SOA HK, SM, FÚ Litomyšl, m. Z 1885–1904, sign. 7488, p. 520.

¹¹³⁴ Tamtéž, p. 306.

¹¹³⁵ Tamtéž, p. 634.

Deset osob zemřelo následkem přejetí. Jeden muž byl ve Svitavách přejet vlakem, ve zbylých případech došlo k usmrcení povozem.

Velice nejasných bylo úmrtí šesti osob, u nichž farář poznamenal pouze to, že vykrvácely. Bližší okolnosti úmrtí poznamenány nebyly, a proto bylo těchto šest případů také začleněno mezi nehody.

K nehodám s následkem úmrtí docházelo v Poličce stejně často jako v Litomyšli a ve Svitavách. Jednalo se o 62 úmrtí, což odpovídá 0,5 % z celkového počtu. Čtvrtina ze všech nehod (24,2 %) byla následkem umrznutí, za což nejspíše mohly zdejší pověstné kruté zimy. 19,4 % nehod způsobilo uhoření a u 17,7 % případů došlo k úmrtí kvůli otravě. Zdejší zapisovatelé do matrik však byli na rozdíl od litomyšlských a svitavských sdílnější a důvody při průběhu nehod uváděli do matrik podrobněji. Kupříkladu u Františka Veselovského bylo napsáno, že „Zmrzl po nesmyslném chlastu ve vlastním rodišti.“¹¹³⁶ R. Lipovski sledoval příčiny úmrtí pouze ve vybraných letech a dospěl k závěru, že nejvíce nehod způsobilo utopení, značná část obětí byla v dětském věku. Procentuální údaje však k dispozici nejsou.¹¹³⁷ M. Laryš sledoval případy nehod ve třech sondách v průběhu let 1821–1825, 1836–1840 a 1846–1850. V těchto obdobích došlo v Krnově k 22 nehodám, z toho se 14x (63,6 %) jednalo o utonutí.¹¹³⁸ Rovněž A. Šikulová sledovala četnost nehod pouze v několika sondách a konkrétní počty obětí jednotlivých druhů neštěstí ve své práci nerozebírá.¹¹³⁹

9.12 Sebevraždy

Případy smrtelných nehod se v matričních zápisech obou měst objevovaly téměř rovnoměrně po celou sledovanou dobu. V žádném období nebyla zjištěna jejich vyšší intenzita. To ovšem neplatilo o počtu sebevražd. Čím mladší matriční záznamy byly, tím více sebevražd v nich bylo uvedeno.

Sebevražednost se na přelomu 19. a 20. století stávala novým fenoménem v celých českých zemích i v Evropě. Studium jejího nárůstu na základě dat z rakouské statistiky se ve své práci zabýval F. Vlasák, který dokládá, že v českých zemích bylo v letech 1876–1880 ročně spácháno průměrně 1 642 sebevražd, ovšem v letech 1906–1910 již činil průměr 2 669. Dle autora v letech 1880–1894 případů sebevražd přibývalo, šlo ovšem o postupný růst. Oproti tomu léta 1895–1910 označuje za dobu prudkého vzestupu. Sebevražednost, která vyjadřuje

¹¹³⁶ E. CHADIMOVÁ, *Populační vývoj*, s. 132–133.

¹¹³⁷ R. LIPOVSKI, *Lidé poddanských*, s. 176–178.

¹¹³⁸ M. LARYŠ, *Populační vývoj*, s. 253.

¹¹³⁹ A. ŠIKULOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 153.

počet sebevražd na 100 tisíc obyvatel, činila v prvním období v průměru 21 sebevražd, ale v letech 1906–1910 již 26,8.¹¹⁴⁰ Nadprůměrné hodnoty byly zaznamenány v okresech s převahou německého obyvatelstva, a také v průmyslových oblastech.¹¹⁴¹

Jak již bylo naznačeno v kapitole o nehodách, u některých zápisů příčin úmrtí bylo obtížné rozhodnout, zda se jednalo o nešťastnou náhodu, nebo o sebevraždu. Mezi ně byly tedy započítány pouze případy, kdy v matrice doslovně stálo, že šlo o sebevraždu či že dotyčná osoba byla sebevrahem. Vycházeli jsme z předpokladu, že i přestože počty sebevrahů vzrůstaly, byla sebevražda stále výjimečnou událostí, a tedy hodna zaznamenání do matričního zápisu.

V Litomyšli spáchalo během studovaných let sebevraždu 0,3 % zemřelých. Konkrétně se jednalo o 88 osob. Ve Svitavách bylo sebevrahů 90, což odpovídá 0,5 % z celkového počtu lidí, kteří zde zemřeli. V první polovině zkoumané doby byl zápis o sebevraždě de facto raritou. Během let 1785–1849 se v Litomyšli zabily čtyři osoby a ve Svitavách tři. Nárůst počtu sebevražd lze shodně v obou městech vidět od poloviny století a s každou přibývajícím dekadou se jejich podíl zvyšoval. Tento nárůst se dříve projevil ve Svitavách. Zde již v sedmdesátých letech 19. století tvořili sebevrazi 0,5 % ze všech zemřelých, v Litomyšli byla tato hranice překonána až v devadesátých letech. V letech 1900–1914 se obě města dostala dokonce přes hranici 1 % (1,2 % v Litomyšli, 1,1 % ve Svitavách), což odpovídalo celozemským výsledkům. Celkově můžeme tedy shrnout, že podíl sebevražd stoupal v obou městech od devadesátých let 19. století a vzestup pokračoval i na počátku 20. století. Během let 1890–1914 bylo v Litomyšli spácháno 57 % ze všech sebevražd a 58 % ve Svitavách.

V Poličce bylo v letech 1800–1909 spácháno 52 sebevražd. Dobrovolně si vzalo život 0,4 % ze všech zemřelých. Počet sebevrahů během sledované doby postupně stoupal, a naopak klesal jejich průměrný věk. Mezi sebevrahy totiž přibývalo mladých mužů, především studentů zdejšího učitelského ústavu. Sebevrazi nejčastěji volili možnost oběšení se.¹¹⁴² V letech, ve kterých R. Lipovski analyzoval příčiny úmrtí, byly ve Frýdku a v Místku spáchány čtyři sebevraždy. Zdejšími sebevrahy byli pouze muži a všichni zvolili smrt oběšením.¹¹⁴³ Rovněž v Krnově přibývalo sebevrahů především počátkem 20. století. Mezi zdejšími sebevrahy

¹¹⁴⁰ Filip VLASÁK, *Sebevražednost v české společnosti na přelomu 19. a 20. století*, (Bakalářská práce, Univerzita Karlova, Přírodovědecká fakulta), Praha 2021, s. 25–28.

¹¹⁴¹ Tamtéž, s. 34–42. Dále např. František NETUŠIL, *Sebevražednost v zemích českých u srovnání se sebevražedností světovou. Díl 1, Rozsah sebevražednosti*, Praha 1923, s. 65–66.

¹¹⁴² E. CHADIMOVÁ, *Populační vývoj*, s. 134.

¹¹⁴³ R. LIPOVSKI, *Lidé poddanských*, s. 178.

výrazně převažovali muži, kteří nejčastěji zvolili smrt oběšením a zastřelením se.¹¹⁴⁴ V práci A. Šikulové nejsou sebevraždy podrobněji rozebírány.¹¹⁴⁵

Tabulka č. 109: Sebevraždy v Litomyšli a ve Svitavách v letech 1785–1914					
Období	Litomyšl		Svitavy		Podíl sebevražd na celkovém počtu zemřelých v českých zemích (v %)
	Počet	Podíl z celkového počtu zemřelých (v %)	Počet	Podíl z celkového počtu zemřelých (v %)	
1785–1799	–	–	–	–	–
1800–1809	1	0,05	–	–	–
1810–1819	2	0,1	1	0,1	–
1820–1829	1	0,05	–	–	–
1830–1839	–	–	1	0,08	–
1840–1849	2	0,09	1	0,08	–
1850–1859	5	0,2	6	0,4	–
1860–1869	7	0,3	7	0,4	–
1870–1879	11	0,4	10	0,6	0,7
1880–1889	9	0,3	12	0,7	0,7
1890–1899	17	0,7	13	0,7	0,9
1900–1914	33	1,2	39	1,1	1,2
Celkem	88	0,3	90	0,5	–

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

T. G. Masaryk viděl důvod nárůstu sebevraždnosti především v kombinaci „beznábožnosti“ a „polovičatého vzdělání.“ Moderní společnost podle něj vedly dvě duchovní moci: věda a náboženství. „Protože však tyto moci spolu zápasí, je vedení obou nedostatečné a zhoubné. V nedostatku jednotného názoru světového se nemohou tvořit dokonalé povahy, nýbrž jedno rozumový a mravní chaos.“¹¹⁴⁶ Tvrdil, že při rychlém pokroku vědy není možné, aby lidé dosáhli důkladného vzdělání, a šířila se tak pouze jistá „polovzdělanost“, která brala lidem pocit „jednoty a harmonie“. Lidé začali pochybovat a nevěděli, čemu věřit.¹¹⁴⁷ To byl podle Masaryka hlavní důvod, který vedl společnost k nespokojenosti, ke ztrátě mravní a životní opory, klidu duše a souběžně s tím docházelo i k šíření beznábožnosti. „Tak tedy se nám vysvětluje společenský zjev sebevraždy jakožto smutný následek šířící se bezbožnosti mas.“¹¹⁴⁸

¹¹⁴⁴ M. LARYŠ, *Populační vývoj*, s. 257.

¹¹⁴⁵ A. ŠIKULOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 153.

¹¹⁴⁶ Tomáš Garrigue MASARYK, *Sebevražda hromadným jevem společenským moderní osvěty*, Praha 2002⁵, s. 139.

¹¹⁴⁷ Tamtéž, s. 139–141.

¹¹⁴⁸ Tamtéž, s. 141.

Dodává, že náboženství člověk pro svůj život potřebuje: dává mu pocit jistoty, útěchy, naděje, přesvědčení a radosti ze života. Pokud však nábožnosti ubývá, všechny tyto pocity člověk ztrácí a začíná být omrzelý životem.¹¹⁴⁹

Rostoucí počet sebevrahů byl fakt, který nešel nepřehlédnout a reagovat na něj musela také katolická církev. Ta sebevraždy vnímala jako jeden z největších hříchů proti životu a nazývala je trojnásobným zločinem: „*Sebevrah hřeší proti Bohu, jelikož si odmítá život, který sobě nedal, a jehož pánem jedině jest Bůh; hřeší proti duši své, kterou skutkem svým k věčnému odsouzení vydává, a hřeší proti společnosti lidské (proti rodině a příbuzným), jimiž nevýslovný zármutek, hanbu a škodu působí.*“¹¹⁵⁰ Sebevražda patřila ke smrtelným hříchům, znemožnila jedinci spásu duše, a naopak jej odsuzovala přímo do pekel.¹¹⁵¹

V 19. století, zejména v jeho druhé polovině, se pohled církve na sebevraždy „mírnil“ a vůči těmto činům začala být tolerantnější.¹¹⁵² V zásadě je však přesto nadále velmi odsuzovala.

O možnostech pohřbení a o podobě pohřbu rozhodovalo, zda sebevrah svůj čin provedl při plném vědomí a zdravém rozumu, tedy ve stavu přičetném. Pokud tomu tak bylo, byl sebevrahovi církevní pohřeb odepřen zcela. Mrtvolu sebevraha mohl zakopat hrobník. Zprvu pouze na nevysvěceném místě (například v lese, na poli nebo na speciálně vyhrazeném místě).¹¹⁵³ Až v roce 1873 bylo povoleno, že na hřbitově mohou být pohřbeni i sebevrazi, kteří konali při plném vědomí. Pohřbeni byli na speciálním separovaném místě. Zpravidla u zdi nebo v koutu hřbitova.¹¹⁵⁴

Jestliže se však prokázalo, že dotyčný nebyl v době konání svého činu zcela při smyslech, a jednal tedy ve stavu nepřičetném, směl mu být vystrojen tzv. slavný pohřeb, tedy klasický církevní pohřeb se zádušní mší. Pokud se o sebevrahově přičetnosti vedly pochybnosti, uchýlili se faráři k tzv. pohřbu v tichosti.¹¹⁵⁵ Ten byl sice za přítomnosti faráře, ovšem bez mše,

¹¹⁴⁹ Tamtéž, s. 76–77. Více Josef VIEWEGH, *Sebevražda a literatura*, Brno 1996, s. 39.

¹¹⁵⁰ Jan HULAKOVSKÝ, *Učebná kniha katolického náboženství*, Praha 1879, s. 97.

¹¹⁵¹ Daniela TINKOVÁ, *Bez zpěvu a bez zvonění. Dekriminalizace sebevraždy mezi sekularizací a medikalizací v 17.–19. století*, Praha 2022, s. 60.

¹¹⁵² Tématem sebevražd od 17. do 19. století, zejména o změně pohledu církve státu a lékařů a o dekriminaci tohoto činu již citovaná D. TINKOVÁ, *Bez zpěvu*. Dále Tomáš MALÝ – Daniela TINKOVÁ, *Boj o posvěcenou půdu. Zacházení s těly sebevrahů v brněnské diecézi po dekriminaci sebevraždy (1850–1900)*, Časopis matice moravské 139, 2020, s. 65–92; Daniela TINKOVÁ, *Hřbitovní vzpoury. Odpor k pohřbívání sebevrahů a pojetí "nečistoty" na českém a moravském venkově od pozdního 17. po první polovinu 19. století*, Český lid 107, 2020, s. 167–188; Tereza LIEPOLDOVÁ, *Mrtvoly a ohledači. Případ faráře Hayneho a vyšetřování sebevražd na Litoměřicku v 1. polovině 19. století*, Cornova 8, 2018, č. 2, s. 83–101; TÁŽ, *Mít moc nad životem i smrtí. Medikalizace smrti na příkladu sebevražd na Liberecku na přelomu 18. a v první polovině 19. století*, in: *Historie 2014. Sborník prací z celostátní studentské vědecké konference*, Liberec 2019, s. 191–224; Radek LIPOVSKI, *Ukradené tělo aneb Pohřeb sebevražedkyně Roziny Krkošky z Koloredova (u Místku) v roce 1828*, Vlastivědný věstník moravský 70, 2018, s. 146–167.

¹¹⁵³ K. BOROVIČ, *Úřední sloh církevní*, s. 655; D. TINKOVÁ, *Bez zpěvu*, s. 61.

¹¹⁵⁴ D. TINKOVÁ, *Bez zpěvu*, s. 381.

¹¹⁵⁵ Tamtéž.

smutečního průvodu, vykropení těla a také bez zvonění. Tělo sebevraha bylo pohřbeno na hřbitově, ale také na vyčleněném místě.¹¹⁵⁶ V případě, že pozůstalí žádali řádný pohřeb, bylo nutné projednat celou záležitost s konzistoří.¹¹⁵⁷

Jestliže sebevrah řešil během svého života závažné problémy a pokud bylo zřejmé, že se u něj nestaly příčinou vážných psychických potíží, šlo podle církevních nařízení o sebevraždu příčetnou. Dle církve měl takový nešťastník věřit, že pevná víra a důvěra v Boha mu podaří problémy přestát. Ovšem v případě, že životní potíže postihly osoby nemocné, ať už fyzicky nebo psychicky, byl případný čin zabití se vyhodnocený jako sebevražda ve stavu nepřičetném. Mezi takové sebevrahy se počítaly „*osoby duševně zatížené, epileptikové, hypochondři, osoby hysterické, melancholické, halucinacím a viděním oddané, osoby příliš citlivé a nervosní.*“¹¹⁵⁸ Dále sebevrazi z rodin, kde už v minulosti k sebevraždě došlo, nemocní s horečkou, zápalem plic, revmatem, syfilidou, srdeční vadou, tuberkulózou, těhotné ženy nebo šestinedělky.¹¹⁵⁹

Rozlišit, zda sebevrah spáchal svůj čin při plném vědomí, bylo mnohdy v reálu velmi obtížné. Proto se duchovním doporučovalo, aby si vyžádali odborný názor lékaře a s jeho radou o podobě pohřbení následně rozhodli. Kněží si byli velmi dobře vědomi toho, že odepření pohřbu je trestem především pro pozůstalou rodinu, která už tak trpěla. Smutkem i hanbou.¹¹⁶⁰

Svitavští i litomyšlští duchovní označovali sebevrahy za nepřičetné poměrně často. V Litomyšli bylo takto odůvodněno 43,1 % sebevražd a ve Svitavách dokonce každá druhá. Do sedmdesátých let 19. století nelze brát zjištěné údaje jako příliš vypovídající vzhledem k omezené velikosti zkoumaného vzorku. Výsledky z přelomu 19. a 20. století ukazují, že klasický pohřební obřad se všemi náležitými poctami byl vystrojen více jak polovině sebevrahů (vyjma období 1900–1914 v Litomyšli, kdy hodnota dosáhla 48,8 %). Nakolik byl stav nepřičetnosti nadhodnocen, není možné zhodnotit. Lze se však domnívat, že panovala jistá tendence ospravedlnit čin náhlým pomatením mysli.¹¹⁶¹

¹¹⁵⁶ H. STOKLASOVÁ, *Katolické přechodové rituály*, s. 218.

¹¹⁵⁷ K. BOROVIČ, *Úřední sloh církevní*, s. 655.

¹¹⁵⁸ *Sebevražda a pohřeb církevní*, *Věstník katolického duchovenstva* 15, 10. 9. 1915, č. 24, s. 371.

¹¹⁵⁹ Tamtéž.

¹¹⁶⁰ Tamtéž.

¹¹⁶¹ Na stále častější označování sebevrahů jako nepřičetných upozorňuje D. TINKOVÁ, *Bez zpěvu*, s. 378–386.

Tabulka č. 110: Podoby posledního rozloučení sebevrahů v letech 1785–1914								
Období	Litomyšl				Svitavy			
	počet sebevražd	klasický pohřeb	tichý pohřeb	bez pohřbu	počet sebevražd	klasický pohřeb	tichý pohřeb	bez pohřbu
1785–1799	–	–	–	–	–	–	–	–
1800–1809	1	–	–	1	–	–	–	–
1810–1819	2	–	–	2	1	–	–	1
1820–1829	1	1	–	–	–	–	–	–
1830–1839	–	–	–	–	1	1	–	–
1840–1849	2	2	–	–	1	–	–	1
1850–1859	5	1	2	2	6	1	–	5
1860–1869	7	4	1	2	7	5	–	2
1870–1879	11	4	3	4	10	4	4	2
1880–1889	9	1	1	7	12	4	7	1
1890–1899	17	10	7	–	13	10	–	3
1900–1914	33	15	18	–	39	21	14	4
Celkem	88	38	31	18	90	46	25	19

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

Menšímu počtu sebevrahů byl uspořádán pohřeb v tichosti. Do této kategorie byly započítány zápisy o sebevrazech, kde nepřičetnost nebyla zmíněna, ale zároveň v nich byl jako pohřbívající uveden duchovní. Konkrétně byl tento typ posledního rozloučení zmíněn v litomyšlských matrikách pouze dvakrát. Poprvé v říjnu 1876 u pastýře Jana Karlíka. Ten se rozhodl ukončit svůj život 1. října otravou, blíže nespecifikovanou. O nepřičetném stavu není v záznamu žádná zmínka a jako pohřbívající je zde zmíněn kaplan Otto Danický. K jeho jménu je připsána poznámka „*sine luce et cruce*“, tedy bez světla a kříže.¹¹⁶² 8. května 1881 spáchal sebevraždu zdejší knihař Rudolf Lána a to tak, že se bodnul do srdce. Pohřbil ho opět Otto Danický a dle poznámky šlo však o pohřeb „*sine conductu et clangore*“, bez průvodu a v tichosti.¹¹⁶³ Do svitavských matrik nebyla u žádného ze sebevrahů podobná informace připsána. Tiché pohřby byly záležitostí až druhé poloviny 19. století. V Litomyšli je mělo 32 osob (37,5 %) a ve Svitavách 25 (27,8 %), ovšem do roku 1850 se ve Svitavách ani v Litomyšli žádné nekonaly. V litomyšlských matrikách jsou evidovány až po polovině století, ve Svitavách až od

¹¹⁶² SOA HK, SM, FÚ Litomyšl, m. Z 1864–1881, sign. 5411, p. 405.

¹¹⁶³ Tamtéž, p. 541.

sedmdesátých let a postupně k tomuto jakémusi kompromisnímu řešení sahali faráři stále častěji.

Mimo církevní půdu uložil hrobař v Litomyšli do země 18 těl sebevrahů a ve Svitavách 19. Jeho jméno se nejčastěji objevovalo u starších zápisů a s přibývajícimi léty četnost jeho uvádění u sebevrahů čím dál více klesala. V Litomyšli hrobař sebevraha naposledy pohřbil v roce 1889 a v průběhu let 1890–1914 byli všichni zdejší sebevrazi pohřbeni za přítomnosti duchovního ať už v tichosti, či klasicky. Ve Svitavách nebyl odklon od tohoto zvyku tak zjevný. V osmdesátých letech 19. století byl hrobař uveden u jednoho zápisu (8,3 %), v devadesátých letech u tří sebevrahů (23,1 %) a v letech 1900–1914 u čtyř (10,3 %).

9.12.1 Možnosti analýzy

Jak již bylo uvedeno v předchozích pasážích, duchovní zapisující do svitavských a litomyšlských matrik důvody úmrtí nerozváděli příliš dopodrobna a sebevraždy nebyly v tomto ohledu žádnou výjimkou. V záznamech bylo většinou napsáno, že šlo o sebevraždu, dále jakým způsobem byla provedena a případně doplněno, zda byla provedena v přičetném, nebo nepřičetném stavu. Místo úmrtí bývalo specifikováno jen zřídka. Stručnost byla opět příznačná především pro Svitavy. Avšak i v Litomyšli byly postupem doby zápisy více strohé. Nejobširněji bylo rozepsáno úmrtí Viléma Kleibla (19 let) v únoru 1848. Důvodem snahy podrobně objasnit jeho čin byl nejspíše fakt, že dotyčný byl klerikem piaristického řádu v Litomyšli. Dotyčný zemřel na „zalití krví následkem střelné rány, kterouž sobě levým prsem sám prohnal. Auředním vyšetřováním za neschopného uznán, by mu vina toho činu mohla přičtena býti.“¹¹⁶⁴ Vilém byl pochován na hřbitově, na poslední cestě jej doprovodil kaplan Jan Macháček.

Přestože zkoumaný vzorek není obsáhlý, stačí k tomu, aby mohlo být odpovězeno alespoň na několik otázek: zda sebevraždy páchali častěji muži, nebo ženy, jakým způsobem a kdy je provedli.

9.12.2 Sebevraždy podle pohlaví

Mezi sebevrahy uvedenými v matričních zápisech již na první pohled převažovali muži. V letech 1785–1849 nebyla mezi sebevrahy uvedena žádná žena a v průběhu let 1850–1879 spáchala úspěšnou sebevraždu v každém desetiletí vždy jedna žena, a to shodně v obou městech. Na konci 19. století a na počátku 20. století sebevražedkyň přibývalo.

¹¹⁶⁴ SOA HK, SM, FÚ Litomyšl, m. Z 1820–1852, sign. 1331, p. 422.

Tabulka č. 111: Sebevrazi podle pohlaví v Litomyšli v letech 1785–1914				
	Celkem	<i>Muži</i>	<i>Ženy</i>	<i>Ženy v %</i>
1785–1799	–	–	–	–
1800–1809	1	1	–	–
1810–1819	2	2	–	–
1820–1829	1	1	–	–
1830–1839	–	–	–	–
1840–1849	2	2	–	
1850–1859	5	4	1	20,0
1860–1869	7	6	1	14,3
1870–1879	11	10	1	9,1
1880–1889	9	8	1	11,1
1890–1899	17	12	5	29,4
1900–1914	33	28	5	15,2
Celkem	88	74	14	15,9

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

Tabulka č. 112: Sebevrazi podle pohlaví ve Svitavách v letech 1785–1914				
	Celkem	<i>Muži</i>	<i>Ženy</i>	<i>Ženy v %</i>
1785–1799	–	–	–	–
1800–1809	–	–	–	–
1810–1819	1	1	–	–
1820–1829	–	–	–	–
1830–1839	1	1	–	–
1840–1849	1	1	–	–
1850–1859	6	5	1	16,7
1860–1869	7	6	1	14,3
1870–1879	10	9	1	10,0
1880–1889	12	11	1	8,3
1890–1899	13	11	2	15,4
1900–1914	39	32	7	18,0
Celkem	90	77	13	14,4

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

Celkově spáchalo v Litomyšli sebevraždu 14 žen (15,9 %) a ve Svitavách 13 (14,4 %). Na jednu sebevraždu ženy připadlo v Litomyšli šest sebevražd mužů, ve Svitavách dokonce sedm. Na základě celozemských údajů, které zpracoval F. Vlasák, připadaly na konci 19. století a na začátku 20. století na jednu sebevraždu ženy tři až čtyři sebevraždy mužů. Míra sebevraždění u žen rostla na přelomu století rychleji než u mužů. V letech 1881–1885 připadalo 4,06 sebevražd mužů na jednu ženu a v letech 1906–1910 klesla hodnota dokonce na

3,11.¹¹⁶⁵ Proč bylo v obou městech méně sebevražedkyň než v českých zemích, se nepodařilo objasnit.

T. G. Masaryk si nepoměr mužů a žen vysvětloval pevnější vírou žen, která jim přinášela důležitou životní oporu, a zároveň tvrdil, že je jejich „měkčí“ povaha chránila před omrzelostí životem. Mezi časté důvody ženských sebevražd řadil pocit hanby, studu, výčitky svědomí, žárlivost a nešťastnou lásku. Tyto důvody u mužů nehrály žádnou podstatnější roli, Masaryk to odůvodňoval jejich „hrubší a silnější“ povahou. Mužští sebevrazi naopak svým činem řešili především majetkové a finanční problémy. Zvyšující se podíly sebevražedkyň spojoval Masaryk se snahou žen o emancipaci, „neboť čím více se ženy na všech polích pouštějí do soutěže s muži, tím častěji přicházejí do nezvyklých poměrů a ke škodě, kdežto muži jsou již zvyklí tvrdšímu zápasu o život.“¹¹⁶⁶ Martin Monestier dává tento vzestup do souvislosti s industrializací, která narušila dosavadní tradici rodinného života.¹¹⁶⁷

9.12.3 Sebevraždy podle způsobu provedení

Sebevrazi ve Svitavách a v Litomyšli nejčastěji sahalí po provazu, a to ve více jak polovině případů. Pomocí něj ukončilo ve Svitavách život 55 osob (61,2 %) a v Litomyšli 47 (53,4 %). Druhým nejčastějším způsobem dobrovolného ukončení života bylo zastřelení se (24,4 % ve Svitavách, 18,2 % v Litomyšli). Dalším v pořadí bylo utopení následované otravou. Lidé si pro svůj odchod ze života vybírali prostředky, které pro ně byly nejvíce dostupné, a nemuseli je obtížným způsobem obstarávat, což byl u oběšených osob provaz, dlouhá látka nebo řemen. Zvolený způsob provedení sebevraždy ovlivňovalo i prostředí, ve kterém dotyčný žil. Jestliže šlo o místo poblíž řeky, jezera či propasti, mohlo jít u sebevraha o jedno z nejspodnějších řešení. Rovněž věk a s ním spojená fyzická zdatnost rozhodovala, jaký smrtící prostředek sebevrah zvolil: mladí muži nejčastěji volili oběšení, muži ve středním věku střelnou zbraň a staří rovněž provaz.¹¹⁶⁸

Sebevražedné strategie se lišily podle toho, zda se svůj život rozhodl ukončit muž, nebo žena. U mužů bylo spektrum usmrcovacích prostředků pestřejší. Více než polovina mužů sahalo v obou městech po provazu. Ze 74 případů v Litomyšli si oběšení zvolilo 39 z nich a ve Svitavách ze 77 mužů 49. V obou městech si tento způsob sebevraždy vybrali především muži starší 40 let. Oběšený muž měl v Litomyšli v průměru 43,8 let a ve Svitavách 46,2 let. Oběšení

¹¹⁶⁵ F. VLASÁK, *Sebevražednost*, s. 27.

¹¹⁶⁶ T. G. MASARYK, *Sebevražda hromadným jevem*, s. 30–31.

¹¹⁶⁷ Martin MONESTIER, *Dějiny sebevražd. Dějiny, techniky a zvláštnosti dobrovolné smrti*, Praha 2003, s. 189.

¹¹⁶⁸ T. G. MASARYK, *Sebevražda hromadným jevem*, s. 106–107.

mělo tu výhodu, že po utažení škrtidla docházelo téměř okamžitě k bezbolestnému stavu bezvědomí. Tlak totiž vyvolávalo nejen použité škrtidlo, ale zároveň i hmotnost těla sebevraha. Ke stlačení krčních cév stačila poměrně malá síla, proto mohly oběšení zvládnout i lidé ve špatném fyzickém stavu například v sedě nebo v kleče.¹¹⁶⁹

Tabulka č. 113: Sebevraždy dle způsobu provedení v Litomyšli v letech 1785–1914						
	Počet	v %	<i>Muži</i>	v %	<i>Ženy</i>	v %
<i>Oběšení</i>	47	53,4	39	52,7	8	57,1
<i>Utopení</i>	10	11,4	7	9,4	3	21,4
<i>Zastřelení</i>	16	18,2	16	21,6	–	–
<i>Otrava</i>	7	8,0	5	6,8	2	14,3
<i>Říznutí, bodnutí</i>	4	4,5	4	5,4	–	–
<i>Skok pod vlak</i>	–	–	–	–	–	–
<i>Neuvezeno</i>	4	4,5	3	4,1	1	7,2
Celkem	88	100,0	74	100,0	14	100,0

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

Druhým nejčastějším pomocníkem mužských sebevrahů byla střelná zbraň. Použilo ji 16 mužů v Litomyšli (21,6 %) a 22 ve Svitavách (28,6 %). Jejich průměrný věk byl výrazně nižší než u oběšených: 27,8 let v Litomyšli a 27,7 let ve Svitavách. Zabít se střelnou zbraní znamenalo při správné manipulaci okamžitou smrt, ale na druhou stranu byl tento způsob ve všech ohledech oproti oběšení komplikovanější. Jednak byla nutnost zbraň vlastnit nebo vědět, kde si ji opatřit, dále bylo potřeba, aby ji dotyčný uměl alespoň v základu ovládat, a především, aby měl ke svému činu dostatečnou fyzickou sílu, což potvrzuje i nižší průměrný věk.

Mezi další časté způsoby ukončení života patřilo v Litomyšli utopení, které si vybralo sedm mužů. Smrt utopením zpravidla nastávala v průběhu pěti minut. Přestože k utopení stačilo poměrně malé množství tekutiny (ponořit nos a ústa), utopili se všichni sebevrazi v místech s velkým množstvím vody (řeka, rybník, studně).¹¹⁷⁰

V pořadí četnosti následovala otrava (5 mužů) a smrt řeznou ránou (3 muži). První a poslední uvedený typ sebevraždy si vybírali muži starší 40 let, ovšem některý z jedů užili sebevrazi s průměrným věkem 30,1 let. Ve Svitavách volili muži především mezi oběšením a zastřelením se. Střelná zbraň byla uvedena jen u sebevraždy 25letého muže v roce 1819, u něhož bylo poznamenáno, že se úmyslně zastřelil pistolí. V lednu 1912 bylo do matrik zapsáno

¹¹⁶⁹ Jiří HLADÍK – Jiří ŠTEFAN, *Soudní lékařství a jeho moderní trendy*, Praha 2012, s. 79–80.

¹¹⁷⁰ Tamtéž, s. 85.

úmrtí 18letého sebevraha, který se rozhodl svůj život skončit způsobem, který byl v dané době poměrně ojedinělý, a to skokem pod vlak. Konat měl ve stavu nepřičetném.

Nejmladším sebevrahem byl teprve 13letý chlapec, který se v lednu 1877 oběsil v Litomyšli na hřbitovní zdi. Čin spáchal ve stavu přičetném, podrobnější informace však do matriky uvedeny nebyly. Nejstarší sebevrah se rozhodl skončit svůj život ve věku 84 let. Také pocházel z Litomyšle a oběsil se v lednu 1909. Důvodem úmrtí bylo „*oběšení následkem stařeckého šílenství*.“¹¹⁷¹

I dle celozemských výsledků patřilo u sebevrahů mužského pohlaví oběšení k nejčastějším způsobům dobrovolného ukončení života. Během let 1880–1894 si tento způsob smrti zvolilo 57 % z nich. Dalších 19,5 % sebevrahů se zastřelilo, 16 % se utopilo a 4,5 % mužů požílo jedu. Litomyšl a Svitavy se v četnosti používání různých sebevražedných prostředků nijak nevyimykal oproti celým českým zemím. Procentuální odchylky mohly být způsobeny i nízkým zkoumaným vzorkem.¹¹⁷²

Tabulka č. 114: Sebevraždy dle způsobu provedení ve Svitavách v letech 1785–1914						
	Počet	v %	<i>Muži</i>	<i>v %</i>	<i>Ženy</i>	<i>v %</i>
<i>Oběšení</i>	55	61,2	49	63,6	6	46,2
<i>Utopení</i>	3	3,3	–	–	3	23,1
<i>Zastřelení</i>	22	24,4	22	28,6	–	–
<i>Otrava</i>	3	3,3	–	–	3	23,1
<i>Říznutí, bodnutí</i>	1	1,1	1	1,3	–	–
<i>Skok pod vlak</i>	1	1,1	1	1,3	–	–
<i>Neuvedeno</i>	5	5,6	4	5,2	1	7,6
Celkem	90	100,0	77	100,0	13	100,0

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

U žen byly zjištěny pouze tři typy provedení sebevražd – oběšení, utopení a otrava. Všechny tyto způsoby nebyly pro ženy fyzicky náročné a prostředky, které k zabítí se použily, si mohly poměrně snadno obstarat. V Litomyšli se během „dlouhého“ 19. století zabilo 14 žen: osm se oběsilo, tři utopily, dvě otrávilily a u jedné nebyl způsob sebevraždy specifikován. Ve Svitavách byla situace de facto totožná. Z 13 žen se šest oběsilo, tři se utopily a tři otrávilily. U jedné nebyly okolnosti úmrtí blíže popsány. Sebevražedkyně si vždy volily méně agresivnější

¹¹⁷¹ SOA HK, SM, FÚ Litomyšl, m. Z 1903–1912, sign. 7490, p. 154.

¹¹⁷² F. VLASÁK, *Sebevražednost*, s. 31–32.

a drastické prostředky než muži, jelikož nechtěly, aby jejich tělo bylo porušeno.¹¹⁷³ Vzhledem k nízkým počtům u jednotlivých způsobů sebevražd by nebylo vhodné uvádět průměrný věk dotyčných žen. Bez ohledu na způsob provedení páchaly ženy sebevraždu nejvíce mezi 30. a 40. rokem života. V Litomyšli jim bylo průměrně 32,9 let a ve Svitavách 37,6 let.

Nejmłodším sebevražedkyním bylo shodně 16 let. Jedna dívka tohoto věku se zabila v Litomyšli a dvě ve Svitavách. Ve všech třech případech se jednalo o sebevraždu utopením, a to na počátku 20. století. Všem dívkám byl uspořádan pohřeb v tichosti. V nejvyšším věku ukončila život 67letá žena ve Svitavách v srpnu roku 1897. Oběsila se v nepřičetném stavu. Oběšení a utopení patřilo k nejčastějším podobám ukončení života žen i na základě celozemských výsledků. Utopení si vybralo 37,9 % žen a oběšení 37,2 %. Třetím nejvíce opakujícím se způsobem byla otrava (17,5 %) a 3,5 % si k ukončení života opatřilo střelnou zbraň.¹¹⁷⁴

V Poličce mezi sebevrahy rovněž převažovali muži. Z celkového počtu 52 bylo 40 mužů. Ti nejčastěji volili smrt oběšením (52,5 %), utopením (17,5 %) a zastřelením (17,5 %). Z 12 sebevražedkyň se 9 rozhodlo pro provaz a 3 se utopily. Smrt utopením zde byla oproti Litomyšli a Svitavám mnohem častější. Sebevrazi totiž měli k „dispozici“ rybník přímo ve středu města a pro mnohé mohl být tento způsob snadnější než obstarání zbraně.¹¹⁷⁵

Detailnější popisy čtyř sebevražd byly zapsány do Pamětní knihy města Litomyšl.¹¹⁷⁶ Jedná se pouze o malý vzorek, přesto jsou uvedené informace cenné, jelikož oproti matrikám ukazují, co skutečně dovedlo sebevrahy k jejich činům, a také to, že sebevražda v podnapilém stavu byla zjevně vyhodnocována jako nepřičetná.

Dne 8. června 1870 zemřel v Litomyšli obuvnický mistr Martin Strnad. Svůj život ukončil podřezáním krku a žil. „*Příčinou této sebevraždy bylo moc pití kořalky v následku čehož byl pak často na mysli pomaten. Byl quartálním pijákem a jinak dobrý člověk a řádný řemeslník.*“¹¹⁷⁷ Matrika jeho smrt popisuje jako „*zakrvácení následkem podřezání žil.*“¹¹⁷⁸

23. června 1872 se na půdě svého domu oběsil cestář Antonín Dědourek. I on holdoval alkoholu více, než bylo zdrávo. „*Příčina této sebevraždy bylo nesmyslné pití kořalky a jeho v opileckém stavu nepokojná zlá povaha.*“¹¹⁷⁹ V takovém stavu byl dotyčný vždy agresivní ke

¹¹⁷³ Jana KOCOURKOVÁ – Jiří KOUTEK, *Sebevražedné chování. Studie věnovaná problematice sebevražedného chování se zaměřením na děti a mládež*, Praha 2007², s. 35.

¹¹⁷⁴ F. VLASÁK, *Sebevražednost*, s. 32.

¹¹⁷⁵ E. CHADIMOVÁ, *Populační vývoj*, s. 133–134.

¹¹⁷⁶ SOkA Svitavy, Pamětní kniha, KR 33.

¹¹⁷⁷ Tamtéž, p. 123.

¹¹⁷⁸ SOA HK, SM, FÚ Litomyšl, m. Z 1864–1881, sign. 5411, p. 248.

¹¹⁷⁹ SOkA Svitavy, Pamětní kniha, KR 33, p. 123.

svému okolí a poté chodíval spát na půdu. Zde ho oběšeného našla manželka, která šla pro píci krávě. Autor Pamětní knihy dále uvádí, že Antonín měl 54 let „*a co strážlivý byl velmi pracovitý a dobrý člověk.*“¹¹⁸⁰ Jako příčina úmrtí je u dotyčného v matrice zemřelých uvedena mrtvice oběšením v nepřičetném stavu.

Následujícího roku se počátkem března zabil v Litomyšli chalupník František Vaňous. Nalezli jej oběšeného na krovním hambalku. „*Příčinou této sebevraždy bylo nepořádné živobytí, karban a nesmyslný chlast; z čehož následovala pomatenost mysli a pud k sebevraždě.*“¹¹⁸¹ V matrice byla jeho smrt klasifikována jako sebevražda oběšením v nepřičetném stavu.

Jiná záliba než alkohol dohnaly na jaře téhož roku k sebevraždě holiče a zedníka Františka Portmanna. 23. dubna 1873 si ve zdejší hostinci pronajal pokoj a oběsil se zde na ručníku na háku od záclony. „*Byl však lehký člověk a věnoval vše, co vydělal známostem s dívkami, co ho také přivedlo na mizinu a konečně k zoufalství.*“¹¹⁸² U zemřelého bylo nalezeno pět dopisů, dle kterých vyšlo najevo, že František ukončil svůj život, jelikož byl již unavený a omrzelý životem. Kromě dopisů měl u sebe také „*jednu sličnou ženskou fotografii.*“¹¹⁸³ Ani v tomto případě neuvádí matrika zemřelých podobné podrobnosti a dočteme se v ní pouze fakt, že sebevrah se v nepřičetném stavu oběsil v hospodě.

9.12.4 Sezónnost sebevražd – dle měsíců a dní

Sebevrazi v Litomyšli se ke svému činu nejčastěji odhodlali během teplých měsíců. Během května, června, července a srpna bylo z 88 sebevražd spácháno 43 (48,9 %) a naopak nejméně od listopadu do ledna (11,3 %). Měsícem s nejvyšším počtem sebevražd byl červen a s nejnižším leden. Ve Svitavách byly sebevraždy rozloženy do měsíců rovnoměrněji, i zde však maximum sebevrahů volilo letní měsíce. Od května do srpna bylo v matrikách zaznamenáno 36 sebevražd (40 %). V průběhu listopadu, prosince a ledna bylo spácháno pouze 14,4 % těchto činů. Maximum a minimum zde bylo oproti Litomyšli posunuto. Nejčastěji umírali sebevrazi v květnu (14 případů) a nejméně v únoru (4 případy). Podružné maximum připadá na říjen, což uvádí i Monestier, dle něhož v tomto měsíci stejně jako v létě přibývá případů utopení.¹¹⁸⁴

¹¹⁸⁰ Tamtéž.

¹¹⁸¹ SOkA Svitavy, Pamětní kniha, KR 33, p. 124.

¹¹⁸² Tamtéž, p. 123–124.

¹¹⁸³ Tamtéž.

¹¹⁸⁴ M. MONESTIER, *Dějiny sebevražd*, s. 195.

Tabulka č. 115: Sezónní rozložení sebevražd v letech 1785–1914												
Litomyšli												
Měsíc	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.
Počet	2	9	7	5	9	20	9	5	8	6	3	5
Denní průměr	0,06	0,31	0,22	0,17	0,29	0,67	0,29	0,16	0,27	0,19	0,1	0,16
Svitavy												
Měsíc	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.
Počet	7	4	9	5	14	7	6	9	6	12	5	6
Denní průměr	0,23	0,14	0,29	0,16	0,45	0,23	0,19	0,29	0,2	0,38	0,17	0,19

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

Na nárůst počtu sebevražd v létě upozorňuje ve své práci i Masaryk. Roční období bylo podle něj rozhodující především u osob ve špatném psychickém stavu, jelikož stoupající rtuť teploměru působila negativně na nervovou soustavu. Labilní jedinec byl v teple nervózní, podrážděný a roztěkaný. Naopak sebevraždy v zimě bývaly spíše důsledkem fyzické než psychické nemoci. Nejvíce sebevražd proto lidé spáchali v létě (květen až červenec), s maximem v červnu a nejméně od listopadu od ledna.¹¹⁸⁵

Autor se dále zabývá otázkou, zda sebevrazi pro uskutečnění svého činu preferovali konkrétní den v týdnu. Nejméně sebevražd se prý stávalo v pátek, a především v sobotu, jelikož v sobotu dostávali dělníci výplatu a celý pátek se na ni těšili. V pondělí a úterý sebevražd přibývalo, a to kvůli výčítkám z prohýřené neděle. Ve čtvrtek pak dosahovala „*bida vrcholu*“.¹¹⁸⁶ Tuto teorii na Svitavy a Litomyšl nelze vztáhnout v planém rozsahu. V dané době ještě nebyl výplatní den fixně stanový, záleželo na druhu profese a rovněž na zaměstnavateli. Navíc někteří lidé nedostávali výplatu po týdnu, ale i v kratším nebo naopak delším intervalu. Žádný den v týdnu neklesl ani v Litomyšli ani ve Svitavách (až na jednu výjimku) podíl sebevražd pod 10 %. Přesto některé dny vykazovaly maxima a minima. V Litomyšli se lidé nejčastěji zabíjeli ve středu, kterou následovalo pondělí a čtvrtek, a nejméně v pátek. Každý pátý svitavský sebevrah se rozhodl skoncovat se životem v pátek (21,1 %), který byl následovaný pondělím (16,7 %). Pouze každý desátý sebevrah si sáhl na život ve čtvrtek. Pondělní sebevraždy mohly mít souvislost s prohlubující se depresí, jelikož v začínajícím novém týdnu neviděli nešťastníci žádnou naději na změnu své situace.

¹¹⁸⁵ T. G. MASARYK, *Sebevražda hromadným jevem*, s. 21–23.

¹¹⁸⁶ Tamtéž, s. 24–26.

Tabulka č. 116: Sebevraždy podle dne provedení v letech 1785–1914				
	Litomyšl		Svitavy	
	Počet	%	Počet	%
<i>Pondělí</i>	14	15,9	15	16,7
<i>Úterý</i>	12	13,6	13	14,4
<i>Středa</i>	15	17,0	11	12,2
<i>Čtvrtek</i>	14	15,9	9	10,1
<i>Pátek</i>	8	9,1	19	21,1
<i>Sobota</i>	12	13,6	10	11,1
<i>Neděle</i>	13	14,7	13	14,4
Celkem	88	100,0	90	100,0

Zdroj: Databáze autorky založená na matrikách uvedených v seznamu pramenů, vlastní výpočty.

Náhodný podle T. G. Masaryka nebyl ani čas, kdy se lidé zabili. Sebevrazi páchali své činy hlavně ve dne. Ty naplánované ráno, ty z rozčilení v průběhu zbylého dne. Noc uklidňovala, nový den naopak rozčiloval.¹¹⁸⁷ Konkrétní doba úmrtí se do svitavských ani litomyšlských matrik až na výjimky neuváděla.¹¹⁸⁸

9.13 Vraždy

Jak často docházelo v Litomyšli a ve Svitavách v letech 1785–1914 k vraždám, opět nelze na základě studia matrik zjistit zcela přesně. Jako v předchozích případech příliš stručné příčiny úmrtí komplikovaly zjištění jejich skutečné podstaty a do kategorie vražd jsou tak zařazeny pouze zápisy, ve kterých stálo, že za smrtí zemřelého stála druhá osoba, která čin způsobila úmyslně. Patrně se však nepovedlo zjistit všechny vraždy, jak ukazuje nepoměr zjištěných případů v obou městech.

V Litomyšli bylo během zkoumaného období zjištěno 15 vražd, ovšem ve Svitavách pouze dvě. Autoři litomyšlských matrik totiž častěji, nejspíše však ne vždy, uváděli, že smrt dotyčného byla způsobena násilným zabitím. Oproti tomu ve Svitavách stroze jedním nebo dvěma slovy popsali důvod úmrtí, ale již nepřipsali, jak k němu došlo. Nejvíce problematické se při klasifikaci příčin úmrtí ukázaly případy udušení.

Nejčastější formu vražd totiž představovalo infanticidium a litomyšlské matriky dokládají, že matky své narozené děti zabíjely právě jejich zadušením. V Litomyšli rukou

¹¹⁸⁷ T. G. MASARYK, *Sebevražda hromadným jevem*, s. 24–25.

¹¹⁸⁸ Doba úmrtí se uváděla u obsáhlých záznamů, které informovaly o úmrtí významných osob – významných církevních hodnostářů, členů šlechtické rodiny apod.

vlastní matky zemřelo osm dětí a ve Svitavách jedno jediné. K infanticidii s největší pravděpodobností docházelo ve Svitavách častěji než v Litomyšli. Ve Svitavách bylo udušení jako příčina úmrtí uvedeno u 21 dětí a v Litomyšli 15. Ve všech těchto případech však nešlo rozhodnout, zda udušení novorozeněte byla přirozená nebo násilná smrt, jelikož příčina úmrtí byla definována pouze jako „*udušení*“.¹¹⁸⁹

Jediná zjištěná vražda dítěte byla do svitavských matrik zapsaná v roce 1894. V době úmrtí mu byl jeden den a jeho tělo nalezeno zahrabané, matriky však neuvádí kde. Místo nálezu mrtvoly dítěte bylo v litomyšlských záznamech konkretizováno pouze dvakrát. Jednou byla mrtvola zahrabaná na zahradě, podruhé v hnoji. Dva zjištěné případy infanticidia byly uvedeny v litomyšlských matrikách ve dvacátých letech 19. století, zbylých šest v sedmdesátých a osmdesátých letech. I toto nerovnoměrné časové rozložení může naznačovat, že se skutečně nepodařilo přijít na všechny případy těchto typů vražd.

Oběťmi ostatních vražd v Litomyšli byly dospělé osoby, šest mužů a jedna žena. Žádné bližší okolnosti jako motiv činu nebo informace o pachateli do matrik zapsány nebyly. Jako příklad stručnosti matričního záznamu lze uvést vraždu spáchanou v lednu roku 1863, jejíž obětí se stal nádeník Filip Fikejs. V záznamu je však uvedeno pouze to, že „*byl násilným způsobem zabit*.“¹¹⁹⁰ Největší pozornost byla v matrikách věnována vraždě spáchané v prosinci roku 1873. Šlo totiž o dvojnásobnou loupežnou vraždu. V noci z 11. na 12. prosince byl zabit kovář Antonín Šmeger a jeho žena Marie. V matrice bylo stručně napsáno, že zemřelý „*byl zavražděn ve svém obydlí od cizího vraha v noční době*.“¹¹⁹¹ Událost byla podrobněji zaznamenána i v litomyšlské kronice a je zde označena jako „*ukrutná vražda*“. Šmegerovi bydleli na lánskem předměstí, jejich dům byl posledním stavením na silnici, která vedla na Vysoké Mýto. Dům Šmegerových sloužil zároveň jako mýtnice a Antonín byl pověřen vybíráním. To se však jemu i jeho manželce stalo osudným. Ráno 12. prosince chtěl mýto zaplatit projíždějící muž, na jeho výzvu však nikdo nereagoval, a proto se rozhodl otevřít vstupní dveře. Uvnitř domu našel v kaluži krve Antonína i Marii, kteří byli zavražděni několika ranami sekerou do hlavy. Z domu zmizely peníze a oblečení.¹¹⁹²

Jediná vražda dospělého, ke které došlo ve Svitavách, nebyla v matrikách blíže rozebrána. Její obětí se v létě roku 1914 stal obuvník Vincent Pospíšil.

¹¹⁸⁹ Tomáš BÁRTA PRAŽÁK, *Infanticidium v litoměřickém regionu 2. poloviny 19. století ze spisů Krajského soudu Litoměřice*, *Porta Bohemica* 6, 2013, 193–204; Daniel TINKOVÁ, *Předcházet či trestat? Problém infanticidia v osvicenské společnosti*, *ČČH* 101, č. 1, 2003, s. 27–76.

¹¹⁹⁰ SOA HK, SM, FÚ Litomyšl, m. Z 1852–1863, sign. 1332, p. 404.

¹¹⁹¹ SOA HK, SM, FÚ Litomyšl, m. Z 1864–1881, sign. 5411, p. 337.

¹¹⁹² SOKA Svitavy, Pamětní kniha, KR 33, s. 123 a 132.

10. Závěr

Hlavním cílem předložené práce s názvem Demografická revoluce na pomezí Čech a Moravy. Srovnání populačního vývoje v Litomyšli a ve Svitavách v letech 1785–1914 byla analýza populačního chování ve dvou geograficky blízkých, avšak charakterově naprosto odlišných městech, a to v období, kdy se demografické chování obyvatel začalo výrazným způsobem proměňovat. Výzkum si kladl za cíl nejen sledovat populační vývoj zkoumaných míst v průběhu demografické revoluce, ale rovněž porovnat data z obou lokalit a zjistit, jak významnou roli sehrál proces industrializace.

Ve sledovaném období byla Litomyšl městem, jejíž dřívější význam začal postupně upadat. Patrné to bylo především po roce 1849, kdy byla sousední města Svitavy a Česká Třebová napojena na hlavní železniční trať Praha-Brno. Proces industrializace město zcela minul. Ve druhé polovině 19. století byla Litomyšl českým maloměstem, centrem kultury, škol a úřadů žijící si svým tradičním pozvolným tempem. Proměnou neprošla ani urbanistická podoba města, ani způsob obživy místních obyvatel. Stagnace Litomyšle byla patrná především na populačním vývoji. V roce 1869 zde žilo 7 021 osob, v roce 1910 pouze o 845 více (7 866 osob). Opožděná byla také modernizace zdejšího zdravotnictví i inovace kanalizace a vodovodu.

Proměna německého města Svitavy byla v průběhu sledované doby ve všech ohledech dynamická. Zavedením železnice do města došlo k intenzivnímu rozvoji zdejšího textilního průmyslu. Svitavy se staly velice významným moravským průmyslovým centrem. Byly sídlem desítek podniků zaměstnávajících tisíce dělníků. Ti mimo textilního průmyslu našli uplatnění i v potravinářském průmyslu (pivovar, tabáková továrna) a ve strojírenství. Pracovní místa lákala do města nové obyvatelé, což se projevilo na rychlém populačním rozvoji. V roce 1869 žilo ve Svitavách 5 800 obyvatel, avšak v roce 1910 jich bylo již 9 647. Podobně rychlým tempem se rozšiřovala také zdejší zástavba a docházelo i k celkové modernizaci města.

Hlavním pramenem, ze kterého tato práce vycházela, byly církevní matriky. Jelikož shodným prvkem naprosté většiny obyvatel Litomyšle i Svitav bylo římsko-katolické vyznání, mohly být pro analýzu populačního vývoje využity pouze katolické matriky, které jsou pro analyzované období let 1785–1914 dochovány v ucelené řadě. Za pomoci metody anonymní excerptce dat, která umožňuje sledovat změny trendů v dlouhém časovém období, bylo v rámci sledovaného časového období zpracováno 60 matričních knih. V Litomyšli se jednalo o 7 knih oddaných, 15 knih narozených a 8 knih zemřelých, ve Svitavách o 7 matrik oddaných, 16 matrik narozených a 8 matrik zemřelých. Přepsáno a zpracováno bylo více jak 110 000 matričních

záznamů, každý navíc o několika ukazatelích. K přepisu a vyhodnocení byly použity funkce MS Office Excel.

Pro komparaci zjištěných dat byly vybrány čtyři rozdílné lokality. Jednalo se farnost Libčany, města Poličku, Krnov, Frýdek a Místek. Údaje z těchto oblastí byly pro srovnání uvedeny na konci každé podkapitoly.

Analýza výsledků přirozené měny tvořila hlavní jádro této práce. Ve třech rozsáhlých kapitolách byly rozebrány otázky spojené se sňatečností, porodností a úmrtností. V samostatné kapitole byla studována problematika mrtvorozenosti.

V průběhu let 1785–1914 se v Litomyšli konalo 6 554 svateb. Velice rozdílné počty uzavřených manželství v jednotlivých letech reagovaly na aktuální celozemskou situaci. V průběhu krizí počet oddaných snoubenců klesl, po jejím odeznění dočasně prudce vzrostl. Nejméně párů mělo svatbu v průběhu roku 1814 (17 svateb), naopak nejvyšší počet oddaných byl zaznamenán v roce 1871, v období hospodářské konjunktury. Tento rok bylo uzavřeno 81 manželství. O tři roky později, po krachu na vídeňské burze, již jen 48. Populační stagnace druhé poloviny 19. století byla patrná i na stále klesající sňatečnosti. V roce 1910 připadalo v Litomyšli na 1 000 obyvatel pouze 5,8 sňatků, což je v porovnání s celozemským průměrem rozdíl 1,6 ‰.

Do svazku manželského v Litomyšli nejčastěji vstupovali dva svobodní lidé. Průměrný podíl těchto svateb činil 72,6 %. Během sledované doby protogamních sňatků postupně přibývalo (z 67,4 % v letech 1785–1799 na 77,4 % v letech 1900–1914). Naopak svateb, kde byl alespoň jeden ze snoubenců ve vdovském stavu, spolu se zlepšujícími se zdravotními poměry ubývalo. Nejvíce ubylo manželství, které uzavíral vdovec se svobodnou dívkou (z 20,3 % na 14,8 %). Vývoj byl zaznamenán také u věku oddávaných. Je však nutné upozornit, že zaznamenané věkové údaje především v první polovině 19. století velmi pravděpodobně neodpovídaly realitě a věk uváděný do matričních knih byl hojně zaokrouhlován. Svobodným ženichům bylo v průměru 29 let. Vývoj jejich věku lze, stejně jako v případě českých zemí, rozdělit do dvou období. Na konci 18. století vstupovali muži do svého prvního manželství mezi 27. a 28. rokem. Do poloviny 19. století jejich věk vzrůstal. Věkové maximum (30,6 let) bylo zjištěno v průběhu padesátých let. Poté se průměrný věk opětovně snižoval. Na počátku 20. století dosáhl stejné hodnoty jako na konci 18. století. Stejným vývojem prošel také věk nevěst. V letech 1785–1799 činil 25,2 let, maxima dostáhl v letech 1850–1859 (28,2 let) a poté se postupně snižoval. V letech 1900–1914 se litomyšlské dívky poprvé vdávaly v průměrném věku 25,7 let. Věk zdejších ovdovělých ženichů postupně klesal, protože se lidé začínali dožívat vyššího věku. V letech 1785–1799 bylo litomyšlským vdovcům v průměru 47,1 let, avšak

v letech 1900–1914 činil průměr 42,7 let. Pro vdovce nebyl jejich věk de facto žádným limitem. Do dalšího manželství vstupovali téměř v každém věku. Vdovy měly situaci složitější, s postupujícím věkem byla jejich naděje na opětovné provdání stále nižší. Věk nevěst-vdov nezaznamenal tak razantní vývoj jako v případě mužů. V průměru bylo těmto nevěstám 40,5 let. Pod věkovou hranici 40 let pravidelně klesal po proběhlé krizi (napoleonské války, „hladová“ léta, cholerové epidemie). Po překročení hranice 60 let se vdovy již téměř nevdávaly. Více jak 60 let mělo již jen 1,6 % vdov, zatímco vdovců 14,7 %.

Stále obsáhlejší matriční zápisy umožnily v průběhu let 1890–1914 sledovat, kolik osob do manželství nikdy nevstoupilo. V Litomyšli zemřelo v průběhu těchto 25 let 2 392 obyvatel starších 50 let. U 367 z nich (15,3 %) bylo uvedeno, že zemřeli svobodní. Stalo se tak u 142 mužů (12,2 %) a 225 žen (18,4 %).

Litomyšlští snoubenci v maximální míře dodržovali církevní doporučení a vyhýbali se uzavírání manželství v průběhu zapovězeného času, tedy v době adventní a v období předvelikonočního půstu. Naopak ctili tradici a do manželství vstupovali nejčastěji v době masopustu (leden, únor) a v listopadu po ukončení zemědělských prací. V průběhu sledovaných 130 let neprošla tato sezónnost žádnou proměnou. Podobně tradiční byl výběr vlastního svatebního dne. V průběhu let 1785–1799 se v Litomyšli snoubenci nejčastěji brali v pondělí (48,6 %) a v úterý (33,7 %). Téměř každý desátý pár (9,4 %) zvolil neděli. Tyto dny patřily k oblíbeným i v jiných lokalitách, konkrétní vysvětlení pro jejich popularitu však prozatím chybí. V letech 1900–1914 snoubenci stále nejčastěji vybírali mezi těmito třemi dny. Proměnil se ale poměr zastoupení. 29,6 % svateb se odehrálo v pondělí a 27,1 % v úterý. Nejvýraznější změna podílu byla zjištěna u neděle. V tento den mělo svatbu 29,7 % oddáváných. Obliba nedělních svateb odrážela buď zbožnost zdejších obyvatel, nebo pragmatickou snahu využít ke svatbě volný den.

Ne vždy situace umožňovala, aby byla svatba naplánovaná dopředu. Urychlené uzavření manželství mohlo mít mnoho důvodů (nejčastěji se jednalo o velmi špatný stav jednoho ze snoubenců, těhotenství nevěsty, případně kombinaci obou problémů). V takových případech bylo možné požádat o prominutí tří povinných ohlášek. Tuto možnost využilo v Litomyšli v průběhu let 1900–1914 celkem 45 (6,3 %) ze 716 oddáváných. Tři z těchto párů byly oddány přímo na smrtelném loži.

V letech 1785–1914 se ve Svitavách konalo 5 386 svateb. Přes četné výkyvy počty oddáváných ve Svitavách postupně stoupaly spolu s přibývajícím počtem obyvatel. Stejně jako v případě Litomyšle rovněž ve Svitavách klesaly počty uzavřených manželství v období demografické krize. Nejméně svateb se ve Svitavách konalo v roce 1815 (pouze 15). Méně

svateb se také konalo v průběhu „hladových“ let a také přibližně deset let od pádu na vídeňské burze v roce 1873. Nejvíce oddaných bylo zjištěno v roce 1899, v době největší průmyslové expanze města. Během tohoto roku mělo svatbu 99 párů. Vysoký počet oddáváných potvrdila také zjištěná hrubá míra sňatečnosti. Ta se v letech 1880–1910 držela na konstantní hodnotě 7–8 %, což byl rovněž celozemský průměr.

Zjištěný rodinný stav snoubenců byl v porovnání s Litomyšlí takřka totožný. V celkovém průměru bylo mezi oddávány 76 % svobodných snoubenců. 14,6 % svateb připadalo na vdovce a svobodné dívky, 4,9 % na svobodné muže s vdovami a 4,5 % přidalo na sňatky vdovce s vdovou. V průběhu sledované doby však ve Svitavách výrazněji vzrůstal podíl protogamních sňatků. Ten v letech 1900–1914 dosáhl hodnoty 80,9 %. Dáno to bylo nejen zlepšením zdravotního stavu obyvatelstva, ale taktéž skutečností, že se ve Svitavách měnilo věkové složení osob, které zde žily. Práci ve zdejších fabrikách nalézali především mladí lidé, kteří zde zakládali rodiny.

Svitavští svobodní snoubenci uzavírali své první manželství v průměru o půl roku dříve než snoubenci v Litomyšli. V případě mužů činil věkový průměr 28,5 let. V nejvyšším věku (29,6–29,7 let) se muži ženili v letech 1850–1869. V sedmdesátých letech 19. století průměrný věk postupně klesal. Na počátku 20. století bylo zdejších ženichům v průměru 27,5 let. Svobodné nevěsty se vdávaly, když jim bylo v průměru 26,7 let. Během první poloviny 19. století jejich věk vzrostl o více jak tři roky. Maximum bylo zjištěno v průběhu padesátých let 19. století (27,7 let) a poté věk opětovně začal klesat. V letech 1900–1914 byl průměrný věk svitavských i litomyšlských nevěst totožný (25,7 let), což byl také celozemský průměr. Rozdílné věkové složení se projevilo i při analýze věku vdovců a vdov. Vdovci ve Svitavách se ženili o rok a půl dříve než vdovci v Litomyšli. Ale i jejich věk se postupně snížil. Na konci 18. století bylo ženichům vdovcům průměrně 47 let, ovšem na počátku 20. století již jen 43,1 let. Celkově se nejvíce vdovců se ženilo ve věku 40–44 let (18,2 %). Vdovy ve Svitavách se opětovně vdávaly, když jim bylo v průměru 39,5 roku, tedy o rok dřív než vdovy v Litomyšli. Každé druhé vdově (49,8 %) bylo mezi 25–39 lety. Věkové údaje zjištěné ve Svitavách jsou více vypovídající, jelikož zdejší duchovní netíhli tolik k zaokrouhlování jako jejich kolegové z Litomyšle.

Míra definitivního celibátu byla ve Svitavách výrazně nižší než v Litomyšli. V letech 1890–1914 zemřelo ve Svitavách 2 110 osob starších 50 let. U 208 z nich (9,9 %) bylo v matrice uvedeno, že zemřeli svobodní. Jednalo se o 98 mužů a o 110 žen (10,2 % a 9,6 %).

Sezónní rozložení sňatků vykazovalo téměř shodné rysy jako v Litomyšli. Svitavští snoubenci pro svou svatbu nejčastěji volili listopad, leden, únor a také říjen, zapovězenému

času se téměř vyhýbali. V letech 1890–1914 zjištěné hodnoty ukázaly první náznaky změn. Měsíce s maximy a minimy svateb byly stále totožné. Převaha měsíců, ve kterých byla manželství nejčastěji uzavírána, již nebyla tak výrazná a mezi snoubenci začal být vyšší zájem o svatby v létě. Zdejší obyvatelé nebyli vázáni zemědělskými povinnostmi, a proto začal zájem o letní měsíce postupně stoupat. Podobnou změnu lze sledovat i v případě volby svatebního dne. V letech 1785–1799 byly ve Svitavách nejoblíbenější svatební dny stejně jako v Litomyšli pondělí, úterý a neděle. Převaha úterý byla velice výrazná (57,9 %). I v řadě jiných lokalit patřilo úterý k nejpoblíbenějším svatebním dnům. Tradice uzavírat svatby především v úterý byla v průběhu 19. století postupně upozaděna. V letech 1900–1914 si úterý vybralo pouze 19,5 % svitavských snoubenců. Výrazně stoupl podíl svateb konaných v pondělí (43,5 %), patrně kvůli možnosti využít volnou neděli na přípravy. V neděli byla svátost manželská udělována pouze výjimečně. Pravděpodobně ve spojitosti s pracovním vyčerpáním duchovních během tohoto dne. Počátkem 20. století se však u svitavských dělníků začínal rozmáhat nový trend, kterým byly sobotní svatby. Čtrnáctidenní lhůta, během které mělo dojít ke třem ohláškám před svatbou, se ve Svitavách nedodržovala. V průběhu let 1900–1914 nebyla do matrik uvedena ani jedna dispens od ohlášek. V případě potřeby rychlého oddání zdejší duchovní evidentně nelpěli na dodržení požadované časové lhůty a nežádali od snoubenců dispens ke sňatku. Zasnoubené stihli ohlásit a oddat i v průběhu jednoho týdne.

Shrnutí: Data týkající se sňatečnosti prokázala jasné demografické diference mezi oběma sledovanými městy. V době krizí docházelo v Litomyšli i ve Svitavách k dočasnému snížení počtu oddávaných, které však bylo kompenzováno zvýšeným počtem sňatků v letech následujících. Celkově však v obou městech počty uzavřených manželství odrážely aktuální populační vývoj. Ve stagnující Litomyšli sňatečnost v průběhu druhé poloviny 19. století klesala. Její hodnoty byly nižší než celozemský průměr. Naopak ve Svitavách, nabízejících řadu pracovních příležitostí, stoupal počet sňatků spolu s narůstajícím počtem obyvatel. Hodnoty sňatečnosti zde odpovídaly celozemskému průměru. Tento rozdíl bylo možné sledovat i u vývoje rodinného stavu snoubenců. Podíly protogamních sňatků v obou městech v průběhu analyzovaného období stoupaly. Ve Svitavách byl však tento vzestup markantnější právě v souvislosti se zdejší vysokou migrací. Ta však neměla vliv na stáří svobodných ženichů a nevěst. Průměrný věk svobodných snoubenců byl v Litomyšli i ve Svitavách téměř totožný a v průběhu 19. století prošel obdobným vývojem. Podstatný rozdíl byl zjištěn v míře definitivního celibátu. Ta byla v obou městech vysoká, což bylo pro městské prostředí typické. Naděje vstupu do stavu manželského byla daleko vyšší v rozvíjejících se Svitavách než v Litomyšli. V letech

1890–1914 byl definitivní celibát zjištěn u 9,9 % zemřelých ve Svitavách, ale v Litomyšli u 15,5 %.

Zjištěná data dále zcela jasně prokázala proměnu životního tempa industrializovaných Svitav. Obyvatelé Litomyšle zůstávali věrní tradicím a patrně ani míra jejich zbožnosti se neměnila. Dokazují to data týkající se sezónního rozložení sňatků. Sezónnost se v Litomyšli během 130 let takřka nezměnila. Snoubenci se při výběru data oddavek drželi zažitého zvyku, svatbu plánovali buď na počátek roku, nebo na listopad a naopak ctili církevní doporučení a během adventu a předvelikonočního půstu byla manželství uzavírána pouze v omezené míře. Podobné strategie lze sledovat i při výběru dne v týdnu. Svatby se v Litomyšli nejčastěji konaly v pondělí a v úterý. K těmto dnům počátkem 20. století přibyla ještě neděle, což může dokládat právě silnou religiozitu zdejších obyvatel. Svitavská společnost se postupně modernizovala a od tradic se začínala odklánět. Dokladem je pokles svateb dříve v nejoblíbenějších měsících na přelomu 19. a 20. století a rovněž stoupající zájem o svatby v létě, jelikož dělníci nebyli svázáni nutností zemědělských povinností tak jako obyvatelé Litomyšle. Rovněž vzrůstající obliba soboty jako svatebního dne dokládá modernizaci životního stylu zdejších obyvatel.

Výrazný vliv na zjištěné výsledky měli také samotní duchovní. V každém městě však z rozdílného důvodu. Ve Svitavách nebyla v průběhu let 1900–1914 uvedena do matrik ani jedna dispens od ohlášek. Běžnou praxí zde byly velice urychlené ohlášky a zdejší duchovní evidentně nedbali na nařízení, že ohlášky měly trvat minimálně dva týdny. Význam role duchovních v Litomyšli byl odlišný. Jejich sklon k zaokrouhlování věkových údajů v první polovině 19. století měl bezesporu vliv na zjištěné výsledky. Míru vlivu však nelze pomocí metody anonymní excerpce určit.

V průběhu let 1785–1914 se v Litomyšli narodilo 27 365 živých dětí, z toho 291 párů dvojčat a troje trojčata. Nejméně dětí se rodilo během krizových období. Počty narozených výrazně klesly především v době napoleonských válek (roky 1806, 1809–1810) a během „hladových“ let (zvláště v průběhu tyfové epidemie v roce 1855). Změny v počtech narozených byly také reakcí na vývoj sňatkového věku. Ten začínal v průběhu dvacátých let 19. století postupně stoupat, v důsledku čehož se rodilo méně dětí. Kdy se v Litomyšli v praxi rozšířila myšlenka vědomé regulace plodnosti, nelze přesně určit. Natalita, stejně jako hrubá míra sňatečnosti, začaly klesat v průběhu devadesátých let 19. století. Je však otázkou, do jaké míry se jednalo o pokles v důsledku frekventovanějšího používání antikoncepce a do jaké míry v sobě tento pokles odrážel ubývání počtu obyvatel a nižší počty proběhlých svateb. V průběhu let 1910–1914 byl již pokles nepopíratelný.

Dvojí datum, odkazující jak na datum porodu, tak na datum křtu, začalo být do litomyšlských matrik zapisováno až od dvacátých let 19. století, a to i v případě, že obě data byla totožná. V letech 1820–1829 nenechávali rodiče v Litomyšli nic náhodě a kvůli obavě z případného úmrtí nechávali své dítě pokřtít velice rychle. Datum porodu a datum křtu se v tomto desetiletí shodovalo u 89,9 %. Den po porodu bylo pokřtěno dalších 9,3 % novorozenců. Na počátku 20. století již bývaly křtěné děti starší. Rodiče se křtem vyčkávali v průměru týden. V den porodu bylo křtěno pouze 2,3 % novorozenců, 5–8 dnů po narození 39,2 % dětí. Výraznou proměnou neprošlo kmotrovství. Rodiče kmotry pro svého potomka i na počátku 20. století stále nejčastěji vybírali z řad svých příbuzných a známých a nouzové kmotry, tedy kostelníky a porodní báby, volili skutečně pouze velmi výjimečně. Z 2 421 dětí narozených v průběhu let 1900–1914 byla porodní bába jako kmotra uvedena 20x a kostelník 4x.

Jen velmi malé procento zdejších dětí bylo pokřtěno nouzově. Z 27 365 živě narozených dětí byl nouzový křest udělen 73 z nich, což odpovídá 0,3 %. Tyto křty navíc nebyly rozloženy do průběhu sledovaných 130 let. 65 dětí bylo z nouze pokřtěno během let 1890–1914, což odpovídá 1,4 %. Zbýlých osm záznamů bylo zjištěno během let 1785–1889. Důvody takto nízkých hodnot ani jejich vzestup od devadesátých let 19. století se nepodařilo objasnit. 68 z těchto dětí pokřtila porodní bába, čtyři lékař a jedno vlastní matka dítěte. Dané osoby věděly, co činí. 62 (84,9 %) zemřelo v den, kdy jim byl tento křest udělen. Příčina jejich úmrtí však byla do matrik napsána velice obecně. U 45 dětí (72,7 %) bylo uvedeno, že zemřely kvůli tělesné slabosti.

Nemanželského původu bylo 3 679 novorozenců. Nejvíce nemanželských dětí se v Litomyšli rodilo v průběhu padesátých a šedesátých let, tedy v době, kdy maxima dosáhl také věk oddávaných. V padesátých letech 19. století se v Litomyšli narodilo 372 nemanželských dětí (17,2 %) a v šedesátých 395 (19,3 %). Poté se hladina mimomanželské porodnosti postupně snižovala stejně jako průměrný věk novomanželů. V letech 1900–1914 pocházelo z lože nemanželského již jen 8,9 % narozených. Za poklesem pod deseti procentní hranici zajisté stálo častější využívání antikoncepce. Z 3 679 nemanželských dětí bylo legitimováno 1 252 z nich, tedy 34,1 %. Nízké hodnoty z počátku sledované doby však ukázaly, že určité procento legitimací matrikám unikalo. Naděje na uznání v průběhu druhé poloviny 19. století postupně vzrůstala. V letech 1910–1914 bylo v Litomyšli legitimováno téměř každé druhé nemanželské dítě (49,5 %). Zda se většina nemanželských dětí v Litomyšli rodila párům, které spolu žily v konkubinátu a manželství uzavřely až po narození potomka, nelze určit. U 484 legitimovaných dětí (38,7 %) totiž nebylo v matrice uvedeno, kdy k legitimaci potomka vlastně došlo. Tato vysoká procentuální hodnota tedy znemožňuje na základě délky intervalu mezi porodem a

legitimací rekonstruovat převažující povahu vztahů, ze kterých se nemanželské děti rodily. Podobné limity vykazala také analýza sociálního postavení svobodných matek. U 1 231 z nich (64,8 %) nebylo jejich sociální postavení blíže specifikováno. Pravděpodobně kvůli skutečnosti, že se samy ničím neživilly. U 398 žen (21 %) bylo uvedeno, že byly služkami.

Nejvíce dětí se v Litomyšli rodilo v průběhu první čtvrtiny roku, což odpovídá také celozemskému průměru. Nutno však podotknout, že porody byly vcelku rovnoměrně rozloženy do průběhu celého roku. Dodržování sexuální abstinence v průběhu adventu a půstu zjištěno nebylo. Nejvyšší podíl koncepcí připadal na teplé měsíce, na červen a červenec.

V rámci časové sondy let 1905–1914 byla věnována pozornost tématu babictví. V tomto desetiletí proběhlo v Litomyšli 1 554 porodů. Mezi narozenými bylo 63 mrtvých dětí. V matričních záznamech se vystříдалo 17 jmen porodních bab. Frekvence jejich uvádění byla však velmi rozdílná. Dle četnosti uvádění byly porodní báby rozděleny do tří skupin. Do poslední skupiny bylo začleněno pět bab, které asistovaly u největšího množství porodů. Nejvíce povolávanou porodní bábou byla Anna Harychová. Z 1 554 porodů, ke kterým v Litomyšli v letech 1905–1914 došlo, byla Anna přítomna u 500 z nich. Popularitu jí nejspíše pomohl získat Anin otec, litomyšlský strážmistr, a také manžel, majitel zdejšího obchodu. V oblibě Annu Harychovou následovala Anna Jasanová, která asistovala u 359 (23,1 %) porodů. Anna Jasanová se v Litomyšli nenarodila, ale provdala se sem. Proto pro ni bylo nejspíše obstarávání klientely složitější. Vzájemný vztah a míru jejich konkurence se zrekonstruovat nepodařilo. Mezi všemi sledovanými porodními bábami nebyla žádná, která by vynikala vyšším podílem porodů mrtvých dětí nebo výrazným podílem asistencí u porodů svobodných matek. Nejvyšší podíly nemanželských i mrtvě narozených dětí byly zjištěny právě u porodních bab, které asistovaly u nejvyššího počtu porodů. Jediné specifikum bylo zjištěno u mrtvě narozených dětí. V tomto desetiletí již ženám nepomáhaly rodit pouze porodní báby. 38 porodů proběhlo v Litomyšli v letech 1905–1914 pod vedením lékaře, z toho 21 dětí se narodilo ve zdejší v nemocnici. Z 38 dětí, kterým na svět pomohl lékař, se 19, tedy každé druhé, narodilo již mrtvé. V případě jakékoli komplikace, bylo povinností porodní báby přivolat lékaře, což se v Litomyšli evidentně dělo.

V průběhu let 1785–1914 se ve Svitavách narodilo 22 568 živých dětí, z toho 198 dvojčat a jedna trojčata. Během sledované doby počty narozených dětí stoupaly spolu s nárůstem počtu obyvatel. Nejméně dětí se ve Svitavách narodilo v roce 1806 (69 živě narozených dětí). Zásadní propad byl zjištěn také v průběhu „hladových“ let. V roce 1848 se ve Svitavách narodilo pouze 130 dětí a v roce 1855 jen 127. Veškeré propady však byly následující roky vyrovnány. Dlouhodobě klesl počet porodů po celou druhou polovinu

osmdesátých let 19. století, v průběhu hospodářské krize nastalé po krachu na vídeňské burze v roce 1873. Vzhledem ke stále stoupajícímu počtu obyvatel nelze přesně stanovit početní fáze vědomého omezování plodnosti. Počty narozených začaly jasně klesat po roce 1900. Hrubá míra natality však prošla zásadní proměnou již v průběhu let 1890–1900 (pokles z 32,2 ‰ na 24,8 ‰). V dalších letech její hladina stále klesala, propad ale již nebyl tak citelný jako v předchozím desetiletí.

Velice zásadní proměnou prošel ve Svitavách pohled na význam křtu. Datum křtu i datum porodu bylo do zdejších matrik narozených zapisováno již od roku 1802. Kvůli možnosti srovnání s Litomyšlí byla sonda týkající se intervalu mezi porodem a křtem provedena v letech 1820–1829. V tomto desetiletí volili rodiče novorozeňat takřka okamžitý křest. V den porodu bylo pokřtěno 1 147 dětí (84,1 ‰), následující den 217 dětí (15,9 ‰). Velice rychle po narození byly svitavské děti křtěny až do sedmdesátých let 19. století. Průměr se zvyšoval jen velmi pozvolna, hranice průměru odpovídajícího jednomu dni byla překročena v průběhu let 1870–1879. Během osmdesátých let se interval prodloužil na dva dny, v devadesátých letech na 4,5 dne a prodlužoval se i nadále. V letech 1910–1914 bylo pokřtěným svitavským novorozencům v průměru 11 dní. V den porodu bývaly pravděpodobně již křtěny pouze děti, jejichž zdravotní stav po porodu byl velmi špatný. V letech 1900–1914 bylo v den porodu pokřtěno 3,6 ‰ z celkového počtu narozených v tomto období, avšak déle jak 14 dní po narození bylo do kostela ke křtu přineseno 28 ‰ dětí. Proměna mentality byla patrná i na výběru kmotrů. Na počátku 19. století byla dětem stále častěji vybírána některá ze zdejších porodních bab a role tradičních kmotrů, které rodiče volili ze svého blízkého okolí, ustupovala do pozadí. Jejich zastoupení v této roli během let 1900–1914 výrazně stoupalo. V roce 1900 si nikdo z rodičů porodní bábu za kmotru nevybral. V roce 1905 se tak stalo u 2,2 ‰ pokřtěných, roku 1910 u 7,5 ‰ a v roce 1914 již porodní bába stala kmotrou téměř každému čtvrtému novorozenci (24 ‰). Jméno kostelníka jakožto kmotra nestálo ani v jednom zápise.

Ze všech 22 568 živě narozených dětí ve Svitavách bylo v letech 1785–1914 nouzově pokřtěno 469 z nich, tedy 2,1 ‰. Je však možné, že evidence nouzových křtů nebyla úplná a některé děti, které zemřely záhy po narození, nemusely být do matriční knihy vůbec zapsány. Dokladem mohou být velké výkyvy v průběhu jednotlivých let. K prudkému poklesu došlo od sedmdesátých let 19. století. Podíl z nouze pokřtěných dětí klesl téměř o polovinu. Právě v této době se začala prodlužovat prodleva mezi dnem porodu a termínem křtu, ačkoli úmrtnost kojenců ještě nikterak neklesala. Pokles tedy pravděpodobně souvisel s proměnou mentality a se sekularizací. Poslední křest z nouze byl udělen na konci roku 1912 a v letech 1913 a 1914 nebylo takto pokřtěno žádné dítě. Všechny z nouze pokřtěné děti pokřtila ve Svitavách porodní

bába a v 92,3 % případů byl udělen ještě v den narození dítěte. Dobře věděly, co činí. Matriční záznamy ukázaly, že datum porodu, nouzového křtu a úmrtí se shodovalo u 424 z 469 pokřtěných z nouze (90,4 %). Jako příčina úmrtí bývala nejčastěji uváděna vrozená slabost, mrtvice a plicní úmrtí.

Nemanželský původ byl v matrikách narozených zapsán u 1 963 dětí (8,7 %). Toto číslo v největší pravděpodobnosti neodpovídalo realitě, jelikož na počátku sledovaného období nebyly do matrik narozených evidovány všechny děti nemanželského původu. Děti narozených mimo manželství ve Svitavách přibývalo v přímé úměře s růstem města. Vrchol nastal v průběhu devadesátých let 19. století, kdy bylo nemanželských 13,7 % narozených. Poté podíly postupně klesaly, nejspíše vlivem častějšího používání antikoncepce. Neúplná byla také legitimace nemanželských dětí. V průběhu sledované doby jich bylo legitimováno 544 (27,7 %), na nekompletnost zápisů však poukazuje fakt, že první legitimované dítě se ve zdejších matrikách objevilo až v roce 1818. Ve druhé polovině 19. století již byly podíly legitimovaných stabilní. Nejvyšší šanci na uznání měly děti svobodných matek v letech 1890–1914 (35,8–35,9 %). K legitimaci docházelo nejčastěji 2 roky po narození dítěte (30 % případů) či 6 a více let od porodu (19,5 %). Do roka od narození se své legitimace dočkalo pouze každé desáté uznané nemanželské dítě (10,6 %). Více jak každá druhá svobodná matka se živila jako dělnice (56,5 %), což odpovídalo charakteru města.

Nejvíce dětí přicházelo ve Svitavách na svět během první čtvrtiny roku s maximem v dubnu a podružným maximem v únoru. Naopak nejméně porodů bylo zjištěno na podzim od září do listopadu.

Shrnutí: Jak rozdílně se litomyšlské a svitavské obyvatelstvo stavělo k užívání antikoncepčních prostředků nelze ze zjištěných výsledků jednoznačně interpretovat. Ve Svitavách začala hrubá míra natality velice výrazně klesat již v průběhu devadesátých let 19. století, přestože nárůst počtu obyvatel stále pokračoval. V Litomyšli poklesla hrubá míra natality ve stejném období, avšak v této době klesala i hrubá míra sňatečnosti a rovněž počet obyvatel se snižoval. Jasná proměna pohledu na reprodukci je v Litomyšli patrná až okolo roku 1910.

Odlišnou mentalitu obyvatel obou měst jednoznačně prokázala proměna postoje k přijímání první svátosti. Religiozita ve Svitavách ustoupila racionalizaci a modernizaci. Přestože úmrtnost nejmenších dětí výrazně neklesala, začali zdejší rodiče od sedmdesátých let 19. století postupně křest odkládat a před první světovou válkou byly křtěny několikátýdenní děti. Stejně tak se ustoupilo od tradičního postoje ke kmotrovství. Namísto dvou kmotrů se role kmotry stále častěji ujímala porodní bába. V Litomyšli se termín křtu také prodloužil, ovšem

pouze o řády dnů. Tradiční zůstal rovněž princip výběru kmotrů. Rozdíly vykazala také mimomanželská porodnost. Ačkoli byly podíly nemanželských dětí v Litomyšli vyšší, byla jejich šance na uznání poměrně vysoká a k legitimaci docházelo nejčastěji do roka od narození. Z těchto faktů lze vyvodit, že řada nemanželských dětí v Litomyšli byla počata v rámci dlouhodobějších vztahů. Partneri však svůj sňatek odkládali. Ve Svitavách se rodilo nemanželských dětí méně a jejich podíl vzrůstal spolu s rozvojem města. Šance na uznání, která byla výrazně nižší, a rovněž dlouhá časová prodleva mezi narozením a legitimací naznačují, že nemanželské děti narozené ve Svitavách byly počaty při krátkodobé či náhodné známosti a oplodněné ženy musely nastalému problému čelit samy, respektive bez partnera. Potvrzení této teorie však znemožňují neúplné zápisy legitimací v litomyšlských matrikách. U 38,7 % zápisů totiž faráři neuvedli, kdy k oné legitimaci vlastně došlo.

Je to rovněž princip matriční evidence, který znemožňuje porovnat a vyhodnotit data týkající se nouzových křtů v Litomyšli. Velice nízký počet takto vykonaných křtů (73 z celkového počtu 27 365 narozených) a navíc jejich nerovnoměrné rozložení do sledované doby naznačují atypickou praxi v případě potřeby nouzových křtů. Je vyloučené, že by k nim v podstatě téměř po celé 19. století nebyl důvod. Náhlá úmrtí dětí po narození rovněž znemožňují teorii, že by byly všechny děti klasicky pokřtěny v kostele rukou duchovního. I kdyby byla tato strategie skutečně prvotřídně vymyšlena a do detailu naplánována, je takřka nemyslitelné, aby nakonec vždy vyšla. Určitá strategie zde však až do devadesátých let fungovat musela. Odkrýt její principy se však nepodařilo.

Podrobné studium záznamů týkajících se mrtvě narozených dětí odhalilo rozdílný princip jejich evidence v obou sledovaných městech. Ve Svitavách i v Litomyšli začaly být mrtvě narozené děti evidovány až od dvacátých let 19. století, a to nejprve v matrikách zemřelých. Ve Svitavách byly od čtyřicátých let paralelně zapisovány i do matrik narozených, zpočátku jen nedůsledně. V průběhu druhé poloviny 19. století zdvojená evidence narůstala. V době před první světovou válkou již byli všichni mrtvorozenci registrováni do obou typů matrik. V Litomyšli se praxe dvojité evidence ujala až na konci 19. století. Do zpracování byly započítány pouze zápisy, které doslovně uváděly děti jako mrtvě narozené. Vyloučeny tak byly záznamy, u kterých nebylo možné rozhodnout, zda se jedná o mrtvorozeně, nebo o záznam informující o smrti dítěte bezprostředně po porodu, avšak bez uvedení délky jeho života. Porovnávání duplicitních záznamů v obou typech zmíněných matrik však odhalilo, že u dvou případů zápisy o úmrtí nesouhlasily. Matriky narozených uváděly děti jako mrtvorozence a matriky zemřelých je evidovaly jako krátce žijící. Jako sporné byly tyto dva záznamy z

evidence vyškrtnuty. Naopak ponecháno bylo 69 svitavských zápisů, které uváděly mrtvorozence jako pokřtěné děti. Porodní bába nejspíše těmto dětem udělila křest z nouze v těle matky ještě před jejich narozením.

Ve sledované době se v Litomyšli narodilo 611 dětí bez známek života. Průměrně zde na 1 000 živě narozených připadalo 21,8 mrtvorozenců. Ve dvacátých letech 19. století pravděpodobně nebyly zapisovány všechny takové případy, jelikož hodnota mrtvorozenosti byla v porovnání s českými zeměmi velmi nízká (3,5 %). V následujících letech počty mrtvě narozených stoupaly nejspíše v souvislosti s pečlivější evidencí a vrcholu dosáhla mrtvorozenost v devadesátých letech 19. století (61,5 %). Ve Svitavách byla průměrná míra mrtvorozenosti vyšší než v Litomyšli, a to 27,8 %. Ve čtyřicátých letech byla skoro dvojnásobně překonána hodnota celozemská, což zapříčinilo zmíněné udělování křtu z nouze. Také zde na konci 19. a na počátku 20. století mrtvorozenost výrazně stoupla. Šlo nejspíše o důsledek sekularizace, evidence potratů a častějších převozů komplikovaných porodů do místních nemocnic.

Jedním z důvodů, který mohl zapříčinit smrt dítěte ještě před jeho narozením, byl jeho nemanželský původ či spíše náročná fyzická práce svobodné matky, její nedostačující sociální zázemí, hmotné zabezpečení a přemíra stresu. Mimomanželského původu bylo 20,6 % mrtvorozenců v Litomyšli a 22,9 % ve Svitavách. Naopak zanedbatelný byl nejspíše vliv počasí. Přestože nejvíce mrtvě narozených připadalo na zimní měsíce (únor v Litomyšli, březen ve Svitavách), byly porody těchto dětí téměř rovnoměrně rozloženy do průběhu celého roku.

Od poloviny 19. století začaly být ve Svitavách uváděny příčiny úmrtí i u mrtvorozenců. Nejčastěji bylo jejich úmrtí vysvětlováno předčasným porodem (26,1 %), přílišnou slabostí (16,0 %), potratem (9,3 %) či udušením (9,2 %). U 29 % zápisů příčina smrti stanovena nebyla, šlo však o záznamy z první poloviny 19. století, kdy se tato informace u mrtvorozených ještě neuváděla. V Litomyšli téma příčin úmrtí do hloubky studovat nelze, jelikož se u mrtvě narozených dětí až do konce 19. století nezapisovaly. Uvedeny byly jen u 9 % dětí, z toho u 2,8 % byla důvodem úmrtí slabost, u 2,6 % šlo o předčasný a u 1,8 % o komplikovaný porod.

Shrnutí: Zevrubná analýza záznamů mrtvě narozených dětí opět ukázala, nakolik měla rozdílná matriční evidence sledovaných měst vliv na zjištěné výsledky a možnosti jejich analýzy. V Litomyšli byli mrtvě narození velice dlouho vedeni jen v jednom typu matrik, tudíž nebylo možné záznamy blíže porovnat a zjistit případné odlišnosti. Neuvádění příčin úmrtí navíc nedovolilo objasnit, jaký podíl z mrtvorozených připadal na potraty. Oproti tomu dvojitá evidence ve svitavských matrikách narozených a zemřelých pomohla odhalit četné udělování křtů z nouze ještě před porodem, a podařilo se tak objasnit vysokou hladinu mrtvorozenosti

v určitých obdobích. Navíc na základě objasňování příčin úmrtí lze s jistotou doložit, že od devadesátých let byly jako mrtvorozené označovány i potracené plody. Podstatnou roli sehrálo také to, že studováno bylo městské prostředí. Na počátku 20. století totiž hladinu mrtvorozenosti zvýšily porody mrtvých dětí, jejichž matky bydlely v okolních vsích a pravděpodobně byly kvůli komplikacím převezeny do městské nemocnice.

V průběhu let 1785–1914 zemřelo v Litomyšli 29 320 osob, 14 788 mužů a 14 530 žen. Pro počty zemřelých byly typické výrazné výkyvy. Nejvíce osob umíralo v průběhu epidemií. V roce 1799 zde zemřelo 359 osob, z toho 127 (35,4 %) na neštovice. V roce 1832 zemřelo v Litomyšli 446 lidí, 221 z nich (47,9 %) na cholera. Nejtragičtějším byl rok 1866. Po okupaci města pruskou armádou se ve městě rozšířila cholera. Vzestup počtu zemřelých byl tento rok opravdu mimořádný. Zemřelo 668 osob (více jak trojnásobek oproti předchozímu roku), přímo na cholera zemřelo 437 z nich (65,4 %). Zdravotní stav obyvatel města se začal lepšit až vlivem reorganizace zdejšího zdravotnictví dle návrhů lékaře Bedřicha Welze v průběhu devadesátých let 19. století a rovněž výstavbou moderního vodovodu. Změnu prokázala i zjištěná hrubá míra úmrtnosti. Ta v roce 1890 činila 35,3 ‰ (o 9,5 ‰ více než celozemský průměr), do roku 1900 však klesla na 27,1 ‰. V roce 1910 odpovídala hrubá míra mortality hodnotě 22,2 ‰.

Změnu zdravotního stavu obyvatel Litomyšle prokázal také vývoj věkové skladby zemřelých. Celkově bylo mezi zemřelými 44 % dětí ve věku do 15 let, 20,3 % připadalo na dospělé ve věku 15–49 let a více jak 50 let mělo 35,7 % zemřelých. U všech věkových skupin však v průběhu sledovaných 130 let nastala významná transformace. Lidé se začínali dožívat vyššího věku a zároveň klesal počet zemřelých dětí. Podíl dětské složky klesl velice výrazně (v letech 1785–1799 tvořily děti 60,3 % zemřelých, v letech 1900–1914 již jen 25,7 %). Společně s tímto poklesem stoupaly podíly ve zbývajících věkových skupinách. Zatímco v letech 1785–1799 mělo více jak 50 let pouze 27,6 % zemřelých, v letech 1900–1914 byl takto starý již každý druhý (49 %). Podobným vývojem prošel také věk zemřelých. Zemřelí v Litomyšli umírali v průměru ve věku 32,5 let. V letech 1785–1799 bylo zemřelým pouze 24,3 roky a od té doby průměr postupně vzrůstal. Od třicátých let 19. století přesáhl průměrný věk třicet let a nadále se zvyšoval. Druhé nejvyšší hodnoty dosáhl v šedesátých letech zcela pravděpodobně v důsledku cholery epidemie, na kterou umírali především lidé v produktivním a postproduktivním věku. V období před první světovou válkou byla poprvé překonána věková hranice 42 let. Uvedené číselné údaje však s velmi vysokou pravděpodobností neodpovídaly realitě. Litomyšlští faráři totiž věkové údaje ve značné míře zaokrouhlovali. Činili tak po celou

sledovanou dobu, do poloviny 19. století však byla tato tendence více než zjevná. Například věk 60 let byl v průběhu let 1785–1849 uveden u 5,5 % zemřelých.

Dalším problémem litomyšlských matrik zemřelých bylo nezapisování úmrtí dětí do jednoho roku. V letech 1785–1789 zemřelo v Litomyšli 937 lidí a jen 21 z nich (2,2 %) byly děti mladší jednoho roku. Po roce 1790 jejich počty skokově vzrostly na několik desítek. Ačkoli neúplná evidence zasáhla pouze pět let analyzovaného časového období, ovlivnila celkové výsledky. Byli to právě kojenci, kteří zaujímali mezi zemřelými dětmi nejvyšší podíl. Celkově bylo v letech 1785–1914 v Litomyšli mezi zemřelými dětmi 53,9 % kojenců a 34,6 % dětí ve věku 1–4 roky. Na starší děti připadalo již výrazně nižší procento: na děti ve věku 5–9 let 8,5 % a na děti od 10 do 14 let 3,1 %. Nejvýraznější proměnou prošla věková kategorie 1–4 roky. Zatímco v letech 1785–1799 činil její podíl 53,5 %, v letech 1900–1914 poklesl na 25,8 %. Děti ve věku od 1 do 4 let patřily k nejčastějším obětem v rámci mnoha epidemií (neštovice, spalničky, spála, záškrť, černý kašel). Díky vědeckým objevům a dodržování preventivních i epidemických opatření se proti řadě těchto chorob dařilo úspěšně bránit. Změny byly vysledovány i v rámci kojenecké úmrtnosti. Průměrný kvocient kojenecké úmrtnosti činil v Litomyšli 253,3 ‰. Nejvyšší hodnoty dosáhl v letech 1800–1809 v průběhu napoleonských válek (316,7 ‰). K rapidnímu snížení došlo až na počátku 20. století pravděpodobně v souvislosti s celkově se lepším zdravotním stavem obyvatelstva a výstavbou nového vodovodu. Právě nekvalitní voda způsobovala nejmenším dětem řadu zdravotních potíží vedoucích až k jejich úmrtí. Kojenci si však nebyli před smrtí rovni. U manželských dětí byla zjištěna hodnota kvocientu úmrtnosti 240,2 ‰, zatímco u nemanželských dětí 332,2 ‰.

Nejvíce úmrtí bylo zjištěno v průběhu jara (s maximem v dubnu), nejméně lidé v Litomyšli umírali na počátku podzimu. Zdejší sezónní průběh nebyl odlišný od celozemského průměru. Kojenci umírali nejčastěji během února až května, což souviselo s maximem narozených v tomto období. Dospělí lidé a lidé nad 50 let také nejčastěji umírali na přelomu zimy a jara. Důvodem zvýšeného počtu zemřelých v tomto období bylo pravděpodobně vyčerpání organismu a častější šíření respiračních onemocnění.

Příčiny úmrtí uváděné do litomyšlských matrik zemřelých se až do poloviny devadesátých let vyznačovaly přílišnou obecností a neodbornou diagnostikou. V letech 1785–1879 umírali lidé především na infekční nemoci, tuberkulózu a vlivem křečových stavů. Podíl a pořadí těchto tří skupin se v jednotlivých obdobích proměňoval. V letech 1880–1914 umírali lidé v Litomyšli především na plicní nemoci (15,5 %), úbytě (11,3 %) a z důvodu sešlosti věkem (11,7 %). Poslední dvě uvedené skupiny jasně ukazují nízkou úroveň zdejší

diagnostiky. Absolutní proměnou prošlo stanovování příčin úmrtí až po roce 1895, kdy se o litomyšlské zdravotnictví začal zajímat lékař B. Welz.

U 200 zemřelých (0,5 %) bylo uvedeno, že zemřeli v důsledku nehody. Lidé nejčastěji umírali v důsledku nahodilého utopení (25 %) a udušení (14,5 %). U 15,5 % záznamů nebyla příčina nehody blíže popsána. Sebevraždu spáchalo 88 osob (0,3 % zemřelých). Spolu s blížícím se 20. stoletím počet sebevrahů stále stoupal. Na život si dobrovolně sáhlo 74 mužů a 14 žen (15,9 %). Dle pohlaví se lišily sebevražedné strategie. Muži nejčastěji sahalo po provazu (52,7 %) a střelné zbraně (21,6 %). Ženy nejvíce volily smrt oběšením (57,1 %) a utopením (21,4 %). Sebevrazi v Litomyšli se ke svému činu nejčastěji odhodlali v teplých měsících. Během května, června, července a srpna bylo z 88 sebevražd spácháno 43 (48,9 %).

Ve Svitavách zemřelo v průběhu let 1785–1914 celkem 18 681 osob, z toho 9 398 mužů (50,3 %). Počet zemřelých postupně rostl spolu s přibývajícím počtem obyvatel. V některých letech však vzrostl mimořádně. Po okupaci města francouzskou armádou se ve městě rozšířil tyfus. V průběhu roku 1806 zde zemřelo 186 osob a u 79 z nich (42,5 %) byl jako příčina úmrtí uveden tyfus. Podobné byly také důsledky problémů v polovině století během „hladových“ let. V roce 1852 zemřelo ve Svitavách 188 osob a v roce 1855 celkem 177 osob. Stejně jako v Litomyšli byl i ve Svitavách nejtragičtějším rokem rok 1866. Po odsunu vojsk začaly být okupovány Svitavy a rovněž zde propukla epidemie cholery. Daný rok zemřelo 346 osob a 151 z nich (43,5 %) podlehl právě choleře. Přestože v průběhu druhé poloviny 19. století počet zemřelých stále stoupal, šlo pouze o důsledek nárůstu počtu obyvatel. Zdravotní stav zdejších obyvatel se začal zlepšovat od sedmdesátých let 19. století. Od této doby začala klesat hrubá míra úmrtnosti. Ta v roce 1900 dosáhla téměř identické hodnoty jako celozemský průměr (Svitavy 23,1 ‰, české země 23,7 ‰).

Průměrný věk všech zemřelých byl 29,4 let (27,1 u mužů, 31,7 u žen). U průběhu sledované doby se průměr podstatně zvýšil, a to u obou pohlaví. V letech 1785–1799 umírali svitavští muži v průměrném věku 18,9 let, v letech 190–1914 činil průměr 33,9 let. Podobný posun nastal také u žen (zvýšení z 25,2 let na 38,3). Progres byl odrazem nejen lepšího se zdravotního stavu obyvatelstva, ale také proměnou věkové struktury způsobenou přílivem mladých pracovníků. V průběhu první poloviny sledované doby byl věk zemřelých zaokrouhlován k pětkám a desítkám. Míra zaokrouhlování však nebyla příliš výrazná a od poloviny století duchovní od zaokrouhlování upustili. Příliv nových obyvatel zakládajících rodiny, dožívání se vyššího věku a pokrok lékařské vědy ukázal také vývoj věkové struktury zemřelých. Celkově bylo mezi zemřelými 47,2 % dětí, 20,8 % dospělých od 15 do 49 let a 32 % osob starších 50 let. Podíl zemřelých dětí od počátku do konce sledované doby klesl takřka

o polovinu (pokles z 62,6 % na 32,9 %), zatímco poměry zemřelých dospělých stouply (skupina 15–49: nárůst z 12 % na 27 %; skupina 50+: nárůst z 25,4 % na 40,1 %).

Od konce 18. století do počátku 20. století nejenže výrazně poklesl podíl zemřelých dětí, zásadní proměnou prošlo i zastoupení jednotlivých dětských věkových skupin (vysvětlení uvedeno v rámci hodnocení dětské úmrtnosti v Litomyšli: očkování proti neštovicím, záškrtové sérum, prevence, profylaxe, osvěta aj.). Výrazný byl pokles především u věkové skupiny 1–4 roky. V letech 1785–1799 tvořily takto staré děti 32,1 % ze všech zemřelých dětí. Šlo především o projev složité epidemiologické situace. V letech 1900–1914 klesl podíl této věkové kategorie na 18,7 %. První rok života nepřežilo 5 595 dětí, což představovalo 30,6 % všech zemřelých a 63,7 % ze všech zemřelých dětí. Kvocient kojenecké úmrtnosti dosáhl průměrné hodnoty 248,1 ‰, což byl také celozemský průměr. Nejvyšších hodnot dosahoval kvocient na přelomu 18. a 19. století s absolutním maximem v roce 1806 (405 ‰). Od osmdesátých let 19. století se hladina kvocientu trvale snižovala na průměrnou hodnotu 220 ‰. Hodnota kvocientu klesala u dětí manželského (průměr 241,5 ‰) i nemanželského původu (průměr 317,9 ‰). U dětí z lože nemanželského byl však pokles viditelnější. Významnou roli zajisté sehrálo, že lidé ve vedení Svitav řešili stav zdejšího vodovodu a kanalizace dříve než jejich kolegové v Litomyšli.

Sezónní rozložení úmrtí bylo standardní. Nejvíce lidé ve Svitavách umírali od ledna do března (na který připadalo maximum). Období od června do října patřilo ke klidnějším. Děti umíraly především v první čtvrtině roku. Schéma se však změnilo vždy s vypuknutím epidemie (neštovice, cholera, záškrta). V průběhu zimy a jara umírali také dospělí (15–49 let). Na přelomu 19. a 20. století se toto maximum posunulo na období od dubna do června. V těchto měsících lidé nejčastěji umírali na tuberkulózu. Důvod zvýšeného počtu zemřelých na tuto nemoc během těchto měsíců se nepodařilo objasnit.

S nejvyšší frekvencí se v matrikách zemřelých jako příčiny úmrtí objevovala tuberkulóza (15,3 %), infekční nemoci (15,0 %) a křečové stavy (13,3%). Vývoj podílů jednotlivých kategorií prokázal postupnou profesionalizaci při stanovování příčin úmrtí. Dokladem bylo nejen velice široké spektrum uváděných příčin úmrtí, ale také užívané latinské názvosloví. V letech 1880–1914 byla u 19,1 % zemřelých uvedena jako příčina smrti tuberkulóza, u 14,9 % plicní onemocnění a u 9 % srdeční potíže. U 0,5 % zemřelých (97 případů) došlo k úmrtí v důsledku nešťastné náhody. Mezi ty nejčastější patřilo nahodilé utopení (34 %), pád (23,7 %) a udušení (15,5 %). Celkem 90 osob (77 mužů, 13 žen) ukončilo svůj život vlastní rukou. Jak muži, tak ženy zvolili nejčastěji smrt oběšením (63,6 % mužů, 46,2 % žen). Druhou nejčastější formou sebevraždy bylo zastřelení se (28,6 %). V případech žen byl zjištěn shodný podíl (23,1 %) u sebevražd otravou a utopením. Stejně jako v Litomyšli se

i svitavští sebevrazi rozhodli pro ukončení života během teplých měsíců. Od května do srpna bylo v matrikách zaznamenáno 36 sebevražd (40 %).

Shrnutí: Jeden z typických znaků demografické revoluce, klesající hrubá míra mortality, se dříve projevila ve Svitavách. Její hladina začala ve Svitavách klesat již v průběhu sedmdesátých let 19. století, zatímco v Litomyšli až během devadesátých let. Přestože celkové hodnoty věku zemřelých a jejich věkové skladby dosáhly v obou městech velice podobné průměrné hodnoty, ukazuje vývoj dat, že progres začal dříve ve Svitavách. Průmyslový rozvoj města neměl z hlediska negativních dopadů na zdravotní stav obyvatel výrazný vliv. Data potvrzují spíše opak. Zdravotní stav obyvatel se zde začal lepší dříve, stejně jako se ve Svitavách začala dříve řešit otázka inovace zdravotnictví, kanalizace a vodovodu a spolu s tím i další potřebná a prospěšná modernizace. Pravděpodobně rovněž uplatňováním protiepidemických a preventivních opatření si infekční nemoci nevyžádaly tolik obětí jako v případě Litomyšle. Jasným důkazem jsou rozdíly v hodnotách a v průběhu poklesu hladiny kvocientu kojenecké úmrtnosti (u manželských i nemanželských dětí) ve Svitavách a v Litomyšli. Litomyšl v tomto ohledu velmi zaostávala a zdravotní stav všech obyvatel, včetně dětí, se začal lepší až v devadesátých letech po reorganizaci zdejšího zdravotnictví a po modernizaci vodovodu.

Matriky zemřelých vykazaly největší rozdíly ve stylu evidence ve Svitavách a v Litomyšli. Prvním problémem bylo nápadné zaokrouhlování věku zemřelých v litomyšlských matrikách. Tendence zaokrouhlovat věk zesnulých byla znatelná v první i ve druhé polovině 19. století. Toto výrazné zaokrouhlování mělo vliv na zjištěný průměrný věk zemřelých. Jeho míru však nelze vyhodnotit. Druhým problémem byla neevidence zemřelých dětí do jednoho roku v letech 1785–1789. Ačkoli nebyli kojenci do litomyšlských matrik zemřelých uváděni pouze po dobu pěti let, vliv na celkově výsledky byl velmi výrazný. Kojenci měli totiž mezi zemřelými nejvyšší zastoupení. Po roce 1790 jich bylo do litomyšlských matrik zemřelých zapisováno ročně několik desítek, pětiletá absence evidence tak mohla zapříčinit pokles celkových hodnot i o několik stovek. Největším problémem se však ukázal odlišný přístup při diagnostikování příčin úmrtí, který v podstatě odrážel tempo modernizačního procesu v obou městech. V Litomyšli byly příčiny úmrtí velice dlouho stanovovány obecně a nekonkrétně. I škála uváděných příčin úmrtí se rozrůstala jen pozvolna, a nelze tak s určitostí říct, do jaké míry příčiny smrti stanovovali zdejší lékaři a jaké procento uvedených diagnóz bylo určeno duchovním. Ačkoli postupně spektrum uváděných nemocí narůstalo, byl to progres pomalý a nikoli rapidní. Až poté, co převzal vedení zdejší nemocnice Bedřich Welz, se de facto z roku na rok obsah uváděný do kolonky pro příčinu úmrtí zcela proměnil a začal získávat ráz

profesionalitu. V této době však už byla svitavská diagnostika na zcela jiné úrovni. Již od počátku sledované doby se snažili zdejší duchovní stanovovat příčinu smrti co nejvíce konkrétně. Tento impuls postupně sílil a vyvrcholil v okamžiku, kdy se na diagnostice začali podílet přímo lékaři. Že tak skutečně činili, dokládá nejen velice široké spektrum uváděných chorob, ale i užití latinské názvosloví. Uvedený vývoj přístupu při stanovování příčin úmrtí tedy zkomplikoval přímé srovnání výsledků obou sledovaných měst.

Cílem této práce bylo zanalyzovat a porovnat vývoj přirozené měny v období demografické revoluce. Její hlavní projevy, pokles natality a mortality, lze v Litomyšli sledovat ve srovnání se Svitavami s jistým zpožděním. Dle všech zjištěných dat byla Litomyšl v 19. století městem, které zůstávalo věrné předchozí tradici a zbožnosti, a životní styl se zde měnil jen pozvolna. Veškeré inovace a modernizační tendence se sem dostávaly s jistým časovým odstupem a zdejší konzervativní obyvatelstvo je také pomaleji přijímalo. Setrvávání u „zažitého“ však mělo i negativní dopady, zvláště na zdravotní stav zdejších obyvatel. Ten se začal lepší až spolu s modernizací města v devadesátých letech 19. století.

V důsledku industriálního rozvoje Svitav a přílivu nových obyvatel se životní tempo zrychlilo. Do chování zdejších obyvatel začala pronikat modernizace a sekularizace a lidé začali upouštět od svých tradic. Dokladem je nejen dřívější přijetí možnosti regulace plodnosti, ale také klesající hladina hrubé míry mortality. Expanze zdejšího průmyslu neměla dle zjištěných výsledků negativní dopady na zdraví místních obyvatel. V rámci rozvoje výstavby bylo totiž pamatováno i na modernizaci zdravotního zařízení, kanalizace a vodovodu. Tyto změny se v rámci analýzy přirozené měny jeví jako zcela zásadní.

V úvodní kapitole této práce byla položena otázka, do jaké míry rozdílný charakter obou lokalit ovlivnil vývoj jednotlivých demografických jevů a jakou roli v celém procesu sehrála industrializace. Charakter města byl zajisté jedním z rozhodujících faktorů v rámci jeho demografického vývoje. To ostatně ukázala i komparace s jinými lokalitami. Venkovské prostředí farnosti Libčany vykazovalo jiné výsledky než ostatní sledovaná a porovnávaná města. Výsledky z Litomyšle se nejvíce blíží výsledkům venkovské Poličky a naopak hodnoty zjištěné ve Svitavách odpovídaly průmyslovým slezským městům (Krnov, Frýdek, Místek). Jako překvapující se však jeví nečekaný fakt, kterým byla míra vlivu autorů matričních zápisů. Litomyšlští faráři tíhli k velké obecnosti (příčiny úmrtí), nepřesnosti (zaokrouhlování věkových údajů) a k neúplným zápisům (neuvádění data legitimace, nespecifikování typů smrtelných nehod). Odlišný styl vedení matričních zápisů se u mnoha otázek ukázal jako rozhodující a znemožnil následnou komparaci i vyvození patřičných závěrů. Různá jména duchovních i

odlišný rukopis jednotlivých matričních záznamů dokazují, že autorů zápisů bylo ve městě vícero. Styl vedení matrik tak vzájemně sdíleli a musel být přebírán i dalšími generacemi. Jako nejvíce specifickou se ukázala otázka udělování nouzových křtů. Nemožnost srovnat data z obou měst nebyla způsobena odlišným či neúplným zápisem do matrik. V Litomyšli panovala při udělování nouzových křtů jistá specifická praxe. Její pozadí se však nepodařilo odkrýt.

V předložené disertační práci nejsou sledována všechna témata, jimiž se lze v rámci historicko-demografického výzkumu zabývat. Analýze nebylo podrobena například sociální postavení obyvatel měst či téma související s problematikou migrací. Snahou bylo zaměřit se na témata, která doposud nejsou v rámci české historické demografie zpracována či jsou zpracována pouze částečně. Cílem podobného studia záznamů mrtvě narozených dětí, sebevrahů, obětí infekčních chorob či porodních bab bylo tyto otázky otevřít a ukázat, jakou analýzu tato témata nabízí.

11. Summary

The main aim of the presented thesis entitled *Demographic Revolution on the Bohemia-Moravia Border*. Comparison of population development in Litomyšl and Svitavy in the years 1785–1914 was to analyse the population behaviour in two geographically close, but characteristically completely different towns in the period when the demographic behaviour of the population began to change significantly. The research aimed not only to trace the population development of the study sites during the demographic revolution, but also to compare the data from the two locations and to see how the process of industrialization played a significant role.

The source on which this work was based was church registers. Using the method of anonymous data extraction, which allows for tracking changes in trends over a long period of time, 60 registers were processed over the time period under study. In Litomyšl there were 7 marriage registers, 15 birth registers and 8 death registers, in Svitavy there were 7 marriage registers, 16 birth registers and 8 death registers. More than 110,000 civil registry records were transcribed and processed, each with several indicators. MS Office Excel functions were used for transcription and evaluation.

During the years 1785–1914, 6,554 weddings took place in Litomyšl. The population stagnation of the second half of the 19th century was also evident in the steadily declining marriage rate. In 1910, there were only 5.8 marriages per 1,000 inhabitants in Litomyšl, a difference of 1.6‰ compared to the national average. Marriage in Litomyšl was most often entered into by two unmarried people. The average proportion of such marriages was 72.6%. During the period under study, protogamous marriages gradually increased (from 67.4% in 1785–1799 to 77.4% in 1900–1914). Litomyšl's fiancés followed the church recommendations to the maximum extent and avoided marrying during Advent and the period before Easter. On the contrary, they honoured the tradition and entered into marriage most often at the time of Mardi Gras (January, February) and in November after the end of agricultural work. This seasonality has not changed over the 130 years under study.

Between 1785 and 1914, 5 386 weddings took place in Svitavy. The fewest weddings took place in 1815 (only 15). Fewer weddings also took place during the "hunger" years and also in the decade or so after the Vienna Stock Exchange crash of 1873. The highest number of weddings was found in 1899, the year of the city's greatest industrial expansion. During this year 99 couples were married. The observed marital status of the betrothed was almost identical in comparison to Litomyšl. On average, 76% of those married were unmarried. 14.6% of the weddings were between widowers and unmarried girls, 4.9% were between unmarried men and

widows, and 4.5% were between a widower and a widow. However, the proportion of protogamous marriages increased significantly in Svitavy during the period under review. It reached 80.9% in 1900–1914. Svitavy's fiancés most often chose November, January, February and also October for their wedding, almost avoiding the forbidden time. In 1890–1914, the values showed the first signs of change. The months with wedding highs and lows were still identical. The preponderance of the months in which marriages were most frequently contracted was no longer so marked, and there began to be a greater interest among the betrothed in summer weddings.

During 1785–1914, 27,365 live births took place in Litomyšl, including 291 pairs of twins and three sets of triplets. The number of births dropped significantly especially during the Napoleonic Wars (1806, 1809–1810) and during the "famine" years (especially during the typhus epidemic in 1855). It is impossible to determine exactly when the idea of conscious fertility control became widespread in Litomyšl. Natality began to decline during the 1890s. During 1910–1914 the decline was already quite clear. Between 1820 and 1829, parents had their children baptised immediately after birth. The date of birth and the date of baptism coincided for 89.9% in this decade. By the early 20th century, older children were being baptized. Only 2.3% of newborns were baptized on the day of birth. 5–8 days after birth, 39.2% of children were baptized. Godparenthood did not undergo a significant change. Even at the beginning of the 20th century, parents still most often chose godparents for their offspring from among their relatives and acquaintances. There were 3 679 newborns of illegitimate origin. Of these, 1 252, or 34.1%, were legitimated. Most children were born in Litomyšl during the first quarter of the year, which also corresponds to the national average. The observance of sexual abstinence during Advent and Lent was not observed. The highest proportion of conceptions occurred in the warm months of June and July.

During the years 1785–1914 there were 22 568 live births in Svitavy, 198 of them twins and one triplet. During the period under review, the number of births increased along with the population growth. The fewest children were born in Svitavy in 1806 (69 live births). The number of births began to decline clearly after 1900. However, the crude birth rate underwent a major change already during 1890–1900 (a decrease from 32.2 ‰ to 24.8 ‰). Between 1820 and 1829, 1,147 children (84.1%) were baptised on the day of birth, and 217 children (15.9%) on the following day. Between 1900 and 1914, 3.6% of the total number of births in this period were baptised on the day of birth, but more than 14 days after birth, 28% of children were brought to church for baptism. The change in mentality was also evident in the choice of godparents. In the early 20th century, babies were increasingly chosen by one of the local

midwives. The illegitimate origin was recorded in the birth registers of 1 963 children (8.7 %). 544 of them were legitimised (27.7 %). Legitimation took place most often 2 years after the birth of the child (30 % of cases) or 6 or more years after the birth (19.5 %). Only one in ten recognised illegitimate children (10.6 %) was legitimised within a year of birth. Most children were born in Svitavy during the first quarter of the year, with a peak in April and a minor peak in February. In contrast, the fewest births were recorded in autumn, from September to November.

During 1785–1914, 29,320 people died in Litomyšl, 14,788 men and 14,530 women. Most people died during epidemics. In 1799, 359 people died there, of whom 127 (35.4%) died of smallpox. In 1832, 446 people died in Litomyšl, 221 of them (47.9%) die of cholera. The most tragic year was 1866. After the occupation of the town by the Prussian army, cholera spread in the town. In that year 668 people died in Litomyšl, 437 of them (65.4%) died directly die of cholera. The health of the town's inhabitants began to improve only thanks to the reorganisation of the local health system during the 1890s. Among the deceased, 44% were children aged under 15, 20.3% were adults aged 15–49 and 35.7% were over 50. People were beginning to live to older ages and at the same time the number of child deaths was declining. The proportion of the child component declined very significantly (in 1785–1799, children accounted for 60.3% of deaths; in 1900–1914, only 25.7%). Along with this decline, the proportions in the remaining age groups rose. The highest number of deaths occurred during spring (with a peak in April), while the lowest number of deaths occurred in early autumn. 200 deaths (0.5%) were reported to have died as a result of an accident. The most common causes of death were accidental drowning (25%) and suffocation (14.5%). In 15.5% of the records, the cause of the accident was not specified. Suicide was committed by 88 people (0.3% of deaths). The number of suicides continued to rise as the 20th century approached. 74 men and 14 women (15.9%) voluntarily took their own lives. Suicide strategies varied by gender. Men most often reached for a rope (52.7%) and a firearm (21.6%). Women most often chose death by hanging (57.1%) and drowning (21.4%). Suicides in Litomyšl most often committed suicide during the warmer months. During May, June, July and August, 43 (48.9%) of the 88 suicides were committed.

A total of 18,681 people died in Svitavy between 1785 and 1914, of which 9,398 were men (50.3%). The number of deaths gradually increased with the growing population. In some years, however, the increase was extraordinary. During 1806, 186 people died there, and 79 of them (42.5%) had typhus as the cause of death. As in Litomyšl, the most tragic year in Svitavy was 1866. 346 people died that year and 151 of them (43.5%) succumbed to cholera. Although

the number of deaths continued to rise during the second half of the 19th century, it was only a consequence of population growth. The health of the local population began to improve in the 1870s. The influx of new inhabitants starting families, living to an older age and advances in medical science also showed a change in the age structure of the deceased. Overall, 47.2% of the deceased were children, 20.8% were adults aged 15 to 49 and 32% were over 50. The proportion of children who died almost halved from the beginning to the end of the study period (dropping from 62.6% to 32.9%), while the proportion of adults who died increased (15–49 group: increase from 12% to 27%; 50+ group: increase from 25.4% to 40.1%). Most people in Svitavy died between January and March (which was the peak period). The period from June to October was one of the quieter periods. Children died mainly in the first quarter of the year. However, the pattern always changed with the outbreak of epidemics (smallpox, cholera, diphtheria). The most common accidents were accidental drowning (34%), falling (23.7%) and suffocation (15.5%). A total of 90 people (77 men, 13 women) ended their lives by their own hand. Both men and women chose death by hanging most often (63.6% of men, 46.2% of women). The second most common form of suicide was shooting oneself (28.6%). For women, the same proportion (23.1%) was found for suicide by poisoning and drowning. As in Litomyšl, suicides in Svitavy also chose to end their lives during the warmer months. From May to August, 36 suicides (40%) were recorded in the registers.

The aim of this work was to analyse and compare the development of natural change during the period of the demographic revolution. Its main manifestations, the decline in birth and death rates, can be observed in Litomyšl with a certain delay compared to Svitavy. According to all the findings, Litomyšl was a 19th century town that remained faithful to its previous tradition and piety, and the lifestyle changed only slowly. All innovations and modernising tendencies arrived here with a certain time lag, and the local conservative population was also slower to accept them. However, the persistence of the 'old ways' also had negative effects, especially on health of the local population. This only began to improve with the modernisation of the town in the 1890s.

As a result of the industrial development of Svitavy and the influx of new inhabitants, the pace of life accelerated. Modernisation and secularisation began to permeate the behaviour of the local population and people began to abandon their traditions. This is evidenced not only by the earlier acceptance of the possibility of fertility regulation, but also by the declining level of gross morality. The expansion of local industry has not had negative effects on the health of the local population, according to the results. In fact, as part of the development of construction,

upgrading of health facilities, sewerage and water supply was also considered. These changes appear to be essential in the context of the natural change analysis.

12. Seznam pramenů, literatury a internetových zdrojů

12.1 Prameny

Státní oblastní archiv v Hradci Králové

Sbírka matrik Východočeského kraje, Farní úřad římskokatolické církve Litomyšl

matrika oddaných 1784–1799, sign. 1318

1800–1823, sign. 1319

1824–1842, sign. 1320

1842–1864, sign. 1321

1865–1884, sign. 5409

1885–1904, sign. 7488

1905–1926, sign. 7619

matrika narozených 1784–1791, sign. 1302

1791–1802, sign. 1303

1802–1816, sign. 1304

1817–1833, sign. 1305

1833–1836, sign. 1306

1837–1843, sign. 1307

1843–1850, sign. 1308

1850–1857, sign. 1309

1858–1863, sign. 1310

1864–1870, sign. 5401

1871–1881, sign. 5402

1881–1888, sign. 5403

1889–1896, sign. 5404

1897–1905, sign. 7484

1906–1918, sign. 9013

matrika zemřelých 1784–1795, sign. 1327

1796–1819, sign. 1328

1820–1852, sign. 1331

1852–1863, sign. 1332

1864–1881, sign. 5411

1882–1902, sign. 7489

1903–1912, sign. 7490

1912–1937, sign. 8347

Farní úřad římskokatolické církve Svitavy

matrika oddaných 1781–1812, sign. M–30 2411

1813–1834, sign. M–30 2412

1835–1848, sign. M–30 2413

1849–1863, sign. M–30 2414

1864–1887, sign. M–30 2415

1888–1902, sign. M–30 5851

1903–1919, sign. M–30 7562

matrika narozených 1781–1808, sign. M–30 2397

1808–1821, sign. M–30 2398

1822–1828, sign. M–30 2399

1828–1835, sign. M–30 2400

1836–1841, sign. M–30 2401

1842–1850, sign. M–30 2402

1851–1857, sign. M–30 2403

1858–1864, sign. M–30 2404

1865–1873, sign. M–30 5527

1874–1882, sign. M–30 5528

1883–1888, sign. M–30 5529

1889–1894, sign. M–30 5530

1895–1898, sign. M–30 5531

1899–1903, sign. M–30 5849

1904–1909, sign. M–30 5850

1910–1921, sign. M–30 7561

matrika zemřelých 1781–1812, sign. M–30 2418

1845–1857, sign. M–30 2421

1858–1879, sign. M–30 2422

1880–1890, sign. M–30 2423

1891–1910, sign. M–30 5852

1911–1930, sign. M–30 7914

Státní okresní archiv Svitavy se sídlem v Litomyšli

Mezifondový soubor kronik, Kronika chlapecké školy litomyšlské počínajíc rokem 1848, KR 314.

Mezifondový soubor kronik, Kniha pamětní města Litomyšle počínajíc od r. 1848, KR 33.

Nepublikované rukopisy

Hana BEDNÁŘOVÁ, *Svitavské školství do roku 1945*, Svitavy 1984. Nepublikovaný rukopis. Ulož. SOkA Svitavy, soubor rukopisů, R 376.

Jindřich RŮŽIČKA, *K počátkům továrního textilního průmyslu na okrese Svitavy*, Litomyšl 1983. Nepublikovaný rukopis. Ulož. SOkA Svitavy, soubor rukopisů, R 248.

Milan SKŘIVÁNEK, *Svitavy do roku 1848*, Litomyšl 1983. Nepublikovaný rukopis. Ulož. SOkA Svitavy, soubor rukopisů, R 265.

Drahomíra ŠUSTROVÁ, *Česká menšina ve Svitavách*, Svitavy 1983. Nepublikovaný rukopis. Ulož. SOkA Svitavy, soubor rukopisů, R 271.

Drahomíra ŠUSTROVÁ, *Menšinová česká škola ve Svitavách*, Svitavy 1983. Nepublikovaný rukopis. Ulož. SOkA Svitavy, soubor rukopisů, R 257.

Jana TRUHLÁŘOVÁ, *Měšťanské spolky v Litomyšli v minulém století a jejich společenská funkce*, Pardubice 1967. Nepublikovaný rukopis. Ulož. SOkA Svitavy, soubor rukopisů, R 224.

12.2 Edice pramenů

Antonín BOHÁČ, *Obyvatelstvo v Československé republice*, Praha 1936.

František DVOŘÁČEK, *Soupis obyvatelstva v Čechách, na Moravě a ve Slezsku v letech 1754–1921*, Praha 1926.

Václav SEKERA, *Obyvatelstvo českých zemí v letech 1754–1918, I–II*, Praha 1978.

12.3 Seznam literatury

Karel Václav ADÁMEK, *Lid na Hlinecku*, Praha 1900.

Adressbuch der Textil-Industrie Oesterreichs-Ungarns, Reichenberg 1896⁴.

August AMMON – Stanislav KODYM, *Mladá matka. Jak by se před porodem i v šestineděli zachovati a dítě své v prvním jeho věku ošetřovati měla*, Praha 1852.

Philippe ARIÉS, *L'Enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*, Paris 1960.

Philippe ARIÉS, *L'Homme devant la mort*, Paris 1977.

William Ray ARNEY, *Power and the Profession in Obstetrics*, Chicago and London 1982.

Klaus J. BADE – Pieter C. EMMER – Leo LUCASSEN – Jochen OLTMER, *Enzyklopädie Migration in Europa. Vom 17. Jahrhundert bis zur Gegenwart*, Paderborn 2007.

Jean-Pierre BARDET – Jacques DUPÂQUIER (edd.), *Histoire des populations de l'Europe I*, Paris 1997.

František BARTOŠ, *Lid a národ: sebrané rozpravy národopisné a literární Františka Bartoše*, Velké Meziříčí 1885.

František BARTOŠ, *Moravská svatba*, Praha 1892.

Václav BARTŮNĚK, *Historický vývoj matrik: Přednáška proslovená na členské schůzi Rodopisné společnosti v Praze dne 28. února 1940*, Časopis rodopisné společnosti v Praze 12, 1940, č. 1, s. 6–16.

E. BATĚK, *Lidé úchylní před 60 let v Litomyšli*, Od Trstenické stezky 16, 1936–1937, č. 8, s. 125–127.

Václav BATÍK, *Polička železničním uzlem*, Jitřenka 31, 1912, č. 18, s. 281–282.

Scarlett BEAUVALET-BOUTOUYRIE, *Né à l'hôpital au XIX siècle*, Paris 1999.

Peter BECKER, *Leben und Lieben in einem kalten Land. Sexualität im Spannungsfeld von Ökonomie und Demographie*, Frankfurt - New York 1990.

František BEDNÁŘ, *Sbírka zákonů a nařízení ve věcech náboženských a církevních v republice československé. Normy platné v celém území republiky, zvláštní předpisy, týkající se církví v zemích českých*, Praha 1929.

István BENEDEK, *Ignaz Philipp Semmelweis (1818–1865)*, Wien 1985.

Bohuslav BENEŠ, *Narození a smrt v české lidové kultuře. Recenze*, Český lid 92, 2005, č. 1, s. 109–111.

Jana BERÁNKOVÁ, *Demografický vývoj města Kouřimi v letech 1650 – 1850*, HD 18, 1994, s. 69–104.

Petra BERROVÁ, *Kojenecká a dětská úmrtnost v brněnské svatopetrské farnosti v 18. století*, *Vlastivědný věstník moravský* 57, 2005, č. 2, s. 184–190.

Martina BLAŽEVSKÁ, *Historický vývoj ošetřovatelské profese ve Svitavách*, (Bakalářská práce, Univerzita Karlova, Farmaceutická fakulta v Hradci Králové), Hradec Králové 2011.

Ida BLOM, *The history of widowhood: A bibliographic overview*, *Journal of family history* 16, 1991, č. 2, s. 191–210.

Josef BLÜML, *Zikmund Winter a česká kulturní historie*, in: Václav BŮŽEK (ed.), *Kultura každodenního života českých a moravských měst v předbělohorské době*, České Budějovice 1991 (=Opera Historica 1), s. 179–197.

Dagmar BLÜMLOVÁ, *Zikmund Winter tvůrce nového typu výpovědi o české historii*, in: Věra BROŽOVÁ (ed.), *Zikmund Winter: mezi historií a uměním. Materiály z mezioborové vědecké konference, pořádané Ústavem pro českou literaturu AV ČR, Muzejním spolkem královského města Rakovníka a Okresním muzeem Rakovník 12.–14. prosince, Praha 1977*, s. 101–106.

Jean-Claude BOLOGNE, *Svatby. Dějiny svatebních obřadů na Západě*, Praha 1997.

Mečislav BORÁK, *Když byla cholera metlou lidstva*, Těšínsko. *Vlastivědný časopis okresů Frýdek-Místek a Karviná* 42, 1999, č. 2, s. 15–19.

Marie BORKOVCOVÁ – Irena KUNCOVÁ *Hřebečské zvykosloví, kroje, písně a tance*, Moravská Třebová, 2001.

Klement BOROVIČ, *Česká jména křestní*, ČKD 9, 1868, č. 2, s. 145–148.

Klement BOROVIČ, *Oddavky na smrtelném loži*, ČKD 8, 1867, č. 6, s. 469–472.

Klement BOROVIČ, *Úřední sloh církevní: příručná kniha praktického úřadování pro katolické duchovenstvo*, Praha 1887.

Martin BOŠTÍK, *Hnízdo kosů litomyšlských 1889–1903. K dějinám spolkového života v Litomyšli na přelomu 19. a 20. století*, Litomyšl 2006.

Jeremy BOULTON, *London widowhood revisited: the decline of female remarriage in the seventeenth and early eighteenth centuries*, *Continuity and change* 5, 1990, s. 323–355.

Lukáš BOZDĚCH, *Kojenecká úmrtnost ve Staňkově v 19. století*, HD 41, 2017, č. 1, s. 73–86.

Lukáš BOZDĚCH, *Vliv majetkových poměrů a povolání na sňatkový věk ve Staňkově v 19. století*, HD 44, 2020, č. 2, s. 145–178.

Petra BRABCOVÁ, *Svatby v 18. století z hlediska církevních matrik*, ČL 85, 1998, č. 3, s. 257–262.

Rudolf BRÁZDIL – Hubert VALÁŠEK – Jürg LUTERBACHER – Jarmila MACKOVÁ, *Die Hungerjahre 1770–1772 in Böhmischen Ländern. Verlauf, meteorologischen Ursachen und Auswirkungen*, Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften 12, 2001, s. 44–78.

Stanislav BROUČEK – Richard JEŘÁBEK (edd.), *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska*, Praha 2007.

Karel BULÍŘ, *Nemoci nakažlivé. Jak si počínati, abychom se uchránili od všeliké nákazy vůbec*, Praha 1914.

Karel BULÍŘ, *Těhotenství, porod a šestinedělí*, Praha 1903.

Peter BURKE, *Francouzská revoluce v dějepisectví. Škola Annales 1929–1989*, Praha 2004.

Václav BŮŽEK, *Muž, žena a děti v aristokratické rodině na prahu novověku*, in: Milena LENDEROVÁ et al. (edd.), *Eva nejen v ráji. Žena v Čechách od středověku do 19. století*, Praha 2002, s. 45–66.

Václav BŮŽEK – Josef HRDLIČKA et al., *Dvory velmožů s erbem růže. Všední a sváteční dny posledních Rožmberků a pánů z Hradce*, Praha 1997.

Alessandro CATALANO, *Zápas o svědomí: Kardinál Arnošt Vojtěch z Harrachu (1598–1667) a protireformace v Čechách*, Praha 2008.

Markus CERMAN, *Das Projekt „Soziale Strukturen in Böhmen 16.–19. Jahrhundert*, in: Prager Wirtschafts- und sozialhistorische Mitteilungen 5, Praha 1999, s. 185–203.

Markus CERMAN – Lenka MATUŠÍKOVÁ – Hermann EITLHOFER, *Rozbor pramenů s použitím počítače: projekt „Sociální struktury v Čechách“*, Archivní časopis 49, 1999, č. 2 a 3, s. 107–128, s. 171–190.

Markus CERMAN – Eduard MAUR, *Proměny vesnických sociálních struktur v Čechách 1650–1750*, ČČH 98, 2000, č. 4, s. 737–774.

Markus CERMAN – Sheilagh C. OGILVIE (edd.), *Proto-Industrialisierung in Europa: industrielle Produktion vor dem Fabrikszeitalter*, Wien 1994.

Patricia CRAWFORD, *Parents of the Poor Children in England, 1580-1800*, Oxford 2010.

Kateřina ČADKOVÁ et al. (edd.), *Dějiny žen aneb Evropská žena od středověku do poloviny 20. století v zajetí historiografie*, Pardubice 2006.

Eliška ČÁŇOVÁ, *K problematice rekonstrukce rodin na základě matričních zápisů ve farnosti Broumov*, HD 27, 2003, s. 243–250.

Eliška ČÁŇOVÁ, *K problematice rekonstrukce rodin na základě matričních zápisů ve farnosti Broumov 2*, HD 28, 2004, s. 203–207.

Eliška ČÁŇOVÁ, *Sezónní pohyb narození v předstatistickém období*, Demografie 32, 1990, č. 1, s. 41–44.

Eliška ČÁŇOVÁ, *Soupis poddaných podle víry a studium historické rodiny*, Archivní časopis 42, 1992, s. 28–34.

Eliška ČÁŇOVÁ, *Studium historické rodiny*, Demografie 34, 1992, s. 131–136.

Jaroslav ČECHURA, *Sex v době temna. Sexuální život na českém jihu v prvním století Schwarzenberků (1660–1770)*, Praha 2015.

František Josef ČEČETKA, *Od kolébky do hrobu: lidopisné obrázky z Poděbradska*, Praha 1900.

Ferdinand Bedřich ČERNOVSKÝ, *Snoubenci na katolickém farním úřadě se zřetelem k novým nařízením a výnosům*, Praha 1911.

Karel ČERNÝ, *Mor 1480–1730: Epidemie v lékařských traktátech raného novověku*, Praha 2020.

Karel ČERNÝ, *Počátky variolace proti neštovicím v Evropě (1713–1721)*, Opera historica 21, 2020, č. 2, s. 189–203.

Karel ČERNÝ, *Prostituce na počátku století*, Kuděj 3, 2001, č. 1, s. 60–66.

Karel ČERNÝ – Jiří M. HAVLÍK, *Jezuité a mor*, Praha 2009.

Václav ČERNÝ, *Aktuální genealogické programy a jejich přínos pro historickou demografii (diskusní příspěvek)*, HD 39, 2015, č. 1, s. 105–122.

Václav ČERNÝ, *Dědicové a jejich sourozenci. Sonda do sňatečnosti mužů a žen ze selských rodin. Protivínsko 1780–1830*, HD 45, 2021, č. 1, s. 19–66.

Václav ČERNÝ, *Genealogie a historická demografie?: Teoretické a praktické možnosti výzkumu sítě sociálních vztahů na příkladu jihočeské vesnice*, HD 42, 2018, č. 2, s. 153–176.

O. ČERVINKA, *Staromládenecká daň*, Mládenec. Časopis hájící zájmy tzv. "starých mládenců" a svobodných mužů 1, 1907–1908, č. 1, s. 2–6.

Zuzana ČEVELOVÁ, *Gender, víra a manželství v „dlouhém“ 19. století: možnosti interpretace katolických normativních pramenů*, (Disertační práce, Univerzita Pardubice, Fakulta filozofická), Pardubice 2009.

Zuzana ČEVELOVÁ, *Každodennost manželství v 19. století v Čechách pohledem soudních akt a příruček pro katolické kněze*, Pardubice 2015.

Jaroslav DIBELKA, *Obranné strategie mužů a žen obviněných ze smilstva a cizoložství. Panství Třeboň na přelomu 17. a 18. století*, České Budějovice 2012.

Ivan DOBIÁŠ, *Sto patnáct let trati Choceň-Vysoké Mýto-Litomyšl*, Choceň 1997.

Lumír DOKOUPIL, *K populačnímu vývoji měst a městeček na severovýchodní Moravě od třicetileté války do poloviny 19. století*, in: Jiří JUROK (ed.), *Královská a poddanská města od své geneze k protoindustrializaci a industrializaci. Sborník příspěvků z mezinárodního odborného sympozia uspořádaného ve dnech 5. – 6. října 2001 v Příboře*, Ostrava 2002 s. 273–280.

Lumír DOKOUPIL, *K populačnímu vývoji severovýchodní Moravy a rakouského Slezska v době napoleonských válek*, *Acta historica et museologica Universitatis Silesianae Opaviensis* 7, 2007, s. 299–305.

Lumír DOKOUPIL, *K populačnímu vývoji zázemí ostravské průmyslové oblasti na přelomu 19. a 20. století*, HD 9, 1985, s. 189–191.

Lumír DOKOUPIL, *Obyvatelstvo ostravské průmyslové oblasti do sčítání 1869*, Praha 1986.

Lumír DOKOUPIL – Ludmila FIALOVÁ – Eduard MAUR – Ludmila NESLÁDKOVÁ, *Přirozená měna obyvatelstva českých zemí v 17. a 18. století*, Praha 1999.

Lumír DOKOUPIL – Ludmila NESLÁDKOVÁ, *Úmrtnost kojenců a mladších dětí v českých zemích na sklonku feudalismu*, HD 11, 1987, s. 141–157.

Lumír DOKOUPIL – Ludmila NESLÁDKOVÁ – Radek LIPOVSKI, *Moravskoostravská každodennost v době transformace na velkoměsto, děti v procesu zrodu a smrti*, in: *Vlastivědný věstník moravský* 66, 2014, č. 1, s. 22–39.

Lumír DOKOUPIL – Ludmila NESLÁDKOVÁ – Radek LIPOVSKI, *Obyvatelstvo Valaška na cestě k demografické revoluci*, *Vlastivědný věstník moravský* 71, 2019, č. 2, s. 144–160.

Lumír DOKOUPIL – Ludmila NESLÁDOVÁ – Radek LIPOVSKI, *Populace Rakouského Slezska a severovýchodní Moravy v éře modernizace*, Ostrava 2014.

Lumír DOKOUPIL – Ludmila NESLÁDKOVÁ – Radek LIPOVSKI, *Přirozená měna obyvatelstva Valašska v éře nástupu demografické revoluce: (od 40. let 19. století do vypuknutí první světové války)*, in: Lumír DOKOUPIL – Jakub IVÁNEK – PAVEL PUMPR (edd.), Valašsko: historie a kultura II. Obživa, Ostrava 2019, s. 277–295.

Lumír DOKOUPIL – Ludmila NESLÁDKOVÁ – Radek LIPOVSKI, *Úmrtnost malých dětí na Těšínsku na přelomu 19. a 20. století*, Těšínsko 56, 2013, č. 2, s. 15–23.

Antonín DOLEŽAL, *Od babictví k porodnictví*, Praha 2001.

Domácí lékař. Příloha k Živě, Živa 6, 1858, č. 4, s. 88 – 91.

Karel DOSKOČIL, *Vývoj farních matrik ve světle právních předpisů*, Časopis Rodopisné společnosti v Praze 12, 1940, č. 1, s. 41–50.

Alois DOSTÁL, *Kmotr, ČL* 4, 1895, č. 4, s. 122–125.

Olga DUBOVÁ – Michal ZIKÁN, *Praktické repetitorium gynekologie a porodnictví. Pro přípravu ke specializačním zkouškám*, Praha 2019.

Eliza Bisbee DUFFEY, *Co ženy věděti mají. Kniha ženy pro ženy. Praktické poučení pro ženy a matky*, Praha 1900.

Richard van DÜLMEN, *Frauen vor Gericht. Kinds-mord in der frühen Neuzeit*, Frankfurt am Main 1991.

Richard van DÜLMEN, *Gesellschaft der Frühen Neuzeit. Kulturelles Handeln und sozialer Prozess*, Wien – Köln – Weimar 1993.

Richard van DÜLMEN, *Historische Anthropologie: Entwicklung, Probleme, Aufgaben*, Böhlau 2001.

Richard van DÜLMEN, *Kultur und Alltag in der Frühen Neuzeit 1–3*, München 1990–1994.

Richard van DÜLMEN, *Kultura a každodenní život v raném novověku (16.–18. století). I. Dům a jeho lidé*, Praha 1999.

Ladislav DUŠEK, *Obyvatelstvo Budyně nad Ohří v letech 1701–1850. Historickodemografická studie*, in: Ústecký sborník historický 1985, Ústí nad Labem 1985, s. 143–239.

Sabina DUŠKOVÁ, *Demografický vývoj Ústí nad Labem v 19. století*, HD 24, 2000, s. 109–154.

Jan DVOŘÁK, *Boj proti úmrtnosti kojenců vůbec dětí nemanželských a nalezců zvláště*, Časopis lékařů českých 45, 1906, č. 38, s. 1034–1038; č. 39, s. 1067–1072; č. 40, s. 1093–1098; č. 41, s. 1121–1126; č. 42, s. 1149–1153; č. 43, s. 1181–1186; č. 44, s. 1212–1216; č. 45, s. 1247–1251; č. 46, s. 1277–1282; č. 47, s. 1306–1311; č. 48, s. 1329–1333; č. 49, s. 1354–1357; č. 50, s. 1387–1391; č. 51, s. 1409–1416.

Jan DVOŘÁK, *Vrchnostenské město v raném novověku. Vztahy k vrchnosti a venkovskému zázemí na příkladu Svitav v 17. století*, Brno 2013.

Josef EHMER, *Bevölkerungsgeschichte und Historische Demographie 1800–2000*, München 2000.

Bohumil EISELT, *Cholera morbus*, Časopis lékařů českých 4, 1865, č. 35, s. 277–279; č. 36, s. 286–288.

Jana ENGLOVÁ, *Sociologické aspekty zaměstnávání žen v průmyslové výrobě v 2. polovině 19. století*, in: Studie k sociálním dějinám 19. století 8, Kutná Hora 1998, s. 83–97.

Theodor ESCHERICH, *Provolání k lékařům, aby podporovali výživu kojenců mateřským prsem*, Časopis ro veřejné zdravotnictví 9, 1907, č. 3, s. 87–92.

Lukáš FASORA – Jiří HANUŠ – Jiří MALÍŘ (edd.), *Sekularizace českých zemí v letech 1848–1914*, Brno 2007.

Ludmila FIALOVÁ, *Možnosti historickodemografického výzkumu porodnosti v podmínkách českých zemí v 18. a 19. století*, in: Sborník prací Filozofické fakulty Ostravské univerzity. Historie = Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Ostraviensis. Historica 14, 2007, s. 69–80.

Ludmila FIALOVÁ, *Příspěvek k možnostem studia sňatečnosti v českých zemích za demografické revoluce*, HD 9, 1985, s. 89–122.

Ludmila FIALOVÁ, *Sezónnost demografických událostí v českých zemích v 17. až 20. století*, Demografie 37, 1995, s. 9–21.

Ludmila FIALOVÁ, *Sňatečnost obyvatelstva v Českých zemích v 19. století*, in: Studie k sociálním dějinám 19. století, Opava 1997, s. 45–58.

Ludmila FIALOVÁ, *Sňatkový věk obyvatelstva Starého Města pražského v 19. století*, in: Jiří PEŠEK – Václav LEDVINKA, (edd.), Documenta Pragensia XIII. Žena v dějinách Prahy, Praha 1996, s. 175–183.

Ludmila FIALOVÁ, *Využití výsledků českého historicko-demografického výzkumu pro dějiny rodiny*, in: Antoine MARÈS – Pavla HORSKÁ (edd.), *Česko-francouzský dialog o dějinách evropské rodiny*, Praha 2001, s. 85–106.

Ludmila FIALOVÁ, *Vývoj sňatečnosti a plodnosti obyvatelstva českých zemí v 19. století*, HD 12, 1987, s. 207–224.

Ludmila FIALOVÁ, *Vývoj obyvatelstva Prahy v letech 1650-1800 na základě matrik*, HD 30, 2006, s. 219–276.

Ludmila FIALOVÁ, *Změny ve vývoji plodnosti v českých zemích za demografické revoluce*, HD 15, 1991, s. 143–189.

Ludmila FIALOVÁ, *Změny v charakteru mimomanželské plodnosti v českých zemích od 18. století*, Demografie 49, 2007, č. 4, s. 230–243.

Ludmila FIALOVÁ et al., *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, Praha 1998².

Radoslav FIKEJZ – Vladimír VELEŠÍK *Historie a současnost podnikání na Svitavsku, Litomyšlsku, Poličsku, Moravskotřebovsku a Jevíčsku*, Žehušice 2003.

Radoslav FIKEJZ – Vladimír VELEŠÍK, *Kronika města Svitavy*, Svitavy 2006.

Franz FISHER, *Učebná kniha katolického náboženství pro nižší třídy středních škol*, Praha 1972.

Ludvík FISHER, *Nejdůležitější zdravotní zákony*, Praha 1926.

Karel FOJTÍK, *Společnost a rodina na moravském Valašsku v druhé polovině 17. století*, Československá ethnografie 10, 1962, s. 1–26.

Karel FOJTÍK, *Svatba na střední a západní Moravě v 16. a 17. století*, Český lid 52, 1965, s. 332–343.

Jindřich FRANCEK, *Velké dějiny zemí Koruny české. Tematická řada. Zločinnost a bezpráví*, Praha-Litomyšl 2011.

Jindřich FRANCEK, *Zločin a sex v českých dějinách: manželské spory a sexuální kriminalita v raném novověku*, Praha 2000.

David GAUNT, *Household Typology: Problems, Methods, Results*, in: Sune AKERMAN – Hans Christian JIHANSEN – David GAUNT (edd.), *Social and Economic Studies in Historical Demography in the Baltic Area*, Odense 1978, s. 69–83.

David GAUNT, *Pre-Industrial Economy and Population Structure: The Elements of Variance in Early Modern Sweden*, *Scandinavian Journal of History* 2, 1977, s. 183–210.

Jaroslav Jan GLOSER, *Litomyšl. Městem krok za krokem*, Praha 2005.

Jack GOODY – Joan THIRSK – Edward Palmer THOMPSON (edd.), *Family and Inheritance. Rural Society in Western Europe 1200–1800*, Cambridge 1976.

John GRAUNT, *Natural and Political Observations mentioned in a following Index, and made upon the Bills of Mortality*, London 1962.

František GRAUS, *Mor, flagelanti a vraždění Židů: 14. století jako období krize*, Praha 2020.

Josef GRULICH, *Historická demografie a dějiny rodiny v Evropě a v České republice po roce 1950*, HD 26, 2002, s. 123–146.

Josef GRULICH, *Migrace poddaného obyvatelstva*, in: Václav BŮŽEK (ed.), *Dílo Josefa Petráně a současná historická věda. Pocta Jihočeské univerzity českému historikovi*, Praha 2020, s. 40–47.

Josef GRULICH, *Migrace českobudějovického obyvatelstva ve světle propouštěcích listů (1756–1770)*, in: *Sborník prací Filozofické fakulty Ostravské univerzity. Historie* 12, 2005, s. 55–72.

Josef GRULICH, *Poddanská nemovitost a dědické právo na Táborsku. Vřesecká rychta v letech 1625–1825*, *Jihočeský sborník historický* 65, 1996, s. 34–42.

Josef GRULICH, *Populační vývoj a životní cyklus venkovského obyvatelstva na jihu Čech v 16. až 18. století*, České Budějovice 2008.

Josef GRULICH, *Převody poddanských nemovitostí a migrace obyvatelstva na jihu Čech. Situace na Chýnovsku v druhé polovině 17. a 18. století*, in: *Studie k sociálním dějinám* 2001, s. 117–136.

Josef GRULICH, *Sňatkové migrace na jihu Čech (1750–1824)*, in: Eduard MAUR – Josef GRULICH (edd.), *Dějiny migrací v českých zemích v novověku*, Praha 2006, s. 19–72.

Josef GRULICH, *"Slavnostní okamžiky" – svatební a křestní obřad v období raného novověku. (Závěry tridentského koncilu a pražské synody ve světle jihočeských matričních zápisů z 2. poloviny 17. století)*, HD 24, 2000, s. 49–82.

Josef GRULICH, *Venkovská žena v období raného novověku (16.–18. století)*, *Československá historická ročenka* 2001, s. 223–235.

Josef GRULICH – Hermann ZEITLHOFER, *Migrace jihočeského obyvatelstva v období před třicetiletou válkou a po jejím ukončení*, HD 22, 1998, s. 79–105.

Blahomil GRUNDA, *Hrabě Hugo František Salm a neštovice*, Sborník Muzea Blansko, 2012, s. 112–117.

Zdeněk HÁJEK et al., *Porodnictví*, 2014³.

Eva HÁJKOVÁ – Ivana GEBAUEROVÁ – Lucie HARAŽÍMOVÁ, *Matriky Zemského archivu v Opavě – ohlédnutí za jejich zpřístupňováním: příspěvek k desátému výročí zveřejnění matrik na internetu*, Sborník Zemského archivu v Opavě 2, 2019, s. 5–17.

John HAJNAL, *European Marriage Patterns in Perspective*, in: David V. GLASS – David E. C. EVERSLEY (edd.), *Population in History*, London 1965, s. 101–143.

John HAJNAL, *Two kinds of pre-industrial household formation systems*, in: Richard WALL – Jean RODIN – Peter LASLETT (edd.), *Family forms in Historic Europe*, Cambridge 1983, s. 101–143.

Martina HALÍŘOVÁ, *Nalezinectví mezi Prahou a Vídní*, in: Rudolf SCHEBESTA (ed.), *Mezi Jihlavou a Vídní 1700-1900. Sborník přednášek z konference 25.–27. 10. 2006, Jihlava 2006 s. 59–63.*

Martina HALÍŘOVÁ, *Pražský nalezinec a jeho role v chudinské péči*, in: Olga FEJTOVÁ – Václav LEDVINKA – Martina MAŘÍKOVÁ – Jiří PEŠEK (edd.), „Chudé budete mít mezi sebou stále...“ Od charity k sociální politice ve městech 18.–20. století. Stati a rozšířené příspěvky z 32. vědecké konference Archivu hlavního města Prahy, uspořádané ve spolupráci s Historickým ústavem Akademie věd ČR, v. v. i., a Fakultou humanitních studií Univerzity Karlovy ve dnech 8. a 9. října 2013 v Clam-Gallasově paláci v Praze, Praha 2015, s. 279–293.

Martina HALÍŘOVÁ, *Zemský nalezinec v Praze a sirotčí péče počátkem 19. století*, in: Eduard MAUR – Alice VELKOVÁ (edd.), *Rodina a domácnost v 16.–20. století*, Praha 2010, s. 89–96.

Vladan HANULÍK (ed.), *Porodila šťastné děvče... Porodní deníky čtyř porodních babiček z 19. století*, Pardubice 2018.

Jiří HANUŠ, *Sekularizace venkovského prostoru v 19. století*, Praha 2009.

Joel F. HARRINGTON, *The Unwanted Child. The Fate of Foundlings, Orphans and Juvenile Criminals in Early Modern Germany*, Chicago-London 2009.

Antonín HEJBAL, *Katolický katechismus v otázkách a odpovědích. Čili Rukověť u přednášení a vysvětlování katechismu pro 2. třídu obecních škol*, Třetí a čtvrtý svazek, Brno 1860³.

Louis HENRY *Anciennes familles genevoises. Étude démographique XVIe–XXe siècle*. Paris 1956.

Louis HENRY, *Manuel de démographie historique*, Genève – Paris 1967.

Louis HENRY – Michel FLEURY, *Des registres paroissiaux à l'histoire de la population. Manuel de dépouillement et d'exploitation de l'état civil ancien*, Paris 1956.

Iva HEROLDOVÁ, *Co vypovídají dochované záznamy o svatbě 62 z druhé poloviny 18. a první poloviny 19. století o životě vesnického lidu v Čechách*, in: Příspěvky k etnografii národního obrození v Čechách, Praha 1974, s. 99–114.

Iva HEROLDOVÁ, *Uzavírání sňatků a svatební obyčeje v Čechách ve 2. pol. 18. a v 1. pol. 19. století*, Český lid 62, 1975, s. 129–139.

Iva HEROLDOVÁ, *Vesnická rodina*, in: Antonín ROBEK – Josef VAŘEKA (edd.), *Jihočeská vlastivěda. Národopis*, České Budějovice 1987, s. 124–138.

Iva HEROLDOVÁ, *Vesnická poddanská rodina v Čechách před vydáním patentu o zrušení nevolnictví a po něm*, Český lid 68, 1981, s. 156–168.

Marie HEŘMÁNKOVÁ, *Demografický vývoj únětické farnosti v 18. století*, HD 24, 2000, s. 83–108.

Historický lexikon obcí České republiky 1869–2011, 1. díl, Praha 2006.

Jiří HLADÍK – Jiří ŠTEFAN, *Soudní lékařství a jeho moderní trendy*, Praha 2012.

Milan HLAVAČKA, *Co všechno se skrývá pod termínem sekularizace? Krátká bilance pro historiky*, Moderní dějiny 19, 2011, č. 2, s. 1–13.

Ludmila HLAVÁČKOVÁ, *Pražské porodnictví a gynekologie před založením II. gynekologicko-porodnické kliniky*, in: 75 let gynekologicko-porodnické kliniky I. lékařské fakulty Univerzity Karlovy a Všeobecné fakultní nemocnice v Praze při 120. výročí otevření Zemské porodnice, Praha 1995, s. 12–24.

Václav HOFMAN, *Sezónní průběh sňatečnosti v Čechách během 17. a 18. století*, HD 26, 2002, s. 81–100.

Thomas HOLLINGSWORTH, *Historical Demography*, London 1969.

Thomas HOLLINGSWORTH, *Historical Studies of migration*, Annales de démographie historique 6, 1970, s. 87–96.

Josef HOLUB – Stanislav LYER, *Stručný etymologický slovník jazyka českého se zvláštním zřetelem k slovům kulturním a cizím*, Praha 1967.

Martin HOLÝ, *Křest ve šlechtickém prostředí českých zemí na prahu novověku*, HD 28, 2004, s. 15–33.

Ivana HOLZBACHOVÁ, *Škola Annales a současné pojetí dějin*, Brno 1995.

Pavla HORSKÁ, *Česká historická demografie*, ČČH 89, 1991, č. 4, s. 519–532.

Pavla HORSKÁ, *Metody současné historické demografie pro analýzu archivních pramenů*, Archivní časopis 26, 1976, č. 3, s. 140–148.

Pavla HORSKÁ, *Naše prababičky feministky*, Praha 1999.

Pavla HORSKÁ – Milan KUČERA – Eduard MAUR – Milan STLOUKAL, *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*, Praha 1990.

Pavla HORSKÁ – Eduard MAUR (edd.), *Dlouhodobé populační trendy na území ČSR (předstatistické období)*, Praha 1981.

Pavla HORSKÁ – Eduard MAUR – Jiří MUSIL, *Zrod velkoměsta. Urbanizace českých zemí a Evropa*, Praha 2002.

Jan HORSKÝ, *Historická demografie a nové metodické pohledy na sociální dějiny*, HD 19, 1995, s. 135–154.

Jan HORSKÝ, *Příspěvek ke studiu rodinných struktur v Čechách v 16. století (sonda panství Třeboň)*, Jihočeský sborník historický 62, 1993, s. 50–56.

Jan HORSKÝ – Eduard MAUR, *Die Familie, Familienstrukturen und Typologie der Familien in der böhmischen Historiographie*, HD 17, 1993, s. 7–35.

Jan HORSKÝ – Markéta SELIGOVÁ, *Rodina našich předků*, Praha 1996.

Ladislav HOSÁK, *Svitavy v období feudalismu*, in: Jaroslav PETR (ed.), *Svitavy. 700 let města*, Brno 1956, s. 23–46.

Lubomír HOUDEK (ed.), *Gynekologicko-porodnická klinika "U Apolináře"*, Praha 2008.

Miroslava HUBEROVÁ, *Osobní a majetkové právo manželské v ČSR do roku 1945 (Rigorózní práce, Univerzita Karlova, Právnická fakulta)*, Praha 2008.

Jan HULAKOVSKÝ, *Učebná kniha katolického náboženství*, Praha 1879.

Petr HUSA – Lenka KRBKOVÁ – Drahomíra BARTOŠOVÁ, *Infekční lékařství. Učební text pro studenty všeobecného lékařství*, Brno 2011.

Eliška CHADIMOVÁ, *Nemanželské děti v Poličce ve druhé polovině 19. století*, HD 40, 2016, č. 2, s. 199–225.

Eliška CHADIMOVÁ, *Populační vývoj města Poličky v 19. století* (Diplomová práce, Univerzita Pardubice, Fakulta filozofická), Pardubice 2015.

Geoffrey CHAMBERLAIN, *From Witchcraft to Wisdom: A History of Obstetrics and Gynaecology in the British Isles*, London 2007.

Georg IGGERS, *Dějepisectví ve 20. století. Od moderní objektivitě k postmoderní výzvě*, Praha 2002.

Gesa INGENDAHL, *Witwen in der frühen Neuzeit. Eine kulturhistorische Studie*, Frankfurt–New York 2006.

Barbora JANÁKOVÁ KUPROVÁ, *Obyvatelstvo na středočeském panství Škvorec od poloviny 18. století do konce 19. století* (Disertační práce, Univerzita Karlova, Přírodovědecká fakulta), Praha 2020.

Jan JANDA, *Mladá matka, poučení, jak se má žena zachovati od početí až k samostatné výživě dítěte*, Praha 1887.

Petr JANEČEK, *Písň o králi Marokánovi jako synkreze literární a folklórní tematiky a motiviky*, in: Zdeněk R. NEŠPOR, (ed.) *Čeští nekatolíci v 18. století*, Ústí nad Labem 2007, s. 51–70.

Klára JANKOVÁ, *Dějiny školství ve Svitavách od roku 1848* (Bakalářská práce, Univerzita Palackého v Olomouci, Pedagogická fakulta), Olomouc 2019.

Viktor Kamil JEŘÁBEK, *Mezi Litomyšlí a Brnem (zápisky literátovy)*, Brno 1941.

Zdeněk JEŽEK, *Neštovice a jejich eradikace*, Praha 1982.

Tomáš JIRÁNEK, *Vojenské manželství v 19. století*, in: *Oznamuje se láskám našim... aneb svatby a svatební zvyky v českých zemích v průběhu staletí*. Pardubice 2007, s. 195–204.

Alois JIRÁSEK, *Filosofská historie: komentované vydání*, Praha – Litomyšl, 2021.

Alois JIRÁSEK, *Z mých pamětí II. V Litomyšli*, Praha 1932⁶.

- Robert JÜTTE, *Contraception: A history*, München 2008.
- V. K., *Malý domácí lékař. Spis poučný zvláště pro lid, zároveň spolehlivý rádce ve všech nemocech obojího pohlaví a každého věku, s ohledem zvláštním na nejlepší domácí léky a prostředky; obsahující též domácí lékárnu a návod, jak zdraví se má šetřiti*, Praha 1879.
- Josef KADERÁBEK, *Protireformace Slaného v letech 1610–1635 a její dopad na sociální vazby radních*, HD 33, 2009, s. 9–44.
- Jiřina KÁDNEROVÁ, *Zikmund Winter. Výběrová bibliografie*, Kladno 1971.
- Květa KALIBOVÁ, *Úvod do demografie*, Praha 1997.
- Květa KALIBOVÁ – Zdeněk PAVLÍK – Alena VODÁKOVÁ, *Demografie (nejen) pro demografy*, Praha 1993.
- Věra KALOUSKOVÁ, *Demografický vývoj farnosti Lochenice v letech 1784–1900*, HD 30, 2006, s. 67–143.
- Jan KAPRAS, *Majetkové právo manželské podle českého práva zemského*, Praha 1908.
- Jan KAPRAS, *Poručenství nad sirotky v právu českém*, Praha 1904.
- Ludmila KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754–1914*, Praha 1965.
- Karl KASER, *Macht und Erbe. Männerherrschaft, Besitz und Familie im östlichen Europa (1500–1900)*, Wien – Köln – Weimar 2000.
- Jiří KAŠNÝ, *Manželství v západní tradici. Soubor kanonických studií*, České Budějovice 2006.
- Jaromír KINCL et al., *Římské právo*, Praha 1995.
- Jiří KLABOUC, *Manželství a rodina v minulosti*, Praha 1962.
- Jiří KLABOUC, *Politický konsens k manželství v Čechách*, Praha 1960.
- Dominika KLEINOVÁ, *Dcery nočních ulic. Fenomén prostitúcie na Slovensku v rokoch 1918-1938*, (Dizertační práce, Univerzita Pardubice, Fakulta filozofická), Pardubice 2023.
- Phillip F. H. KLENCKE, *Úplný domácí lékař. Lékařský rádce zdravých i chorých. Díl 1. A-M*, Praha 1895².
- Iva KLODNEROVÁ, *Historický vývoj lékařství ve vybraných místech regionu Svitavska* (Diplomová práce, Univerzita Karlova, Farmaceutická fakulta v Hradci Králové), Hradec Králové 2011.

Miroslava KNAPPOVÁ, *Jak se bude jmenovat?*, Praha 1985.

Jürgen KOCKA, *Karl Marx und Max Weber im Vergleich. Sozialwissenschaften zwischen Dogmatismus und Dezisionismus*, in: Hans-Ulrich WEHLER (ed.), *Geschichte und Ökonomie*, Köln 1973, s. 54–84.

Jana KOCOURKOVÁ – Jiří KOUTEK, *Sebevražedné chování. Studie věnovaná problematice sebevražedného chování se zaměřením na děti a mládež*, Praha 2007².

Richard KOLB, *Syfilis a potomstvo. (Knižka poučná a varovná)*, Praha 1921.

Alena KONEČNÁ, *Sezónnost sňatečnosti v ČSSR*, *Demografie* 19, 1977, č. 3, s. 215–222.

Jan KOPECKÝ, *Dějiny Svitav v posledních 100 letech (1848–1945)*, in: Jaroslav PETR (ed.), *Svitavy. 700 let města*, Brno 1956, s. 39–47.

Jan KOPECKÝ, *Sto let tabákové výroby ve Svitavách*, Svitavy 1974.

Irena KORBELÁŘOVÁ, *Žena ve slezské měšťanské společnosti barokní doby. Východiska, rámce, zjištění*. Opava 2012.

Pavel KRÁL, *Křtiny, svatby a pohřby. K vzájemné reflexi panovnických a šlechtických přechodových rituálů ve druhé polovině 16. a první polovině 17. století*, in: Václav BŮŽEK – Pavel KRÁL (edd.), *Šlechta v habsburské monarchii a císařský dvůr (1526–1740)*, (=Opera Historica 10), České Budějovice 2003, s. 439–456.

Peter KRIEDTE – Hans MEDICK – Jürgen SCHLUMBOHM, *Industrialisierung vor der Industrialisierung. Gewerbliche Warenproduktion auf dem Land in der Formationsperiode des Kapitalismus*, Göttingen 1977.

Křeč pochvy, lépe řečeno křeč svalů dna pánevního, *Věstník věnovaný zájmům porodních asistentek* 29, 1941, č. 6, s. 6.

Křest v domě soukromém, *ČKD* 28, 1887, č. 5, s. 310–312.

Josef KŘIVKA, *Litomyšlský velkostatek za Pernštejnů. Příspěvek k dějinám českého velkostatku v 16. - 17. stol.*, Praha 1959.

Jan František KŘIVOHLÁVEK, *Svatá zpověď generální čili všeobecná nebo životní*, České Heřmanice, 1905.

Čeněk KŘÍŽEK, *Domácí lékař. Rodinám, obecnstvu, obcím a okresům. Pro poměry všech stavů, též rolnictva i dělnictva*, Praha 1890.

Čeněk KRÍŽEK, *Pravá pomoc v těhotenství, při porodu, v šestinedělí a při ženských nemocech. Sbírká užitečných pravidel a naučení pro pohlaví ženské*, Praha 1889.

Čeněk KRÍŽEK, *Základové porodnictví pro lékaře*, Praha 1876.

Karel KUČA, *Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. 3. díl Kolí-Mis.*, Praha 2002.

Karel KUČA, *Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. 7. díl Str-U*, Praha 2008.

Milan KUČERA, *Demografická příručka*, Praha 1959.

Milan KUČERA – Ladislav RŮŽIČKA – Vladimír SRB, *Demografie*, Praha 1971.

Jiří KUDĚLA – Petr SVOBODNÝ, *Matriky zemřelých Vlašského špitálu v Praze (1719–1789)*, HD 15, 1991, s. 47–75.

Zlataše KUKÁNOVÁ – Lenka MATUŠÍKOVÁ, *Matriky židovských náboženských obcí v Čechách a na Moravě z let 1784–1949*, *Paginae Historiae* 1992, s. 103–127.

Josef KUPKA, *Ohlášky manželské a promíjení jich*, ČKD 3, 1862, č. 3, s. 169–179.

Josef KUPKA, *O pohřebních obřadech*, ČKD 46, 1906, č. 6, s. 391–397, s. 493–506, s. 572–578.

Barbora KUPROVÁ, *Využívání genealogických programů v historické demografii. Případová studie: Panství Škvorec na přelomu 18. a 19. století*, HD 38, č. 2, 2014, s. 157–177.

Vladimír KURKA, *Co mají matky o výchově kojenců vědět*, *Zdraví lidu* 2, 1909, č. 12, s. 355–360.

Vladislav KURKA, *Pohlavní zdravověda a sebeochrana*, Kladno 1911.

Emanuel KUSÝ, *Zákony a nařízení o zdravotní organizaci na Moravě*, Brno 1884.

František KUTNAR, *Malé dějiny brambor*, Pelhřimov 2005².

Eva LABOUVIE, *Andere Umstände. Eine Kulturgeschichte der Geburt*, Köln 1998.

Adolphe LANDRY, *La révolution démographique*, Paris 1934.

Jiří LANGER, *Forma rodiny mezi dvěma typy domácností předindustriální společnosti v západních Karpatech*, HD 16, 1992, s. 87–95.

Janine LANZA, *From Wives to Widows in Early Modern Paris: Gender, Economy and Law*, London 2007.

Stanislav LAPČÍK, *Nástin historického vývoje matrik s přihlédnutím k regionu střední a severní Moravy*, Ročenka Státního okresního archivu v Olomouci 2, 1993, s. 83–104.

Marek LARYŠ, *Populační vývoj krnovské aglomerace v „dlouhém“ 19. století* (Disertační práce, Ostravská univerzita, Filozofická fakulta), Ostrava 2020.

Peter LASLETT, *Family and Household, as Work Group and Kin Group. Areas of Traditional Europe Compared*, in: Richard WALL – Jean RODIN – Peter LASLETT (edd.), *Family forms in Historic Europe*, Cambridge 1983, s. 513–563.

Peter LASLETT, *Characteristics of the Western Family Considered Over Time*, in: TÝŽ, *Family Life and Illicit Love in Earlier Generations*, Cambridge 1977, s. 12–49.

Peter LASLETT, *Introduction. Comprising Illegitimacy Over Time and Between Cultures*, in Peter LASLETT – Richard SMITH (edd.), *Bastardy and its Comparative History*. London 1980, s. 1–64.

Peter LASLETT, *The World We Have Lost*, London 1965.

František LAŠEK, *Oživené litomyšlské paměti*, Litomyšl 1940.

František LAŠEK, *Středověký litomyšlský špitál*, Litomyšl 1932.

Barbora LAŠŤOVKOVÁ, *Vývoj úmrtnosti ve farnosti Hostivař v první polovině 18. století*, HD 19, 1995, s. 59–86.

Blanka LEDNICKÁ, *Sestavte si rodokmen. Pátráme po předcích*, Praha 2012, s. 116.

Volker LEHMANN, *Die Geburt in der Kunst. Geburtshilfliche Motive in der darstellenden Kunst in Europa von der Antike bis zur Gegenwart*. Braunschweiger Verlagsanstalt, Braunschweig 1978.

Milena LENDEROVÁ, *A ptáš se, knížko má...Ženské deníky 19. století*, Praha 2008.

Milena LENDEROVÁ, *Dcera národa? Tři životy Zdeňky Havlíčkové*, Praha 2013.

Milena LENDEROVÁ, *Chytila patrola ...aneb prostitute za Rakouska i republiky*, Praha 2002.

Milena LENDEROVÁ, *K hříchu i modlitbě. Žena v minulém století*, Praha 1999, 2016².

Milena, LENDEROVÁ, *Od porodní báby k porodní asistentce*, *Theatrum historiae* 1, 2006, s. 129–154.

Milena LENDEROVÁ, *Prameny k dějinám prostituce v českých zemích: (od reglementačního k aboličnímu zákonu: 1885-1922)*, *Kuděj* 3, 2001, č. 1, s. 51–59.

Milena LENDEROVÁ, *Prostituce a veřejná moc v českých zemích od poloviny 19. století do 20. let 20. století*, in: Lucie PERISERTOVÁ – Václav PETRBOK – Jan RANDÁK (edd.), *Zločin a trest v české kultuře 19. století: sborník příspěvků z 30. ročníku symposia k problematice 19. století*, Plzeň 25.-27. února 2010, Praha 2011, s. 161–170.

Milena LENDEROVÁ, *Prostitution und Gesetz: vom Strafgesetzbuch zum Gesetz über Bekämpfung der Geschlechtskrankheiten*, in: Wilhelm BRAUNEDER – Milan HLAVAČKA (edd.), *Bürgerliche Gesellschaft auf dem Papier. Konstruktion, Kodifikation und Realisation der Zivilgesellschaft in der Habsburgermonarchie*, Berlin 2014, s. 407–422.

Milena LENDEROVÁ, *Tragický bál. Život a smrt Pavlíny ze Schwarzenbergu*, Praha – Litomyšl 2004.

Milena LENDEROVÁ, *Zdenka Braunerová*, Praha 2000.

Milena LENDEROVÁ – Vladan HANULÍK – Daniela TINKOVÁ, *Tělo mezi medicínou a disciplínou: proměny lékařského obrazu a ideálu lidského těla a tělesnosti v dlouhém 19. století*, Praha 2014.

Milena LENDEROVÁ – Tomáš JIRÁNEK – Marie MACKOVÁ, *Z dějin české každodennosti. Život v 19. století*, Praha 2009.

Milena LENDEROVÁ – Karel RÝDL, *Radostné dětství? Dítě v Čechách devatenáctého století*, Praha 2006.

Milena LENDEROVÁ et al., *Velké dějiny země Koruny české. Tematická řada. Dětství*, Praha 2021.

Milena LENDEROVÁ et al., *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*, Praha 2009.

Milena LENDEROVÁ et al., *Ženy s kufříkem a nadějí: Porodní báby a asistentky v českých zemích od poloviny 19. do poloviny 20. století*, Praha 2020.

Carl LICK, *Oswald Ottendorfer – ein Lebensbild*, Zwittau 1922.

Tereza LIEPOLDOVÁ, *Mít moc nad životem i smrtí. Medikalizace smrti na příkladu sebevražd na Liberecku na přelomu 18. a v první polovině 19. století*, in: *Historie 2014. Sborník prací z celostátní studentské vědecké konference*, Liberec 2019, s. 191–224.

Tereza LIEPOLDOVÁ, *Mrtvolý a ohledači. Případ faráře Hayneho a vyšetřování sebevražd na Litoměřicku v 1. polovině 19. století*, *Cornova* 8, 2018, č. 2, s. 83–101.

Radek LIPOVSKI, *Dětská úmrtnost v populacích měst Frýdku a Místku v éře demografického přechodu od starého k novému reprodukčnímu režimu*, HD 31, 2007, s. 21–48.

Radek LIPOVSKI, *Lidé poddanských měst Frýdku a Místku na sklonku tradiční společnosti (1700–1850)*, Ostrava 2013.

Radek LIPOVSKI, *Nemanželské děti ve městě Frýdku na prahu moderní společnosti*, Těšínsko 48, 2005, č. 1, s. 12–16.

Radek LIPOVSKI, *Příčiny úmrtí obyvatel města Frýdku na základě matričních údajů (18.–19. století)*, Těšínsko 49, 2006, č. 2, s. 7–15.

Radek LIPOVSKI, *Sňatky obyvatel města Frýdku v průběhu 17.–19. století*, Sborník Státního okresního archivu ve Frýdku–Místku 6, 2005, s. 19–45.

Radek LIPOVSKI, *Ukradené tělo aneb Pohřeb sebevraždkyně Roziny Krkošky z Koloredova (u Místku) v roce 1828*, Vlastivědný věstník moravský 70, 2018, s. 146–167.

Radek LIPOVSKI, *Vitální statistika v rakouském Slezsku do roku 1869*, HD 42, 2018, č. 1, s. 1–41.

Radek LIPOVSKI, *Závěrečné práce z problematiky historické demografie a dějin rodiny na katedře historie Ostravské univerzity v Ostravě v letech 1991–2010*, HD 34, 2010, č. 2, s. 208–222.

Radek LIPOVSKI – Petr ZATKOUKAL, *Vývoj sňatečnosti na Jesenicku se zvláštním zřetelem k městu Jeseník v 19. století*, HD 44, 2020, č. 1, s. 49–91.

Jan LUCCASEN – Leo LUCCASEN (edd.), *Migration, Migration History, History. Old Paradigms and New Perspectives*, Bern 1997.

Alf LÜDTKE, *Alltagsgeschichte: Aneignung und Akteure. Oder – es hat noch kaum begonnen*, Werkstatt Geschichte 17, 1997, s. 83–92.

Alf LÜDTKE, *Alltagsgeschichte – ein Bericht von unterwegs*, Historische Anthropologie. Kultur – Gesellschaft – Alltag 11, 2003, Nr. 2, s. 278–295.

Alf LÜDTKE, *Alltagsgeschichte: zur Rekonstruktion historischer Erfahrungen und Lebensweisen*, Frankfurt – New York 1989.

Václav MACEK, *Stav manželský a příprava k němu. Poučení pro katolické snoubence, manžely a rodiče; též ku potřebě správců duchovních*, Praha 1890.

Marie MACKOVÁ, *Sňatek ve světle rakouského Všeobecného občanského zákoníku*, in: *Oznamuje se láskám našim... aneb svatby a svatební zvyky v českých zemích v průběhu staletí*. Pardubice 2007, s. 67–73.

Marie MACKOVÁ, *Státní tabákové továrny v Lanškrouně a Svitavách do první světové války ve světle státní statistiky*, *Pomezí Čech, Moravy a Slezska* 7, 2006, s. 80–106.

Marie MACKOVÁ, *Tabáková továrna v Lanškrouně jako součást státní tabákové režie*, Lanškroun 2007.

Marie MACKOVÁ, *Ženy v životech mužů finanční stráže 19. století*, in: Tomáš JIRÁNEK – Karel RÝDL – Petr VOREL (edd.), *Gender History – to přece není nic pro feministky*, Pardubice 2017, s. 177–190.

Václav MACHEK, *Etymologický slovník jazyka českého*, Praha 2006⁵.

Jakub MALÝ, *Stručný všeobecný slovník věcný. (Malý slovník naučný)*, díl VII, S-Ž, Praha 1882.

Karel MALÝ, *Žena, její krása a život pohlavní. (Ženy sebeochrana a pohlavní zdravotní věda)*, Praha 1916.

Tomáš MALÝ, *Narození a smrt v české lidové kultuře. Recenze*, *Časopis Matice moravské* 124, 2005, č. 1, s. 233–242.

Tomáš MALÝ – Daniela TINKOVÁ, *Boj o posvěcenou půdu. Zacházení s těly sebevrahů v brněnské diecézi po dekriminlizaci sebevraždy (1850-1900)*, *Časopis matice moravské* 139, 2020, s. 65–92.

Pavel MAREK, *Pernštejnské ženy: Marie Manrique de Lara a její dcery ve službách habsburské dynastie*, Praha 2018.

David MARHOLD, *Svitavská samospráva do r. 1935: volby – starostové – hospodaření* (Diplomová práce, Univerzita Palackého v Olomouci, Filozofická fakulta), Olomouc 2022.

David MARHOLD, *Svitavy v době působení Johanna Budiga* (Diplomová práce, Univerzita Palackého v Olomouci, Filozofická fakulta), Olomouc 2019.

Tomáš Garrigue MASARYK, *Mravní názory*, Praha 1923.

Tomáš Garrigue MASARYK, *Sebevražda hromadným jevem společenským moderní osvěty*, Praha 2002⁵.

Petr MAŤA, *Svět české aristokracie: (1500–1700)*, Praha, 2004.

Pavel MATLAS, *Shovívavá vrchnost a neukáznění poddaní? Hranice trestní disciplinace poddaného obyvatelstva na panství Hluboká nad Vltavou v 17. a 18. století*, Praha 2011.

Miloslav MATOUŠEK, *Porodnictví a gynekologie na lékařské fakultě Karlovy univerzity v Praze za jejího 600 letého trvání (1348 až 1948)*, *Československá gynekologie* 13, 1948, č. 3, s. 112–127.

Lenka MATUŠÍKOVÁ – Alena PAZDEROVÁ (edd.), *Soupis poddaných podle víry z roku 1651: Chrudimsko. Svazek 1–3*, Praha 2001.

Eduard MAUR, *Čeled' a tovaryši v Čechách v soupisu podle víry z roku 1651*, HD 23, 1999, s. 85–135.

Eduard MAUR, *Člověk a mor v dějinách*, *Demografie* 37, 1995, č. 1, s. 36–41.

Eduard MAUR, *Das bäuerliche Erbrecht und die Erbschaftspraxis in Böhmen im 16.–18. Jahrhundert*, HD 20, 1996, s. 93–118.

Eduard MAUR, *Dějiny rodiny v české historiografii*, in: Eduard MAUR – Alice VELKOVÁ (edd.), *Rodina a domácnost v 16.–20. století*, Praha 2010, s. 9–22.

Eduard MAUR, *Demografický přechod (demografická revoluce)*, in: Jana ČECHUROVÁ – Jan RANDÁK et al. (edd.), *Základní problémy studia moderních a soudobých dějin*, s. 713–731.

Eduard MAUR, *Historická demografie a dějiny rodiny v raném novověku*, in: Marie KOLDÍNSKÁ (ed.), *Základní problémy studia raného novověku*, Praha 2003, s. 559–582.

Eduard MAUR, *K demografickým aspektům tzv. druhého nevolnictví*, HD 8, 1983, s. 7–43.

Eduard MAUR, *K ideovým aspektům diskusí o plánovaném rodičovství v první třetině 20. století*, in: Jiří ŠTAIF (ed.), *Pocta profesoru Zdeňku Kárníkovi. Sborník příspěvků k jubilentovým sedmdesátinám*, Praha 2003, s. 151–159.

Eduard MAUR, *Metoda rekonstrukce rodin v historické demografii*, *Demografie* 24, 1982, s. 101–102.

Eduard MAUR, *Na okraj francouzských metod historickodemografického bádání*, HD 2, 1968, s. 72–83.

Eduard MAUR, *Nové příspěvky k dějinám antikoncepce*, *Demografie* 13, 1971, s. 64–68.

Eduard MAUR, *O počátcích a vývoji církevních matrik se zvláštním zřetelem k českým poměrům*, HD 3, 1969, s. 4–19.

Eduard MAUR *Počátky demografického přechodu v Evropě*, in: Svatava RAKOVÁ – Christian LEQUESNE (edd.), *Jakou Evropu ohlašovala bitva u Slavkova?* Sborník příspěvků ze stejnojmenné konference, které se konala u příležitosti dvouletého výročí bitvy u Slavkova. Praha 2006, s. 125–137.

Eduard MAUR, *Problémy demografické struktury Čech v polovině 17. století*, ČsČH 19, 1971, s. 839–870.

Eduard MAUR, *Smrt ve světle demografické statistiky*, in: Helena LORENZOVÁ – Taťána PETRÁSOVÁ (edd.), *Fenomén smrti v české kultuře 19. století*. Praha, 2001, s. 245–254.

Eduard MAUR, *Vývoj matričního zápisu v Čechách*, HD 6, 1972, s. 40–58.

Eduard MAUR, *Základy historické demografie*, Praha 1983.

Eduard MAUR, *Zamyšlení nad 31 svazky ročenky Historická demografie*, in: Ludmila FIALOVÁ – Pavel ČTRNÁCT (edd.), *Sborník příspěvků XXXVIII. konference České demografické společnosti „Padesát let časopisu Demografie“*, Praha 21.–22. května 2008, s. 115–119.

Eduard MAUR – Dagmar PÍŠOVÁ (edd.), *Sčítání konzumentů soli v Čechách roku 1702*, HD 18, 1974, s. 7–67.

Eduard MAUR – Václav ŠTOREK, *K demografii české šlechty v 16. století. (Hynek Krabice z Veitmile a jeho pět manželek)*, HD 26, 2002, s. 5–27.

Hans MEDICK, *The Proto-Industrial Family Economy: The Structural Function of Household and Family during the Transition from Peasant Society to Industrial Capitalism*, *Social History* 1, 1976, Nr. 2, s. 291–315.

Hans MEDICK, *Weben und Überleben in Laichingen 1650–1900. Lokalgeschichte als allgemeine Geschichte*, Göttingen 1996.

Miroslava MELKESOVÁ, *Adhiberi solent, qui compatres vocantur. Kmotrovství ve venkovském prostředí raného novověku na základě výzkumu chýnovské matriky*, HD 27, 2003, s. 63–120.

Miroslava MELKESOVÁ, *Církevní matriky českých zemí v pozornosti badatelů*, HD 32, 2008, s. 5–56.

Miroslava MELKESOVÁ, *Křtiny a úvod ve venkovském prostředí*, *Historický obzor* 14, 2003, č. 11/12, s. 262–276.

Miroslava MELKESOVÁ, *Narození a smrt v české lidové kultuře. Recenze*, HD 28, 2004, s. 209–215.

Fritz MENDELS, *Industrialization and Population Pressure in Eighteenth-Century Flanders*, New York 1981.

Marita METZ-BECKER, *Der verwaltete Körper. Die Medikalisierung schwangerer Frauen in den Gebäuhäusern des frühen 19. Jahrhunderts*, Frankfurt - New York 1997.

Jiří MIKULEC, *Náboženský život a barokní zbožnost v českých zemích*, Praha 2013.

Michael MITTERAUER, *Formen ländlicher Familienwirtschaft. Historische Ökotypen und familiäre Arbeitsorganisation im österreichischen Raum*, in: Josef EHMER – Michael MITTERAUER (edd.), *Familienstruktur und Arbeitsorganisation in ländlichen Gesellschaften*, Wien 1986, s. 185–323.

Michael MITTERAUER, *Ledige Mütter: zur Geschichte illegitimer Geburten in Europa*, München 1983.

Michael MITTERAUER, *Sozialgeschichte der Jugend*, Frankfurt am Main 1986.

Michael MITTERAUER – Reinhard SIEDER (edd.), *Historische Familienforschung*, Frankfurt am Main, 1982.

Kateřina MŇUKOVÁ, *Civilní a církevní forma manželství v 19. a 20. století*, (Magisterská práce, Masarykova univerzita, Filozofická fakulta), Brno 2011.

Martin MONESTIER, *Dějiny sebevražd. Dějiny, techniky a zvláštnosti dobrovolné smrti*, Praha 2003.

Jana MORÁVKOVÁ, *Problematika týraného, zanedbaného a zneužívaného dítěte na přelomu 19. a 20. století*, in: Tomáš JIRÁNEK – Jiří KUBEŠ (edd.), *Dítě a dětství napříč staletími. 2. Pardubické bienále*, Pardubice 2002, s. 191–204.

Beatrice MORING, *Nordic retirement contracts and the economic situation of widows*, *Continuity and Change* 21, 2006, s. 383–418.

Rudolf MOSSE, *Adresář republiky Československé pro průmysl, živnosti, obchod a zemědělství*, Praha 1932.

František MOŠNER, *Babictwj, čili, Uměnj porodnické*, Olomouc 1848².

Jana MRÁZKOVÁ, „*Prislibujou sobě věrnost, lásku a upřímnost až do smrti zachovati.*“ *Vliv rodiny a "přátel" na volbu životního partnera – panství Třeboň na konci 18. a počátkem 19. století*, HD 29, 2005, s. 53–107.

Jana MRÁZKOVÁ, *Věc veřejná nebo soukromá? Vliv rodiny a "přátel" na volbu životního partnera – panství Třeboň na konci 18. a počátkem 19. století*, Zpravodaj Historického klubu 16, 2005, č. 1, s. 6–29.

Christina MÜLLER, *Karlsruhe im 18. Jahrhundert. Zur Genese und sozialen Schichtung einer residenzstädtischen Bevölkerung*, Karlsruhe 1992.

Petr MUŽÍK, *Obyvatelstvo města Domažlice v letech 1651–1830*, Sborník archivních prací 36, 1986, č. 1, s. 103–207.

Milan MYŠKA – Aleš ZÁŘICKÝ, *Prameny k hospodářským a sociálním dějinám novověku I*, Ostrava 2008.

Pavla NÁCOVSKÁ, *Svatební smlouvy jako pramen sociálně-dějinného a historicko-demografického poznání. (Kutná Hora 1550–1600)*, HD 21, 1997, s. 39–72

Naše rovy, Věstník věnovaný zájmům porodních asistentek věstník 22, 1934, č. 7, s. 8.

Alexandra NAVRÁTILOVÁ, *Namlouvání, láska a svatba v české lidové kultuře*, Praha 2012.

Alexandra NAVRÁTILOVÁ, *Narození a smrt v české lidové kultuře*, Praha 2004.

Denisa NEČASOVÁ, *Dějiny žen a gender history*, in: Jana ČECHUROVÁ – Jan RANDÁK et al. (edd.), *Základní problémy studia moderních a soudobých dějin*, s. 666–680.

Denisa NEČASOVÁ, *Dějiny žen či gender history? Možnosti, limity, východiska*, *Dějiny - teorie - kritika* 5, 2008, č. 1, s. 81–102.

Zdeněk NEJEDLÝ, *Litomyšl. Tisíc let jednoho města. Kniha 1*, Praha 1954.

Ladislav NEKVAPIL, *Čeled' ve východních Čechách v roce 1651: pokus o aplikaci Mitterauerových historických ekotypů*, in: X. sjezd českých historiků: Ostrava, 14.–16. 9. 2011. Svazek VI., Ostrava 2015, s. 195–208.

Ladislav NEKVAPIL, *Čelední služba v Čechách v raném novověku*, Pardubice 2021.

Ladislav NEKVAPIL, *Kmotrovské vazby ve farnosti Hlinsko v letech 1645–1650 z hlediska sociálně-náboženského*, HD 35, 2011, č. 1, s. 33–44.

Ladislav NEKVAPIL – Šárka NEKVAPIL JIRÁSKOVÁ, *Prameny k sociálním a náboženským dějinám venkova v raném novověku. Část 1: Prameny pro výzkum sociálních dějin*, Pardubice 2013.

Šárka NEKVAPIL JIRÁSKOVÁ, *Demografický vývoj farnosti Zdechovice v letech 1790–1899* (Diplomová práce, Univerzita Pardubice, Fakulta filozofická), Pardubice 2010,

Šárka NEKVAPIL JIRÁSKOVÁ, *Protoindustrializace a možnosti studia populačního vývoje v oblasti severovýchodních Čech*, ČČH 113, 2015, č. 1, s. 27–49.

Šárka NEKVAPIL JIRÁSKOVÁ – Ladislav NEKVAPIL, *Kmotrovství v "protoindustriálních" oblastech východních Čech v polovině 17. století*, Východočeský sborník historický 38, 2020, s. 23–50.

Jan Nepomuk EISELT, *Policzka, königlich böhm. Leibgedingstadt, in historisch-medicinisch-topographischer Beziehung*. Praha 1833.

Ludmila NESLÁDKOVÁ, *Moravské židovské rodiny, jejich typologie a biologické předpoklady ve druhé polovině 19. století do roku 1918*, in: Petr PÁLKA (ed.), *Židé a Morava*. Sborník z konference konané v Muzeu Kroměřížska 7. listopadu 2001, Kroměříž 2001, s. 47–56.

Ludmila NESLÁDKOVÁ, *Reprodukce kulturně odlišných skupin obyvatelstva jižní Moravy v novověku na příkladu křesťanů a židů*, Praha 2003.

Ludmila NESLÁDKOVÁ – Lumír DOKOUPIL, *Proměny reprodukce kulturně odlišných populací ve Slezsku za modernizace*, in: X. sjezd českých historiků. Ostrava, 14.–16.9.2011. Svazek VI, Ostrava 2015 s. 245–252.

Zdeněk R. NEŠPOR, *Víra bez církve? Východočeské toleranční sektářství v 18. a 19. století*, Ústí nad Labem 2004.

František NETUŠIL, *Sebevražednost v zemích českých u srovnání se sebevražedností světovou. Díl 1, Rozsah sebevražednosti*, Praha 1923.

Ladislav NIKLÍČEK, *Přehled dějin českého lékařství a zdravotnictví*, Praha 1989.

Olga NOVÁKOVÁ, *Úmrtnost kojenců a mladších dětí v 19. a 1. polovině 20. století*, Demografie 43, 2003, č. 3, s. 177–188.

Tereza NOVÁKOVÁ, *Lidové zvyky na venkovských městech v letech sedmdesátých*, Národopisný věstník československý 3, 1908, s. 145–156.

Tereza NOVÁKOVÁ, *Vražda nezrozených*, in: TÁŽ, *Ze ženského hnutí*, Praha 1912, s. 131–146.

Tereza NOVÁKOVÁ, *Z nejnýchodnějších Čech. Řada cestopisných črt*, Praha 1898.

Miroslava NOVOTNÁ, *Sto let boje proti choleře na Moravě*, in: Martina KOTLÍKOVÁ – Jaroslava PLOSOVÁ (edd.), *Ad laetitiam. Studenti doc. Vladimíru Vašků k 75. narozeninám*, Brno 2008, s. 135–141.

Josef NOVOTNÝ, *Hygiena plic ve stavu zdravém o chorobném*, Praha 1910.

Sherwin B. NULAND, *Špinavé ruce. Mikrobi, horečka omladnic a podivuhodný příběh Ignáce Semmelweise*, Praha 2005.

Petr ODEHNAL, *Demografické krize způsobené epidemiemi neštovic a cholery na jižním Valašsku od konce 18. století do závěru 19 století*, in: Lumír DOKOUPIL – Jakub IVÁNEK – Pavel PUMPR (edd.), *Valašsko: historie a kultura II. Obživa*, Ostrava 2019, s. 296–308.

Oldřich PAKOSTA, *Litomyšlský hřbitov u kostela svaté Anny. Hroby významných osobností a náhrobky umělecké hodnoty*, Litomyšl 2010.

Oldřich PAKOSTA, *Pruská okupace Litomyšle v roce 1866*, Litomyšl 2016.

František PALACKÝ, *Popis království českého čili podrobné poznamenání všech dosavadních krajů, panství, statků, měst, městeček a vesnic, někdejších hradů a tvrzí, též samot a zpustlých osad mnohých v zemi české, s udáním jejich obyvatelstva dle popisu r. MDCCCXLIII vykonaného*, Praha 1848.

Jan Křtitel PAULY, *Brána do štěstí života. Ty a tvá známost, tvé manželství a tvé děti*, Praha 1928.

Jan Křtitel PAULY, *Právní rádce pro duchovní správu v Čechách, na Moravě a ve Slezsku systematický soubor církevních a státních zákonů, nařízení, rozhodnutí, norem a příslušných formulářů s praktickým návodem pro duchovní správu*, Praha 1902.

Zdeněk PAVLÍK, *Nástin populačního vývoje světa*, Praha 1964.

Zdeněk PAVLÍK – Jitka RYCHTAŘÍKOVÁ – Alena ŠUBRTOVÁ, *Základy demografie*, Praha 1986.

Josef PEČÍRKA, *Domácí lékař. Učení o člověku ve stavu zdravém i chorobném*, Praha 1870³.

Gabriel PECHÁČEK, *Křest z naléhavé potřeby*, ČKD 40, 1899, č. 4, s. 209–214, č. 5, 301–306.

Gabriel PECHÁČEK, *Těžké případy křtu z neodkladné potřeby*, ČKD 40, 1899, č. 6–7, s. 366–372, s. 417–421.

Gabriel PECHÁČEK, *Zpovědnice*, Praha 1911.

Karel PEJML, *Český lid ve svých názorech, obyčejích a pověrách*, Praha 1941.

Jiří PEŠEK – Václav LEDVINKA (edd.), *Žena v dějinách Prahy. Sborník příspěvků z konference Archivu hl. m. Prahy a Nadace pro gender studies*, Praha 1996.

Jiří PEŠEK, *(Západo)německé dějepisectví poválečné doby mezi tradicí státně politické historiografie a „modernitou“ sociálních dějin*, ČČH 104, 2006, č. 3, s. 558–592.

Jaroslav PETR (ed.), *Svitavy. 700 let města*, Brno 1956.

Marika POULOVÁ, *Vývoj sňatečnosti ve farnosti Rožmberk nad Vltavou v 19. století*, HD 30, 2006, č. 1, s. 195–218.

Nathalie Sage PRANCHERE, *L'Appel à la sage-femme. La construction d'un agent de santé publique (France, XIXe siècle)*, Annales de démographie historique 128, 2014, č. 1, s. 181–208.

Právo manželské a rodinné jakož i poručenství a opatrovnictví dle rakouského práva s úvodem o zákonech občanských vůbec a o právech vztahujících se k vlastnostem a poměrům osobním, Praha 1886.

Markéta PRAŽÁKOVÁ SELIGOVÁ, *Život poddaných v 18. století: osud, nebo volba?* Praha 2015.

Vladimír PREININGER, *Sbírka zákonů a nařízení o zdravotnictví, se zvláštním zřetelem ku zemím koruny české*, Praha 1900.

Vladimír PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost v pozemkových knihách 16. a 17. století*, Praha 1963.

Josef PROKEŠ, *Domácí léčení. Poučení, kterak máme zachovati se v nemocech prvé než lékař byl zavalán*, Praha 1874.

Karel František PRŮCHA, *Poučení o generální zpovědi*, Praha 1897.

Viktorín PŠORN, *Právní postavení nemanželských dětí v Rakousku a Německu*, Praha 1908.

Jana PŮLKRÁBKOVÁ, *Historie lékárenství ve městě Litomyšl*, (Diplomová práce, Univerzita Karlova, Farmaceutická fakulta v Hradci Králové), Hradec Králové 2009.

Šárka C. RÁBOVÁ, *Kulturní reflexe tuberkulózy v českých zemích 1800–1945*, Praha 2018.

- Šárka C. RÁBOVÁ, *Tuberkulóza a společnost: Obrazy nemoci v 19. a 20. století*, Praha 2022.
- Šárka C. RÁBOVÁ, *Ve stínu tuberkulózy. Život za zdmi sanatoria*, *Dějiny a současnost* 39, 2017, č. 4, s. 36–39.
- Jana RATAJOVÁ – Lucie STORCHOVÁ, *Děti roditi jest božské ovotce: Gender a tělo v českojazyčné babické literatuře raného novověku*, Praha 2013.
- Jana RATAJOVÁ – Lucie STORCHOVÁ, *Nádoby mdlé, hlavy nemající? Diskursy panenství a vdovství v české literatuře raného novověku*, Praha 2008.
- Jana RATAJOVÁ – Lucie STORCHOVÁ, *Žádná ženská člověk není.: Polarizace genderů v českojazyčné literatuře 2. poloviny 18. století*, Praha 2011.
- Jana RATAJOVÁ – Lucie STORCHOVÁ, *Žena není příšera, ale nejmilejší stvoření Boží: Diskursy manželství v české literatuře raného novověku*, Praha 2009.
- Květa REICHERTOVÁ, *Litomyšl*, Praha 1977.
- Josef REINSBERG, *Nauka o soudním lékařství. O sporném těhotenství i porodu a odehnání plodu*, Praha 1885.
- Retrospektivní lexikon obcí Československé socialistické republiky 1849–1970*, 1. díl, Praha 1978.
- František REYL, *Manželství přirozené a svátostné*, Hradec Králové 1906.
- František REYL, *Reforma manželství*, Hradec Králové 1906.
- Eva ROZSÍVALOVÁ-LENZOVÁ, *Vznik babických škol v Československu*, *Československá nemocnice* 19, 1951, s. 96–102.
- Václav RUBEŠKA, *Porodnictví pro babičky*, Praha 1910⁴.
- Václav RUBEŠKA, *Příspěvky k dějinám porodnictví v Čechách*, *Československá gynekologie* 33, 1968, s. 168–173, s. 234–239, s. 318–323, s. 391–394, s. 468–474, s. 543–548.
- Jindřich RŮŽIČKA, *Litomyšl*, Praha 1988.
- Jindřich RŮŽIČKA, *Litomyšl. Průvodce*, Praha 1978.
- Karel RÝZLER, *Vznik, rozvod a rozloučení manželství*, Praha 1908.
- David SABEAN, *Unehelichkeit: Ein Aspekt sozialer Reproduktion kleinbäuerlicher Produzenten. Zu einer Analyse dörflicher Quellen um 1800*, in: Robert M. BERDAHL et al., *Klassen und Kultur*, Frankfurt am Main, 1982, s. 54–76.

- Robert SAK, *Dáma z rajského ostrova. Sidonie Nádherná a její svět*, Praha 2000.
- Dr. SALMON, *Zpráva o 32 případech intubace při mázdrivce hrtanu*, Časopis lékařů českých 29, 1890, č. 44, s. 875–877.
- Radmila SEDLÁČKOVÁ, *Historie babictví v Čechách a na Moravě*, Brno 1973.
- Jan SEDLÁK, *Oddavky v den nedělní neb sváteční*, ČKD 26, 1885, č. 8, s. 493–496.
- Jiří SEDLICKÝ, *Vývoj české menšiny ve Svitavách do roku 1938* (Diplomová práce, Masarykova univerzita, Filozofická fakulta), Brno 2006.
- Milada SEKYRKOVÁ, *7. 9. 1836. Ferdinand V. Poslední pražská korunovace*, Praha 2004.
- Markéta SELIGOVÁ, *Příspěvek ke studiu rodinných struktur v Čechách v polovině 17. století (panství Děčín – sonda)*, HD 17, 1993, s. 111–130.
- Seznam míst v království Českém. Sestaven na základě úředních dat k rozkazu c. k. místodržitelství*, Praha 1913.
- Edward SHORTER, „*Illegitimacy, Sexual Revolution and Social Change in Modern Europe*“, Journal for Interdisciplinary History 2, 1971, Nr. 2, s. 237–272.
- Ilona SCHELLEOVÁ – Karel SCHELLE, *Civilní kodexy 1811–1950–1964*, Brno 1993.
- František SCHERER, *Hygiena dětského věku*, 2. díl, Praha 1900.
- Jürgen SCHLUMBOHM, *Lebensläufe, Familien, Höfe: die Bauern und Heuerleute des Osnabrückischen Kirschspiels Belm in proto-industrieller Zeit, 1650–1860*, Göttingen 1994.
- Václav SCHWARZ, *O právních obyčejích lidu v krajině strakonické*, ČL 4, 1895, s. 338–340.
- Georg SILLÓ-SEIDL, *Die Affaire Semmelweis*, Wien 1985.
- Jiří SIMONI, *Jak dosáhneme dlouhého věku? Nevyhnutelně potřebná příruční kniha k léčení přirozenému pro všechny, kteří se uzdraviti a zdravými zůstati chtějí*, Freistriz 1894.
- Ludmila SINKULOVÁ, *Dějiny československého lékařství od roku 1740–1848*. Díl II, Praha 1965.
- Ludmila SINKULOVÁ, *Lékaři, stát a zdraví lidu. Z historie zdravotní služby v českých zemích*, Praha 1959.
- Ludmila SINKULOVÁ, *Z historie základních zdravotních zákonů rakousko-uherských, Československé zdravotnictví* 18, 1970, č. 11, s. 425–432, č. 12, s. 479–485.

Antonín SKOČDOPOLE, *Kdo jediné jest oprávněn provést legitimaci "per subsequens matrimonium" rodičů?*, ČKD 25, 1884, č. 5, s. 304–306.

Antonín SKOČDOPOLE, *Příručná kniha bohosloví pastýřského*, České Budějovice 1874.

Antonín SKOČDOPOLE, *Příručná kniha bohosloví pastýřského*, Svazek II, Praha 1891².

Markéta SKOŘEPOVÁ, *Čas křtu a výběr jména novorozence ve venkovské společnosti 19. století*, ČL 105, 2018, č. 2, s. 199–218.

Markéta SKOŘEPOVÁ, *Kmotrovství a biologické příbuzenství na českém venkově 19. století*, HD 45, 2021, č. 2, s. 139–160.

Markéta SKOŘEPOVÁ, *Křty a kmotrovství ve farnosti Nový Rychnov v 19. století*, HD 42, 2018, č. 1, s. 43–63.

Markéta SKOŘEPOVÁ, *Nemanželsky narozené děti na Pelhřimovsku v 19. století a jejich obraz v matrikách křtěných a zemřelých*, HD 46, 2022, č. 2, s. 167–196.

Markéta SKOŘEPOVÁ, *Ovdovění a osiření ve venkovské společnosti. Panství Nový Rychnov (1785–1855)*, České Budějovice 2016.

Markéta SKOŘEPOVÁ, *Ovdovění a osiření v prostředí českého venkova pohledem historiografie*, Východočeské listy historické 32, 2014, s. 157–168.

Markéta SKOŘEPOVÁ, *Struktura venkovských domácností v Novém Rychnově v první polovině 19. století*, HD 32, 2008, s. 57–104.

Markéta SKOŘEPOVÁ, *Uzavření nového manželství jako životní strategie ovdovělých venkovských žen (panství Nový Rychnov, 1. polovina 19. století)*, Zpravodaj Historického klubu 20, 2009, č. 1–2, s. 7–30.

Markéta SKOŘEPOVÁ, *Vdovství v tradiční venkovské společnosti (přehled bádání)*, HD 35, 2011, č. 1, s. 1–31.

Markéta SKOŘEPOVÁ, *Vyhladovělá země, český hladomor 1771–1772*, Dějiny a současnost 39, 2017, č. 5, s. 18–20.

Markéta SKOŘEPOVÁ – Josef GRULICH, *Palingamní sňatky na území českobudějovické diecéze ve srovnávací perspektivě: farnosti České Budějovice a Nový Rychnov, 1786–1825*, HD 41, 2017, č. 2, s. 151–171.

Milan SKŘIVÁNEK, *Litomyšl 1259–2009. Město kultury a vzdělávání*, Litomyšl 2009.

- Milan SKŘIVÁNEK – Pavel VOPÁLKA, *Litomyšl. Starobylé město*, Praha – Litomyšl, 1994.
- Věra SLOVÁKOVÁ, *Dětství a dospívání poddaných na Moravě ve druhé polovině 18. století na příkladu slavkovského panství*, Brno 2022.
- Michaela SMUTNÁ, *Mýty kolem svateb*, *Statistika & my* 1, 2011, č. 7–8, s. 21.
- Johann Gottfried SOMMER, *Das Königreich Böhmen. Statistisch-topographisch dargestellt. Chrudimer Kreis. Fünfter Band*, Prag 1837.
- Vladimír SRB, *Úvod do demografie*, Praha 1965.
- Lucie STEINBACHOVÁ, *Demografický vývoj za hladomoru v letech 1771–1772*, HD 25, 2001, s. 101–129.
- Hana STOKLASOVÁ, *Katolické přechodové rituály v českých zemích v "dlouhém" 19. století*, Pardubice 2017.
- Hana STOKLASOVÁ (ed.), *Porodní bába? Asistentka? Porodní deníky z let 1898–1954*, Pardubice 2018.
- Lawrence STONE, *The Family, Sex and Marriage in England, 1500-1800*, New York 1977.
- Jana STRÁNÍKOVÁ, *Nezkoušená porodní bába: nelegální jednání, nebo reálná praxe?*, in: Marie JÍLKOVÁ – Marie MACKOVÁ – Eliška VALOVÁ (edd.), *Jak se u nás podvádělo: za monarchie i za republiky*, Pardubice 2019, s. 113–144.
- Jana STRÁNÍKOVÁ, *Výchova a vzdělávání dívek na cestě k moderní občanské společnosti. Genderové a sociální aspekty procesu socializace mládeže v období 1774–1868*, Pardubice 2013.
- Jan STRENG, *Knihy babická ku prospěchu žen babictwj se učících*, Praha 1859.
- Hynek STRÍTESKÝ, *Svitavy-Polička-Žďárec u Skutče. Provoz místní dráhy na českomoravském pomezí do roku 1918*, in: Radek SLABOTINSKÝ et al., *K historii průmyslu, exaktních věd a techniky na Moravě a ve Slezsku I*, Brno 2013, s. 98–105.
- Jan STRÍTESKÝ, *Zdravotní a populační vývoj československého obyvatelstva*, Praha 1971.
- Josef STUPECKÝ, *Legitimace dětí nemanželských podle práva rakouského poznámky k §§ 160-162 zákoníka občanského*, Praha 1897.
- Josef SVITÁK, *Ubývání obyvatelstva a některé příčiny toho*, *Zdraví lidu* 3, 1910, č. 3, s. 71–72.

Petr SVOBODNÝ, *Lékaři v českých zemích 1848–1939*, in: Jan HAVRÁNEK – Petr SVOBODNÝ (edd.), *Profesionalizace akademických povolání v českých zemích v 19. a první polovině 20. století*, Praha 1996.

Petr SVOBODNÝ, *Vlašský špitál na Malé Straně a jeho místo v péči o matku a dítě do josefínských reforem (1602-1789)*, *Documenta pragensia* 7, (Zdravotní poměry, zdravotní péče 1), 1984, s. 113–134.

Petr SVOBODNÝ – Ludmila HLAVÁČKOVÁ, *Dějiny lékařství v českých zemích*, Praha 2004.

Petr SVOBODNÝ – Ludmila HLAVÁČKOVÁ, *Pražské nemocnice a špitály*, Praha 1991.

Mikołaj SZOŁTYSEK, *Life cycle service and family systems in the rural countryside. A lesson from historical East-Central Europe*. *Annales de démographie historique* 117, 2009, č. 1, s. 53–94.

Mikołaj SZOŁTYSEK, *Teoria rodziny w ujęciu Petera Lasletta i The Cambridge Group – „angielska tajna broń“, jej krytycy i jej „długie trwanie“*, *Przeszłość demograficzna Polski* 24, 2003, s. 7–44.

Vilém ŠEL, *Domáci lékařství*, Praha 1874.

Vilém ŠEL, *Nemoci dětské. Prostonárodní poučení o vychování a ošetřování dětí zdravých i nemocných*, Praha 1875.

Alexandra ŠIKULOVÁ, *Demografický vývoj farnosti Libčany v „dlouhém“ 19. století (1785–1914)* (Diplomová práce, Univerzita Pardubice, Fakulta filozofická), Pardubice 2009.

Jarmila ŠŤASTNÁ, *Změny ve způsobu života tkalců na Náchodsku a proces industrializace (se zřetelem k rodinnému životu)*, Praha 1970.

Jaroslav ŠŤASTNÝ, *Zdravotní policie vztahující se na mrtvá těla a zdánlivé úmrtí*, Praha 1885.

Dana ŠTEFANOVÁ, *Erbschaftspraxis, Besitztransfer und Handlungsspielräume von Untertanen in der Gutsherrschaft*, Wien – Stuttgart 2009.

Dana ŠTEFANOVÁ, *Zur Stellung von Witwen in ländlichen Gesellschaften der Frühen Neuzeit zwischen 1558 und 1750*, in: Václav BŮŽEK – Dana ŠTEFANOVÁ (edd.), *Menschen-Handlungen-Strukturen. Historisch-anthropologische Zugangsweisen in den Geschichtswissenschaften*, České Budějovice 2001 (= Opera historica 11), s. 197–217.

Vlastimil ŠTĚRBA, *Valentin Oswald Ottendorfer: 1826–1900*, Svitavy 2000.

Alena ŠUBRTOVÁ, *Dějiny populačního myšlení a populačních teorií*, (=Acta demographica 16), Praha 2006.

Zdeňka TARABOVÁ – Jiří VYSTOUPIL, *Základy demografie*, Brno 2004.

Monika TAUBEROVÁ, *Narození dítěte v lidovém prostředí a rituální vliv obřadní textilie – koutní plachty*, Praha 2014.

Jaroslav TEPLÝ, *Pernštejnové ve 13. - 14. století*, Pardubice 1996.

Warren S. THOMPSON, *The Demographic Revolution in the United States*, The Annals of the American Academy of Political and Social Science 262, 1949, p. 62–68.

Daniela TINKOVÁ, *Bez zpěvu a bez zvonění. Dekriminalizace sebevraždy mezi sekularizací a medikalizací v 17. –19. století*, Praha 2022.

Daniela TINKOVÁ, *Hřbitovní vzpoury. Odpor k pohřbívání sebevrahů a pojetí "nečistoty" na českém a moravském venkově od pozdního 17. po první polovinu 19. století*, Český lid 107, 2020, s. 167–188.

Daniela TINKOVÁ, *Ilegitimita a „nová ekonomie života“ v osvícenské Habsburské monarchii. Problém svobodných matek a nemanželských dětí mezi sociální kontrolou a sociální péčí na prahu občanské společnosti*, HD 27, 2003, s. 133–172.

Daniela TINKOVÁ, *Tělo, věda a stát. Zrození porodnice v osvícenské Evropě*, Praha 2010.

Daniela TINKOVÁ, *The Labours of the Prague Obstetrician Johann Melitsch (1763–1837). Contribution to the Topic of the Professionalising of Obstetrics in the 18th Century*, Cornova 12, 2022, č. 2, s. 7–34.

Daniela TINKOVÁ, *Zákeřná mepitis. Zdravotní policie a veřejná hygiena v pozdně osvícenských Čechách*, Praha 2012.

Jana TRUHLÁŘOVÁ, *Měšťanské spolky v Litomyšli v minulém století a jejich společenská funkce*, (Diplomová práce, Univerzita Karlova, Fakulta filozofická), Praha 1967.

Josef TUREČEK, *Manželský patent Josefa II*, in: Václav VANĚČEK (ed.), *Miscellanea historico-iuridica*, Praha 1940, s. 278-291.

Lubomír TYLLNER et al., *Velké dějiny země Koruny české. Lidová kultura*, Praha 2014.

Dušan UHLÍŘ, *Cholera epidemie 30. let 19. století v českých zemích*, in: Jiří MALÍŘ – Pavel MAREK (edd.), *Andros probabilis. Sborník prací přátel a spolupracovníků historika prof. PhDr. Miloše Trapla, CSc., k jeho 70. narozeninám*, Brno 2005, s. 471–482.

Eliška VALOVÁ, *Nakažlivé nemoci a jejich oběti v Litomyšli v „dlouhém“ 19. století*, Východočeský sborník historický 41, 2022, s. 93–128.

Eliška VALOVÁ, *Problematika matriční evidence mrtvě narozených dětí ve Svitavách a v Litomyšli v letech 1785–1914*, HD 46, 2022, č. 2, s. 141–165.

Markéta VAŇKOVÁ, *Demografický vývoj Žitenic v 19. století*, HD 30, 2006, č. 1, s. 145–194.

Martin VAŠATA, *Příčiny úmrtí civilního obyvatelstva města Hradce Králové ve světle matričních záznamů z let 1883–1889 a 1903–1909*, HD 42, 2018, č. 1, s. 99–138.

Zdeněk VÁVRA, *Tendence v dlouhodobém vývoji reprodukce obyvatelstva v českých zemích v letech 1870–1944*, Praha 1962.

Eva VEČERKOVÁ, *Narození a smrt v české lidové kultuře. Recenze*, Národopisná revue 14, 2004, č. 3, s. 180–181.

Alice VELKOVÁ, *50 let Cambridge Group for the History of Population and Social Structure*, HD 38, 2014, č. 2, s. 255–259.

Alice VELKOVÁ, *Der Besitztransfer untertäniger Anwesen in Štáhlavy im 18. und in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, in: Markus CERMAN – Hermann ZEITLHOFER, *Soziale Strukturen in Böhmen. Ein regionaler Vergleich von Wirtschaft und Gesellschaft in Gutsherrschaften, 16.–19. Jahrhundert*, Wien – München 2002, s. 228–239.

Alice VELKOVÁ, *Dítě jako oběť. Vraždy dětí spáchané jejich matkami ve 2. polovině 19. století*, in: Martina HALÍŘOVÁ (ed.), *Od početí ke školní brašně*, Pardubice 2008, s. 147–163.

Alice VELKOVÁ, *Krutá vrchnost, ubozí poddani? Proměny venkovské rodiny a společnosti v 18. a první polovině 19. století na příkladu západočeského panství Štáhlavy*, Praha 2009.

Alice VELKOVÁ, *Metodické přístupy v českém historickodemografickém výzkumu v posledních 20. letech*, in: Przemiany demograficzne Europy Środkowej w czasach nowożytnych, Zielona Góra 2010, s. 51–57.

Alice VELKOVÁ, *Nemanželské děti ve venkovské společnosti na přelomu 18. a 19. století*, in: Tomáš JIRÁNEK – Jiří KUBEŠ (edd), *Dítě a dětství napříč staletími. 2. Pardubické bienále*, Pardubice 2002, s. 205–227.

Alice VELKOVÁ, *Proměna v chápání majetkových zájmů v rodinách držitelů venkovských usedlostí v letech 1650–1850*, in: Eduard MAUR – Alice VELKOVÁ (edd.), *Rodina a domácnost v 16.–20. století*, Praha 2010, s. 51–68.

Alice VELKOVÁ, *Sebevědomé, nebo zoufalé? Vdovy hospodařící na venkovských usedlostech v první polovině 19. století*, in: *Reflexe a sebereflexe ženy v české národní elitě 2. poloviny 19. století: sborník příspěvků z konference uspořádané ve dnech 23.–24. listopadu 2006*, Praha 2007, s. 321–340.

Alice VELKOVÁ, *Složení domácnosti a problematika čelední služby na panství Štáhlavy počátkem 19. století*, in: Marie KOLDINSKÁ – Alice VELKOVÁ (edd.), *Historik zapomenutých dějin. Sborník příspěvků věnovaných prof. Eduardu Maurovi*, Praha 2003, s. 140–161.

Alice VELKOVÁ, *Svatební smlouvy ve venkovském prostředí v 1. polovině 19. století*, in: *Oznamuje se láskám našim... aneb svatby a svatební zvyky v českých zemích v průběhu staletí*, Pardubice 2007, s. 75–86.

Alice VELKOVÁ, *Unmarried mothers in pre-industrial Bohemian rural society-example of the Štáhlavy domain 1741–1830*, HD 40, 2016, č. 2, s. 179–199.

Alice VELKOVÁ, *Venkovské ženy v letech 1650–1850. Perspektivy výzkumu s využitím historické demografie, mikrohistorie, historické antropologie a dějin každodennosti*, in: Kateřina ČADKOVÁ et al. (edd.), *Dějiny žen aneb Evropská žena od středověku do poloviny 20. století v zajetí historiografie*, Pardubice 2006, s. 125–144.

Alice VELKOVÁ, *Výběr partnera a sňatkový věk dědiců venkovských usedlostí na Štáhlavsku a jejich sourozenců v 18. a na počátku 19. století*, HD 22, 1998, s. 145–168.

Alice VELKOVÁ, *Zásahy státu do vztahu mezi vrchností a poddanými a jejich dopad na vesnickou rodinu na přelomu 18. a 19. století*, *Časopis matice moravské* 168, 1999, s. 53–73.

Josef VENDOLSKÝ – Pavel STEJSKAL, *Historie místní dráhy Svitavy – Polička – Žďárec u Skutče*, Polička - Praha 2016.

Pavel VEREŠ, *Sezónnost sňatků v českých zemích v letech 1851 až 1984*, ČL 74, 1987, č. 1, s. 32–36.

František Xaver VESELÝ, *Všeobecný slovník právní, příruční sborník práva soukromého i veřejného zemí na radě říšské zastoupených se zvláštním zřetelem na nejnovější zákonodárství a poměry právní zemí koruny české. Díl pátý, Tabák - Živnost zlatnická*, Praha 1889.

Josef VIEWEGH, *Sebevražda a literatura*, Brno 1996.

Jiří VICHTA, *Digitalizace a dálkové zpřístupnění matrik Státního oblastního archivu v Praze v letech 2006–2020*, Středočeský sborník historický 46, 2020, č. 2, s. 121–138.

Michael VIKTOŘÍK, *Obecní volby ve Šternberku v letech 1850–1914*, *Historica Olomucensia* 49, 2015, s. s. 109–125.

Filip VLASÁK, *Sebevražednost v české společnosti na přelomu 19. a 20. století*, (Bakalářská práce, Univerzita Karlova, Přírodovědecká fakulta), Praha 2021

Jan VLK, *Epidemie cholery na Brandýsku v letech 1831 až 1832 s přihlédnutím k epidemii v Českých zemích*, *Studie a zprávy Okresního muzea Praha-východ v Brandýse nad Labem a Staré Boleslavi* 10, 1988, s. 77–100.

Ondřej VOBEJDA, *Obecní samospráva v Litomyšli v letech 1865–1914*, (Diplomová práce, Masarykova univerzita, Fakulta filozofická), Brno 2014.

Helena VOLDÁNOVÁ – Tomáš KRŮTA, *Seminář o digitalizaci matrik*, *Genealogické a heraldické listy* 30, 2010, č. 4, s. 99–102.

Jiří VOREL, *100 let železniční trati Svitavy - Polička (1896–1996), Polička - Žďárec u Skutče (1897-1997)*, Česká Třebová 1996.

Petr VOREL, *Páni z Pernštejna. Vzestup a pád rodu zubří hlavy v dějinách Čech a Moravy*, Praha 2021³.

Petr VOREL (ed.), *Pernštejnové v českých dějinách. Sborník příspěvků z konference konané 8.-9. 9. 1993 v Pardubicích*, Pardubice 1995.

Andrea VOTRUBOVÁ, *Nemanželské děti v Hlinsku v 19. století*, (Bakalářská práce, Univerzita Pardubice, Fakulta filozofická), Pardubice 2020.

Věra VRÁNOVÁ, *Historie babictví a současnost porodní asistence*, Olomouc 2007.

Jan VYHLÍDAL, *Slezská svatba*, Opava 1894.

Vojtěch VYŠÍN, *Babictví. Učebná kniha o porodnictví pro báby porodní*, Olomouc 1888.

Richard WALL – Jean ROBIN – Peter LASLETT (edd.), *Family forms in Historic Europe*, Cambridge 1983.

Ferdinand WEBER Z EBENHOFU, *Učebná kniha porodnictví pro babičky*, Praha 1877.

Hans-Ulrich WEHLER, *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*, Bd. 1–4, 1700–1949, München 2003.

Vilém WEISS – Vítězslav JANOVSÝ – Jindřich ZÁHOŘ, *Názvoslovi lékařské a lékárnické*, Praha 1881.

Veliký katechismus katolického náboženství, Praha 1920.

Bedřich WELZ, *Zpráva o všeobecné veřejné nemocnici v Litomyšli 1874–1902*, Litomyšl 1903.

Antonín WIESNER, *Vývoj stavu porodních asistentek v Československu*, Věstník věnovaný zájmům porodních asistentek 11, 1923, č. 5, s. 3–4; č. 6, s. 2–5; č. 7–8, s. 3–5; č. 9, s. 8–11.

Antonín WIESNER, *Z dějin epidemií nakažlivých nemocí v Československu*, Časopis lékařů českých 66, 1927, č. 38, s. 1491–1494; č. 39, s. 1526–1528; č. 40, s. 1557–1560; č. 41, s. 1585–1587; č. 41, s. 1621–1622; č. 42, s. 1652–1656; č. 43, s. 1759–1763; č. 44, s. 1869–1874; č. 45, s. 1913–1919; č. 46, s. 1955–1960; č. 47, s. 1992–1999.

Nancy M. WINGFIELD, *Regulating Prostitution and Controlling Venereal Disease in the Bohemian Lands at the End of the 'Long' Nineteenth Century*, Prager wirtschafts und sozialhistorische Mitteilungen = Prague Economic and Social History Papers 20, 2014, č. 2, s. 7–25.

Zikmund WINTER, *Kulturní obraz českých měst I–II*, Praha 1890–1892.

Zikmund WINTER, *Z rodiny a domácnosti staročeské*, Praha 1912.

Eduard WONDRAK, *Historie moru v českých zemích*, Praha 2020².

Edward A. WRIGLEY – Roger S. SCHOFIELD, *The Population History of England 1541–1871*, Cambridge 1989.

Zemřelé členky, Věstník věnovaný zájmům porodních asistentek 14, 1926, č. 12, s. 8.

K. Z., *Žena a matka. Epištola mladým ženám*, Praha 1902.

Lenka ZÁLESKÁ, „*Staly se smlouvy řádný a dokonalý...*“, Vyškovský sborník 6, 2008, s. 55–67.

Aneta ZÁŘECKÁ, *Nemanželské děti v Jilemnici v letech 1765–1913*, (Bakalářská práce, Univerzita Pardubice, Fakulta filozofická), Pardubice 2020.

Petr ZATLOUKAL, *Mrtvorozenost dětí v církevních matrikách na Jesenicku v "dlouhém" 19. století*, Jesenicko 18, 2017, s. 14–23.

Eva ZOUBKOVÁ, „*Blížkost*“ města. *Krajinné proměny Litomyšlska v období industrializace krajiny (konec 18. století - 1918)*, (Diplomová práce, Univerzita Karlova, Fakulta filozofická), Praha 2007.

Z našeho venkova, Jitřenka 21, 1902, č. 24, s. 414.

František ŽÁK, *Soustavná katolická věrouka pro lid, 3. díl, O svátostech*, Praha 1925.

Adéla ŽŮRKOVÁ, *Motivace zvířecích názvů nemocí ve staré češtině a dnes*, (Diplomová práce, Univerzita Palackého v Olomouci, Filozofická fakulta), Olomouc 2021.

12.4 Internetové zdroje

Břišní tyfus [online]. Dostupné z URL: <<http://www.ockovacentrum.cz/cz/brisni-tyfus>>, [cit. 18. 2. 2022].

Databáze porodních babiček [online]. Dostupné z URL: <<https://porodnibaby.upce.cz/cs/databaze-porodnich-babicek>>, [cit. 14. 3. 2023].

Skvrnitý tyfus [online]. Dostupné z URL: <<https://www.cestovni-nemoci.cz/exoticke-nemoci/skvrnity-tyfus-91>>, [cit. 18. 2. 2022].

Spalničky [online]. Dostupné z URL: <<https://www.ockovacentrum.cz/cz/spalnicky>>, [cit. 22. 2. 2022].

Záškrt [online]. Dostupné z URL: <<https://www.ockovacentrum.cz/cz/zaskrt> >, [cit. 20. 2. 2022].

13. Seznam zkratk

ČČH	Český časopis historický
ČKD	Časopis katolického duchovenstva
ČL	Český lid
ČsČH	Československý časopis historický
FÚ	farní úřad
HD	Historická demografie
HK	Hradec Králové
m. N	matrika narozených
m. O	matrika oddaných
m. Z	matrika zemřelých
SAP	Sborník archivních prací
sign.	signatura
SM	Sbírka matrik
SOA	Státní oblastní archiv
SOkA	Státní okresní archiv

14. Seznam tabulek a grafů

14.1 Seznam tabulek

Číslo tabulky	Název tabulky	Strana
1	Vývoj počtu obyvatel v Litomyšli v letech 1713–1910	47
2	Vývoj počtu obyvatel ve Svitavách v letech 1713–1910	57
3	Počet sňatků v jednotlivých obdobích a průměrný počet sňatků za 1 rok v Litomyšli v letech 1785–1914	73
4	Počet sňatků v jednotlivých obdobích a průměrný počet sňatků za 1 rok ve Svitavách v letech 1785–1914	73
5	Vývoj hrubé míry sňatečnosti v Litomyšli, ve Svitavách a v českých zemích	77
6	Počet sňatků v jednotlivých měsících v Litomyšli v letech 1785–1914	85
7	Sezónní rozložení svateb v jednotlivých obdobích v Litomyšli v letech 1785–1914	86
8	Počet sňatků v jednotlivých měsících ve Svitavách v letech 1785–1914	87
9	Sezónní rozložení svateb v jednotlivých obdobích ve Svitavách v letech 1785–1914	88
10	Počty sňatků v jednotlivých měsících dle rodinného stavu snoubenců v Litomyšli v letech 1785–1914	89
11	Počty sňatků v jednotlivých měsících dle rodinného stavu snoubenců ve Svitavách v letech 1785–1914	90
12	Svatební den v Litomyšli a ve Svitavách v letech 1785–1799	99
13	Svatební den v Litomyšli a ve Svitavách v letech 1900–1914	101
14	Snoubenci podle rodinného stavu v Litomyšli v letech 1785–1914	103
15	Podíly svobodných a ovdovělých podle pohlaví v Litomyšli v letech 1785–1914 (v %)	104
16	Snoubenci podle rodinného stavu ve Svitavách v letech 1785–1914	104
17	Podíly svobodných a ovdovělých podle pohlaví ve Svitavách v letech 1785–1914 (v %)	105
18	Průměrný sňatkový věk snoubenců v Litomyšli v letech 1785–1914 (připočteno 0,5)	117
19	Věk svobodných mužů podle věkových skupin v Litomyšli v letech 1785–1914 (v %)	118
20	Věk svobodných žen podle věkových skupin v Litomyšli v letech 1785–1914 (v %)	119
21	Průměrný sňatkový věk snoubenců ve Svitavách v letech 1785–1914 (připočteno 0,5)	120
22	Věk svobodných mužů podle věkových skupin ve Svitavách v letech 1785–1914 (v %)	121
23	Věk svobodných žen podle věkových skupin ve Svitavách v letech 1785–1914 (v %)	122
24	Věk vdoveců podle věkových skupin v Litomyšli v letech 1785–1914 (v %)	127
25	Věk vdov podle věkových skupin v Litomyšli v letech 1785–1914 (v %)	127
26	Věk vdoveců podle věkových skupin ve Svitavách v letech 1785–1914	128
27	Věk vdov podle věkových skupin ve Svitavách v letech 1785–1914 (v %)	129
28	Definitivní celibát v Litomyšli a ve Svitavách v letech 1890–1914	134
29	Počet živě narozených v jednotlivých obdobích a průměrný počet za 1 rok v Litomyšli v letech 1785–1914	142

30	Počet živě narozených v jednotlivých obdobích a průměrný počet za 1 rok ve Svitavách v letech 1785–1914	143
31	Vývoj hrubé míry porodnosti v Litomyšli, ve Svitavách a v českých zemích	149
32	Věk dětí při křtu v Litomyšli a ve Svitavách v letech 1820–1829	157
33	Věk dětí při křtu v Litomyšli a ve Svitavách v letech 1900–1914	160
34	Věk dětí při křtu podle původu v Litomyšli v letech 1900–1914	167
35	Věk dětí při křtu podle původu ve Svitavách v letech 1900–1914	167
36	Porodní bába a kostelník v roli kmotrů v Litomyšli v letech 1900–1914 (počet)	170
37	Porodní bába a kostelník v roli kmotrů ve Svitavách v letech 1900–1914	171
38	Křty z nouze ve Svitavách v letech 1785–1914	177
39	Křty z nouze v Litomyšli v letech 1785–1914	178
40	Příčiny úmrtí z nouze pokřtěných dětí v Litomyšli a ve Svitavách v letech 1785–1914	185
41	Počty a podíly dětí narozených mimo manželství v Litomyšli v letech 1785–1914	197
42	Počty a podíly dětí narozených mimo manželství ve Svitavách v letech 1785–1914	199
43	Počty a podíly legitimovaných dětí v Litomyšli v letech 1785–1914	203
44	Interval mezi porodem a legitimováním nemanželských dětí v Litomyšli v letech 1785–1914	205
45	Počty a podíly legitimovaných dětí ve Svitavách v letech 1785–1914	206
46	Interval mezi porodem a legitimováním nemanželských dětí ve Svitavách v letech 1785–1914	209
47	Rodinný původ svobodných matek v Litomyšli a ve Svitavách v letech 1850–1914	210
48	Sociální postavení svobodných matek v Litomyšli a ve Svitavách v letech 1850–1914	211
49	Počet porodů v jednotlivých měsících v Litomyšli v letech 1785–1914	216
50	Počet porodů v jednotlivých měsících ve Svitavách v letech 1785–1914	217
51	Počet porodů manželských dětí v jednotlivých měsících v Litomyšli v letech 1785–1914	219
52	Počet porodů nemanželských dětí v jednotlivých měsících v Litomyšli v letech 1785–1914	219
53	Počet porodů manželských dětí v jednotlivých měsících ve Svitavách v letech 1785–1914	219
54	Počet porodů nemanželských dětí v jednotlivých měsících ve Svitavách v letech 1785–1914	220
55	Porodní báby v Litomyšli v letech 1905–1914	231
56	Nejčastěji povolávané porodní báby v Litomyšli v letech 1905–1914	238
57	Křty z nouze udělené mrtvě narozeným dětem ve Svitavách v letech 1785–1914	247
58	Srovnání mrtvoroznosti v Litomyšli a ve Svitavách v letech 1785–1914	248
59	Důvody narození mrtvých dětí v Litomyšli a ve Svitavách v letech 1785–1914 (v %)	251
60	Počet porodů v jednotlivých měsících v Litomyšli a ve Svitavách v letech 1785–1914	253
61	Počet úmrtí v jednotlivých obdobích a průměrný počet úmrtí za 1 rok v Litomyšli v letech 1785–1914	263
62	Počet úmrtí v jednotlivých obdobích a průměrný počet úmrtí za 1 rok ve Svitavách v letech 1785–1914	264
63	Vývoj hrubé míry úmrtnosti v Litomyšli, ve Svitavách a v českých zemích	276
64	Průměrný věk zemřelých v Litomyšli v letech 1785–1914 (připočteno 0,5)	278

65	Průměrný věk zemřelých ve Svitavách v letech 1785–1914 (připočteno 0,5)	279
66	Skladba zemřelých podle věkových skupin v Litomyšli v letech 1785–1914 (v %)	287
67	Skladba zemřelých podle věkových skupin ve Svitavách v letech 1785–1914 (v %)	287
68	Skladba zemřelých podle věkových skupin a pohlaví v Litomyšli v letech 1785–1914 (v %)	288
69	Skladba zemřelých podle věkových skupin a pohlaví ve Svitavách v letech 1785–1914 (v %)	289
70	Podíl jednotlivých věkových skupin dětské úmrtnosti v Litomyšli v letech 1785–1914 (v %)	292
71	Podíl jednotlivých věkových skupin dětské úmrtnosti ve Svitavách v letech 1785–1914 (v %)	296
72	Kojenecká úmrtnost v Litomyšli v letech 1785–1914	305
73	Kojenecká úmrtnost ve Svitavách v letech 1785–1914	307
74	Kojenecká úmrtnost podle původu v Litomyšli v letech 1785–1914	311
75	Kojenecká úmrtnost podle původu ve Svitavách v letech 1785–1914	311
76	Počet úmrtí v jednotlivých měsících v Litomyšli v letech 1785–1914	312
77	Počet úmrtí v jednotlivých měsících ve Svitavách v letech 1785–1914	312
78	Sezónní rozložení úmrtí dětí ve věku 0–364 dní v Litomyšli v letech 1785–1914	315
79	Sezónní rozložení úmrtí dětí ve věku 0–364 dní ve Svitavách v letech 1785–1914	316
80	Sezónní rozložení zemřelých ve věku 1–14 let v Litomyšli v letech 1785–1914	317
81	Sezónní rozložení zemřelých ve věku 1–14 let ve Svitavách v letech 1785–1914	318
82	Sezónní rozložení zemřelých ve věku 15–49 let v Litomyšli v letech 1785–1914	319
83	Sezónní rozložení zemřelých ve věku 15–49 let ve Svitavách v letech 1785–1914	320
84	Sezónní rozložení zemřelých ve věku 50 a více let v Litomyšli v letech 1785–1914	321
85	Sezónní rozložení zemřelých ve věku 50 a více let ve Svitavách v letech 1785–1914	322
86	Příčiny úmrtí v Litomyšli a ve Svitavách v letech 1785–1914	328
87	Příčiny úmrtí v Litomyšli a ve Svitavách v letech 1785–1819	332
88	Příčiny úmrtí v Litomyšli a ve Svitavách v letech 1820–1849	337
89	Příčiny úmrtí v Litomyšli a ve Svitavách v letech 1850–1879	344
90	Příčiny úmrtí v Litomyšli a ve Svitavách v letech 1880–1914	349
91	Příčiny úmrtí v Litomyšli v letech 1785–1914	353
92	Příčiny úmrtí ve Svitavách v letech 1785–1914	354
93	Oběti neštovic podle dětských věkových skupin v Litomyšli v roce 1799	357
94	Oběti neštovic podle věkových skupin a jejich podíl z celkového počtu zemřelých v Litomyšli v letech 1785–1914	358
95	Oběti neštovic podle dětských věkových skupin ve Svitavách v letech 1785–1799	359
96	Oběti neštovic podle věkových skupin a jejich podíl z celkového počtu zemřelých ve Svitavách v letech 1785–1914	360
97	Oběti tyfu podle věkových skupin a jejich podíl z celkového počtu zemřelých v Litomyšli v letech 1785–1914	363
98	Oběti tyfu podle věkových skupin a jejich podíl z celkového počtu zemřelých ve Svitavách v letech 1785–1914	364
99	Oběti cholery v Litomyšli v roce 1832 podle pohlaví a věkových skupin (v %)	369
100	Oběti cholery v Litomyšli v roce 1866 podle pohlaví a věkových skupin (v %)	371
101	Oběti cholery ve Svitavách v roce 1866 podle pohlaví a věkových skupin (v %)	373
102	Oběti záškrtu podle věkových skupin a jejich podíl z celkového počtu zemřelých v Litomyšli v letech 1785–1914	376

103	Oběti záškrty podle věkových skupin a jejich podíl z celkového počtu zemřelých ve Svitavách v letech 1785–1914	377
104	Oběti spalniček podle věkových skupin a jejich podíl z celkového počtu zemřelých v Litomyšli v letech 1785–1914	379
105	Oběti spalniček podle věkových skupin a jejich podíl z celkového počtu zemřelých ve Svitavách v letech 1785–1914	380
106	Oběti spály podle věkových skupin a jejich podíl z celkového počtu zemřelých v Litomyšli v letech 1785–1914	382
107	Oběti spály podle věkových skupin a jejich podíl z celkového počtu zemřelých ve Svitavách v letech 1785–1914	383
108	Nehody v Litomyšli a ve Svitavách v letech 1785–1914	384
109	Sebevraždy v Litomyšli a ve Svitavách v letech 1785–1914	391
110	Podoby posledního rozloučení sebevrahů v letech 1785–1914	394
111	Sebevrazi podle pohlaví v Litomyšli v letech 1785–1914	396
112	Sebevrazi podle pohlaví ve Svitavách v letech 1785–1914	396
113	Sebevraždy dle způsobu provedení v Litomyšli v letech 1785–1914	398
114	Sebevraždy dle způsobu provedení ve Svitavách v letech 1785–1914	399
115	Sezónní rozložení sebevražd v letech 1785–1914	402
116	Sebevraždy podle dne provedení v letech 1785–1914	403

14.2 Seznam grafů

Číslo grafu	Název grafu	Strana
1	Vývoj počtu obyvatel v Litomyšli v letech 1850–1910	48
2	Vývoj počtu obyvatel ve Svitavách v letech 1850–1910	58
3	Srovnání vývoje počtu obyvatel ve Svitavách v Litomyšli v letech 1850–1910	63
4	Vývoj počtu oddaných v Litomyšli v letech 1785–1914 a devítiletý klouzavý průměr	78
5	Vývoj počtu oddaných ve Svitavách v letech 1785–1914 a devítiletý klouzavý průměr	79
6	Sezónní rozložení svateb v Litomyšli v letech 1785–1914	85
7	Sezónní rozložení svateb ve Svitavách v letech 1785–1914	87
8	Podíly květnových svateb v Litomyšli v letech 1785–1914	93
9	Podíly květnových svateb ve Svitavách v letech 1785–1914	93
10	Svatební den ve Svitavách v letech 1785–1799	100
11	Svatební den v Litomyšli v letech 1785–1799	100
12	Svatební den ve Svitavách v letech 1900–1914	102
13	Svatební den v Litomyšli v letech 1900–1914	102
14	Podíly svobodných a ovdovělých ženichů v Litomyšli v letech 1785–1914	108
15	Podíly svobodných a ovdovělých ženichů ve Svitavách v letech 1785–1914	108
16	Podíly svobodných a ovdovělých nevěst v Litomyšli v letech 1785–1914	109
17	Podíly svobodných a ovdovělých nevěst ve Svitavách v letech 1785–1914	109
18	Věk snoubenců v Litomyšli v letech 1785–1914	115
19	Věk snoubenců ve Svitavách v letech 1785–1914	116

20	Věk svobodných snoubenců v Litomyšli v letech 1785–1914	124
21	Věk svobodných snoubenců ve Svitavách v letech 1785–1914	125
22	Věk ovdovělých snoubenců v Litomyšli v letech 1785–1914	131
23	Věk ovdovělých snoubenců ve Svitavách v letech 1785–1914	132
24	Vývoj počtu narozených v Litomyšli v letech 1785–1914 a devítiletý klouzavý průměr	150
25	Vývoj počtu narozených ve Svitavách v letech 1785–1914 a devítiletý klouzavý průměr	151
26	Věk pokřtěných v Litomyšli v letech 1820–1829	158
27	Věk pokřtěných ve Svitavách v letech 1820–1829	158
28	Věk pokřtěných v Litomyšli v letech 1900–1914	161
29	Věk pokřtěných ve Svitavách v letech 1900–1914	161
30	Vývoj průměrného věku dětí při křtu ve Svitavách v letech 1802–1914	164
31	Vývoj podílu legitimovaných dětí v Litomyšli v letech 1785–1914	204
32	Vývoj podílu legitimovaných dětí ve Svitavách v letech 1785–1914	207
33	Počet porodů v jednotlivých měsících v Litomyšli v letech 1785–1914	218
34	Počet porodů v jednotlivých měsících ve Svitavách v letech 1785–1914	218
35	Nejčastěji povolávané porodní báby v Litomyšli v letech 1905–1914	239
36	Porody mrtvých dětí v jednotlivých měsících v Litomyšli v letech 1785–1914	254
37	Porody mrtvých dětí v jednotlivých měsících ve Svitavách v letech 1785–1914	254
38	Vývoj počtu zemřelých v Litomyšli v letech 1785–1914 a devítiletý klouzavý průměr	269
39	Vývoj počtu zemřelých ve Svitavách v letech 1785–1914 a devítiletý klouzavý průměr	270
40	Strom života. Zemřelí v Litomyšli v letech 1785–1849	282
41	Strom života. Zemřelí ve Svitavách v letech 1785–1849	283
42	Strom života. Zemřelí v Litomyšli v letech 1850–1914	284
43	Strom života. Zemřelí ve Svitavách v letech 1850–1914	285
44	Podíly zemřelých podle věkových skupin v Litomyšli v letech 1785–1914	290
45	Podíly zemřelých podle věkových skupin ve Svitavách v letech 1785–1914	291
46	Podíly zemřelých chlapců v jednotlivých dětských věkových kategoriích v Litomyšli v letech 1785–1914	294
47	Podíly zemřelých dívek v jednotlivých dětských věkových kategoriích v Litomyšli v letech 1785–1914	294
48	Podíly zemřelých chlapců v jednotlivých dětských věkových kategoriích ve Svitavách v letech 1785–1914	296
49	Podíly zemřelých dívek v jednotlivých dětských věkových kategoriích ve Svitavách v letech 1785–1914	297
50	Zemřelé děti podle věku v Litomyšli v letech 1785–1914	299
51	Zemřelé děti podle věku ve Svitavách v letech 1785–1914	300
52	Kojenecká úmrtnost v Litomyšli v letech 1785–1914	306
53	Kojenecká úmrtnost ve Svitavách v letech 1785–1914	307
54	Sezónní rozložení úmrtí v Litomyšli v letech 1785–1914	314
55	Sezónní rozložení úmrtí ve Svitavách v letech 1785–1914	314
56	Počet zemřelých na cholera v době její kulminace v Litomyšli v létě roku 1866	371

15. Příloha tabulek a grafů

Seznam příloh:

Příloha č. 1: Přehled počtu oddaných, narozených, zemřelých a přirozeného přírůstku v Litomyšli v letech 1785–1914

Příloha č. 2: Vývoj počtu porodů, sňatků a úmrtí v Litomyšli v letech 1785–1914

Příloha č. 3: Přehled počtu narozených, oddaných, zemřelých a přirozeného přírůstku ve Svitavách v letech 1785–1914

Příloha č. 4: Vývoj počtu porodů, sňatků a úmrtí ve Svitavách v letech 1785–1914

Příloha č. 5: Sezónní rozložení svateb v Litomyšli v letech 1785–1819

Příloha č. 6: Sezónní rozložení svateb v Litomyšli v letech 1820–1849

Příloha č. 7: Sezónní rozložení svateb v Litomyšli v letech 1850–1879

Příloha č. 8: Sezónní rozložení svateb v Litomyšli v letech 1880–1914

Příloha č. 9: Sezónní rozložení svateb ve Svitavách v letech 1785–1819

Příloha č. 10: Sezónní rozložení svateb ve Svitavách v letech 1820–1849

Příloha č. 11: Sezónní rozložení svateb ve Svitavách v letech 1850–1879

Příloha č. 12: Sezónní rozložení svateb ve Svitavách v letech 1880–1914

Příloha č. 13: Sezónní rozložení protogamních svateb v Litomyšli v letech 1785–1914

Příloha č. 14: Sezónní rozložení palingamních svateb v Litomyšli v letech 1785–1914

Příloha č. 15: Sezónní rozložení protogamních sňatků ve Svitavách v letech 1785–1914

Příloha č. 16: Sezónní rozložení palingamních sňatků ve Svitavách v letech 1785–1914

Příloha č. 17: Počty a podíly svateb konaných v květnu v Litomyšli v letech 1785–1914

Příloha č. 18: Počty a podíly svateb konaných v květnu ve Svitavách v letech 1785–1914

Příloha č. 19: Počty snoubenců dle rodinného stavu v Litomyšli v letech 1785–1914

Příloha č. 20: Počty snoubenců dle rodinného stavu ve Svitavách v letech 1785–1914

Příloha č. 21: Vývoj průměrného věku oddaných v Litomyšli v letech 1785–1914

Příloha č. 22: Vývoj průměrného věku oddaných ve Svitavách v letech 1785–1914

Příloha č. 23: Vývoj průměrného věku oddaných v Litomyšli v letech 1785–1914 (první sňatky)

Příloha č. 24: Vývoj průměrného věku oddaných v Litomyšli v letech 1785–1914 (další sňatky)

Příloha č. 25: Vývoj průměrného věku oddaných ve Svitavách v letech 1785–1914 (první sňatky)

Příloha č. 26: Vývoj průměrného věku oddaných ve Svitavách v letech 1785–1914 (další sňatky)

Příloha č. 27: Věk svobodných mužů podle věkových skupin v Litomyšli v letech 1785–1914 (počet)

Příloha č. 28: Věk vdovců podle věkových skupin v Litomyšli v letech 1785–1914 (počet)

Příloha č. 29: Věk svobodných dívek podle věkových skupin v Litomyšli v letech 1785–1914 (počet)

Příloha č. 30: Věk vdov podle věkových skupin v Litomyšli v letech 1785–1914 (počet)

Příloha č. 31: Věk svobodných mužů podle věkových skupin ve Svitavách v letech 1785–1914 (počet)

Příloha č. 32: Věk vdovců podle věkových skupin ve Svitavách v letech 1785–1914 (počet)

Příloha č. 33: Věk svobodných žen podle věkových skupin ve Svitavách v letech 1785–1914 (počet)

Příloha č. 34: Věk vdov podle věkových skupin ve Svitavách v letech 1785–1914 (počet)

Příloha č. 35: Věk dětí manželského původu při křtu v Litomyšli v letech 1900–1914

Příloha č. 36: Věk dětí nemanželského původu při křtu v Litomyšli v letech 1900–1914

Příloha č. 37: Věk dětí manželského původu při křtu ve Svitavách v letech 1900–1914

Příloha č. 38: Věk dětí nemanželského původu při křtu ve Svitavách v letech 1900–1914

Příloha č. 39: Příčiny úmrtí z nouze pokřtěných dětí v Litomyšli v letech 1785–1914 (v %)

Příloha č. 40: Příčiny úmrtí z nouze pokřtěných dětí ve Svitavách v letech 1785–1914 (v %)

Příloha č. 41: Sezónní rozložení porodů manželských dětí v Litomyšli v letech 1785–1914

Příloha č. 42: Sezónní rozložení porodů nemanželských dětí v Litomyšli v letech 1785–1914

Příloha č. 43: Sezónní rozložení porodů manželských dětí ve Svitavách v letech 1785–1914

Příloha č. 44: Sezónní rozložení porodů nemanželských dětí ve Svitavách v letech 1785–1914

Příloha č. 45: Vývoj průměrného věku zemřelých v Litomyšli v letech 1785–1914

Příloha č. 46: Vývoj průměrného věku zemřelých Litomyšli v letech 1785–1914 (ve věku 15+)

Příloha č. 47: Vývoj průměrného věku zemřelých ve Svitavách v letech 1785–1914

Příloha č. 48: Vývoj průměrného věku zemřelých ve Svitavách v letech 1785–1914 (ve věku 15+)

Příloha č. 49: Skladba zemřelých podle věkových skupin v Litomyšli v letech 1785–1914 (počet)

Příloha č. 50: Skladba zemřelých podle věkových skupin a pohlaví v Litomyšli v letech 1785–1914 (počet)

Příloha č. 51: Skladba zemřelých podle věkových skupin ve Svitavách v letech 1785–1914 (počet)

Příloha č. 52: Skladba zemřelých podle věkových skupin a pohlaví ve Svitavách v letech 1785–1914 (počet)

Příloha č. 53: Počty zemřelých dětí v jednotlivých věkových skupinách a dle pohlaví v Litomyšli v letech 1785–1914

Příloha č. 54: Poměry zemřelých dětí v jednotlivých věkových skupinách a dle pohlaví ve Svitavách v letech 1785–1914

Příloha č. 55: Sezónní rozložení úmrtí v Litomyšli v letech 1785–1914, věková skupina 0–14 let

Příloha č. 56: Sezónní rozložení úmrtí ve Svitavách v letech 1785–1914, věková skupina 0–14 let

Příloha č. 57: Sezónní rozložení úmrtí v Litomyšli v letech 1785–1914, věková skupina 15–49 let

Příloha č. 58: Sezónní rozložení úmrtí ve Svitavách v letech 1785–1914, věková skupina 15–49 let

Příloha č. 59: Sezónní rozložení úmrtí v Litomyšli v letech 1785–1914, věková skupina 50+

Příloha č. 60: Sezónní rozložení úmrtí ve Svitavách v letech 1785–1914, věková skupina 50+

Příloha č. 61: Typy nehod v Litomyšli v letech 1785–1914 (v %)

Příloha č. 62: Typy nehod ve Svitavách v letech 1785–1914 (v %)

Příloha č. 63: Sebevraždy podle způsobu provedení v Litomyšli v letech 1785–1914 (v %)

Příloha č. 64: Sebevraždy podle způsobu provedení ve Svitavách v letech 178–1914 (v %)

Příloha č. 65: Sebevraždy podle dne provedení v Litomyšli v letech 1785–1914

Příloha č. 66: Sebevraždy podle dne provedení ve Svitavách v letech 1785–1914

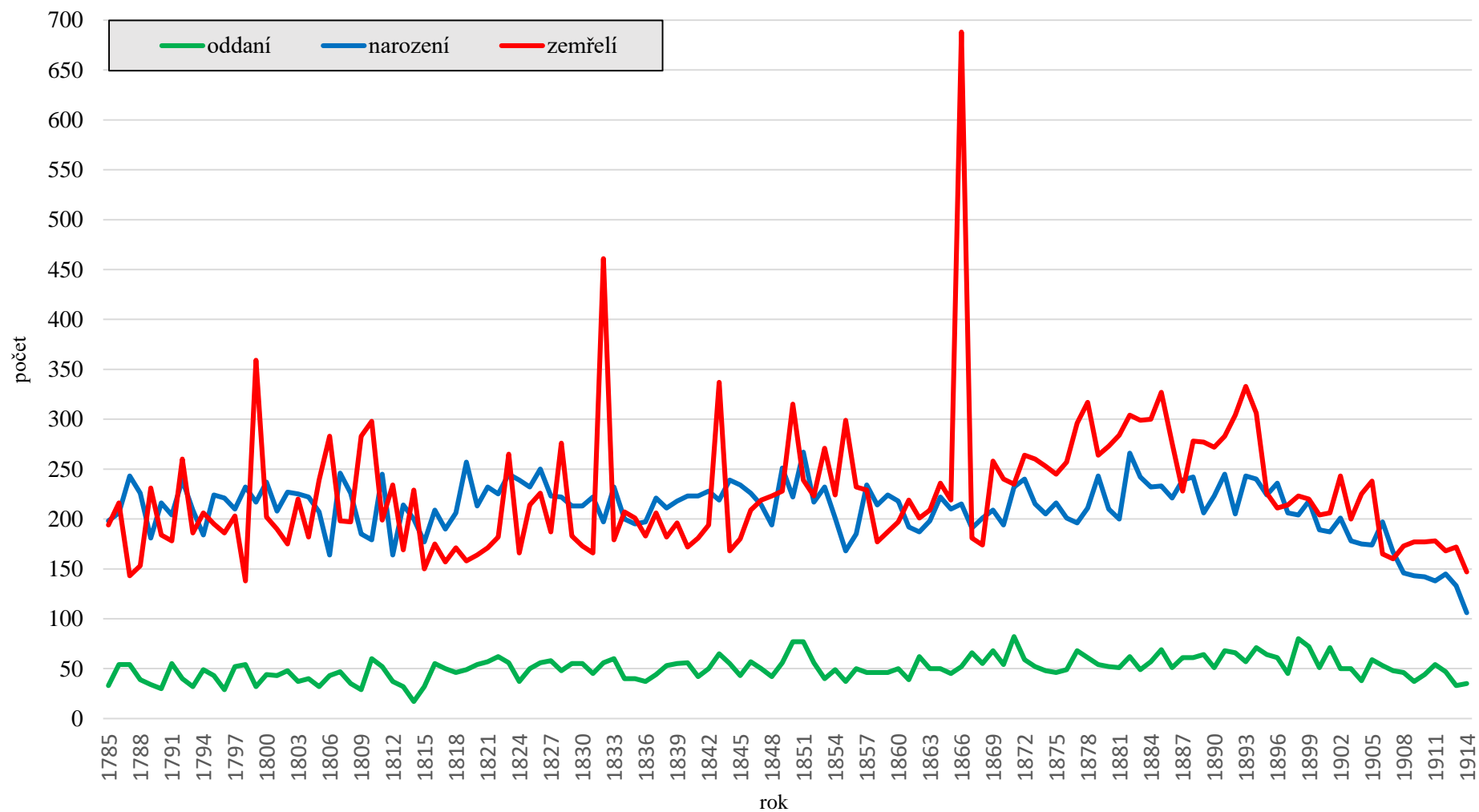
Příloha č. 1: Přehled počtu oddaných, narozených, zemřelých a přirozeného přírůstku v Litomyšli v letech 1785-1914

Rok	Počet oddaných	Počet narozených	Počet zemřelých	Přirozený přírůstek
1785	33	198	194	4
1786	54	206	216	-10
1787	54	243	143	100
1788	39	226	153	73
1789	34	181	231	-50
1790	30	216	184	32
1791	55	204	178	26
1792	40	239	260	-21
1793	32	209	186	23
1794	49	184	206	-22
1795	43	224	195	29
1796	29	221	186	35
1797	52	210	203	7
1798	54	232	138	94
1799	32	217	359	-142
1800	44	237	202	35
1801	43	208	190	18
1802	48	227	175	52
1803	37	225	220	5
1804	40	222	182	40
1805	32	207	239	-32
1806	43	164	283	-119
1807	47	246	198	48
1808	35	226	197	29
1809	29	185	283	-98
1810	60	179	298	-119
1811	52	245	199	46
1812	37	164	234	-70
1813	32	214	169	45
1814	17	200	229	-29
1815	32	177	150	27
1816	55	209	175	34
1817	50	190	157	33
1818	46	206	171	35
1819	49	257	158	99
1820	54	213	164	49
1821	57	232	171	61
1822	62	225	182	43
1823	56	245	265	-20
1824	37	239	166	73
1825	50	232	214	18
1826	56	250	226	24

1827	58	223	187	36
1828	48	222	276	-54
1829	55	213	183	30
1830	55	213	173	40
1831	45	222	166	56
1832	56	197	461	-264
1833	60	232	179	53
1834	40	200	207	-7
1835	40	195	201	-6
1836	37	197	183	14
1837	44	221	206	15
1838	53	211	182	29
1839	55	218	196	22
1840	56	223	172	51
1841	42	223	181	42
1842	50	228	194	34
1843	65	219	337	-118
1844	55	239	168	71
1845	43	234	180	54
1846	57	226	209	17
1847	50	214	219	-5
1848	42	194	223	-29
1849	56	251	228	23
1850	77	222	315	-93
1851	77	267	239	28
1852	56	217	223	-6
1853	40	232	271	-39
1854	49	201	224	-23
1855	37	168	299	-131
1856	50	185	232	-47
1857	46	234	229	5
1858	46	214	177	37
1859	46	224	187	37
1860	50	218	197	21
1861	39	192	219	-27
1862	62	187	201	-14
1863	50	198	209	-11
1864	50	222	236	-14
1865	45	210	219	-9
1866	52	215	688	-473
1867	66	191	181	10
1868	55	201	174	27
1869	68	209	258	-49
1870	54	194	240	-46
1871	82	232	235	-3
1872	59	240	264	-24

1873	52	215	260	-45
1874	48	205	253	-48
1875	46	216	245	-29
1876	49	201	257	-56
1877	68	196	296	-100
1878	61	211	317	-106
1879	54	243	264	-21
1880	52	210	273	-63
1881	51	200	284	-84
1882	62	266	304	-38
1883	49	242	299	-57
1884	57	232	300	-68
1885	69	233	327	-94
1886	51	221	276	-55
1887	61	239	228	11
1888	61	242	278	-36
1889	64	206	277	-71
1890	51	223	272	-49
1891	68	245	283	-38
1892	66	205	304	-99
1893	57	243	333	-90
1894	71	240	306	-66
1895	64	224	226	-2
1896	61	236	211	25
1897	45	206	214	-8
1898	80	204	223	-19
1899	72	218	220	-2
1900	51	189	204	-15
1901	71	187	206	-19
1902	50	201	243	-42
1903	50	178	200	-22
1904	38	175	225	-50
1905	59	174	238	-64
1906	53	197	165	32
1907	48	167	160	7
1908	46	146	173	-27
1909	37	143	177	-34
1910	44	142	177	-35
1911	54	138	178	-40
1912	47	145	168	-23
1913	33	133	172	-39
1914	35	106	147	-41
Celkem	6 554	27 365	29 320	-1 955

Příloha č. 2: Vývoj počtu porodů, sňatků a úmrtí v Litomyšli v letech 1785-1914

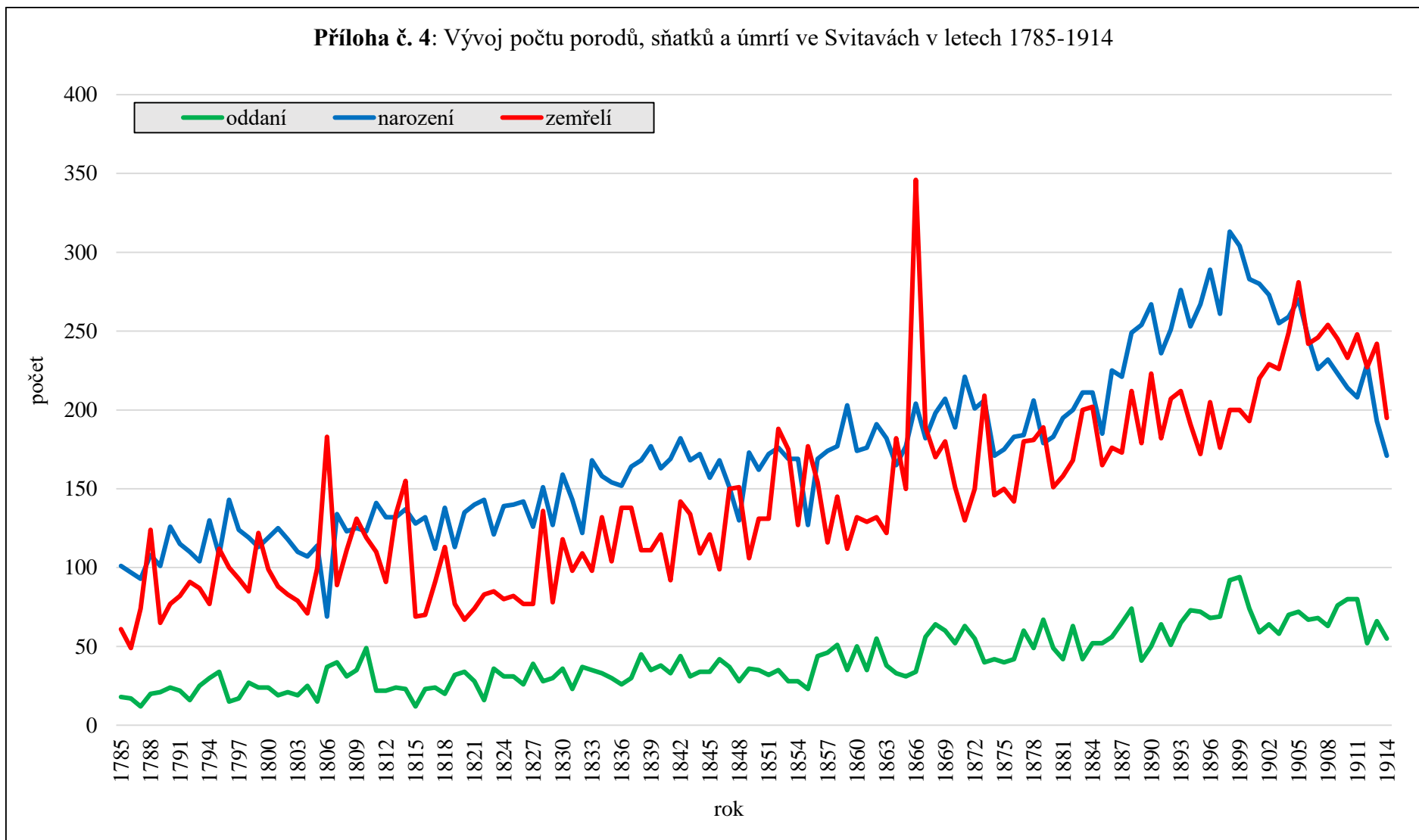
Příloha č. 3: Přehled počtu narozených, oddaných, zemřelých a přirozeného přírůstku ve Svitavách v letech 1785-1914

Rok	Počet oddaných	Počet narozených	Počet zemřelých	Přirozený přírůstek
1785	18	101	61	40
1786	17	97	49	48
1787	12	93	74	19
1788	20	108	124	-16
1789	21	101	65	36
1790	24	126	77	49
1791	22	115	82	33
1792	16	110	91	19
1793	25	104	87	17
1794	30	130	77	53
1795	34	108	112	-4
1796	15	143	100	43
1797	17	124	93	31
1798	27	119	85	34
1799	24	113	122	-9
1800	24	119	99	20
1801	19	125	88	37
1802	21	118	83	35
1803	19	110	79	31
1804	25	107	71	36
1805	15	114	100	14
1806	37	69	183	-114
1807	40	134	89	45
1808	31	123	111	12
1809	35	125	131	-6
1810	49	123	119	4
1811	22	141	110	31
1812	22	132	91	41
1813	24	132	134	-2
1814	23	137	155	-18
1815	12	128	69	59
1816	23	132	70	62
1817	24	112	91	21
1818	20	138	113	25
1819	32	113	77	36
1820	34	135	67	68
1821	28	140	74	66
1822	16	143	83	60
1823	36	121	85	36
1824	31	139	80	59
1825	31	140	82	58
1826	26	142	77	65
1827	39	126	77	49

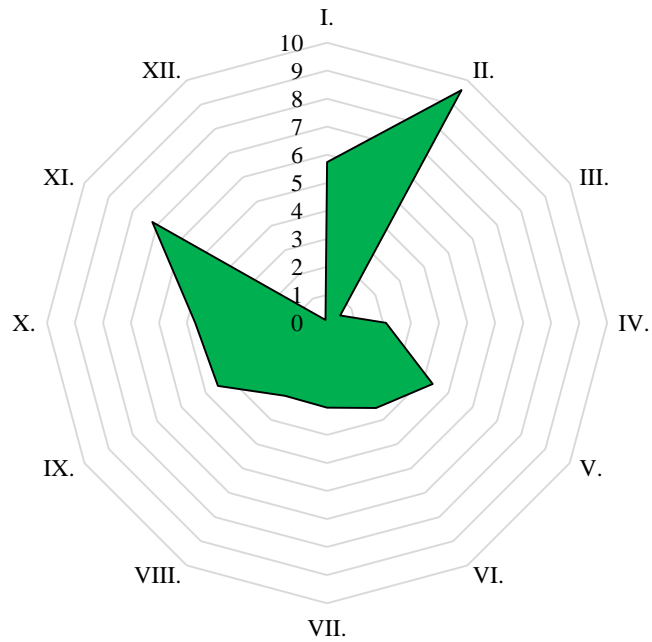
1828	28	151	136	15
1829	30	127	78	49
1830	36	159	118	41
1831	23	143	98	45
1832	37	122	109	13
1833	35	168	98	70
1834	33	158	132	26
1835	30	154	104	50
1836	26	152	138	14
1837	30	164	138	26
1838	45	168	111	57
1839	35	177	111	66
1840	38	163	121	42
1841	33	169	92	77
1842	44	182	142	40
1843	31	168	134	34
1844	34	172	109	63
1845	34	157	121	36
1846	42	168	99	69
1847	37	151	150	1
1848	28	130	151	-21
1849	36	173	106	67
1850	35	162	131	31
1851	32	172	131	41
1852	35	176	188	-12
1853	28	169	175	-6
1854	28	169	127	42
1855	23	127	177	-50
1856	44	169	154	15
1857	46	174	116	58
1858	51	177	145	32
1859	35	203	112	91
1860	50	174	132	42
1861	35	176	129	47
1862	55	191	132	59
1863	38	182	122	60
1864	33	165	182	-17
1865	31	177	150	27
1866	34	204	346	-142
1867	56	182	189	-7
1868	64	198	170	28
1869	60	207	180	27
1870	52	189	151	38
1871	63	221	130	91
1872	55	201	150	51
1873	40	206	209	-3

1874	42	171	146	25
1875	40	175	150	25
1876	42	183	142	41
1877	60	184	180	4
1878	49	206	181	25
1879	67	179	189	-10
1880	49	183	151	32
1881	42	195	158	37
1882	63	200	168	32
1883	42	211	200	11
1884	52	211	202	9
1885	52	185	165	20
1886	56	225	176	49
1887	65	221	173	48
1888	74	249	212	37
1889	41	254	179	75
1890	50	267	223	44
1891	64	236	182	54
1892	51	251	207	44
1893	65	276	212	64
1894	73	253	191	62
1895	72	267	172	95
1896	68	289	205	84
1897	69	261	176	85
1898	92	313	200	113
1899	94	304	200	104
1900	74	283	193	90
1901	59	280	220	60
1902	64	273	229	44
1903	58	255	226	29
1904	70	259	249	10
1905	72	270	281	-11
1906	67	246	242	4
1907	68	226	246	-20
1908	63	232	254	-22
1909	76	223	245	-22
1910	80	214	233	-19
1911	80	208	248	-40
1912	52	229	227	2
1913	66	193	242	-49
1914	55	171	195	-24
Celkem	5 386	22 568	18 681	3 887

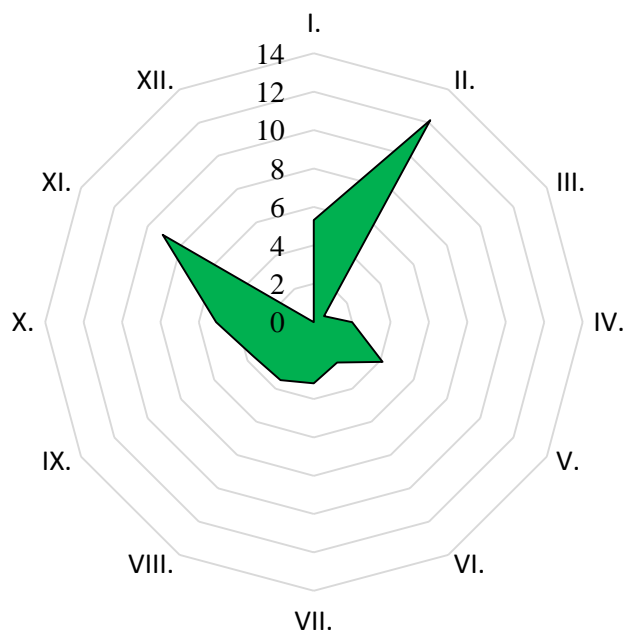
Příloha č. 4: Vývoj počtu porodů, sňatků a úmrtí ve Svitavách v letech 1785-1914

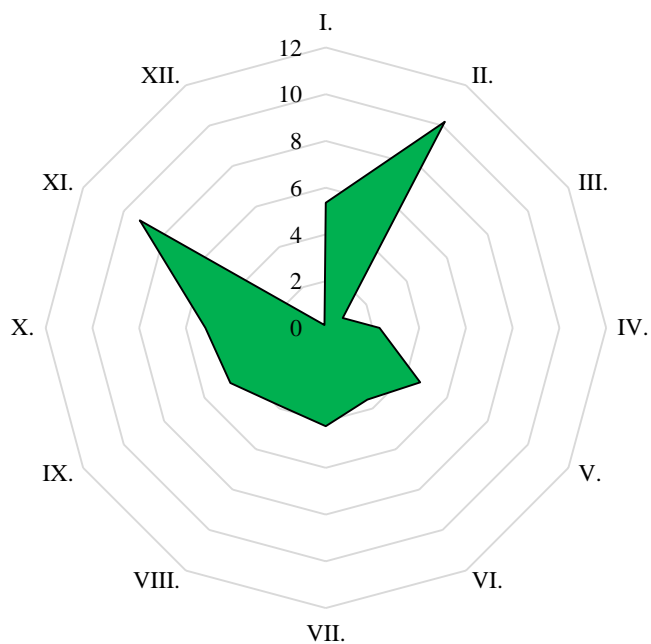
**Příloha č. 5: Sezónní rozložení svateb v Litomyšli
v letech 1785-1819**

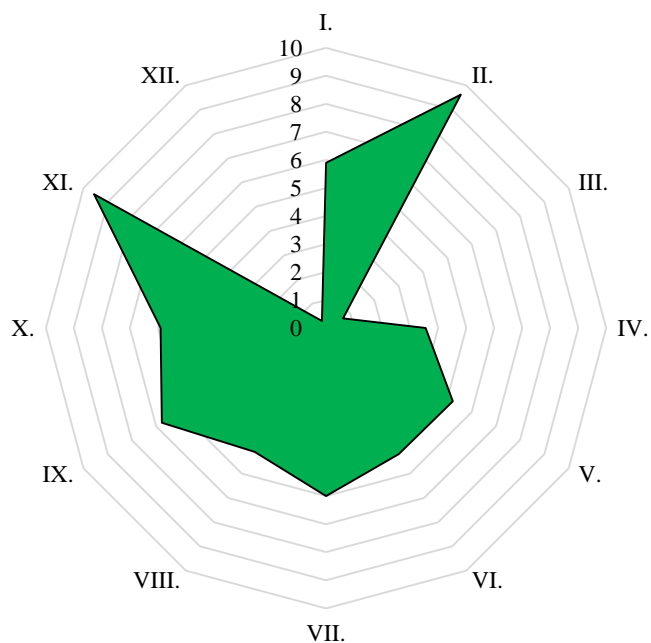
**Příloha č. 6: Sezónní rozložení svateb v Litomyšli
v letech 1820-1849**

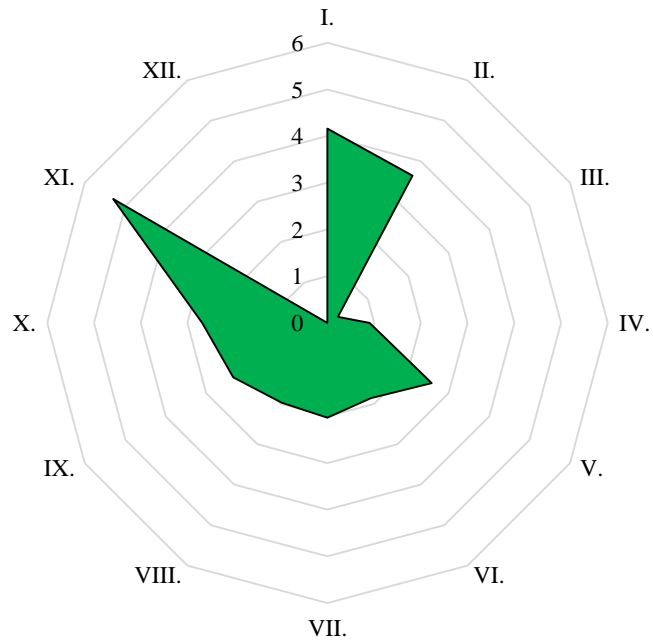
**Příloha č. 7: Sezónní rozložení svateb v Litomyšli
v letech 1850-1879**

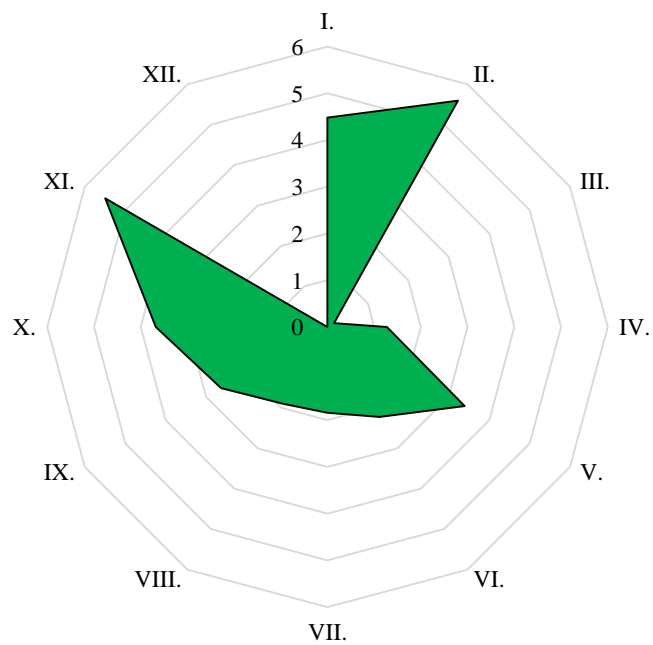
**Příloha č. 8: Sezónní rozložení svateb v Litomyšli
v letech 1880-1914**

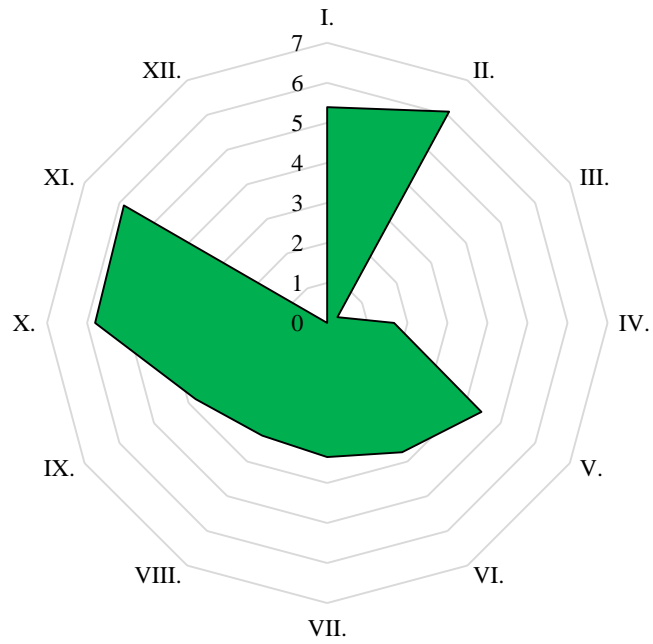
**Příloha č. 9: Sezónní rozložení svateb ve Svitavách
v letech 1785-1819**

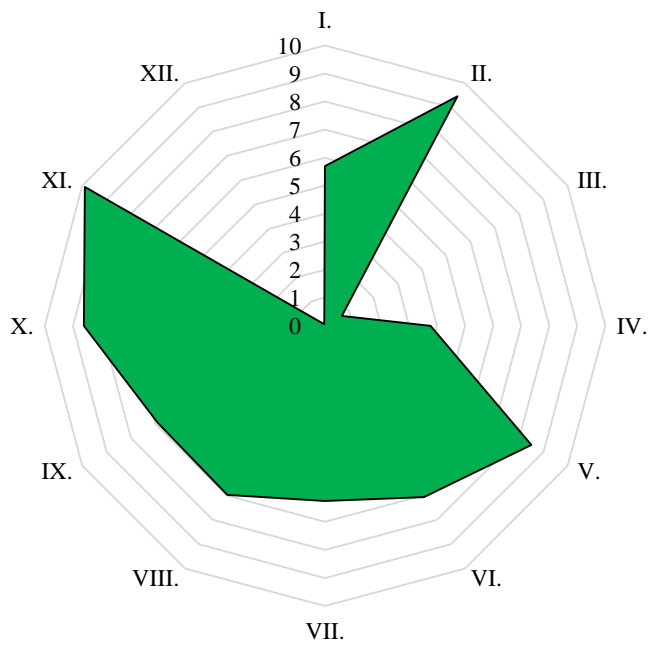
**Příloha č. 10: Sezónní rozložení svateb ve Svitavách
v letech 1820-1849**

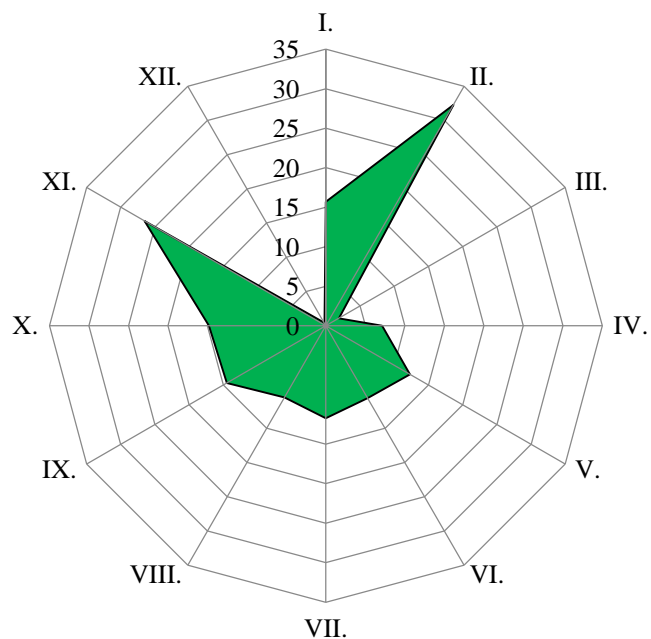
**Příloha č. 11: Sezónní rozložení svateb ve Svitavách
v letech 1850-1879**

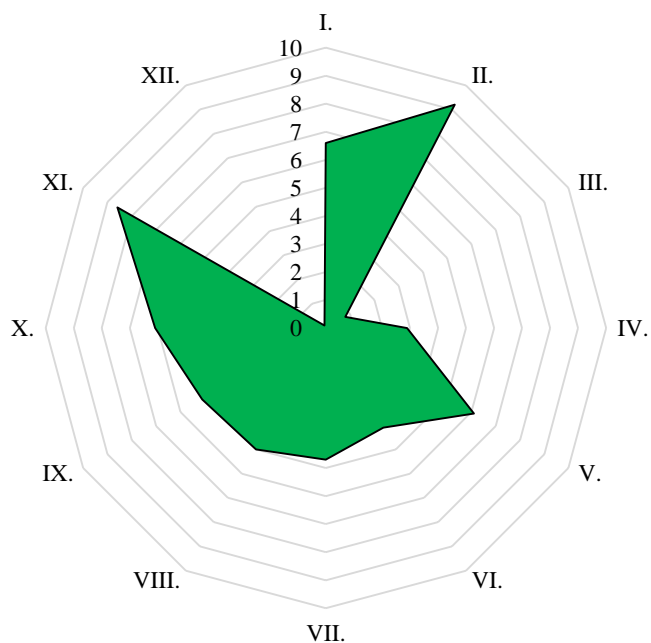
**Příloha č. 12: Sezónní rozložení svateb ve Svitavách
v letech 1880-1914**

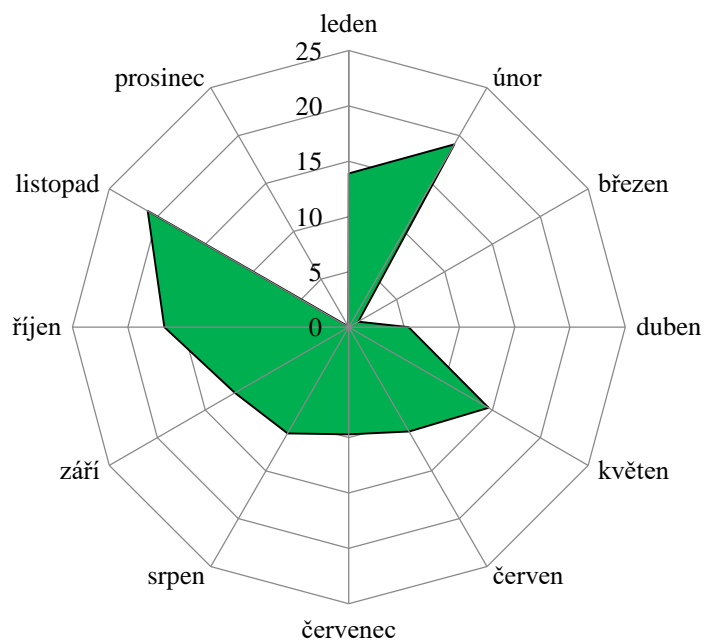
Příloha č. 13: Sezónní rozložení protogamních svateb v Litomyšli
v letech 1785-1914

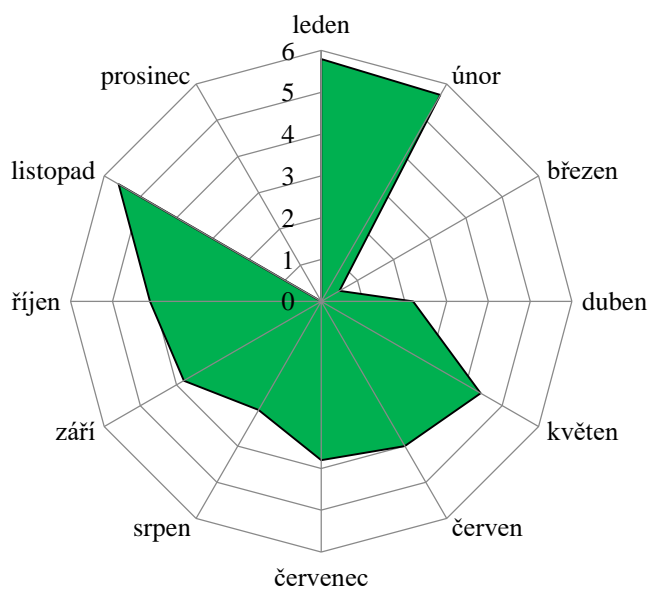
Příloha č. 14: Sezónní rozložení palingamních svateb v Litomyšli
v letech 1785-1914

Příloha č. 15: Sezónní rozložení protogamních sňatků ve Svitavách v letech 1785-1914

Příloha č. 16: Sezónní rozložení palingamních sňatků ve Svitavách v letech 1785-1914

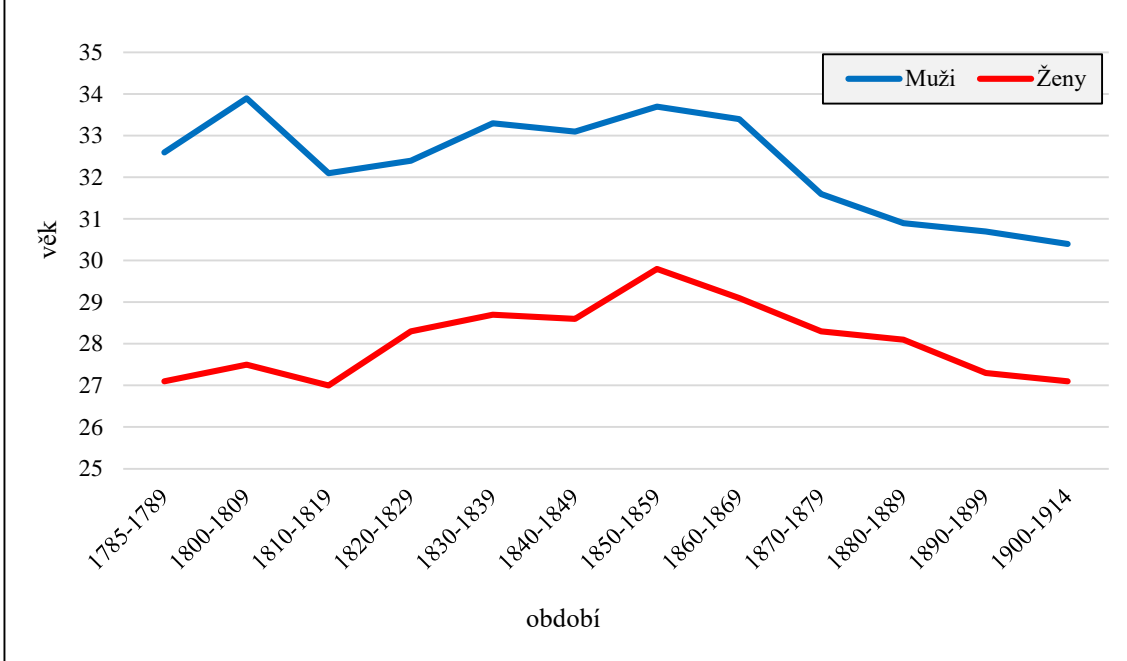
Příloha č. 17: Počty a podíly svateb konaných v květnu v Litomyšli v letech 1785-1914				
Období	Počet		%	
	Květen	Ostatní měsíce	Květen	Ostatní měsíce
1790-1794	25	181	12,1	87,9
1795-1799	17	193	8,1	91,9
1800-1804	21	191	9,9	90,1
1805-1809	15	171	8,1	91,9
1810-1814	19	179	9,6	90,4
1815-1819	16	216	6,9	93,1
1820-1824	15	251	5,6	94,4
1825-1829	33	234	12,4	87,6
1830-1834	17	239	6,6	93,4
1835-1839	17	212	7,4	92,6
1840-1844	25	243	9,3	90,7
1845-1849	21	227	8,5	91,5
1850-1854	26	273	8,7	91,3
1855-1859	19	206	8,4	91,6
1860-1864	19	232	7,6	92,4
1865-1869	28	258	9,8	90,2
1870-1874	30	265	10,2	89,8
1875-1879	23	255	8,3	91,7
1880-1884	23	248	8,5	91,5
1885-1889	31	275	10,1	89,9
1890-1894	23	290	7,3	92,7
1895-1899	34	288	10,6	89,4
1900-1904	20	240	7,7	92,3
1905-1909	19	224	7,8	92,2
1910-1914	12	201	5,6	94,4
Celkem	570	5984	8,7	91,3

Příloha č. 18: Počty a podíly svateb konaných v květnu ve Svitavách v letech 1785-1914				
Období	Počet		%	
	Květen	Ostatní měsíce	Květen	Ostatní měsíce
1785-1789	5	83	6,1	93,9
1790-1794	8	109	7,3	92,7
1795-1799	8	109	7,3	92,7
1800-1804	11	97	11,3	88,7
1805-1809	15	143	10,5	89,5
1810-1814	19	121	15,7	84,3
1815-1819	14	97	14,4	85,6
1820-1824	13	132	9,8	90,2
1825-1829	19	135	14,1	85,9
1830-1834	16	148	10,8	89,2
1835-1839	17	149	11,4	88,6
1840-1844	27	153	17,6	82,4
1845-1849	13	164	7,9	92,1
1850-1854	22	136	16,2	83,8
1855-1859	16	183	8,7	91,3
1860-1864	17	194	8,8	91,2
1865-1869	24	221	10,9	89,1
1870-1874	34	218	15,6	84,4
1875-1879	25	233	10,7	89,3
1880-1884	26	222	11,7	88,3
1885-1889	36	252	14,3	85,7
1890-1894	29	274	10,6	89,4
1895-1899	57	338	16,9	83,1
1900-1904	43	282	15,2	84,8
1905-1909	33	313	10,5	89,5
1910-1914	40	293	13,7	86,3
Celkem	587	4 799	12,2	87,8

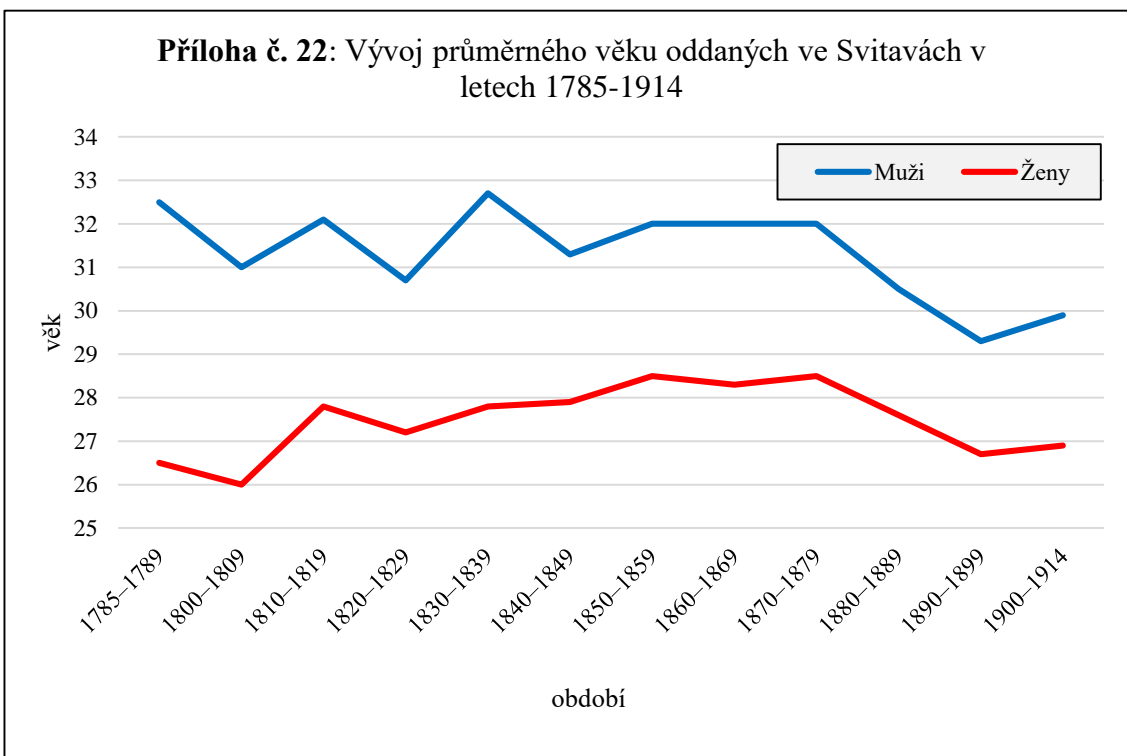
Příloha č. 19: Počty snoubenců dle rodinného stavu v Litomyšli v letech 1785-1914				
Období	svobodný	vdovec	svobodná	vdova
1785-1799	457	173	553	77
1800-1824	819	275	946	148
1825-1849	982	286	1146	122
1850-1874	1064	292	1191	165
1875-1899	1208	282	1323	167
1900-1914	577	139	660	56
Celkem	5 107	1 447	5 819	735

Příloha č. 20: Počty snoubenců dle rodinného stavu ve Svitavách v letech 1785-1914				
Období	svobodný	vdovec	svobodná	vdova
1785-1799	239	83	288	34
1800-1824	497	165	571	91
1825-1849	656	185	768	73
1850-1874	883	182	972	93
1875-1899	1234	258	1357	135
1900-1914	848	156	922	82
Celkem	4 357	1 029	4 878	508

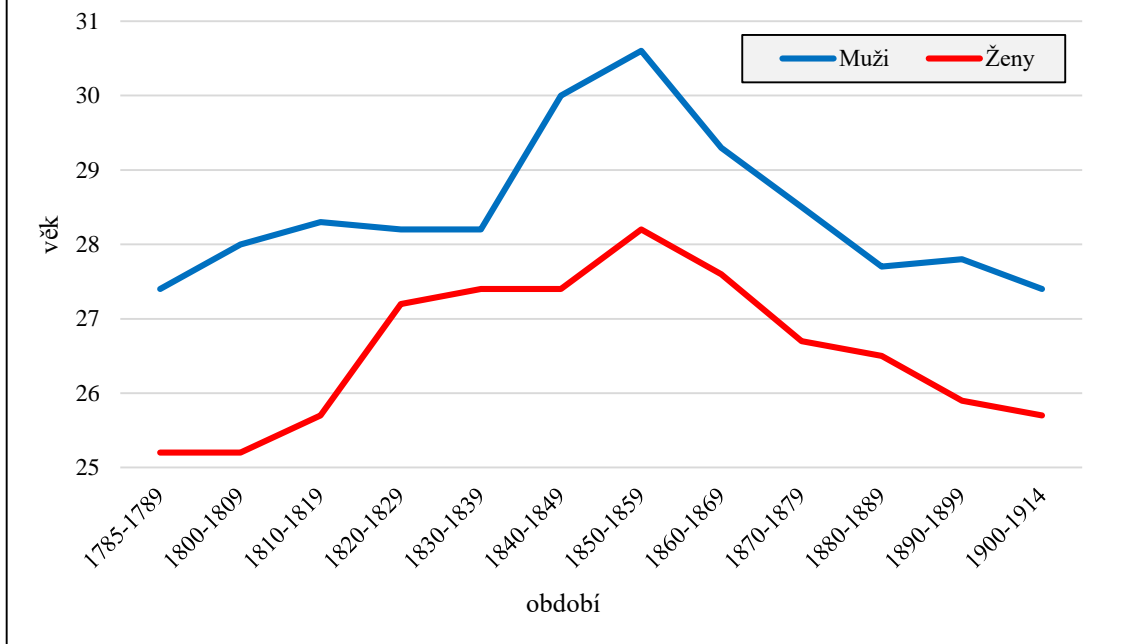
Příloha č. 21: Vývoj průměrného věku oddaných v Litomyšli v letech 1785-1914

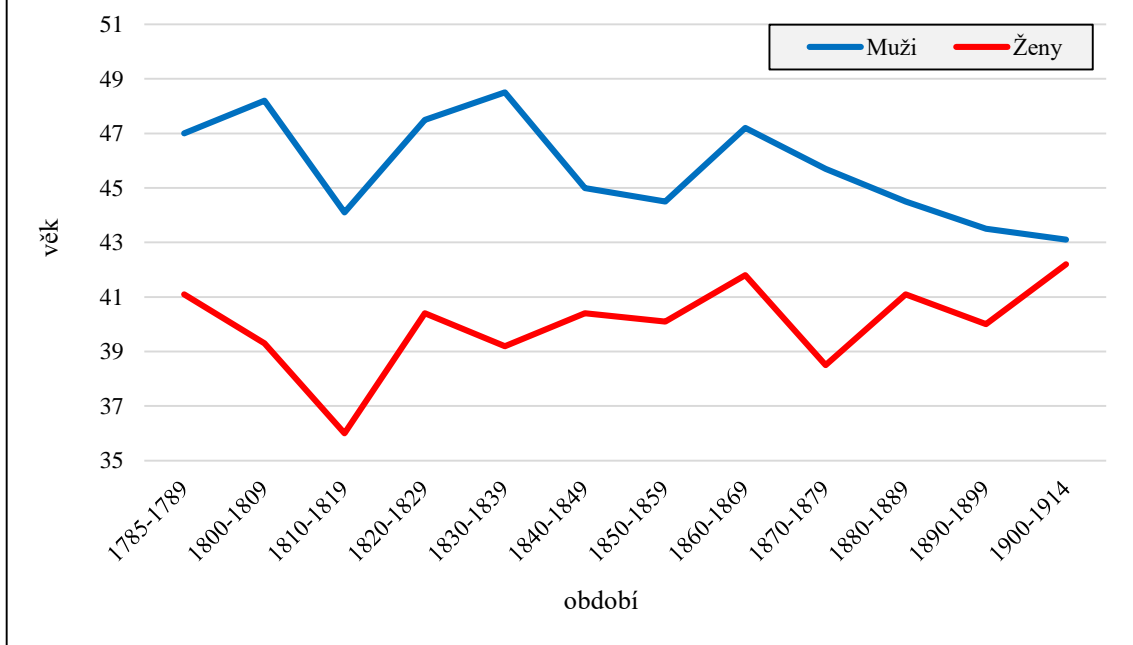
Příloha č. 22: Vývoj průměrného věku oddaných ve Svitavách v letech 1785-1914

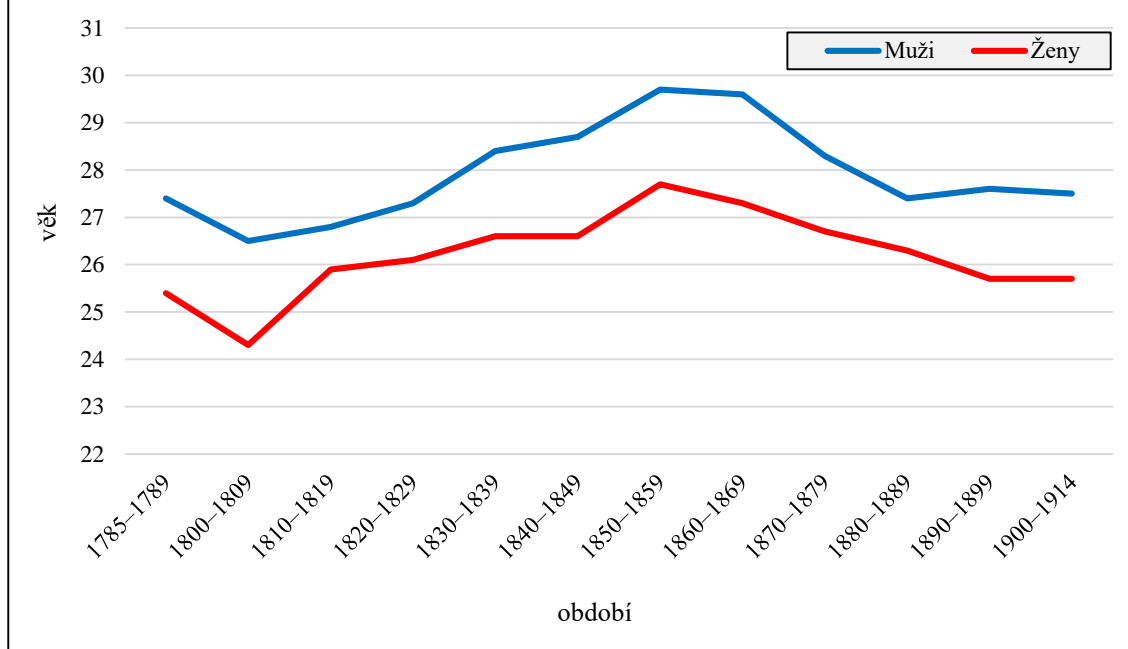
Příloha č. 23: Vývoj průměrného věku oddaných v Litomyšli v letech 1785-1914 (první sňatky)

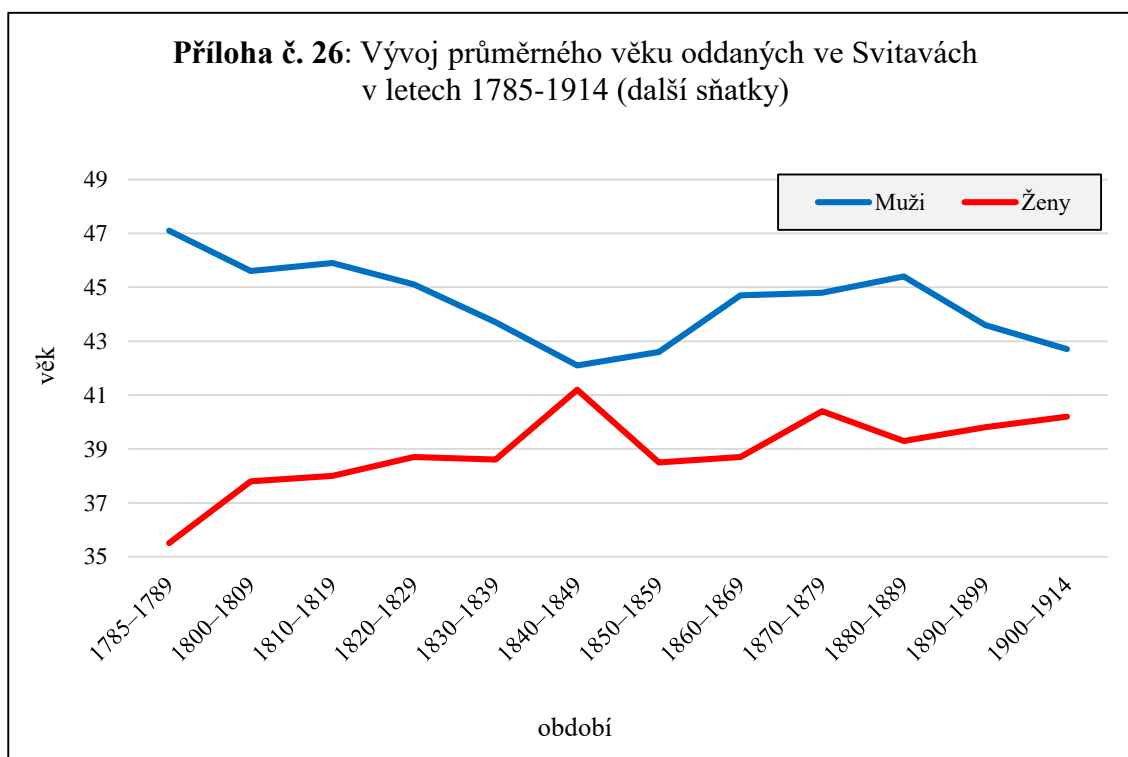
Příloha č. 24: Vývoj průměrného věku oddaných v Litomyšli v letech 1785-1914 (další sňatky)

**Příloha č. 25: Vývoj průměrného věku oddaných ve Svitavách
v letech 1785-1914 (první sňatky)**

**Příloha č. 26: Vývoj průměrného věku oddaných ve Svitavách
v letech 1785-1914 (další sňatky)**

Příloha č. 27: Věk svobodných mužů podle věkových skupin v Litomyšli v letech 1785-1914 (počet)						
Věk	Muži - první sňatek					
	1785-1799	1800-1824	1825-1849	1850-1874	1875-1899	1900-1914
15 - 19	4	2	6	1	-	-
20 - 24	156	281	226	193	367	175
25 - 29	158	268	376	389	528	276
30 - 34	86	147	200	299	190	86
35 - 39	32	67	116	109	76	20
40 - 44	12	32	35	42	24	10
45 - 49	5	7	12	17	10	7
50 - 54	1	6	7	9	7	2
55 - 59	1	4	3	5	4	-
60 +	-	2	-	-	2	1
Celkem	455	816	981	1 064	1 208	577

Příloha č. 28: Věk vdovců podle věkových skupin v Litomyšli v letech 1785-1914 (počet)						
Věk	Muži - další sňatek					
	1785-1799	1800-1824	1825-1849	1850-1874	1875-1899	1900-1914
15 - 19	-	-	-	-	-	-
20 - 24	4	2	5	2	1	-
25 - 29	6	22	17	18	27	14
30 - 34	24	18	28	28	53	26
35 - 39	15	36	38	44	34	21
40 - 44	23	37	34	40	42	21
45 - 49	19	44	45	41	27	16
50 - 54	34	36	42	45	37	13
55 - 59	19	31	24	37	24	13
60 +	29	49	50	36	37	14
Celkem	173	275	283	291	282	138

Příloha č. 29: Věk svobodných dívek podle věkových skupin v Litomyšli v letech 1785-1914 (počet)						
Věk	Ženy - první sňatek					
	1785-1799	1800-1824	1825-1849	1850-1874	1875-1899	1900-1914
15 - 19	56	84	76	69	101	55
20 - 24	242	383	377	381	513	281
25 - 29	151	263	310	374	409	197
30 - 34	49	133	215	191	170	76
35 - 39	30	49	102	108	64	23
40 - 44	14	26	49	37	38	19
45 - 49	5	6	12	21	19	6
50 - 54	2	-	2	6	7	-
55 - 59	1	-	3	1	1	2
60 +	-	-	-	2	-	1
Celkem	550	944	1 146	1 190	1 322	660

Příloha č. 30: Věk vdov podle věkových skupin v Litomyšli v letech 1785-1914 (počet)						
Věk	Ženy - další sňatek					
	1785-1799	1800-1824	1825-1849	1850-1874	1875-1899	1900-1914
15 - 19	1	1	-	-	-	-
20 - 24	2	3	3	4	7	-
25 - 29	11	19	8	17	13	4
30 - 34	10	30	23	25	27	9
35 - 39	13	31	27	29	35	8
40 - 44	13	26	22	32	32	15
45 - 49	11	21	18	28	29	9
50 - 54	5	8	10	21	18	5
55 - 59	8	6	8	6	6	5
60 +	3	3	-	3	-	1
Celkem	77	148	119	165	167	56

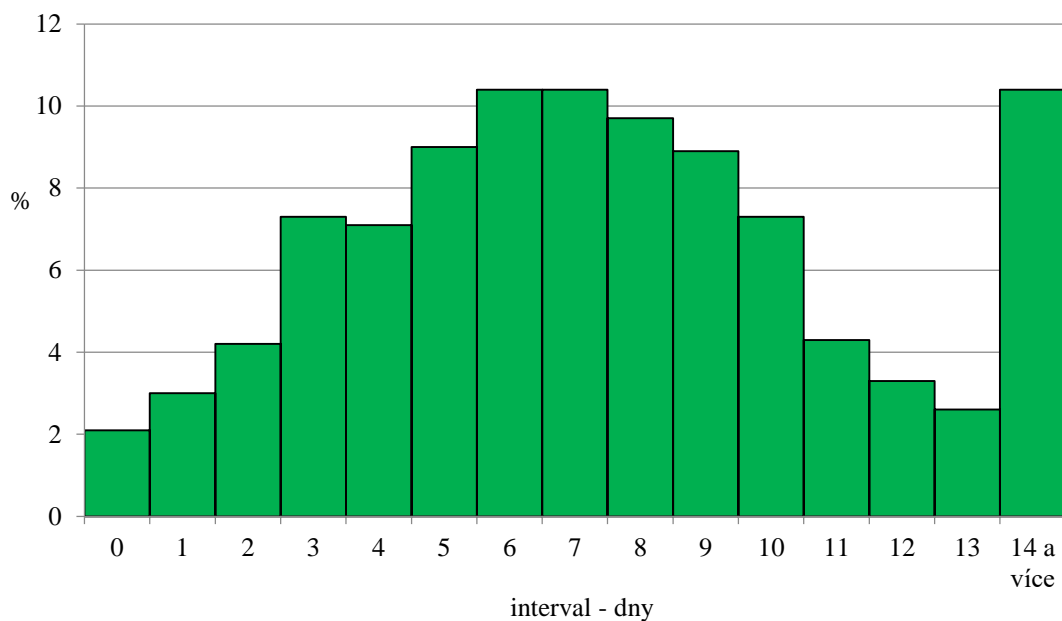
Příloha č. 31: Věk svobodných mužů podle věkových skupin ve Svitavách v letech 1785-1914 (počet)						
Věk	Muži - první sňatek					
	1785-1799	1800-1824	1825-1849	1850-1874	1875-1899	1900-1914
15 - 19	3	5	1	-	-	-
20 - 24	76	184	155	148	346	225
25 - 29	92	193	294	378	582	410
30 - 34	46	79	128	233	200	144
35 - 39	14	24	54	75	62	47
40 - 44	5	8	11	28	25	17
45 - 49	3	3	7	14	13	4
50 - 54	-	-	2	5	3	-
55 - 59	-	1	1	2	3	-
60 +	-	-	-	-	-	1
Celkem	239	497	653	883	1 234	848

Příloha č. 32: Věk vdovců podle věkových skupin ve Svitavách v letech 1785-1914 (počet)						
Věk	Muži - další sňatek					
	1785-1799	1800-1824	1825-1849	1850-1874	1875-1899	1900-1914
15 - 19	-	-	-	-	-	-
20 - 24	1	4	1	-	-	1
25 - 29	4	9	13	12	18	19
30 - 34	5	17	22	22	42	27
35 - 39	14	22	35	29	38	26
40 - 44	17	27	39	40	42	20
45 - 49	6	26	26	22	39	20
50 - 54	15	19	17	17	27	14
55 - 59	8	20	17	14	23	16
60 +	13	21	15	25	28	13
Celkem	83	165	185	181	257	156

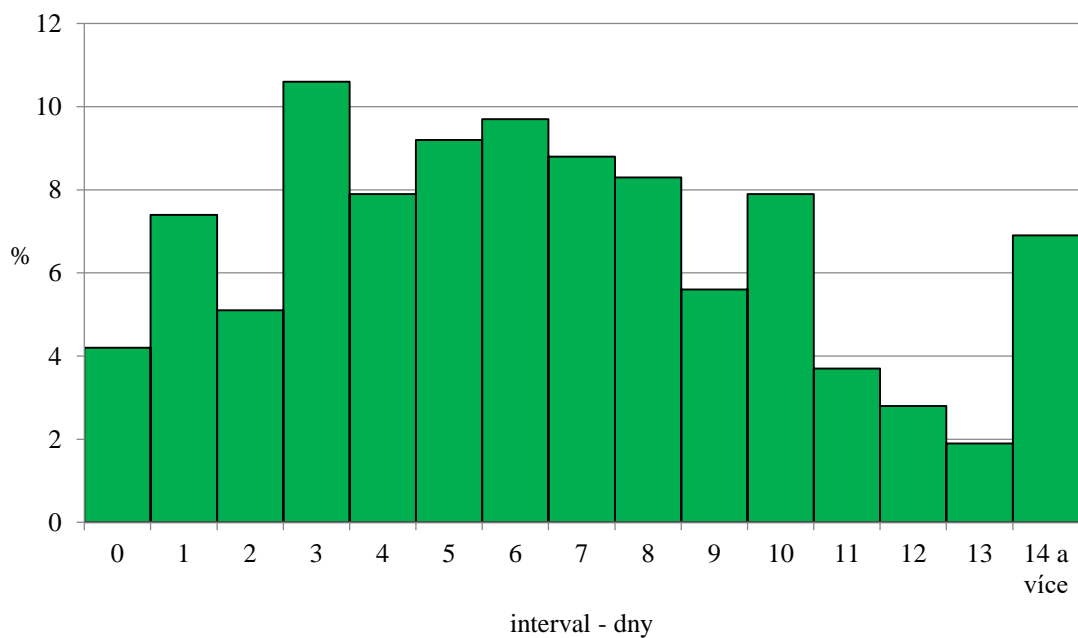
Příloha č. 33: Věk svobodných žen podle věkových skupin ve Svitavách v letech 1785-1914 (počet)						
Věk	Ženy - první sňatek					
	1785-1799	1800-1824	1825-1849	1850-1874	1875-1899	1900-1914
15 - 19	16	38	40	54	61	43
20 - 24	130	255	306	292	587	385
25 - 29	99	184	242	339	423	336
30 - 34	24	50	97	179	174	101
35 - 39	9	24	56	64	63	33
40 - 44	8	15	21	23	28	16
45 - 49	1	5	5	16	13	4
50 - 54	-	-	-	4	8	-
55 - 59	-	-	-	2	-	1
60 +	-	-	-	-	-	2
Celkem	287	571	767	973	1 357	921

Příloha č. 34: Věk vdov podle věkových skupin ve Svitavách v letech 1785-1914 (počet)						
Věk	Ženy - další sňatek					
	1785-1799	1800-1824	1825-1849	1850-1874	1875-1899	1900-1914
15 - 19	-	-	-	-	-	-
20 - 24	2	4	1	2	7	2
25 - 29	6	12	6	7	14	3
30 - 34	9	17	15	22	29	18
35 - 39	5	20	18	15	20	17
40 - 44	5	19	15	20	23	19
45 - 49	6	8	8	18	19	11
50 - 54	1	8	5	5	8	7
55 - 59	-	1	3	2	13	4
60 +	-	1	3	2	2	1
Celkem	34	90	74	93	135	82

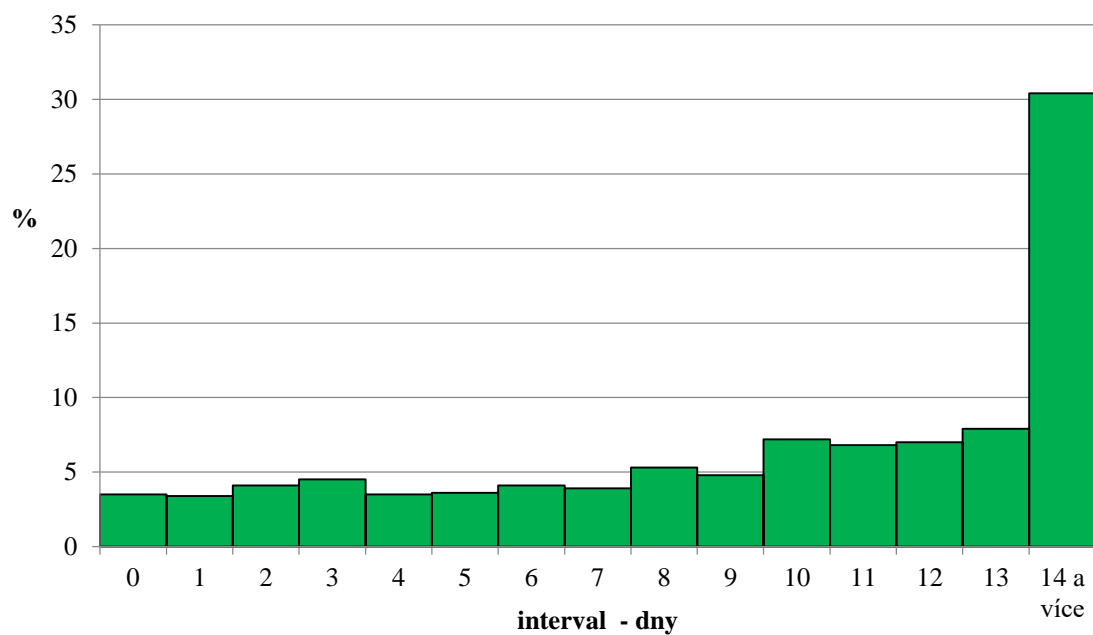
Příloha č. 35: Věk dětí manželského původu při křtu v Litomyšli v letech 1900–1914

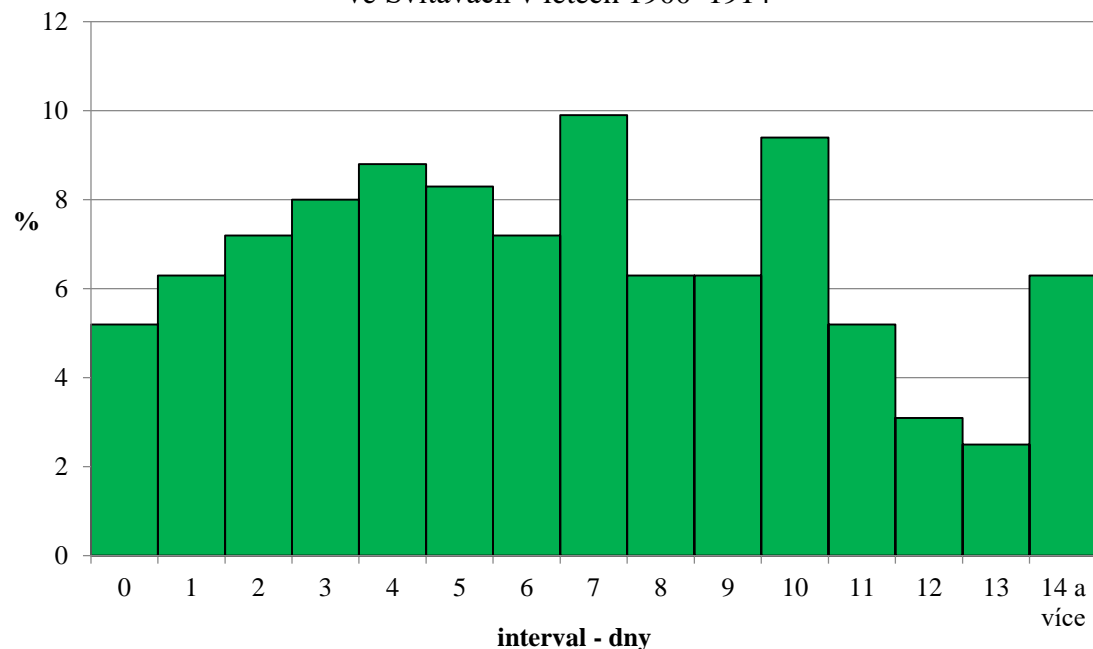
Příloha č. 36: Věk dětí nemanželského původu při křtu v Litomyšli v letech 1900–1914

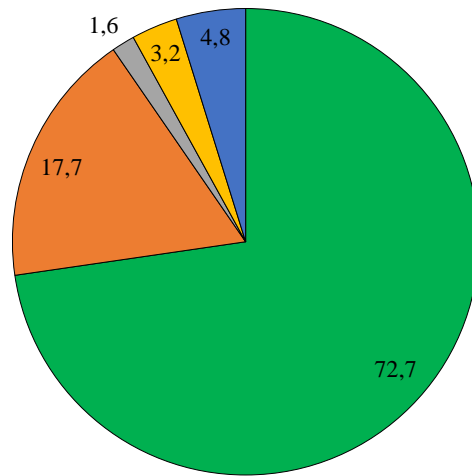
**Příloha č. 37: Věk dětí manželského původu při křtu
ve Svitavách v letech 1900–1914**

**Příloha č. 38: Věk dětí nemanželského původu při křtu
ve Svitavách v letech 1900–1914**

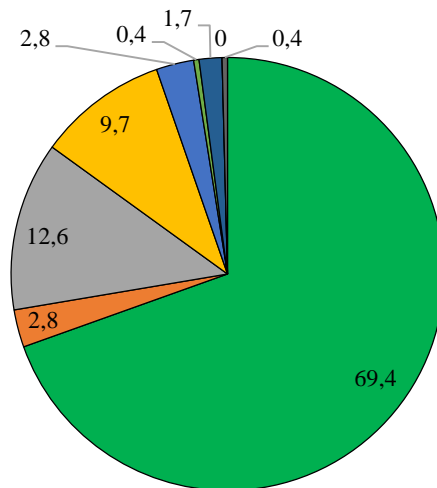

Příloha č. 39: Příčiny úmrtí z nouze pokřtěných dětí v Litomyšli
v letech 1785-1914 (v %)

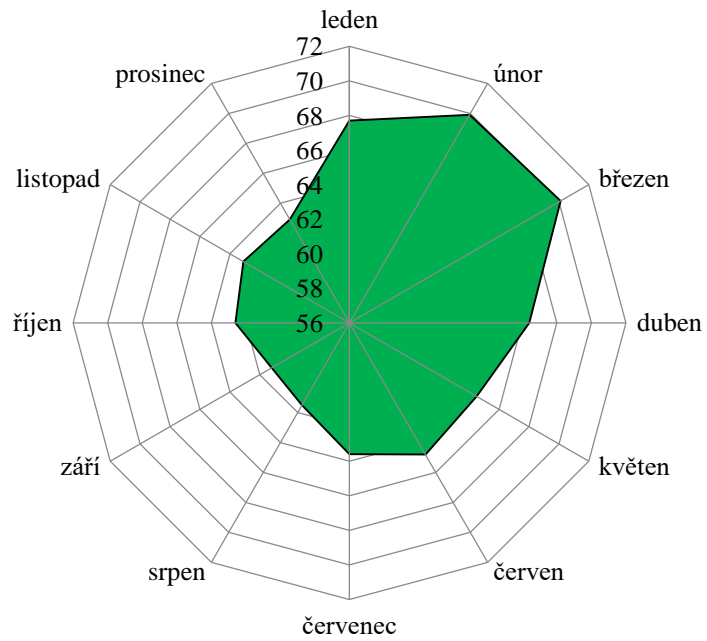
■ slabost ■ plicní onemocnění ■ psotník ■ úraz ■ ostatní

Příloha č. 40: Příčiny úmrtí z nouze pokřtěných dětí ve Svitavách
v letech 1785-1914 (v %)

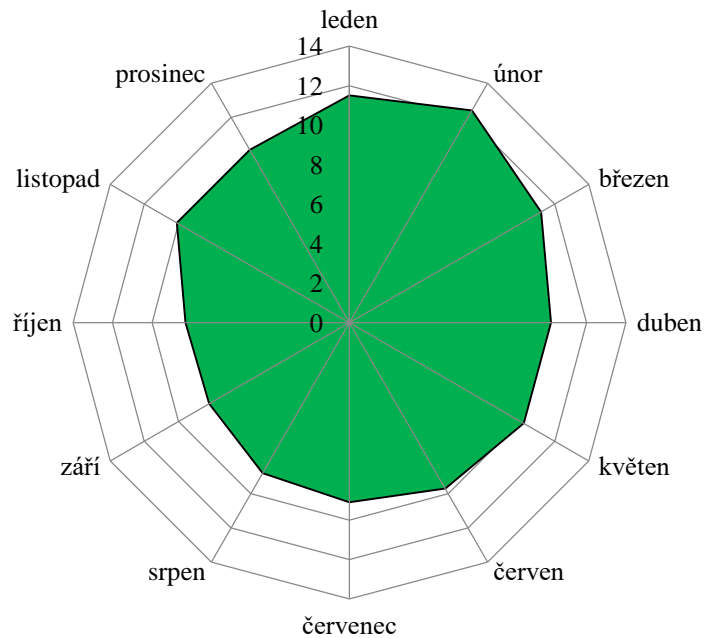

■ slabost ■ předčasný porod ■ mrtvice ■ plicní onemocnění ■ vodnatelnost
■ novotvar ■ psotník ■ úraz ■ ostatní

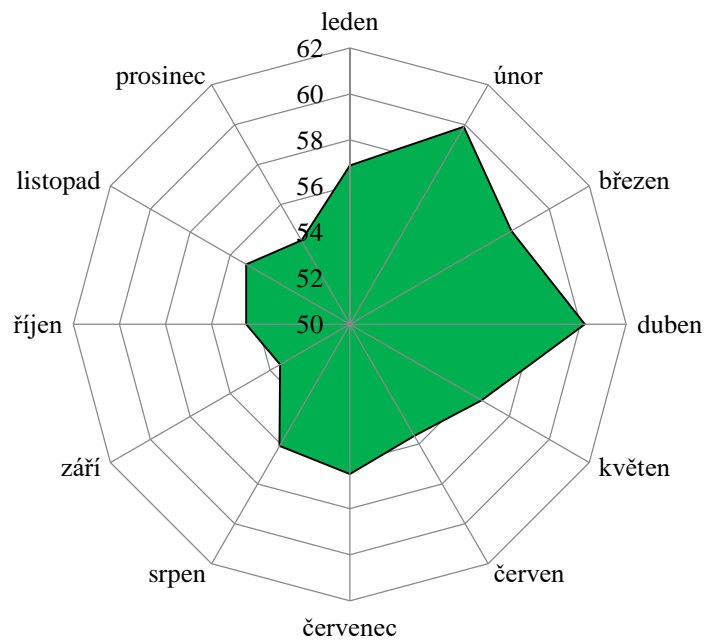
Příloha č. 41: Sezónní rozložení porodů manželských dětí v Litomyšli v letech 1785-1914

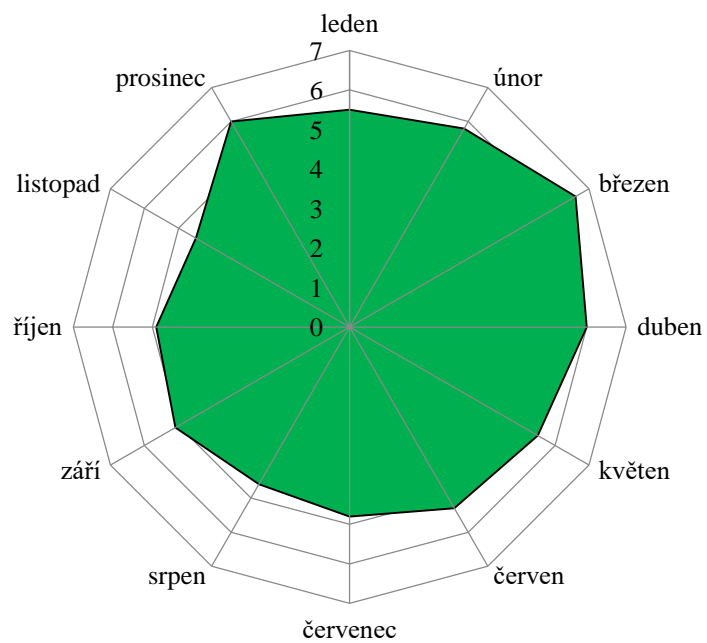
Příloha č. 42: Sezónní rozložení porodů nemanželských dětí v Litomyšli v letech 1785-1914

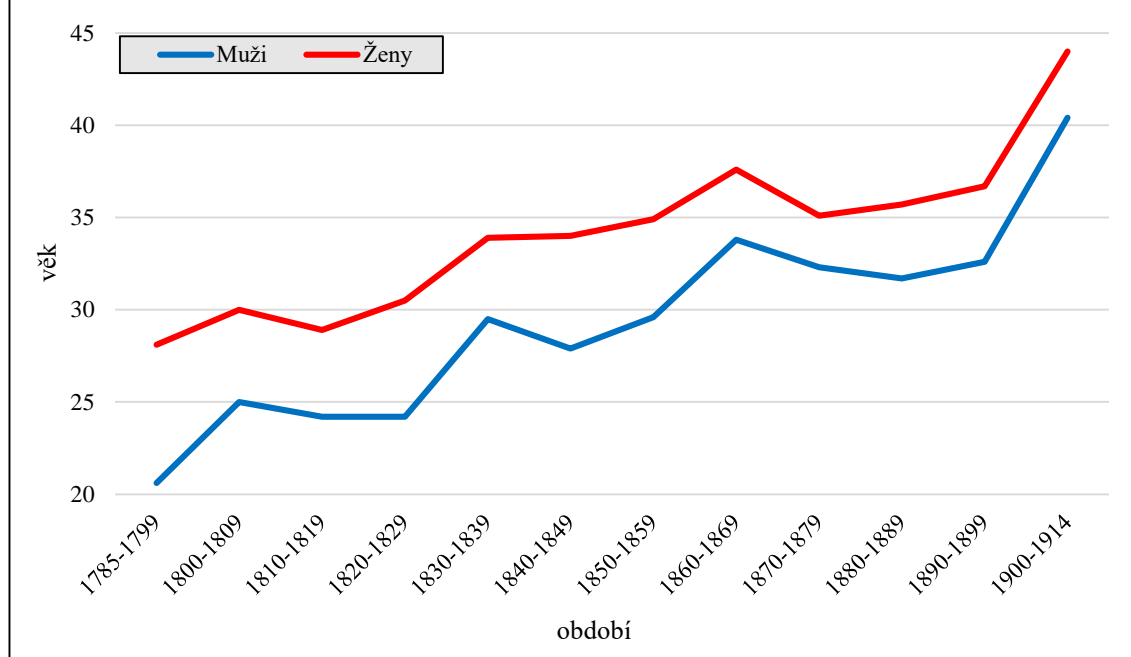
Příloha č. 43: Sezónní rozložení porodů manželských dětí ve Svitavách v letech 1785-1914

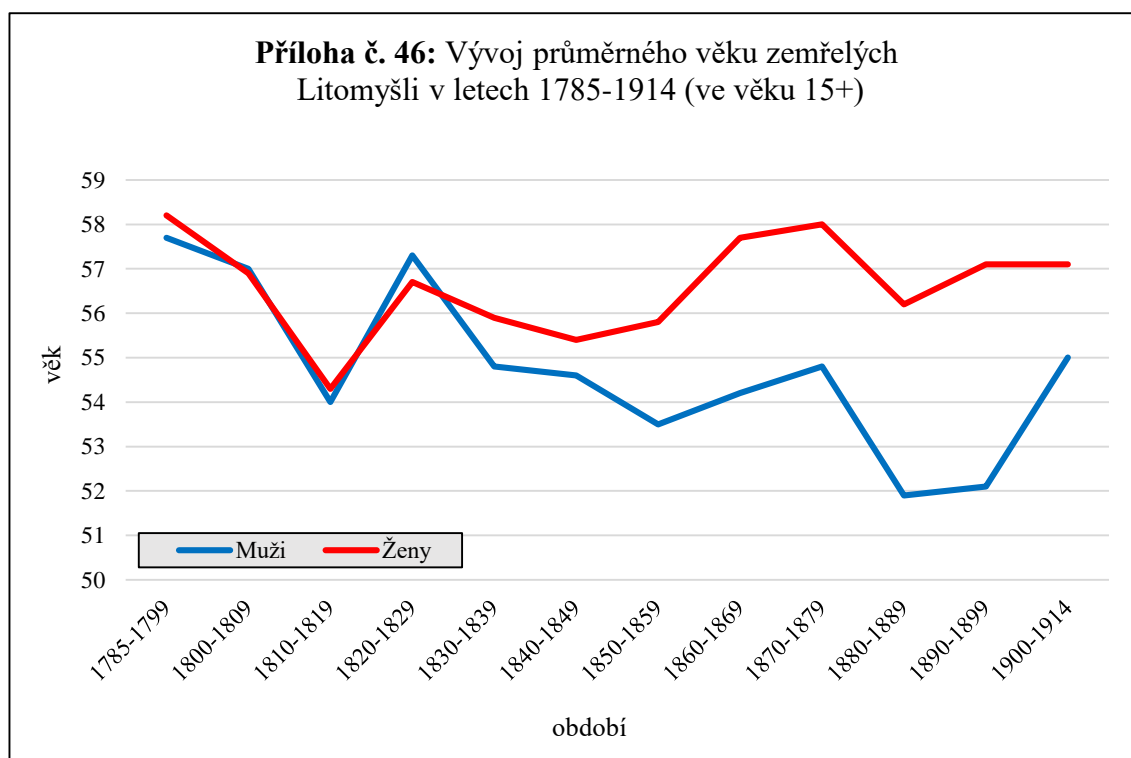
Příloha č. 44: Sezónní rozložení porodů nemanželských dětí ve Svitavách v letech 1785-1914

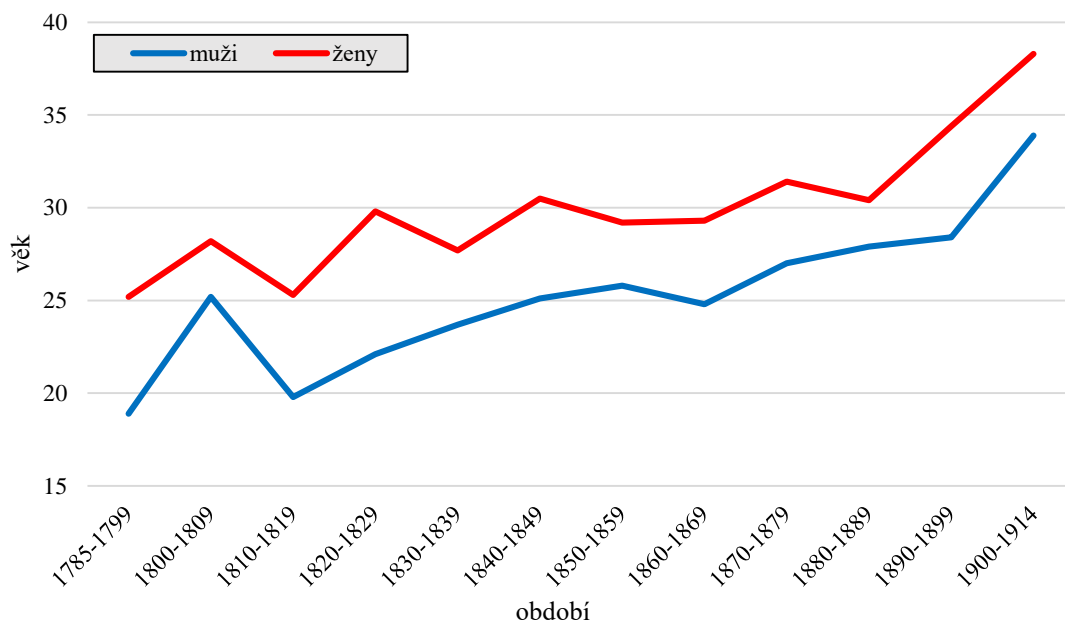
Příloha č. 45: Vývoj průměrného věku zemřelých v Litomyšli v letech 1785-1914

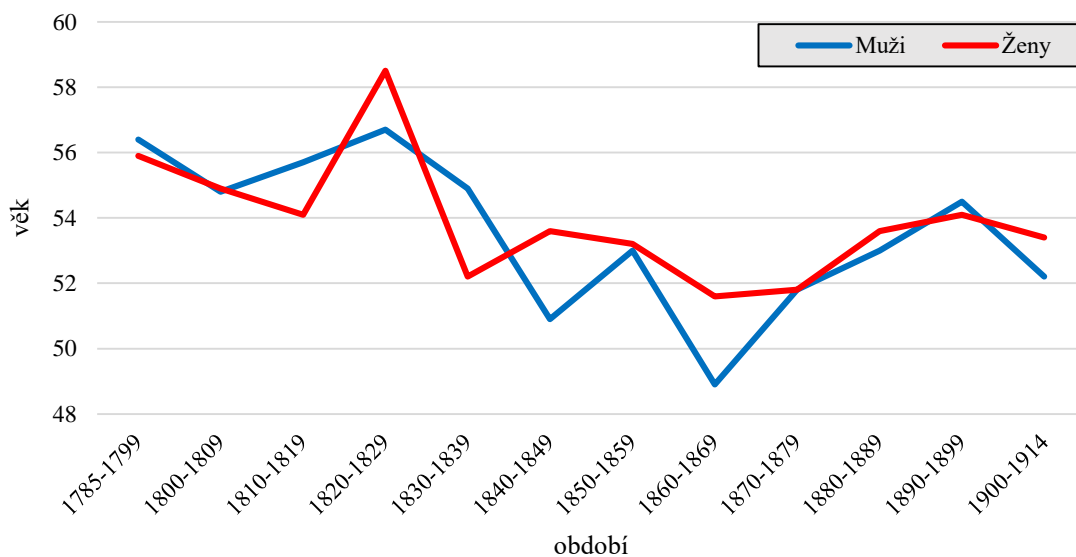
Příloha č. 46: Vývoj průměrného věku zemřelých Litomyšli v letech 1785-1914 (ve věku 15+)

Příloha č. 47: Vývoj průměrného věku zemřelých ve Svitavách v letech 1785-1914

Příloha č. 48: Vývoj průměrného věku zemřelých ve Svitavách v letech 1785-1914 (ve věku 15+)

Příloha č. 49: Skladba zemřelých podle věkových skupin v Litomyšli v letech 1785-1914 (počet)				
	0-14	15-49	50+	celkem
1785-1799	1 827	365	837	3 029
1800-1819	2 171	696	1 240	4 107
1820-1839	2 039	757	1 384	4 179
1840-1859	1 967	896	1 635	4 498
1860-1879	2 050	1 246	1 905	5 201
1880-1899	2 090	1 278	2 069	5 437
1900-1914	728	715	1 387	2 830
Celkem	12 872	5 953	10 457	29 281

Příloha č. 50: Skladba zemřelých podle věkových skupin a pohlaví v Litomyšli v letech 1785-1914 (počet)									
Období	0-14			15-49			50+		
	Muži	Ženy	Celkem	Muži	Ženy	Celkem	Muži	Ženy	Celkem
1785-1799	1020	807	1827	157	208	365	352	485	837
1800-1819	1144	1027	2171	297	399	696	555	685	1240
1820-1839	1091	947	2038	336	421	757	608	776	1384
1840-1859	1054	913	1967	439	457	896	690	945	1635
1860-1879	1087	963	2050	730	516	1246	891	1014	1905
1880-1899	1135	955	2090	757	521	1278	989	1080	2069
1900-1914	396	332	728	368	347	715	675	712	1387
Celkem	6 927	5 944	12 871	3 084	2 869	5 953	4 760	5 697	10 457

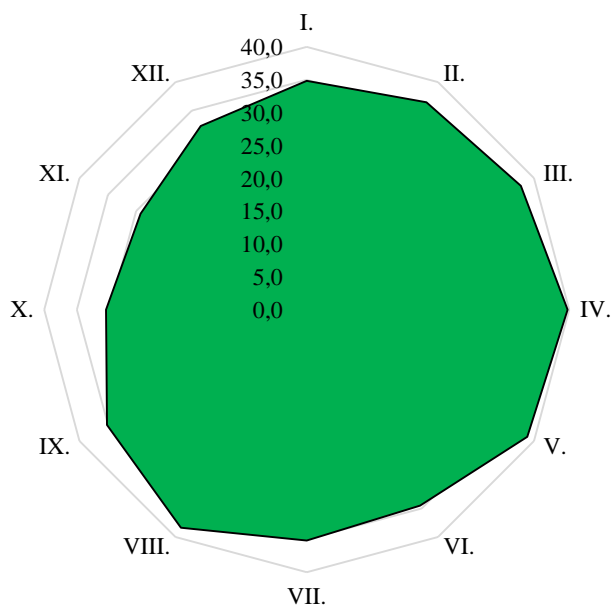
Příloha č. 51: Skladba zemřelých podle věkových skupin ve Svitavách v letech 1785-1914 (počet)				
	0-14	15-49	50+	celkem
1785-1799	811	155	330	1296
1800-1819	1162	320	561	2043
1820-1839	1092	329	572	1993
1840-1859	1323	550	808	2681
1860-1879	1552	777	1001	3330
1880-1899	1682	785	1275	3742
1900-1914	1161	954	1412	3527
celkem	8 783	3 870	5 959	18 612

Příloha č. 52: Skladba zemřelých podle věkových skupin a pohlaví ve Svitavách v letech 1785-1914 (počet)									
Období	0-14			15-49			50+		
	Muži	Ženy	Celkem	Muži	Ženy	Celkem	Muži	Ženy	Celkem
1785-1799	436	375	811	64	91	155	139	191	330
1800-1819	613	549	1162	134	186	320	258	303	561
1820-1839	594	498	1092	140	189	329	249	323	572
1840-1859	727	596	1323	269	281	550	383	425	808
1860-1879	863	689	1552	386	391	777	474	527	1001
1880-1899	900	782	1682	368	417	785	570	705	1275
1900-1914	643	518	1161	476	478	954	655	757	1412
Celkem	4 776	4 007	8 783	1 837	2 033	3 870	2 728	3 231	5 959

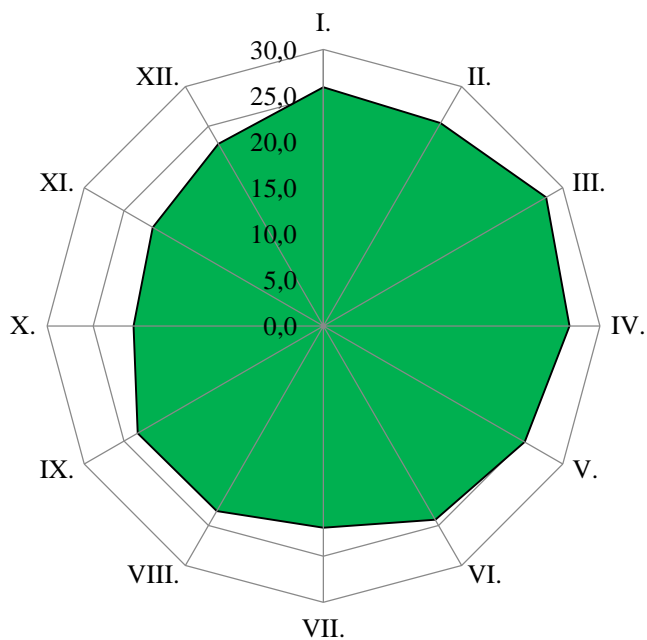
Příloha č. 53: Počty zemřelých dětí v jednotlivých věkových skupinách a dle pohlaví v Litomyšli v letech 1785-1914												
Věkové skupiny (v letech)	0			1-4			5-9			10-14		
Období	Chlapci	Dívky	Celkem	Chlapci	Dívky	Celkem	Chlapci	Dívky	Celkem	Chlapci	Dívky	Celkem
1785-1799	378	240	618	515	462	977	104	81	185	23	24	47
1800-1819	698	544	1242	348	359	707	78	97	175	20	27	47
1820-1839	631	498	1129	333	343	676	92	83	175	35	23	58
1840-1859	595	475	1070	348	331	679	77	80	157	34	27	61
1860-1879	657	483	1140	321	326	647	77	109	186	32	45	77
1880-1899	731	564	1295	303	280	583	73	73	146	28	38	66
1900-1914	258	180	438	88	100	188	33	32	65	17	20	37
Celkem	3 948	2 984	6 932	2 256	2 201	4 456	534	555	1 089	189	204	393

Příloha č. 54: Poměry zemřelých dětí v jednotlivých věkových skupinách a dle pohlaví ve Svitavách v letech 1785-1914												
Věkové skupiny (v letech)	0			1-4			5-9			10-14		
Období	Chlapci	Dívky	Celkem	Chlapci	Dívky	Celkem	Chlapci	Dívky	Celkem	Chlapci	Dívky	Celkem
1785-1799	277	200	477	127	132	259	26	29	55	6	8	14
1800-1819	366	309	675	183	160	343	44	62	106	20	18	38
1820-1839	387	323	710	149	122	271	42	40	82	16	13	29
1840-1859	480	344	824	173	174	347	49	59	108	25	19	44
1860-1879	569	388	957	232	217	449	46	58	104	16	26	42
1880-1899	653	510	1163	187	187	374	44	54	98	16	31	47
1900-1914	456	333	789	118	99	217	36	41	77	33	45	78
Celkem	3 188	2 407	5 595	1 169	1 091	2 260	287	343	630	132	160	292

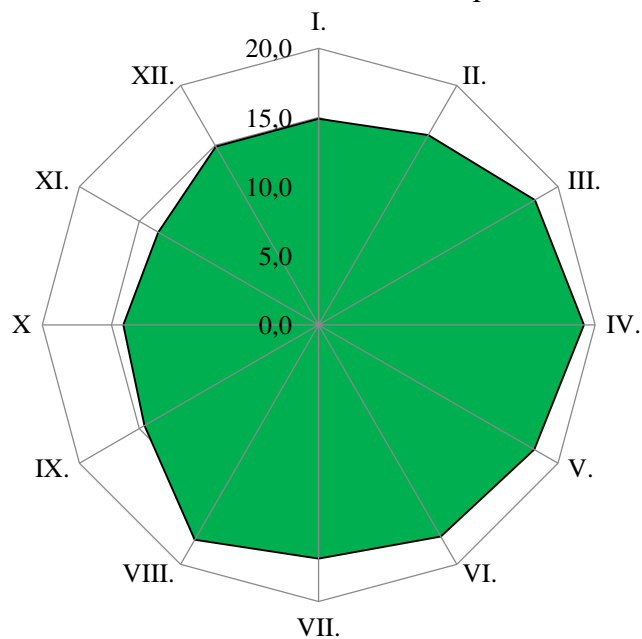
Příloha č. 55: Sezónní rozložení úmrtí v Litomyšli
v letech 1785–1914, věková skupina 0-14 let

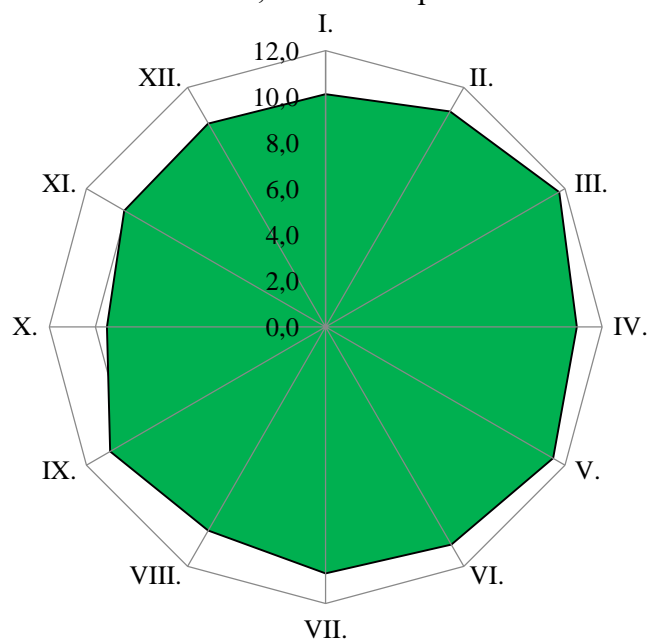
Příloha č. 56: Sezónní rozložení úmrtí ve Svitavách
v letech 1785–1914, věková skupina 0-14 let

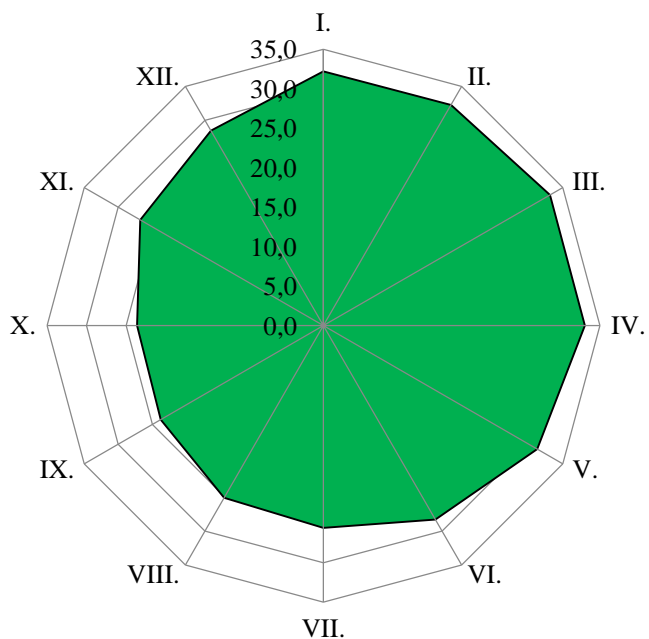
Příloha č. 57: Sezónní rozložení úmrtí v Litomyšli
v letech 1785–1914, věková skupina 15-49 let

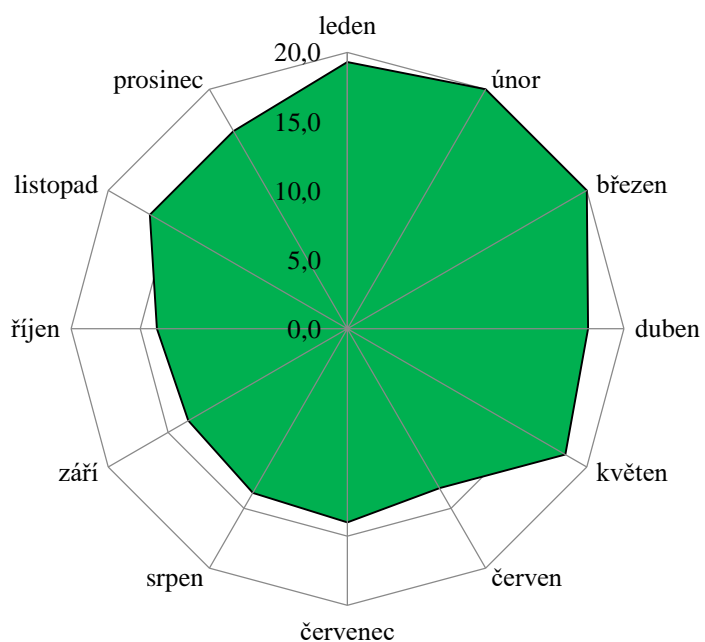
Příloha č. 58: Sezónní rozložení úmrtí ve Svitavách
v letech 1785–1914, věková skupina 15-49 let

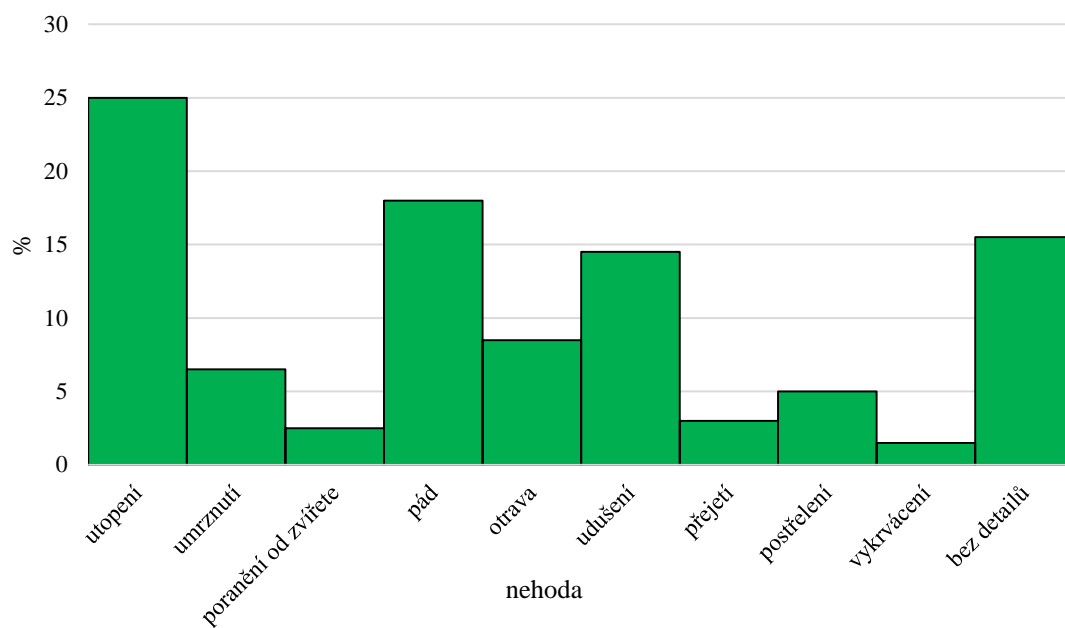
Příloha č. 59: Sezónní rozložení úmrtí v Litomyšli
v letech 1785–1914, věková skupina 50+

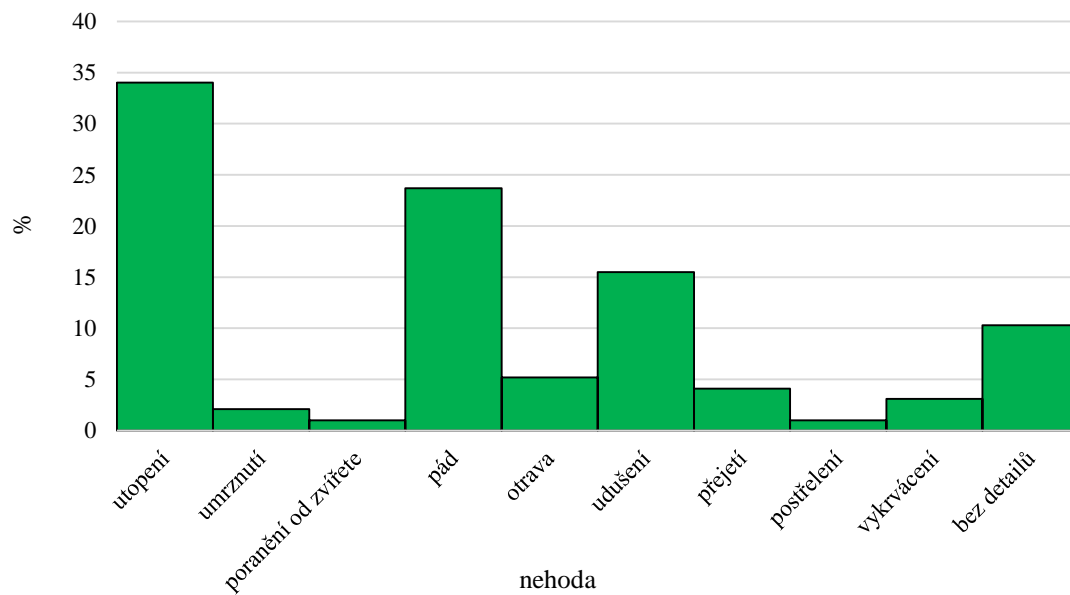
Příloha č. 60: Sezónní rozložení úmrtí ve Svitavách
v letech 1785–1914, věková skupina 50+

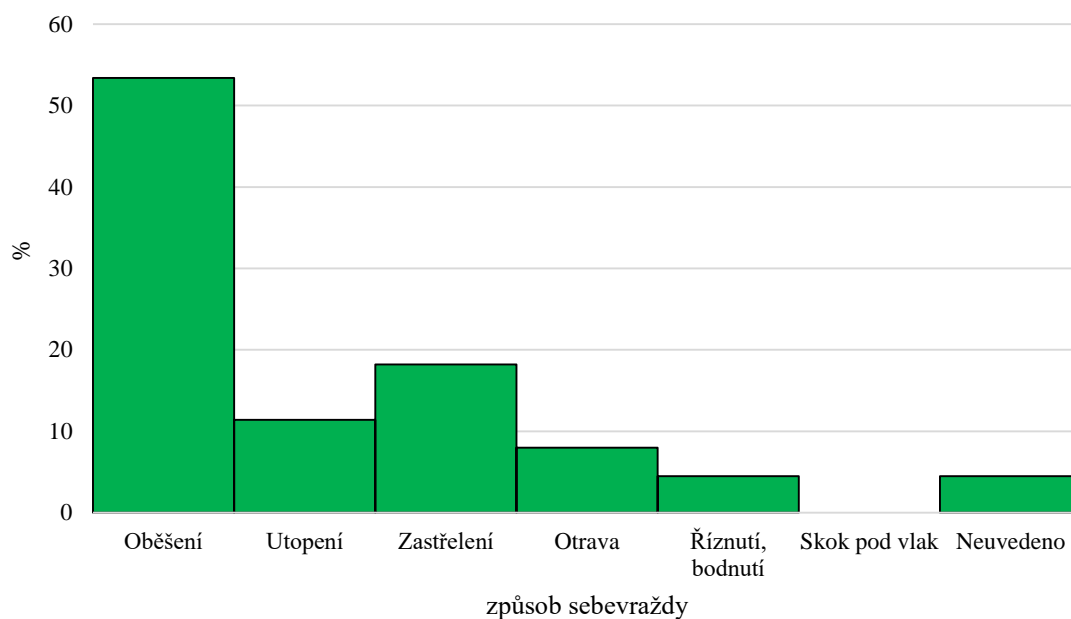
Příloha č. 61: Typy nehod v Litomyšli v letech 1785-1914 (v %)

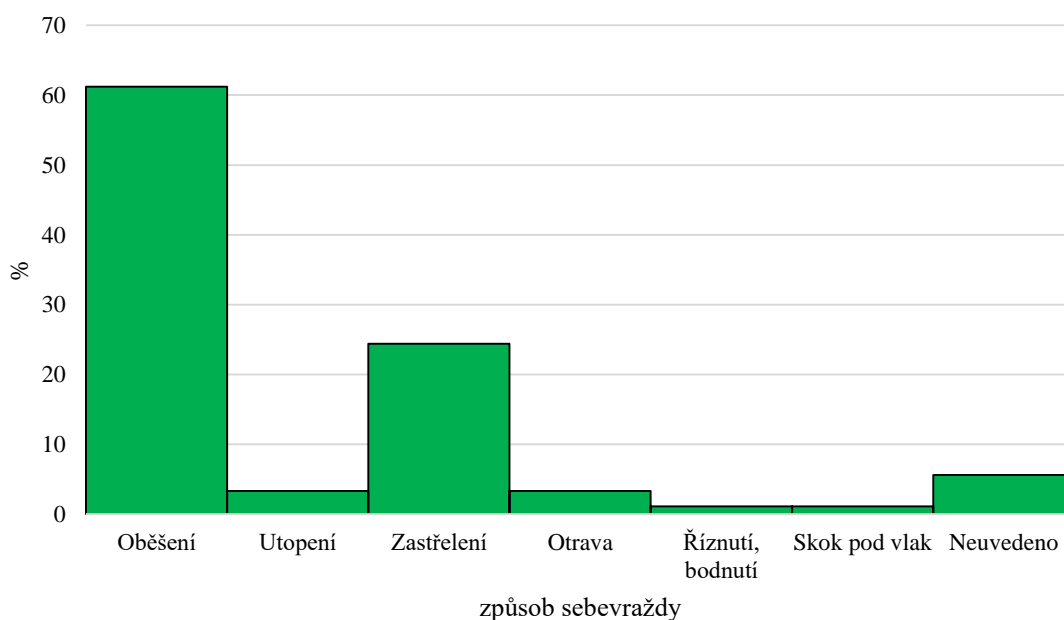
Příloha č. 62: Typy nehod ve Svitavách v letech 1785-1914 (v %)

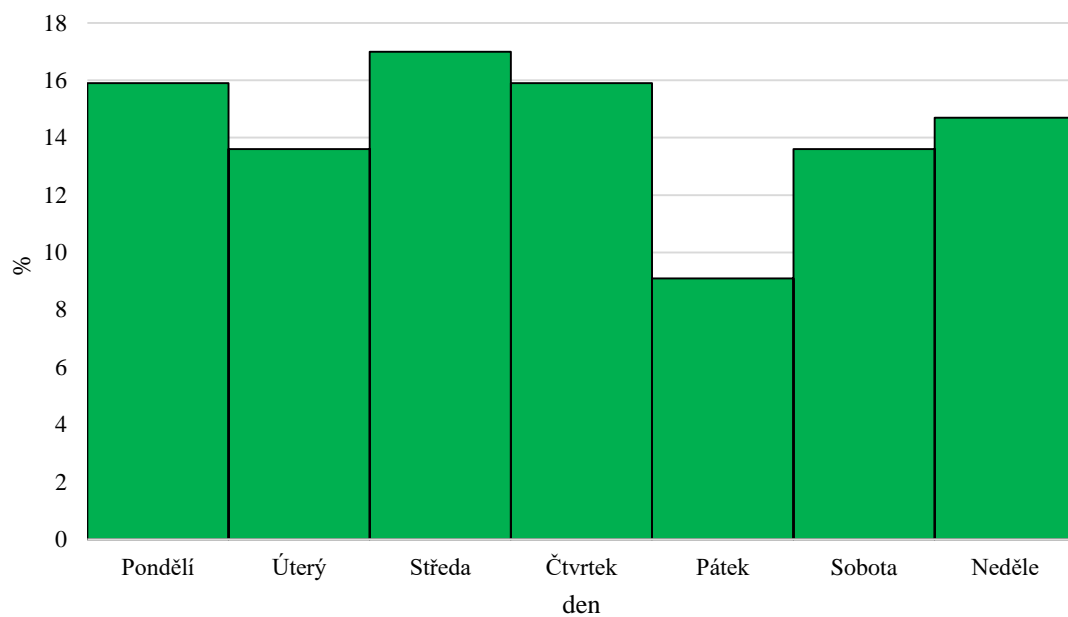
Příloha č. 63: Sebevraždy podle způsobu provedení v Litomyšli
v letech 1785-1914 (v %)

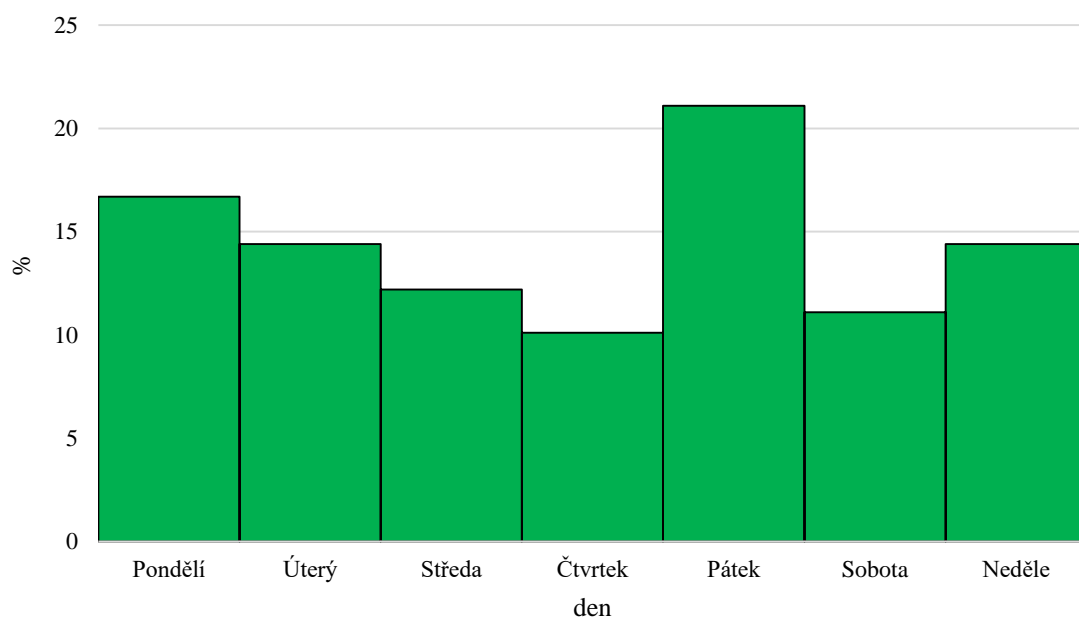
Příloha č. 64: Sebevraždy podle způsobu provedení ve Svitavách
v letech 178-1914 (v %)

**Příloha č. 65: Sebevraždy podle dne provedení v Litomyšli
v letech 1785-1914**

**Příloha č. 66: Sebevraždy podle dne provedení ve Svitavách
letech 1785-1914**

16. Obrazová příloha

Seznam obrazové přílohy:

Příloha č. 1: Litomyšl na Müllerově mapě Čech (1720)

Müllerova mapa Čech [online]. Dostupné z URL:

<http://oldmaps.geolab.cz/map_viewer.pl?lang=cs&map_root=mul&map_region=ce&map_list=c015>, [cit. 8. 12. 2023].

Příloha č. 2: Svitavy na Müllerově mapě Moravy (z roku 1716 ve vydání z roku 1790)

Müllerova mapa Moravy [online]. Dostupné z URL:

http://oldmaps.geolab.cz/map_viewer.pl?lang=cs&map_root=mul&map_region=mo&map_list=m006>, [cit. 8. 12. 2023].

Příloha č. 3: Litomyšl v roce 1839 (císařské povinné otisky stabilního katastru)

Mapy stabilního katastru [online]. Dostupné z URL:

<https://ags.cuzk.cz/archiv/openmap.html?typ=cioc&idrastru=B2_a_6C_4172-1_4>, [cit. 8. 12. 2023].

Příloha č. 4: Svitavy v roce 1835 (císařské povinné otisky stabilního katastru)

Mapy stabilního katastru [online]. Dostupné z URL:

<https://ags.cuzk.cz/archiv/openmap.html?typ=ciom&idrastru=B2_a_6MS_2987-1_5>, [cit. 8. 12. 2023].

Příloha č. 5: Litomyšlské náměstí (1859–1873)

Regionální muzeum v Litomyšli (dále RML), inv. č.: 22P-A-332.

Příloha č. 6: Litomyšlské náměstí (současnost)

Atlas měst. Litomyšl [online]. Dostupné z URL: <<https://atlascest.cz/mesto-4212-litomysl.html>>, [cit. 8. 12. 2023].

Příloha č. 7: Pohled na zámecké návrší (1859–1873)

RML, inv. č.: 22P-A-329.

Příloha č. 8: Pohled na zámecké návrší (současnost)

Česká inspirace. Litomyšl [online]. Dostupné z URL:

<https://www.ceskainspirace.cz/13_7113_regionalni-muzeum-v-litomysli/>, [cit. 8. 12. 2023].

Příloha č. 9: Pohled na Litomyšl (1906)

RML, inv. č.: 22N-A-272.

Příloha č. 10: Pohled na Litomyšl (současnost)

Město Litomyšl [online]. Dostupné z URL:

<https://www.litomysl.cz/fotogalerie/mesto_z_vysky_letecke_#gallery-3/>, [cit. 8. 12. 2023].

Příloha č. 11: Litomyšlská nemocnice (1873)

RML, inv. č.: 22P-A-441.

Příloha č. 12: Litomyšlská nemocnice (1923)

RML, inv. č.: 22N-B-136.

Příloha č. 13: Svitavské náměstí (1899)

Historické fotografie. Svitavy [online]. Dostupné z URL:

<<http://www.fotohistorie.cz/Pardubicky/Svitavy/Svitavy/Default.aspx>>, [cit. 8. 12. 2023].

Příloha č. 14: Svitavské náměstí (současnost)

Svitavy – památková zóna [online]. Dostupné z URL:

<https://m.svitavy.cz/13_7836_mestska-pamatkova-zona-ve-svitavach-svitavy/>, [cit. 8. 12. 2023].

Příloha č. 15: Pohled na Svitavy (1900)

Historické fotografie. Svitavy [online]. Dostupné z URL:

<<http://www.fotohistorie.cz/Pardubicky/Svitavy/Svitavy/Default.aspx>>, [cit. 8. 12. 2023].

Příloha č. 16: Pohled na Svitavy (1919)

Historické fotografie. Svitavy [online]. Dostupné z URL:

<<http://www.fotohistorie.cz/Pardubicky/Svitavy/Svitavy/Default.aspx>>, [cit. 8. 12. 2023].

Příloha č. 17: Areál textilní továrny H. Klingera (1898)

Sbírka Městského muzea a galerie ve Svitavách. Podsbírka: 21 - Fotografie, filmy, videozáznamy a jiná média, inv. č.: 142 99 (nadále citováno jako Sbírky MMG ve Svitavách a inventární číslo předmětu).

Příloha č. 18: Areál textilní továrny H. Klingera (po roce 1900)

Sbírky MMG ve Svitavách, inv. č.: 223 98.

Příloha č. 19: Impregnace tkanin v Klingerově továrně (po roce 1900)

Sbírky MMG ve Svitavách, inv. č.: 226-98.

Příloha č. 20: Provoz v Klingerově továrně (po roce 1900)

Sbírky MMG ve Svitavách, inv. č.: 224 98 A, B.

Příloha č. 21: Textilní továrna J. Budiga (1930)

Sbírky MMG ve Svitavách, inv. č.: 138 97.

Příloha č. 22: Vila J. Budiga (1906)

Sbírky MMG ve Svitavách, inv. č.: 104-225.

Příloha č. 23: Tabáková továrna (1903)

Sbírky MMG ve Svitavách, inv. č.: 010-2005.

Příloha č. 24: Tabáková továrna (po roce 1910)

Sbírky MMG ve Svitavách, inv. č.: 005 97.

Příloha č. 25: Tkalcovská škola (bez datace)

Sbírky MMG ve Svitavách, inv. č.: 251-2005.

Příloha č. 26: Ottendorferův sirotčinec a starobinec (kolem roku 1910)

Sbírky MMG ve Svitavách, inv. č.: 012 97.

Příloha č. 27: První pavilon svitavské nemocnice (bez datace)

Sbírky MMG ve Svitavách, inv. č.: 121-2005.

Příloha č. 28: Hlavní budova svitavské nemocnice (bez datace)

Sbírky MMG ve Svitavách, inv. č.: 131-2005.

Příloha č. 29: Svatební fotografie (1919)

Archiv autorky.

Příloha č. 30: Svatební fotografie (1900–1910)

Sbírky Městského muzea a galerie v Poličce (dále MMG Polička), inv. č.: E V 31.

Příloha č. 31: Skupinová svatební fotografie (1900–1910)

Sbírky MMG Polička, inv. č.: E V 74.

Příloha č. 32: Požehnání novomanželů při příjezdu na statek (nedatováno)

Sbírky MMG ve Svitavách, inv. č.: 040-2009.

Příloha č. 33: Seznamovací inzerát, zn. *Šťastný domov* (1911)

Obzor litomyšlský, 1911, č. 33, s. 188.

Příloha č. 34: Zavinovačka (druhá polovina 19. století)

RML, inv. č.: 9C-100.

Příloha č. 35: Křestní souprava (konec 19. století)

RML, inv. č.: 9C-60.

Příloha č. 36: Křestní košilka (první polovina 19. století)

RML, inv. č.: 9C-102.

Příloha č. 37: Křestní čepec (1879)

RML, inv. č.: 9C-83.

Příloha č. 38: Křestní čepec (první polovina 19. století)

RML, inv. č.: 9C-103.

Příloha č. 39: Křestní vínek (19. století)

RML, inv. č.: 9C-109.

Příloha č. 40: Koutnice (první polovina 19. století)

RML, inv. č.: 9H-133.

Příloha č. 41: Křestní medailon (druhá polovina 19. století)

RML, inv. č.: 21A-128.

Příloha č. 42: Křestní medailon (19. století)

RML, inv. č.: 21A-132.

Příloha č. 43: Matka s dítětem (počátek 20. století)

Archiv autorky.

Příloha č. 44: Otec s dítětem (1904)

RML, inv. č.: 22N-A-69.

Příloha č. 45: Matka s dítětem (1903)

RML, inv. č.: 22N-A-64.

Příloha č. 46: Chlapec pouštící draka (1894)

Sbírky MMG ve Svitavách, inv č.: 027-2002.

Příloha č. 47: Matka s dětmi (1904)

RML, inv. č.: 22N-A-88.

Příloha č. 48: Roční dívka (1904)

RML, inv. č.: 22N-A-96.

Příloha č. 49: Rodiče s dětmi (1909)

RML, inv. č.: 22N-A-356.

Příloha č. 50: Skupinová fotografie (1907)

RML, inv. č.: 22N-A-308.

Příloha č. 51: Dívka na koníkově (1906)

RML, inv. č.: 22N-A-260.

Příloha č. 52: Náhrobek (1807)

RML, inv. č.: 2A-316.

Příloha č. 53: Náhrobek (1844)

RML, inv. č.: 2A-317.

Příloha č. 54: Pohřební průvod na svitavském náměstí (1894)

Sbírky MMG ve Svitavách, inv. č.: 034-2004-07.

Příloha č. 55: Pohřeb Aloise Jiráska v Litomyšli (1935)

RML, inv. č.: 22P-B-118.

Příloha č. 56: Pohřební pokrývka (1851)

Sbírky MMG Polička, bez inv. č.

Příloha č. 57: Pohřební pokrývka (1852)

Sbírky MMG Polička, bez inv. č.

Příloha č. 58: Poděkování pozůstalých (1911)

Obzor litomyšlský, 1911, č. 29, s. 172

Příloha č. 59: Poděkování pozůstalých (1911)

Obzor litomyšlský, 1911, č. 9, s. 79.

Příloha č. 60: Náhrobek na litomyšlském hřbitově (stav v roce 2023)

Archiv autorky.

Příloha č. 61: Rodinná hrobka na litomyšlském hřbitově (stav v roce 2023)

Archiv autorky.

Příloha č. 62: Hrob litomyšlského lékaře Bedřicha Welze (stav v roce 2023)

Archiv autorky.

Příloha č. 63: Hrob litomyšlského lékaře Františka Laška (stav v roce 2023)

Archiv autorky.

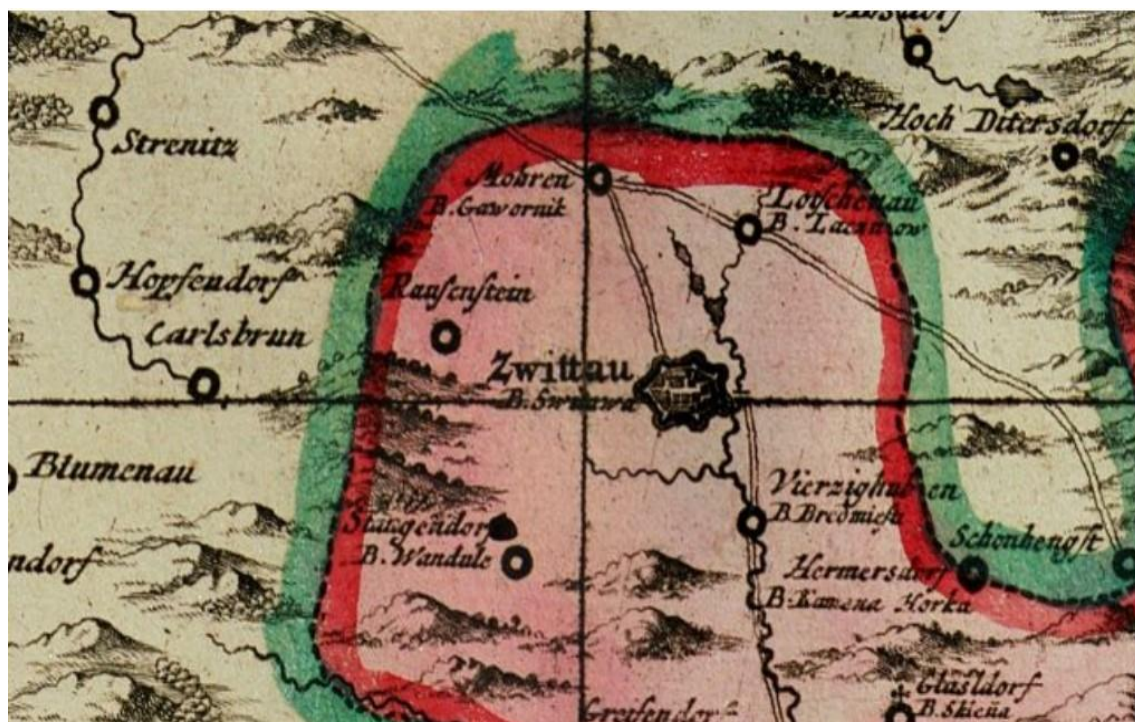
Příloha č. 64: Hrob vojáků padlých během prusko-rakouské války (stav v roce 2023)

Archiv autorky.

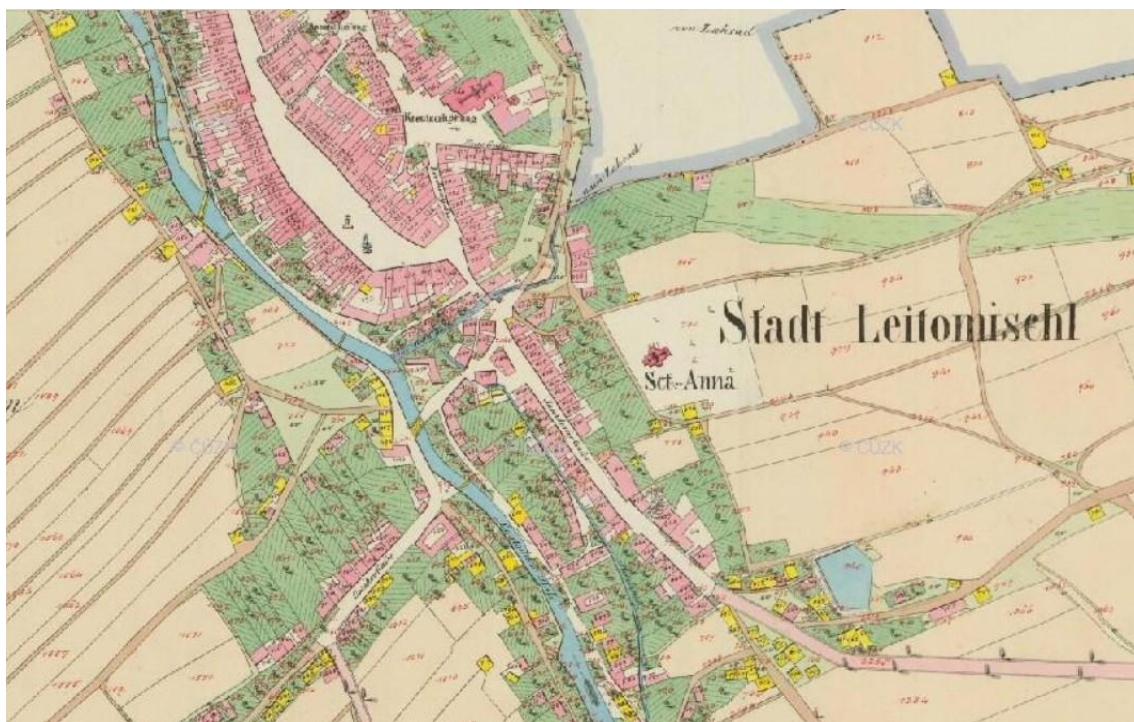
Příloha č. 1: Litomyšl na Müllerově mapě Čech (1720)

Příloha č. 2: Svitavy na Müllerově mapě Moravy (z roku 1716 ve vydání z roku 1790)

Příloha č. 3: Litomyšl v roce 1839 (císařské povinné otisky stabilního katastru)

Příloha č. 4: Svitavy v roce 1835 (císařské povinné otisky stabilního katastru)

Příloha č. 5: Litomyšlské náměstí (1859–1873)

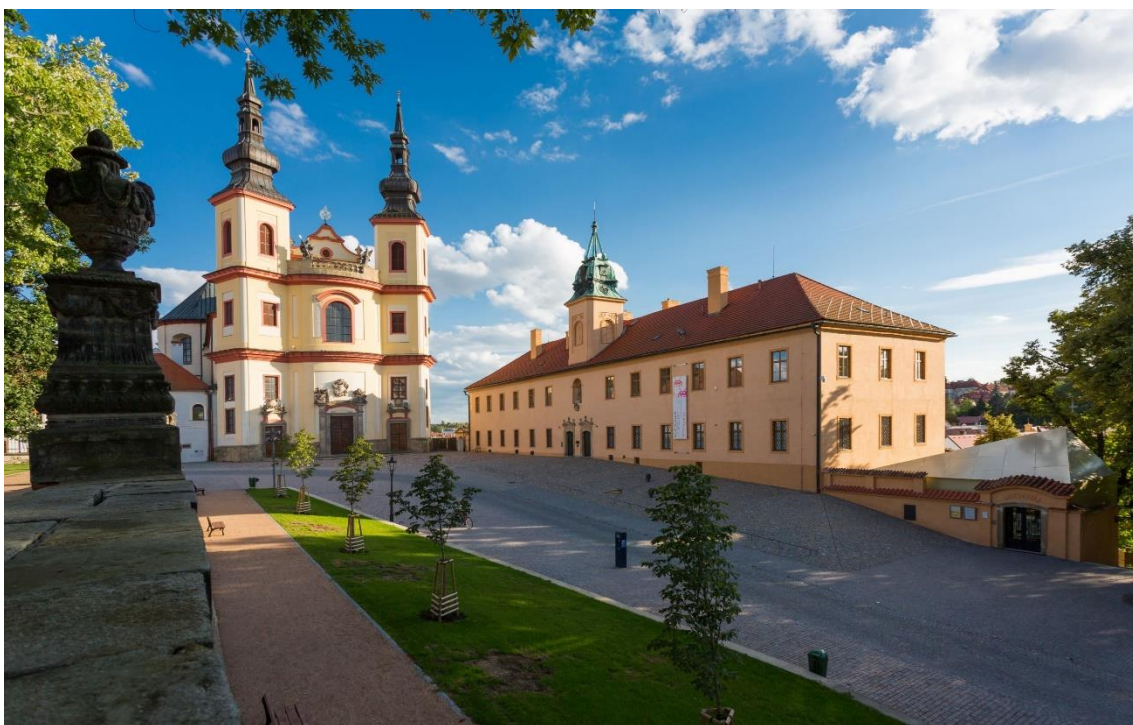
Příloha č. 6: Litomyšlské náměstí (současnost)

Příloha č. 7: Pohled na zámecké návrší (1859–1873)

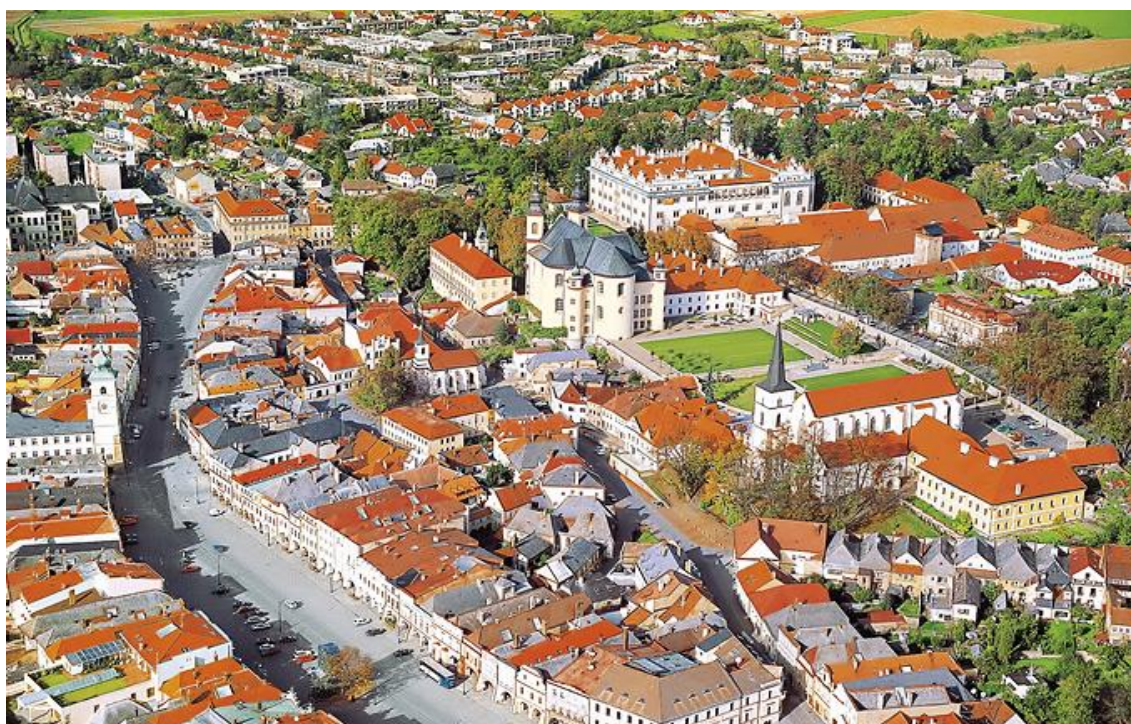
Příloha č. 8: Pohled na zámecké návrší (současnost)

Příloha č. 9: Pohled na Litomyšl (1906)

Příloha č. 10: Pohled na Litomyšl (současnost)

Příloha č. 11: Litomyšlská nemocnice (1873)

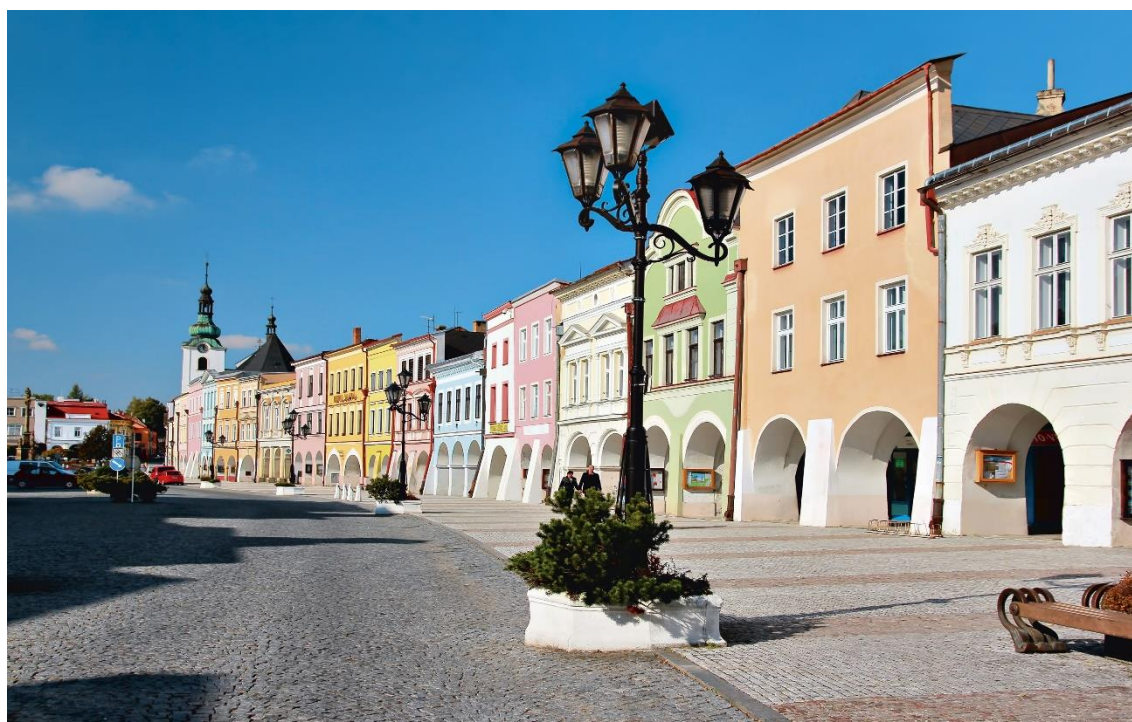
Příloha č. 12: Litomyšlská nemocnice (1923)

Příloha č. 13: Svitavské náměstí (1899)

Příloha č. 14: Svitavské náměstí (současnost)

Příloha č. 15: Pohled na Svitavy (1900)

Příloha č. 16: Pohled na Svitavy (1919)

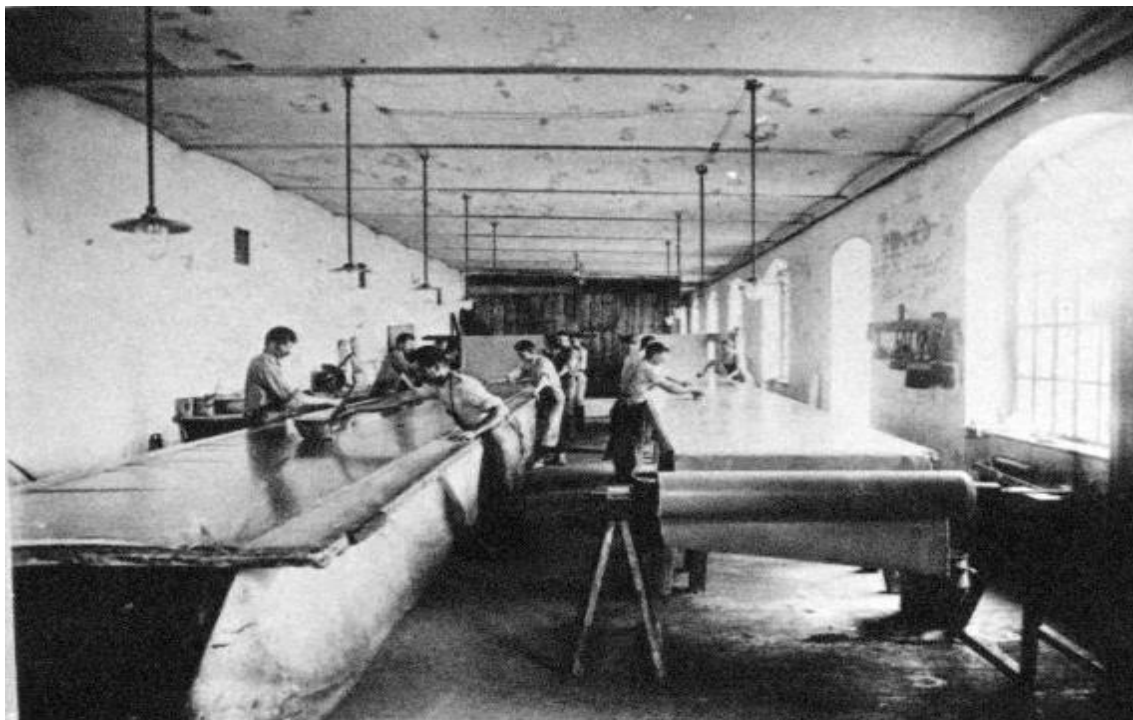
Příloha č. 17: Areál textilní továrny H. Klingera (1898)

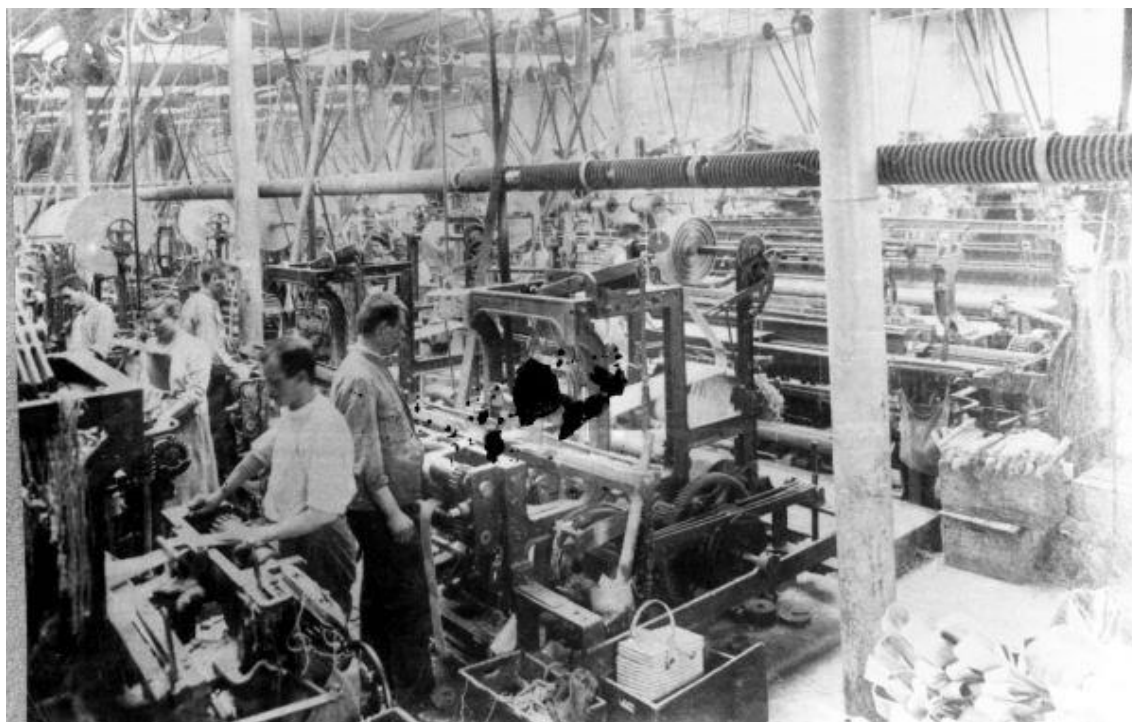
Příloha č. 18: Areál textilní továrny H. Klingera (po roce 1900)

Příloha č. 19: Impregnace tkanin v Klingerově továrně (po roce 1900)

Příloha č. 20: Provoz v Klingerově továrně (po roce 1900)

Příloha č. 21: Textilní továrna J. Budiga (1930)

Příloha č. 22: Vila J. Budiga (1906)

Příloha č. 23: Tabáková továrna (1903)

Příloha č. 24: Tabáková továrna (po roce 1910)

Příloha č. 25: Tkalcovská škola (bez datace)

Příloha č. 26: Ottendorferův sirotčinec a starobinec (kolem roku 1910)

Příloha č. 27: První pavilon svitavské nemocnice (bez datace)

Příloha č. 28: Hlavní budova svitavské nemocnice (bez datace)

Příloha č. 29: Svatební fotografie (1919)

Příloha č. 30: Svatební fotografie (1900-1910)

Příloha č. 31: Skupinová svatební fotografie (1900-1910)

Příloha č. 32: Požehnání novomanželů při příjezdu na statek (nedatováno)

Nabídnutí k sňatku!

Inteligentní 26letý dle úsudku jiných hezký obchodní cestující, vládnoucí jměním 6000 korun, rád by se oženil s dívkou, která by měla zálibu v obchodě, z řádné rodiny s přiměřeným věnem z Litomyše neb okolí; z důvodu málo volného času k seznámení se jsem nucen hledati družku touto cestou.

Ctěné neanonymní dopisy pod značkou »Šťastný domov« restante Litomyšl.

Příloha č. 34: Zavinovačka (druhá polovina 19. století)

Příloha č. 35: Křestní souprava (konec 19. století)

Příloha č. 36: Křestní košilka (první polovina 19. století)

Příloha č. 37: Křestní čepce (1879)

Příloha č. 38: Křestní čepce (první polovina 19. století)

Příloha č. 39: Křestní vínek (19. století)

Příloha č. 40: Koutnice (první polovina 19. století)

Příloha č. 41: Křestní medailon (druhá polovina 19. století)

Příloha č. 42: Křestní medailon (19. století)

Příloha č. 43: Matka s dítětem (počátek 20. století)

Příloha č. 44: Otec s dítětem (1904)

Příloha č. 45: Matka s dítětem (1903)

Příloha č. 46: Chlapec pouštící draka (1894)

Příloha č. 47: Matka s dětmi (1904)

Příloha č. 48: Roční dívka (1904)

Příloha č. 49: Rodiče s dětmi (1909)

Příloha č. 50: Skupinová fotografie (1907)

Příloha č. 51: Dívka na koníkovi (1906)

Příloha č. 52: Náhrobek (1807)

2A-317

Příloha č. 53: Náhrobek (1844)

2A-318

Příloha č. 54: Pohřební průvod na svitavském náměstí (1894)

Příloha č. 55: Pohřeb Aloise Jiráska v Litomyšli (1935)

Příloha č. 56: Pohřební pokrývka (1851)

Příloha č. 57: Pohřební pokrývka (1852)

Příloha č. 58: Poděkování pozůstalých (1911)

Příloha č. 59: Poděkování pozůstalých (1911)

Příloha č. 60: Náhrobek na litomyšlském hřbitově (stav v roce 2023)

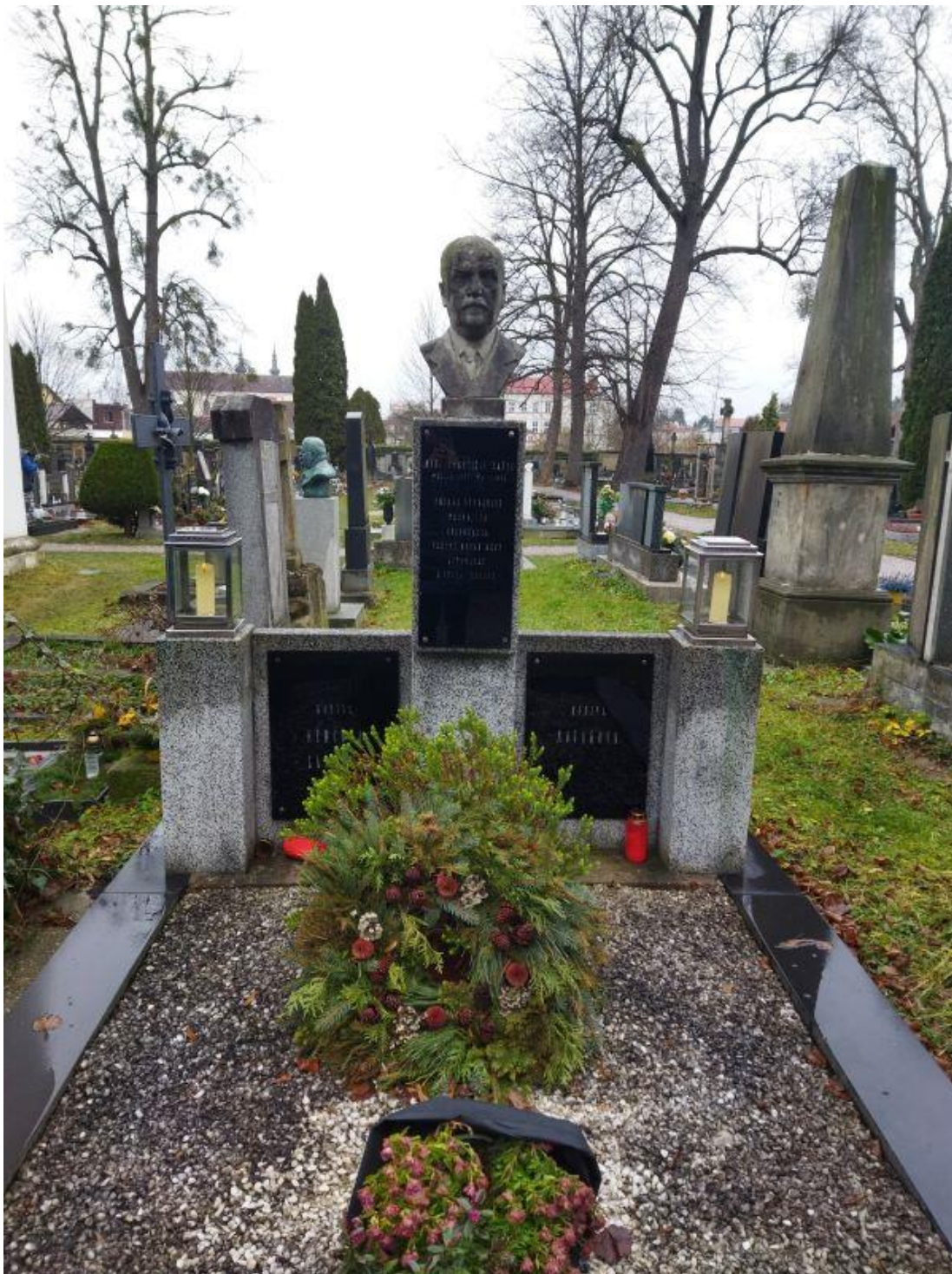
Příloha č. 61: Rodinná hrobka na litomyšlském hřbitově (stav v roce 2023)

Příloha č. 62: Hrob litomyšlského lékaře Bedřicha Welze (stav v roce 2023)

Příloha č. 63: Hrob litomyšlského lékaře Františka Laška (stav v roce 2023)

Příloha č. 64: Hrob vojáků padlých během prusko-rakouské války (stav v roce 2023)

